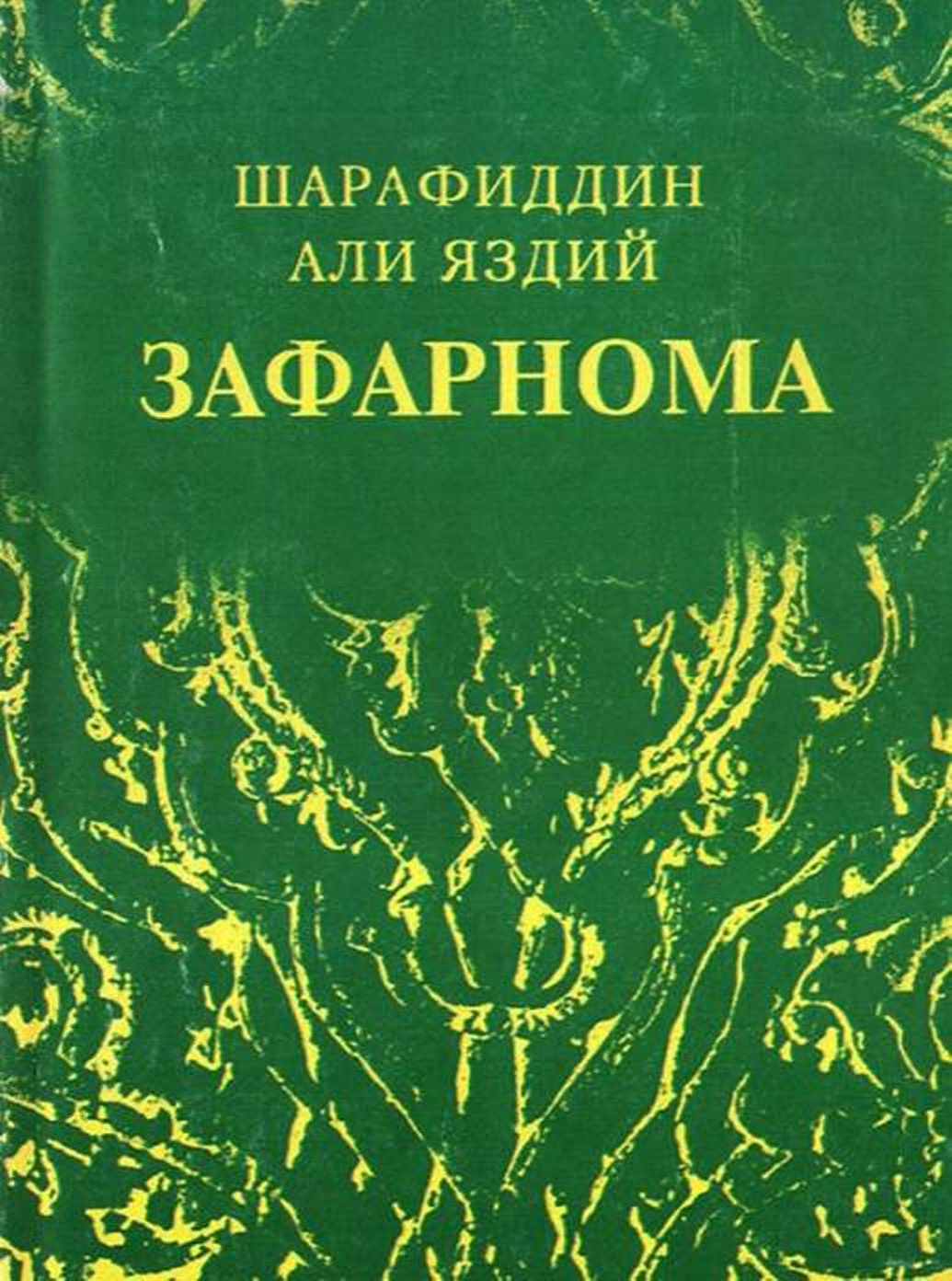

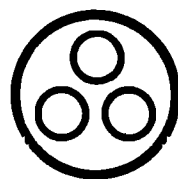
ШАРАФИДДИН
АЛИ ЯЗДИЙ

ЗАФАРНОМА

ШАРАФУДДИН АЛИ ЙАЗДИЙ

Зафарнома

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1997

Ҳазрати Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган нашрда — «Зафарнома»дек табаррук ва буюк асарнинг 1516 йилдаги таржимасида солиноманинг форсча матнига ишланмиш турли мактабларга мансуб миниатюралар зарвараги илова этилди.

Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари:

**АШРАФ АҲМАД
ҲАЙДАРБЕК БОБОБЕКОВ**

Масъул муҳаррир: **БАРНОБЕК ЭШПЎЛАТОВ**

НОШИРЛАР ВА МАТБААЧИЛАР ГУРУҲИ:

*Ислом ШОҒУЛОМОВ — (раҳбар)
Тўхтасин БОБОЖОНОВ,
Одилжон РАҲИМОВ,
Журакул АЗИЗОВ,
Бобур А.ТИМОВ,
Аҳрор АҲМЕДОВ,
Ибодулла ШОЙМАРДОНОВ,
Отабек ҒУЛОМОВ,
Ғуломжон ҲАКИМОВ,
Муҳаббат АСЛОНОВ,
Роза БЛЯЗИТОВА,
Абдулла ЗОКИРОВ,
Аваз БОБОХОНОВ,
Шорустам ШОТУРСУНОВ,
Маҳмуд МУНАВВАРОВ,
Барнобек ЭШПЎЛАТОВ,*

*Ҳаловат СУЛТОНОВА,
Ғулиора ЗОКИРОВА,
Ғалина ЖУКОВА,
Татьяна БУХАРИЦЕВА,
Максим БАЦЕВ,
Рая ЕРЖОКОВА,
Вадим РЕЗНИЧЕНКО,
Абдукарим НИШОНОВ,
Зайнутдин ЗИЯМОВ,
Ҳикмат АҲМЕДОВ,
Марат КАЛИМУЛИН,
Татьяна ОҒАЙ,
Вера БАЛОВА,
Борис ЦОЙ,
Раҳим РАЖАБОВ,
Айта НУРДАВЛАТОВА.*

СУЗ БОШИ

Азиз ватандошлар! Биз ажиб бир замонда яшаяпмиз. Яқин йилларгача буюк бобомиз Амир Темур ҳақида китоб ёзиш у ёқда турсин, ҳатто номини айтишдаёқ қўрқа-писа олазarak бўлинарди. Мустақилликка эришишимиз шарофати билан аҳвол бутунлай ўзгарди. Бугун пойтахтимизнинг марказий хиебонини бобомизнинг ҳайкали беаб турибди. Бултур 1996 йилда Амир Темурнинг 660 йиллигини нишонлаш ҳақида Президентимизнинг Фармони эълон қилинди. Унда «Жаҳон тарихидаги буюк сиймолардан бири, Марказий Осиё халқларининг иқтисодий, сиёсий ва маънавий тараққиётига улкан ҳисса қўшган улут давлат арбоби ва саркарда, фан ва маданият ҳомийси соҳибқирон Амир Темур» деган виқорли иборалар бор. Бу сўзлар, биз, кўп йиллардан бери орау қилган кунлар келганидан далолат беради. Уша Фармоннинг бандларида Ўзбекистон нашриётлари Амир Темур ва унинг даври фани, маданияти ва санъатига оид қўлёзма ва янги асарларни, шу жумладан, чет элларда нашр этилган адабиётлардан намуналарни нашр этишни ўз режасига киритиши ҳавола этилган бўлиб, бу бизга катта масъулият юклайди. Тангри таолога минг қатла шукурки, шу буюк воқеа туфайли кучимизга куч қўшилиб, ушбу китобни нашрга тайёрладик.

Амир соҳибқироннинг ҳаёти ва фаолияти Марказий Осиё халқларининг тарихида том маънода инқилобий ўзгариш ясади. Бу ўзгаришлар шу қадар улкан тарихий аҳамиятга молик бўлдики, мана бир неча асрдирки, дунё олимлари томонидан Темур ва Темурийлар даври турли фанлар нуқтаи назаридан ўрганиляпти. Темур ва Темурийлар даври тарихи, энг аввало, уларнинг ўзига замондош бўлган муаррихлар асарларида акс эттирилди. Булар эса ўз галида Темурнинг ҳарбий юришларида иштирок этган кишилар бўлган ёки улар шундай шохидларнинг кундалик ёзувларидан ва эсдаликларидан фойдаланганлар. Ана шундай кишилардан энг биринчиси Ғиёсиддин Али ибн Ҷамол Йаздий «Ҳиндустоннинг газавоти рўнома»сини 1399 ва 1403 йиллар орасида ёзиб, Темурга тақдим этган. Лекин асар воқеаларнинг тавсифи нуқтаи назаридан ҳаққоний бўлса ҳам, ҳаддан ташқари хушомадгўйлик руҳида ёзилган бўлиб, Амирга ёқмаган. Бироқ, бу асар кейинроқ Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Йаздий асарларига асос вазифасини бажарган. Бу асарнинг матни нашр этилган¹ ва русча таржимаси ҳам чоп этилган².

Ғиёсиддиннинг асари ёқмагани сабабли Амир Темур ҳижрий 804 /мелодий 1401-02 йили ўзи билан 1392 йилдан бери ҳарбий юришларида иштирок этган Низомиддин Шомийга содда тил билан ва сарой солномаларига асосланиб, унинг тарихини ёзишни буюради. Низомиддин 1404 йил ёзида асарини ёзиб тугатиб, Амир соҳибқиронга тақдим этади ва ватанига қайтишга рухсат олади.

Биринчи бўлиб Низомиддин ўз асарини «Зафарнома» деб атайди. Унда ҳижрий 806 йил охиригача, яъни мелодий 1404 йилнинг июлигача бўлган воқеалар акс эттирилган. Амир Темур ҳаётининг қолган қарийб саккиз ойига тааллуқли воқеалар ва вафотидан кейинги ойлардаги ҳодисалар унга кирмаган. Демак, шу нуқтаи назардан асарни мукамал деб бўлмайди.

Ана шундай энг мукамал асарни Шарафуддин Али Йаздий яратди. Шарафуддин ҳам Ғиёсиддин Али каби Эронзаминдаги Форс вилоятининг шимолидаги Йазд шаҳрида тутилган. У обдон зукколиги ва донолиги билан Темурийларнинг диққатини ўзига жалб қилади. Шарафуддин бир неча йил Ҳиротда Шохрух мирзонинг ҳамда Форсда унинг кичик ўгли Иброҳим Султоннинг саройида хизмат қилади. У шеърят, фалсафа ва илми нўжумдан обдон хабардор олим эди. «Шараф» тахаллуси билан шеърлар битар эди. Шарафуддин ўз ҳаётида бажарган икки шарафли ишининг бири шу эдики, Улутбек ҳарбий юришларининг бирида ҳижрий 832/мелодий 1428-29 йили ёш мўғул хони Юнусхонни асир қилганида Шохрухнинг буйруғи билан Шарафуддин асир хоннинг устози этиб тайинланади. Шарафуддин бир муддат Юнусхон билан Йаздда яшаб, унинг тарбияси билан шугулланади ва

¹ Дневник похода Тимура в Индию Гийас-ад-дина Али. С приложением соответствующих отрывков из «Зафарнама» Низам-ад-дина Шами. Издание Л. А. Зиминой, под ред. В. В. Бартольда, Петроград, 1915.

² Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Перевод с персидского, предисловия и примечания А. А. Семенова. Москва, 1958.

афтидан, ўз билимларидан унга анча сингдира олган. Ана шу ёш хон кейинчалик Ҳиндистонда уч асрдан кўпроқ ҳукм сурган Темурийлар сулоласининг асосчиси Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг она тарафидан бўлажак бобоси эди.

Шарафуддин Али Йаздийнинг иккинчи ва асосий шарафли иши — унинг ўз «Зафарнома»сини яратишидир. Шарафуддин асарининг дебочасида кўрсатишича, уни ҳижрий 828 йили/мелодий 1424-25 ёзиб тутатган. Шу тарих Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарида ҳам кўрсатилган¹. Асар Амирнинг муфассал ва шаҳзода Халил Султоннинг қисқача тарихидан иборат бўлиб, замондошларига ўта манзур бўлган. Бу асарга асос бўлган илк нусхани Темурнинг сарой кундаликлари ва бошқа манбалар асосида ва сарой котибларининг ёрдамида Иброҳим Султон ёзган. Бу нусхани қайта ишлаб ва яна бошқа манбалардан фойдаланиб Шарафуддин ўз «Зафарнома»сини яратган. Муаллиф ўз асарини биринчи мақола деб атайди ва Шоҳрухга аталган иккинчи мақола ҳамда Иброҳим Султонга аталган учинчи мақолани ёзишни ҳам режалаштириб қўяди. Бу ҳол матида ҳам ўз аксини топган ва ўқувчи қуйида бунинг гувоҳи бўлади.

Асар турк хонларининг шажараси ва Чингизхон тарихига бағишланган улкан (82 парақ) Муқаддима билан бошланган. Асар кўпдан-кўп шеърлар билан зийнатланган бўлиб, улар Шарафуддиннинг шахсий ижоди эканлиги шубҳасиз. Шуниси диққатга сазоворки, Шарафуддиннинг «ёрдами» билан Темур ҳам, унинг фарзандлари ва лашкарбошилари ҳам кўпинча баъзи воқеалар муносабати билан форсий шеърлар айтадилар. Шарафуддин баъзи руҳий кечинмаларини ҳам лирик чекиниш сифатида узундан-узоқ шеърлар билан ифодалайди. Шундай жойларда муаллиф ўқувчининг диққати ва вақтини сунистеъмоқ қилаётгани сезилади. Чунки бундай саҳифаларда ҳарбий, сиёсий воқеаларнинг ривожланиш шартлашиб кетади, ёки умуман тўхтайдди. Лекин талқин устуби қандайлигидан қатъи назар Шарафуддин Али Йаздийнинг «Зафарнома»си Амир Темур тарихига бағишланган асарларнинг энг ҳақиқатга яқини ва энг мукаммали ҳисобланади. Шунинг учун ҳам асар ёзилганидан бери ўтган беш ярим асрдан ортиқ вақт ичида у қайта-қайта кўчирилган, турли Шарқ ва Ғарб тилларига ҳам тўла, ҳам қисман таржима қилинган ва бир неча марта нашр этилган. Шундай нашрларнинг энг мукаммали 1972 йили А. Уринбоев томонидан чоп этилган нусхавий танқидий матн ҳисобланади².

Ёзлатилган таржималар орасида Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али ал-Бухорий томонидан Шайбонийлар сулоласидан хон Кўчкунчихон (1510—1529) фармонида кўра 1519 йилда бажарилган ўзбекча таржима муҳим ўрин тутди. Асар эски ўзбекчага яна икки марта таржима этилган бўлиб, буларнинг биринчиси номаълум таржимон томонидан Йароқбий Қўнғирот деган шахснинг буйруғига кўра 1550 йили бажарилган. Охирги ўзбекча таржимани 1826 йили Шермуҳаммад Муниснинг тавсияси билан Хевада Худойберди ибн Қўшмуҳаммад Суфи Хевақий бажарган бўлиб, бу анча қисқартирилган таржимадир.

Муҳаммад Алининг ўзбекча таржимасига келсак, бу, бизнингча, том маънода ўзбек мумтоз насрининг илк буюк обидаларидан биридир. Биз қуйида кўрамикчи, бу асарнинг нафақат таржимаси, балки Шарафуддин шеъриятига тааллуқли айрим ерларда қайта ишланиши ҳам дейилмоғи керак.

Муҳаммад Али таржимаси ягона нодир нусхада мавжуд бўлиб, у Истанбулда, Нури Усмония кутубхонасида 3268 рақам билан сақланади. Бу ерга у турк султони Мустафо Учинчи томонидан ҳижрий 1171/мелодий 1757 йили вақф қилинган. Демак, қўлёзма у ерга олдинроқ бориб қолган. Қўлёзма ҳали теран ўрганилмаган. У ҳақда фақат венгер шарқшуноси Янош Экман 1964 йили қисқагина маълумот келтирган³ ва ватандошимиз Миён Бузрук 1927 йили «Маориф ва ўқитувчи» журналида хабар берган⁴. Бироқ, қўлёзма саҳифаларида бир турк ўқувчисининг лотин ҳарфи билан ҳозирги турк тилида ёзган айрим сўзлари ва қатор белгилари ҳам бор. Шунга кўра бу қўлёзма ҳақида туркча бирор татқиқот бўлса керак деб тахмин қилиш мумкин. Лекин ўша «турк ўқувчиси» аслида Янош Экман бўлганлиги эҳтимол ҳам туғилди. 7

Қўлёзма асл матни саҳифалари рақамланмаган. Лекин ўша номаълум турк, асар билан қисқа фурсатда танишибди шекилли, уни рақамлаганига кўра қўлёзма 319 парақ бўлган.

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Таржимон ва нашрга тайёрловчи А. Уринбоев. Тошкент, «Фан», 1969, 337-саҳифа.

² Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. Нашрга тайёрлаш, сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар А. Уринбоевники. Тошкент, «Фан», 1972. Шу нашрнинг IX-XX саҳифаларида ношир сўз бошида асарнинг қўлёзмалари ва езилган тарихи ҳақида муфассал маълумотлар келтирилган.

³ Eckmann J. Die tschagataische Literatur Philologia turcicae fundamenta, t. 11, Leiden, 1964. 366-саҳифа.

⁴ Миён Бузрук. Ўзбек тарихига оид тўрт муҳим китоб. «Маориф ва ўқитувчи» журнали, 1927, №№9—10, 36—60 бетлар.

«Қисқа фурсатда танишиш» дейишимизга сабаб шунки, асарни чевуриб нашрга тайёрлаш жараёнида аниқтадикки, унинг кўплаб varaқларини жилдланиш пайтида ўрни алмашган экан. Бу varaқларни тартиби билан ўрнига қўйишда уларнинг ҳаммасини «Зафарнома»нинг форсча матни билан солиштиришга тўғри келди. Қўлеаманинг 46-варағигача «турк» ўқувчи қўйган рақамлар мазмун баёни билан мос келади. Сўнг асар жилдидаги «турк»нинг varaқ рақамларида номослик келиб чиқади, 47-варақдан то 65-варағгача, яъни 19 varaқдаги ҳодисалар асарнинг анча кейинги қисмига тегишли. Шунинг учун орқадаги varaқларни олдинга олиб, varaқларни бошқатдан қирқиб, ямаш ва рақамлашга тўғри келди. Худди шунингдек 119, 120, 134, 157, 164-варақларни таржима жараёнида «топиб, жойига қўйилди». Бундай varaқ «силжишлари» асарнинг кейинги қисмида ҳам кўпи. Умуман олганда, ҳаммаси бўлиб 35 varaқнинг ўрни алмашган бўлиб, уларни форсча матн билан солиштириб, ўз жойига қўйдик.

Энди асарнинг таркиби ва мазмунига келсак, Мухаммад Али «Зафарнома»нинг форсча матнидаги турк-мўғул халқларининг келиб чиқиш ҳақидаги 82 varaқ Муқаддимиани тушириб қолдирган. Бундан ташқари бу муаллиф Шарафуддиннинг узундан-узун мулоҳаза ва шеърларини ҳам атайин тушириб қолдиради.

Мухаммад Али асар бошида ўзининг қисқа кириш сўзини келтиради ва асардаги энг биринчи сарлавҳасини «Темурбекнинг мутавааллуд бўлгани ва оламни ўз жамолни билла йаруқ қилгани сўзлари» деб атайди. Бу эса форсча матнининг 86-варағидаги сарлавҳага мос келади. Асар давомида Темурнинг ўзи ҳақида кўпдан-кўп биографик маълумотлар келтирилганлиги учун уни фақат Амирнинг галабалари тавсифи эмас, балки ҳаётномаси деб аташ мумкин. Асарда Амирнинг барча оила аъзолари ва қариндош-уруғлари ҳақида ҳам кўплаб маълумотлар келтирилади.

«Зафарнома» фақат соҳибқироннинг ҳарбий юришларини мақтаб, кўкларга қўтаришдан иборат, десак хато бўлурди. Унда инсон характерлари ҳам жуда яхши тавсифланган. Хусусан, Темурнинг шахсий характери Шарафуддин Али томонидан зўр маҳорат билан кўрсатилган. Мухаммад Али эса ўзбек тилига ана шундай саҳифаларни юксак маҳорат билан акслантирган. Баъзи саҳифаларда Темур қаҳрининг қаттиқлиги тавсифланиб, унинг бу борадаги фаолияти ҳаққоний баён қилинган ва уни асослашга ўринишлар сезилади ва унинг мислсиз оламгирлиги кўрсатилган бўлса, бошқа саҳифаларда, чунончи, қизи Тағайшоҳнинг ва ўғли Жаҳонгир мирзонинг вафотлариға тааллуқли саҳифаларда соҳибқирон инсоний заифликларга эга бўлган киши эканлиги ҳам кўрсатилган. Лекин иккала муаллиф Шарафуддин, Мухаммад Али ҳам Амир соҳибқироннинг буюк шерқабллиги, мислсиз қаҳрамонлиги, довиюрқлиги ва баҳодурлигини катта ҳаққоният ва маҳорат билан кўрсатган. Бу саҳифалар ўқувчида заррача шубҳа тўғдирмайди. Ва Темур сиймоси кўз олдимизда чекинмас, енгилмас ва забардаст жангчи сифатида гавдаланади.

Асарда нафақат Темур сиймоси, балки унинг атрофидаги баъзи бошқа шахсларнинг сиймолари ҳам юксак маҳорат билан тасвирланган. Масалан, соҳибқироннинг эгачиси (опаси) Қутлуг Туркон ого ҳақида қисқагина маълумотлар келтирилган бўлса ҳам, шу маълумотларнинг ўзигина уни муштинар ва ғамхўр опа, нафис дидли, идрокли ва доно ҳамда жасур ва ватанпарвар аёл сифатида гавдалантиради. Бу аёл тили билан айтилган бир неча ониз сўзларнинг ўзигина унинг бутун Эрон ва Туронда катта қудратга эга бўлган ҳамда халқаро сиёсатга кучли таъсир кўрсата оладиган юксак иродали ҳокима аёл бўлганлигини кўрсатади. Унинг оти Туркон ого бўлганлиги ҳам бежиз эмасдек туюлади кишига.

Амир Ҳожин Сайфуддин ва амир Ҳусайн сиймолари ҳам юксак маҳорат билан тасвирланган. Буларнинг биринчиси соҳибқироннинг энг ишончли дўсти ва сафдошларидан бири эди. Амир энг масъулияти ва огир вазифаларни фарзандларидан ҳам унга кўпроқ ишонарди ва юкларди. У умрининг охиригача соҳибқиронга содиқлигича қолади.

Амир Ҳусайн аввалига Темурнинг қайноғаси ва бошланғич пайтлар сафдоши эди. Лекин у ўз табиатидаги тубанликлар туфайли юксак инсонийлик хусусиятларига эришолмайди ва ниҳоят, Темурга нисбатан хойинликка оғиб, ҳалокатга юз тутати. Бу шахс Темурга нисбатан қандай разилликлар қилган бўлишига қарамай, Амир соҳибқирон унга доимо олижаноблик билан ва инсонийлик билан жавоб қайтаради.

Амир Ҳусайн вақти-соати тутаб, ҳаёти билан мамоти ораллиги қилча қолган дақиқаларда муаллифлар соҳибқироннинг юксак инсоний кечинмаларини моҳирлик билан тавсифлаганлар.

Лекин қандай бўлишидан қатъи назар, асарнинг марказида Амир Темур туради. Муаллифлар уни бир дақиқа ҳам унутмайдилар, хоҳ узоқ ва машаққатли юришларми, хоҳ зафарли жангларми, хоҳ сиёсий, маданий ёки маърифий ишларми — барчасида Амир

шахсан иштирок этиб, албатта масаланинг энг тўғри ва доно ечимини топади, ва ҳар қандай огир шароитдан ҳам лашкарини усталик билан олиб чиқиб кетади ва аскарларининг ҳаётини сақлаб қолади. Масалан, 1391 йили Тўхтамишга қарши қилинган юришда 200 минг кишилик лашкар огир озуқа танқислигига учрайди: бир аскарга кунига фақат бир товоқ ата-та бериларди. Бошқа егулик нарса йўқ эди. Бундай огир аҳвол яна неча кун давом этиши ҳам номасълум эди. Шунда Амир соҳибқирон оригинал йўл билан бу овқат танқислиги муаммосини ечади: у бутун аскарлари билан чўлнн ҳалқа қилиб ўрашни буюради. Аввалига диаметри бир неча ўнлаб километрга етадиган улкан ҳалқа ҳосил бўлади. Сўнгга ҳалқа торайиб, кичрайиши натижасида «ортган» аскарлар иккинчи ҳалқани ҳосил қилади. Ҳалқа ичида қолган тирик жониворларни сони шу қадар кўп эдики, муаллифларнинг айтишича, аскарлар уларни саралаб, фақат семизларини қолдириб, озгинларини қўйиб юборадилар. Бундан отиб олинган ов натижасида бир неча ойлик овқат жамғарилади. 9 ой давом этган бу юришда лашкар ўзини-ўзи овқат билан таъминлайди.

Шундан ҳарбий тактика масалаларида XIV аср иккинчи ярми ва XV аср бошида Амир соҳибқирондан ўтадиган бошқа бир шахс йўқ эди дейиш мумкин. Бу борада огир бўлиб кўринган ҳарбий масалани ҳазрат Амир оз сонлик аскар билан ва содда усул билан ҳал қилганидан муаллифларимиз ҳам ҳайрон қолишади. 1364 йили Илّс Хожани Кешдан ҳайдаб чиқаришда бор-йўғи 300 кишидан иборат отлиқ а-жари отларининг икки тарафига шох-шаббаларни бойлаб, чанг-тўзон кўтариб, йирик лаш-лар келатгандек душман кўнгли-га ваҳима солишн; ёки яна бир гал урду бўлиб турган ва зони Темурникидан бир неча бор ортнқ бўлган душманининг атрофига қоронги тунда гулханлар ёқиб яна душманларни қўрқитишн бунга мисол бўла олади. Кавказда Кура дарёсидан кўприксиз жойда қамишдан кўприк ясаб, осонлик билан сувдан ўтиши ҳам шундай ҳарбий зехн ва фаросатнинг намоёиш қилинишидир.

Асарда XIV асрга хос бўлган бой географик маълумотлар келтирилган. Шуниси диққатга сазоворки, Ироқ ва Шарқий Анатўлиядан то ҳозирги Хитой марказигача ва Форс кўрфазидан то Кама дарёси ҳавзасигача бўлган жой, сув, кент, шаҳар, тоғ ва доvonлар-нинг ўзбекча (қарлўқча) номлари келтирилади. Бу эса учала мўғул улусида ҳам XIV асрда чингачой туркнй тили тарқалганлигидан далолат беради.

Энди бир нозик масала устида тўхталмай иложимиз йўқ. Темурнинг «уч йиллик», «беш йиллик» ва «етти йиллик» юриш жангларида ва бошқа бу атамаларга кирмаган урушлари-дан олдига қўйган мақсади нима эди? деган савол туғилади. Одатда рус ва совет муаллифлари бу саволга, мақсади фақат бойлик орттириш учун олиб борилган босқинчи-лик ва қирғинбарот урушлари эди, деб жавоб бериб келганлар. Масалага юзаки ёндашган-да шундай туюлиши мумкин. Лекин 1385 йилгача Темурнинг мамлакатларни босиб олиш нияти бўлмаганлиги аниқ. Ўша йил бошида Тўхтамишхоннинг Табризга бостириб келиб, шаҳарни вайрон қилиши унинг режаларига қатъий ўзгартириш киритади. Бундан бир неча йил аввалроқ у «Худо битта бўлганидек бутун дунёда подшо ҳам битта бўлиши керак» деган бўлса-да, бу фикрини у ҳеч қачон тўла амалга оширишга ҳаракат қилмаган эди. Мазкур йилгача олиб борган урушлари асосан 5 турли вақтларда орттирган душманлари-дан ўч олиш, ёки аҳолига зулм ўтказаетган ҳокимларнинг танбиҳини бериш, ёхуд шаръий фарз деб ҳисобланган диний душманлар билан олиб борилган газавот урушлари эди. Газавот урушларини ҳам у фақат мусулмонларга нисбатан зулм ўтказаетган гайридинлар-га қарши олиб борарди. Бу ҳол асарда ўз аксини топган. Лекин Тўхтамишнинг мазкур юришларидан сўнг у бутун Эронни босиб, Олтин Ўрдага қўшиб олиши хавфи туғилади. Шунинг учун Амир Темур Тўхтамишдан аввал Эронни ўз мулкига қўшиб олишга қарор қилади. Эронни забт этганидан сўнг умуман Ҳулоғу мулкини тамоман забт этиш гоёси туғилади. Ҳақиқатан ҳам Ҳулоғу мулкининг асосий қисми бўлмиш Эрон ва у мулкнинг иккала пойтахти Табриз ва Султония забт этилганидан сўнг бу мулкнинг парчалари бўлмиш Ироқ, Сурия ва Шарқий Анатўлиyani қўшиб олмай иложи йўқ эди. Чунки бу ерларнинг ҳокимлари Темурнинг душманларига паноҳ бериб, ерлари Амирга нисбатан итго ва ҳужум пландарми-базасига айланган эди.

Темур ҳарбий юришларининг яна бир сабаби бор эди. Бу ҳам бўлса, Буюк Ипак йўлини бир мамлакатга бирлаштириб, ундаги хавфсизликни таъминлаш эди. Шарафуддин бир неча марта Мўғулистон, Эрон ва Ироқда маҳаллий ҳокимларнинг зуравонлиги ёки қароқчилар кўпайганлиги сабабли карвонлар ва ҳатто элчилар юролмай қолганликлари ва ҳажга ҳам бориш хавфли бўлиб қолганлигини айтади.

Тўхтамиш ва Боязид билан олиб борилган жангларда эса ҳақиқат тўла равишда Темур тарафда эди. Бунга ўқувчининг ўзи мутотлаа чоғида гувоҳ бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, Амир Темур ўз даврининг фарзанди ва энг йирик лашкарбо-

иши эди. Унинг даври эса ниҳоятда мураккаб эди. XIV аср ўртасига келиб мўғулларнинг учала гарбий улуслари — Олтин Ўрда, Чингтой улуси, Хулоғу улуси ҳарбий ва сийсий ишқирозга учраган эди. Агар Темур бўлмаса, Тўхтамиш ёки бошқа кучли шахс бу парчаланиб кучсизланган мулкларни албатта бирлаштиришга, ўзига қўшиб олишга уринарди.

Ундан ташқари 1368 йили Хитойда мўғул ҳукмига барҳам берилиб, ҳокимият тенасига хитойларнинг Мин сулоласи келиши гарбий мўғул улусларига ҳам хавф туғдирган эди. Чунки хитойлар дарҳол Мўғулистонни ўзларига тобёъ эттириб, ўзларини Чингизхоннинг вориси деб эълон қилдилар, ва бундан кейин Хитой императорлари гарбий улуслар ҳам уларга бўйсунганини талаб қилишлари табиий эди. Шунинг учун ҳам гарбда Темур ва Тўхтамишхон каби икки йirik шахснинг саҳнага чиқиши тасодифий эмас эди.

Амир Темур юришлариға баҳо беришда шу ҳолатларни ҳам эътиборға олиш керак.

Энди бир печа оғиз сўз асарининг тили ҳақида. Мўхаммад Алининг тили эски ўзбек тилининг ажойиб бир намунасидир. Уни бирор-бир ҳозирги лаҳжа билан бўғуллаб бўлмайди. Бир тарафдан бу тил биз кўнникашимиз Заҳириддин Мўхаммад Бобурнинг тилига ўхшаса, иккинчи тарафдан шимолий Бухоро билан Хоразмнинг шарқи ва Сирдарё бўйларидаги тилни эслатади. Умуман олганда, бу тил қарлұқ, қинчоқ ва ўғуз элементларини ўз ичига олган бўлса ҳам, қарлұқ элементи унда устун келади. Ва шу жиҳатдан ҳақли равишда уни ўзбек тили деймиз.

Бу тил XIV—XVI асрларда нафақат Моваруннаҳрда, балки Волганинг қуйи оқимидаги Царицидан (Волгоград) то Сид дарёси ҳавзасигача оралиқда тарқалган эди¹.

Мўхаммад Алининг баён услуби шу қадар мафтункорки, биз бу услуни сақлаш учун асарининг тилини ҳозирги адабий тилга кўчирмай ўзича қолдиришга қарор қилдик. Чунки бу асар XVI аср биринчи чорағидаги ўзбек прозасининг йirik ва жонли намунасидир. Шу билан бирга бу асар тили ҳозирги замон тилшуносларида ҳам қизиқиш уйғотар деган ниғатламиз.

Мўхаммад Али ўзи таржимасини бажарётганида айтарлик ёш бўлмаган кўринади. Чунки унда катта ёшдагиларга хос бўлган нуқтиш аломатлари осилади. Масалан, баъзи бетларда айрим гаплар тугамай қолиши ҳамда гапнинг ўртасида айрим жумлалар тушиб қолиш ҳоллари ҳам учрайди. Бундай ҳолларда биз у гапларни форсча матнга кўра тикладик ва тушиб қолган жумлаларини шартли қавсда келтирдик. Таржимон баъзи сўзларини ёзишда аниқ қоидага риоя қилмайди. Масалан, шоҳ, ва шоҳзода сўзларини «инин»дан сўнг «алиф» билан ҳам, «алиф»сиз ҳам ёзади. Бундай ҳолларда биз матн орфографиясини сақлаш учун биринчи ҳолда шоҳ, шоҳзода ва иккинчи ҳолда шах, шахзода шаклида келтирдик; кўприк ва фил деган сўзларини у бир бетнинг ўзиде кўфрук ва пил шаклларида келтиради. Бундай ҳолларда ҳам бу сўзларини тузатиб ўтирмай, матидагидек келтирдик. Кўп ҳолларда ҳозир «я» билан бошланадиган сўзлар икки ҳарф билан келтирилганлиги учун биз орфографияни сақлаш учун бу ўрнида дифтонг «йа» билан ёздик (масалан: Йазд, йанги, йамғур ва ҳ.к.). Қирилча «я» «ю» ёки «ё» сақлагани эса ўқувчи эҳтиёжига боғланди. Буни хато ўрнида кўрмагайлар.

Икки оғиз сўз асардаги шеърят ҳақида. Аввало, шунини айтиш керакки, форсча матида Шарафуддин классик араб ва форс шеърятдаги аъъанани давом эттириб, асарининг ҳар бир бетига қатор шеърларни киритган. Лекин кўпинча бу шеърятда у айтарлик юксак маҳоратга эришолмаган ва шунинг учун келтирилган шеърларнинг баъзилари анча саёз бўлиб қолган. Табиий, Мўхаммад Али бу шеърларнинг ҳаммасини ўзбекчага чекуравермаган. Фақат у баъзи шеърларнигина қолдирган ва уларни анча усталлик билан ўзбекчага асгарган.

Бундай шеърлар Мўхаммад Алининг шеърят бобида анча маҳорати бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Қўлимиздаги ксерокопия нусхасига кўра, Истамбул қўлёзмасининг яна бир камчилиги бўлган: унда асарнинг турли ерларида ўн тўрт варағи тушиб қолган. Уларни Мўхаммад Алининг услубига солиб, форсчадан таржима қилинди.

Азиз китобхон! Халқимиз қадимги қаҳрамонлар ҳақида дostonларни севиб ўқиганликларини яхши биламиз. 40-нчи ва 50-нчи йиллар охириларигача ҳам эски араб ёзувида совет давридан илгари чоп этилган «Або Мўслим», «Искандарнома», «Шоҳнома» каби китобларни гап-гаштаклар ва шунга ўхшаш йилгиларда эски ёзувини билган бир одам ўқирди. қолган иштирок этувчилар диққат билан эшитардилар. Шунда китобдаги воқеа ривожланишига қараб тингловчиларда кулги ҳам, кўз ёши ҳам бўларди. Лекин у китоблар, айниқса

¹ Хождение за три моря Афанасия Никитина. М.: — Л.: 1948. 205-бет, 368-паҳ.

«Шоҳнома», афсонавий ёки ярим афсонавий Эрон шоҳлари ҳақидаги уйдирмаларнинг моҳирона шеърятга солингани эди. «Зафарнома» эса реал қаҳрамон ва паҳлавон, аждодимиз соҳибқирон Амир Темур Гурагоннинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги ҳаққоний хабарларнинг тавсифидир. Ўйлаймизки, қаҳрамон бобомизнинг ҳаётномаси сизга манзур бўлғай.

Ушбу нашрда ҳошиядаги рақамлар ва сатр ичидаги оғма /чиқиқ саҳифа рақами ва унинг бошланиш жойини билдиради. Ҳижрий тарихлардан кейин қавс ичида уларнинг мелодийга ўтказилганларини келтирдик. Шартли қавс ичида келтирилган сўз ва иборалар форсча матнга қўра тикланган. Китобнинг охирида баъзи жуғрофий иборалар ва тушунчалар изоҳланган. Қуръони карим оятлари тажвид асосида эмас, транскрипция қоидалари асосида ўқилди ва изоҳларда уларнинг тегишли суралардаги ўрни кўрсатилди.

Тагин: раъия, тобъ, воқеъ, воқеъа, тааллуқ каби бир қатор калималар таржимон-муаллиф ёган ҳолда қолдирилди, жузъий ўзгаришлар билан табиullanмади. Қўлёзмадаги баъзи сийрак учрайдиган, жумладан, арабчаси дол, коф, лом ва ёо ҳарфларидан таркиб топган, бир қарашда «даклай» деб ўқиш мумкин бўлган сўзни шартли равишда «диккалай»— деб ўқилди. Бу, дарвоқеъ, душман бошига тик, тиккалай борди деган Бухоро ва Хоразмда сақланган иборага ҳам мос келади. Бу нарса айрим бошқа ҳолларда ҳам учрайди. Дунёдаги ягона ўзбекча қўлёмаси асосида тайёрлангани учун ҳам китобда бундай сакталликлар бўлиши табиий. Кўрсаткичлардаги рақамлар қўлёмма матнининг варақ саҳифаларини билдиради. Мундарижада эса ушбу нашр бетларни кўрсатилди.

Китоб кенг ўқувчилар оммасининг ўқиши қулай бўлиши учун сўзбошида ҳам, изоҳларда ҳам ҳадеб фойдаланилган адабиёт саҳифаларига ҳавола қилавермадик ва кўп ҳолларда уларни эслатмадик.

Ўтган 1996 йилнинг энг улуг ва тарихан зийнатли умуммиллий маъракаси — Ҳазратн Соҳибқирон Амир Темур ибн Тарағай Баҳодурхоннинг 660 йиллиги шукӯҳида кечган санамиз ноширчилигининг энг кўркем намунасини Ўзбекистонга ва ўзбек халқига тақдим этгани учун заковатли матбаачи, тарихчи олим Истом Шоғуломов етакчиликл қилаётган «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни меҳнат жамоасига алоҳида миннатдорчилик изҳор этамиз.

Ашраф АҲМАД,
Ҳайдарбек БОБОБЕК.

Зафарнома

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИЙМ!

МУҚАДДИМА

16 /Ҳамду синас ул Ҳолиқиғаким, араб ва аҷам фусаҳо ва булагалари аниинг васфидин ожиз турурлар.

Ва ҳаддсиз сано ул Қодириғаким, ҳидоят арбоби ва дирият асҳоби аниинг баъии сифатида қосир бўлдилар. Уламо ва фузалоларға ўз карами бирла кўнгуллари Ислому нури била ораста қилди.

Ва сано ул Подшоҳиғаким, барча подшоҳ аниинг даргоҳида ниёз юзини туфроққа қўйиб, тилак тиларлар. Назм:

Аниинг насфида ақл ҳайрон эрур,
Ки ақл анда бир тифли нодон эрур.
Агар киши юз йил деса васфидини,
Дейолмас аниинг васфидин бирини.
Қамолида йўқ ҳақду ҳолат аниинг,
Сифотида ҳам йўқ ниҳоят аниинг.

Юз шукур ул Султониғаким, ер устида кўндин боргоҳни устунсиз йасадиқим: *Аллоҳул-лази рафа ас-самавати бигайри амадин таравнаҳа*. Ва алтоғ хизонасидин ҳар бандага бир турлук иноят ва шафқат бирла хосс қилиб, баъзи бандалариға нубувват мартабасини қаромат қилиб, халқ учун йибарди. Ва барчадин афзал ва ақмал, ул Ҳожа турурким, аниинг дин ва миллати барча динларнинг носихи бўлди. Салот ва саловоти зокиёт ва туҳафи таҳийётнисор равзаи муаттари Пайғамбарийким, ҳидоятлари била/иллатларни йўқ этти: *Ва ҳува*...

2а

Ва латиф раҳматлари ва ризвони шарифлари ул шароиф кўкининг ойиға ҳардамда юз қатла нисор ўлсун: *салл Аллоҳу алайҳи ва ала алиҳи ва асҳобиҳи ва саллам таслиман қасиран, қасиран*.

Аммо баъд, билғилким, бу даврони шарифда ва авони латифдаким, назм:

Ҳаҳон эрди хуррам чу боғи биҳишт,
Ба даври шаҳаншоҳи нукусиришт.
Шаҳаншоҳи динпарвари додгар,
Давридин адли берди хабар.
Ишидур аҳодис ва Қуръон била,
Кеча-кундуз ул ёди Субҳон била.
Замони эмас холи аз ёди Ҳаққ,
Ҳаҳон ичра шаҳлардин элти сабақ.
Шиҷоъатда Рустам⁴ киби номдор,
Саҳоватда Ҳотам⁵ киби номдор.
Ҳаҳоне эрур адлидин шодмон,
Эрур дунёда шоҳи соҳибқирон.
Шаҳаншоҳи диндор Кўчкунчихон⁶,
Ки олам эрур жисм ва ул ҳам чу жон.
Илоҳо, ки то бўлғай арзу само,
Бу шоҳи ҳаҳондор тобқай бақо⁷.

Муборак кўнгулларида ва саодатманд хотирлариға кечтиким, «Зафарнома»ким, мавлоно Шарафуддин Йаздий⁸ — *равваҳаҳу Аллоҳ ал-азиз* — форсий тили билан Темурбекнинг⁹ воқеъотини айтиб турур, тожиқлар андин баҳра топиб, турк элиға файз тегмай турур, эрса керакким, бу китоб туркий билан бўлғай, то андин эл-улус фойда топқайлар. Чунким бу андиша латиф кўзгу киби муборак кўнгуллариға кечти, баъзи доноларким, бу

ҳазратнинг мулозиматиға ҳозир эрдилар, бу андишадин шод бўлуб, пора дуо қилиб айттилар, шеър:

Йахши табъинг йахши қилгай фикрни.

26 Бас, андин сўнг бу банди камина /беиститоъати туроб, итмомул-
фуқаро Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорийга¹⁰ ишорат бўлдим,
туркий тили била «Зафарнома»ни буюрулгай. Бас, агарчи бу банди ҳақири
хоксорға ул иститоъат йўқ эрдиким, бу ишга духули қилгай. Аммо бу
оятнинг мазмуни билаким: «*Атиъ-л-Таҳа па ати'у бир-Рисула ва улу-л-амри
минкум*»¹¹ воқиф бўлуб турур, йўқ дейолмай анбиё ва авлиё руҳидин мададу
ҳиммат тилаб, бу амрға машғул бўлдим. Умид ул турурким, мақбули таъби
хони олиймиқдор ва умарои бузруквор ва вузарои пикушиёор ва зурафои
номдор бўлгай, иншоаллоҳ таоло.

Бас, умид ул турурким, агар саҳви ва хатойи бу китоб ичинда муборак
назарлариға келса, марҳамат қалами бирла ислоҳ қилиб, анинг саҳв ва
хатосиға боқмағайлар. *Ва ҳува ал-Азиз ил-Вадуд*¹².

Темурбекнинг мутаваллид бўлғони ва оламини ўз жамоли била йаруқ қилғони сўзлари¹³

Заволсиз подшоҳ каломидин мундоқ маълум булурким, фаёз алалитлоқ
хизонасидин: *Аъта кулла шайъин халқаху сумма ҳуда*¹⁴ салоҳ ва муҳаббат
хилъатини йахшилиқ тариқасини бандасиға иноят қилур бўлса, бу иноятни
бу банданинг фарзандларидин кўрсатур. Нечукким, Пайғамбар *салли Алло-
ҳи алайҳи васаллам* айтиб турурлар: «*Ва инна салоҳар-ражули...*» ҳадиси-
нинг маънисини ҳазрат соҳибқироннинг атоси шаънида турурким, амир Тара-
гай дейур¹⁵. Тарагайбек уламо ва сулаҳо ва муттақийларға мушфиқ ва
меҳрибон эрди ва буларнинг мажлисида борур эрди. Ложурма, бу жиҳат-
динким, ҳазрат Ҳаққнинг севар бандаларини севар эрди ва буларнинг
дўстлуқ донасини сидқи гаштиға парвариш бергон учун «*Анбатаҳа Аллоҳ
набатан ҳасан*»¹⁶ чиқиб, давлат ва саодат саҳроси/каромат ва афзолдин
тўлди. Байт:

Чу тобти бу иқболу бахтдин нишон,
Анга берди Ҳаққ пури соҳибқирон.

Қазон султон¹⁷ замонида давлатнинг куни ва саодат кўкининг ойи зоҳир
бўлди ва олам сақлагучи юлдузи инояти Раббонийнинг авжидин йаруқ
бўлди. Шаъбон ойининг йигирми бешида, торих етти юз ўттуз олтида,
сичқон йиликим (8.04.1336), мўғулларнинг йили била мувофиқ турур,
Каши¹⁸ дилкаш вилоятида, Такина Хотунким¹⁹, шаръи мутаҳҳара йўсуни
била ул амири динпарварнинг никоҳида эрди, андин ҳазрат соҳибқирон кун
киби зоҳир бўлди. Ва оламафруз моҳи буржи саодатдин чиқти. Байт:

Йанги бошдин бўлди бир ой ошкор,
Бўлди зоҳир дунёда бир номдор.
Инсон суратида ҳар жони жаҳон ичра келди,
Ва оламини ҳумоюн мақдами била музаййан қилди.

Токим анинг зоти шарифи йамон кўздин саломат қолгай: *Ва ин йукаду*²⁰
тиловати била спехрнинг тасбиҳ айтқучилар машғул бўлдилар: «*Вал малои-
кату йусаббихуна би-ҳамди Раббихим ва йастағфируна ли-ман фил-арди*»²¹.

Бас, то анинг улуғ қадри камол тариқиға етса, дуо вазоифи била мадад
қилдилар. Байт:

Сарсабз бўлсун бу зебо ниҳол,
Паноҳида тутсун ани Зул-жалол.
Жувонбахту фируз бўлсун мудом,
Анинг амрида олам улсун тамом.

Анинг адлидин тоза ўлсун фалак,
Мутиъи анинг барча мулку малак.

36

Ва ул саодат кунининг партавидин ҳақиқат сирри зоҳир бўлуб, иқбол буржидин кўрунуб, Қачули Баҳодурнинг²² тушининг таъбириким, Туманайхон²³ айтиб эрди, муҳаққақ бўлди. Саккизинчи кавкабким, таъбир тили билан соҳибдавлатидин нишона бўлғай, Қачули Баҳодурнинг саккизинчи наслидин /зоҳир бўлуб, салтанат оламни нуроний қилди ва андин сўнг адл овозаси ва инсоф тариқаси машриқ оламдин мағрибқача тулуб, фатҳ ва фирузлук осори ҳазрат Субҳон иноятидин анга муяссар бўлуб, бари олам мусаххар бўлди. Байт:

На хуш тушким, анга таъбир сенсин,
На хуш оятки, анга тафсир сенсин.

Ва бу сўзунг таҳқиқи бу турурким, салтанат қавоъидида ва хилофат тўрида анинг муборак вужуди ва саодатманд бунёди жаҳон ичра охируззамоннинг соҳибқирони бўлғай ва мундин йахшироқ далили бўлмағай. Анинг учунким, бу соҳибдавлатнинг толиъи Жаҳдий буржида тушти. Ва бу буржининг хосийати ул турурким, ҳар ким бу бурждаги толиъида мутавваллуд бўлса, камоли салтанат авжида етқай ва барча салотинларга сарвар бўлуб, ҳар наким кўнглига кечқай, анга муяссар бўлғай.

Ва наййири аъзам, яъни Офтобким, жалолатнинг юлдузи турур, тўртинчи ватаддаким²⁴, қарор ва сабот эви турур ва ўз ерида шараф била Уторидқа нечукким, Офтоб даври бўлғай, йигирми иккинчи даража Ҳамалда фатҳ ва фирузлук аламини кўтариб, иқбол маншурининг саодат тавқиъи била йасаб турурким, зуҳури маҳаллийда ўз мақоми аслида зоҳир бўлғай ва анда подшоҳлик қилғай. Ва ул мамлакатни зебу зийнат бобида барча мамлакатлардин йахшироқ тарбият қилғай.

Ва Муштарийким, саодатнинг кавкаби турур, ва Миррихким, қувват ва шавкат йулдузи турур, бешинчи толиъким, фарзанд эви турур, бу кавкаблар билан йирик бу хосият бердиким, бу саодатманд фарзандқа Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло давлатманд ўғуллар каромат қилғай ва давлат аларнинг ичида мустадом бўлғай.

4а

Сўнг, ложурма, бу қобилият жиҳатидин ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло истиқомат бешигидин чиқориб ва лутф дояси /сути билан парвариш берди. Сўнг ҳадди тамйиз ва ақлда етконда ҳаракот ва қилиғидин салтанат иши андин зоҳир бўлур эрди ва анинг эш-кучидин ва айтмоқ ва эшитмоқларидин подшоҳлик ва шаҳриёрлик тариқаси кун киби йаруқ кўринур эрди. Назм:

Чу ёшлар била ўйнар эрди мудом,
Дер эрди аларга: «Келинлар тамом.
Ки мен шоҳ бўлғайман ва барчангиз
Мани шоҳ атаб, ўзга сўз демангиз».

Келур эрдилар ёшлар қошига,
Ани шоҳ атаб, кўтариб бошига.
Бўлур эрди бир гўдак анга амир,
Яна бири анга чу доно вазир.

Яғоч ва қамиш бирла инсон этиб,
Ҳар иш буюриб анга, фармон этиб.
Дер эрдиким, ул ёрлик эшитмади,
Ёзуғлук қилиб ани буюрмади.

Дер эрди: «Кесинглар бошини равон,
Ки мундин нари ҳеч киши дар жаҳон
Шаҳаншоҳ ҳукмидин ул чиқмағай,
На ким шаҳ дегай, ўзга иш қилмағай».²⁵

Ва бас, девони наҳну қасамна парвонаи иноят Йарфаъу даражотин ман йашаъу²⁶ ва маншури давлат замоноро тутроси биланким, Атахуллоҳул мулк²⁷ мувашшаҳ бўлиб эрди, муборак хотири отламоқ ва чопмоқ ва ўқ

отмоқ ва уруш асбоби билан майл қилур эрди. Ва ҳар кунда овға борур эрди. Байт:

Кеча-кундуз иши эди чун шикор,
Бу иш бирла ўткарур эди рўзгор.

Ва анинг давлатманд зотиким, мазҳари лутфи Илоҳий эрди, шафқат ва хайрдин ўзга иш муборак кўнглига кечмас эрди. Ва ул ҳолда, агарчи қаҳр ва сиёсат қилур эрди, нечукким ул сўзлар келгуси турур, ул қаҳр ва газаб подшоҳлик жиҳатидин ва мамлакат забти учун эрди. Шеър:

Мулкни гар қарор бергайсен,
Тигни беқарор қилгайсен.

46

Ва далили бу /сўздаким, такаллуфдин йироқ ва риёдин бегона турур, бу турурким, ҳазрат *Рисолат, салла Аллоҳу алайҳи ва саллам*, айтиб турурларким: *Ал-валаду сирра абиҳи*. Бу ҳазрат соҳибқирондин тахт узра додлик хусравий ўлтуруб турурким, ҳаргиз ул ҳазратдин муваддажа озурда бўлмагон турур. Йироқ-яқиндин тамом оламни бу сўзда иттифоқлари бор турур ва жувонбахти турурким, бовужуди улким, ҳазрат *Ҳаққ субҳонаҳу* ва таолодин анга кулли асбоби давлат муяссар бўлуб эрди, ҳаргиз бу шуруъ ишгаким, муноҳи турур, майл қилмади ва ичмак сори майл қилмади ва бу подшоҳи комкор оғзини жоғир сори элтмади ва бир дами тоату ибодат фикридин ўзга иш кўнглида кечмади. Ва муттасил иши Қуръон ўқумоқ ва фақиру мискиннинг ғамини емак эди.

Ва хилофатпаноҳиким, Фаридун ҳашамати ва Исфандиёр шижоати ва Зуннун ибодати анга жамъ бўлиб эрди²⁸, ҳар ердаким бир гўшанишинни эшитур эрди, жон дилига камари мулозимат боғлаб аларнинг мулозиматларига борур эрди.

Ва ҳува ас-султон ал-аъзам вал-хоқои ал-аъдалул-акмал муъаййин ал-Ҳаққ ас-салтанат вал-дунё вал-дин Абу-Наср Шохрух Баҳодурхон²⁹, халлада Аллоҳ таоло ва мулкуҳу ва султонуху.

Бас, мундин сўнг қалами мушкинрақам иккинчи мақолада бу шоҳнинг воқияъотини зикр қилгуси турур, анинг учун тил торттук. Ва яна бир анинг ўғлонларидирким, кўз анинг жамолидин йаруқ бўлур. Салтанат паноҳи эрурким, бовужуд улким, ҳусну сийрат ва сурат ва айни давлат ва салтанатда йахши маъош қилиб, даййон қилиқни хотирига кечурмай кам озорлиқ тариқасини зоҳир қилди ва анинг малаксифот зотиким, барча фазоил ва камолотнинг жомии эрди ва йахши зеҳни дақоиқи ҳақоиқда йуруб мушкил сўзларни ҳал қилур эрди. Байт:

Малак сурати эрди туфроқдин,
Ки равшан эди анга илм ал-йақин.

5a

/Муъжиз баён тиликим, маъно илҳом тавфиқ турурким, *Инна мин ал-байани ла-сиҳран* равшан қилур эрди. Бас, гавҳар сочқон тилидинким, фазлу маҳз калиди турур, баён вақтида ҳар ким мушоҳида қилгай. Байт:

Ақл анга далли ва кўнгул ҳайрон,
Сўзлари ҳар бири кўнгулда чу жон.

Ва хатти латификим, бадоиъ осори шариф қасри турур би-китобиҳи: *Нун вал-қалами ва ма йастурун³⁰* музаййан турур, рўзгор номаларида йахши сурат билан битиб, ҳожат баён қилмоқ йўқтурур. Шеър:

На доим анинг васфин, эй сарфароз,
Эрур кун сифат бобдин бе ниёз.

Бас, чун қалами хужастарақам васфинда ҳаёт суйидин шама битди, мундин нари, агар ҳумоюн алқомга юз қўйса, йахшироқ бўлгай. Байт:

Анинг сифотини чунким қалам баён қилгай,
Ажиб эмас, агар андин томизса оби ҳаёт.

Анинг муборак юзидинким, дониш аҳли зайн ва бинеш хайлининг кўзла-
ри йаруқ эрди, сурати раҳмат ва лутфи арҳама-р-роҳимийн турур. Шейр:

Чу бўлди жаҳон ичра ул подшоҳ,
Юрур эрди фармонида муру моҳ.
Худо қилди ани шаҳаншоҳи дин,
Сари тождорони рўйи замин.

Вориси мулки Сулаймон ал-муъаййад мин ас-само ал-музаффар алал-
аъдо пайрави шаръи саййидул-мурсалин муийси ал-Ҳаққ вас-салтана вад-дин
Абул Фатҳ Иброҳим Султон³¹, халлада Аллоҳ таоло фи маосир мулкуҳу ва
султонуху ва афода алал-олабийн фазлуҳу ва аҳсонуху. Назм:

Чу ул соатки бахш қилди Йаздон³²,
Ики Иброҳим³³ анда бўлди аъён.
Бири миллат саро обод қилди,
Бири дунёда адл ва дод қилди.
Биридин бўлди оташ чун гулшан,
Биридин бўлди дуди зулм пинҳон.
/Биридин бўлди Макка эви пурпур,
Биридин бўлди олам бари маъмур.
Бири синдурди Озар бутларини,
Бири берди ривож Аҳмад³⁴ динини.
Худовандо, бу шоҳи додгустар,
Ҳамиша дар жаҳон бўлгай музаффар.

Бас, ул ерким, жавҳар сифотидин ва муфохар ва маосари онҳазрат
мурассаъ бўлгай, учунчи мақола ахбор ва осори соҳибқирони гитиситонда
келгуси турур. *Ва мин Аллоҳи-л-авн ва-т-таъйид, иннаҳу Ҳамидун ва Ма-
жид.*

Қазағанбекнинг³⁵ хуруж қилғони сўзи

Қазон султонхон, Йасур Уғлоннинг³⁶ ўғли товуқ йилда, торих етти юз
уттуз учда (1332—1333) Чигатойхоннинг³⁷ улусида хон бўлуб зулм ва
бедодлик қила бошлади ва адл ва шаръ тўридин аёгин ташқари қўйди: «Ал-
мулку йабқа маъа-л-куфри ва ла йабқа маъа-з-зулми». Халойиқ анинг
йамон қилиғидин фарёдқа келдилар ва анинг қўрқунчидин ҳар қачонким,
бекларини суҳбатда ё кенгашда чорлар эрди, ул бек ўғлон-ушоқи била
васиятлар қилиб, андин сўнг анинг қошига борур эрмишлар. Байт:

Йамон зулмидин жумла халқи жаҳон,
Қилурлар эди жавридин юз фиғон.

Қазағанбекким, барча беклардин улуг эди, ул вилоятни олмоқни эли
билан ва Чигатойхоннинг улусидан бўлгон беклар билан иттифоқ қилиб,
йаағи бўлдилар ва Соли Саройда³⁸ йиғин қилиб, черик йиғиштуруб, анинг
урушига юзландилар. Қазон султонхон бу хабарни эшитиб, ул тақи черики-
ни йиғиштуруб Дори Занги³⁹ саҳросида торих етти юз қирқ олтида (1346)
уруштилар ва ул урушда Қазағанбекнинг бир кўзига Қазон султонхоннинг
ўқи тегиб, зойи бўлди. /Икки черик бир-биридин айрилиб, Қазон султонхон
Қаршига⁴⁰ келиб, ул қиш анда турди. Бас, асру совуқ бўлуб, бўлгон от-
улоғи ул совуқда талаф бўлди. Бас, бу хабарни амир Қазаған эшитиб, яна
черик йиғиштуруб, торих етти юз қирқ еттида (1346—1347) келиб урушди.
Эрса Қазонхонни босиб, хонни тутуб ултурди ва Қазонхоннинг подшоҳлиги
Мовароуннаҳр⁴¹ ва Туркистонда⁴² ун тўрт йил эрди⁴³, андин сўнг анинг
вилоятида Қазағанбек ҳоким бўлуб, Донишмандча Уғлонки, Уқдайхоннинг
ўғлонларидин⁴⁴ эрди, ани хон кўтарди. Икки йилдан сўнг ани тақи шунқор

қилди. Баёнқули Ўғлонким, Суйургатмишхоннинг ўғли эрди⁴⁵, ани хон кўтарди. Шер:

Хониким, анга жуду сахо эрди тариқ,
Бўлди зафару нусрат анга ёру рафиқ.
Даврида эмас эди жаҳонда ҳеч гам,
Эл эрди бари бир-бирига ёру шафиқ.

66

Бас, бу хоннинг хонлиги ўн йилгача борди ва Қазаганбек анга тааллуқ вилоятларни андоқ забт қилдиким, андин йахшироқ бўлмағай. Ва анинг йахшилиги олам ичра ёдгор қолди ва шарият йўсуни била амал қилур эрди. Аҳли фазл ва маййиз анинг инъомида баҳраманд бўлиб, барча хушҳол эрдилар. Ва анинг замонида бир ажойиб ишким, воқия бўлиб турур, бу эрдиким, Арҳанг⁴⁶ ва Саройдин⁴⁷ черик тортиб Хуросон⁴⁸ вилояти сори борди. Ва мунунг латифати бу турурким, султон Абу Саъидхонким, Чингиз наслидин эрди ва Эрон вилоятида подшоҳлик қилур эрди, ул ўлғач, мундин сўнг ўзга Чингизхон ўғлонларидин ул вилоятда подшоҳлик қилмади⁴⁹. Қазон султон хон бўлгонда анинг жавру зулмидин эл анга бош йандурмай, Муъизуддин Хусайнким, Малик Гиёсуддиннинг ўғли эрди, Хирот вилоятида подшоҳ бўлди⁵⁰. /Шайх Ҳасан Жувайний ва амир Важихуддин Масъуд Сарбадор Сабзавор вилоятидин черик тортиб Малик Муъизуддин Хусайн бошига келдилар⁵¹. Бас, Малик Хусайн тақи черик йиғиштуруб, шаҳардин чиқиб сафар ойининг ўн учиди, торих етти юз қирқ учда (18,07.1342) икки черик бир-бирига йиқиб уруштилар. Асру қаттиқ уруш бўлуб, Муъизуддин Хусайнни босдилар ва сарбадорларнинг черики ўлжага мол олмоққа машғул бўлдилар. Бу маҳалда Муъизуддин Хусайн бир тепа устида чиқиб, уч юз киши анга йиғилди. Муъизуддин Хусайн аларга айттиким: «Бу черик ўлжа олмоққа машғул турурлар. Келинг, ўзумизни буларга уралай». Бу сўзда эрдиким, Масъуд Сарбадорнинг кўзи Муъизуддин Хусайнга тушуб, анинг сори йурув берди. Амир Шайх Ҳасан тақи анинг кейнида юрур эди. Эrsa ул ҳолда давлат мундоқ иш қилдиким, бир киши ҳам алардин қилич бирла Шайх Ҳасаннинг ёнида санчтиким, яна бир ёнидин чиқиб, у шул соатда ўлди. Амир Масъуд Сарбадор бу воқияни билиб, ва тақи Шайх Ҳасан анга айтиб эрдиким, «Агар ман бу черикда ўлсам, сен зинҳор қайтқайсен», амир Масъуд анинг васияти била амал қилиб қочти. Маликнинг қочқон черики бу хабарни эшитиб, севунуб қайттиллар ва сарбадорларнинг черикидин кўб киши ўлтуруб, мол бисёр олдилар.

Бу фатҳ бўлгондин сўнг Малик Муъизуддин бошига бу ҳавас туштиким, Чингизхон наслидин қолгон шахзодаларнинг вилоятларини олғай. Бовужуд улким, аларнинг ҳимматидин ул мартабага етиб эрди, тарбият ҳаққини унутуб, алар билан йамонлиқ ҳаёлин кўнглига кечуруб, Андхуд ва Шибиргон вилоятини чобти⁵². Байт:

Чу бўлғай холи гавҳардин хазина,
Дегайким, «Ман гуҳарман, обгина».

7а

Мовароуннаҳр мамлакати Қазаган маликнинг адлидин қарор топиб эрди. Жом вилоятининг машойихлариким, Малик Хусайнга уруғ/ бўлурлар эрдилар ва анинг йамон ҳаракотидин кўнгуллари нохуш бўлиб, Қазаганнинг хизматиға келиб, Малик Хусайндин шикоят қилдилар. Арлот беклари ва апардий беклариким, Малик Хусайндин қочиб Қазаганбекнинг хизматиға келиб эрдилар, алар тақи айттиларким, байт:

Ки Чингиз насли магар қолмади,
Ки ёд этмас алардин киши эмди.
Ки ул Гурий андоқ бўлубтур гурур,
Ки мен-мен дебон шоҳу айлар сурур.

Қазаганбек бу сўзларни эшитиб дедиким, «Тожиққа не ҳадд бўлғай, подшоҳлик даъво қилғай ва подшоҳларнинг фармонидин бош тортқай. Гурур елини қиличим зарби била бурнидин чиқарайим ва черик отларининг

туйноқи била анинг қалъау ҳисорини туфроқ билан тенг қилайм ва черикидин Жайхун киби қон оқтаурайим». Бас, тожиклар ҳар сори чобтуруб, Аму суйидин ўтуб, Балх вилоятида йиғилдилар ва Қазағанбек Баёнқулихон била Хирот сори йўзланди ва улустарнинг беклари Баён Сулдуз ва Муҳаммад Ҳожа Апардий ва Сатилмиш ва Ўлжайту Апардий ва Абдуллоҳким, Тайғунунг ўғли эрди ва Бадахшон шоҳлари барча йиғилиб, Қазағанбекка қўшулуб, Хирот сори юридилар. Ва бу хабарни Малик Ҳусайн эшитти, эрса мирохурини уч юз киши бирла қаровуллуққа йибардиким, «Борғил ва хабар таҳқиқ қилғилким, чигатой черики сувдин кечиб турурлар. Агар кечқон бўлсалар, бот ёнгил». Бас, мирохур Мурғоб суйидин кечиб, хабар таҳқиқ тобтиким, Турон вилоятининг черики сувдин кечиб турурлар. Бас, ёниб Малик Ҳусайн қошига келиб арз қилди. Байт:

Ки келур Қазаған сипоҳи билан,
Ким эрур бари гурди лашкаршикан.
Ки бошдин айоқ темур ичинда ғарқ,
Қаронгу алар гардидин гарбу шарқ.

76

Малик Ҳусайн бекларини йиғиштуруб, бу хабарни аларга деди. Андин сўнг беклари била кенгашти. Эрса алар дедиларким, «Турон вилоятининг / черики асру қўб турур ва бизнинг черикимиз тўрт минг отлиқ ва беш минг йайоқ турур. Бу черик била аларнинг ўтравсига борса бўлмас». Маслаҳат мундоқ кўрдиларким, ҳар қачон шаҳарга йақин келсалар, анда урушқайлар. Малик Ҳусайн бу кенгашни қабул қилди. Андин сўнг Хирот шаҳрида кунчиқар соридин, Пойи Мурғон деган ердин Кўҳдистонғача бир томи урдилар ва хандақи чуқур қаздилар³³. Уруш асбобини шаҳардин чиқориб, анда йиғдилар ва Малик ҳар лаҳза уруш ҳавасин қилиб айтур эрди, байт:

Келинг, қилалинг баримиз корзор,
На ғам душманар бўлсалар бешумор.
Кўнгул бирла куч иккини ёр этай,
Адув³⁴ кўзига даҳрни тор этай.

Бас, Қазағанбек черики била Боштон дарасидин³⁵ кечиб, Кўҳдистонга тушти. Тонгласи хон била ва Ўлжайту ва Сатилмиш ва ўзга беклар билан отланиб, Козиргоҳ тоғига чиқиб, Малик Ҳусайннинг черикини кўруб, Қазағанбек дедиким: «Тожик уруш тариқасини билмас эрмиш. Бу ерда ки ул туруб турур, ани бот хароб қилурбиз. Икки жиҳатдин бири улким, аларнинг черики бизнинг сори келса, йўқори чиқмоқ керак ва бизнинг черикимиз қўйи сори борур. Йана бири улким, чун кун чиқса аларнинг ўтравсида чиқар ва аларнинг кўзлари кун сори бўлур ва бизнинг сори боқолмағайлар ва ўтравларида бўлгон кишини кўролмағайлар». Мунн деб қайтиб тушти. Тонгласи отланиб алар сори йуриди ва икки черик бир-бирига етконда Қазағанбек бир тепа устида чиқиб, ўз черикини урушқа фармонлади. Ва Турон вилоятининг баҳодурлари Хирот черики сори чобтилар ва Хирот йиғиллари алар сори йуридилар ва асру қаттиқ уруш бўлди. Байт:

8а

/Диловарлар қонидин сероб бўлди олам,
Шафақдек қип-қизил ер юзи ул дам.
Урушуб бир-бири бирла сипоҳи,
Фигонларин эшитиб мурғу моҳи.

Малик Ҳусайннинг черики уруш қилгондин сўнг тура олмай шаҳар сори йўзланди. Ҳар ерда чуқур қозиб, сув қўйиб эрдиларким, андин киши ўтолмағай (деб), ўзлари ўқ ўшул чуқурларда тушуб ўлдилар. Ва Қазағанбекнинг баҳодурлари Малик Ҳусайн черикининг кейнида тушуб шаҳарғача қавладилар³⁶. Малик Ҳусайн шаҳарга кирди ва шаҳарнинг куча, боғларини беркитди. Қазағанбек музаффар ва мансур черики билан ёнди. Тонгласи кўчуб шаҳарнинг йақинига келиб тушти. Ҳар кунда намози шомғача урушур эрдилар. Шейр:

Урушур эди черики қирқ кун,
Ки ер йузи ҳар кун эди ғарқи хун.

Малик Ҳусайн қамални тоқат қила олмай, шаҳар ақобиринаи ва шайх ва донишмандларини орада солди, йарашқали учун. Бу шарт билаким, «Қазағанбек давлат била қайтиб, вилояти сори борсун. Келур йилда мен бекнинг хизматига борайим». Ақобирлар пешкаш билан шаҳардин чиқиб, Қазағанбек қошига келиб, Малик сўзини арз қилдилар. Бу бек одил ва раъиятпарвар эрди. Билдиким, шаҳар раъиятлари хароб бўлдилар ва вилоят тақри хароб бўлғуси турур. Ризо бериб, яраштилар. Шеър:

Раъёйи мискин хароб бўлдилар,
Бу меҳнатда барча қабоб бўлдилар.
Муруват эмас мулк қилмақ хароб,
Раъёйи мискинни қилмақ азоб.

86 Қазағанбек Малик Ҳусайн била йарашиб, қайтиб вилоятига тушти ва воқита етти юз эллик иккида (1351) воқит бўлди. Андин сўнг Малик Ҳусайннинг нодшоҳлигининг ҳеч киши ҳисоб тутмай ва сиёсати кўнгуллари-га қолмади ва беклар анинг сўзини эшитмай, барчаси иттифоқ/ қилдилар-ким, Малик Ҳусайнни тутуб, иниси Малик Боқирни³⁷ подшоҳ кўтаргайлар. Малик Ҳусайн бу андишадан хабардор бўлуб, аммо ҳеч иш қила олмас эди ва ўзини сақлар эрди.

Ғурийлар³⁸ бир-бири билан иттифоқ қилиб эдиларким, ҳар қачон Малик отланса, тутуб беркиткайлар. Бир кун Малик Бўстон Саройдин³⁹ отланиб ташқари чиқти, эрса Ғурийларни кўрдиким, ўзлари била кенгашлари бор турур. Билдиким, анинг қасдида турурлар. Бодғисдин⁴⁰ бир бўлак киши от келтуруб сотарлар эди ва қалин эл йиғилиб савдо қилурлар эдилар⁴¹. Малик аларни кўруб Ғурийларга буюрдиким, бу элни таланглар. Ғурийлар талон била машғул бўлуб, Малик фурсат топиб, ўзини бир кўчада солиб, Ашқалча қалъаси⁴² сори юзланди, Ҳирот жилгасида, жануб ва ғарб ўртасида ясаб эдилар, ул вақт маъмур эрди ва анда молу неъмат бисёр эрди. Етти юз эллик уч (1352) тарихида Малик Ҳусайн ваъдага вафо қилиб, қалъадан Мовароуннаҳр сори юзланди. Қазағанбек анинг хабарин эшитиб, анга ўтрув чиқиб, иззат ва ҳурмат тутуб йахши сўруб ваъда бердиким, «Ҳирот мулк-никим, Ғурийлар Малик Боқирга бериб турурлар, алардин олиб сенга бер-райим».

9a Аммо улус беклари Малик билан йамон эдилар, ҳар маҳалда Қазаған-бекка айтурлар эдиларким, «Маликни ўлтурмак керак». Қазағанбек алар сўзини қулоққа олмай, ҳеч нима демас эрди. Беклар кўрдиларким, Қазаған-бек алар сўзи билан амал қилмас. Бир-бири бирла иттифоқ қилдиларким, «Маликни ўлтурали, ул ўлгондин сўнг ҳеч киши бизга нима дея олмас». Қазағанбек бу ҳолдин хабар топиб, Маликни чорлади ва бекларнинг андешаларидан анга хабар бердиким, «Маслаҳат бу турурким, ушбу кеча ўз вилоятинг сори борғайсенким, сенга зарар еткуролмагайлар». Малик бекка дуо қилиб, ушул замон ўз вилояти сори юзланди./ Ҳиротқа етконда андеша қилмай ҳисорға кириб, ҳукумат қўшки устида ўлтурди ва киши йибарди-ким, Малик Боқирни беркиткайлар. Малик Боқирни беркитти⁴³. Ва яна бир воқита ул маҳалдаким, воқит бўлиб турур, бу эрдиким, Қазағанбекнинг ўғли Абдуллоҳ мирзо Самарқанддин черик тартиб этиб Хоразм сори борди ва ул вилоятни олди. Қазағанбек қишда Соли Саройда қишлар эрди ва ул ёз Қаронур⁴⁴ гулзорида ёзлар эрди ва ёзу куз Мунк шаҳрида⁴⁵ турар эрди ва ов била бисёр майли бор эрди. Бир кун замон ишидин гофил ўн беш киши билан бариси йарағсиз Соли Саройдин отланиб, Жайхундин ўтиб, Арханг сори қуш сола борди. Ва қуш солиб юрур эрдиким, *Айнама тақуну йудриккуму-л-мишту*⁴⁶ камин этиб, Бурулдай ўғли Қутлуғ Темур отлиқким, ўмоғи ўйрот эди ва Қазағанбекка кўёв эди ва кечтин бери каминда эрдиким⁴⁷, фурсат топиб ул одил бекнинг ишини охир қилғай. Мундоқ амални топиб, бир неча бадбахт киши била гофил бошига тўқулуб ул азиз бекни шаҳид қилдилар ва андин қочиб Қундуз⁴⁸ сори кеттилар. Шаҳид бўлгон бекнинг бир неча хосса кишилари бу ҳолдин хабардор бўлуб, Қутлуғ Темурнунг кейнида тушуб, Қундузнунг яқиниға анга етиштилар ва ани

тутуб сон-сон қилдилар. Қазағанбекни Соли Саройда кўмдилар ва анинг гури нур бўлсин мудом.

96

Бу воқия етти юз эллик туққузда (1358) воқия бўлди. Қазағанбекнинг ўғли Абдуллоҳ мирзобек ҳукумат қилгон эрди. Атоси ўлғонидин сўнг Самарқанддин келиб, атоси ерида ўлтурди ва беклар барча анга мутиъ бўдилар. Давлатқа ул ўлтурғонда Баёнқулихонни атосидек хон билиб, анга фармон-бардорлиқ қилур эрди. Атоси тирикида ул доим Самарқандда ўлтурур эрди. /Ул ернинг обу ҳавоси анга хуш келур эрди. Кўнглида кечтиким, Самарқандда бориб ўлтурғай ва Баёнқулихонни ўзи билан элтқай. Ва нечаким Қаратғубек ва ўзга бекларким, атосининг беклари эдилар, давлатхоҳлиқдин насиҳат қилдиларким, «Атонгдин қолгон юртдин ўзга ерга бормоқ йахши эрмас». Аларнинг сўзини эшитмади. Байт:

Улки, насиҳат сўзин эшитмася, билгил,
Куб чайнагусидир куйина бармоқи надомат.

Ушул ерда ва ушул йил Баёнқулихоннинг ҳарамига тамаъ қилиб хонни ўлтурди ва Темуршоҳ Уғлон, Йасун Темурхоннинг⁶⁹ ўғли эрди, ани хон кўгарди ва Баёнқулихонни Бухоро вилоятида шайхўлолам шайх Сайфуддин Бохарзий⁷⁰ ёнида кўмдилар. Гури жаннат шамъидин пурнур бўлғай доимо.

Баён Сулдузбек⁷¹ Абдуллоҳ мирзонинг бошига черик тортиб келгони

Абдуллоҳ мирзога Баёнқулихонни шаҳид қилгондин сўнг анга йахши келмай, Баён Сулдуз Ҳисордин черик йиғиштуруб, Самарқанд сори юзланди. Кеш вилоятида амир Ҳожи Барлос ибн Нуралқи ибн Намула ибн Йасу Мунка ибн Қарочор Нўён⁷² черики билан анга қушулди. Ва иттифоқ била мирзо Абдуллоҳ бошига бордилар ва анинг билан урушиб, Абдуллоҳни қочурдилар ва инилари Темуршоҳниким, хон қилиб эдилар, ани ародин кўтардилар. Байт:

Чу қилдинг сен йамонлиқ, булма гофил,
Ки вожибтур йамонлиққа мукофот.

10а

Ва Абдуллоҳ мирзо қочиб, Аму суйидин кечиб, Бақлон⁷³ устида Андаробқа⁷⁴ борди ва ушул ерда авқот кечирур эрди ул вақт қанчаким, ҳаёт нақдини қабзи арвоҳга тобшурди. Ва Қазағанбекнинг уруғ-қийёши ва киши-қароси ва анга тааллуқ мулозимлари саргашта бўлуб, ҳар бири бир сори кетти. Ва Баён Сулдузбек ва Ҳожи Барлосбекким, нўёнлардин эрдилар ва ул замонда алардин иззатлиқ киши йўқ эрди, ул мамлакатларни нуслат ила қабз қилдилар. Ва Баён/Сулдузбек ҳалим ва озорсиз киши эрди. Аммо доим ичар эрди ва гунча ва лала киби суроҳи ва пиёласиздами йўқ эрди. Йилда бир ҳафта хушёр эмас эрди. Ул жиҳатдин олам ичра ҳар тарафда гавғолар пайдо бўлди.

Ва нўёнлардин ҳар кишидаким, оз-чуқ кучи бор эрди, салтанат даъво қилур эрди.

Ва Кеш вилояти тавобити биланким, қадимдин бери ҳазрат соҳибқирон ато-атоларида эрди, Ҳожи Барлосбекка тааллуқ эрди, ўз қарорида эрди.

Ва Хўжанд вилояти Боязид Жалойирда⁷⁵ эрди ва батъи вилоят Ҳусайн ибн Мусалло ибн Қазағанбекда⁷⁶ эрди. Ва ул ўз киши-қароси билан атосининг юртини тилар эрди.

Ўлжай Буға Сулдуз⁷⁷ Балхда эрди ва анда салтанат даъвоси қилур эрди.

Ва Шибурғонда⁷⁸ Муҳаммад Ҳожа Апардийким, наймондин эрди, ул тақӣ даъвои салтанат қилур эрди⁷⁹.

Бадахшон шоҳлари бир-бирига бош эндурмай, бир-бирининг бошида бир даъвойи бор эрди⁸⁰. Ва Кайхусрав ва Ўлжайту Апардий Хутталон вилоятида эрдилар⁸¹. Ва Хизр Йасурийким, анинг қадим юрти Сарипул ва Тотқантким, Самарқандда тааллуқ вилоятлар эрди, барча йасурийларни жамъ қилиб ҳеч кишини кўзига илмас эрди⁸². Ва кўрсатилган бекларнинг орасида яна муқотила урушлар бўлуб, кўп киши талаф бўлди. Ва Сатилмишким, Қўхистоннинг ҳокими эрди, Малик Муъизуддин Ҳусайндин қочиб Мовароуннахрга келиб эрди, яна андин қайтиб, Муҳаммад Ҳожа Апардий билан

бирикиб, дўстлуқ орада будди. Ва бир-бири билан аҳд қилдиларким, Малик Хусайннинг бошига боргайлар. Бу ният била черик йиғиштуруб Хирот сори мутаважжіх бўдилар. Малик тақи бу хабарни эшитиб Хуросон черикини йиғиштуруб, алар ўтрисида⁸⁴ келди. Ва Муҳаммад Хожа ва Сатилмиш бир-бири била иттифоқ қилиб эрдиларким, ҳар қачон аларнинг кўзи Маликка тушса, иккаласи чоғиб Маликни ўлтурмағунча ёнмайлар. Малик Мурғоб сўйидин кечиб, Ўйбгу саҳросида⁸⁵ икки черик бир-бирига еттилар. Муҳаммад Хожа ва Сатилмиш қилич тортиб /барчадин бурун чобтилар. Қазодин Малик черикидин икки ўқ келиб ўл икки номдорга тегиб, ўшул замон жонларини топшурдилар. Ўзга ҳеч кишига зарар тегмай чериклари бир-бир бўлуб, ҳар сори кеттилар. Чигатой ўлусидинким, ҳар бири бир бош бўлуб эрдилар, алар жиҳатидин вилоят паришон ва раъиятлар беҳонумон бўлуб эрдилар.

Туғлуқ Темурхон⁸⁶ черик йиғиб, Мовароуннаҳр сори келгони

Мовароуннаҳр вилояти айтилгон қиссадин наришон бўлиб эрди. Туғлуқ Темурхонким, Эмил Хожа ўғли эрди ва Эмил Хожа Дувахоннинг ўғли эрди ва бу Дувахон⁸⁷ Чигатой наслидин эрди, Жста вилоятида⁸⁸ подшоҳ эрди. Эл-ўлусини йиғиштуруб, рабиъ ас-соний ойида, торих етти юз олтмиш бирда, сичқон йилида (январ, 1360) Мовароуннаҳр вилоятининг паришонлигини эшитиб, черик тортиб Мовароуннаҳр сори юзланди. Тармаширин хондин бери ўтгуз уч йил кечкон эрди ва бу ўтгуз уч йилда саккиз хон Чигатой ўлусида подшоҳлик қилдилар⁸⁹.

Туғлуқ Темур Чаноқ Булоқким, Хўжанд сўйига⁹⁰ яқин турур, Тошканд саҳросидин⁹¹ чиқиб анди тушти. Анда беклари била кенгашти. Маслаҳат бу кўрдиларким, Ўлуғ Темурким, ўмоғи кераит эрди, ва Ҳожибекким, ўмоғи арканут эрди, ва Беккичикким, ўмоғи қанқли эрди, илғари юругайлар⁹². Бу уч бек хон ёрлиғи била юридилар. Хўжанд сўйидин кечиб эрдиларким, Боязид Жалойир эл-ўлуси билан аларга қўшулди ва иттифоқ билан Кеш вилояти сори юридилар. Амир Ҳожи Барлос Кеш ва Қарши черикини йиғиштуруб, урушур ҳаёлини қилди. Аммо ўзи билан ҳар нечаким фикр эттиким, бу келгон йаагини нечук дафъ қила олғай, билмади. Оқибат маслаҳат мундоқ кўрдиким, алар еткондин бурун эл-ўлуси билан Хуросон сори боргай. Эл-ўлусини ва киши-қаросини ва уруғ-қийшини барчани кўчуруб Хуросон сори борди.

Ҳазрат соҳибқирон Ҳожи Барлос билан кенгашиб, ва яна/ йўлдин айрилиб, Аму сўйидин кечиб, Кеш вилояти сори келиб, Туғлуқ Темурхоннинг беклари билан мулоқот қилгони

Ҳазрат Қодир нечун дунёда на ишким, ўз қудрати била амр қилгон турур, ҳар ишда бирор нимани сабаб қилгон турур. Ва ҳар мақсадким, ҳосил бўлса, биров жиҳатидин ҳосил турур. Ва подшоҳлик ишиким, барча ишлардин куллийроқ турур, икки жиҳатдин бандасига иноят қилур. Бири улким, бу ишда ақл ва фаросати бўлса андоқким, агар қаронгулуқ куни воқиф бўлса, ақл ва фаросат била ўл қаронгу кунни йаруқ кун била мубаддал қилғай. Яна бири шижоат ва баҳодурлуқ турурким, ғанимдин ҳеч андиша қилмағай, ўз ишини мардона бўлуб, ғаним ўтривсида турғай. Шеър:

На ердаки бўлғай анга кор танг,
Кўнгул қўйуб, ўл ерда қилғай даранг.

Аммо тадбир ва ақл ва раъй шижоатдин йахшироқ турурким, қилич ҳар неча этанг бўлса, ояти фатҳ тадбирдин ўгранғай ва сўнгу нечаким шамъ киби майдон ичида йаруқ кўрунур, зафар шамъини тадбир нуридин йаруқ қилғай. Ва қиличнинг ҳукми агар тадбир била бирикса, душманнинг

бўйнига етқай ва ўқнунг хабари тadbир сўзи била бирикса, душманнинг кўнглига ер қилғай. Байт:

**Чу тадбир эрур ҳам дам ва раъйи нек,
Эрур юз черикдин билинг йахшироқ.**

Ва бу сўздин арз ул турурким, Ҳожи Барлосбек Жета черикидин қўрқуб, қадимдаки юртини қўйуб, Хуросон сори борди. Чун чулдин утуб Аму сўйиға етти, ҳазрат соҳибқирон, назм:

Жаҳон билгучи Темури номдор,
Ки бўлғай анга раҳмати кирдикор,

яқин билдиким, агар ул Ҳожи Барлосбек билан борса, Кешда қолгон уруғ-қиёши ва эл-улуси зоеъ бўлгуси турур. Анинг учунким, атоси Тарағай ўшул йилда раҳмати Ҳаққа бориб эрди⁸³. Шеър:

Атоси ўлуб ғами ҳам ул замон,
Адув ваҳмидин кўрқуб ўлди равон.

/Мухолифдин эрди жаҳоне хароб,
Бу ўттин улус кўнгли эрди кабоб.

116

Бу маҳалдаким, Темур соҳибқироннинг ёши йигирми бешдин ўтмай эрди, кўз кавкаби кўнглида кечтиким, Ҳожи Барлосбек билан кенгаш қилгайким, ҳадисда «*Ва шовирхум фил-амри*» воқеъ турур. Темурбек кенгашиб Ҳожибекка айттиким, «Мамлакат агар ҳокимсиз қолса, ул мамлакатда юз паршонлиқ воқеъ бўлуб ва бўлгон эл-улус муҳолифлардин хароб бўлгайлар. Маслаҳат ул турурким, сиз Хуросон сори борсангиз, мен Кеш вилояти сори ёнгаймен, ва эл-улусқа кўнгул бериб, келган беклар билан йаррашиб, хон хизматиға боргайменким, вилоят хароб бўлмағай ва раъиятларким, ҳазрат Парвардигорнинг бандалари турурлар, заҳмат ва ташвишда тушмағайлар»⁹⁴.

Ҳожибек бу сўзинким, илҳомоти Раббонийдин натижа эрди, саодат ва иқбол иси бурнига тегиб, бу сўзни йахшилаб ижозат берди. Ҳазрат соҳибқирон андин айрилиб вилоятига борди ва Хузорга етконда Ҳожи Муҳаммадшоҳ Йасурийни кўрдиким, Жета черикини бошлаб келиб эдиким, ул вилоятни талағай. Ҳазрат соҳибқирон ани кўруб деди: «Анча таҳаммул қилким, мен бориб бекларни кўрайим, наким алар маслаҳат кўрсалар, андоқ қилғайсен». Чун ул ҳазратнинг сўзи давлат илҳомидин эрди, ҳеч нима дея оймай ушул ерда турди. Ва ҳазрат соҳибқирон саодат ва давлат била Кеш вилоятига бориб ва Жета беклари ҳам ул ерда етиб эдилар. Бас, бориб ул уч бек билан кўрушти. Беклар давлат ва саодат нишонасин анинг муборақ юзига кўрдилар, ани азиз тутуб, йахши сўрдилар. Андин сўнг айттиларким, «Хонга мутиғ бўлмоқ керак». Ҳазрат соҳибқирон деди: «Мен қуллуққа келибман, ҳар на буюрсангиз туруб /мен». Беклар Кеш вилоятининг даруғалигини ва Қарочорбекнинг⁹⁸ вилоятини тавобиълари била анга бердилар ва анинг сабабидин қаҳр бало ўтиким, ул вилоятларга юзланиб эрди, анинг марҳамат булутидин ул ўт ўчти. Рубобий:

Ғам бұлди анинг давлатидин йуқ ул дам,
Булди караму лутфида олам Ҳарам.
Эл ичида онча шодмонлик бұлди,
Ким, топмади нечаким, киши истади ғам.

Элга таҳқиқ булдиким, бу ишким, анинг сабабидин воқит булди, улуг давлат турурким, кўрунди. Аммо қазо минг тил била айтур эрдиким, байт:

**Эшикни сабо жаҳонда фош этмайдур,
Тўргилки, жаҳон ичинда бўлгайсен фош.**

Ҳазрат соҳибқирон Ҷета беклари била мулоқот қилиб, алардин ижозат тилаб вилоятлари сори қайтти. Ва ул вилоятларни забт қилгондин сўнг

черик йиғиштуруб, Кешдин Жайхунгача оз фурсатда наким сипохий бор эрди барча йиғилдилар. Ва андин қайтиб Хизр Йасурий билан бирикти. Ва бу маҳалда Жета беклари ичинда мухолифат пайдо бўлиб, ул ердин кучуб қайтиб, Туғлуқ Темурхоннинг урдусига бордилар. Ва Боязид Жалойир ўз киши-қароси⁹⁷ (била) ҳазрат соҳибқирон қошига келдилар.

Хусайнбекким, Қазаганбекнинг набираси эрди, Баён Сулдузбек бошига черик тортиб келгони ва ҳазрат соҳибқирон била беклардин мадад тилагони

126 Хусайнбек, Қазаганбекнинг набираси, бу маҳалда Кобулдин черик тортиб, Баён Сулдузнинг бошига келурига ҳавас қилди. Ва элчи йибариб, ҳазрат соҳибқирондин ва амир Боязид Жалойирдин ва амир Хизр Йасурийдин кўмак тилади⁹⁸. Эrsa алар кенгашдин сўнг маслаҳат ул кўрдиларким, ҳазрат соҳибқирон била амир Хизр Йасурийни йибаргайлар ва Боязид Туғлуқ Темурхон /қошига боргайларким, Жета беклари алардин шикоят қилмагайлар. Амир Боязид бу кенгаш била амал қилиб, Хужанд вилоятига етконда эшиттиким, Туғлуқ Темурхон черики била қайтиб турур, уруғи била ўшул ерда турди. Ва бу шарафдин ҳазрат соҳибқирон ва Хизрбек чериклари биланким, байт:

Ки ҳар бири Рустам киби номдор,
Уруш бобида ҳар бири Исфандиёр⁹⁹,

амир Хусайн кўмакига таважжуҳ айлаб Қаҳлағаким, ани Дарбанди Оҳанинг дерлар¹⁰⁰, андин ўтуб амир Хусайнбекка еттилар. Ва иттифоқ била Хисори Шодмон¹⁰¹ сори бордилар. Баён Сулдузбек анда эрди ва анга ул миқдор қувват йўқ эрдиким, булар билан урушқай. Зарураттин андин чиқиб Бадахшон сори кетти. Ва булар анинг кейнига тушуб, Шоҳ Баҳоуддинким, Бадахшоннинг ҳокими эрди, вилоятини қўйиб қочди. Амир Хусайн ул вилоятда кириб забт қилгондин сўнг, Кайқубодким, Кайхусрав Хутталонийнинг иниси эрди, ани ўлтурди. Ва Хусайннинг давлат саҳифасида ҳазрат соҳибқирон мадади билан ва амир Хизр Йасурий кўмакидин давлат нуқуши зоҳир бўлди. Хусайнбек буларни йахши сийлаб ва иззат ва ҳурматлар қилиб ва тўй тортиб, отлар миндуруб ижозат берди. Алар тақи ўз вилоятлари сори қайттилар ва саодат ва иқбол билан вилоятларига еттилар. Байт:

Зафар чокару бахт аларга гулом,
Ватанлари сори қайттилар шодком.

13a Хизрбекнинг борур йўли ҳазрат соҳибқироннинг вилоятидин эрди. Ҳазратнинг кўнглида кечтиким, Хизрбекка меҳмондорлиқ қилгай. Кашм¹⁰² Бадахшон мавзеидин илгари бўлуб, ўн беш кунлуқ йўлни тўрт кунда келиб, чоптгоҳ бўлгонда Улуғ Майдонким¹⁰³, Кешнинг йайлоқларидин турур, тушти ва тўй тартибига машғул бўлди. Хизрбек яқин етконда ҳазрат соҳибқирон Расул алайҳиссаломнинг /ҳадиси ишорати билаким *Акриму ад-дайфа*¹⁰⁴ амал қилиб, меҳмонга ўтрав бериб, иззат ва ҳурматтин наким керак эрди, қилди. Меҳмонни юртига келтуруб тушурти ва ўшул замон мажлис ораста қилиб ултурдилар. Байт:

Ўшул дам этиб мажлиси аржуманд,
Муҳайё эди ҳар на бўлса писанд,
Емак едилар, жом бўлди равон,
Муғанний кўтарди хурушу фиғон.

Тўйдин сўнг Хизрбек вилояти сори юзланди. Ва ҳазрат соҳибқирон ўз вилоятида ўлтурди ва марҳамат ва эҳсондин барча улўғ кичикка файз еткуруб, давлат маснади узра ултурди. Байт:

Йаруқ бўлди аллидин андоқ жаҳон,
Ки бермай турур ҳеч ким андоқ нишон.

Хусайнбек яна ҳазрат соҳибқиронга киши йибариб мадад тилағони

Бу маҳалда Туглуқ Сулдуз Хусайнбек билан муҳолифат қилди. Ва Хусайнбекка чун давлат орқаси ҳазрат соҳибқирон лутфидин иссиқ эрди, бир муътамид кишисини йибарди ва воқита бўлгон кайфиятни хабар берди. Ва Боязидбекка ва Ҳизрбекка тақи хабар йибарди. Ва ҳазрат соҳибқиронга-ким, мурувват ва лутф тариқаси эрди, ўшул замон фармонладиким, черик йиғилеунлар. Кўрдиким, разм базми ва қилич дамини хубларнинг дудағитек билурлар эдилар. Ва каманднинг нечу тобини Хутан хубларининг зулфитек кўрур эдилар. Назм:

Бари баҳодур ва ўқ атқучи ва мард афкан,
Бариси найзадору тигрон ва шершикор.
Йиғлади бариси дарё киби ҳама пуржўш,
Булут киби юридилар адув сори жаррор.

136 Ҳазрат соҳибқирон черики билан Хусайнбекнинг мададига юриди. Қаҳ-лаға мавзеида Ҳизрбек ҳазрат соҳибқиронга қўшулб иттифоқ била йуридилар. Ва Ҳисор вилоятида Хусайнбекка қўшудилар. Ва душманлар чибин кибиким, элдин қочқай ё битовсиз томиким, сел анга тегмай бузулғай, қочтилар. /Хусайнбек аларнинг мақдамини азиз тутуб, тўйлар қилиб азизлади. Андин сўнг аларга ижозат бериб, ўз вилоятларига йибарди.

Ҳазрат соҳибқирон Дарбанди Оҳаниндин ўтконда эшиттиким, амир Ҳожи Барлоским, Жета бекларидин қўрқуб Хуросонга бориб эрди, қайтиб Боязидбек билан мулоқот қилиб турурлар. Ва иттифоқ қилибтурларким, черик йиғиштуруб Ҳизр Йасурий бошига борғайлар. Ва Ҳожибек тегиш қайтадин келғони турурким, ул ернинг черикининг йиғиштурғай. Ва чун бу хабарни эшитти черик билаким анинг қотида бор эрди саодат ва иқбол билан Кеш ағидин ўтуб Ҳизрбек билан бирикти ва иттифоқ била Кеш сори юзландилар.

Ҳазрат соҳибқирон ва Ҳизрбек Ҳожи Барлос билан урушқонлари ва Ҳожи Барлоснинг қочқони сўзи

Ҳожи Барлосбек эшиттиким, ҳазрат соҳибқирон ва Ҳизр Йасурий черик йиғиштуруб булар сори юриди. Ва Оқйор мавзеида икки черик бир-бирига етишгилар. Байт:

Тула бўлди кавс унидин мағзи миғ,
Йиғитлар жони сори юзланди тиг.
Урушгилар андоқ ул икки гуруҳ,
Кўрунмас эди гарддин дашту кўҳ.
Қилич зарбидин анча тўкулди қон,
Ки дарё киби бўлди ҳар су равон.

14a Икки черикнинг баҳодурлари анча ишладиларким, замона Рустам ва Исфандиёр сўзидин уётлиқ бўлди. Ва беклардин Ардавон Бахши талаф бўлди ва оқибатуламр зафар субҳи матлаъ анвори ҳазрат соҳибқирондин кўрунди. Ва Ҳожибек андин қочиб Самарқанд сори бориб Бойазидбекка қўшудди. Ҳазрат соҳибқирон Кеш черики билан ва Ҳизрбек Йасурийлар билан Самарқанд сори юзландилар. Ва бу маҳалдаким, йўлда кириб борурлар эдилар, черики саодат ва иқбол мартабани элиқдин бериб, муҳолифат тариқасини тутуб, қочиб Ҳожибекка /қўшилдилар.

Ҳакубек ибн Муборак ибн Тугон ибн Қодон ибн Шаръа ибн Қарочор нуғендин ўзга ҳеч киши ҳазрат соҳибқирон қошида қолмади. Ва Ҳизрбек бу маънони ўзгача тавр фаҳм қилиб қўрқунчлуғи тушуб, дўстлуқ ва муҳаббатким ҳазрат соҳибқирон била бор эрди бад гумон бўлиб, йамон элтур эрди ва сўзидин ва ишидин фаҳм бўлур эрди. Соҳибқирон ҳазратига яқин бўлдиким, Йасурий анинг била йамон бўлб турур. Нечаким, оти Ҳизр била машҳур турур, аммо савоб йўлини қўйуб турур, андин айрилиб саллои раҳмини

мулоҳиза қилиб, Жакубек билан бориб Ҳожи Барлосқа қўшулдилар. Ва иттифоқ била Боязидбек қотиға бордилар. Ва Боязидбек алар келгонидин хушҳол бўлуб, фахр раъятиқа куторди. Наким таъзим ва тақрим вазоиғ ва лавозими эрди, аларға еткурди. Байт:

На хуш давлат ул кишигаки, бўлғай сенга гулом,
Хуррам вилоятики, сен этсанг ани мақом.

Ҳазрат соҳибқирон Ҳизр Йасурий билан урушқони

Ҳазрат соҳибқирон муддати эрдиким, Ҳизрбек билан мусоҳиблик қилур эрди ва анинг хотирини сақлар эрди. Бас, ул ҳазрат соҳибқирондин бад гумон бўлуб эрдиким, бу бад гумонлиқ ҳарғиз анинг муборак кўнглига кечмайду эрди. Ҳазрат соҳиб қироннинг кўнгли андин қолиб, хотири асру озурда булди. Ва Бойазидбек ва Ҳожибек анинг била йамон эрдилар ва бу фикрда эрдиларким, анинг бошига черик тортиб боргайлар. Бу маҳалда иттифоқ қилиб черик йигиштуруб Ҳизрбек сори мутаважжих бўлдилар. Ва ҳазрат соҳибқирон, қитъа:

Улки, сўнгусидин жаводат чиқса,
Куйдирур бир замонда барча жаҳон.
Фатҳнинг авжидин эрур зоҳир,
Нусрат эрур анга мутӣ бажон,

146 илғари юриди. Кеш уқбасидин¹⁰⁵ ўтуб, Суруш мавзёида икки черик бир-бирига /еттилар. Ва амир Ҳизр билур эрдиким, давлат сарришасини хато била эликдин бериб турур. Ва қайтқон рўзғори жонининг қулоғи айтур эрди, байт:

Умрлар жоми Жам эликда эди,
Билмадинг қадрини на қилса киши.

Аммо ҳеч фойда билмай, баҳодурлуқ изҳор қилиб, черик тартибини қилиб, ўтрув чиқиб турди. Икки тарафдин наққора ва нафир ва кавс чолиб, баҳодурлар бир-бирига чоптилар. Қитъа:

Чарх узра элитги ҳаво туфроқни,
Куйди сўнгу ўтидин бисёр жон.
Ўқ башоғи кўнгул ичра ишқдек,
Кирди ва хуш келди анга ул макон.
Маърака кушталари учун эди
Даҳр кўзи нола бирла хунфишон.

Марака ҳавоси синоҳ юзидин қоронғу бўлиб, уруш пири баҳодурларнинг қонидин латыдек бўлди. Ҳизрбекка чун уруш тоқати йўқ эрди ва давлатидек орқасини бериб ва қайтқон бахтидек қочарға юзланди. Байт:

Паланг ар-чи бордур урушда далер,
Вале андин ортуқ эрур нарра шер.

Ва Боязидбек ҳазрат соҳибқирон давлатидин ҳукумат маснадида ўлтурди ва амир Ҳожи тақи ўз элига ҳоким бўлди. Байт:

Зафар гар истасанг муқбил сори бор,
Ки муқбиллардин ўлғайму киши мард.

Аммо йашура латоифким, тақдироти Илоҳийда турур ва ҳар кишининг ақли анга етмай турурким, на бўлғай. Бу маҳалда Боязидбек савоб кўзини юмуб ва ямон андиша кўнглида кечтуруб, ҳаёли маҳол қилиб, хотирига кечтиким, ҳазрат соҳибқиронга макр қилғай. Чун ҳазрат соҳибқироннинг кўнгли илҳомоти Раббонийдин йаруқ эрди суҳбатда ул макрин фаҳм қилиб

15a

бир баҳона билан суҳбатдин чиқиб отланди ва от устида белига тиркаш боғлаб, ҳазрат Ҳаққнинг иноятига таваккал қилиб, саҳро сори юзланди. Ва аввал хавфлуқ ердин узини чиқориб юриди. Ул кишигаким, инояти Илоҳий муҳофизат қилса, ҳеч душмандин анга хатар текмағай. Ва давлат қуши-ким/ иноят куйидин учса, макр ва ҳийла қилгон сайёднинг домига тушма-гай. Байт:

Агар бўлса олам тўла тигу тир,
Чу тақдир эмас андин айирмас ғами.

Ва чун Ҳожи Барлосбек ҳазрат соҳибқироннинг кетганидин хабардор бўлди, кейнида киши чобтуруб, хабар йибардиким, «Абдуллоҳ Тайғу ва Зинда Чашм Муҳаммад Хожа Апардий ўгли черик йиғиштуруб, мухалифат ҳавасларидеа тушиб турурлар, сувдин ўтмасунлар ва чўлдаки черикни йи-ғиштурсун. Бу тарафдин тақи Чўғомни бир неча киши бида кейинингда йиборгум турурким, аларнинг дафъини қилгайлар. Ва бу фитнанинг ўти юқори бўлмағай ва анинг иложини бурун қилмоқ керак». Ва Чўғомким, Элод ўгли эрди ва ул Учар ўгли эрди ва бу тақи Лола ўгли ва бу Лола Қарочор нуеннинг ўгли эрди, ҳазрат соҳибқирон сори мадад учун борди. Аммо ҳазрат соҳибқирон чун кайфият ҳолдин воқиф бўлди Чўғом келгони-дин бурун чўл черики билан саодат юзини ул ишнинг дафъи учун қўйди. Ва Боязидбек Кеш бўлғасидин ёниб Хўжанд сори кетти.

Ҳазрат соҳибқирон Термизқа етти, шайх Али Ҳаржарий¹⁰⁶ аёғини ўз ҳадидин ташқари босиб, черики билан илғари келди ва Ангор мавзеида¹⁰⁷ икки черик бир-бирига етти. Ва мухалиф черики ҳазрат соҳибқирон черики-ни қаросин кўруб, турмай қочтилар. Ва зафарнаоҳ баҳодурлар аларнинг кейнида тушуб, Эски Термизқача¹⁰⁸ аларни қавладилар. Ва душманларни бир-бир қилиб, Эски Термизда туштилар.

Туглуқ Темурхон Мовароуннаҳр сори иккинчи қатла черик тортиб келгони

Туглуқ Темурхонга яна Мовароуннаҳрнинг салтанати ҳавоси бошига тушуб, ҳадсиз черик йиғиштуруб, жумоди аввал ойида, ториҳ етти юз олтмиш иккида, уд (сигир) йилида (1361 март) Мовароуннаҳр вилоятига юзланди. Хўжандқа етконда Боязидбек Ҳалойир хои хизматига борди.

156

Баён Сулдузбек ҳам хизматига кетти ва Ҳожибек Барлос тақи хизматқа юзланди. Бовужуд улким, аввал хон келгонда мухалифат қилиб эрди, таваккал қилиб хизматига келди. Бу маҳалда хон буюрдиким, Боязидбекни/ ясоққа еткургайлар¹⁰⁹. Ҳожи Барлос бу ваҳимдин кўрқуб, хон мулозматидин қочиб, Кеш вилоятига келди ва андағи эл-улусини кўчуруб Аму суйидин кечти. Ва Ҳета черики Ҳожибекнинг кейнида тушуб, бир-бирига етконда уруш бўлди. Ва Чўғом Барлос ул урушда шаҳид бўлди. Ва Ҳожибек Хуросон сори борди. Хурошаким, Сабзавор кентларидин бир кент эрди, Жувайн булу-кида бир жамоат фитналиқ кишилар амир Ҳожи (Барлос) ва иниси (Идику Барлос) икавунунг бошида хабарсиз тўкиб, икаласини ўлдурдилар¹¹⁰.

Ҳазрат соҳибқирон Хуросонни олгонда ул кентдағи кишилардин кўп ўлдурди ва ул кентни Ҳожибекнинг ворисларига берди. Бу чоққача ул кент аларга тааллуқ турур¹¹¹.

Ҳета бекларидин Ҳамидбекким, ўмоғи кирликут эрди ва асру оқил ва доно киши эрди ва Туглуқ Темурхон қошида йахши эрди ва ҳар сўзким давлатхоҳлигинин айтур эрди, хон ул сўзи қабул қилур эрди. Бу маҳалда ҳазрат соҳибқиронни хонга таъриф қилиб, вилоятким, атоларидин мерос эрди, барини тавобий ва лавоҳиқлари бида ҳазрат соҳибқиронга берди. Хон соҳибқиронга киши йибариб тилади. Ва Ҳамидбек тақи хатлар битиб, хоннинг шафқатини айтиб йибарди. Ул ҳазрат хон хизматига келиб, асру қўб иноят ва шафқат кўрди. Ул қиш хон Ҳусайнбек урушига мутаважжих бўлди. Ва Ҳусайнбек тақи черик йиғиштуруб, Вахш суйиғача келди. Хон Дарбанди Оҳаниндин ўтуб Ҳусайнбекка таъйин етти ва икки черик бир-бирининг қароларининг кўруб, жирга тортиб турдилар. Кайхусрав Хуттало-ний киши-қаролари билан Ҳусайнбекдин йамонлаб, хон хизматига келди.

Ҳусайнбек бу жиҳатдин тура олмади, қочди ва хон нусрат била анинг кейнида юруб, Қундузгача борди. Ва черики андаги эл ва улусни Ҳиндукуш уқбасигача таладилар. Ва ул баҳор ва ёз ул вилоятда турди¹¹².

Тутлуқ Темур ўз вилоятига қайтиб борғони

16а

Куз бўлгонда хон Самарқанд /сори мутаважжих бўлди ва йўлда ёрлиқ қилиб, Баён Сулдузбекни ясоққа еткуздилар. Самарқандда етконда Мовароуннаҳр мамлакати томми хон тасарруфига кирди. Беклариким нуёниёндин эрдилар, иззаттин хон фармониға кирдилар. Хон ҳар кимдинким, кўнглида тараддуди бор эрди, ясоққа еткурди. Ва баъзиларгаким, ибтамиди бор эрди, иноят ва тарбият қилиб, ўз ўгли Илёс Хожа Ўғлонни Мовароуннаҳр вилоятида подшоҳ этиб, Жета бекларидин кўп киши анга тобшурди. Ва барчадин улуг бек Беккичикни қилиб, ўглига тобшурди. Ва ҳазрат соҳиб қиронни иноят ва шафқат этиб, ўглига тобшурди. Ва ул ҳазратдин давлат ва саодат зоҳир эрди, мамлакат забтини анга берди¹¹³. Ва ўзи азимат ва шавкат билан ўз вилоятига қайтти.

Ҳазрат соҳибқирон Ҳусайнбекнинг кейнида борғони сўз

Қола Аллоҳ таборак ва таоло: *Суннатуллоҳи ил-лати қад халат мии қабли ва лантажда ли-суннати-Лаҳи табдилян*¹¹⁴. Ҳазрат Малик алломнинг суннати турурким, кўнгулни йаруқ қилгон лутф гулзори бағир куйгучи очиг етконидин холи бўлмас ва анинг файзу инъоми йаруқлуги меҳнат қаронғулугидин йироқ эрмас. Ва танаъумининг бийиклигим, *Тувти-л-мулка*¹¹⁵ турур, қуйи тушмакданким, *Ва танзаъу-л-мулка*¹¹⁶ ўтравсида турур.

Ҳар давлатқа бир фалокот кейнида бор ва ҳар меҳнатқа бир роҳати кейнида бўлур, бу сабабдинким суннати Аллоҳ бўлуб турур. Ҳазрат Изад таоло ва тақаддус ҳар бандасигаким, давлат ва саодат берур, ул ани бало ва машаққат била синаб, ранж ва ташвиш била парвариш берур. Нечунким Юсуф алайҳиссалом қудуқнунг бало ва меҳнати кўрмагунча давлат ва шаҳриёрлиққа етмади¹¹⁷. Ва, Одам алайҳиссаломким, барчанинг атоси турур, йаланғочлиқким, тортмагунча лутф хилъатиғаким, *фа-жтабаҳу Раббу-ҳу*¹¹⁸ мушарраф бўлмади. Ва ҳазрат *Хотим ал-анбиё афзалу-с-савоват ва акмалу-т-таҳиййот* ким, барча анбиёдин йахшироқ ул турур, гурбат машаққатини ва ҳижрат заҳмати тортмагунча минг мартаба *Инна фаттахна лака фатҳан мубийн*¹¹⁹ га мушарраф/ бўлмади. *Ва йансурука-л-Лаҳу насран азиз*¹²⁰ давлатиға етмади. Байт:

16б

Висол агар тиласанг, эй кўнгул, жафо чеккил,
Ки гул тикансиз эмастур жаҳон ичинда бил.
Жаҳон ичинда агар сен мурод истарсанг,
Жафо ва жавринаким, келса сен, таҳаммул қил.

Ва мақсуд бу сўздин ҳазрат соҳибқироннинг воқифоти турурким, чун Тутлуқ Темурхон Мовароуннаҳр мамлакатидин ўз вилоятига қайтти ва Беккичикни барча беклардин улуг этиб, мамлакат забтини ҳазрат соҳибқирон уҳдасида қилди ва Беккичик хон буйруғи била амал этмай, зулм ва жавр қила бошлади ва элу улус билан ўзга тариқа маош қилди¹²¹. Ҳазрат соҳибқирон бу тариқа ишларни андин кўруб, кўнгли йамон бўлди ва тақи хонга тааллуқ йасоқ қарори билан қолмади ва мамлакат бузилмоққа юзланди ва элу улус қолмади. Ҳазрат соҳибқирон анда турмоққа маслаҳат кўрмай, Ҳусайнбекни тиламакка жозим бўлуб, йўлга кирди. Ва чун билмас эрдиким, Ҳусайнбек қандадур чўлларда ва биёбонларда юрур эрди, чун Хивақ¹²² чулида Соғиж қудугининг бошида анга етти. Ва бир-бирини кўруб, кўрушуб севиндилар. Андин Хивақ даругасигаким, оти Тўкал эрди, қошига бордилар. Ва ул йамонфеълиқ бадбахтнинг кўнглида кечтиким, буларни тутуб беркиттай. Байт:

Сен йамондин йахшилиқ тутма умид,
Ақл озгина ҳам бор, қоч андин равон.

17а

Ҳазрат соҳибқирон ва Ҳусайнбек анинг йамон ҳаёлидин воқиф бўлуб, ул ердин отланиб, олтмиш киши билан таваккал қилиб Пойоб сори юридилар¹²³. Тўкал минг киши билан барча яроқлиқ аларнинг кейнида тушти. Аввали сабоҳ эрдиким, аларга етиб уруштилар, ва қиличнинг тили *Куллу ман 'алайҳа фан'*¹²⁴ жон қулогига ўқур эрди ва ўқнунг уни *Куллу нафсин зайиқату-л-мавти'*¹²⁵ яқин йироқдин еткурур эрди. Ва ҳазрат соҳибқироннинг кишиси Тағай Буга Барлос ва Сайфуддинбек¹²⁶ асру кўб уруш /қилгон жиҳатидан отлари ишдин қолди. Ва иккаласи ул қумлоқда йайоқ қолдилар. Ва Элчи Буга Баҳодурнинг тақи оти ҳориб қолди. Аммо ул ғайратидин қайтмай туруб, урушур эрди. Учаласи йармоғ туруб, шер киби жўшу хурўшлар қилурлар эрдилар. Байт:

Учаласи ул ерда ҳам чун наҳанг,
Уруш қилдилар ҳам чун паланг.

Ҳазрат соҳибқиронғаким, муборак хотирларида заифларнинг ғами доим бор эрди, ул ҳолатни кўрди, деди: «Бу баҳодур йигитлар бу бадбахтларнинг эликларида зойиъ бўлмағайлар». Ва икки тарафдин анча уруштиларким, Тўкалнинг минг кишисидин эллик киши қолди. Ва бу тарафдинким, олтмиш киши эрди, етти киши қолди. Ҳусайнбек баҳодурлуқ эликини чиқоруб, Тўкал бошига чопиб, ўзини туғига еткуруб, туғини чопиб тушурди. Байт:

Тўкал туғини икки қилди равон
Қилич бирла ул номвар паҳлавон.

Ва Тўкалнинг кишилари Ҳусайнбекнинг бошига тўкдилар. Ва ҳазрат соҳибқирон ул ҳолатни кўруб, нусрат ва зафар тигини тортиб, аларга чобти ва барчани бир-бир этиб, Ҳусайнбекни чиқорди ва йўлга кирдилар. Аммо ул будбахтлар яна жамъ бўлуб, аларнинг кейнида тушуб, урушурлар эрдилар ва Ҳусайнбекнинг отини ўқладилар¹²⁷. Ҳусайнбек йайоқ қолди, хотуни Дилшод ого¹²⁸ отидин тушуб, Ҳусайнбекни миндурди. Ва ҳазрат соҳибқирон душманлар била урушур эрди. Охирида ҳазрат соҳибқирон ўқ-ёйи эликида олди. Шегъ:

Чу ўқ отти ул хусрави номдор,
Адув жонидин қилди ул ўқгузор.
Чу убти башоқ шоҳ бармағини,¹²⁹
Йўқ этти ўшул дам ўқи йаағини.¹³⁰
Чиқарди адув жонидин шоҳ гард,
Фалак деди: «Аҳсанта, эй шери мард».

Ул ўқким отти, Тўкал бадбахтка тегиб, от орқасидин тиқилди. Ва ўзгаларни ўқ саҳми билан бир-бир этиб, Ҳусайнбекни отландуруб чўлга кирдилар.

17б

Фалак юлдузининг ададитек етти киши қолди¹³¹. Ва ул етти кишидин уч киши нахси акбардин нахсроқ ва хуросонлиқ, /балки инсон суратида гўли биёбоний эрдилар. Ул ҳолда аларнинг отларини олиб қочтилар. Ва ҳазрат соҳибқирон ҳеч парво қилмай, ёронларга кўнгул берди ва Ўлжай Туркон огоким, Ҳусайнбекнинг синглиси эрди ва ҳазрат соҳибқироннинг ҳарамии эрди¹³², алар била чўлга кирдилар ва чўлдин чиқиб Жўйиқийға еттилар ва анда бир бўлак турклар ўлтурур эрдилар¹³³. Чун буларни кўруб, бир-бирини чорлаб йўлларини тутдилар. Ва ҳазрат соҳибқирон ғайрат ва ҳимматидин ўз ҳарамини бир ашлиқ қудуғига солиб яшурди ва ҳазрат Жабборға тобшуруб, турклар сори бордилар. Ва қиличини белидин чиқориб юриди. Ул жамоатдин бир киши, Ҳожӣ Мухаммад отлиқ, ҳазрат соҳибқиронни таниб, туркларни урушдин манъ қилиб, келиб ҳазрат соҳибқиронни кўруб, бир йахши от торгити¹³⁴. Ва ул кеча аларни эвига тушуруб меҳмондорлиқ қилди. Ва турклар тақи йахши хизматлар қилдилар. Тонгласи ҳазрат соҳибқиронким, ҳимматда беназири олам эрди, байт:

Берур эрди ул шахриёри карим,
Агар бўлса эрди жаҳон пур зи сим,

ҳиммат эликини очиб ул туркмонларга маҳтоб бир лаълим, анинг қиймати хирожи олам эрди, аларга берди. Ва Ҳожи Муҳаммад яна уч от ва озуқ тартиб этиб, бир ғажирчи, Саруқ Қулончи отлиқ мулозиматиға тобишурди¹³⁵. Ва ҳазрат соҳибқирон Ҳусайнбек қошига бориб, ани отлантуруб, Маҳмудийга¹³⁶ бордилар. Ва ул ерда бир қудуқ қаздилар ва ул ерда ўн икки кун турдилар.

Алибек Жониқурбонининг йамон ҳаракотлариким, Ҳусайнбек ва ҳазрат соҳибқиронга қилуб туруп

18a Ул вақтдаким, Ҳусайнбек ва ҳазрат соҳибқирон Маҳмудий мавзёида эрдилар, Алибек Аргуншоҳ Жониқурбони ўгли алардин хабар топиб, бас, тақдир қаламиким, *Жаффул-қалами би-ма ҳува кайнун* ул бадкирдорнинг ҳолиға юруб эрдиким, ул ният бўлғай. Ва анинг йамонлиғи аҳлу авлодиға етқай ва барча хору зор талаф бўлғайлар. Ул жиҳатдин анинг хотириға туштиким, ҳазрат соҳибқиронни тутқай. Олтмиш /кишини йароғлаб, аларнинг бошиға йибарди. Ва алар беҳабар эрдиларким, бошларига тўкуб, аларни тутуб Мохонга¹³⁷ элттиллар. Ва бир қаронгу эвдаким, тўла бурға эди, солдилар ва ул даркаронамоя неча кун ул эвда гирифтор эрди. Муҳаммадбек, Алибекнинг иниси эрди, чун ул йамон ҳаракотидин хабар тобти яқин билдиким, бу ишдин аларға оқибат зарар етқуси туруп. Байт:

Сўрсангиз ғар тоғдин кони жавоб,
Бермағай шохи хато мейваи савоб.

Тус жилгасидин¹³⁸ Ҳусайнбек учун ва ҳазрат соҳибқиронга туҳфалар йибариб, инисиға маломат қилиб ва кўб муболиға қилдиким, «Менинг кишим сенга етқач аларни қўябергил ва узрхоҳлик қилгил ва аларнинг кўнгуллари олиб йахши сийлагил». Аммо Алибекка шақоват пардаси кўрар кўзини ёпиб эрди, ағоси насиҳат қилган сўзни эшитмади. Қитъа:

Насиҳат қилмағил нодон кишиға,
Ки нодондур жаҳонда зишту бадху.
Чу турмас ел қафас ичинда ҳаргиз,
Ки ғарбол¹³⁹ ичинда турмайдуруп сув.

Ва бадбахтлиғидин ул нималарким, ағоси йибариб эрди, ўзи олди ва олтмиш икки кундин сўнг аларни чиқориб, оруқ отлар ва тева бериб йибарди. Ул маҳалда Муборакшоҳ Санжарийға давлат мадад қилиб ва саодат рафиқ бўлуб, ўғлонлари билан ул ҳазрат қошиға келди ва узрлар қилуб, йахши отлар тортиб, хизматлар қилди¹⁴⁰. Ул жиҳатдин минг мартабаға улуг мансабларға тегди. Ва ҳазрат соҳибқирон ул отларни Ҳусайнбекка торгити.

Ҳазрат соҳибқироннинг Ҳусайнбекдин айрилиб, Кеш вилоятиға борғони

186 Андин сўнг Ҳусайнбек ва ҳазрат соҳибқирон бир-бири бирла кенгашиб, муборак кўнгуллариға андоқ туштиким, Ҳусайнбек Гармсири Ҳирманд¹⁴¹ сори борғай ва ҳазрат соҳибқирон ўз вилоятиға мурожият қилғай ва ҳар қачонки бир-бирини тилағайлар, Гармсири Ҳирмандда тобқайлар ва Туман қошиғаким, /ҳазора ва никударийнинг¹⁴² улуг беги эрди, борғайлар.

Ҳусайнбек Гармсири Ҳирманд сори борди ва ҳазрат соҳибқирон Кеш сори юзлаиди. Сувдин кечиб, Бухорзиндонким, Бухоро вилоятининг кентларидин эрди, етти. Маҳди исматпаноҳ Ўлжай Турконни ушул кентда қуйди.

Ул жаҳатдинким, давлат ойи спехр салтанатида ҳануз ҳилол эрди, йашура-борур эрди. Бас, андин йуруб вилоятнинг ўртасида эл ичинда кирди. Тамука Қавчин ул ҳазраттин хабардор бўлуб, ун беш жаррор киши билан хизматқа етти. Ва ҳазрат соҳибқирон алар била Хузор¹⁴³ сори бориб, субҳ бўлгонда бир илқи отни суруб, намози дигарда Оқуйға еттилар. Ва сувдин ўтуб, чўлу қумлоққа ҳаво иссигидин боролмай, қайтиб, жангал ичида кириб, бир ойғача турдилар. Ва ул ерда маҳди улё Ўлжай Туркон Бухорзиндондин¹⁴⁴ келиб ҳазратга қўшулди. Ва бир ойдин сўнг йироқдин қаро кўруб, сувдин бари ўттилар. Назм:

Кириб от била сувга ул шаҳриёр

Саодат била қилди андин гузор.

Анинг кейнида маҳди исматпаноҳ,

Таваккал қилиб кирди ул ҳам чу моҳ.

Навкарлар тақи от солиб кечтилар,

Саодат майин анда худ ичтилар.

Бари қилдилар сувдин андоқ гузар,

Ки бир кишига тегмади бир зарар.

Янги бошдин берди мужда жаҳон,

Ким эрур бу шаҳаншоҳ соҳибқирон.

Чи ғам гар худо бўлса ёройи наку,

Агар бўлса олам тўла ўту сув.

19а

Ва сувдин ўтуб, қўлларга кириб, неча кун турдиларким, эл-улус йайлоқдин қайтти ва ул ерлар холи қолди. Ҳазрат соҳибқирон йайлоқ сори бориб, бир ойғача анда турди. Ва андин Самарқанд сори таважжух этиб, анда етконда Қутлуқ Туркон огоким¹⁴⁵, ҳазрат соҳибқироннинг эгачиси эрди, эвида тушти ва қирқ саккиз кун анда турди. Баъзи кишилар анинг келгонидин хабардор бўлуб, ҳар ерда айта бошладилар. /Чун ҳазрат билди-ким, анинг келгонидин баъзи кишилар воқиф бўлубтурур, андин отланиб Кешнинг жилгасида кирди ва Ачиғи отлиқ кентда қўтбек турди¹⁴⁶. Ва анда тақи қирқ саккиз кун турди. Андин тақи отланиб, ора кўнуб, сув йақосига етти¹⁴⁷ ва ул ерда Темур Хожа Ўғлон ва Баҳром Жалойир келиб ҳазратнинг мулозиматиға мушарраф бўлуб, иттифоқ била Қандаҳор сори бордилар. Ва тақдир мувофиқ келиб, Ҳирмандда, Туман қошиғаким, ваъда бериб эрдилар, Ҳусайнбекка қўшулдилар. Ва Баҳром Жалойир қочиб Ҳиндустон сори кетти¹⁴⁸.

Ҳусайнбек била ҳазрат соҳибқирон Сейистон сори борғонлари

Бу маҳалда Сейистон¹⁴⁹ даругасида бир йамон ғаними бор эрдиким, анинг била уруша олмас эрди. Бу жиҳатдин Ҳусайнбекка ва ҳазрат соҳибқиронга киши йибариб тазарруъ ва ниёз била аҳволини арзадошт қилиб йибарди. Деб эрдиким, «Умид ул турурким, менинг фарёдимға етгайсиз». Чун буларға ҳимматлари доим заифлар сори эрди, бас, вожиб кўрдиларким, бориб анга мададкорлиқ қилғайлар. Минг киши биланким, ҳар бири уруш кунда шертек ё наҳангтек эрдилар, Сейистон сори бордилар. Ва Сейистон ҳокими ўтрув чиқиб, хизматкорлиқлар қилди ва шарт қилдиким, «Ҳар қачон анинг душмани бир тараф бўлғай жавоҳир ва қумошдин нечаким керак бўлса, шукрона учун берайин ва то тирик бўлсам, хизматкорлиқ қилғаймен». Алар ул душман сори йуруб, рўзгорини қилич зарби билан қаро ердек қилдилар. Сейистон даругасиға ул миқдор журъат йўқ эрдиким, аҳдига вафо қилғай ва ул нимаким, қабул қилиб эрди, беролғай. Бас, Ҳусайнбек ва ҳазрат соҳибқирон анинг нимасига илтифот қилмай, андин ёндилар.

19б

Қалин киши¹⁵⁰ Мекрондин¹⁵¹ келиб, йўл бошида туруб беадаблиқ /қила бошладилар, уруш бўлди. Алар барча ҳазрат соҳибқирон бошиға тушуб, ўқ ота бошладилар. Ва ул ҳазратнинг муборак эликигаким, шоҳларнинг ўпар ери эрди, ўқ тегиб мажруҳ бўлди ва асру қаттиқ уруштилар. Мекрон сипоҳи таҳаммул қила олмай бир-бир бўлдилар. Ҳусайнбек ва ҳазрат соҳибқирон

Гармсир сори бордилар ва ул ҳазрат элики жиҳатидинким, муъолижа қилгай, Туманнинг чодирда тушуб турди¹⁵². Ва Ҳусайнбек туқсон киши била Бақлон сори борди. Ул ерда етконда Ажуним, Беккичикнинг иниси эрди, қалин черик билан йўлини тутти ва уруш бўлуб. ва Ҳусайнбекнинг кишиси оз эрди ва душман асеру қуб, таҳаммул қила олмай қочтилар. Ва Ҳусайнбек ўн икки киши билаким, тўрт отлиқ ва саккиз йайоқ эрди, Шабарту сори мутаважжих бўлди.

Ҳазрат соҳибқироннинг элиги йахши бўлгондин сўнг Арсаф¹⁵³ сори борғони

20а Чашми захмким, ҳазрат соҳибқироннинг эликига тегиб эрди, роҳатқа мубаддал бўлуб, ул ҳазрат Темур Хожа Уғлон била йигирми тўрт кишиким, мулозиматида бор эрди, Арсаф сори борди. Қўҳимардқа¹⁵⁴ етконда Ҳусайнбекнинг хабарин эшитиб, Севинч отлиқ навкарини анга йибарди, то сиҳхат-саломатлиқ хабарин анга еткургай. Ва муқаррар қилгайким, Арсафда бир-бирини кўргайлар. Ва Арсаф сори борурда Арсаф ва Қўҳимарднинг ўрталигида Сиддиқ Барлоским, Қарочор нўннинг ўғлонларидин эрди¹⁵⁵, ўн бир киши била ҳазрат соҳибқирон қўлуғига келди. Ва ул ҳазрат Сиддиқни Ҳусайнбекка йибардиким, ботроқ келсун ва ўзи анинг кейнида юриди. Бу маҳалда Арсаф соридин юзча отлиқнинг қароси кўрунди ва ҳазрат соҳибқирон Баржаст Йаноқни алар сори йибардиким, бориб аҳволларини маълум қилгай. /Ул Йаноқ бориб маълум қилдиким, Ҳусайн ўгли Қарончи эрурким, Ҳусайнбекнинг хабарин эшитиб эрдиким, Бағлонга келиб турур, анга истай келиб турур. Ул боргон Йаноқ кайфияттин маълум қилиб, бир тена устида чиқиб, баро бурулди. Ҳазрат соҳибқирон камоли ақлидин фаҳм қилдиким, бу келур киши дўст эрур, душман эрмас. Бас, таъжил билан юриди. Қарончи ул тарафдин келиб ҳазрат соҳибқиронни кўруб, мулозиматида юриди. Арсафга етконда бир неча кишини қаровуллуққа йибарди. Субҳ бўлгонда хабар келтурдиларким, йироқдин қаро кўрунур. Ҳазрат соҳибқирон отланиб, аларнинг кейнидин кириб сўрдиким, «Сизлар на кишиларсиз?» Ҷавоб бердиларким, «Биз фалон кишининг навкарларидин турурмиз», яъни ҳазрат соҳибқироннинг. Ул ҳазрат илгари бориб Туглуқ Хожа Барлос ва Сайфуддинбек ва Оташа ва Тутак ва яна бир неча кишиким барча ул ҳазратнинг мулозимлари эрдилар, ҳазратни кўруб, севиниб, ўз мақсудларига етиб, отларидан тушуб, юзларини аёғига сўрттилар. Ва ўшул ерда туруб, кеча анда туруб, тонгласи отланадургонда йироқдин қаро кўрунди. Тафаҳхус қилгондин сўнг Шер Баҳром эрдиким, ҳазрат соҳибқирон Туманнинг чодирдин чиққонда ул анда қолиб эрди, ҳазрат борғонидин сўнг пушаймон бўлуб, отланиб, ҳазратнинг кейнида тушуб, бу ерда ҳазратқа етти.

20б Сиддиқ ва Севинч ҳазрат соҳибқироннинг сиҳхат ва саломатлиқ башоратини Ҳусайнбекка етқурдилар. Ҳусайнбекнинг давлат ниҳолидин саодат мева гунчаси очилди ва амонлиқ чаманидин шодмонлиқ насими еткура бошлади. Ҳеч таваққуф қилмай отланиб юруберди. Ва анинг хизматида Улам ўгли юз ўтгуз киши била ва Маҳмуд Гули юз эллик киши била йайоқ ва отлиқ Арсафда/ ул ҳазратқа қўшулдилар. Ва бир-бири била кўрушуб, меҳру муҳаббат бисотида ўлтурдилар ва ҳар кимгаким, бу муддатда рўзгордин не нимаким тегиб эрди, ҳикоят қилдилар. Хабар топтиларким, Мангли Буға Сулдуз Алачу қалъасида ўлтуруб, кўнглини адоватқа боғлаб турур. Ул ҳисор сори юридилар. Шер Баҳромни Мангли Буға била дўстлуғи бор жиҳатидин қабул қилдиким, «Бориб ани насиҳат қилиб, олиб келайин». Ҳазрат соҳибқирон Шер Баҳром сўзини эшитиб Мангли Буға сори йибарди. Ул анинг келгонидин хабар топиб, қалъадин чиқиб қочти. Ва яна бу маҳалда уч юз киши дўлон жовун қавмидинким, Хулм¹⁵⁶ ҳазорасидин эрдилар, қадимдин бери ҳазрат соҳибқироннинг давлатхоҳларидин эрдилар, келиб қўшулдилар. Ва ҳазрат соҳибқиронга шавкат ва азимат ва давлати кунда ортурур эрди.

Ул ердин отланиб, Суф дарасида¹⁵⁷ туштилар. Ва Туман ўгли Амлос икки юз киши била келиб эрдиким, Балх теграсидаги отларни чобқай. Ҳазрат соҳибқирондин ва Ҳусайнбекдин хабар топти, келиб аларга қўшулди.

Ул ҳазрат Тамукани уч юз киши била Қаҳлаға сори йибардиким, хабар билиб келгай. Ул Термиз гузоридин ўтуб, Қаҳлағаға етти. Кўрдиким Жета черики вилоятни талаб қайтиб турурлар. Ва Тамука қазодин уз уруқи қошига учраб, алар билан кўрушуб, ўғлонларидин хабар сўрди. Алар дедиларким, «Ўғлон-ушогинг барча саломат турурлар ва Ушмунда яқин ерда тушуб турурлар. Бориб аларни кўрса бўлур». Ва қўб муболаға қилдиларким, «Бир соат бориб ўғлонларингни кўргил». Ул муҳибби содиқ қабул қилмай дедиким, «Чун бизнинг валийнёъматимиз эвидин йироқ турур, бизга раво йўқ турурким, эвимизга боргайбиз». Байт:

21а

Мундоқ керак муҳаббат ва хизмати тариқат,
/Раҳмат апаки, хизматини қилса ушбу тавр.

Хусайнбек ва ҳазрат соҳибқирон Суф дарасидин кўчуб, Дараигизда¹⁵⁸ кирдилар ва Элчи Буға майдонида туштиллар. Ва ул ерда эшиттилларким Сулаймон Барлос ва Мусабек ва Жаку Барлос ва Жалолиддин Барлос ва Ҳиндука Барлос¹⁵⁹ бир жамоат киши билан ҳазрат соҳибқироннинг хабарин эшитиб, Жета черики била муҳолифат қилиб, аларнинг ўртасидин чиқиб, Термизқа келиб, тушуб турурлар. Ҳазрат бу хабарни эшитиб, Тулон Буғани чобтурдиким, сувдин ўтуб, аларни кўруб, кент ҳолидин хабардор қилгай. Ва андин кўчуб Балх жилгасида кирдилар. Таянгу ўғли Абу Саъид ва Мангли Буға Сулдуз ва Ҳайдар Андхудий учаласи¹⁶⁰ бирикиб, олти минг киши билан адоват камарини беллариға боглаб, субҳ эрдиким, ҳазрат соҳибқиронга етиб, Қаросувгаким¹⁶¹ ўртада эрди, тушти ва икки тарафдин ўтар йўлларини тутуб, бир-бирига камин қилиб ўлтурдилар.

Ҳазрат соҳибқирон ўзи отланиб келди ва алар била сўзлашиб, қўб насиҳатлар қилди. Ва алар насиҳат сўзларини эшитиб, ул жўшу хурушдин бир нима таскин тобдилар. Байт:

Оқил ишини сўз ила андоқ қиладур туз,
Ким юз черик ила киши андоқ қилаолмас.

Душман черики Дараигиз сўйини ёқалаб борур эрди. Ва нусратшиёр черики қувват ариғининг йақосида юрур эрдилар. Икки тарафдин ўтар йўли тобмай борур эрдилар, то Балх ўтрусида етиштиллар.

Хусайнбек ва ҳазрат соҳибқирон Абу Саъид била ва Мангли Буға ва Ҳайдар била уруш қилғони

21б

Икки тарафдин черик Балх муқобиласида етишиб, Абдуллоҳ ариғини¹⁶² ўртада олиб, йасол туздилар ва урушқа юзландилар. Бу маҳалда бекларким, Термизда/ келиб эрдилар, ҳазрат соҳибқиронга етдилар, ва Тамука илгари келиб алардин на сўзким эшитиб эрди, арзға еткурди. Ул кун намози пешиндин оқшомғача уруштиллар. Икки тарифдин бир-бирига ўқ отиб шайба тўқдилар.

Чу ёйдин чиқор эрди ўқ ул замон,
Жудо жон бўлур эрди тандин равон.

Ва Тамука ул кун ўқ еб захмдор бўлди. Назм:

Кириб тоғ пардасида офтоб,
Йаруқ кун бошин қўйди ул дам ба хоб.
Тушуб икки ёндин ул икки сипоҳ,
Алар ваҳмидин қўрқубон меҳру моҳ.

Тонгласиким, шоҳи фирузаи спехр уфқдин тулуъ этиб, сайёра сипоҳини қочуруб, оламни жамолидин йаруқ қилди, икки тарафдаги черик яна жўшу хуруш қилиб, кавс ва наққора ва нафир унидин фалак ичра зилзила тушти. Ул кун ҳазрат соҳибқирон худони иноятиға сигиниб, таваккал этиб душман

сори юриди. Кўнпрукдин ўтуб, қаҳругина юзини ул черик сори қилди. Ҳар нечаким, алар юлдуз киби ҳисобсиз эрдилар ва урушда ҳар бири аристон ва пилдек эрдилар, аммо ҳазратнинг ҳамласига тоқат қила олмай, қочмоқдин ўзга чора кўрмадилар. Байт:

Юлдуз агар-чи бордур сонсиз дар замона,
Кун чиқса кўрмас андин киши дигар нишона.

Ҳусайнбек ва ҳазрат соҳибқирон бу фатҳ бўлғонидин сўнг ўз кишисини сонини кўриб, минг отлиқ йиғилгон эрди, ҳазрат соҳиб қирон бир пора киши билан илғари тушуб юриди. Ҳайхунга етконда Термиз гузоридин ўттилар ва Қаҳлаға сори қаровул йибардиларким, хабар билиб ёнғай. Ва булар сувдин ўтуб, йақода туштилар ва боргон қаровуллар ҳоргон учун йўлда тушуб йўқладилар. Ажунни черикиким, Беккичикнинг иниси эрди, еттилар ва қаровулдин ўтуб, ҳазрат соҳибқирон сори бордилар.

22a /Ва ҳазрат соҳибқирон қаровулларга иътамид қилиб, фароғат била ўлтурур эрди. Ва ҳар киши ўз хаймасида гофил ётиб эрдиларким, душман черики қаровул билан бийла етти. Назм:

Шаҳаншоҳ чу қилғай қаровул равон,
Тиласун жаҳондиду кордон.
Ки бўлғай ўз ишида бусту далер,
Адув хайлидин қўрқмағай ҳамчу шер.
Сўзи чин, иши туз, ўзи бовафо,
Иши бобида қилмағай ул хато.

Черикка фурсат бўлмадиким, иш қила олғайлар. Зарураттин кемаларига кириб, чодирларини қўйуб, сувдин нари ўттилар. Ва ҳазрат соҳибқирон неча киши билан бир жазира ичида кириб, аларнинг дафъига машғул бўлуб, анча турдиким, черик барчаси сувдин ўттилар. Андин сўнг ўзи тақи ўтуб, бир ойғача сув йақосида ўлтурди. Ва душмаи черики тақи бери ўлтурур эрди, бир ойдии сўнг ҳазрат соҳибқирон кемаларни кўйдуруб, андин кўчуб, Ҳулм сори мутаважжих бўлдиким, Балхқа тааллуқ турур. Анда Ҳусайнбек қолгон черики билан етти.

Ҳусайнбек била ҳазрат соҳибқирон Тайхон¹⁶³ ва Бадахшон¹⁶⁴ сори боргонлари

Ҳусайнбек ва ҳазрат соҳибқирон иттифоқ била Қундуз сори мутаважжих бўлдилар ва ул ерда Бурулдай элини йиғиштуруб, Бадахшон сори юридилар. Ва Тайхонга етконда Бадахшон шоҳлари сулҳ эшикидин кириб, ваҳшат ва мухолифат аччиқини сулҳ тўнг шарбати билан чучук қилдилар. Ва мундин Арҳанг сори қайттилар. Ва сувдин ўтуб, Соли Сарой сори юзланиб, Хутталон сори бордилар. Чўлға кириб, Дашти Куланкда¹⁶⁵ кеча билан туштилар ва ҳар киши ўз ерида роҳат сори майл этиб ётти. Ҳазрат соҳибқирон тақи тўн ва этик чиқориб, ётурға майл қилур эрдиким, Ҳусайнбекдин киши келиб, ул ҳазратни чорлади. Ҳазрат соҳибқирон Ҳусайнбек сори /бориб, мажлисида кириб ўлтурди. Ҳозирлардин Пулод Буға ва Шер Баҳром эрди, Ҳусайнбек Шер Баҳромдин шикоят қила бошлади. Дедиким: «Бу маҳалдаким, душманга яқин етиб биз, ул айтадурким, «Ўз уйим ва элим сори борурмен». Мурувват ва вафо аёғи била мувофиқат тариқида юр-майидур». Соҳибқирон тақи ани кўб насиҳат қилди. Аммо ул эшитмай айтур эрди. Шеър:

226

«Насиҳат сўзунг менга йўқтур қабул».

Ҳусайнбекнинг аччиғи келур эрди. Аммо замона иқтизоси учун таҳаммулни йахшироқ кўрди. Байт:

Эр кишига нечаким қувват ва қудрат бўлғай,
Йўқ турур анга таҳаммул ишидин йахшироқ.

Охируламр, Шер Баҳром Балижувон¹⁶⁶ сори кетти. Бу маҳалда хабар келдиким, Туглуқ Сулдуз ва Кайхусрав Жета черикини бошлаб беклари билан илгари келиб турурлар. Ва Йумкон угли Темур ва Сариқ ва Шингум ва Туглуқ Хожа — Ҳожибекнинг иниси ва Беккичик угли Темур ва узга ҳазора беклари ва қўшун беклари йигирми минг киши билан Чала Бошидин Тошкўфруккача ўлтуруб турурлар. Ва ҳазрат соҳибқирон ва Ҳусайнбек кишиси олти минг киши эрди. Аммо ҳазрат соҳибқирони пок эътиқодқа бу оятнинг мазмунидинким: *Кам мин фиъатин қалилатин ғалабат фиъатан касиратан би-изни-Тлаҳи*¹⁶⁷ сидқ ва ихлос қулоғи била ҳотиф тавфиқидин нусрат хабарини эшитур эрди. Ва давлати рўзафзун кўзгусида фатҳ ва зафар йаруғлуғин куруб яқин билур эрдиким, байт:

Ки гар олам улғай бариси наҳанг,
Ва гар кўҳу саҳро эрур пур наланг,
Кишигаки, ёр улса бахти баланд,
Ки тегмас анинг бир тукига газанд.

23а Соҳибқирон икки минг киши билан таваккал юзини душман сори қилиб, илгари юрив берди ва Тошкўпрукнунг бошида икки черик бир-бирига етиб чошддин бериким раъият салтанат донгини кўтариб /эрди, то ул вақтқача-ким: *Вал-лайли иза сажо*¹⁶⁸ парчамини тарақ урдилар. Урушнунг қуввати забону нору ҳошиядин ҳикоят қилур эрди ва ер йайақ ва отлиқдин *Иза зулзилат-л-арду зилзалаҳа*¹⁶⁹ тафсири айтур эрди ва ўқнунг уни *фата ва таммат ат-тақата*¹⁷⁰ жон қулоғига солур эрди. Ва сўнгунунг бору ғалваси *Йукаду-л-барку йахтафу аббараҳум*¹⁷¹ бурҳону қотиъидин баён қилур эрди.

Алқисса, ул кун оқшомғача баҳодурлар икки тарафдин кўпрук бошида анча уруштиларким, узга ҳеч диловарнинг бағрида тоқат қолмади. Кеча бўлгондин сўнг қайтиб туштилар. Мухолиф черики кўб эркон жиҳатидин ҳазрат соҳибқирон давлат илҳомидин яқин билдиким, бу черикка раъй ва тадбирини илгари солиб иш ишламак керак. Шижоат ва баҳодурлук бу ерда фойда қилмас. Шижоат қиличини раъй ва тадбир сайқали бирла йаруқ қилмагунча зафар юзини анда кўрса бўлмас. Ва жалодат ўқи тадбир шастидин чиқмагунча нусрат унини эшитса бўлмас. Хотирини бу ишнинг дафъига қўйуб, тадбир қалами бирла лавҳ замирида мундоқ нақш чекти.

Ҳазрат соҳибқирон Тошкўпрукдин ўтуб, Жета черикини қочурғони

23б Ҳазрат соҳибқирон Мусабек билан Муъаййид Арлот ва Уч Қаро Баҳодурни¹⁷² беш юз киши биланким, ҳар бири минг кишидин қайтмас эрди, Тошкўфрукда душман муқобиласида қўйди ва ўзи минг беш юз отлиқ биланким, разм майдоннинг гардини кўзларига орау сурмасидек тортарлар эди, иқбол замонида саодат юзларини сувнунг юқори сори қўйуб, Асин майдони сориға еттилар. Ва андин йарим кеча сувдин /ўтуб, тоғ сори бордилар. Тонгласи йаағининг қаровуллари от изидин маълум қилдилар-ким, черик сувдин ўтуб турур. Ул жиҳатдин аларнинг кўнгуллариға ваҳм тушуб қўрқтилар. Байт:

Чў кийди қаро тўн яна бу спехр,
Юзини йашурди фалак ичра меҳр.

Кешвар очқучи соҳибқирони комкор фармон бердиким, «Бийик тоғлар устида чиқиб, кўб ўт ёндурунглар!» Бас, фармони била амал қилиб, ҳар бир киши ўн ерда ўт ёндурди. Мухолиф черики кечада ул ўтни кўруб, кўнгуллариға ваҳм тушуб, турулмай, бузулб кеттилар. Ва Тенгрининг иноятини кўрунғким андоқ черикким, ҳар бир киши муқобиласида ўн йароқлиқ киши бор эди, уруш қилмай бузулдилар: *Вал-Тоҳу йуъаййиду би-насриҳи ман йашаъу*¹⁷³. Ажаб нику тадбириким, ўтнунг йаруғлуғиниким, йироқтин кўрсатти, мухолифларнинг такаббур ва гурур хирманини куйдурди. Ва на ажаб бўлғай мундоқ ишлар ангаким, Ҳаққ таборак ва таоло

лутфи мадад қилгай. Худонинг лутфи мадад бўлгондин сўнг муқаррар турурким, душман зору хор бўлғуси турур. Байт:

Бу шоҳға завол ҳар ки қилгай ҳаёл,
Анга уқ тегар, бил, жаҳонда завол.

Душманлар қўрқуб, қочурға юз қўйдилар. Ҳазрат соҳибқирон пилтек тоғ устиди жўшу хуруш этиб тушти ва душман кейнида шертек чопиб, Гужарот майдониғача аларни қовлаб, қўб кишини тушуруб ўлдурдилар¹⁷⁴. Байт:

Ушул ерда анча адув ўлдиму,
Ўлуқлардин пушталар бўлдиму?

Ва адув тушкон юртида юз шодмонлиқлар билан туштилар. Ва Ҳусайнбек тақи қолғон черик билан еттилар. Ва бу фатҳнинг насимиди иқбол шохи тик бўлуб, давлат ва саодатлари кучланди ва шоҳу черикнинг шавкату журъатларин бири миинг бўлди.

24а

Ҳазрат соҳибқиронга бу фатҳ ва нусрат муяссар бўлгон жиҳатидин икки минг киши билан илгари юрберди. Қаҳлагага етконда Кеш вилоятининг йигитлари/ бўлак-бўлак қочиб келурлар эди ва саодатманд мулозимларига қўшулур эдилар.

Ул ҳазратнинг икки минг кишисиким бор эрди, аидин уч юз киши олиб саодат ва иқбол юзини Кеш сори қўйуб, ўзгаларни ўшул ерда турғузди. Ва ул уч юз кишидин юз киши Сулаймон Барлос билан Жаку Барлос ва Баҳром Ялоийор ва Ялолиддин Барлос ва Сайфуддинбек ва Йўл Темурға қўшулуб, Кеш сори йибарди ва буюрдиким, «Тўрт бўлак бўлунгуз. Ва ҳар бир отлиқ икки улут боғ шох олиб, отнинг икки ёнида боғласунким, ул шох жиҳатидин гарду-ғубор бўлғай ва андағи даруғалар ул гардни кўруб, туролмай қочқайлар». Алар наким, ҳазрат буюриб эрди амал қилиб, бу тадбир тақдирға мувофиқ тушуб, Кеш жилғасида кирдилар. Ва андағи даруғалар ул гардни кўруб, қўрқуб қочтилар. Ва булар Кешға кириб, забтқа машғул бўлдилар. Тенгрининг иноятини кўрунгим, бу шоҳи соҳибқиронга на турлук мададлар қилурким, тадбир юзидин бир ўтиким ёндурди, неча минг черик қочти. Ва яна гурдиинким, ул ҳам тадбирдин эрди, мулки мусаххар бўлди. Шёър:

Баидага ҳазрат Ҳаққиди бу турур лутфу карам.

Ва ул маҳалда Илёс Хожахон Тош аригида¹⁷⁵ ким, Кешдин тўрт йағач йироқ турур, ўлтурур эрди авжи азимат била. Ва Туғлуқ Темурхон вафот бўлуб, Ҳамидбек келиб эрдиким, Илёс Хожахонни элтиб, андағи эл-улусқа хон қилғай ва юртида ўлтургай. Ҳазрат соҳибқирон юз отлиқ била тун қайтиб, Хузорға тушти ва андағи эл-улус анинг келгонидин хабар топиб, мулозиматға келдилар. Бас, ёрлиқ эттиким, «Хузор ва Кеш черики йигилсун!» Ул черик Хожка Салбариди йигилдилар. Ҳазрат соҳибқирон яна Чекдали¹⁷⁶ сори қайтти. Анда етконда Баён Сулдуз ўғли Шайх Муҳаммад етти қўшун черик билан келиб ул ҳазратқа қўшулди¹⁷⁷. Ва ул ерда етти кун таваққуф қилдиким, Ҳусайнбек черики билан етти. Ва Шер Баҳромким, Даншти Қўланқин айрилиб, эли сори бориб эрди, қирқ уч кундин сўнг Хутгалон черики била келди.

24б

Ҳусайнбек ва ҳазрат соҳибқирон бўлгон черик билан кўчуб, Хузорға келдилар ва ул ерда мазори мутабаррук Хожка Шамс¹⁷⁸ таба сирруҳуга кириб, тавоф қилиб ва анинг руҳидин ҳиммат ва мадад тилаб, яна икки бошдин аҳд қилдилар ва иҳлос тариқасини бирикитиб, иттифоқ қилдилар. Шёър:

Жаҳонни олса бўлур, орс, иттифақ била.

Ҳазрат соҳибқирон туш кўргони ва ул тушдин севунуб, Илёс Хожахон сори черик тортқони

*Қола ан-набиййу, алайҳис-салом: Ар-руъйа ас-солиҳа жуъъун мин ситта-тин ва арбаъина жуъъан мина-н-нубуввати*¹⁷⁹. Қадимдин эр ўтиким, Ҳакимул Алим бир соҳибдавлат бандасига иноят қилса, анинг саодат ва иқбол бўйинни ўз хизонасинингким: *Инна жаъалиака халифатан фил-арди*¹⁸⁰ лутф хилъати била ораста қилур ва анинг кўз кавкабини замирини тавфиқ сайқалидин таҳқиқ нури билан мунаввар қилур, то ғайбдин келур нима анда юзини кўрсаткай. Ва на нимаким, воқиф бўлгуси турур, воқиф бўлмоқдин бурун анга маълум бўлғай. Нечукким Юсуф алайҳиссаломга кўрундилар: *Ва рафаа абавайҳи ала-л-арши ва харру- лаҳу сужжадан*¹⁸¹ андин хабар берурким, неча йилдин бурун анга келган ҳолатларни кўрсаттилар. Ва яна расул алайҳиссаломгаким, Макка фатҳини кўрсаттиларким: *Лақад садақа Аллоҳу расулаҳу ар-руъйа бил-ҳаққи*¹⁸² анинг баёнида турур. Ва ул Пайгамбарларнинг Султони, алайҳи афзалус-салават ва акмалут-таҳиййот-гаким, салотинлар банда ва фармонбардор бўлди.

25a Ҳазрат соҳибқиронга тақи бу давлат кўрундилар ва ул ҳолдаким мушкул иш анга воқиф бўлур эрди, анинг учунким, кишиси оз ва душман асру кўп эрди ва алар билан уруш қилмагунча муяссар бўлмас эрди. Бир кун камарда¹⁸³ эрдиким, на /қилғай ва на чора бўлғай. Чошт эрди. Бу андишада анга уйқу тутуб, йуқлади. Ул уйқуда бировнинг унини эшиттиким, биров айттиким, «Ғам сма ва кўнглунгни хуш тутким, нусрат ва фирузи худойи таоло сенга берди». Ул уйқудин уйғониб, теградаги киши-қарони чорлаб, сўрдиким, «Сиз ҳеч сўз дедингизларму?» Алар дедилар: «Йўқ».

Бас, анга яқин бўлдиким, бу ун хотифи ғайбдин эрдиким, анинг қулогига етти. Ва ул башорат оли лутфи илоҳий гулшанидин эрур. Бас, эътимодини ҳазрат Ҳаққа биркитиб, шодлиқ билан Ҳусайнбек қошига борди ва сурати воқияни анга айтти. Ҳар ким бу сўзни эшитти, севунуб, барча хушҳол бўлдилар.

Ҳусайнбек била ҳазрат соҳибқирон Жета черики билан урушуб, музаффар ва мансур бўлгонлари

Ҳусайнбек ва ҳазрат соҳибқирон ҳазрат Ҳаққнинг шукр ва сипосидин сўнг саодат ва давлат билан отланиб, икки қўл тартиб эттилар: Ҳусайнбек ўнг қўл сори бўлди ва ҳазрат соҳибқирон сўл қўл бўлуб юридилар. Ва душман черикиким, Тош аригида эрди, ул тақи икки қўл бўлуб, ўнг қўлда Илёс Хожахон ва Ҳамидбек турдилар. Ва сўл қўлда Туг Темур ва Беккичик турди. Ва икки тарафдин йасол бағлаб, бир-бири сори юридилар. Назм:

Чу тебранди ул икки черик равои,
Дедингим, йиқилгусидур бу жаҳон.
Чу чиқти фалак узра гарди сипоҳ,
Кўрунмади ул гарддин меҳру моҳ.
Ул икки черик андоқ этти фиғон,
Ки бўлди қиёмат жаҳонда аён.

Қуббаи метин¹⁸⁴ мавзъида икки сипоҳ бир-бирига етиб, кавсу каврга ва наққораю нафира упиндин, диловарлар фиғонидинким фалак узра чиқиб эрди, ҳаёл қилур эрдингки, фалак йиқилгуси турур.

25b Ул ҳазрат соҳибқирон ўтрисида муолифларнинг ҳировуликим, ўзларининг кўбраки /жиҳатидин гурур бошларида бор эрди, от солдилар. Ва ҳазрат соҳибқирон еридин тебранмай ўз давлатининг асоситек берк бўлуб турди. Ва нусрат элигини ўқ-ёй сори элтиб, сўл қўлини алифтек ва ўнг қўлини долтек қилиб, ўқ ота бошладилар¹⁸⁵. [Ҳозир] бўлгон йигитлар ва баҳодурлар ҳазрат била мувофиқат қилиб, душман сори ўқ ота бошладилар. Ва андоқ ўқ тўктиларким, душман черикининг баҳодурлариким, ол киби келурлар эди, йамғур киби туфроққа туштилар ва ҳаёт сувини туфроққа бериб, аёқдин

туштилар. Ва ул урушда икки улуг бекким, баҳрин қавмидин эрдилар, ва алартек баҳодур йўқ эрди, бири Туг Темур ва бири Беккичикнинг иниси Давлатшах ва икки шахзодаким, ҳар бири бир черикнинг боши эрдилар, талаф бўлдилар. Назм:

Кишиларда йўқ эрди анда қарор,
Магар хаста ё ўлубон зору хор.

Икки тарафдин икки черик бариси бир-бирига чобишиб андоқ уруштиларким, ул уруш жиҳатидин замона муҳолифлар ғами учун зарра киби минг кўздин қон тукар эрди. Назм:

Чу бир-бирига тегди икки гуруҳ,
Дединг, урди бир-бирига икки куҳ.
Ёзи қиб-қизил бўлди қон жушидин,
Чиқиб лола тутти бари ер юзин.

Баҳодурлар бир-бирини қовлаб урушур эрдилар ва бало баҳри мавж уруб эрдиким, мубашшири айний ваъда бергон учун ҳазрат соҳибқиронга ва авлиёларнинг руҳи мадад қилиб, *ал-ҳамду ли-Ллоҳи-л-лази садақано ваъда-ҳу*¹⁸⁶ ҳазрат соҳибқирон рўзгориға шомил бўлуб, душманларким, асру азамати бор эрди, «*валлава 'ала адбарихим*» мудаббирин¹⁸⁷ аларнинг сурат ҳолларига келиб, андоқ черикким, йамғур қатратидин ва йағоч йафроқидин кўбрак эдилар, мутафарриқ бўлуб қочтилар: *Ва ма ан-насу илла мин 'инди-Ллоҳи*¹⁸⁸.

26а

Илёс Хожахон ва Беккичикбек ва Искандар /Ўғлон ва Ҳамидбек ва Юсуф Хожабек эликка туштилар. Аммо хонни бир жамоат ҳаводорлари ва кишиларким, ани тушуруб эдилар, таниб, беклардин хабар бўлгондин бурун Беккичик билан хонни отландуруб йибара бердилар. Ва ўзгаларни боғлаб беркиттилар. Ва ўшул кеча ҳазрат соҳибқирон тун қайтиб Йом суйиғача¹⁸⁹ юриди ва анда душманлардин кўб кишини ўлтурди. Жакубек ва Сайфуддинбек Самарқанд сори кеттилар. Ва бу фатҳ торихи етти юз олтимиш бешда, Лу йилнинг мувофиқида (1364) бўлди¹⁹⁰.

Ҳазрат соҳибқироннинг бийик ҳиммати — ҳар ишнинг охиригача ет-курмагунча ўлтурмас эрди. Хусайнбек кенгаши билан Шер Баҳром била илғор қилиб душман кейнида юридилар ва Хўжанд суйидин кечиб, Тошкандда туштилар. Ва ул ерда ҳазрат соҳибқиронга андак марази воқия бўлди. Ва Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло шифохонасиндиким: *Ва нуназилу минал-Қуръони ма ҳува шифаъун ва раҳматун лил-муъминин*¹⁹¹ турур, сиҳхат тобтилар.

Ва маҳди улё Ўлжай Туркон ого саодат ва комронлиқ била Гармсир тарафидин келди. Шеър:

Билқис келди, кўр, бу Сулаймон сори яна¹⁹².

Ва ҳазрат соҳибқирон андин ёниб, Хўжанд суйидин бери кечиб, овға машғул булди. Ва Хусайнбек тақи Дизақда¹⁹³ келиб ов солиб, ишрат била туруб, неча кун ўзини ғанимат билиб, айш ва танаъум била ўткордилар. Ва андин отланиб, Самарқанд сори қайттилар ва ул мамлакатни ойин боғлаб, шаҳардағи раъиятнинг умид кўзлари губор давлатидин йаруқ бўлди ва заҳматиким, Жета элидин кўруб эдилар, анинг шарвати истимолатидин тавиялиқ аччиғи чучуклук била мубаддал бўлди. *Ал-ҳамду ли-Ллоҳи 'ала ин'омихи. Қад ража 'а ал-Ҳаққу ила мақомиҳи.*

26б

/Ҳазрат соҳибқирон Хусайнбек била қурултой қилгонлари
ва Кобулшоҳ Ўғлонни хон кўтаргонлари

Мовароуннаҳр мамлакати Жета қавмининг эликидин чиқиб, давлат ва саодат яна бурунги ерига келди. Хусайнбек била ҳазрат соҳибқирон кенгашиб, дедилар: «Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло бизга фатҳ ва нусрат каромат

қилди ва вилоят бизга таиллуқ бўлди. Аммо бизга бир бош керак турур. Аромизда бош бўлмаса, ишимизда саранжом бўлмағуси турур». Байт:

Жаҳонда жаҳонбои агар бўлмағай,
Эрур жисмиким, анда жон бўлмағай.

Бу жиҳаттин кенгашлаб, бўлган нўёнлар жамъ бўлуб, қурултой қилиб, хонлиқ Кобулшоҳ Ўғлонким, Дуржи ибн Элчикдай ибн Дувахон ўғлонларидин эрди, хон кўтардилар. Ва бу Кобулшоҳ замона жиҳатидин дарвешларнинг либосига кириб юрур эрди. Иқбол ва саодат анга юз қўйуб, вилоятда хон бўлди. Назм:

Яки суҳбати қилдилар барча соз,
Ки бордур анинг васфи асру дароз.
Бари ер юзи бўлди андоқ латиф,
Ки қолмади даҳр ичра ўзга касиф.
Чу ўзларига қилдилар ани хон,
Юкунди тўқуз қатла хурду калон.

Хайдар Андхудийким, бандда эрди, Зида Чашмға¹⁹¹ тобшурдилар ва ўшул кеча анинг ишини охир қилди.

Бу вилоят қадимдин бери ҳазрат соҳибқироннинг ато-атоларига тааллуқ эрди ва мерос юзидин ҳазратқа тегар эрди. Ул жиҳатдин ҳазрат тўй қилиб, Хусайнбека тўққузлар тортиб, вилоятни тилаб олди.

27a Ҳамидбекнинг атоси ҳазрат соҳибқироннинг атоси била дўстлуқ бор эркан эрмиш. Ул тўйда Ўлжайту Апардий билан ҳазрат соҳиб қирон Ҳамидбек билан Искандар Ўғлоннинг гуноҳини тиладилар. Аларнинг хотирлари жиҳатидин гуноҳидин кечиб аларга бағишлади. Аммо аларга *Ва даҳу ли-қулли ажалин китобун*¹⁹⁵ яқин етиб эрди, бекларнинг дархост қилгонлари фойда қилмади. Чун Хусайнбек қадимдаги юрти сориким,/ Соли Сарой эрди, мутаважжих бўлди, ҳазрат соҳибқирон Довудбек билан Сайфуддинбекни йибардиким, бориб Ҳамидбекни банддин чиқориб, иззат ва ҳурмат билан келтургайлар. Боязид билан Эминким, Ҳамидбек аларга тутқун эрди, келгон бекларни йироқдин кўруб, хаёл қилдиларким, булар Ҳамидбекни ўлдурғали келурлар. Булар югуруб, бири кистон била ва бири қилич била уруб, Ҳамидбекни ўлдурдилар. Байт:

Хаёт ариғидин чунки сувни боғладилар,
Хизр жомиди яна кўрмағай магар хумори мамот.

Ва Хусайнбек бу ҳолдин воқиф бўлиб дедиким: «Навкарнинг иши бекидин йахшироқ воқиф бўлди». Киши чобтуруб, Искандар Ўғлонни келтуруб, йасоққа еткурди. Ва ул қишда Хусайнбек ўз юртида ва ҳазрат соҳибқирон ўз вилоятида айшу ишрат била ўлтурдилар. *Вал-ҳамду ли-Ллоҳи-л-мунъим ал-муфзал*.

Лой урушининг шарҳи

Ҳазрат Малики алломдин бандасига давлат берса, ул аввал бандани жафо ва нақбат¹⁹⁶ била азоб қилур. Ва агар ҳамъият ва хузур берса, яна ани паришонлиқ ва номуродлиқ ичида солур. Басе, давлатким, анда бор меҳнат, хорлуқким анда бор — иззат. Ва бу сўз ҳазрат соҳибқироннинг шаънида турурким, чун ул қиш ўтуб, баҳор мавсумиким, оламни яна жаннатдек қилди, назм:

Тортти сабо черик қилибон азма корзор,
Тузди курунг йасоланай бар атрофи жўйбор.
Пайкони эрди гунчадину қалқони з-гул,
Сувдин зарра қилиб ўзига сўнгу қилди хор.

Бу мавсумда хабар келдиким, Ўкета черики яна бу сори азимат қилиб турур¹⁹⁷. Ҳазрат соҳибқирон черик йиғиштурмакка машғул бўлуб, Хусайн-

бекка киши йибарди ва кайфияти аҳволдин хабар йибарди. Хусайнбек бу хабарни эшиткондин сўнг Пулод Буга ва Зинда Чашм ва Малик /Баҳодурни дедиким, «Черикингизни жамъ этиб, ўзунгузни ҳазрат соҳибқиронга бот еткурунг». Алар черикларини йиғиштуруб, илғор солиб, ҳазрат соҳибқиронга келиб қўшудилар. Иттифоқ била таважжук юзларини душман сори қўйиб, Ақар мавзеъида¹⁹⁸ етконда неча кун анда турдиларким, гала-қаро жол топқай¹⁹⁹. Ва андип кучуб, Хўжанд суйидин кечиб туштилар. Ва Хусайнбек тақи қалин киши йиғиштуруб келур эрди.

Мухолиф черики яқин етиб эрди ва ҳазрат соҳибқирон душман сори кучуб, Чинос ва Тошканднинг уртасида, сув йақосида туштилар. Ва черикка фармонладиким, ўз аҳволларидин гофил бўлмагайлар ва ўз ишларини аҳтиёт қилсуилар. Ва Хусайнбек черики билан сувдин ўтуб, буржалига²⁰⁰ тушти. Ва ул тарафдин мухолиф тақи Кандибодом суйининг²⁰¹ йақосида етиб туштилар. Хусайнбек ва ҳазрат соҳибқирон ул ердин кучуб юрубердилар. Икки тарафдаги қаровуллар бир-бирини кўруб, черик тартибига машгул бўлуб, йасол боғладилар. Ўнг қўлда Хусайнбек азимат била турди. Ҳировулида Улжайту Апардий ва Шер Баҳром ва Пулод Буга ва Фарҳод ва Малик Баҳодур ва ўзга баҳодурлар бўлуб эрдилар.

Ва ҳазрат соҳибқирон сўл қўлда бўлуб, ҳировули Темур Хожа Ўғлон бўлди. Ва Жакубек ва Сайфуддинбек ва Мурод Барлос ва Аббос Баҳодур ва ўзга баҳодурни қапбулда турғузди. Ва бу тартиб билан юруб, душман била уруштилар. Ва Ҳета черики кўрдиларким, бу черик била уруша олмаслар, йада тоши била хийла ва макр қилдилар. Назм:

Йўқ эрди Ҳета элига тоби жанг,
Йада тош била қилдилар реву ранг.
Йада тоши била солдилар ул гуруҳ,
Жаҳон ичра ел бирла йамғур сутуҳ.
Булут бўлди пайдо ва қубти афғон,
Тўла бўлди раъд унинин бу жаҳон.

28a Бовужуд улким, жавзо мавсуми эрди²⁰², анча йамғур тўқдиким, олам тўла сув бўлди ва андоқ балчиқ бўлдиким,/ от еридин тебрана олмай ва отлиқу йаёққа мажоли ҳаракат йўқ эрди. Ва ўз ерларига ҳайрон бўлуб, йамғур жиҳатидин бошлариға капанак тортиб туруб эдиларким, мухолиф черики аларга етти, капанакларини бошларидин ташлаб, уруш қилдилар. Шър:

Ул икки черикдин яна қўпди жўш,
Жаҳон ичра тўлди фиғону хурўш.

Ҳазрат соҳибқирон худойнинг инояти билан майсарадин чопиб, мухолифларниким, аларнинг улуғи Шингум нўйон, Ҳамидбекнинг иниси эрди, қотти ва Илс Хожахон бу ҳолни кўруб, ул тақи қотти. Аммо мухолиф соридин сўл қўлда турғон Шировул била Ҳожибек эди, ўнг қўл сори чопиб, Тилончи ва Зинда Чашмини қочуруб, Хусайнбекка еткурдилар. Ва қўл бир-бир бўлуб, мутафарриқ бўлдилар. Шер Баҳром ва Пулод Буга мардона туруб, йахши ишлар қилдилар. Ва Ҳожибекким, бу тарафдаги майманани суруб юрур эрдилар, ул ҳолни кўруб, мутаҳаййир турдилар. Ва душман соридин Шамсуддинбек кўб киши билан мардонатиқ кўрсатур эрди. Ва ҳазрат соҳибқирон бу ҳолни кўруб, гайрат ўти бошиға букуруб, қиличини белидин чиқориб юруберди. Назм:

Чикартти қилич белидин ҳамчу об,
Ки бўлди хира аксидин офтоб.
Равон чобти душман сори ҳамчу шер,
Жаҳон ичра ул аждаҳойи далер.

Ўн етти қўшун киши билан алар сори чобти ва ул ҳамла елидин қўрқунч ўти аларнинг кўнгуллариға тушуб, Шамсуддинбек тура олмай қотти. Ва

Ҳусайбек бу зафарни кўруб шод бўлди, қайтқон черикини йигиштуруб, бир ерга турди. Байт:

Чу ул фатҳ қилди шери комрон,
Спехрга яна кирди тап ичра жон.

286 Ҳазрат соҳибқирон Тобон Баҳодурким, ўз навқари эрди, Ҳусайнбек қошига йибардиким: «Маслаҳат мундоқ кўринурким, бек, илғари /келиб, иттифоқ била душманга юруғайби». Ва бис, ҳазрат соҳибқироннинг саҳоват ва иқбол голиғидин Ҳусайнбекнинг иқбол кавқаби қайтиб, давлат қуни накбат шомига яқин етиб эрди, бу маҳалда таъин ўзгача бўлуб эрди ва йамон ҳаракот андин зоҳир бўлур эрди. Тобон Баҳодур анга етконда ани сўкуб андоқ урдиким, ул йиқилди. Яна ҳазрат соҳибқирон (Ҳусайнбекнинг) ўз кишилариким, Малик ва Ҳамди эрди, йибариб айттиким: «Албатта бек илғари келесуларким, фурсат фавт бўлмағай». Аларни тақи уруб, сўкуб йибардиким: «Мен магар қочибменким, мени илғари чорлайдур. Агар сизлар душманга голиб бўлсангиз, гумон элтмағайсизким, меининг иитиқомимдин жон илингайсиз».

Малик ва Ҳамди бу сўзни эшитиб, озурда хотир бўлуб қайттилар, ва ҳазрат соҳибқирон қошига келиб жиловиға ёпишиб дедиларким: «Бу ишга саъйи қилмангиз ва мундин ортуғ эҳтимом қилмангиз». Ул ҳазрат аларнинг сўзидин чиқмай, эҳтимом элигини тортти. Ва икки черик бир-биридин айрилиб, ўз юртларига бориб туштилар. Назм:

Жаҳонжўй тушти чу от устидин,
Черики тақи туштилар бир-бирин.
Черикнинг чу осойиш ўлди иши,
Тонг отқунча тесбранимади бир киши.

Ва ул кеча Ҳусайнбек неча қатла киши йибардиким, ҳазрат соҳиб қирон келгай. Аммо ҳазрат соҳибқироннинг кўнгли анинг бу ҳаракотидин қолиб эрди, бормади. Шёър:

Яна кунга чиқти фалак узра Хур,
Мунаввар этиб даҳрни сарбасар.
Равон бўлди икки черик тоғдек,
Аламлари ранго-ранг гули боғдек.
Жаҳон ичра қўбти фиғону хуруш,
Кишига жаҳон ичра қолмади ҳуш.

29a Баҳодурлар икки тарафдин бир-бирига чопишиб уруштилар, Икста черики туролмай қочтилар. Ва ҳазрат соҳибқироннинг баҳодурлари ва Ҳусайнбекнинг йигитлари душманнинг кейнида тушуб, чопиб юрур /эрдилар. Бу маҳалда Шамсуддинбек черикдин айрилиб, туғи била бориб бир сори турди. Қочқон черик ул туғни кўруб йиғилдилар ва яна андин от солиб уруштилар. Назм:

Яна чобти ул душмани пур экин,
Қилич, уқ била тўктилар қонларин.
Башоқдин бари худ бўлди зарра,
Синон кўзу кўнгулда бўлди карра.

Замонанинг бевафалигидин раъиятиким, давлат кўториб эрди, накбат елидин тушуб, душман голиб бўлуб, булар қочтилар. Байт:

Спехри зиштқа мундоқ эрур киш,
Ки роҳати кўрсатур, берур яна ниш.

Бисёр киши балчиқда қолди ва забун бўлгон душманлар кучланиб, муродлари била қилич уруб, ун минг киши анда талаф бўлди. Ва бу воқеъа рамазоннинг аввалида, торих етти юз олтимиш олтида, йилон йида воқеъ бўлди (1365, 22 май).

Беклар урушдин қайтиб Кешка туштилар ва беклар эл-улусни сувдин ўткармакка жозим бўдилар. Ҳусайнбек ҳазрат соҳибқироиға айтти: «Эвларимиз била эл-улусни сувдин ўтқарсак, йахши бўлмай турур». Ул ҳазрат жавоб бердиким: «Ҳар ким борса борсун. Менга ҳиммат қўймадим, қўйгайменким ётлар вилоятқа кириб, элга жафо қилгай. Яна бир қатла черик йиғиштируб, муҳолифлар билан урушурмен».

Ҳусайнбек Соли Сарой сори мутаважжих бўлди ва анда етконда ўзига тааллуқли кишиларни кўчуруб, пушта ва ўқбалардин ўтқариб, Шабарту мавзеида тушди ва кишилар қўйдиким, Ўста черикидин хабардор бўлсунлар. Агар Ўста черики бу сори майл қилса, ул Ҳиндустон сори кеткай.

296 Ҳазрат соҳибқирон Ҳусайнбек боргондин сўнг черик йиғиштируб, ун беш қўшун қилди ва Темур Хожа Ўғлон ва Ҳовурчи ва Аббос Баҳодурни етти қўшун била илгари Самарқанд сори йибарди. Ва ул йўлда Ҳовурчи ва Аббос ғайрда кайфият пайдо қилиб, Довудшоҳ ва Ҳинду Хожани қўрқуттиким, «Ҳазрат соҳибқироннинг кўнглида борким, сизларни тутуб Ҳусайнбекка /йибаргай, ва Ҳусайнбек сизларни тирик қўймас». Алар қўрқуб душман сори қочтилар. Қўнтак мавзеида²⁰³ етконда Ўста черикидин Қўнтак Темур Улуғ Туғ Темур ўғли ва Широул, Ўнгаржоқ Ҳожибек ўғли илгари келиб эрдилар, бу боргон кишилар аларга ғажирчи бўлуб, Темур Хожа Ўғлон ва Ҳовурчи ва Аббос бошига келтурдилар. Ва алар тура олмай қочтилар. Ҳазрат соҳибқирон бу ҳолдин воқиф бўлди, билдиким, давлат ишида ҳануз таълили бор, ва сарай ва жаҳд фойда қилмас.

Аму суидин ўтуб, Балхқа борди ва эл-улусиким, мутафарриқ бўлиб эдилар, Қўнтакхоннинг туманини ва Элчи Бугай Сулдуз туманини жамъ этиб, сув йақосига йибардиким, анда туруб душманди хабардор бўлғайлар. Ва Темур Хожа Ўғлонким, урушда тақсир этиб эрди, сиёсат қилдурди ва андин сўн фароғатқа машғул бўлуб, айни била кун кечирур эрди²⁰⁴.

Ўста черики Самарқанд шаҳрини қамал қилгонлари

Ўста черики Самарқандга еттилар. Ва ул маҳалда Самарқанднинг қатъаси йўқ эрди. Мавлонозода Самарқандий ва Хўрдак Бухорий ва Абу Бакр Қалавий Паддоф²⁰⁵ шаҳар элига дедиларким, кўчабанд ва муҳофизатқа машғул бўдилар. Ва муддати ул шаҳарнинг раъиятлари бовужуд улким, алар ичида ҳокими йўқ эрди, андоғ уруштиларким, малак фалакда аларга махтади. Ва Ўста черикини қўймадиларким, шаҳарнинг яқинида келгайлар. Қамал асру узун бўлгон жиҳатидин ожиз бўлуб, худойга ёлбордилар. Аларнинг дуолари мустажоб бўлуб, ҳазрат Ҳаққнинг лутфи фарёдлариға етиб, насими руҳбахш *Фа-инна маъа-л-ъусри йусран инна маъал-усри йусро*²⁰⁶ раҳмати Илоҳийдин келиб, Ўста черикининг отлари ичида вабо тушуб, анча от ўлдиким, тўрт киши орасида бир от қолмади. Ва бу жиҳатдин барча паришон бўлуб қайттилар. Қўни эгарларини орқалариға солиб, тиркашларини қўлтўқлариға тутуб кеттилар. Бу фатҳ ва нусрат шаҳарнинг элига муяссар бўлди. Раъиятлар /бир-бирига зулм қила бошладилар. Ҳар кимдаким куч-қувват бор эрди, гурур ели бошида пайдо бўлуб, аёғини ўз ҳадидин юқори қўяр эрди, жавр элигини узотиб, фасод қилур эрди. Қитъа:

Е Рабб, андоқ этмаким, бўлмай гадога эътибор.

Ул вақтдаким, Ўста черики қайтурга юз қўйуб эрди, ҳазрат соҳибқирон Аббос Баҳодурни Қаҳлаға сори йибариб эрдиким, Самарқанддин хабар олғай. Аббос Қаҳлағага етконда хабарларни таҳқиқ қилиб, ҳазрат соҳибқирон қошига келиб, иа-нимаким эшитиб эрди, арз қилди. Ҳазрат соҳибқирон бу хабарлардин суюнуб, Ҳусайнбекка киши чобтуруб, хабарларни анга айтиб йибарди. Ва дедиким: «Бу хабар етгач бери мутаважжих бўлунгуз, анда турмоқ маслаҳат йўқ турур». Ҳусайнбек тақи бу хабарлардин суюнуб, Шабартудин кўчуб, Соли Саройга келдилар. Ва ҳазрат соҳибқирон элини кўчуруб, сувдин ўтқориб, қадимдаги юртлариға йибарди. Ва Ҳусайнбекка ўтрав бормоқ учун отланди ва Бағлон жилғасида бир-бири била

мулоқот қилдилар. Ва ҳазрат соҳибқирон Ҳусайнбекдин ижозат тилаб қайтти ва Аму суйидин ўтуб, Қаршига тушти. Ва Қарши анинг учун дерларким, Кўппакхон Насафдин икки йағоч йўл йироқ бир қасри ясаб эрди ва мўғул тилида «қаср»ни «қарши» дерлар. Ул жиҳатдин «Қарши» билан машҳур бўлди.

Ҳазрат соҳибқирон ул қиш анда қишлади ва Қаршининг қалъа иморатиға машғул эрди. Ушул қишда қалъа иморатини тугаттилар.

Ҳусайнбек била ҳазрат соҳибқирон Самарқанд сори боргонлари

Ул баҳордаким, Ҳамшид гардунсарир Ҳуршид шараф буржидин чиқиб, оламда давлат кўланкасини солиб ва захҳок фирузалиқ тахт, яъни гул сабза ва раёҳиндин боғ ичида давлат бисотини солдуруб мақом қилди. Назм:

306

Чаман ичинда тушуб лашкари баҳор яна,
/Чаманда қилди йана жилва юз нигор яна,
Сабо очилди, ниқобики гул юзида эрди,
Булут кўзларини қилди, насим борди.

Ҳусайнбек келиб ҳазрат соҳибқирон била Самарқанд сори юридилар, давлат ва шавкат била шаҳарнинг яқинига келиб туштилар. Аввал ул кишиларким, алардин йамон ҳаракатлар воқия бўлуб эрди, аларни тутқали фармон бўлди. Ва ҳазрат соҳибқирон Мавлонозодапинг гуноҳини Ҳусайнбекдин тилаб, ўзгаларни Кониғилда сиёсат қилдилар.

Қазодин мундоқ муқаррар бўлгон турурким, Ҳусайнбек маъдум бўлмагунча ҳазрат соҳибқироннинг давлат кўни тулуъ қилмағай. Бу маҳалда нақбат асбоби Ҳусайнбекка ҳар кун артуқ бўлуб, бир ҳаракат қилур эрдиким, давлатига муносиб йўқ эрди. Ул ҳаракатлардин бири бу турурким, хасис бўлуб, мол йиғиштурмоққа ҳирс пайдо қилиб эрдиким, бу тариқ салотинларга муносиб йўқ турур. Ва тамъаи анча бўлуб эрдиким, ҳазрат соҳибқиронга тааллуқ мулозимларининг моллариға кўз қаратиб тамаъ қилди. Жакубек ва Сайфулдин ва Оқ Буга ва Элчи Баҳодур ва Давлатшоҳ Бахшига буларга ҳар бириға маблағ рақам қилди ва муҳассал қўйдиким, рақам бўлгон молни тушурғай. Ул яқинда бу баҳодурлар мол ва яроқларини лой урушида олдуруб эдилар, рақам бўлгон молнинг уҳдасидин чиқа олмадилар, келиб ҳазрат соҳибқиронга арз қилдилар. Ҳазратнинг ҳиммати андоқ буюрдиким, алар учун не-нимасиким бор турур, берғай. Ул жумладин икки исиргаким, маҳди улё Ўлжай Турконнинг эрди, Ҳусайнбекка йибарди. Ва Ҳусайнбек ани кўруб билдиким, синглининг турур. Аммо ҳирси андоқ бўлуб эрдиким, синглининг ҳаққини кўрмай, аларни олди. Байт:

Рост келмасму бу ҳиммат бирла сарварлиқ иши,
Мундоқ ар бўлса, жаҳонда ҳиммати бўлмас киши.

31a

Ва ул рақам бўлгон ярмоқдин уч минг олтун /эксук бўлди. Ҳазрат соҳибқирон ул важҳ учун хосса отларини йибарди. Ҳусайнбек билдиким, ҳазратнинг хосса отлари турур, қабул қилмади ва узрхоҳлуқ қилиб деди: «Мен Соли Саройға борурмен ва ниятим бу турурким, бу ярмоқдин маблағи Ҳусайн Суфийға йибаргайманким, қизини ўғлумга бергай. Агар дўстлуқ этиб мен боргондин сўнг бу ярмоқни менинг кейнимда йибарсангиз, асру вужуб бўлгуси турур». Етиб, отланиб Соли Саройға борди ва ҳазрат соҳибқирон Кеш вилоятиким, анинг юрт мақоми эрди, анда бориб ўлтурди. Ул ярмоқни нақд этиб Ҳусайнбекка йибариб, ўзи овға чиқиб юриди.

Ҳусайнбек билан ҳазрат соҳибқирон аросида муҳолифат пайдо бўлгонининг сўзи

Ул найрангдин сўнг рўзгор ўзга тарҳиники бошдин солди ва макр маҳрасини тазвир арзасида солди. Анинг учунким, элнинг кўнгуллари

Хусайнбекнинг йамон ҳаракотидин мутанаффир бўлуб, барча анинг била кийна тутуб, йамон бўлдилар ва билурлар эрдиларким, то ҳазрат соҳибқирон анинг била муттафиқ бор, ҳеч ким анга иш қила олмас. Ул жиҳаттин фасод бунёд эттилар. Мусабекким, Бойазид Жалойир ўгли эрди ва Али Дарвешким, қайин ағоси эрди, иккаласи иттифоқ қилиб, макр ҳуққасин бошин очтуруб, Ўрда Хотун билан машварат қилиб, йалгон хати битиб, Хусайнбекка йибардилар. Ва бу Ўрда Хотун Тармаширинхоннинг хотуни эрди ва анинг қизиким, Хусайнбекнинг никоҳида эрди, хатни анга йибардилар. Мазмуни улким, «Фалон киши, яъни ҳазрат соҳибқирон, хон била ва сенинг била муҳолифат андишаси бор ва сенинг ишингдин ва сўзингдин асру кун хогири озурда бўлуб турур. Азм этибтурким, сенинг била разм қилғай ва уруш тартиби била машғул турур».

316 Ул хотун хатни Хусайнбекка кўрсатти. Хусайнбек ул воқеани хонга айтти ва хон ёрлиғи бўлдиким, ҳазрат соҳибқирон била ул жамъиким, бу сўзни/ айтиб йибариб турурлар, Самарқандда бориб Ўрда Хотун қошига йиғилсунлар ва бу сўзни йахши тафххус қилсунлар. Ҳазрат соҳибқироннинг кўнглида ҳеч йамонлиқ йўқ эрди, андиша қилмай бетаваққуф Самарқанд сори юриди. Мусабек ва Али Дарвеш эшиттиларким, ҳазрат соҳибқирон Самарқанд сори таважжух этиб турур, қўқунчинким расво бўлмағайлар, Хужанд сори кеттилар. Байт:

На ердаки, юланса чин сўзлари,
Эмас ҳеч йалгончиға эътибор.

Бу сўзим, Хусайнбек эшитиб эрди, таҳқиқ бўлмай қолди. Ҳазрат соҳибқиронким, давлат илҳоми махфий сирлардин анга хабар берур эрди, анинг учунким, ҳар кишигаким, бировдин кўнглига малолати бордур, агарчи ани зоҳир этмас. Аммо ҳаракотидин зоҳир бўлур. Ҳазрат соҳибқирон билдиким, Хусайнбекнинг хотирида губори пайдо бўлуб турур ва бурунғидек маош қилмайдур. Ҳазрат соҳибқирон ани ўзгача кўруб билдиким, анга ўзга эътамид қилса бўлмас. Ва бу андишада доим ўзи била фикр этар эди. Шер Баҳром ва Баҳром Жалойирким, ашр Хусайнбек билан йамон эрдилар ва доим бу фикрда эрдиларким, нечук иш қилғайларким Хусайнбек билан соҳибқирон орасида муҳолифат воқия бўлғай, билмаслар эрди. Бир кун ҳазрат соҳибқирон аларни чорлаб бу сўзни айтти. Аларким, бу сўзни эшиттилар муродлариға этиб дедиларким: «Хусайнбек ҳеч қайсимиз билан йахши эрмас. Савоб улдурким, ҳар неча анинг ишини ботроқ қилсақ йахши ўқ бўлғуси турур, андин бурунким ул фикрини қилгон бўлғай. Ва ул ишни қилгондин сўнг пушаймонлиқ фойда қилмас». Байт:

Ризо қулоғи била ҳар ким ул эшитти панд,
Адув соридин анга тегмағай зарар ҳарғиз.

32a Алар беҳад бўлуб, муболага қилдилар. Ва дағдагаким, ҳазрат соҳибқироннинг муборак кўнглида тушуб эрди, кўбрак бўлуб, алар билан Хусайнбекнинг муҳолифатиға иттифоқ қилиб аҳд қилдилар. Қарор мундоқ бўлдиким, Шер Баҳром Хутталон сори боргайким, анинг асл юрти ул эрди, анда бариб черик жамъ қилғай ва/ ҳазрат соҳибқирон бу тарафдин черик йиғиштуртурмоққа машғул бўлди. Ва Шер Баҳром борурда ҳазрат соҳибқирон навкарларидин Одил отлиқ кишини ўзи билан элтти. Ва ўз навкаридин Той Хожа отлиқ бировни ҳазрат қошида қўйдиким, ҳар қачон Одил келмаса Той Хожа боргай, бу икки черикнинг аҳволидин хабар билғайлар. Шер Баҳром Хутталонға этиб, черикини жамъ этиб йайлоқ Бастарк²⁰⁶ устида тушти ва анда Хусайнбек билан изҳор муҳолифат қилди. Хусайнбек анинг муҳолифатини билиб, макр тариқасини ўтрув тутуб, ани аҳд билаким давлат асосидин сустроқ эрди, Шер Баҳромни тушуруб, ўзига мутиъ қилди.

Ҳазрат соҳибқирон ул маънидин хабар топиб, Шер Баҳромға хат битиб йибардиким: «Муҳолифат бунёдини сен қилдинг ва эмди анинг билан бирикиб, ўзингни анга йахши кўрсатурсен. Бот бўлғайким, сенинг жазонгни ўшул ўқ бергай ва пушаймонлиқ фойда қилмағай», ва ўшандоқ бўлди. Бу тарафдин ҳазрат соҳибқирон Баҳром Жалойир била Жақубекка ва Аббос

Баҳодурға черик бериб Хўжанд сори йибарди, то жалоийр элини забт қилгайлар. Ва Мусабек ва Боязид ўғли Али Дарвешким, бу муҳолифатқа алар сабаб бўлуб эрди, аларни тутқайлар. Ва алшр бу маънидин хабар билиб қочтилар. Баҳром Жалоийр улусини йиғиштуруб, вилоятига ҳоким бўлди ва бу қўрқучинким, хон ва Хусайнбекнинг муҳолифати уҳдасидин чиқмоқ мушкил турур, ҳазрат соҳибқирондин вуқуфсиз бир жамоат билаким, анинг била якжиҳат эрдилар, отланиб Али Дарवेशга тааллуқ элини қатл қилди ва ўз эли билан Жета сори борди.

Ҳазрат соҳибқирон черик йиғиштурмак учун Самарқандка борғони

326

Ҳазрат соҳибқирон зафарқарин Самарқанд сори мугаважжих бўлдим, андаги черикни жамъ қилгай. Бу маҳалда Сулаймонбек ва Жовурчим, Хусайнбекнинг муҳолифатиға /алшр тақи сабаб эрдилар, қочиб Хусайнбек қошига бордилар.

Хизр Йасурий вафот бўлуб эрди, иниси Али ва Илҳ ва Ҳожи Маҳмудшоҳ Йасурийлар била итоат камарини жон беллариға боғлаб, ҳазрат соҳибқирон хизматида келдилар. Ва ҳазрат Қаро Ҳиндука Барлюсни Самарқанд ичида даруга қўйуб қайтти. Ва Ҳиндука йамон бахтидин қочар ҳаёлин қилиб, Хусайнбек қошига борди ва қаро забт ва исақдин ожиз эрди, узини телбалиққа солди.

Ҳазрат соҳибқирон черик йиғиштурмак учун давлатхонасидин азм қилиб борур ҳаёлин қилиб эрдиким, маҳди улҳ Улжай Туркон отога марази воқиф бўлди. Ҳазрат отланур эрдиким, анинг позшнин жони мувофиқат қилиб, позанин танидин чиқиб, Парвардигор ҳамиятига борди²⁰⁷. Ва замона анинг васфи ҳолидин юз тил била айтур эрди, байт:

Жой улдурки, жаҳон ичра биҳишт хурларин,
Бошида барча тукулгай қаро бодомларин.

Чунки тобут ичинда ани кўргайлар зор,
Сунбул зулф кесиб, барча бўлурлар ғамгин.

Ҳазрат соҳибқироннинг бузруквор хотири андуҳкин бўлуб, бағоят наришон бўлди ва кўзалари дарҳ киби бўлуб, эликидек гавҳар соча бошлади. Байт:

Кўз ёшидин бу воқеъа салб учун кўрунг,
Ҳар сори бўлди сел чу дарҳ яна равон.

Ва чун бу воқеъадин тадбир элиги қисқа турур ва ҳеч чораси бўлмас. Сабр элигин хайли матин, *Инно ли-Ллоҳи ва инно илайҳи рожиъун*²⁰⁸ га бирикти. Байт:

Ҳар ишда эрур чораи худ бидид,
Магар маргким, йўқ турур чораси.

Ва ҳазрат соҳибқироннинг Султонбахт бегим отлиқ қизи андин эрди²⁰⁹. Байт:

Ки бўлсун мақоми биҳиштбарин,
Биҳишт ичра хурлар анга ҳамнишини.

Хусайнбек бу хабарни эшитиб, меҳру муҳаббатким, жиҳатидинким қардошларда бўлур, ғамгин бўлуб, мотамда ўлтурди. Яна улким, ҳазрат соҳибқирон била қардошлиги бор эрди, бартараф бўлди ва париншон аҳноли /ҳазрат тили билан айтур эрди, қитъа:

33а

Туфроққа борди синглим ва ёр ўлди ўзга тавр,
Бу гуссадин кўнгул яна асру фигурдур.
Ул кишиким, қариндош ва ёр эрди менга кўр,
Бегона бўлди мандин ва жон хору зордур.

Ҳазрат соҳибқирон Ҳусайнбекнинг устига черик тортиб борғони

Торих етти юз олтмиш еттида, от йилининг мувофиқида (1366) ҳазрат соҳибқирон қалин черик йиғиштуруб, Ҳусайнбек урушига отланди ва Сайфуддинбекни кўп киши билан илгари йибарди. Ҳусайнбек Шер Баҳромни макру ҳийла била домига мутиъ қилиб эрди, ҳаёл эттиким ҳазрат соҳибқирон билан ушандоқ ҳийла қила олғай. Ҳайҳот, ҳайҳот раво бўлғайким, андоқ шоҳ душман макрини билмағай. Байт:

Шаҳаншоҳи дин, хусрави некном,
Ўйин бирла худ кирмағай ул ба дом.

Бу маҳалда Ибодуллоҳ Баҳодур била Малик Баҳодурни аҳдономалар билан ҳазрат соҳибқирон қошига йибарди. Ва анда фиребомиз сўзлар сўзлаб эдиким: «Бу чоққача бир-биримиз билан иттифоқ бор эрди ва иттифоқ билан иш ишладук ва давлатқа етгук. Эмди ҳам йўлимиз таваққуъ ўлтурурким, бурунги дастурни ўзга қилмай ва ўшул дастур билан бир-биримизга йарлиқ қилиб, йамон ниятни кўнглимиздин чиқарғаймиз. Ва бу аҳдономага эътамид қилғайсен ва ҳеч тарафдин дағдаға хотирингда йўл бермағайсен».

Мансур черики Қаҳлағадин ўтуб, Бойсунда тушуб эрдиким, Малик ва Ибодуллоҳ етиштилар. Ва Ҳусайнбек сўзини ва аҳдономасини арзадошт қилдилар ва муболага қилиб дедиларким, «Албатта керакким, йараш қилғайсиз». Соҳибқирон ғайб илҳомидин билдиким, анинг аҳдига эътимод қилса бўлмас, қабул қилмади. Аммо Йасурийлар ул қўрқунчинким шояд булар сулҳ қилғайлар, қўрқуб мухталиф бўдилар.

336 Ул маҳалда Жакубек ва Аббос Баҳодурким Баҳром, Жалойир билан Хўжанд сори бориб эдилар, еттилар. Ва иттифоқ билан маслаҳат мундоқ/кўрдиларким, Йасурийларнинг улуглариниким, муҳолифат андишаси кўнгулларида бор турур, тутуб беркитгайлар. Аммо ҳазрат соҳибқирон бу маънига рози бўлмай манъ қилди ва давлат тилини очиб дедиким, «Агар мундоқ иш қилсак мундин пори аларға бир нек соридин эътимодлари бўлмағай ва бизга зарар теккай. Давлат эвимиз йахшилик била бино бўлса анга ҳеч киши зарар еткура олмағай. Ва ул йағочким адл ва эҳсондин сув ичса комронлиқ мевасин бергай».

Бу сўздин сўнг Йасурийларни йахши сийлаб ижозат бериб, ўз юртларига қайтурди. Ва ўзга черикни тақи ижозат бериб, ўзи қайтиб Қаршига тушти. Ва Ҳусайнбек қалин черик йиғиштуруб Шер Баҳром била ҳазрат соҳибқирон сори мутаважжих бўлди. Муборакшоҳ ва Шайх Муҳаммад Баён Сулдузнунг ўгликим, ҳазрат соҳибқирон сори кўб майллари бор эрди, аммо Ҳусайнбек бор жиҳатидин зарурат бўлуб анга қўшудилар.

Ҳусайнбекнинг макру ҳийла қилгонлари ва Хизр Хазиначини сулҳ учун соҳибқиронга йибарғони

Ҳусайнбекнинг макру ҳийла қилиб, Хизр Хазиначини, бир Мусҳаф билаким анинг била онт ичиб эрди, ҳазрат соҳибқирон қошига йибардиким», «Бир-биримиз била агар муҳолифат қилсақ, вилоят бузулур ва раъият хароб бўлур ва яқин билурменким, сен мусулмонларнинг некхоҳисен ва марҳамат ва лутф сенинг ишинг турур. Мундоқ ишга дахл қилмасанг, йахшироқ бўлғай. Эмди андоқ салоҳ кўрдумким, менинг чериким Чағониён-да²¹⁰ туруб, сенинг черикинг Хўзорда туруб, мен юз киши билан ва сен тақи юз киши билан Чакчакка²¹¹ келгил, анда бир-биримизни кўруб, янги бошдин шарт ва аҳд қилайликким ҳеч, арз айтқучига сўз деяолмағай. Бир-биримизни кўрмагунча қарор топмас».

Соҳибқирон яқин билдиким, мунда макр ва тадбири бор, кўнгли ризолик бермади. Байт:

Йилон тил чиқарур, агарчи аён,
Вале тишида оғу бордур ниҳон.

34а Аммо беклари барча сулҳқа рози бўлуб, дедиларким, «Маслаҳат /бу турурким, яраш қилгайсиз». Аларнинг хотиридин чиқа олмай, черикини Хузорга қўйуб, уч юз йахши киши билан бари йароқлиқ ва отлари қўшлук ўзи била олиб бордиким, икки юз кишини Янгикентда²¹² қўйуб, юз киши билан боргай. Бу ният қилиб, отланур ҳаёлида эрдиким, хабар келдиким, Хусайнбек Нуидақда²¹³ Шер Баҳромни ўлтурди. Наким ҳазрат соҳибқирон айтиб эрди, ўшандоқ бўлди. Байт:

Аҳли давлатқа наким келса алар тилларида,
Бўлмагай ўзга алар сўзи, ўшандоқ бўлгай.

Хусайнбек уч минг кишини ҳазрат соҳибқирон сори йибарди. Ул ҳазратнинг қўлларидин бир тожик қўл алар ичида бор эрди, алардин қочиб, кеча-кундуз тинмай юрур эрдиким, ул хабарни ҳазратқа еткургай. Ул ҳазрат Янгикентда тушуб эрдиким, ул қўл намозшомга таъйин ҳазратнинг эшикига етти. Ул кеча Баҳром отлиқ бир навқариким ақл ва фаросати анча йўқ эрди, келиб ул хабарни анга айтти. Ул ақлсиз ҳаёл қилдиким, агар бу сўзни арзқа еткургай, яна муҳолифат бўлгай ва бекларни кўрар эрдиким, барчанинг ярашқа майллари бор. Ул жиҳаттин ул сўзни арзга еткурмай, келгон кишини уруб қовлади. Хусайнбекнинг кишиси саҳар эрдиким, селдек еттилар. Аммо ҳазрат соҳибқирон ваъда қилгон ерда алардин бурун отланиб бориб эрди, чун маълум қилдиким, Хусайнбекнинг кишиси етти, илгари боруб тор ердин ул кишисини ўтқориб, душманнинг йўлини туттилар ва уруш бўлди. Назм:

Фалак узра чиқти хуруши нафир,
Ки йамғур киби тўкти зубин ва тир.
Қизил бўлди қон жўшидин тиғи шоҳ,
Бўлуб лоладек қиб-қизил хоки роҳ.

Ва қилич зарби била адувни турғузуб, уруша-уруша Қатлашким²¹⁴, Чекдаликининг икки суви анда бир-бирига етарди, етти. Ва муҳолифларга ул тоқат қолмадиким, илгари келгай. Ва бу хабар Хузорга етканда черикким, анда бор эрди, барчаси мутафарриқ бўлуб кеттилар. Байт:

34б

Бу чарх ситамғарга билмам недур,
/Ки ҳар лаҳза бир ўзгача эврулур?
Бировга гоҳи кўрсатур юз жафо,
Яна қилур анга ўшул дам жафо.

Ҳазрат соҳибқирон оз киши биланким аининг қошига туруб эрдилар, Хузордин ўтуб, Қаршига туштилар, ва беклар била кенгашиб, маслаҳат андоқ кўрдиларким, номус ва ҳамият учун кўчларини Мохон²¹⁵ сори Санжарийларга йибаргайларким, алар ҳазрат соҳибқироннинг давлатхоҳлари эрдилар ва алар била эътимодлари бор эрди. Кўч боргондин сўнг фароғат юзидин душманнинг фикрига машғул бўлгайлар. Бу кенгаш билан барча муттафиқ бўлуб, Исҳақ қудугида²¹⁶ жамъ бўлурга ваъда бериб, ҳар киши ўз эли сори бориб, кўчларини келтуриб, ўшул кеча юрубердилар. Тонгласи Хусайнбекнинг чериги Қаршига етиб, Мусабек ва Хиндушоҳбек ҳисорга кириб ўлтирдилар.

Ҳазрат соҳибқирон Исҳақ қудугида келиб анча таваққуф қилдиким, навқарлари кўчларини олиб келдилар. Барча жамъ бўлгондин сўнг андин кўчуб Мохон сори бордилар на Аму суйидин кечиб чўлга кирдилар. Ҳазрат-соҳибқирон Ҳирот бекларига ва Муҳаммадбек Жониқурбонига элчи йибардиким, алардин хабар билгайким, на ишда турурлар. Элчи бориб келгунча икки ой ярим²¹⁷ Шўроб қудугида²¹⁸ турдилар. Ва бу муддатда ҳар карвонким, Хуросон соридин келиб, Мовароуннаҳр сори борурга ҳаёли бор эрди, аларни манъ этиб, сақлар эрди. Элчи келгонда овоза солдиким, Ҳирот маликлари бизни чорлаб турур. Карвонийларга ижозат берди ва ўзи Хуросон йўлига кирди. Бозургонлар Қаршига етконда хабар бердиларким, ҳазрат соҳибқирон Хуросонга кетти. Малик ва Мусабек бу хабарни эшитиб, эътимод қилди, Қарши қалъасидин чиқиб, черик йиғиштуруб, етти минг

отлиқ била Баймароғ мавзъида²¹⁹ тушти. Ва ҳаёли бор эрдиким, Ўзганд²²⁰ сори борғай. Ва Малик Баҳодур тақи қушун беклари била беш минг отлиқким, қароунос элидин эрдилар, Ҳусайибек қошидин келиб эрдилар, Ҳузордин ўтуб, Қўроғшун тўба Валвалий /кендида ултурди²²¹.

Ҳазрат соҳибқирон Қаршиға келгони

Аллоҳ таборақ ва таоло айтган: *Ва ман йатаваккалу алат-Лаҳи фа-ҳува ҳасбуҳу, инна-л-Лаҳа балиғу амриҳи, қад жа'алат-Лаҳу ли-қулли шайъин қадирин*²²². Олам ичида наким воқиф булур йахши-йамондин ул нима ҳазрат Ҳаққ таборақ ва таолонинг тақдирининг турур. Шейр:

Агар кучда елсену ва гар заъфда мўр,
Худодин эрур барчага заъфу зўр.
Чу тақдир қилса худованди пок,
Қилур мўрча шери нарни ҳалок.

Ҳар муроднинг гули гулзор, аммо педа инояти раббоний насимидин очилса, ўзга асбоб ўртада баҳона. Ва нусрат ва зафар қилмай ҳар бандаси рақам урсаким: *Йансуру ман йашаъу ва ҳува-л-азизур-р-роҳийм*²²³, черикнинг азмати ва шавкати бу даргоҳда фасод турур. Ҳар кимгаким басират кўзи тавфиқ сирасидин йааруқ бўлса, ҳар ишдаким юз қўйса ва ҳар муҳимиким анга воқиф бўлғай, ул муҳимнинг кифоят анга юз кўрсатур. Ва жабали матинга элик уруб, таваккалда барака бўлғай. Мисраъ:

Худо бирла бўлғай умиди анинг.

Ҳар мурод эшикини орау ҳалқасин тебратса, таваққуфсиз очилғай ва умид юзини ҳар сориким қилса, мақсуди анга ўтру келғай. Байт:

Таваккал отиким, бўлди сувор,
Анга бўлди бас сайди давлат шикор.

Бу сўздин гараз ул турурким, ҳазрат соҳибқиронга воқиф бўлбтурким, чўлда қорвонийларни сақлаб яна ижозат берди ва алар қошига Хуросон сори отланди. Ва қарвон боргондин сўнг яна қайтиб ўшул ерда анча таваққуф қилдиким, қарвон Қаршиға борди, андин сўнг душман сори юз қўйуб борурға ният қилди. Ул маҳалда мулозимлардин икки юз қирқ уч кишининг артуқ кишиси йуқ эрди. Бу ишорат билаким: *фа-иза 'азимта фа-таваккал 'ала-л-Лаҳ*²²⁴ камоли иҳлосидин худойига таваккал қилиб, ул оз киши билан Қарши сори борди. Ва Қаршида ўн икки минг киши отлиқ ва йароғлиқ неча бек билан ўлтурур эдилар. Тул қайтиб Аму суйиға етиб, кечада қирқ киши /била ўзини сувға солиб, от билан кечтилар. Ва Ҳусор кентини²²⁵ ўртада олдиким, киши андин чиқа олмағай. Ва андин кемалар олиб пари юзга йибардиким, қолгон кишилар кема билан ўтуб келдилар. Ва хосе кишиларким, ул юрушда мулозиматда эрди: Сўроғатминш Ўғлон ва Довудбекким, ўмоғи дуғлат эрди ва ҳазрат соҳибқироннинг синглиси Қутлуқ Туркон ого²²⁶ анинг никоҳида эрди, ва Яқақ Барлоқ ва Муаййид Арлотким, мунда тақи ҳазратнинг яна синглиси Ширинбек ого²²⁷ анинг никоҳида эрди, Сари Бўға Яқалойир ва Ҳусайн Баҳодур ва Сайфутдинбекким, Нукуздин²²⁸ эрди ва Аббос Баҳодур Қинчоқ ва Оқ Бўға Баҳодур Наймон ва Маҳмудшоҳ Бухорий эрди.

Андин юруб, кеча Бурдалиққа еттилар. Мусабекнинг элчилари анда эрди, аларни туттилар ва ул кеча анда туруб, тонгласи отланиб йўлга кириб, кеча Фарди Кўҳна мавзъида туштилар. Тонгласи йўлларини забт этиб, ҳар кимки сувға келур эрди ани тутуб қўймадилар. Кеча анда отланиб, саодат била Шахрикашга туштилар²³⁰. Жақубек анда айттиким: «Маслаҳат бу турурким, таваккал этиб, Мусабек бошига шабихун²³¹ элтқайбиким, агар у эликка тушса муродимизга етарбиз». Ҳазрат соҳибқирон дедиким: «Бизнинг кишимиз оз турур. Наузу биллоҳ, агар чашм раҳми воқиф бўлса, ўзга жамъ бўлмоқ мушқил турур. Сизлар мунда турунг, мен Қаршиға

бориб кирар ва чиқар йўллариини эҳтиёт қилиб келайим». Филҳол саодат ва иқбол била отланиб Қаршига борди. Ва қалъанинг хандақиға етиб тушти ва хандаққа сув солиб эрдилар отларни Мубашширға тобинуруб, тарнов йўлидинким, андин шаҳар ичинда сув кирар эрди, ул ердин тизигача сувға кириб хокрезға чиқти. Ва Абдуллоҳ аниинг кейнида эрди. Чун дарвозаға еттиларким, Хузор сори эрди, соҳибқирон дарвозаға элик уруб матлум қилдики, дарвоза кейнида туфроқ солиб турурлар. Андин ёниб, барча ерини эҳтиёт қилиб, бир наст ерини кўруб деди: «Бу ерда шоту қўйса бўлур». Ва Абдуллоҳға кўрсатти ва андин /отга миниб, черики сори йуриди. Ва алар била ўшул кечада Қаршига келди, қирқ уч кишини от сақламоққа қўйди ва юз кишини шотулар билаким, Бурдалидан келтуруб эдилар, ўшул ердинким ўтуб эрдилар, аларни ўтқориб йибарди. Ва юз киши била дарвозада турди.

Ул диловарлар хокрезға чиқиб, ул ериниким, Абдуллоҳға кўрсотиб эрди, етиб шотулар қўйиб, қалъанинг устида чиқиб, дарвозаға келдилар ва ҳар кимниким, дарвоза ичинда тобтилар, ўлтүрдилар. Ва Дарвенибўкка билан дарвозани болту била синулди. Ва ҳазрат соҳибқирон фармонладиким, нафир тортилар. Байт:

Буюрдиким, тортқайлар алар нафир,
Аларға деб «Аҳсанга»²³² бу чархи нир.

Таваққуф қилмай қалъа ичида чониб кирдилар ва Қаршининг эли нафир унини эшитиб, уйқудин уйғониб, ҳайрон қолдилар. Ҳазрат соҳибқироннинг тадбир уқи зафар нишонасиға туз келиб, қалъани олдилар. Забтиға машғул бўлуб, Мусабекнинг хотуни, ўғлон-ушоқи эликка тушти, эрларни зиндонға солдилар. Ва Мусабекнинг ўғли Муҳаммадбекким, кичик эрди, эликка тушуб эрди, ҳазрат буюрдиким ани қўйсунларким, атосиға борғай, ани кўрсалар черики бузулур. Муҳаммадбек ўшул кеча атосиға етиб воқеъани деди. Аммо аларға ҳеч тараддуд бўлмади. Ва Мусабек ўшул замон Малик Баҳодур қошиға киши йибариб, бу ҳолдин огоҳ қилди ва ул келиб, бири бири била бирикиб, черикларини йиғиштуруб, иттифоқ била юруб, туш эрдиким, келиб қалъани ўртада олдилар, ўн икки минг киши билан. Мусабекким, ўмоғи тайжиют эрди, шаҳар дарвозасиға ўтирув келиб туштилар ва Малик Баҳодур қароунос черики била Хузор дарвозасиға туштилар.

Ҳазрат соҳибқирон ўз муборак нафаси билан шаҳар дарвозасиға ўлтүрди ва Сари Бугабек мулозиматида эрди. Ва Довудбек ва Муъаййидбек ва Сайфуддинбекни Хузор дарвозасиға /йибардиким, ул дарвозани забт қилғайлар. Суйурғатмиш ўғлон ва Аббосбек ва Ҳусайн Баҳодур ва Оқ Буга ва ўзга бекларни мўлжарларға йибарди ва буржларни аларға тобинулди. Ва Муъаййидбек ўттуз киши билан дарвозадин чиқиб, ўзини аларға уруб, инлар қилдиким, Рустам ва Исфандиёр қилмай турур ва оғтмиш от тутуб, ҳисор ичида кийурди. Байт:

Шаҳаншоҳ давлатидин чиқти Муъаййидбек даҳр ичра,
Тушурди қўб киши ва отлар кийурди шаҳр ичра.

Бу маҳалда Дуррака Баҳодур давлаттек муҳолифлардин юз эвуруб, шаҳарға кирди ва бисёр иноят ва нафқат кўрди. Соҳибқирон азм қилдиким, ўшул кун чиқиб душман била урунқай. Аммо Сайфуддинбекким, нужум илмидин хабардор эрди, арзодонт қилдиким, «Бўқун таҳаммул қилсангиз йахши турур. Тоғида чоғида соат бағоят йахши бўлғуси турур». Бас, ул сўзни эшитиб, таҳаммул қилди.

Душман соридин Тезакчи Баҳодур икки юз киши билан барча қалқонлари бошларига тортиб, дарвозанинг яқиниға келиб, ул кеча анда турди. Сўбх эрдиким, Оқ Буга Баҳодур ва Оқ Темур Баҳодур дарвозанинг кўфрукинни солиб, элик киши билан шаҳардин чиқиб, хабарсиз аларнинг бошларига тўктилар ва қўб киши ўлтүруб, қон дарё киби юриди. Байт:

Етти фылакка ханжар уни етти ул замон,
Қон бўлди Қаршидин яна Жайхун сори равон.

Ҳазрат соҳибқирон фармони била Алиноҳ ва Дарвеник Бургучи йигирми отлик киши билан йайоқларнинг кўмакиға қалъадин чиқиб чобтилар.

Тағай Буға Баҳадур қилич тортиб келди. Оқ Темур Баҳодур йўлини тутуб, бир зарб била ани аёғидин тушурти.

Ва Мусабекнинг черикида бир ўзбек йигит бор эрдиким, баҳодурлуқда машҳур эрди, илгари келиб, асру йамои урушти. Қазон Буға илгари бориб, (анинг) икки элигини тутуб, андоқ бирик туттиким, у тебрана олмади, биров келиб бир қилич уруб ани ўлтурди. Байт:

37а

/Кишиким, ўз-ўзига мағрур эрур,
Хирад ул кишидин, бәс, дур эрур.

Сари Буға ва Элчи Баҳодур ёйларини эликларига олиб, дарвоза устидин ўқ отарлар эдилар ва аларнинг ўқи юқоридин келиб қўйи тургон муҳолифларнинг жонин олиб, юқори оламига элтурур эрди. Душманлар қўрқунчдин тирларини ташлаб, қўйнақларни бошларига чирмаб хандақ сориким, ўзлари учун қазиб эдилар, кириб турдилар. Мансур черики аларни ул ердин қовлаб хаймаларидин чиқориб, шаҳар кўчаларида бир-бир эттилар. Ва яна душман соридин Тўқал юз киши билан келиб урушиб, юзларини қайтарди. Соҳибқирон комкор ун беш отлиқ билан қалъадин чиқиб чобти. Баҳодурларким ани кўрдилар, аларға куч-қувват пайдо бўлуб, Элчи Буға ва Баҳром Тўқал сори юридилар. Ул бир томии ўзига пана қилиб ўлтуруб эрди, Элчи Буға томдин анга қилич била ҳамла қилиб, ул мундин қочиб борурда бир хуросоний йигит қилич била ани уруб ўлтурди. Мусабекким, етти минг киши билан туруб урушур эрди, ҳазрат соҳибқироннинг урушига тоқат қила олмай, тек ва номусни қўйиб қочти. Малик Баҳодур беш минг киши билан қароунос элидинким, Хузор дарвозасига туруб урушур эрди, ҳазрат соҳибқирон олтмиш киши билан шижоат юзини ул сори қилди. Малик чуи билдиким, ул ҳазрат анинг сори мутаважжхиқ бўлди, тура олмай юрти сори қочти. Ва ҳазрат соҳибқирон кейнида тушуб, Малик ҳазратнинг қаросини кўруб, юртида тура олмай андин тақи бир-бир бўлуб қочтилар.

37б

Инояти илоҳийни кўрунгим, бир кишигаким иноятидин ани хоёс қилса, анга андоқ журъат берурким, икки юз қирқ уч киши билан ун икки минг киши билан урушуб босқай ва икки кунда аларнинг шаҳар ва ҳисорини олғай ва аҳл /аёлларин асир қилиб, молларини олғай. Ва бу сўз йалғон эрмас, анинг учунким, ул маъракада бўлгон кишилардин эшитиб ва кўрғонлардин таҳқиқ қилиб битдук. Душманларининг азимат ва шавкатлари бир тараф бўлуб, ҳар бири бир сори қочтилар. Ва ҳазрат соҳибқирон кун кибиким, йалғуз ўзини йулдуз черикига уруб, аларни йўтқ эткай, ё шериким, печаси билан авайлаб шикори кейнида тункай, ганим кейнида тушуб ва Довудбек зафар киби илгари юруб, адувни қовлаб юрур эрди. Душман тарафидин юз кишиким, черик кейнида черик сақлагали туруб эрдилар, икки қўшун бўлуб, бири ўзини Элчи Буға Баҳодурга урди ва бири ҳазрат соҳибқирон сори чонтилар. Ҳазрат соҳибқирон қилич тортиб, алар сори чоиб, ел кибиким, хашакни сурғай, аларни ушандоқ суруб бир-бир этти. Ўзгаларким, ул ҳамлаини кўрдилар, алар тақи турмай қочтилар ва аларнинг кўтал отларини олдилар. Байт:

На ердаки юз қўйди ул шаҳриёр,
Зафар чокари эрдиву бахт ёр.

Ва Орузу Малик оғоким, Бойазид Иқалойирнинг қизи эрди ва Мусабекнинг хотуни эрди, Малик Баҳодурнинг черики билан қўшулуб қочиб юрур эрди, ҳазрат соҳибқирон алар кейнида тушуб, Маликни чорлаб дедиким: «Сенинг қайинингдин кечтим. Хотунлар аросидин чиққил». Малик бу муждаини эшитиб хотунлардин айрилиб, елтек кетти. Ва хотунлар тақи чоиб борурлар эрдилар ва ҳазрат соҳибқирон хуршидтек йалғуз аларнинг кейнида тушуб борур эрди. Ва алар била Ошиқ отлиқ бир навкар бор эрди ва ўқ-ёй эликида олиб, чоиб борур эрди. Агарчи ул ишда анинг сўзи йўқ эрди, аммо ул ҳазрат андинна этар эрдиким, бу киши йахши отқучи бўлмағай деб, аларға гаиирмас эрди. Бу киши ўқ отиб бир захмати воқиё бўлғай ва эл дегайким, хотун /тамаъига бўлуб ўқ еди.

38а

Бу маҳалда қазодин ҳазрат соҳибқироннинг отига арна тутуб, ерида турди, Давлатноҳ Бахши етиб, қалқон бонида тортиб хотунларнинг кейни-

да чошти ва ул кишидаким, эликида ўқ-ёй эрди, заруратини бир ўқ отти, на ямби маълум бўлуб, хотунлар била қочти. Ва Давлатшоҳ ҳар нечаким, аларнинг кейнида чобти, аларга етмади. Ва ул маҳалда Орзу Малик ого ҳомила эрди ва тўққуз ойлиқ Туман ого бўйнида эрди, фарзанди саодатманднинг саодати эрдиким, таарруз элиги аларга етмади, чи азалда ул давлатманд қизнинг ақдини ҳазрат соҳибқирон била боғлаб эрдилар. Нечуким анинг шарҳи келгуси турур.

Ул ҳазрат Ақубдинким, Қизилқоққа²³³ яқин турур, қайтиб черикига қушулди. Ва Жақубек ва Сайфуддинбек Чекдаликғача душманининг кейнида чобтилар ва жалойир ҳазорасиниким, қочиб эрдилар, қайтардилар. Байт:

Ҳар сори кўз солса, эрур жилваи зафар,
Ҳар ёнга боқса, давлат анга берадур хабар.

Ҳазрат соҳибқирон ул қиш саодат ва иқбол билан Қаршида турди ва лутфу эҳсон била андаги улуг, кичик, фақир, мискин раъиятларга шафқат кўзи била боқиб, зироатқа ва иморатқа сазъи қилди. Ва Маҳмудшоҳни Бухорога йибарди, то ул вилоятини забт қилгай ва мол хирожидин наким тушса, хазина қилиб йибаргай. Ва Бекишоҳким, Хуросонда хароб аҳвол юрур эрди, нишон йибариб чорлади ва Амуйани тавобити билан анга берди ва ҳазратнинг давлатидин ўз юрт ва мақомига ҳоким бўлди. Ва Али Йасурийким, Йасурийлар билан саргардон юрур эрди, Маҳмудшоҳким анинг куёви эрди, келиб қушулди. Ва ҳазрат неча қатла аларга киши йибариб, лутфлар қилиб чорлади, алар бу саодатқа мушарраф бўлмадилар. Ва Муаййидбек ўз ҳараминиким, Ширинбек ого турур, Мохон сори йибарди. /Гармачи Бахши тақи ўз кўчини алар билан йибарди ва булар йўлни йитуруб, қўб от-улоғлари талаф бўлди. Бир кишиким йўлни билур эрди, аларини бошлаб Мохонда ҳазрат соҳибқирон ўғруқида еткурди.

386

Хусайнбек ҳазрат соҳибқирон сори черик тортқони

Мусабек ҳазрат соҳибқирондин қочиб Хусайнбекка борди ва бўлгон воқиятини арз қилди. Хусайнбек ул воқеъадин ҳайрон қолиб қўрқти ва андин сўнг черик йиғиштируб, Соли Саройдин ҳазрат соҳибқирон сори мутаважжих бўлди. Амир Ўлжайту Анардий ва Тайғу ўғли Жаҳоншоҳ ва Пўлод Буға ва ўн минг киши қароуносдин Мусабек билан илғари юридилар. Ва алар Қаҳлағадин ўтуб, Чакчакнинг торлиғида туштилар, ва уруш тартибига манғул бўлуб турдилар. Ҳазрат соҳибқиронга хабар бўлди, шабихун урмоқ учун алар сори мутаважжих бўлди ва Йалғузбоғ йўлидин юриди. Ва неча кишини юқори йўлдин тил олмоқ учун йибардиким, аҳволдин хабар келтургайлар. Алар йиғирми киши йаагидин олиб келтурдилар. Алардин хабар таҳқиқ қилғондин сўнг маълум бўлдиким, алар кечада Чакчакнинг торлиғидин кечиб турурлар. Яна ҳазрат соҳибқирон хабар учун киши йибарди. Боргон киши хабар келтурдиким, Мусабек ва Ўлжайту Анардий ва ўзга беклар ўн минг отлиқ била мукаммал Оққий устида туруб турурлар. Ҳазрат соҳибқиронда икки юз кишидин артўқ киши йўқ эрди. Бовужуд улким, кишиси оз эрди, таваккал қилиб йасол тортиб, душман сори юриди. Бир-бирига етконда сурон солиб турдилар. Аммо ҳазрат соҳибқирон ғайб илҳомидин андиша қилиб дедиким: «Мундоқ фатҳиким, ҳазрат Жаббор сенга бердиким, олам бўлгунча бу сўз бўлгуси турур. Ул фатҳга шукур қилиб, бу урушда далилиқ қилмамак керак». /Ҳазрат кўрдиким, душман ўз ишига берк турур ва шабихун урса бўлмас. Қайтғонин йахшироқ кўруб, Кўрданг йўлидин юриди. Муҳолиф черики ул азимат ва шавкат била муояна кўрдиларким, бу келган киши оз турур. Аммо ҳеч кишига мажол бўлмадиким, алар кейнида тушуб бир иш қила олгай, ерларидин тебрана олмай турдилар. Ҳазрат соҳибқирон Қарши сори борди ва андин Бухорога кетти, Али Йасурий ва Маҳмудшоҳ ўтрав чиқиб, хизматкорлиқ қилдилар ва Бухорода туштилар. Аммо Жаку Барлосқа тараддуд бўлуб, Маҳмудшоҳдин йамон элтти. Анинг учуниким, мундин бурун Маҳмудшоҳни от қуйругига боғлаб югуртуб эди ва йамон тайоғлаб эди. Анга эътиمود этмай давлатхоҳ-

39a

лиқ юзидин ҳазрат соҳибқиронга дедиким: «Маслаҳат йўқ турурким, мунда турғайбиз ва Хуросон сори борсак йахшироқ турур». Аммо ҳазрат анинг сўзига қулоқ солмас эди.

Йақуббек ва Сайфуддин ва Аббос Баҳодур иттифоқ қилиб, ижозатсиз Хуросон сори Мохонга бордилар. Неча кундин сўнг хабар келдиким, Хусайнбек киши ва Ўлжайту қалин киши билан яқин еттилар. Ҳазрат соҳибқирон Али Йасурий ва Маҳмудшоҳга дедиким: «Давлатнинг маслаҳати учун маслаҳат бу турурким, чиқиб, аларга шабихун урғайбиз». Байт:

Ки шаҳрдин черик бирла чиқсақ равон,
Уролинг шабихун аларга ниҳон.

396 Чунким аларга бу қувват йўқ эрдиким, шаҳардин чиқа олғайлар. Қабул қилмай дедиларким: «Бизларга маслаҳат бу турурким, шаҳримизни сақла-
гайбиз. Қачон душман яқин келса дафъии қила олғайбиз». Соҳибқирон аларнинг тузини ўзга кўрди, билдиким, буларга эътиمود қилса бўлмас. Андин чиқиб, Хуросон сори борди. Аму сўйига етконда кема учун маҳтал бўлуб туруб эрдиким, кўрди печа кема сув юқорисидин кела турур. Буюрди-
ким, ул кемаларни бери келтурдилар. Ҳазрат/ кема била сувдин ўтуб, чўлга кириб Марвга борди. Ва андин Мохонга етиб, саодат била ўғруққа қотилди.

Хусайнбек Бухорога бориб қамал қилғони

Хусайнбек черики била Бухорога етти. Али ва Муҳаммадшоҳ Бухоро-
нинг арбоблари била иттифоқ қилиб, шаҳарни беркиттилар. Хусайнбек черики шаҳарга яқин келиб уруш солдилар. Ва шаҳар аҳли Калобод дарвозасидин²³¹ чиқиб уруштилар. Хусайнбек макр қилиб, шайхул олам шайх Сайфуддин Бохарзий мазоригача қайтиб кетти. Тожики эли тасаввур қилдиларким, магар, булар қочтилар, аларнинг кейнида тушуб ўқ-ёй ва қилич ва фаллохуи била уруштилар. Черик қайтиб от солиб, чиққон элни дарвозагача сурдилар ва кўб киши от астига қолиб шаҳарга кирдилар. Шер:

Ҳар кишиким, ўз ҳадини билмағай,
Даҳрдин етқай анга юз дарду ғам.

Андин сўнг ҳар печа жаҳд қилдиларким, элни йиғиштуруб шаҳарни сақлағайлар. Ҳеч киши аларнинг сўзини эшитмади, зарураттин шаҳардин чиқиб, Мохон йўлини туттилар. Хусайнбек аларнинг (кейинидин) киши йибариб, сув йақосигача чолиб, кўброки навкарларини тушуруб, молу жи-
ҳотларини олдириди. Али била Маҳмудшоҳ бир неча киши билан йайоғ қолиб, юз машаққат била жон элттилар. Ва сувдин ўтуб, чўлга кириб, Марвга етиб ва андин Мохонга бориб, ҳазрат соҳибқирон хизматиға етишти-
лар ва тафсириларидин шарманда эрдилар. Аммо ҳазрат соҳибқирон ўз лутфи била аларни йахши сўруб, умидвор қилди ва от, тўп бериб сийлади. Ва андин ов сори чиқиб, давлат билан ов солиб юрур эрди.

Аммо Хусайнбекка чун Бухоро мусаххар бўлди, печа (кун) анда турди. Андин Халилбек билан неча бекни вилоятнинг муҳофизати учун қўйиб, ўзи Соли Саройга /қайтиб борди.

40a Ҳазрат соҳибқирон Мохонда фармонладиким, бўлгон нишлицларни ўт уруб кўйдурди. Чун янги бондин яна кўкарди отларни ани билан семиртти-
лар.

Ҳазрат соҳибқирон Аму суйидин ўтуб, Қарши черикининг устига келғони баёни

Ҳазрат соҳибқирон Мохонда хабар тобтиким, Бекиноҳким, ҳазратнинг бадаларидин эрди, Хусайнбекка тобсў бўлуб Аму йақосидаки кентларга ва элларга даруга бўлуб келиб, сув йақосида ҳукумат тушакида ўлтуруб турур

ва аёғини итоат тариқасидин ташқари қўйуб, исён ва туғён йўлида кириб турур. Даҳр кишиниким билурким, бу тараф ҳазратқа бандалик учун борадур, ани туруб беркитур. Соҳибқирон бу сўзни эшитиб ғазаб ўти бошида югуруб, Тўрткўл йўлидин олти юз киши билан бир кечада сув йақосида келиб тушти. Ва ул маҳалда сувнинг туғени эрди ва бағоят ва тапд тез эрди. Ул ҳазрат ўз муборак нафаси билан ўтар йўлини истаб, ҳар сори юруб боқти. Бурдалиғнинг аёғидин ўтар ерни топиб, беклариға буюрдиким: «Тўрт юз киши билан сизлар қўйи боринглар» ва ўзи икки юз киши билан чоштгоҳ эрдиким, ўзини сувға солиб, намози пешин эрдиким, ул сори ўтти. Андин тун қайтиб, саҳар эрдиким, Бекишоҳнинг бошиға етиб, тўрт ёнини туттилар. Ул паҳлавон киши эрди ва йахши отқучи: ўқ-ёйини олиб чиқти, аммо Ҳаққ неъматни сақлатгон учун ул ўқ отарда ёйнинг чала узди ва ўқи Хитойи Баҳодурнинг қалқонига тегди. Дуррака билан Хитойи Баҳодур етиб ани тутуб беркиттилар.

406 Ҳазрат соҳибқирон фармонладиким: «Кемаларни нари юзига элтсунларким, анда қолгон беклар бери ўтқайлар!». Беклар бери ўтуб хизматқа / келдилар. Ҳазрат соҳибқирон эшиттиким, қароунас черики Бухоро тегарасида ўлтуруб турурлар. Ҳазратнинг олий ҳиммати анга мундоқ буюрдиким, бориб ул черикниким жамъ ўлтуруб турурлар, тафарруқа сли била бир-бир эткай. Андин тун қайтиб Бермас²³⁵ мавзеёида аларға етиб, икки черик бир-бири билан андоқ уруштиларким, андин қаттиқроқ олам ичра бўлмағай. Назм:

Ул икки черик андоқ айлади жўш,
Ки етти фалак узра етти хурўш.
Зи бас, қонки тўкди дар он корзор,
Жаҳон бўлди қон рангидин лолазор.

Нусрат насими ва фатҳ сли инояти илоҳийдин ҳазрат соҳибқирон сори бўлуб, Халилбекким, барчадин улўғ эрди, қочти ва черики бир-бир бўлди. Байт:

Давлати кўб мундоқ ишлар, ишлади ва ишлағай,
Ким бу ишлар давлати бир памудори эрур.

Ул ҳазрат зафар ва нусрат тобқондин сўнг саодат билан қайтиб Аму суйидин ўтуб, бир ойғача қаровулнинг қудўғлари бошида ўлтурдилар па андин Мохон сори бориб, Бекишоҳни ўзга оламға йибардилар.

Ҳазрат соҳибқирон Жақубекни Ҳирот вилоятиға, Малик Хусайн Курт²³⁶ қошиға йибаргони

41a Ҳазрат соҳибқирон Мохонда ўлтурғонда Жақубекни элчиликка Малик Хусайнгаким, Ҳирот вилоятиға подшоҳ эрди, йибарди. Дўстлуқ ва муҳаббатни изҳор этиб деди: «Мен Сарахсқа келурмен. Агар ҳазрат Малик ул тарафдин келсаларким бир-биримизни кўруб, аҳду шарт аромизда бўлғай, асру хуб бўлғай турур». Малик Жақубекни йахши кўруб, қайтариб йибарди. Ва Жақубек ҳазрат қошиға келиб, Маликдин сўзлариниким, эшитиб эрди, арз қилди. Ва ҳазрат мундин бурун Ҳожи Барлос маслаҳатида Ҳиротқа бориб эрди ва анинг ҳаракотиди билиб эрдиким, ул нечук киши турур. Билур эрдиким, анинг сўзига эътиمود йўқ турур, кўнгли қабул/қилмади. Аммо зарураттин фарзаиди аржуманди мирзо Жаҳонгир била Муборакшоҳ Санжарийни қўшулуб йибарди. Дедиким: «Бизга маълум турурким, ҳазрат Маликнинг муборак кўнгуллариға йахшиликди ўзга нима йироқ турур: анинг учун ўғлумни мулозиматқа йибардим. Биз бу вилоятда туролмасбиз. Ниятимиз борким, юрт ва манзилимизға (қайта) биз. Аммо биз борғонда бир неча кун эв-элимизни бу вилоятта қўярбиз. Сиздин умидимиз ул турурким, қолгон кишиларимиздин хабардор бўлуб, иноят ва шафқатингизни кам қилмағайсиз, вассалом».

Ҳазрат соҳибқирон Мовароуннаҳр сори бориб, Ҳусайнбек черикини сиққони

Ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таолодин ҳазрат соҳибқиронга азалда шоҳи ва шаҳриёрлиқ каромат бўлгон турурким: *Ва жа'алнокум халонфа фил-арди* га²³⁷ мушарраф бўлғай. Ул ҳазратнинг ҳиммати қўймас эрдиким, бир ерда қаноат қилиб ўлтурғай. Бовужуд улким, барча нима муяссар бўлур эрди. Бу маҳалдаким, Мовароуннаҳр вилояти муҳолифлар эликида эрди ва ҳар ерда душмандин бўлак-бўлак ўлтуруб эрди ва ўз еридин хабардор эрди, соҳибқирони комкор Мовароуннаҳр сори азм этиб, Тенгри иноятига сиғиниб, олти юз киши билан тун қайтиб, саҳар эрдиким, Аму суйидин ўтуб, бир қишлоқда еттилар. Ва анда бир эски чаҳор боғи бор эрди, анда кириб туштилари ва отлар осойиш топқондин сўнг отланиб, Жўйбари мавзёидин²³⁸ ўтуб, Ҳузордин кесиб, Қаршини уртада туттилар. Ва Мусабекнинг бир пора кишиси анда эрди, ани тутуб беркиттилар. Атончук ва Кўдах ва Довудшоҳ ўз эли билан қочтилар. Ва Дуррака ва Шайх Али Баҳодур бозургонлар била урушуб, аларни босиб, икки тева юки камхо ҳазрат соҳибқирон қошига келтирди²³⁹. Ҳазрат билдиким, бозургон моли турур, буюрдиким эйаларига берсунлар, ва ҳеч бир андин тасарруф қилмади. Ва қароунас элидин /беш минг киши Қўзи Мундоқда ўлтуруб эрдилар. Ва Сулаймонбек Йасурий аларга қотилиб ва Барот Хожа ва Ҳиндушоҳ тақи чериклари билан аларга қўшулдилар. Атончук ва Кўдах Ҳузордин ўтиб бориб аларга қўшулдилар.

416

Ҳазрат соҳибқиронга бу ҳолдин хабар йўқ эрди. Кун ўлтургон маҳалда Қаршидин саодат била, йарим кеча Навқатқа²⁴⁰ етти ва анда эшиттиким қароунас черики йиғилиб, жамъиятлари бор турур. Ўшул замон кент ичидин ташқари чиқиб, йозиди тушти²⁴¹. Байт:

Йна кунга бу гумбази ложувард,
Жаҳон ичра кўрсатти ёқути зард.

Ҳазрат соҳибқирон саодат била юриди. Бу маҳалда Жақубек отдин тушуб, йамон хаста бўлди. Ҳазрат соҳибқирон ўтгуз киши анга қўшулуб, Мохон сори йибарди ва ҳиммат юзини ғаним сори қилди. Беклар ва баҳодурларнинг, барчанинг кўнгли бир эрди. Аммо Али Йасурий бу урушқа маслаҳат кўрмас эрди. Баъзи уруғлари бу матинини ҳазрат соҳибқиронга арз қилдилар ва соҳибқирон ани кўч била отландурди. Ва Шайх Али Баҳодур ва Оқ Буға Баҳодур олтмиш киши билан илгари бордилар. Ва душман соридаки Ҳиндушоҳ уч юз отлиқ билан илгари келиб эрди, икки тарафдаки баҳодурлар бир-бирига етиб чобтилар ва қилич зарби била маърақа туфроғини қон била бўйадилар. Назм:

Булут ва ҳаво киби қотилдилар,
Чу йамғур киби қонларин тўктилар.
Черик гардидин бўлди олам қаро,
Жаҳон ичра тўлди ғиреву садо.

Ҳазрат Ҳаққ таолодин фатҳ ва фирузлуқ каромат бўлуб, Ёвмурд, улким ҳазрат соҳибқироннинг кишиси эрди ва душман кўб, ҳазратнинг баҳодурлари душманини суруб қўлига еткурди ва андин қайтиб келдилар. Ҳазрат отгин тушуб, бир дам осойиш қилди. Ва ҳазрат билур эрдиким, душман асру кўп турур ва булар оз. Аммо лутфу қарам сўзлари билан барчага кўнгул бериб, ваъда /билан умидвор қилиб дедиким: «Бугун эрларнинг куни турур, мардона бўлмоқ керак».

42a

Эр кишининг базм ери арсаи майдон эрур,
Бодаси душман қони ва жоми зар қалқон эрур.

Довудбек ва Сари Бугабек ва Ҳусайн Барлос ва Сайфуддинбек ва Аббос Баҳодур ва Оқ Буға Баҳодур ва Ҳинду ва Элчи Дуррака ва Шайх Али Баҳодур ва Али Йасурий ва Маҳмудшоҳни буларни қўл этиб турғузди. Ўзи муборак нафаси билан қаровул бўлуб, илгари бориб турди. Ва йаағи таъйин

етконда баҳодурларга буюрди: «Уч тўп бўлуб урушунглар!». Икки тарафдин сипоҳ бир-бирига етконда Мавлоно Бадриддин угли била қочти ва Али Йасурий икки навкари билан ул тақи қочти. Аммо ҳазрат соҳибқирон худойи таборақ ва таолоға таваккал қилиб, ҳамла қилди. Назм:

Юриди адув сори ул комкор,
Чу шерика, қилгай жаҳонда шикор.
Қиличи йаруқ бўлди хуришидтек,
Адув сори юзланди Жамшидтек.
Ушандоқ черикни чу бахт эрди ер,
Жаҳон ичра қилди паришону хор.
Кишигаки, Ҳаққ бўлди дамсоз анга,
На ғам чериқи эрур оз анга.

Ушандоқ азимат черик бир дам тура олмай, соҳибқироннинг бир ҳамла-сини тоқат келтура олмай қочтилар. Зафарпаноҳ черики аларнинг кейнида тушуб, Чекдаликкача чобтилар, ва аларнинг улуғини тутуб, кўб мол ва от ва тева ва қумош²⁴² аларга тушуб, олиб ёндилар. Байт:

Чу қочти яна ул гуруҳи дани,
Басе, элдин бўлди барча гани.

426 Ул черикдин Ўлжайту Тайанхони ва Пулодким, ҳазрат соҳибқирон била бурун дўстлуғу бор эрди, эмди мухолифлар бийлан бирла эрдилар. Ҳазрат соҳибқироннинг баҳодурлари аларни тутуб, бошларини кесиб, ҳазрат соҳибқирон қошига келтурдилар. Бу ҳолатдин ҳазрат соҳибқироннинг кўнгли озурда бўлди, бовужуд улким, алар душман била бир — як эрдилар. Аммо қадимдаки мусоҳабат ҳаққини ёд айлади /ва бу фатҳ бўлгондин сўнг ул ҳазратнинг ҳиммати мундоқ азм қилдиким, душманни Ҳисорғача қовла-гай ва анда черик жамъ этиб, Ҳусайнбекнинг урушига боргай. Беклар бу кенгашга рози бўлмай, иттифоқ била дедиларким: «Бу бандалар маслаҳати мундоқ кўруб турурларким, Ҳисорга бормагайсен, Самарқанд сори борсақ, йахшироқ турур».

Ҳазрат соҳибқирон алар сўзи била амал қилиб ризо берди²⁴³.

Ҳазрат соҳибқирон саодат ва иқбол била Самарқанд сори борғони

43a Соҳибқирони комкор Кеш черикини жамъ этиб, Самарқанд сори мута-важжих бўлдилар. Тармочуқ Уйғур ва Тагайшоҳни Кеш вилоятида даруга қуйуб, ўзи давлат билан Самарқанд сори юзланди. Самарқандқа яқин етконда Уч Қаро Баҳодур Мусабекнинг черики билан шаҳардин чиқиб, Раҳматобининг²⁴⁴ йақосида йасол тортиб турди. Ҳазрат соҳибқирон алар сори юруб, бир ҳамла била барчани бир-бир этти. Ва Оқ Темур Баҳодур Уч Қаро Баҳодурнинг кейнида чошиб, анга етиб бир қилич солдиким, садақи-га²⁴⁵ тегиб, тамом ўқларини икки кесилди. Ва Уч Қаро эгар устида ўзини тўлгаб бир қилич солди. Ул қилич Оқ Темур Баҳодурнинг оти бошига тегиб, отга йиқилди ва ул йаёқ қолди. Уч Қаро қочиб шаҳарга кирди. Соҳибқирон саодатқарин Ревтан мавзеида²⁴⁶ тушти. Ва Уч Қаро яна минг беш юз киши отландуруб урушқа чиқди. Ва сипоҳ нусратпаноҳ шер кибики ов сори юз қуйса, алар сори чонтилар. Ва алар қўрқунчдин туrolмай урушдин бурун, қочтилар. Қочқон черик шаҳар маҳалласида киргонда кўчаларни тор қилиб эдилар. Отларни эгарини олмай тор кўчаларга кирганда барчанинг эгарлари синди ва юз нақбат билан шаҳарга кирдилар. Андин ҳазрат соҳибқирон саодат ва иқбол била саъд сори /Фаринкент ва Соғарж мавзеида²⁴⁷ бориб, неча кун ўлтурди. Бу маҳалда хабар келдиким, Ўлжайту ва Пулот Буга қароунас черикин жамъ этиб бери келатурурлар. Бу хабардин сўнг Тагайшоҳ Кешдин қочиб келди ва дедиким: «Бир пора киши хабарсиз Тармочуқ бошига келиб, ани тутуб ўлтуруб турурлар». Ва ҳазрат соҳибқирон бу хабарни эшитиб отланиб, Йомға тушти²⁴⁸ ва Аргуншоҳ Будағийким,

хабар билгали бориб эрди, келиб бир киши ўзи била олиб келтурди. Ул кишидин хабар сўрдилар, йукунуб жавоб бердиким, «Ўлжайту ва Пулод Буга Тум суйига²⁴⁰ етиб турурлар ва Хусайнбек черик билан Қаршига тушти. Ҳазрат соҳибқироннинг савоб раъйиким тафриқ сайқалидин йаруқ бўлгон эрди, маслаҳатни андоқ кўрдиким, *ал-умур марҳунатун би авқоти-ҳа*²⁵⁰ неча кун рўзгор била чиқишмоқ керак, то маҳал етқайким душманларни ўз муроди била эликка кийургай. *Ва мо залика ала-Длоҳил-азизин*²⁵¹. Байт:

Ёқут бўлди сабр ила тошдин бурун,
Сабр қилғонидин ўлди анинг қиймати фузун.

436

Бу сабабдин ҳар черикким, Кеш вилоятидин жамъ этиб эрди, ижозат берди ва олти юз киши биланким, Хуросон вилоятидин анинг била келиб эрди, Самарқанднинг сув қуйи сори борди. Ва Хусайнбек Мусабекка айтиб йибариб эрдиким, ҳазрат соҳибқироннинг йўлини тутуб кеткали қўймағай. Мусабек ва Уч Қаро Баҳодур чериклари билан Қўқалдара Очиғида тушуб эрдилар ва урушқа тайёр туруб эрдилар, ул ҳазрат аларга етконда ҳамла қилиб, пашшадекким елдин қочқай, тура олмай қочиб Самарқандга кеттилар. Ва ҳазрат соҳиб қирон андин тун қайтиб, Соғаржда тушти ва отларни қўйдиким осойиш қилгай. Саҳарда отланиб намоз /шомга яқин Қўрчуққа тушти²⁵² ва анда бир соат ором топиб, андин тақи кўчуб, субҳ эрдиким, Тева Бўйнида тушти²⁵³. Ва андин чоштгоҳ бўлгонда отланиб кеча Қўқнак²⁵⁴ ичида еттилар ва Хўжанд сўйидин ўтуб, анда тушти. Ва Кайхусрав ва Баҳром Жалойирким, жеталарнинг хони сори бориб эрдилар, ул хондин кўмак учун Темур ва Шировулни бошлаб етти. Минг киши Жета черикидин келтуруб, Тошкандда ўлтуруб эрдилар. Яна хондин ҳукм келтуруб эрдиким, ул вилоятдаги черик билан эл-улус Баҳром қошига йигилсулар. Ул ҳукм жиҳатидин ул вилоятқа ҳукумат қилур эрди. Ҳазрат соҳибқирон аларни эшитиб, Тошканд сори борди. Ва Баҳром ҳазрат била бурун дўстлуги бор эрди ва аҳд қилиб эрдиким: «Сенинг била Хусайнбекнинг муҳиммини бир сори қилгайбиз». Бу жиҳатдин ҳазрат соҳибқирон анинг қошига борди. Аммо ул аҳд қилғонидин ҳеч ёд этмади ва ул ҳазратқа тақи хизматиким лойиқ бўлғай, қилмади. Ва ҳар ерким, ҳазрат соҳибқиронга тааллуқ эрди, дедиким: «Молини хонга забт қилурмен» ва ул ерларни тасарруф қилди. Байт:

Умидим бор эди сендинки, бўлғайсен ҳаводорим,
Сен ўқ бўлдунг жаҳон ичра адуви жонафкорим.

Ложурма²⁵⁵, ҳазрат соҳибқирон гайраттин анга деди:

«Мен сени ёр мувофиқ деб, хон била ва Хусайнбек била муҳолифат қилдим ва бу жиҳаттин мамлакатда, баса, ташвиш етти. Ва сени дўст деб ул ҳолдин бу давлатқа еткурдим ва сени муҳолифларга мусаллут қилдурдим. Ва букунким сенга андақ қуввати бор, мурувватда бирлик бу турурким, менинг била мундоқ маош қилгайсен. Умидим худойи Жаббордин бу турурким, сени яна бир қатла ўз эшигимда муҳтож кутгаймен». Ва бот ўқ ўшандоқ бўлди.

44а

Кайхусрав ҳазрат соҳибқирон келгонидин сўйунуб, ул ҳазрат /эвиға элтиб тўйлар тортти. Ва анчаким ҳавоҳоҳлуқдин ва хизматтин керак эрди, қилди.

Кайхусравбек ул вақтдаким, Туғлуқ Темурхон қошига бориб эрди ва Йасун Темурхоннинг қизини анга бериб эрди. Ва ул хотундин Кайхусравбекка бир йахши чиройлик қизи бор эрди ва оти Руқия Хоника эрди, ҳазрат соҳибқирон ул қизни шаҳзодаи аржуманд Жаҳонгир мирзоким, ҳазрат соҳибқироннинг саодатманд фарзанди эрди, анинг учун тилади. Ул тақи қабул қилди ва бир ойғача айшу ишрат била ўткардилар.

Ҳазрат соҳибқирон сори Хусайнбек черик йибарғони ва
черики бузулуб қочқони

Хусайнбек хон била қароунас черики била Шаҳрисабздин²⁵⁶ ўтуб, Солор Булоққа тушти ва улуг беклардин Мусабек ва Шайх Муҳаммад Баён Сулдуз, Ўлжайту Апардий ва ўзга баҳодурларни йигирми минг киши билан

ҳазрат соҳибқирон сори уруш учун илгари йибарди. Алар Самарқанддин ўтуб, Булунгур суйининг²⁵⁷ канорида туштилар. Мусабек ва ўзга баҳодурлар неча қатла ҳазрат соҳибқирон била урушуб, анинг баҳодурлугин билур эрдилар, ва ҳазратнинг сийсати аларнинг кўнглида бор эрди. Уч булак черик илгари йибариб, дедиларким: «Бориб йўлларни тутуб ўлтургайлар». Бири Малик Баҳодур эрдиким, уч минг киши билан Сўзангарон мавзёида бориб ўлтурди ва ул йўлни сақлаб эрди. Ва Жаҳоншоҳбек бир минг беш юз киши билан Работи Маликда²⁵⁸ келиб ўлтурди. Ва Хирман минг киши билан Дизақда ўлтуруб эрди ва Етти қудуқ²⁵⁹ йўлини сақлаб эрди.

Соҳибқирони комкор инояти Жабборга таваккал қилиб, душман черики ҳар неча қўб бўлса эрди, анга ҳеч тараддуд бўлмас эди. Назм:

Кишигаки, ёр улса Яздони пок,
Агар бўлса душман қўб, анга на бок.

446 /Ул ҳазрат бу хабарни эшитиб, Кайхусравбек иттифоқ қилиб, икки минг киши Жетадин олиб, муҳолифлар сори юридилар²⁶⁰. Ва ул ҳазрат беш юз киши билан илгари юриди ва Ховос мавзёидин чиқиб, Хўжанд суйидин ўтуб, тун қайтиб, Жаҳоншоҳ сипоҳини шабихун элтиб, ани бир-бир қилди. Ва ўшул кун Дизаққа бориб Хирманни қочуруб, тамом молини олиб, ул ерда бир дам таваққуф эттиким, отлари тинди. Олгон молларини Жета черикига тобшуруб, ўшул ерда аларни қўйуб, таваккал этиб, икки юз киши билан Малик сори борди. Ва ўттуз йахши киши илгари йибарди²⁶¹ ва икки киши ўнг қўлга ва икки кишини сўл қўлга қаровуллуққа йибарди. Ўзи эрса муборак нафаси билан юз олтимиш олти киши билан отланиб, аларнинг кейнида юриди. Муҳолифлар ул ўттуз кишини қўрдиларким, андешасиз келадулар, аларга ваҳм бўлдиким, мўтул черики келди ва аларнинг кейнида қалин киши бор. Маликнинг черики тура олмай, бир-бир бўлуб қочтилар. Ва ҳазрат соҳибқироннинг кишиси аларнинг кейнида тушуб, қўб кишини тушурдилар. Қочқонлар Мусабек ва Шайх Муҳаммад ва Ўлжайтуга етиб, қиссани шарҳ қилдилар. Ва ҳазрат соҳибқирон ваҳми аларнинг кўнглида бор эрди, эмди қўброқ бўлди. Бовужуд улким, йигирми минг киши барча яроқлиқ эрдилар, хавф аларга ғолиб бўлуб, ўшул кеча таваққуф қилмай отландилар: *Йавма йафирру ал-маръу мин ахиҳи*²⁶² ҳолати аларнинг шаънида бўлуб, бир-бирига боқмай Хусайнбек сори бордилар.

Бу маҳалда Кайхусравбек ҳазрат соҳибқироннинг кейнида киши йибариб, хабар қилдиким: «Жета черики мусулмонларни асир этиб ва талаб Дизақдин қайттилар. Мен юз киши билан Работи Маликда сизга мунгазир ўлтурубмен». Бу хабар келгон жиҳатидин ҳазрат соҳибқироннинг муборак хотири малул бўлуб, / филҳол қайтуб Кайхусравбекка қўшулди ва дедиким: «Мусулмонларни кофирлар эликида қўйса бўлмас. Аларни қутқармоқ фикрин қилмоқ керак»²⁶³ деб кўнглида туттиким, олтимиш кишини тоғ соридин йибаргайким, тоғдин ўзларини Жета черикига кўрсаттайлар. Булгайким, алар қўрқуб қочқайлар ва асир бўлгон мусулмонлар халос бўлгайлар. Бу тадбир мувофиқи тақдир тушуб, ул кишилар тоғ сори бориб, ўзларини Жета черикига кўрсаттилар. Жета черики аларни кўруб, асирлар била молни қўйуб қочтилар. Мансур черики асирларни моли билан заҳматсиз эликка тушуруб қайттилар ва ул йахши тадбир билан мусулмонлар кофирлардин халос бўлдилар. Байт:

Ҳар кишигаки, эрур давлат анга ёру рафиқ,
Ҳарна тадбир қилур барча мувофиқ бўлғай.

Ҳазрат соҳибқирон андин қайтиб, Сайхун суйидин ўтиб, Хумрак мавзёида²⁶⁴ тушти. Хусайнбекнинг черики қочиб ва отлари ҳориб ва молларини олдуруб, юз расволиқ билан еттилар. Хусайнбекнинг аччиги келиб, келгон кишиларни гуноҳкор қилиб, қўб изза қилтурди ва ўзи қаҳру ғазабдин хон билан отланиб юруберди. Оқ Кўталга етконда ўн минг кишиким, ҳар бири ўзини Рустам ва Исфандиёрдин артуқ кўрар эрди, аларни сийлаб, қўб ваъдалар қилиб дедиким: «Хўжанд суйиға етконда турмай бот ўтулглар». Назм:

Дедиким: «Қилинг барча мардоналиқ,
Туруб қилмангиз анда девоналиқ.
Уруш куни барча кўнгул бир қилинг,
Ганимни йўқ этмакка тadbир қилинг».

Ҳусайнбекнинг черики ҳазрат соҳибқирон қўрқунчидин қочқони ва Ҳусайнбек қайтқони

456 Ҳазрат соҳибқирон эшиттиким, Ҳусайнбекнинг черики келаду. Ва
кечадаким, олам кун қаросида саҳоб нарда тортқон учун андоқ қаронгу
эрдиким, фалак моҳу шамс била йўлни кўрмас эрди/ ва булут саховатлук
кишининг эликидек кўмиш сочар эрди. Байт:

Ҳавода булут эрди ва ерда қор,
Қаронгу эрди олам андоқки ғор.
Ушул ҳолда ул хусрави комкор
Тилаб от ва бўлди ҳамул дам сувор.

Кайхусравбек давлат киби анга мададкор бўлуб, иттифоқ била беш юз
киши билан таваккал юзини душман сори қилиб, йарим кечада Барсин
гузарига²⁶⁵ етиб, ўзга гузарларни тутуб, буюрдиким, нафир торттилар. Ҳаққ
таоло соҳибқироннинг салобатини кўнгуллар ичида солиб эрди, андоқ черик
ул азимат ва шавкат била ваҳший Рамадек²⁶⁶ нафир унини эшитиб, бир-бир
бўлуб, ушул кечада сув йақосидин тун қайтиб қайттилар ва Ҳусайнбек
қошига бордилар. Байт:

Сипаҳ бўлди барча ишидин хижил,
Сипаҳдор ўз бахтидин мунфаъил.

Ва бу маҳалда Баҳром Жалойир ҳазрат соҳибқирондин ижозатсиз
(Тошкентдин) Жета черики била қайтиб, Сайрам сори кетти. Ҳазрат
соҳибқироннинг ўғруқи ва Кайхусравбекнинг ўғруқи Баҳром била эрди,
ўғруқлари жиҳатидин қайтиб, Сайрам²⁶⁷ сори бориб, Чаманкентда²⁶⁸ ўғруқ-
қа етиштилар ва Баҳром ҳазрат соҳибқирондин бурун ул ердин кетиб эрди.
Ул ҳазрат Сари Буға ва Оқ Буға Баҳодурни Жета сори Шамсуддинбек ва
Ҳожибекка кўмак учун йибарди. Ўзи қишлоқ учун Кайхусрав билан кенгаши
этиб, Кайхусрав Утрорга²⁶⁹ борди. Ҳазрат соҳибқирон олти юз хосса киши
билан Тошкандда қишлай борди; ва Тошкандни Фирдавсий «Шоҳнома»да
Ҳаштканд деб турур ва Чоч ва Шош тақи айтулар²⁷⁰.

Тақи Ҳусайнбек ва хон ҳар неча сазйи қилдиларким, муродқа етиб
ҳазрат соҳибқиронни ародин кўтаргайлар, муяссар бўлмади. Қиш келгонда
зарураттин қайттилар. Ва йўлда Пўлод Бугани бир неча бек била Самар-
қандда қўйуб, ўзлари Арҳангу Сарой сори қайттилар²⁷¹.

Ҳусайнбек ҳазрат соҳибқирон била яраш қилгонлари

46a /Қиш мавсуми кетиб, сабо ва шамол расуллари баҳор черикин етишко-
нидин олам ичра хабар соддилар. Ва насихат этгучилар Қумрий ва (Ҳазор)
сулҳ сўзиниким айткон била умуман йарашқайлар, сулҳ сўзини айттилар.

Сари Буға ва Оқ Буға Баҳодурким, ҳазрат соҳибқирон аларни Жета
сори йибариб эрди, келдилар. Ва хабар келтурдиларким, Жетадин сонсиз
черик кўмак учун келаду. Ва чун ул ҳазрат ҳақиқат билан соҳибқирон
эрди ва *муаййадун мин инди Аллоҳ*²⁷² ҳар вақтда андак киши билан қалин
черикни босар эрди ва улут ишларни оз киши билан қилур эрди. Ва
давлатидин ғаройиб ишлар олам ичра зоҳир булур эрди. Ҳусайнбек бу
жиҳаттин доим тараддуд қилур эрди ва ҳар нечаким фикр этар эрди,
йарашдин ўзга ҳеч ишни йахши кўрмас. Ва тақи эшиттиким, қалин черик
Жетадин ҳазрат соҳибқиронга кўмак учун келаду ва ул ҳазрат буён
келгуси турур. Ҳусайнбек ўзи билан фикр этиб дедиким: «Агар Жета
черики келиб анга қўшулса, олам агар тўла черик бўлса, анинг уҳдасидин
чиқа олмагайлар. Андаким киши оз эрди на ишларким қилмади, киши кўб
бўлгондин сўнг ҳеч ким тирик қолгусидур». Сипоҳ андоқ кўрдиким, уламо
ва машойихки, Хўжанд ва Тошкандда эрди, ҳар бирига хатлар битиб

йибардиким, «Керак аларга саяйи қилиб, андоқ қилсунларким, мусулмонларнинг маслаҳати учун аромизда кина ва адоватиким бор, барт тараф бўлғай. Ва мундин нори бурунгидек бир-биримизга ағо-ини бўлб, Ислон қиличин чобқайбиз. Ва ҳар ердин Ислон душмани бўлса ани йўқ этгайбиз ва кинаким аромизда бор, меҳру муҳаббат била мубаддал бўлғай. Ва илло насиҳат зилоли била кинанинг ўтиким, аромизда турур, ўлтурғай».

466 Андағи уламо ва машойих, зуҳду тасаввуф арбоби ояти Қуръон иқтизоси биланким: */Ва ин тоифатони минал муъминин ақта-талу фааслиҳу байпаҳумо²⁷³* мувофиқат тўнини кийиб, йенгдин сулҳ элигини чиқориб ва ихлос аёғи билан ҳазрат соҳибқирон қошига бордилар. Ҳазратни кўриб, дуодин сўнг арзадошт қилдиларким, «Чун ҳазрат соҳибқироннинг ҳиммати доим ултурурким, мусулмонлар рафоҳиятда бўлғайлар, бизлар бу умид билан келиббизким, бу тариқа сиздин зоҳир бўлғай ва сиз Ҳусайнбек билан йарашқайсиз. Ва сизларнинг мухалиф бўлғонингиздин мусулмонларнинг паришонлиғидин ўзга нима ҳосил бўлмас. Умидимиз ул турурким, бу дарвешларнинг сўзин эшитиб, сулҳ қилғайсизким: *Ас-сулҳу хайрун²⁷⁴* турур. Ва аронгизда гўбор кудуратиким воқия турур, сулҳ сайқали билан йааруқ бўлғай».

Ҳазрат соҳибқирон бу сўзларни эшитиб, қазодин ул яқинда бир кеча ҳазрат соҳибқирон тушида кўрдиким, Хўжанд суйида ҳар соридин сел кирор эрди. Ва ул бир йиғоч устида ўлтуруб, ҳазрат Ҳаққ таолога сажда қилур эрди. Ва ул сувдин нажот тилаб, ўзидин кеткон эрмиш. Кўзин очса, ўзин сув йақосида кўрар эрди. Ва Хўжанд суйи ўшандоқ қайнаб юрур. Яна ўзини Самарқандда кўрар эрди, ул сувлардин халос бўлбтурур.

Ҳазрат соҳибқирон ул уйқудин уйғониб, давлат илҳомидин мундоқ таъбир қилдиким, ул сув ва сел черик турур ва билдиким, анга агар давлати ва фатҳи етса, Самарқанддин бўлғуси турур. Йета черикидин умидин кести.

47a Бу маҳалда уламо ва зуҳҳод келиб, сулҳ сўзин арода солдилар. Ҳазрат яқин билдиким, бу йараш маслаҳати турур. Аларга дедиким: «Агар Ҳусайнбек соридин киши келгунча ўлтурсак, узун-узоқ бўлғай. Ўзум Ҳусайнбек қошига бориб ҳарна сўзим бор, айтиб эшиткай». Бу андиша қилиб, Панжшанба отлиқ навқарини Ҳусайнбек қошига йибарди ва ўзи муборак нафаси билан /сафо Қатъаси сори юз қўйиб, ҳеч даҳшат қилмай Сайхун суйидин кечиб, Самарқанд борди. Ва офтоб жамолидин Самарқандни мунаввар қилди. Кун чиққонда келдиким, шаҳарга киргай. Бир киши шаҳардин чиқиб ўтурур²⁷⁵ хабар дедиким: «Ҳусайнбек вафот бўлб турур». Ҳазрат ул хабарни эшитқондин сўнг шаҳарга кирмакка маслаҳат кўрмай, Шодмон (қатъаси) сори кетти. Ва Шодмонга етқонда неча қўшун черикким, Ҳусайнбекка тааллуқ эрди, келур эрдилар. Чун ҳазратнинг хабарин эшитгач, қасд қилдиларким, ҳазратни олғайлар. Соҳибқирон аларга бир ҳамла этиб қочурди. Андин Йомға бориб тушти ва анда бир замон осойиш этиб, кўч қилиб, Ниёзий мавзеъида²⁷⁶ бориб тушти. Мусабек ҳазораи ғанчиким, анга тааллуқ эрди, ҳазратнинг хабарин эшитиб, черик йиғиштуруб, ҳазрат сори юриди. Соҳибқироннинг баҳодурлари Мусабекка киши йибардиларким, ҳазрат йараш учун келиб турурким, Ҳусайнбек билан йарашқай. Ва ҳарнаким бурун кечкан турур узр қилғай. Аммо Мусабек бу сўзни эшитмай ўз кишисига гўрра бўлб, йўлини тутуб турди, бовужуд улким, неча қатла ҳазратдин таёқ еб эрди, ани унутуб, яна уруш ҳавасин қилди. Ҳазрат соҳибқирон Сайфуддин ва Хитой Баҳодурни эллик киши билан йибардиким: «Аларнинг кейнидин кириб, ҳамла қилинлар!» Ва ўзи етмиш киши билан аларга ўтрув туруб турди. Бас, алар кўрдиларким, илгаридин ва кейинларидин черик кирди ва булардин неча қатла кўтак (*чамаси, калтак ёхуд зарба маъносида* — Масъ. муҳ.) еб эдилар, филҳол қочтилар. Мансур черики аларнинг кейнида тушуб, қўб кишини тушурдилар.

476 Андин сўнг ҳазрат соҳибқирон Аргуншоҳ Бурдалиғийни бўлак билан Мохонга йибарди. Ва бу маҳалда хабар келдиким, Ҳусайнбекнинг черики етти. Ҳазрат отланиб, олти /юз кишиси билан бир тепа устида чиқиб турди. Ва қароунас черики ўттуз қўшун киши келиб йасол тортиб турдилар ва икки тарафдин йасол тортиб сурон солдилар. Байт:

Икки соридин чиқти андоқ хуруш,
Фалак ичра борди малойик э-хуш.

Ҳазрат бир замони турдиким, келгон кишилардин келиб уруш қилғайлар. Ҳеч киши майдон сори аёқ босмади. Ул ҳазрат Кўҳак сори юриди ва Кўҳак

суйидин²⁷⁷ утуб Қинор Шақшорда²⁷⁸ тушти. Ва Панжшанба отлиқ навкарим, Хусайнбек сори йараш учун бориб эрдиким, Хусайнбекни кўриб келгай. Панжшанба бориб Хусайнбекни кўруб, йараш сўзин айтиб, Хусайнбек бу сўздип севунуб, онтлар ичиб, Туроншоҳ отлиқ навкарини Панжшанбага қайтиб йибарди. Туроншоҳ ва Панжшанба келиб, Хусайнбекнинг сўзларини айттилар. Ҳазрат соҳибқирон Аббос Баҳодурни Туроншоҳ била Хусайнбекка йибарди, ва Хусайнбек Аббос Баҳодурни йахши кўруб, яна бошдин онтлар ичиб ва аҳдлар қилиб, Мусабек билан Ўлжайтубекни ўн минг киши била йибарди. Ва аларга муболига қилдиким: «Албатта фалон кишининг хотирин, яъни ҳазрат соҳибқироннинг, кўнглин олиб, йарашинглар ва саъйи этиб, андоқ қилинларким, бир-биримизни кўргайбиз». Алар Қаҳлага ва Кешдин утуб, Самарқанднинг қуйи сори Кумишкент кентидаким, мазори мутабаррук Али ота, қаддаса сирруху, анда турур, туштилар ва ҳазрат соҳибқирон Алиободга²⁷⁹ тушти. Алар ҳазрат соҳибқиронга йараш учун киши йибардилар. Ул киши ҳазрат қошига келиб, бекларнинг сўзини арзадошт қилди. Ҳазрат мундоқ қарор бердиким: «Беклар юз киши билан ва мен юз киши билан келиб, бир-биримизни кўруб йараш қилали».

48a Бу сўз бекларга етиб, ўшул замон юз киши билан отландилар, ва ҳазрат соҳибқирон икки юз киши /билан отланиб келиб, бир-бирига яқин келдилар. Ҳазратнинг мулозимлари дедиларким, «Хусайнбекнинг йахши беклари булар турур, ўз аёқлари билан келиб турурлар. Агар буларни тутсак, Хусайнбекка ўзга куч-қувват қолмагай, фурсат ганимат турур. Ва фалак ажойиб иш қилиб турур. Агар бу ишни қилсақ давлатқа лойиқ иш турур». Ҳазрат дедиким: «Эрлик ишида аҳдни синдурмоқ раво йўқтур ва аҳдни синдургон кишини эр деса бўлмас». Байт:

Ҳар ки қилмас аҳдиға билгил вафо,
Эр деса бўлмас ани бу даҳр аро.

Ўлжайтубек ва Мусабек ҳазрат соҳибқиронга етиб, отларидин тушуб, кўруштилар ва дўстлуқ тариқасини йанги бошдин қилиб, меҳру муҳаббат ирод бўлди. Ва черикларин ижозат бериб, неча кун тўйлар қилиб, суҳбатлар туттилар. Ҳазрат соҳибқирон Мусабекнинг эвига тушуб, бурунгидин йахшироқ бўлдилар ва андин сўнг беклар эвлариға қайттилар. Ва ҳазрат соҳибқирон Кешга бориб, бурунги юртига тушуб, андаги эл-улусунг улуг-кичиклари ва вилоятнинг содот ва қози ва уламо ва машойихлари, барча келиб, ҳазратни кўруб, севунуб, дуо қилди. Ҳазрат тақи аларни йахши сўруб, сарафроз қилди. Байт:

Яна ерига келди соҳибқирон,
Анинг келгонидин жаҳон шодмон.

Хусайнбекнинг Бадахшонга черик тортиб боргони

48b Аввал вақтда Бадахшон шоҳлари хон ва Хусайнбек билан йаағи бўлуб эрдилар. Хусайнбек черик тортиб аларнинг бошига борди ва Бадахшон шоҳлари черик жамъ этиб, ўтрув келдилар. Ва икки тарафдаги черик бир-бирига яқин ўлтурдилар. Малик Хусайнким, Ҳирот подшоҳи эрди, шоҳларнинг мухолифатидин хабар топиб, эшиттиким, Хусайнбек алар сори боргон турур. Қалин кишисини Балхқа йибардиким, андаги /эл-улусни чобқайлар. Ҳазрат соҳибқирон бу ҳолдин хабардор бўлуб, Кешдин черики била отланиб, Термиздин ўтиб, Балх сори кетти. Хуросонийлар эшитгач ёндилар²⁸⁰. Ҳазрат соҳибқирон билдиким, хуросонийлар қайтиб бориб турурлар, хон ва Хусайнбек сори юриди. Хусайнбек эшиттиким, ҳазрат соҳибқирон келаду, Бадахшон шоҳлари била йарашуб, Қундузга келиб, анда бир-бирини кўрдилар. Ҳар кудуратиким арода бор эрди, барча бартараф бўлди ва неча кун тўйлар бериб, айшу-ишрат қилдилар. Андин Ишкамиш²⁸¹ йайлоқи сори бордилар. Ҳазрат соҳибқирон Мохонга киши йибардиким, шаҳзода Жаҳонгир билан ўгруқ Кешга келгайлар.

Ҳазрат соҳибқирон била Хусайнбек Кобулистонга²⁸² черик тортиб боргонлари

Ул маҳалда Пулод билан Оқ Буга Йасурий мухолифат орқаларини Кобул ҳисориға қўйуб, аёғларини инқийд тариқасидин ташқари қўйуб турур

эрдилар. Ҳазрат соҳибқирон ва Ҳусайнбек черик жамъ этиб, Кобул сори таважжух қилдилар. Ҳиндукуш уқбасидин ўтуб²⁸³, Кобулга еттилар. Пўлод билан Оқ Буга черикларини йиғиштуруб, қалъани беркиттилар²⁸⁴. Ҳазрат соҳибқирон ва Ҳусайнбек шаҳарга йақин келиб, уруш солдилар. Наъм:

Ҳисор устидин қилдилар азми жанг,
Чу йамғур киби тўкти тири хадаиғ.
Дедингким, булуттур магар ул ҳисор,
Ки қилди хуруш андарон корзор.

Ҳазрат соҳибқирон қалъага йақин келиб, баҳодурлариким, Хитой Баҳодур ва Шайх Али Баҳодур ва ўзга баҳодур бор эрди, ул кун баҳодурлук кўрсатиб, кўкраги ўқ еб, заҳмлик бўлдилар. Мухолифлар кўрдиларким, соҳибқирон ўзи илгари тушуб урушадур. Ул ваҳмдин қўрқуб, ҳар сори қоча бошладилар. Нусратшиёро черики урушуб, қалъани бир бетини тушуруб, ҳисорга кириб, Пўлод билан Оқ Бугани туттилар. Шеър:

49а

/Чу соҳибқирони — шоҳи нусратшиёро,
Ўзи қилди Рустам киби корзор.
Чу ҳиммат била боғлади ул камар,
Худо берди ул шоҳга фатҳу зафар.

Ҳисор олгондин сўнг Ҳусайнбек соҳибқиронга дедиким: «Ҳаёлим борким, ўлтурур ерим Балх бўлғай ва Ҳиндувон қалъасинким, бузуллуб турур, иморат қилайим». Ҳазрат соҳибқирон дедиким: «Абдуллоҳким, сизнинг амак бўлур эрди ва Қазағанбекнинг воқиясидин сўнг ният қилдиким, «Самарқандда бориб ўлтурурмен». Беклариким давлатхоҳлари эрдилар, дедиларким: «Ўз ерингизни қўйиб, ёт ерга бормоқ маслаҳат йўқтурур. Анинг учунким, агар воқеъа бўлғай, бегона киши ҳаргиз кишига йарамағуси турур». Абдуллоҳ аларнинг насиҳат сўзларини эшитмай, оқибат етти ангамким, кўрди. Ва бу фикрким сиз қилибсиз, анга ўхшар».

Ҳусайнбек анинг сўзини йахшиладиким: «Бу сўзларким, сен дединг, шафқат юзидин турур». Аммо тавфиқ рафиқи бўлмай, Балхга келиб, ул ишга машғул бўлди. Анга нақбат ва машаққатким тегди, жиҳати бу бўлди.

Кобулдин қайтқанда муқаррар андоқ эрдиким, ҳазрат соҳибқирон вилояти сори қайтқай. Аммо соҳибқирон вилоятига бормай, анинг била ҳамроҳ бўлиб, Балхқа келди ва Ҳиндувон ҳисорига соҳибқирон тақи ўз кишисини солиб ишлади ва оз фурсатда ул қалъа туганиб, Балхнинг рийоят ва арбоб ва улўғларини кўчуруб анда келтурдилар ва [эски] Балх қалъаси хароб бўлди. Бу воқеъанинг тарихи етти юз олтимиш тўққузда эрди, еччен йилида (1368).

Бу маҳалда Самарқанд сорида хабар келдиким, Жета черики яна ул сори мутаважжих бўлгон турур. Ҳусайнбек билдиким, маслаҳат турурким, ҳазрат соҳибқиронга ижозат бериб, Самарқандга йибаргай, зарураттин соҳибқиронга ижозат бериб йибарди.

Ҳазрат соҳибқирон Жета сори борғони

49б

/Жета черикининг (уруши) таҳқиқ бўлди. Ҳазрат соҳибқирон Мусабек билан Жайхундин ўтуб, Мовароуннаҳр сори душман дафъи учун бордилар. Жета черики Тошкентга етиб эрди. Қиш жиҳатидин ўшул ерда турдилар. Ҳазрат соҳибқирон Мусабек билан Самарқанддин ўтуб, Қарода қишлоқ қилдилар. Ҳусайнбек тақи черики билан келиб, Кешда тушти. Ул маҳалда давлат мадад қилиб, Жета беклари ичида ихтилоф воқия бўлиб, Қамариддинким, ўмоғи дуглат эрди ва Кўппак Темур Шировул баъзи черики билан Ҳожибек Арканутка қасд қилдилар. Ва Ҳожибек мундин хабар топиб, аларнинг урушига отланди ва алар тақи отланиб, чун бир-бирига яқин етиб, сўзлашиб қайттилар, Қамариддин ва Кўппак Темур макр этиб, ўз кишиси била қочти. Ва Ҳожибек Шировул ўғли бориб, аларни тутуб, ўлтурди. Ва бу жиҳаттин Жета черики бузуллуб, бир-бир бўллуб қайттилар. Ва ҳазрат

соҳибқирон давлатидин андоқ қаттиқ йааги заҳматсиз, уруш бўлмай кифоят бўлди. Байт:

Чу душман черикида тушгай хилоф,
Чиқарма қиличингни сен аз ғилоф.

Андин сўнг ҳазрат соҳибқирон ва Мусабек хон ва Ҳусайнбекка киши йибардиларким, «Ҳета черики бузуллуб кеттилар. Маслаҳат ул турурким, аларнинг кейнида юругайбиз».

Аммо Бадахшон шоҳлари ул киш вилоятни чопиб эдилар ва Қундузни талаб эдилар. Ҳусайнбек Бадахшонга боргонин йахшироқ кўруб, ҳазратқа моний бўлиб айтиб йибардиким, байт:

Чу ўз кешваримизда бордур аду,
Недин борали ётга, эй неххў.

«Маслаҳат бу турурким, келиб Бадахшонга иттифоқ қилиб борғайбиз».

Ҳазрат соҳибқирон Бадахшонга черик тортиб, Ҳусайнбек била борғони

50a Давлат юзидин /Ҳета черикидин фароғат бўлди. Ҳусайнбек ва ҳазрат соҳибқирон йанги бошдин (черик) йигиштуруб, Бадахшонга мутаважжих бўлдилар. Жайхундин ўтуб, Таллиқондин Кашмким²⁸⁵, Бадахшонга тааллуқ турур, туштилар. Ҳазрат соҳибқирон илгари бўлуб юриди, Ҳусайнбекнинг ўғли Жаҳонмалик анга қўшулди, ва ўзи хон била Кашмда ўлтурди. Ва ул тарафдин бадахшонийлар Каркас уқбасин тутуб йайоғ бўлуб турдиларким, ҳеч киши андин ўта олмағай. Аммо ҳазрат соҳибқироннинг қаросини кўруб, қочтилар. Шеър:

Анинг гардини ҳар ким кўрса,
Турулмас ул агарчи бўлса фағфур.

Андин қочиб Жарм уқбасида²⁸⁶ турдилар. Ҳазрат соҳибқироннинг раъйати анда ҳам тура олмай қочтилар ва Жарм суйидин²⁸⁷ ўтуб, гузарларини тутуб турдилар. Ҳазрат соҳибқирон ўзга ердин гузар топиб, ўз кишисини ёндира, ўтқариб йибарди. Ва аларга черик ўтаридин хабар бўлғач андин қочиб, Бадахшоннинг юқориси сори қочтилар. Ва Дараи Артинчким²⁸⁸, бағоят тор ер турур ва икки улут сув анда бир-бирига қўшулур, Бадахшон шоҳлари барча анда турдилар.

50a Ҳазрат соҳибқирон нусратшиёр черики билан анда еттилар. Андин тақи қочиб, Қўнғуз аланг²⁸⁹ сори кеттилар. Жайхун суйининг бошидин ўтиб, ўтар йўллариини тутуб турдилар. Нусратқарин черики аларнинг кейнида юруб, анда урушуб, ул саргашталарни чопиб, Шайх Али Бадахшоний эликка тушти ва отлар ва қўйларини тутуб, муфассал ҳазрат соҳибқиронга арз қилдилар. Бир жамоат бадахшонийлар қочиб, дарага кириб эдилар, ул ҳазрат Жаҳонмаликни қалин киши билан йибарди. Алар бориб ул элни талаб қайтиб келур эдиларким, бадахшонийлар/ бир тор йўлин тутуб, алар била уруштилар. Ва ул урушда Жаҳонмалик қочти ва муҳолифлар ҳар нимаким черик олиб эди, барчани олиб баъзи кишини ўлтурдилар ва олти юз ўттуз отлиқни тушуруб, от ва жайбаларини²⁹⁰ олдилар. Қочқон киши келиб бу воқеани ҳазрат соҳибқиронга арз қилди. Соҳибқиронга ғайрат ўти бошига йугуриб, филҳол отланиб, тоғ устида чиқди. Ва бу хабар жиҳатидин аксари черик бузуллуб қочтилар. Соҳибқирони комкор ўн уч киши билан аларнинг ўтар йўлини тутуб, шижоат эликини чиқориб, андоқ иш ишладиларким, фалакда Миррих таажжуб бармоғини оғзига тутуб турди. Ва соҳибқирон айтур эрдиким: «Мунча урушларким қилдуқ, мундоқ қаттиқ уруш йўқ эрди». Яна душман соридин эллик йайоқ қалқонлар бошларига тортиб, ул ҳазрат сори юридилар ва икки юз киши аларга кўмак келди. Ул маҳалда Элчи Буга оддин тушуб, йайоқ аларнинг ичинда кириб, бир-иккини таскин

уруб, чучук тил билан аларга дедиким: «Ул кишиким турур, ҳазрат соҳибқирон турур ва сизларнинг асирларингизни черик эликидин қутқориб келиб-турким, сизларга топшургай, сизларни учун урушур. Сиз агар ўлсангиз ё асир бўлсангиз, гуноҳ сизнинг бўйинунгузга бўлгуси турур». Йайоғлар чун ҳазрат соҳибқироннинг отини эшитдилар, урушдин элик тортиб, бошларини ерга қўйиб дуо қилдилар. Икки киши алардин илгари келиб, тазарруъ ва зори билан амон тиладилар.

Соҳибқирон дедиким: «Жайба ва отларким, бизнинг кишимиздин олиб-сиз, барчани жамъ этиб келтурунгуз, то сизларнинг асирларингизни бергайбиз». Қабул қилиб қайтдилар. Байт:

Ки биз бандабиз сенга, фармон сенинг,
Бошимиз сенингдур, балки жон сенинг.

51a

Ҳазрат соҳибқирон /зафар ва нусрат била черикига тушти. Байт:

Фатҳ анга чун мулозим ва бахт анга ҳамчу ёр,
Борди ва тушти ерига ул шоҳи комкор.

Бадахшониёлар ҳар нимаким, черикдин олиб эдилар, барчани ўз нуфузлари билан келиб ҳазратқа қайтардилар. Ҳазрат тақи лутф этиб асирларни қайтариб берди: олти юз ўттуз киши барча йароғлиқ сипоҳий йигитлар аларга асир бўлиб эрдилар. Соҳибқирон ўн уч киши билан аларга музаффар бўлди. Назм:

Қилолмам анинг ишларини баён,
Ки ҳаддин бурундур иши дар жаҳон.
Саодат анга ҳамдам ва бахт ёр,
Рафиқи анинг лутфи Парвардигор.
Черикидин эмас мунча фатҳу зафар,
Ки бор ўзга ердин анга бу назар.

Андин сўнг фатҳ ва ферузлук била қайтиб, Бадахшон шаҳрига тушти. Ва Туркчи Жалойир ва ўзга кишиларким, қочиб эдилар, анда етконда аларга утоб хитоб қилди. Умаро дедиларким: «Аларнинг йаргуси мавқуф бўлеун. Қайтқондин сўнг сўргайсиз». Аммо ул соҳибқиронга ғайрат қўймай буюрдиким, аларни ҳозир қилдилар. Барчани йасоқ-таёқ урди.

Соҳибқирон Бадахшонда эрдиким, Ҳусайнбек киши йибардиким: «Шайх Муҳаммад Баён Сулдуз ва Кайхусрав черикларини йиғиштуруб, мухалифат қилурга ҳаёллари бор турур²⁹¹. Алар келмасдин бурун жаҳд қилиб, аларга ўзунгни еткурғил». Ҳусайнбек ўзи хон била Соли Саройга кетти.

Ҳазрат соҳибқирон Бадахшон вилоятидин қайтқони

Ҳазрат соҳибқиронга чун хабар келдиким, Шайх Муҳаммад Баён Сулдуз ва Кайхусрав мутобият йўлидин чиқиб, ўзга тариқ билан сулук этарлар, давлат билан қайтти. Шайх Муҳаммад Баён Сулдуз ва Кайхусрав эшитдиларким, соҳибқирон Бадахшондин чиқиб келиб турур, алар тақи умид эликларини ҳазрат соҳибқироннинг этагини уруб, арзадоштлар қилиб (хат) йибардилар. Мазмуни улким, «Тавқий ишидин ул турурким, бизнинг сори бўлиб, бизга мадад қилгайсен ва Минкамари вилоятни бергайсен. Сўнг ҳарнаким сенинг хотиринг тиласа, андоқ қилғумиз турур»²⁹². Ул хат Ҳусайнбекнинг эликига тушти. /Ҳазрат соҳибқиронга ул хатдин хабардор қилдилар. Ва Арҳангда етдилар ва бир-бирини кўрдилар. Ҳусайнбек шодмонлиқ изҳор этиб, ҳазратни кўб таъзим этти. Аммо ҳазрат соҳибқиронга муборак кўнглига кечар эдиким: «Чун аромизда Ҳусайнбек била мунча дўстлўғумиз бор турур, керакким ул хатни кўрсаткай ва йашурмағай ва дўстлук нишонаси ул турурким, агар ҳар нима йамон ва йахшидин бўлса бир-бирини йашурмағайлар». Байт:

516

Дуст улдурким, йашурмағай ғамини дустдин,
Ҳарнаким кўнглида бўлғай, ул баён қилғай анга.

Ҳусайнбек ул хатдин мутлақ сўзламади. Соҳибқиронга бу жиҳатдин кўнглига йамон (фикр) келди. Ва тун қайтиб Муборак манзилига тушти, уч киши кириб иттифоқ била айттиларким, «Ҳусайнбек сизнинг била араз қилғали хаёл қилиб турур ва сизни тутуб беркитгай ҳоҳиши бор». Ҳазратнинг кўнгли бу хабардин асру йамон бўлди. Аммо таҳаммул этиб, ўзига келтурмади ва андин сўнг бир киши келиб бир хат келтурдиким, Одил Султонким, ул маҳалда хон эрди, ҳазратқа айтиб йибардиким: «Ҳусайнбек бу хаёл қилиб турурким, фурсат сақлаб сизни тутқайлар». Ул сўзни эшитиб, анда ҳам ҳазрат таҳаммул этиб, ҳеч нима демай, деди, байт:

«Тулки нечук қилур бу жаҳон ичра шери нар шикор,
Йалғон эрур бу сўз, билинг, эй аҳли рўзгор».

Ҳазрат отланиб Ҳусайнбек қошига бордиким, анинг йўсунидин маълум қилғай ва ҳижобсиз андин сўраб, бу дағдағадин кўнглини жамъ қилғай.

52а Ҳусайнбекка етканда Ҳусайнбек ҳам отланиб, сув йақосида туруб эди. Ҳазрат еткон замонда бир кема сувнинг нариги юзидин келиб, бир киши андин чиқиб, Ҳусайнбек қошига югуриб бордиким: «На турубсизким, йаағи мунга етти». Ҳусайнбек бу сўзни эшитгач билдиким, ҳазрат соҳибқиронни йибармакдин ўзга чора йўқ турур. Ва ул ҳазратқа деди ва айттиким: «Турмамак керак, бот кишингни йиғиштуруб, сувдин ўтуб, /душман дафъи-га машғул бўлғил ва Зинда Чашм ва ўзга бекларким, бориб турурлар, аларнинг уҳдасидин чиқа олмаслар».

Соҳибқирон сувдин ўтиб Зинда Чашмга етти. Алар билан бирикиб, душман сори юридилар. Келган йаағилар ҳазрат соҳибқирондин хабар эшитиб, турмай қочтилар. Кайхусрав Қора Текин ва Олой сори борди ва Шайх Муҳаммад Баён Сулдуз Хужанд сори қочти. Ва ҳазрат соҳибқирон анинг кейнида тушуб, Хўжандча сурди ва Сайхундин ўтуб, Тошканд ва Ўтрор сори кетти. Ҳазрат соҳибқирон фатҳ ва нусрат била қайтиб, Кешда тушти ва давлат била ўз ерига ўлтурди. Шеър:

Умиди йанги ва давлати қавий ва бахти жавон,
Муроди ҳосил ва душмани жаҳонда саргардон.

Ҳусайнбек ҳазрат соҳибқирон давлатидин душмандин халос бўлуб, Архангдин Балхда келиб, Ҳисори Ҳиндувонда²⁹³ ўлтурди.

Ҳазрат соҳибқирон ва Ҳусайнбек иккинчи қатла бир-бирига муҳолифат қилгонлари

Ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло бандасигаким, давлат ва нусрат бергуси турур, анга бир нимани сабаб қилурким, то ул сабабдин ул давлатқа етқай. Мақсуд бу сўздин бу турурким, чун ҳазрат соҳибқиронга Ҳаққ таборақ ва таоло азалда мундоқ тақдир эткон турурким, ер юзининг подшоҳи бўлғай. Ва подшоҳлиқ асбоби ҳар навъ била анга юз кўрсатур эрдиким, ақл анга ҳайрон ва саргардон эрди.

Ас-султон зилл Аллоҳ фил-арди воқӣъ бўлуб турур, яъни подшоҳлар Ҳаққнинг кўланкаси турурлар. Ва ло илоҳа илло Аллоҳу, ваҳдуҳу, ло шарика лаҳу турур. Ва мўйунг маъниси андоқтур: салтанат амрида шарик бўлмоқ маҳол турур, нечукким айтиб турурлар. Назм:

Бир шаҳар икки шоҳ мақоми эмас,
Икки қилич ери қиёми эмас.

Танг эрур мамлакате бар ду шоҳ,
Кўрдиму киши фалак ичра ду моҳ?

Суннатуллоҳ воқӣъ бўлуб турурким, чун ҳазрат Файз жалла ва ала, вақти буюрсаким: *Инна маканно лаҳу фил-арди* ким, соҳиб давлати илмини

526 шоҳлиқ авжида бош чиқарса /ва ер юзидаги майдони анинг жавлонгоҳи бўлғай. Анинг замонида ҳар бошдаким савдои маҳол бўлғай, фано қиличи билан ани кўтарғайлар. Ва ҳар кимгаким, ширкат ҳаёли хотирида кирғай, тирик қолмағай.

Ҳазрат соҳибқирон замонида даъвойи салтанат қилғувчи ва азимат ва шавкатлиқ киши Ҳусайнбек эрди. Ложурма, анга завол келур асбоби афъолидин ва ахлоқидин кўрунабошлади. Бири аввал улким, ҳирси мол бағоят камоли анинг мизожига ғолиб бўлуб эрди. Ва яна феъли йамон бўлуб эрдиким, кишига қаттиг сўзлар эди. Ва бу жиҳаттин элнинг хотири ва кўнгли озурда бўлуб эрди. Байт:

Кишиким, анинг феъли бўлди йамон,
Ани ўзга севмас киши дар жаҳон.

Ҳазрат соҳибқирон анинг била мувофиқ эканда эл ҳам зарураттин анга фармонбардорлиқ қилур эрдилар. Ва агар кишига муҳолифат даъвоси бўлса эрди, ҳазратнинг қўрқунчидин иш қила олмай тек ўлтурур эрдилар. Ва ҳазрат анинг мулозиматида ва мувофиқат тариқасида бор эрди. Ул ғоятқаким, Одил Султонхон Ҳусайнбекдин мутаваҳҳим бўлуб қочиб борур эрди, Кеш вилоятидин ўтарда ҳазрат соҳибқирон анинг кейнида бориб, анинг била урушуб ани тутуб, Ҳусайнбекка йибарди. Ва ҳазрат соҳибқирон Ҳусайнбекни ато-аго ўрнида кўрар эрди, анинг учунким, бир-бирига қариндош эрдилар. Аммо Ҳусайнбекнинг кўнглида доим йамонлиқ фикри бор эрди ва хотирида бу андиша бор эрдиким, ҳазратқа на қилғайким, йўқ бўлғай. Бовужуд улким, ҳазрат била бир қатла муҳолифат қилиб, юз меҳнат ва танивиш анга еткарди ва бисер саъйи эттиким, яна арода дўстлук пайдо бўлди. Яна ўз йамонлигига бас кела олмай, Пулод Бугақим, анга қариндош эрди, анинг жиҳатидин ва Халилбек саъйиди яна адоват ва муҳолифат қилабошлади. Кеш вилоятига киши йибардиким, андаги элулусни кўчуруб, Балхқа келтурғай. Муъаййидбек жогир ичарда Йовурчибекнинг ўғлини ўлтуруб эрди ва андин /қочиб бориб эрди, Ҳусайнбек киши йибариб эрдиким, анинг ҳарамини келтурғайлар. Ва анинг ҳарами ҳазрат соҳибқироннинг сингиси эрди. Ва амирзода Йаҳонгирким, ул ҳазратнинг ўғли эрди ва Ҳусайнбек қошида турар эрди, ҳазратқа йибардиким, «Мусабекни кучи билан бизнинг сори йибаргил».

53a

Ҳазрат соҳибқироннинг муборак хотирида Ҳусайнбекнинг қасд қилгонин ва Кайхурсравнинг хатини йашургон жиҳатидин озурда эрди.

Бу ишлар бўлгонда ҳазрат соҳибқироига таҳқиқ бўлдиким, Ҳусайнбекнинг ҳаёли ўзга турур ва анинг ишини саҳл тутмамақ керак ва ғофил бўлмамақ керак. Назм:

Бу даҳр ичра сен ётмагил бечиз,
Ки қилғай сени сел зеру забар.
Чу тобсанг бориб ерга ётқил далер,
Ки анда бора олмағай нари шер.

Суннат сиййами била амал этиб, Мусабек билан ва хосс маҳрамлари била машварат қилиб дедиким: «Ҳусайнбек муҳолифат қила бошлабтур. Ва андоқ маълум бўлурким, ўзга тавр ҳаёллари бор. Андин ғофил бўлмоқ ақлдин эрмас». Ҳозирлар бу сўзни эшитиб, Мусабек ва ўзга беклар, мисли Довудбек ва Сари Бугабек ва Йакубек ва Муъаййидбек ва Сайфуддинбек ва Аббос Баҳодур ва Оқ Буга Баҳодур ва Элчи Буга Баҳодур ва Шайх Али Баҳодур ва Давлатшоҳ Бахшийким, уйгурдин эрди, барча иттифоқ била дедиларким, «Ҳусайнбекнинг аҳдига эътимоди йўқтурур ва доим сизнинг қасдингизда турур. Андоқ қилмангизким, фурсат фавт бўлғай ва анинг тадоруки мушкил бўлғай ва пушаймонлиқ фойда қилмағай. Анинг муҳолифатига якжиҳат бўлмоқ керак. Ва жаҳд қилмоқ керакким, анинг иши бир сори бўлғай». Шеър:

Бари беклари очтилар тилларин.
Дедиларки: «Эй шоҳи рўйи замин,
Чу душман бўлбтур сенга кийнахоҳ.
Равон, эй шаҳаншоҳ, қил ани табоҳ.

Раъйيات анинг зулмидин дар фиғон,
Булбугтур жаҳон ичра халқи жаҳон.
Чиқорғил анга зуд шамшири кин,
Жаҳонни халос эт анинг шаридин».

536 Ва Жакубек ва Давлатшоҳ асру қўб муболага қилдилар. /Ҳазрат соҳибқирон аларнинг сўзини қабул этиб, Мусабек ул ҳазрат билан йанги бошидин яна аҳд этиб, барча беклар якжиҳат бўлуб, Ҳусайнбекнинг муҳолифатиға қўнгул қўйдилар. Хизр Йасурийнинг ўгли Али отлиқни йасоққа еткурдилар.

Ҳазрат соҳибқирон Ҳусайнбек била урушуб, зафар тобқонлари

Ҳусайнбекнинг иши ва феълидин таҳқиқ бўлдим, аҳд ва онтни синдуруб, ҳазрат соҳибқиронға қасд қилгон турур. Ҳазратқа вожиб бўлдим, анинг дафъини қилгай. Ҳазрат Ҳаққға таваккал қилиб, дафъиға жозим бўлуб, Ҳусайнбек сори юриди ва муҳолифатни зоҳир қилди. Ва черик йиғиштурмоққа машғул бўлиб, Шайх Муҳаммад Баён Сулдузким, қочиб Сайхундин ўтуб Ўтрорға бориб эрди, Ҳинду Қарқара Қипчоқни анга йибарди. Ҳазрат соҳибқироннинг черики йиғилгондин сўнг Мусабекни қўли-ғул этиб, муборак нафаси билан фарҳунда соатда Кешдин чиқиб, баҳодурлар билан илгари юриди. Қитъа:

Зафар рафиқи, фалак чокари, малак йўлдоши,
Умиди йанги, давлати қавий ва бахти жавон.
Кейнида юриди фатҳ ва савд бўлди бисёр,
Спехр бўлди жиловиди ҳамчу пайки равон.

Хузорға етконда Мусабек ваҳм этиб, аҳду паймонни синдуруб, Самарқанд сори қочти. Ҳазрат соҳибқирон анинг борғонидин ҳеч андиша қилмай, «Борғонидип қайтмасун» деб, Суюрғатмиш Ўғлон била Муъаййидбек ва Ҳусайн Барлосни бир неча баҳодурлар билан илгари йибарди. Ва ғўлда ўзи туруб юридилар.

54a Илгари боргон баҳодурлар Қаҳлағадин ўтуб, Термизқа еттилар. Ҳусайнбекнинг тақи бери келгон кишилари Ҳиндушоҳ ва Халил Апардий ҳазрат соҳибқироннинг кишисини йироқдин қароларин кўруб қочтилар ва Аму суйидин ўтуб, Балхқа кеттилар. Ҳазрат соҳибқирон Бева мавзъидаким, Термиздин уч йағоч бери эрди, тушти²⁹⁴. Ул ерда ҳазрат олийжаноб, нақобаттоб, муртазон аъзам, акрам, Саййид Баракаким²⁹⁵, Макканинг шарифларидин эрди, ва ул маҳалда ери юзининг содотлариға акрам ва ашрафи эрди, ул ерда ҳазрат соҳибқирон қошиға табла ва аламким, салтанатнинг аломати турур, ўзи била келтуруб, пешкаш қилди ва муборак тилини очиб шаҳаншоҳлик муждасин берди. Назм:

Ки шоҳо, сенга Ҳаққ нигоҳбон эрур,
Жаҳон сенга чун бандафармон эрур.
Мусаллам сенга бўлди шаҳаншаҳи,
Жаҳон ичра берди сенга Ҳаққ маҳи.

Ва бу башорат бергондин сўнг арода ҳеч нохайр бўлмай ўшандоқ бўлди. Шеър:

Чу хайма уруб шоҳи дин дар по,
Қазо давлатиға дедиким, биё.
Келиб давлатда нидо урди рақам,
Кўтармагай ул остондин қадам.
Муборак юзин кўрди давлат равон,
Севинди ва бўлди йақдаёт ул замон.
На давлатдин ул шаҳ эди аржуманд,
Ки давлат оти андин ўлди баланд.

Ҳазрат соҳибқиронга ул воқеъаи ғароибдин давлати рӯзафзун фотиҳаси юз кӯрсатиб, наво элининг давлат аъломининг этакида урдиким: *Иннама юриду-л-Лаху ли-йуаҳиба анкум ур-рижа аҳла-л-байти ва йутаҳҳи-ракум татҳиран*²⁹⁶. Муқаддам шариф саййидни бағоят азиз тутуб, анчаким шарт таъзим турур, сидқ ва ихлосдин бажой келдурди. Ул ҳазрат соҳибқирон била дӯстлук қилиб андоқ бўлдиким, муддати ҳаётида давлат белгиси андин айрилмади ва вафот бўлгондин сўнг иккаласи бир ерда ёттилар. Ҳазрат соҳибқиронга анча эътиқодиким, аҳли байтда эрмиш, Шамс киби жаҳон ичра равшан турур, муҳтожи шарҳ эмас ва ул йахши хислатининг осори эрдиким, зулматдин чиқиб давлат нурига етти.

Ҳазрат соҳибқирон Бевадин отланиб Чағониён сори юриди ва Чағониён-да етконда Ҳакубекни черик йиғиштурмакка фармонлади. Ул бу амрга машғул бўлуб, мутаважжих бўлди ва ул ердаги черикни жамъ этиб, урду сори йибарди. Ва ўзи Хутталон сори бордиким, ул ердаги черикни ҳам сарапжом қилғай.

546 Раъйياتи нусратшиёр Авзач гузарида²⁹⁷ етти, Шайх Муҳаммад Баён Сулдуз /Ҳиндуй Қарқара билан келиб ҳазрат соҳибқиронни кӯруб сарафроз бўлди. Ва Ҳайхун суйидин ўтуб Хулм мавзёида туштилар. Ул ерининг ҳазораси келиб соҳибқирон черикига қўшулди. Ва Ўлжайтубекким, Ҳусайнбек ани Қундузда қўйиб эрди ва Шоҳ Муҳаммадким, Бадахшоннинг ҳокими эрди, ҳазрат аларга киши йибариб эрди, чериклари билан еттилар. Аларни йахши сийлади. Барчанин Ҳусайнбекдин кўнгуллари қолиб эрди, эшиттиларким, ҳазрат соҳибқирон анинг била муҳолифат қилиб турур, барча севунуб, дуо била дедилар, Байт:

Адувунгдин бўлубтур бари халқ сер,
Аёқ қўй адув сори, эй шаҳи далер.

Ва Кайхусравким, анинг вилояти Хутталон эрди, Ҳусайнбек ваҳмидин вилоятни қўйиб, Олойга қочиб эрди, соҳибқирондин хабар топиб, севунуб, хизматқа келди. Ва Ҳакубек тақи Хутталон черики билан етти.

Нўниёндин ҳар ердаким, бир бек бор эрди, барча ҳазрат соҳибқирон хизматида келиб, бандалик камарини жон белларига боғладилар ва иттифоқ била Ҳусайнбек сори юридилар.

Ҳазрат соҳибқирон бир неча баҳодурни илгари йибарди ва Ҳусайнбекдин тақи бир жамоати келиб эрди, Шайх Али Баҳодурким, аларни кўрди, қилич тортиб алар сори чобти. Шёър:

Анингдек адув сори чобти равон,
Ки дунманда қолмади тобу тавон.

55a Ва Хитойи Баҳодур Арҳанг соридин чобиб, муҳолифларни бир-бир қилиб сурдилар. Ва Шайх Али Баҳодур Чўпон Сарбадорни тутуб келтурди. Нусратшиёр раъяти кўчуб, черики бўлак-бўлак (қилиб) Шодин тоғининг²⁹⁸ этагидин шодмон келур эрдилар. Келиб Дараигиз суйининг йақосида туштилар. Ва ҳазрат соҳибқирон Сўюратмиш Ўғлонни хон кўтариб, черик тартиб этиб, саодат ва ферузлук билаи Балх сори юриди. Ва Зинда Чашмким, Муҳаммад Хожа Анардийнинг ўғли эрди, /анардий черики билан Шибиргондин келиб, ҳазрат соҳибқиронга қўшулди. Ҳазрат соҳибқирон шаҳарнинг тўрт (тарафидин) қалъасига кириб туштилар. Ва бу қалъа Ҳиндувон била машҳур турур. Байт:

Шаҳаншоҳи дин, шоҳи соҳибқирои,
Қабал етти чун қалъаи Ҳиндувон.
Черик эрди сонсиз, бари номвар.
Бариси мусаллаҳ бо тиғу табар.

Анингдек сурон солдилар ул гуруҳ,
Ки тебранди ул ваҳмдин дашту кўҳ.

Ва қалъадин тақи отлиқ ва йайоқ кўп киши чиқиб, уруш бўлди. Назм:

Урушуб эл икки сипоҳи далер,
Қилиб ҳамла бир-бирига чун нарра шер.

Алар гардин бўлди олам сиёҳ,
Уруш ваҳмидин титради меҳру моҳ.
Мунаққаш этиб қон била ер юзин,
Қилиб ҳар ки жон олмоқ учун камин.

Ушул кунда шаҳзода Умаршайхким, ёши ўн олтида эрди, майдон ичра кириб, шинжоат ва паҳлавонлиқ кўрсатдилар. Аммо қазодин бир ўқ келиб аёғига тегдиким, ул юзидин бу юзига ўтти. Бир жарроҳ келиб шишни қизартиб, ўшул ўқ теккан ерни доғлади. Ва ул шамс монанд андоғ доғлади-ким, аёғидин бир юзидин яна бир юзига ўтти. Ул шаҳзодаи олиймиқдор, бовужуд улким, кичик ёшлиқ эрди, таҳаммул этиб, ўзга асло кетурмади ва яна тонгласи икки тарафдин уруш бўлуб, Ҳусайнбекнинг баҳодурлари шаҳардин чиқиб урушдилар.

Аммо нусратшиёр черикидин баҳодурлари алар сори чошиб, бир ҳамла билан аларни қочуруб, қўб кишини олиб ўлтурдилар. Ҳусайнбек қалъа устидин бу ҳолатни кўруб, бисёр малул бўлди. Ҳазрат соҳибқирон Ҳусайнбекка киши йибариб айттиким: «Ўз жонингга раҳм қил ва шаҳардин чиқиб келиб бизга мутиъ бўлгил. Ҳар нечукким кўнглунг тиласа, андоқ қилур-мен». Ҳусайнбек кўрдиким, иш ўзгача турур ва шаҳарни қабул қилиб ўлтурмоқ била муяссар бўлмас. Улуғ ўғликим, ани хон кўтариб эрди, шаҳардин чиқартиб, ҳазрат соҳибқирон қошига йибарди ва дедиким: «Итоат /камарини белимизга боғларбиз. Илтимос ултурурким, қонимиздин кеч-кайсен. Давлат мендин қайтиб сенга мусаллам турур. Эмди сендин шафқат ва ҳурмат бизларга тегса йамон бўлмағуси турур.

Сенга бўлди мусаллам давлату бахт,
Ишимга тутмагил муңдин нари сахт.

Мулк ва молдин кўнгул кўтардим. Сендин умидим ултурурким, менга йўл бергайсенким, Каъбага борсам ва анда туруб ибодат била қолгон умрумни кечурсам».

Ҳазрат соҳибқирон (анинг) сўзини эшитиб қабул қилди. Ҳукм эттиким, «Ҳеч киши анга музоҳим бўлмасун, ҳар ердаким хоотири тиласун, борсун». Ва мундоқ муқаррар қилиб аҳд қилдилар ва муқаррар бўлдиким, тонгла чиқиб кетгай.

Ҳусайнбекнинг хоотирида доим эгрилик бор эрди ва сўзи сўз эмас эрди, ўзгаларни ҳам ўзидек ҳаёл қилиб, ҳазрат соҳибқироннинг сўзига эътиمود қилмай, кўрқунчдин ўшул кеча қалъадин чиқиб, ваҳмдин билмадиким, қайси сори бормоқ керак, субҳгача борди. Кўрдиким, тонг яқин бўлди ва куш чиқиб, кўрқунчдинким, киши ани кўруб танимағай деб, эски шаҳарга кириб манориким, масжиди жомиъида эрди, анда чиқиб йашунди. Итти-фюқо, бировнинг оти йўқ бўлуб, ҳар неча истади топмади. Ўзи билан дедиким: «Манора устида чиқайим ва ҳар сори кўз солайим. Бўлгайким, отимни кўргаймен». Бу ният билан манора устида чиқди. Ҳусайнбекни кўруб, таниди. Ҳусайнбекким, ҳаргиз кишига бир қаро пул бермас эрди, кўрқунчдин бир авуч инжу анга берди. Ва қабул қилдиким: «Агар бу балодин қутулсам, сени йахши тарбият қилайим». Ва зори қилиб анга онт бердиким, «Кишига айтмағайсен». Ул киши аҳд қилиб, манорадин тушуб, югуруб ҳазрат соҳибқирон қошига бориб, сурати воқеани айтти ва дедиким: «Менга қўб зори қилди ва онт берди. Аммо менга ул қувват йўқ/эрдиким, мундоқ ишни йашурғаймен». Ҳазрат била беклар бу сўзни эшитиб, чериктин йайоқ ва отлиқ манора сори юридилар. Ҳусайнбек манора устидин кўрдиким, қалин эл бери келадур, манорадин тушуб, масжид ичида бир тешикка кириб йашунди ва йамон бахтидин ул тешукка киргонда тўнидин бир бурчи ташқари қолди. Ани истагон кишилар истамакка жаҳд этиб тобдилар, ва эликларини боғлаб, ҳазрат соҳибқирон қошига кетурдилар. Давлати сано тили билан айтур, байт:

Кишики, тортар эди сендин ул бўйун, кўргил,
Ки даҳр ани нечук зору хор қилди сенга.

Соҳибқироннинг кўнгли бўлмадиким, анга зарар еткургай. Бекларга айттиким: «Мен анинг қонидин кечибмен». Аммо Кайхусрав Хутталоний

тазаллум тилини очиб дедиким: «Ул менинг ағомни ўлтуруб туруп. Эмди керакким, ани менга тошбурғайсизким, шаръ йусуни билан амал қилайим». Ҳазрат соҳибқирон анга таскин бериб дедиким: «Сен анинг қонидин кечгилким, ағонгнинг қони ани қўймағуси туруп». Бу маҳалда Ҳазрат соҳибқиронга Ҳусайнбекнинг бурунги дўстлуқ ва мусоҳибатлиқ қилгонлари кўнглига тушуб андоқ малул бўлдим, йиғлади. Ўлжайтубек мундин ҳолни кўруб ўзи билан дедиким: «Андоқ бўлмағайким, Ҳусайнбек мундин халос бўлғай ва яна олам ўзга тавр бўлуб, пушаймонлиқ фойда қилмағай». Йашура Қайхусравбек билан Муъаййидбекка ишорат қилди. Алар мажлисдин чиқиб, Ҳазратдин ижозатсиз отланиб бориб, Ҳусайнбек ишини ясадилар. Анинг жонини танидин ва ўз жонларини анинг андишасидин халос қилдилар. Ул қасос шаръ ҳукми билан анга раво эрди. Ҳазрат соҳибқироннинг ҳимояти анга фойда қилмади ва ул қиссани эшитиб деди, шёър:

566

/«Менга йўқ эди анга майли жафо,
Хаёлим эди қилсам анга вафо.
Ва лекин қилди кўнгул ўзга тавр,
Фалак сткурур анга даҳр ичра жавр».

Ва Ҳусайнбекни Хожа Ақоша кендида²⁹⁹ кўмдилар. Ва мансур черики Хундувон қалъасида кириб, ани забт қилдилар ва Ҳусайнбекнинг икки ўгли Хон Саъид ва Турур Султонни атоси қошига йибардилар³⁰⁰. Ва яна икки ўгли Жаҳонмалик ва Халил Султон қочиб, Ҳиндустонга бориб, ушул ерда йўқ бўдилар. Ва хониким, Ҳусайнбек ани хон қилиб эрди, ани тақи ўлтурдилар. Ҳусайнбекнинг хотунлари била моллариниким, жамъ этиб эрди, Ҳазрат соҳибқирон қошига келтурдилар. Ҳазрат Ҳусайнбекнинг хотунларидин Сарой Мулк хонимни, Қазон султонхоннинг қизи эрди ва Улус оғоким, Баён Сулдузининг қизи эрди, ва Ислум оғоким, Хизр Йасурийнинг қизи эрди, ва Тағай Туркон хотун — буларни хосс ҳарамига йибарди; ва Севинч Қутлуқ оғоким, Тармаширинхоннинг қизи эрди ва Ҳусайнбекнинг улуг хотуни эрди, Баҳром Жалойирга берди, ва Дилшод оғони Зинда Чашмга берди ва Одил Маликким, Қайқубод Хутталонийнинг қизи эрди, Жақубекка берди. Ва ўзга хотунларини ҳар бирини бир кишига берди. Ҳусайнбекнинг қизини Элчи Бутақим, Тобон Баҳодурнинг иниси эрди, (анга) берди. Ва фармон бўлди шаҳр элигаким, яна эски шаҳарга борсунлар ва иморат ва зироатга машғул бўлсунлар. Ва қалъани туб-туб қилиб, Ҳусайнбек солгон иморатлари буздилар.

Бу фатҳ бўлгондин сўнг барча бекларким, Чигатой улусидин эрдилар, анда жамъ бўдилар, мисли Шайх Муҳаммад Баён Сулдуз ва Қайхусрав Хутталоний ва Ўлжайту Апардий ва Муъаййид Арлот ва Довуд Дуғлат ва Сари Буга Жалойир ва Жақу Барлос ва Зинда Чашм Апардий ва Шоҳ Муҳаммад Бадахшон шаҳи ва Ҳусайн Баҳодур ва ўзга беклар рўзгор содотлари била мисли Саййид Барака ва Термизнинг хонзодалари, мисли хонзода Абулмаолий ва ағоси хонзода Али Акбар барча яқдил иттифок қилиб, Ҳазратни шоҳлиққа муносиб /кўриб, барча анга тобиъ бўлуб, ул Ҳазрат била байъат қилиб, дуо ва сано била тилларин очиб дедилар: назм,

57a

Ки эй шоҳи диндори никушиёор,
Сени доимо сақлагай кирдикор.
Сенгадур мусаллам қулоҳу камар,
Сенга бахтдур чоқару қул зафар.
Кунун шод ўлтурғил, эй шаҳриёр,
Ки тобти жаҳон давлатингдин қарор.

Киш ўтуб жаҳон яна биҳиштдек гул ва лоладин тўлуб, чаманлар ҳуб рухсоралартек юзлари зебо бўлди. Мундоқ мавсимда беклар барча йиғилиб, нечукким дастурлари бор эрди, келиб юкунуб, шоҳлиқ учун муборакбод дедилар.

Ва ул маҳалда Ҳазрат соҳибқироннинг ёши ўтгуз тўртда эрди ва бу иттифок қаҳоршанба кунда, рамазон ойининг ўн иккисида, торих етти юз етмиш бирда, ит йилда (9.04.1370) бўлди. Шёър:

Етти юз етмиш бир эрдики, даҳр
 Жаҳон ичра тобти Темурбек баҳр.
 Жаҳонким бор эрди жафодин хароб,
 Йаруқ этти оламни ул офтоб.
 Ойиким кўрунур эди Кешдин,
 Бўлуб кун тутти бари ер юзин.
 Темур Тарағай шаҳи шермард
 Киби қилди даҳр ичра разму набард.
 Фалак ичра бисёр кўрди азоб,
 Ки бўлди жаҳон ичра чун офтоб.

Давлат билан салтанат тахтида ўлтурғонда адлу дод қилиб, халойиқ барча хурраму шод бўлуб, даҳр ичра ғам оти йўқ бўлди ва айшу ишратдин ўзга эл ичида иш йўқ эрди.

Ҳазрат соҳибқирон салтанат тахтида ўлтирғонда буюрдиким, хазойинларни очиб, ганж ва молдин ҳар нимаким бор эрди, чиқориб, ҳазрат қошида келтурдилар. Ул кун улуг тўй этиб, барча беклар жамъ бўлуб ўлтурдилар. Ул ганж ва молни бекларга улаштуруб, ҳар кимга анинг жойига яраша берди. Андин сўнг беклариға навозишлар қилиб, ҳар кимга ҳар ердин келиб эрди, ўз вилоятлариға ижозат бериб йибарди. Беклар хуррам ва хушҳол ўз вилоятлариға чоғиб бордилар³⁰¹.

Ҳазрат соҳибқирон Балхдин Самарқандқа келгонин баёни

576 /Ҳазрат соҳибқирон Чўғом Барлос ўғли Муродни Балхқа қўйди ва ўзи давлат, саодат била Кеш сори юриди. Жайхун сўйига кўприк боғлаб ўтуб³⁰², Кеш жилгасида Хушмиш мургзорида тушти. Ул вилоятдаги элинг улуг-кичиги барчасин севунуб, кўзлари муборак жамолидин йаруқ бўлди. Ва икки ой анда ўлтурди. Ва анда ўлтурғанда беклариким, юқорида мазкур бўлуб эрди, барчасин сийлаб ҳар қайсиға бир вилоят ва мансаб берди: Довудбекка Самарқандни берди ва девон мансабини ҳам берди. Жақубек ва Сайфуддинбек ва Аббосбек ва Искандар ва Олий Шайх ва Алқа Қавчин ва Ардашер Қавчин ва Қиморий Иноқ, Тамука Қавчин иниси, буларни черикнинг беклари қилди. Ва Сари Бугабек ва Ҳусайн Барлос ва Оқ Бугабек ва Ҳожи Маҳмудшоҳ ва Элчи Буга Баҳодур ва Давлатшоҳ Бахшиға — буларнинг девон беклари қилди. Ва Хитойи Баҳодур ва Шайх Али Баҳодур ва Оқ Темур Баҳодур ва Тобон Баҳодур ва Дакна Қавчин ва Бахтишоҳ ва Қаро Ҳинду ва Тагнак ва Апачи Калта (ва Қирон Буга Аристон), бас, буларни хировул қилиб, ҳар бириға бир саф берди. Ва Хитойи (Баҳодур) билан Шайх Али Баҳодурни барча баҳодурларинг улуғи қилди. Ва бу тариқ билан ҳар кишиға бир мансаби муқаррар қилдурди. Андин сўнг саодат ва хайрулуқ билан Самарқанд сори мутаважжих бўлуб, ул шаҳрим, биҳиштбариннинг рашики эрди, пойтахт қилиб ўлтурди. Ва ҳисору қалға бино қилдурди ва кўшклару қасрлар солдурди. Ва ҳар бир бекни бир саркор устида муҳассил қўйди. Мундин бурун ул шаҳарға кўб жафо тегиб эрди ва хароб бўлуб эрди. Ҳазрат соҳибқироннинг давлатиди андоқ бўлдиким, ер юзидаги шаҳарларнинг рашики бўлди ва оламда анинг овозаси тўлди.

58a Мусабекким, Балхға борғонда ҳазрат соҳибқирондин қочиб эрди, чун ҳазратнинг фатҳ хабарини эшитти, қочиб Туркистонға кетиб эрди, /ҳазрат анга Жанги Қавчинни йибарди. Анга етконда Мусабек анинг била урушти. Жанги Қавчин ани босиб, ул қочиб Танги Балоға борди ва ул тоғлар ичида сарғашта ва ҳайрон юрур эрди. Яна ҳазрат соҳибқирон Қаралғочбек — Ҳусайнбекнинг инисини йибарди. Ул отланиб, Мусабекка яқин келди. Мусабек буларнинг қаросин кўруб, қочти. Амир Қаралғоч анинг кейнида тушти. Ҳар неча суруб жаҳд қилди, анга етишолмади. Мусабек икки хотуни билан Жайхундин ўтуб, Шибирғонға, Зинда Чашм қошиға борди ва анда огози фитна ва фасод қилди, ва анинг асаридин Зинда Чашм тирик қолмай, чашми ўзгаларға бўлди³⁰³.

Ҳазрат соҳибқирон давлат ва саодат ва иқбол била қурултой қилғони

Ушбу йилнинг кузида³⁰⁴ ҳазрат соҳибқирон фармонладиким, анга таал-луқ вилоятлардин ва туманлардин ва ҳазоралардин, ҳар кимки бор — даруға ва арбоб ва мингбеги ва юзбеги, барча даргоҳи олийда йиғилсун-лар³⁰⁵. Ҳар ердаким бу хабар борди, ул ердаги даруға билан эл улуғлари йиғилиб келдилар ва анинг олий даргоҳида жамъ бўлдилар. Шейр:

На ердаки бор эрди бир шаҳриёр,
Равон бўлди жон бирла ул номдор.
Бари жон била келдилар, ул замон,
Ба даргоҳи султони соҳибқирон.

Муҳаммад Хожа Апардий ўғликим, оти Зинда Чашм эрди, ул келмади, Андин ўзга барча келдилар. Ул бедавлатдин саодат қочиб ва накбат юзланиб эрди, келмади. Ҳазрат анга киши йибардиким, «Мундоқ қилмагил. Исёндин қўрқуб, йамон феълдин тавба қилгил ва бизнинг сори келгил». Элчи анга бориб дедиким: «Албатта сенга бормоқ керак. Агар бормасанг, ҳазратнинг кўнгли сендин қолур, ва сени йаағи булди деб сенга черик йибаргуси турур». Ул дедиким, «Мен ҳазратнинг камина бандасимен, менга не ҳаддиким йаағи бўлгайман».

586 /Ва элчини сийлаб йибарди ва дедиким: «Сен боргил, мен келурмен». Аммо ул сўзи билан амал қилмади. Ва андин биров келиб дедиким: «Зинда Чашм, таҳқиқ, сизнинг била йаағи турур».

Ушул маҳалда Бек Пиримшоҳ Арлот ва ўғли Тилончиким, Ҳусайнбек билан йаағи эрдилар, ҳазрат соҳибқироннинг фатҳ хабарин эшитиб, шодмон бўлуб, Хуросон соридин итоат учун ҳазратқа боруб эрдилар. Зинда Чашм алардин хабар билиб макр қилиб, соврин ва пешкаклар ва жогир ва ҳар не ишратқа керактур, ўзи билан шаҳардин олиб чиқти. Ва аларға ўтрув бориб, Далба Йайлоқ мавзесида аларға учраб, анда тушуруб тўй берди. Алар маст бўлгонда ато ўғулни тутуб беркитиб инисиға тобшурди ва эл ичида дедиким: «Буларни соҳибқирон қошиға элтгил» ва яшура инисиғакамим, оти Пир Муҳаммад эрди, дедиким: «Буларни ўлтургил». Пир Муҳаммад йарим кунчилиқ йўл борди ва кечада аларнинг ишини қилиб қайтти, ағоси қошиға келди. Ҳазрат соҳибқирон бу ҳолдин хабар билиб, Ўлжайтубекка буюрдиким: «Боргил, қардошингни насиҳат қилиб келтургилким, ниҳоли ҳаёти сар-сар қаҳримиздин пинжидин чиқмағай». Ва бу иш билгучи бир жаҳондида узр тили била дедиким: «Мундин қўрқарамким, менинг насиҳатимни эшитмағай, ва мен ўртада уятлиқ бўлгаймен. Агар ҳазрат қабул қилса, ўғлум Хожа Юсуфни йибарайим». Ҳазрат анинг узрин эшитиб, Тобон Баҳодур билан Хожа Юсуфни йибардиким, Зинда Чашмни насиҳат қилиб келтургайлар. Ул худрай беоқибат аларни тутуб банд қилди.

Ҳазрат соҳибқирон Шибурғонға черик тортиб борғони

59a Ҳазрати соҳибйамин амир Темур Гурагон Зинда Чашмнинг йамон ҳаракатидин хабар топиб, қаҳр ўти ичида тушуб, бўлгон черики билан анга мутаважжіх бўлди. Аму суйидин ўтуб Шибурғонға етти. Зинда Чашм андин қочиб Анжо қалъасигаки, «Шоҳнома»да /Сафиддиз айтиб турур, анда бориб кирди. Нусратийшор черики қалъаға етиб, кавс ва наққора чалдилар. Ва Зинда Чашм ул черикни кўруб кўнглида ваҳм тушуб, чора мундин ўзга кўрмадиким, йамон феълдин қайтиб гуноҳидин тавба қилгай. Ўлжайтубекка киши йибариб дедиким: «Менинг гуноҳимни ҳазрат соҳибқирондин тилагил». Ўлжайтубек ҳазрат қошиға келиб анинг арзадоштини ҳазратқа арз қилди ва йиглаб дедиким: «Анинг гуноҳини ўз караминг била бу қари қулунга башғишлағил ва ул нодонлигидин ва йамон феълдин тавба қилди». Ҳазрат соҳибқирон Ўлжайтубекнинг хотири учун гуноҳидин кечиб бағишладди. Ва Зинда Чашм Мусабекниким, бу фасодқа ул сабаб эрди, қалъадин чиқариб иниси билан ҳазрат қошиға йибарди. Ва ҳазрат соҳибқирон черикини ижозат бериб, ўзи қайтиб Кеш вилоятиға тушти ва Мусабекнинг

гуноҳидин кечиб, лутфу қарам била сийлаб туйлар қилиб, отлар ва қатор тевадар ва хачирлар ва ола боргоҳлар бериб, ул элким анга бурун тааллуқ эрди, яна анга берди. Байт:

Токи бордур олам ва оламда бордур подшоҳ,
Шоҳлардин афв хушдур, банда гар қилса гуноҳ.

Ҳазрат соҳибқирон Балх ва Термиз сори черик йибарғони

Қазодин Зинда Чашмнинг давлат саҳифасида нақбат рақами тортиб эрдилар, бовужуд улким, ҳазрат соҳибқирон андоқ лутф ва марҳамат анинг ҳаққида қилди. Яна анинг кўнглида васваса солиб ва гурур деви ани мувофиқат йулидин чиқориб мутобиғат тариқидин бадбахтлик ағғини ташқари қўйиб, йамон ҳаваслар кўнглига тушти. Ва ажиб бу турурким, хонзода Абулмаоли анинг била мувофиқ бўлди ва фалак юз тил билан айтур эрди. Байт:

Йўқ турур бу ишдин охир ғайри нодонлик сенга,
Оқибат бўлғай бу ишлардин пушаймонлик сенга.

596

/Иккаласи иттифоқ қилиб, Балх ва Термизда ўлтургон улусларни таладилар. Ва бу ишдин ҳазрат соҳибқирон хабар билиб, Хитойи Баҳодур билан Аргуншоҳким, Бурдалиғдин эрди, черик билан алар сори йибардим, аларнинг шарр ва фасодларини дафъ қилғайлар. Нуератпаноҳ черики Термизқа еттилар. Андаги эл сувға кўпрук боғлаб, мухалиф элидин бир неча киши кечада қочиб, кўпрукдин ўтуб, бир бошини бузулуб эдилар. Қолгон мухалифлар нуератшиғор черикнинг қаросин кўруб, қўрқунчдин қочиб, кўпрукнунг бузулғонидин ғофил келиб, кўфрукка кирдилар. Ул бошига стканда кўрдуларким, кема бузулгон эрмиш, ҳайрон қолиб турдилар. Мансур черикининг баҳодурлари аларнинг кейнидин чопиб аларни ўқга туттилар. Қитъа:

Кейнида ўқ ва олдида бўлди сув,
Бари турдилар анда ҳайрону зор.
Агар қайтсалар, ўқ турур бедариг,
Ва гар қочсалар, йўқтур андин канор.

Кўб киши анда ўқ билан талаф бўлди ва баъзилар ўзларини сувға солиб, ўзга канорға чиқмадилар. Келган мухалифдин ўн кишидин бир киши юз меҳнат ва машаққат билан жон элти. Ва Зинда Чашм қочиб Шибурғонга кириб, ул қалъани беркитиб ўлтурди.

Ҳазрат соҳибқирон Жакубекни Шибурғонга йибарғони

60а

Ҳазрат соҳибқирон эшиттиким, Зинда Чашм Шибурғон қалъасини беркитиб, ўлтуруб турур, Жакубекни йибарди. Жакубек черики билан сувдин ўтуб, Шибурғонга келиб, қалъани ўртада олиб тушти, ва ул қиш анда қишлади. Ва Зинда Чашм ўлук кишидек тешукда қолиб, бош чиқара олмас эрди, ул дўстлуққа умид қилиб, қалъадан чиқиб, анинг қошига келиб тавба ва тазарруъ билан дедиким: «Сендин умидим ул турурким, менинг / гуноҳимни ҳазрат соҳибқирондин тилагайсен». Жакубек ҳазрат соҳибқироннинг марҳамат ва лутфидин умидвор қилдуруб, ўзи билан олиб юриди. Беклар бу хабардин вуқуф топиб, ҳазрат аълоға арз қилдилар. Зинда Чашм яқин етконда барча беклар анга ўтрув бериб, иззат ва ҳурмат қилдилар. Жакубек беклар била иттифоқ қилиб, Зинда Чашмни ҳазрат аъло қошига келтурдилар ва ҳазратдин гуноҳин тиладилар. Ва ҳазрат гуноҳидин кечиб, кўп насиҳатлар қилди ва дедиким: «Мундоқ ҳавасларни бошингдин чиқарғил. Давлат, салтанат ҳар кишига лойиқ эрмас. Давлат бир тўни турурким, *Йахтасу би-рахматиҳи ман йашаъу*³⁰⁰ турур. Ҳар кимгаки лойиқ кўргайлар, ул тўнни анга кийдургайлар. Ҳар кишига саъйи кушеш билан элиги бутуннунг этаги етмас». Шеър:

Гар азалдин булмағандур давлат анга ҳамнишин,
Чун кушеш бирла кирмастур эликига, бил, яқин.

Насиҳат қилгондин сўнг риъоят зийиат айлаб олтун камар ва табучоқ от, эгар ва югани била ва қатор тевадар ва хачирлар ва сонсиз қўй анга инъом қилди. Ул тақи хизматкорлиқ камарин белига боғлаб, бандалиққа машғул бўлди.

Ҳазрат соҳибқирон (Жета) сори борғони

Тўнғуз йилда, торих етти юз етмиш иккида (1371) ҳазрат соҳибқирон Жета сори черик тортиб борди. Шеър:

Бир сипоҳики, тўлди жумла жаҳон,
Ки юз сипоҳ этди саз Яздон.
Чун саодат юзи қўйди ба роҳ,
Анга йўлдош бўлди фазли Илоҳ.

606

Сайхундин ўтуб тушти, Кумаз ва Ўрнак Темур эл бўлуб, бандалиқ ҳалқасини жон қулогига солдилар ва итоат камарини белларига боғладилар. Ул эл улус ҳазрат тасарруфида бўлди. Ҳазрат Қўппак Темурни аларнинг забтига қўйди ва андин кўчуб, ўзга ерга бориб тушти. Хабар келдиким, Қўппак Темур итоат йўлидин чиқиб, ўзга ҳаёт бошида /тушкан турур. Соҳибқирон бу хабарни эшитиб, Баҳром Жалойир билан Аббосбек ва Хитойи Баҳодур ва Шайх Али Баҳодурни Қўппак Темур бошига йибардиким, ул кофирнеъматнинг ишини бир сори қилеунлар. Алар ҳукм билан амал этиб, Қўппак Темур бошига юридилар. Йаағига етиб муқобиласинда йасол тортиб турдилар. Баҳром Жалойир эли юзбеги биланким, оти Тезгичи эрди, ва Баҳром билан ҳусумати бор эрди, иттифоқ қилдиларким, Баҳромни тутқайлар. Баҳром бу ҳолдин хабар билиб, бекларга айтти ва ўз ишига эҳтиёт қилди. Аларнинг ҳаёли фосид бўлуб, ҳеч иш қила олмадилар ва икки черик бир-бирипинг муқобиласида тургонда Хитойи Баҳодур Шайх Али Баҳодур била уруш маслаҳати учун сўзладилар. Шайх Али Баҳодур ани эшитмади. Хитойи Баҳодур дедиким: «Магар Шайх Али Баҳодур ҳаёт қилдиким, мен душмандин қўрқубмси». Ҳазаб ўти бошига чиқиб, Ойша хотун³⁰⁷ суйидин кечиб, йалғуз ўзини душманларга урушти ва неча кишини алардин тушурди. Алар қўб эрди, Шайх Али Баҳодур анинг кейинидин бориб, ул тақи душманларга ўзини уруб урушти ва Хитойи Баҳодурни қўб тақаллуф қилиб қайтарди ва иккаласи саломат чиқиб, черикларига қўшулдилар.

Мундоқ ишларким ажойиб турур, барча соҳибқироннинг давлатидин турур. Андин сўнг беклар сулҳ қилиб, йарашиб ёндилар. Ва борурда жалойир элиниким, Баҳром била йамон андиша қилиб эдилар, барчани йасоққа еткурдилар ва соҳибқирон қошига бордилар. Ҳазрат бекларга сулҳ қилгон учун аचीқланди.

Ҳазрат соҳибқирон иккинчи қатла Жета сори черик тортиб борғони

61a

Ҳазрат соҳибқироннинг ҳиммати ҳар ишгаким юз қўйса эрди, ул ишни тамом қилмагунча кўнгли тинмас эрди. Бекларким, адув била ярашиб қайтиб келиб эдилар /ҳазратқа ул иш ёқмай, ложурма, муборак нафаси билан яна душман сори озим бўлди. Ҳукм қилдиким, черик жамъ бўлеун. Ҳар ердаким, черик бор эрди, ул соҳибқирони комкор эшигида йиғилдилар. Назм:

Чу шох эшикида йиғилди сипоҳ,
Бари паҳлавон ва бари кийнахоҳ.
Биёбондаги қўмдин афзун эди,
Тамур ичра гўёки Жайхун эди.

Ул ҳазрат нусратшиёр черики била Сайрам ва Янгидин³⁰⁸ ўтти. Мухолифлар эшитиб, бир-бир бўлди ва ҳар бири бир сори кетдилар. Ва ҳазрат саккиз йағочғача борди ва черикка мол ва асир қўб тушти. Давлат ва саодат

била қайттилар³⁰⁹ ва Одун кўзи мавзёида Мусабек ва Зинда Чашм бовужуд мунча алтоф ва карамким, ҳазрат соҳибқирон аларга қилди, яна ул бадбахтларнинг қушилларида муҳолифат тушуб, Мусабек Хизр Йасурий угли Исҳақ била бу иш учун кенгаштилар. Ойитлар ичиб аҳд қилдиларки, Қаро Самои мавзёида³¹⁰ етконда ҳазрат соҳибқирон овға чиққанда анга иш қилгайлар. Биров ул ҳолдин соҳибвуқуф бўлуб, келиб ҳазратқа арз қилди. Ҳазрат бу ҳолдин хабардор бўлуб, ҳукм қилдиким, булар ҳозир бўлеунлар. Ва барча ҳозир бўлуб алардин бу сўзни сўрди ва сўргондин сўнг маълум бўлдиким, бу сўз чин эрмиш³¹¹.

Маҳди улё Сарой Мулк хоним, Мусабекнинг эгачисининг қизи эрди ва маҳзараи тиниқиёмат Ака Бегини³¹² анинг ўғлига помзод қилиб эдилар. Ҳазрат соҳибқирон Мусабекка дедиким: «Ҳар неча улут ёзуқ чиндин зоҳир бўлуб турур. Аммо аромизда қариндошлиқ бўлгон учун бу ёзуқни афв қилдим, ва тақи сақолини оқи ҳурматидин кечтим». Ва хонзодага дедиким: «Мен аҳли байтга муҳибби давлатхоҳ турурмен. Бас, бу жиҳатдинким сен саййидсен, гуноҳингдин кечтим. Аммо бу вилоятга турмағайсен». Ва Шайх Абуллайсини Каъба сори йибарди ва Хизр Йасурий Сайфуддинбекнинг/ қайини иниси бўлур эрди, Сайфуддинбек гуноҳини тилади. Ҳукм бўлдиким, Зинда Чашмини банд қилиб, Самарқандда элтсеунлар. Ани ул ерға элттиларким, андин ўзга чиқмоқ мушқил турур.

Ҳазрат соҳибқирон Самарқандда бориб саодат ва иқбол била тушти. Ва Шибургон вилоятиким, Зинда Чашмда эрди, Оқ Буганин ўғли Баён Темурға берди.

Ҳазрат соҳибқирон Хоразм валийсига элчи йибарғони

Ҳазрат соҳибқирон Мовароуннаҳр вилоятини муҳолифларнинг эликлари- дин чиқарди ва Чигатой дастури билан забт қилди. Аммо беш-олти йил эрди- ким, (Кот ва) Хевақ вилоятининг закотини Ҳусайн Сўфийким, Тўнгдай ўғли эрди ва ўмоғи қўнғирот эрди ва Хоразм вилоятда ҳоким эрди, закотдин ҳосил бўлгон йармоқни олур эрди. Ҳазратнинг олий ҳиммати ул ҳолдин во- қиф бўлуб, Алфа Тавочини бир жамоат киши билан элчиликка Ҳусайн Сў- фийга йибарди ва дедиким: «Хевақ (ва Кот) закоти Чигатой улусига тааллуқ турур ва эйаси йўқ жиҳатидин сен олур эрдинг. Дахл қилмағайсен ва бизга тааллуқ кишига тобшургайсенким, дўстлуқ аромизда бўлгай»³¹³.

Алфа Тавочи Хоразмга бориб, ҳазрат соҳибқирон айтқон сўзларни анга айтти ва анга кўб муболага қилдиким: «Албатта бу ишда дахл қилмағайсен». Аммо Ҳусайн Сўфий неча маҳал эрминким, ўз муроди била ҳукумат суруб, ҳар на хогири тилагандур, андоқ қилиб турур ва ҳеч киши анга монир бўлмай турур. Бу жиҳаттин йахши жавоб бермади ва дедиким: «Мен бу вилоятни қилич била олибмен, яна қилич била мендин олгайлар»³¹⁴. Боргон Тавочи қайтиб анинг айтқон сўзини арзга еткурди. Ҳазратга ғайрат бўлуб, Хоразмга мутаважжих бўлди.

Аммо мавлоно Ҳалолиддин Кешийким, асру солиҳ ва обид киши эрди ва доим ҳазрат соҳибқироннинг мулозиматида /эрди, ул дедиким: «Сиз агар борсангиз, мусулмонлар ташвинда бўлурлар. Мен бориб анга насиҳат қилайим ва андоқ қилайимким, сизга мутеъ бўлгай». Ҳазрат ул дегон сўзни қабул қилиб, ижозат берди ва мавлоно Ҳалолиддин мусулмонларнинг искуҳолуги учун Хоразмга борди. Ва Ҳусайн Сўфийни кўруб, насиҳатлар ва пандлар анга деди ва ойоти Қуръондин ва ҳадисдин анга йахши сўзлар деди. Аммо ул бу давлатқа лойиқ бўлмагон жиҳатидин қабул қилмади ва буюрди- ким, ул азизни беркитиб қалъада солди. Ҳазрат соҳибқирон бу хабарни эшитгач черик йигилмоққа фармонлади. Мисратъ:

Буюрдиким, то жамъ бўлгай синоҳ.

Ҳазрат соҳибқирон Хоразмга борғони

Баҳордаким, торих етти юз етмиш уч эрди, сичқон йилда (1372, баҳор) ҳазратнинг черики йигилиб, черикка улдуфа³¹⁵ улаштирди. Назм:

Очилди дурру ганж ва қилди нидо,
Черик ичра ҳар кимки, бор бенаво.
Равон манга келсунким, зар берайим,
На зарким, барига гуҳар берайим.
Келиб олур эрди черик симу зар,
Бири зар олиб, бири лаълу гуҳар.

Ва Самарқанддин отланиб, Қарши ёзида³¹⁶ ов солиб, Қуббаи Метин мавзеъида тушти. Анда Малик Ғиёсуддинким, Муъизуддиннинг ўғли эрди ва атоси ўлгондин сўнг Ҳирот мамлакатида подшоҳ бўлуб эрди ва Ғуру Қўҳистон анга тааллуқ эрди, Ҳожи Вазир отлиқ навкарини кўб булаклар³¹⁷ билан ва отлар ва қатор хачирлару тевадар ва қумошдин беҳадд ҳазратқа йибарди. Ва ул йибаргон пешкашларнинг ичида бир бўз от бор эрди, оти Ханг Аглақ, олтун эгари билан. Шейр:

Қавий филдек ҳайбати чун ҳизабр,
Юрушда чу сл ва бийик ҳамчу абр.
Хайлдин эди тезроқ юриши,
Анинг киби от кўрмайдур киши.

626 Бу пешкашлар билан Ҳожи Вазир келиб соҳибқирон дийдорига мушарраф бўлди, ва келтурган булакларни тортти. Ва Малик тилидин давлат-хоҳлуқ ва ҳавохоҳлуқ сўзларини арз қилди. Ул соҳибқирон давлатманд/келгон Вазирга кўб нима инъом, Маликка хатлар битиб, пешкашлар билан бир муътамид кишисини³¹⁸ келгон киши била қўшулуб, Ҳиротқа Малик қонига йибарди. Андин сўнг ҳазрат соҳибқирон Жаку Барлосни Қундуз ва Бағлон ва Кобулга ул тарафдаги вилоятларга ҳоким бўлғай (деб йибарди). Ва кўб киши черикидин анга қўшулуб йибарди. Ва «буралди» элиниким, аларнинг юрти анда эрди, ани тақи берди³¹⁹. Ва Сайфуддин-бекни Самарқандда қўйди ва ўзи давлат билан Хоразм сори мутаважжих бўлди. Шейр:

Юрур эрди ул йўлда елдек равон,
Шаҳаншоҳи дин, шоҳи соҳибқирон.
Зафар чокару бахт анга ҳамнишини,
Ғажирчи анга эрди фатҳи мубин.

Бухородин ўтуб, Жайхуннинг йақосида Сеноя мавзеъида³²⁰ етти, душманинг қаровули илгари келиб эрди, мансур черикининг қаровули аларга учраб, урушуб, душманинг қаровулига зафар тобтилар ва аларни тутуб келтурдилар. «Шу кунга йахши» деб, барчани ўлтурдилар ва андин ўтуб, Кот³²¹ қалъасига етконда Пирим йасовул ва Шайх Муҳаммад Муъаййидким, Ҳусайн Сўфийнинг беклари эрдилар ва бири даруга ва бири қози эрди, иттифоқ билан ҳисор дарвозасини беркиттилар ва забт ва муҳофизатқа машғул бўлдилар.

Ҳазрат мансур черики билан Котга келиб, қалъани ўртада олиб туштилар. Назм:

Чу икки тарафдин уруш бўлди тапғ,
Йараш эшигин боғладилар чу санғ.
Равон эттилар ўқ ва тош қалъадин,
Ўқ ва тош била тўлди рўйи замин.
Ва лекин бироқ қилмади ҳеч кор,
Бўён эрди чун лутфи Парвардигор.

63a Ҳазрат ғайратидин дедиким: «Раво бўлғайким, Ҳусайн Сўфийнинг қўлининг кундузи кечага етқай ва ул эликига тушмағай». Буюрдиким, барча хас ва хашак келтуруб, хандақни тўлдурсунлар, ва муборак нафаси билан хандаққа яқин бориб, /тўлдургондин сўнг ишорат қилдиким, Кўча Малик хандаққа кириб борсун. Кўча Малик кирмай, ваҳмдин илгари бора олмади, Хумори ясовулга ишорат қилди. Ул югуруб хандаққа кирди. Байт:

Диловар киши қилур ул корзор,
Кўнгулсиз киши қилмас ул ҳеч кор.

Ва Мубашшир ва Той Хожа тақи сунгида кириб бордилар. Черик эли бу сурашни куруб, барча хандаққа кириб, қатъа томига³²² ёпуштилар. Барчадин бурун Шайх Али Баҳодур томға ёпуштиким, чиққай. Мубашшир аёғини туттиким, ул тақи чиққай: биров юқоридин найза билан эликига урди. Жаҳон Паҳлавон анинг найзасин тутиб синдурди ва анинг бошига қилич урди. Черик ҳар соридин ёпушуб, ҳар соридин йўл қилдилар ва шаҳарга кириб, улугларин тутуб ўлтурдилар ва кўб кишини (йарадор) қилдилар.

Тонгласи ҳазрат соҳибқирон асирларни куймакка фармонлади, ва андин кучуб, Хоразм сори мутаважжих бўлди. Ва Куча Маликниким, — хандақ ичинда кирмайдур эди, йасоқ таёқи уруб, эшак қуйруғига боғлаб, Самарқандга йибарди. Ва Ғийсиддин Тархонким, Қишлиқ наслидин эрди ва Чингизхон атоларини тархон қилиб эрди ва Улжайту ўғли Хожа Юсуф Улжайту иккаласини баҳодурлар билан илгари йибардилар ва алар Керай ариғига аёғи соридин, Дақалак отлиқ, бир бўлак киши билан ўтуруб эрдилар. Ҳумла этиб, от солдилар. Аммо ҳазрат соҳибқироннинг баҳодурлари аларга голиб бўлуб, қочурдилар ва андин юруб, Хоразмнинг теғрасидаги вилоятларни таладилар.

636 Ҳусайн Сўфийнинг ул миқдор қуввати ва журъати йўқ эрдиким, туруб урушқай. Ҳисор ичида кириб, шаҳарни беркитти ва киши чиқариб зори ва тазарруъ билан амон тилади. Аммо ҳазрат соҳибқирон /анинг гуноҳидин лутф карам била кечариға ҳаёл эттилар, вале Кайхусрав Хутталонийким, ҳазрат соҳибқирон адовати кўнглида бор эрди ва заруратдин ул ҳазратқа мулозимат қилур эрди, йашура бир кишини Ҳусайн Сўфийга йибардиким, «Зинҳор Темурбекнинг сўзига эътамид қилмағайсен ва черикингни тайёр этиб, шаҳардин чиқиб тургил. Мен ўз элим била келиб сенга қўшулурмен»³²³. Ҳусайн Сўфий анинг сўзига кириб, шаҳардин сипоҳий ва рабият билан чиқиб, наққора ва нафир чалдуруб, сурон солдуруб. Ва Қовун аригиким, шаҳардин икки йағоч йироқ эрди, анда келиб, йасол тузуб турди. Ва ул маҳалда черикнинг кўбраки ҳар сори чоққунга бориб эрди, ҳазрат соҳибқирон қолгон кишилари била Ҳусайн Сўфий сори юриди. Байт:

Чу бир-бирига икки черик тортти саф,
Дудоғлариға келтуруб барча каф.
Чу қилдилар ороста майсара,
Бари сув сори тортти бору бара.

Аначи Қалта била Пашойи ва Шунқор Жирғату сув ичида от билан кириб, кемадек ул отлар сув ичида юруб, ул сори чиқтилар.

Ва йаағи черикка ҳамла этиб уруштилар. Ва Шайх Али Баҳодур беш киши билан сувдин ўтуб, Хожа Шайхзодага ҳамла қилдилар ва ани қочурдилар. Муъаййидбек ва Хитойи Баҳодур ва Оқ Темур Баҳодур сувдин ўттилар ва Элчи Баҳодур ўтарда умри тугангани учун сувга кетти.

Ҳазрат тақи майл эттиким, сувдин ўткай, Шайх Муҳаммад Баён Сулдуз қўймади ва деди: Байт:

Ки мундин нари йўқ раво сенга разм,
Сенга тахт эрур лойиқ ва мулк ва базм.

64a Ва ўзи отини сувга солиб, ул сори саломат ўтти. Термиз хонзодаларидин Абулмаоли анинг кейинидин кетти. Сувдин кечкон диловарлар душманга юруб урушуб, бостилар ва дарвозағача сурдилар. Ва алар ҳисор ичида кириб дарвозаларни беркиттилар. Ва /нусратқарин черики фатҳ ва ферузлуқ билан шаҳарнинг йақиниға туштилар.

Ва чоққунга боргон черик моли олам билан келдилар ва шаҳарни қамал этиб ўлтурдилар. Ҳусайн Сўфий қатъа ичида ўз ишидин пушаймон ўлуб андоқ ғам едиким, вафот бўлди. Назм:

Ўшул ғамда андоқ забун бўлди ул,
Ки ул ғусса ва дарддин ўлди ул.

Ҳусайн Сўфий ўлуб, Юсуф Сўфий анинг ерига
ўлтургони ва ул ҳазрат билан йараш қилгони ва ҳазрат
Хонзодани шаҳзода Жаҳонгир учун тилагонининг сўзи

Ҳусайн Сўфий ўлгонидин (сўнг) иниси Юсуф Сўфий анинг ерига ўлтурди ва арода киши солиб йараш сўзин айтурди. Юсуф Сўфийдин соҳибқиронга ҳеч навъ йамонлиқ келмайдур эрди. Ҳазрат анинг бирла йарашти. Ва анинг иниси Оқ Сўфий хон қизи Шакарбекани олиб эрди ва ул хотундин бир қиз бор эрди, оти Севинбека, аммо «Хонзода» билан машхур бўлуб эрди. Назм:

Малоҳатда бир бўстони эди,
Жаҳон ичра бир дилситони эди.
Паридек юзи, хуйи-феъли малак,
Лаби шакар ва ўзи кони намак.

Ҳазратнинг муборак кўнглида туштиким, ул пари пайкарии шаҳзода Жаҳонгир учун олгай³²¹. Келгон кишилар била йахши сўзлашиб, бу сўзни аларга деди ва бу кишилар хушҳол бўлуб ёниб, Юсуф Сўфийга дедилар. Ул тақи миннат тутуб қабул этти ва дедиким: «Бу моҳпайкарнинг йароғи³²³ тайёр йўқтурур. Алар давлат билан қайтсунлар, мен йарогини қилиб, саранжомким маслаҳат кўрсалар йибарайим». Ва қазиййа мунунг била қарор тапиб, соҳибқирон қайтти ва Хос³²³ жилгасида тушконда буюрдиким, Кайхусрав Хутталонийни келтуруб, беклар анинг йаргусини сўрсунлар. Кайхусрав ҳозир бўлгонидин сўнг беклар сўруб билдиларким, Ҳусайн / Сўфийга киши йибариб, муҳолифат ҳавасин қилгон эмиш. Бу сўз таҳқиқ бўлгондин сўнг ани беркитиб, Самарқанд сори йибардилар ва Ҳусайнбекнинг навкарлариға тобшурдилар. Ул Ҳусайнбекни ўлтургони учун Ҳусайнбекнинг навкарлари Кайхусравни ўлтурдилар. Ва Хутталонни ҳазрат соҳибқирон Шер Баҳром ўгли Муҳаммад Миракким, Кайхусравға ҳам уруғ бўлур эрди, берди. Ва соҳибқирон ул қишни давлат ва саодат билан уткарди.

646

Ҳазрат соҳибқирон иккинчи қатла Хоразмға боргони

Ул маҳалдаким, Кайхусрав Хутталонийни туттилар, Муҳаммадбек анинг ўгли эрди ва Хизр Йасурийнинг ўгли Исҳақ ва Маҳмудшоҳ Бухорий учаласи қочиб, Хоразмға бордилар. Юсуф Сўфийга анда боргонда дедиларким: «Темурбекнинг сўзига эътиمود қилмағайсен» ва анча сўзладиларким, анинг кўнглини ҳазрат соҳибқирон дўстлугидин чиқардилар. Ва аларнинг сўзига кириб, муҳолифат қилабошлади ва аҳду шартни бузуб, келиб Котни хароб қилди ва андаги кишиларни бир-бир қилди. Аммо рўзгор таажжуб тили била қўлогига айтур эрди: «Мундоқ қилмаким, бу ишдин пушаймон бўлгунгдур».

Чун қишнинг золим черики ўтуб, муаддалатшиёро султон — баҳор изҳори шавкат қилди, ҳазрат соҳибқирон рамазон ойида торих етти юз етмиш тўртда, ут йилда (1373, январ) Қаршиға бориб тушти. Ва ҳар ердаги черик, барча жамъ бўлди. Назм:

Йиғилди черик анда ҳаддин берун,
Биебондаги қумлардин фузун.
Бариси баҳодур, бари комрон.
Саодат била барчаси шодмон.

Черик йиғилгондин сўнг ҳазрат соҳибқирон саодат юзини Хоразм сори қилиб, қумлоқдин Хоразмға етти. Юсуф Сўфий ўз ишидин пушаймон бўлуб, тазарруъ ва нийоз билан³²⁶ амон тилади ва қабул қилдиким, / Хонзодани йароғи билан нечукким, муносиб бўлса, йибарайим. Ҳазрат ўз карами ва лутфа била гуноҳидин кечиб, қайтти. Ва Самарқандким, анинг дорусеалтанати эрди, давлат ва иқбол била бориб ва тўй йарогини қилиб, асбобиға машғул бўлди.

65a

Ҳазрат соҳибқирон бекларини Хоразмга Хонзода хоним учун йибаргони

Шаввол ойида, торих етти юз етмиш бешда, барс йилида (1374, март) аввал баҳорда соҳибқирони комкор фармонладиким, Ёдгор Барлос бинни Лолаким, Қарочор нуённинг ўғлонларидин эрди ва Довудбек ва Ўлжайтубекни подшоҳона бўлақлар билан Хоразмга йибардиким, маҳди улё Хонзодани келтургайлар. Беклар Хоразмга бориб, Юсуф Сўфий аларни азиз тутуб, тўйлар берди. Ва алар таки ўзлари била келтургон бўлақларни анга торгитлар. Назм:

Ким эрди бари лаъл ва мушқу абир,
Қумошлари зарбофт ва хаззу ҳарир.
Хитойи қумошлар, хачирлар қатор,
Тубучоқ отлар бари раҳвор.
Додаларки, ҳар бири эрди қамар,
Яна қул баччалар мурассаъ камар.

Бўлақларни олгондин сўнг Юсуф йахши тўй тортиб, Хонзодани йибарди, йахши йароқ биланким, подшоҳларга муносиб бўлғай. Беклар бировни Самарқандга чобтурдилар ва келгонлардин хабар йибардилар. Бекларниинг келгонидин ҳазрат соҳибқирон хабар топиб, Қўртуқа хотунким, Қайдухоннинг³²⁷ ўглининг хотуни эрди, бўлгон бекларнинг хотунлари ўтрав йибарди. Алардин сўнг шаҳарнинг содот ва қазот ва уламо ва машойиху арбоблари Қотқача ўтрав бордилар. Ва юз тумон таъзим ва тақрим билан Хонзодани Самарқандда кетурдилар. Андин сўнг тўй тартибиға машғул бўдилар ва шаҳарни ойин боғлаб, анвоъ такаллуф била ораста қилдилар. Ва эл ичида/ андоқ айшу ҳузур ва шодмонлиқ пайдо бўлдиким, ғам оти жаҳондин йўқ бўлди. Назм:

Бари шаҳр эрди тўла айшу сур,
Раъиятлар ичинда завқу ҳузур.
Йўқ эрди жаҳон ичра андуҳу ғам,
Қўнгулларда бир зарра дарду алам.

Ақд бўлғонда анча олтун ва қумуш ва лаълу жавоҳир сочтиларким, қўб киши остида қолди³²⁸.

Шаҳзода Жаҳонгир Хонзода хоним билан зифоф³²⁹ қилғони

Беклар тўй тартибиға машғул бўлуб, анча чодир ва шомийона ва оқ уй тикдиларким, фалакнинг юлдузларидин қўбрак. Ва хосса учун бир оқ уй кўк киби тикдиларким, ичи-да таши лаълу жавҳар билан мурассаъ эрди.

Висоқи шаҳаншоҳ учун тиктилар,
Ким эрди мурассаъ ба лаълу гуҳар.
Ичинда қўйуб тахти гавҳарнигор,
Анинг устида ўлтуруб шаҳриёр.
Ёнин ётиб ул хусрави комёб,
Фалак устидадур магар офтоб,
Йиғилиб эшикда маҳону қаҳон,
Бариға қўнгул хурраму шодмон.
Бари ер юзи тўлди шаҳду шакар,
Жаҳон то жаҳон тўла бўлди самар.

Моҳ юзлук соқийларнинг карашмалари аччиқ жоғирнинг нашъаси билан бир бўлуб, ошиқларнинг ақлу ҳушларини талаб элтур эрдилар. Ва мутрибларнинг нағмалари наво оҳанги билан ошиқларни беҳуш этар эрдилар. Уламоу фузало соатда ул ҳазратнинг мажлисида шаръи мутаҳҳара

йўсуни билан ул ойни шаҳзода билан ақд боғладилар. Ва ҳар соридин «Муборақбод» деб, дуою сано унини кўкка етқуздилар. Бас, анжумани хусравий хилват эвиға кирди ва олам қаро бурунчак бошиға борди. Назм:

Дема кечаким, ул шаби қадр эди,
Бари юлдузу ҳар бири бадр эди.
Саодатнарвар эрди ул дам спехр
Юрур эрди маҳ хизматида ба меҳр.

66а Зифоф хилватхонасиким, файзи Илоҳийдин ораста эрди, маҳалли ижтимоъи спехр салтанати ва буржи муқарина саъддин бўлди ва бу тўй етти юз етмиш бешда бўлди³³⁰. *Вил-ҳамду ли-л Лоҳи Раббил-оламинин, вас-салом/ вас-салот ала саййидил-мурсалин ва хотами-н-набийинн.*

Ҳазрат соҳибқирон учунчи қатла Жета сори черик тортиб борғони

Панжшанба куни шаъбон ойи аввалида, торих етти юз етмиш олтида (1375,5-январ) ҳазрат соҳибқирон черик жамъ этиб³³¹, Жета сори мутаважжих бўлди, Қатагон работида³³² тушти. Ҳаво булут бўлуб, қор билан йамғур тўкабошлади ва андоқ совуқ бўлдиким, ҳеч ким элик чиқараолмас эрди. Ва от-улоғлариға самон қаламоқ учун ожиз бўлдилар. Ва бу совуқ жиҳатидин кўб киши талаф бўлди. Ҳазрат соҳибқиронға раҳм келиб, дедиким: «Қайтиб Самарқандда бориб икки ой анда турали, совуқ бир сори бўлгунча». Қайтиб Самарқандда тушгилар ва анча таҳаммул қилдиларким, совуқ бир тараф бўлуб, ҳаво йахши бўлди. Ва яна душанбаи шавволда (20.03.1375) Жета сори мутаважжих бўлдилар.

Шаҳзода Жаҳонгир илгари бўлди ва Шайх Муҳаммад Баён Сулдуз ва Одишоҳ Баҳром Жалойир ўгликим, атоси ўлганда жалойир элини соҳибқирон анга бериб эрди, шаҳзодаға қўшўлди.

Сайрамдин ўтқонда Чорун мавзеъида³³³ еттилар, Жетадин бир киши тутуб келтурдилар. Ҳазрат ул кишидин аҳвол сўрди. (Ул) дедиким: «Қамариддинким, ўмоги дуглат турур ва Жета эли анга тааллуқ турур, сиздин хабари йўқ турур³³⁴. Аммо черикини йиғиштириб, Ҳожибекка муъаттал ўлтуруб турур». Соҳибқирон бу хабарни эшиткач фармонладиким, «Илгари бўлгон киши таваққуф қилмай юрсунлар». Ва ўзи тақи таъжил билан юриди. Қамариддин (тарафидин) хабар топтиким, нусратшиғор черики етти, (ул ерида) тура олмай Барака Ғурийн³³⁵ дегон ерга бориб кирди. Ва ул ерда уч дара бор эрди, асру чуқур ва уч улуг сувдин чиқиб борур эрди. Қамариддин черики билан икки сувдин ўтуб, у черики дараға тушти ва йўллари беркитиб, киши қўйдуруб ўлтурди.

66б Шаҳзода Жаҳонгир анинг бошиға юруб, наққора ва нафир унини фалак ичида солдуруб, баҳодурлар/ илгари юридилар ва душманга етиб, бир-бировга ўқ оттилар. Андин сўнг алар муқобиласида тушгилар. Кеча бўлгонда Қамариддин Жета черики билан қочти. Баҳодурлар алардин хабар топиб, кейинларида тушуб, кўб кишини ул кофирлардин олиб ўлтурдилар.

Тонг отқонда соҳибқирон авжи азамат билан етти ва Жета аҳволин билиб, Довудбек ва Ҳусайнбек ва Уч Қаро Баҳодурни Жета (черики) кейнида йибарди. Алар ҳукм йўсини била амал қилиб, Ила суйинининг³³⁶ қўйиси сори юридилар. Ва Ҳусайнбек сувға тушуб вафот бўлди ва узга беклар йаагига етиб, таладилар. Сонсиз от ва тева тушти. Ва баъзи ҳазоралар буларға кириб, эл бўлди³³⁷. Аларнинг кўчуруб, куран³³⁸ қилдуруб, Самарқанд сори йибардилар. Ва соҳибқирон душман кейнида Пойтоғ мавзеъига³³⁹ буюрдиким, «Борсунлар!» Ва шаҳзода Жаҳонгирни баҳодурлар билан қўшуб дедиким: «Жаҳд килингким, Қамариддин эликка тушқай». Шаҳзода баҳодурлар билан ва ҳазораларким, Жетаға тааллуқ эрди ва Учқармон мавзеъида³⁴⁰ ўлтурур эрдилар, таладилар. Ва Қамариддиннинг хабарин эшитдиларким, тоғ ичида турур, тоғ сори юрилиб, эл-улусидин чиқиб, қочти. Баҳодурлар анга таллуқ эл-улусни қобтилар. Шамсуддинбекнинг хотуни Буён ого ва қизи Дилшод ого эликка тушти. Ва шаҳзода

соҳибқирон қошига киши чобтуруб, бўлгон аҳволни арзадошт қилдилар. Соҳибқирон хабарларни эшитиб, кўчуб, Қаро Қисмоқ устида чиқиб тушти. Ва шаҳзода Жаҳонгир саодат билан қайтиб, ҳазрат қошига келиб, сонсиз мол тортиб, Дилшод оғони тортти. Кичик ёшидин мундоқ улуг иш эликидин келди.

67a Соҳибқирон андин қайтиб, Отбошига келиб, андин Арпа ёзида³⁴¹ тушти ва неча кун айшу ишрат билан ўлтурди. Буюрдиким, Муборақшоҳ Макритким, ҳазора бекларидин эрди ва соҳибқироннинг эртаги /давлатхоҳи эрди, «Тўй йароғини қилсун!» Тўй этиб, йахши тўққузлар тортиб, хизмат қилди. Ва соҳибқирон ани махтаб, тарбият ва иноят кўзи билан боқти. Ва Хусайнбек бу сафарда охират сори сафар килиб эрди, анинг мансабини ўғлигаким, оти Худойдод эрди, берди.

Ҳазрат соҳибқирон Дилшод оғо билан зифоф қилғони

Қола Аллоҳу таборақ ва таоло: *Фа-анкиҳу мо таба лақум минан-нисоъи масна ва судоса ва рубоъа*³⁴². Ҳазрат Аллоҳ файзи мундоғ воқиъ бўлуб турурким, тўрт хотун олинглар, соҳибқирони жувонбахтқа ул сахройи дилкушода майл бўлдиким, Дилшод оғони олғай, тўй асбобиға ҳукм қилди. Байт:

Буюрди ўшул ерда ул шаҳриёр,
Ки қилғайлар асбоби тўй ошкор.

Ҳазрат давлатидин хоссу омм барча шодком ва айшу ишрат била машғул бўлдилар. Ва ишрат асбобидин наким ҳаёлда кечар эрди, барчаси муҳайё ва тайёр эрди.

Ва ҳар сориким, кўрар эрдинг бир гули тоза баҳордек, эликида олтун пилла тўла шароби аргувонидин олиб тутар эрди. Ва ҳар тарафким, қулоқ солур эрдинг, бир тарафи ўлтуруб, суруд садосин олам ичра солиб, йахши уни билан айтур ашула. Байт:

Ки соҳибқирон шод бўлсун мудом,
Мамолики хушу давлати мустадом.

67b Тўйдин сўнг кўчуб, Йасси Дабондин^{342a} ўтуб, Ўзгандда туштилار. Ва маҳди улё Қутлуқ Туркон бекларнинг хотунлари била Самарқанддин келиб, барча соҳибқиронга муборақбод дедилар. Ўзганддин ўтуб, Хўжандда еттилар³⁴³, Баҳром Жалойир ўғли Одилошх хизмат камарини белига боғлаб, ҳазратқа тўй тортиб, отлар пешкаш қилди. Аммо кўнглида бу ҳаёл эрдиким, соҳибқиронга ул тўйда макр қилгай. Аммо соҳибқиронга ҳазрат Ҳаққнинг инояти сақлар эрди, давлат илҳомидин қулоғи еткурдиким, «Мунда турмагил» ва Одилошхнинг ишидин/ соҳибқироннинг муборақ кўнглида кечтиким, мунда ўлтурмоқ маслаҳат йўқтурур: филҳол, ул мажлисдин қўпуб отланди ва ўрдуға бориб тушти. Ва ул вақтдаким, соҳибқирон Қамариддин сори борур эрди, Шайх Муҳаммад Сулдуз ва Одилошх Жалойир ва Туркон Арлот учаласи аҳд қилиб эрдиларким, агар фурсат топсалар, ҳазратни тутқайлар ва мунда тушканда ҳаёлар қилдилар. Аммо ул ҳазратни инояти Раббоний сақлар эрди, ҳеч иш қила олмадилар.

Соҳибқирон андин кўп черикни ижозат берди, ўзи давлат билан Занжир Саройгаким³⁴⁴, Қаршидин икки манзил йироқ турур, бориб қишлоқ солди.

Ва ушбу қишда Одилошх хизматда келиб, соҳибқиронга кўрунуш қилиб, ул андишаи фосидким, қилиб эрдилар, ўз тили билан ҳазратқа деди. Соҳибқирон ул сўзни эшитиб, ўзига келтурмай ҳеч нима демади ва Одилошхни йахши сийлади.

Қиш ўтуб ёз бўлгонда йарлиғ бўлдиким, «Черик йиғилсунким, Хоразм сори борурмен!» Ҳар тарафдин черик йиғилиб келди. Ҳазрат соҳибқирон Шайх Муҳаммад Баён Сулдузни туттурди. Бас, таҳқиқ қилгондин гуноҳи зоҳир бўлди. Мири Маликким, инисини бу Шайх Муҳаммад ўлтуруб эрди, анга тобшурди, то андин инисининг қонини тилагай. Мири Малик ани

ўлтурди ва Боязид Жалойирнинг икки ўглипи: Али Дарвеш ва Муҳаммад Дарвешни ўлтурди. Ва сулдуз туманини Оқ Темур Баҳодурга берди.

Ҳазрат соҳибқирон учунчи қатла Хоразмга борғони зикри ва Сари Буга билан Одилшоҳ йаағи бўлгон учун йўлдин қайтқони

68a Аввал баҳорда, торих етти юз етмиш еттида (1376, март) табиъат султонининг фармонидин сабза черики ҳар соридин тебраниди. Шикүфанинг сардори шаҳар ва ҳисор боғларини муҳофизат қилмоқ учун муқаррар бўлди. Ва сабза черики ферузлуқ билан /саҳрога юзин қўйди. Байт:

Сабза черикига ҳукм этти чу султони баҳор,
Борди саҳро сори хушҳол ҳумоюносор.

Соҳибқирон давлат ва иқбол билан Хоразм сори юз қўйуб, борурга жозим бўлди. Оқ Бугани Самарқандда қўйди ва Сари Буга билан Одилшоҳ Жалойирни ва Хитойи Баҳодур ва Элчи Баҳодурни ўзга беклар била ўттуз минг киши қўшуб, Жета сори йибарди ва фармон қилдиким, Қамариддин бошига бориб жаҳд қилсунларким, ул адм бўлғай³⁴⁵. Байт:

Ўттуз минг киши, барчаси номдор,
Йибарди Жета сори ул шахриёр.

Ва ўзи нусрат ва саодат била Хоразм сори мутаважжих бўлди. Ва сув йақосида Сепоя мавзеида давлат била тушти. Туркон Арлот сувнинг ул юзидин мутаважжих ўлуб эрдиким, ҳазрат қошига келгай. Яна йамон андиша хогирига кечиб андин бориб, Гурзувон³⁴⁶ сориким, анинг қадимий юрти эрди, борди. Ҳазрат соҳибқирон Пўлодни бир жамоат киши билан анинг кейнида йибардилар ва алар кеча-кундуз суруб, Андхуд суйидин ўтуб, Форёб суйинини³⁴⁷ йақосида анга еттилар. Туркон билан иниси ўз чериклари билан сув йақосини тутуб уруштилар: бир ҳамлага тоқат қилаолмай бариси наришон бўлуб қочтилар. Зафарқарин черики аларнинг кейнида тушуб, Пўлод йалғуз Турконга етти ва Турконнинг оти ҳориб эрди, филҳол оттин тушуб Пўлоднинг отини ўқлади ва Пўлод анинг била йиқилди ва қўпарди. Туркон анга бир уқ отти, ул ўқ дубулғасига тегиб, анга ҳеч зарар етмади. Ва Пўлод анинг сори югуруб, анга ёнушти ва Турконни кўтариб ерга уруб, бошини кесди. Байт:

Адув бошини ул ели номдор
Танидин жудо айлади хору зор.

Ва Амон Сарбадол Турконнинг инисини тушуруб ўлтурди ва икки бошни соҳибқирон қошига келтурдилар.

68b Бекларким, ҳазрат соҳибқирон аларни Жета сори йибариб эрди, Сари Буга билан Одилшоҳ вилоятни холи кўруб, бир-бири била йамон андиша этиб, Хитойи Баҳодур билан /Элчи Буга Баҳодурни туттилар. Ва Ҳамдиким, ҳазрат ани Андижон вилоятининг даругаси қилиб эрди, алар билан иттифоқ қилди. Ва алар эллари билаким, жалойир ва қипчоқ эрди, барчани йиғиштуруб, Самарқанд устида юридилар. Ва келиб шаҳарни қабола этиб туштилар. Ва шаҳар эли ўқ захми била қўймадиларким, шаҳарнинг йақинида келгайлар. Ва Оқ Бугаким, шаҳарда ҳоким эрди, сурат соқеъани арзадошт этиб, ҳазратқа йибарди. Ҳазрат олий Котдин ўтуб Хосға³⁴⁸ этиб эрдиким, бу хабар етти. Андин қайтиб, амирзода Жаҳонгирни ўзидин илгари йибарди ва ўзи кейнида юриди. Ва Бухорога етканда андин ўтуб, Работ Маликка туштилар. Шаҳзода Кармина мавзеида³⁴⁹ душманларга этиб, икки тарафдин сафлар тузатиб, уруш эттилар. Амирзода Жаҳонгир Тенгри иноятидин мухолифларга нусрат топиб, душманлар қочтилар ва Дашти Қипчоққа бориб, Ўрусхонга сизиндилар. Ва ҳазрат соҳибқирон музаффар ва мансур келиб Самарқандда тушти. Жалойир улусини бекларга

улаштиким, мутафарриқ бўдилар. Ва амирзода Умаршайхни Андижонга йибарди ва Одилшоҳ ва Сари Буға Ўрусхоннинг мулозиматиға турдилар. Анда тақи аларнинг йамон феъли зоҳир бўлуб, Ўрусхон йайлоқ борғанда андин қочиб, Жета улусиға Қамариддин қошиға бордилар ва ани фитна ва фасодға далолат эттилар.

Тўртинчи қатла ҳазрат соҳибқирон Жета сори борғони

69a Сари Буға билан Одилшоҳ Қамариддин қошиға келдилар. Ҳар лаҳза ани шарру фасодға далолат қилур эрдилар. Ва Қамариддин аларнинг сўзи билан амал этиб, Андижон вилоятиға кирдилар. Қазоқ ҳазораси³⁵⁰ амирзода Умаршайхдин қочиб Қамариддинға кирдилар ва шаҳзода тоғқа кириб мутаҳассин бўлди, донишманд ақлли бир кишини ҳазрат соҳибқирон қошиға йибарди ва воқеъани арзадошт килдиким. «Йаағи осурд кўб келиб, Андижон вилоятини хароб /қилди/. Ул ҳазрат бу хабарни эшиткач филҳол отланиб, таъжил билан Самарқанддин чиқиб, Андижонга юриди.

Қамариддин ул ҳазратдин хабар топғач, туrolмай қайтти ва Отбоши мавзёдин эл ва уйини қочтуруб, ўзи тўрт минг киши билан бир камин ерни тутуб ўлтурди. Ҳазрат соҳибқирон ул мавзёда етконда Қамариддиндин гофил эрди ва бекларни тамом черики билан душман кейнида йибарди. Ва номдорлардин беш минг киши Муъаййидбек, ва Хитойи Баҳодур, ва Шайх Али Баҳодур қолиб эдилар, аларни тақи черики билан душман кейнида йибарди. Ва ҳазрат қошида икки юз кишининг ортиқ киши қолмади. Бу маҳалда тўрт минг киши билан Қамариддин камин қилғон еридин чиқиб, соҳибқирон устида тўкти. Ва ул ҳазратнинг кўнглида ҳеч ваҳм ва тараддуд бўлмай, ўз кишилариға кўнгул бериб, зафар қиличин белидин чиқориб, душманлар сори қобти. Ва муборак нафаси билан андоқ кушеш эттиким, ақл ва фаҳм ани ишида ҳайрон эрди. Ва муқаррар турурким, бу кўнгул ва ҳиммат ҳазрат Ҳаққнинг лутфидин эрди. Йўқ эрса, кимга мажол турурким, мундоқ маҳалда туруб душман била туриб уруш қилғай? Анинг била бўлғон йигитлар андоқ уруштиларким, таъриф қилса бўлмас. Ва икки юз киши билан тўрт минг кишини қочурдилар.

69b Ул фатҳ бўлгондин сўнг бир кеча шайх Бурҳониддин Қилични³⁵¹, раҳматуллоҳ, тушида кўруб, шайхдин илтимос қилдиким, «Ўғлум Жаҳонгир Самарқанд ичида хаста эрди. Анга дуо қилғил». Шайх дедиларким, «Худойи била бўлғил», ва ўзга сўз демади. Тушдин уйғониб билдиким, шаҳзоданинг иши мушқил турур. Кўнгли наришон бўлғон учун Йўл Қутлуқким, хосс кишиси эрди, Самарқанд сори йибардиким, шаҳзодадин хабар таҳқиқ келтургай. Ул борғонда яна наришон туш кўруб, хотири бисер мулул бўлди. Бекларға дедиким, «Гумон элтурменким, фарзандимдин айрилурмен». Ва бекларға (яна) дедиким, /«Ҳарнаким воқий бўлубтур мендин йашурманглар». Юқунуб онт ичтиларким, «Бизларға бу маънидин асло хабар йўқ турур». Андин кўчуб, саккиз йағочда яна Қамариддинға еттилар ва уруш бўлди ва яна Қамариддин қочиб, Уч Қаробек анинг кейнида тушуб, бир неча сурди. Қамариддин саккиз киши билан қайтиб урушти ва кўб заҳмлар еб, чиқиб қочти. Пулод Баҳодурнинг эликида йамон ўқ тегиб эрди, қайтиб бир ерда тушканда анда ўт тушти. Ўзи қунуб савийи эттиким, ўтни ўчургай. Ул жиҳатдан жароҳати тоза бўлуб, вафот бўлди.

Амирзода Жаҳонгирнинг вафот бўлғони зикри

Ҳазрат соҳибқирон Отақумдин қайтиб³⁵², Сайхундин ўтуб, Самарқандда йақин еттилар. Самарқанддаки бузурғлар ва донишмандлар барча ўтирув чиқиб, қаро тўнлар кийиб, ҳазрат қошиға келиб, байт:

Бариси қаро тўн кийиб келдилар,
Дуо тилларин барча очилдилар,

ҳазратни кўргонда барча дедилар, байт:

Дариого, ул шаҳаншоҳи бо дину дод,
Ки бўлди йигитликда гулдек ба бод,

ва хурушу фиғон била келдилар. Ҳазратким аларни андоқ курди,
билдики туши чин бўлубтурур ва ўз ишини фалак қилиб турур. Назм:

Чу ул ҳолдин бўлди огоҳ амир,
Чиқиб жонидин нола ҳамчун нафир.
Икки кўзидин бўлди ён ошкор,
Чу селики келгай ба вақти баҳор.
Бас, ўлтурди мотамда бари синоҳ,
Кийиб тўнлар ул дам кабуду сиёҳ.
Бари анжуман зору гирён бўлуб,
Ул ўт сўзидин барча бирён бўлуб.

Ҳазрат соҳибқирон бу воқсадин бағоят андуҳнок бўлди. Аммо ул шоҳни-
нг кўнгли дар ҳадик эрди ва йақин билур эрдиким, ҳар нимаким жаҳонда
бақоси бор, фано офати анинг кейнида турур. Ва ҳар тандаким ҳаёт бор,
мамот анга еткуси турур: *Ас-собирини ал-лазими иза асобатҳум мусибату,
қолу инно ли-Ллоҳи ва инно илайҳи рожиъуна*^{70а}.

70а Ул жароҳатқа марҳам қилди ва шоҳзоданинг руҳига ҳайрот қилиб ва
садақот берди /ва таъомлар фуқаро ва масокинга ва мустаҳаққларга берди
ва анинг муборак жисмини Кешға элтиб кўмдилар ва иморати бағоят зебо
солдурди.

Шаҳзоданинг ёши йигирмада эрди ва андин икки ўтул қолди, амирзода
Муҳаммад Султон, Хонзодадин тугуб эрди ва амирзода Пир Муҳаммад,
Бахт Малик огоким, Илёс Йасурийнинг қизи эрди, андин тугуб эрди.
Шаҳзода ўлгандин сўнг қирқ кун ўтуб эрдиким, мутаваллуд бўлди. Шаҳзо-
данинг вафот бўлгон тарихи етти юз етмиш еттида лу йилда эрди (1376).

Ва Сайфуддинбек бу жиҳатдин барча ишдин эликини ювуб, дунё билан
ҳеч эътиқоди қолмай, ижозат тилаб, Каъбага борди.

Ҳазрат соҳибқирон Қамариддин бошига яна черик йибарғони

Ҳазрат соҳиб қирон фарзанди жиҳатидин дунёдин беъътиқод бўлуб,
мамлакат забтидин ҳеч парво қилмади ва айтар эрди, байт:

Гирйа қилмас эрмиш бу дунёи дун,
Ки бўлгай киши анинг учун забун.
Чу биздин жаҳон қолгусидур недин,
Егайбиз жаҳон ичра мардум ғамин?

бу жиҳатдин беклар барча йиғилиб соҳиб қирон қошига келиб, юкунуб, дуо
билан тилларини очиб дедилар: «Ҳазрат Ҳаққ, таборак ва таоло, оламнинг
тузулгугуни подшоҳларнинг вуҷуди билан қилиб турур. Домин ва амонлиқ-
ким, Одам ичида турурким офаринашдин мақсуд бу эрмиш, подшоҳларнинг
адолат ва сиёсати билан турур. Байт:

Эрур подшоҳ сояи Зул-жалол,
Ки андин топар барча олам камол.

706 Агар ҳазрат соҳибқироннинг хотирида парвардигорнинг ризоси турур,
мунга ҳеч ғам емамак керак ва доду адлга машғул бўлмоқ керак, ва раъйят
ва фақир мискиннинг аҳволларидин воқиф бўлмақ керакким, *Ҳазрат
Саййиди олам, салл-Аллоҳу алайҳи ва саллам, айтиб турурким: «шоҳлар-
нинг умридин бир соатким, адл ва дод билан кечгай, олтмиш ё етмиш
йиллиқ/ибодаттин йахшироқ турур».*

Ҳазрат соҳибқирон бекларнинг насиҳат йузидин деган сўзлари таъсир
этиб, ҳиммат юзини яна мамлакат маслаҳатиға қўйди ва черик жамъ
қилмоққа машғул бўлди.

Бу маҳалда хабар келдиким, Одишох Жалойир неча киши билан Қорачуқ тоғида³⁵⁴ саргашта юридур. Соҳибқирон Барот Хожжа Қўкалтош ва Элчи Бугани ун беш киши билан анга йибарди. Ва алар Самарқанддин тун қайтиб, Утторға етконда, андин киши олиб тоғ ичида кирдилар. Ва анда истаб юрур эрдиларким, Оқсув мавзесида³⁵⁵ топиб йасоққа еткурдилар. Ва Оқсув бир ҳисор турурким, тоғнинг бурнида йасаб турурларким, анда қаровул ултургай. Дашти Қипчоқ соридин ҳар ким пайдо бўлса, алар хабардор бўлғайлар.

Ва Сари Бугаким, йаағи бўлуб қочиб эрди, икки йилдин сўнг яна ул ҳазрат қошига келди. Соҳибқирон ўз лутфу карамидин гуноҳидин кечиб, анга тааллуқ улусни берди. Андин сўнг оламоро раъйи билан амирзода Умаршайх ва Оқ Буга ва Хитойи Баҳодур ва ўзга бекларга фармонладиким, «Қамариддин бошига борғайлар. Ва жаҳд қилсунларким, ани эликка тушурғайлар!» Алар ҳукм йўсуни билан юруб, Қора Туба мавзесида³⁵⁶ Қамариддинга еттилар. Ва соҳибқирон давлатидин анинг билан урушуб, Қамариддинни бостилар ва эл-улусини талаб қайттилар.

Ҳазрат соҳибқирон бешинчи қатла Жета сори борғони

Нусратшиҳор черики ўлжа ва асир билан Жетадин қайтиб, соҳибқирон мулозиматида келдилар. Ҳазрат яна ўшул йилда Жета сори азимат этиб, Муҳаммадбекким, Мусабекнинг ўғли эрди ва соҳибқирон хизматида эрди, Аббос ва Оқ Темур Баҳодур билан илгари йибарди. Ва алар ҳукм йўсуни билан кеча-кундуз турмай Бугом Ойқўлда³⁵⁷ Қамариддинга еттилар ва урушуб, ани қочурдилар ва элини талаб ва асир еттилар.

71a

Ҳазрат соҳибқирон муборак нафаси билан /Қўчқор мавзесиғача³⁵⁸ борди ва ул ерда эшиттиким, Тўқтамиш Ўғлон Ўрусхондин қўрқуб, қочиб хизматқа келгуси турур³⁵⁹. Ҳазрат соҳибқирон Туманбек (Темурким), ўзбек бекларидин эрди, ўтрав йибарди ва буюрдиким, ани иззат ва ҳурмат билан келтургайлар. Ўзи саодат билан Йабағу³⁶⁰ йўлидин қайтиб, Ўзгандда³⁶¹ тушти. Ва андин кўчуб Самарқанд сори бориб тушти.

Туманбек (Темур) Тўқтамиш Ўғлонни келтурди ва беклар барча анга ўтрав бориб, соҳибқирон қошига келтурдилар. Ул ҳазрат анинг мақдамини азиз тутуб, таъаззум ва иноятлар қилди ва тўй бериб, хайма-ҳиргоҳ ва наққора ва нафир ва қатор тевадар ва отлар ва яна нимаким, подшоҳлиғда керак турур, барчани йасаб берди ва ани ўғул ўқуди³⁶².

Ҳазрат соҳибқирон Тўқтамиш Ўғлонни Уттор ва Сабронга йибарғони

Соҳибқирони олийҳиммат Саброн ва Сигнақ³⁶³ вилоятини Тўқтамиш Ўғлонга берди. Тўқтамиш анда бориб ўлтурди. Қўтлуғ Буга Ўрусхоннинг ўғли қалин черик билан анинг бошига келди. Аларнинг аросида уруш воқия бўлуб, бовужуд улким, Қўтлуғ Буга ул урушда ўқ еб ўлди; Тўқтамиш туролмай қочти ва андаги элни таладилар. Тўқтамиш қочиб, соҳибқирон қошига келди. Ҳазрат ани аввал келгонидин йахшироқ иззат тутуб, яна йароғини қилиб, вилоятига ендурди. У Сабронга етконда Ўрусхоннинг ўғли Тўхта Қия, неча султонзодаларким, Жўчихон наслидин эрдилар ва Алибек ва ўзга беклар қалин черик билан Тўқтамиш бошида юридилар. Байт:

Черикдин тўла бўлди саҳни жаҳон,
Бари Тўқтамиш сори бўлди равон.

Тўқтамиш ҳам черикини йиғиб, аларнинг ўтравсида борди; уруш бўлгонда яна Тўқтамишхон туролмай, қочти. Ва Сайхун суйига етконда қўрқунчдин тўнин чиқариб, ўзини сувга солди. Қазончи Баҳодур анинг кейнида келиб, ани сув ичида қўруб, ўқ отиб, эликини захмлик қилди. Тўқтамиш юз ташвиш била /сувдин кечиб, жангал ичида кириб, хас ва хашак устида йиқилиб ётти.

716

Ва гаройиби рӯзгордин бу турурким, ҳазрат соҳибқирон Идику Барлосни анга йибариб эрдиким, анга насиҳат қилгай ва эш-кучига мардона бўлгай. Қазодин Идику Барлоснинг йули ул жангал ичида тушти. Жангал ичида кириб боргонда қулогига бировнинг уни келдиким, ингранадур. Тафххус қилғонидин сўнг Тўқтамишхонни кўрди: йаланғоч ва ўзидин кетиб, хас ва хашак устида йиқилиб етиб турур. Ул отдин тушуб, ани ул ердин кўториб, чодир уруб, чодирга кийурди; шарбат ва таом бериб, жароҳатиға марҳам қўйди ва бош-аёқ кийдурди ва андин кўчуб, соҳибқирон сори ёнди.

Ул маҳалда соҳибқирон Бухорода ўлтуруб эрди, Тўқтамишнинг ҳолатидин хабар билиб, яна анга шафқат қилиб, барча йарогини қилди.

Идикуким, ўмоғи мангқит эрди³⁶⁴ ва Ўрусхоннинг бекларидин эрди, андин қочиб соҳибқирон мулозаматиға келди. Ва дедиким: «Ўрусхон черик жамъ этиб, бу сори мутаважжих бўлди».

Ўшул замонда Ўрусхондин икки элчи келди; бири Кўппак Мангқит ва бири Тулужон. Келиб, Ўрусхондин ҳазрат қошида сўзлар дедилар: «Мақсуд буким, Тўқтамиш менинг ўғлумни ўлтуруб, сенга қочуб боргон турур. Ани менга йибаргил ва агар бермасанг, уруш ерини айтиб йибаргил».

Ҳазрат соҳибқирон ҳиммат тилини очиб, жавоб бердиким: «Ул бизга сигиниб келиб турур. Мен ани ҳеч кимга бермасмен. Аммо уруш десангиз тайёр турубтурбиз». Байт:

Дедиким: «Боргил, ва мендин баён қил,

Ўрусхон қошиға мундоқ аён қил.

Ким мен сўкушай менга не парво,

Агар бўлгай йаари ер юзи дарё.

Сипоҳимнинг ишидур кинаю жанг,

Ҳунарсиз кишидин буларга юрт танг».

Ҳазрат соҳибқирон Ўрусхон урушиға черик тортиб борғони

72a

Соҳибқирон Ўрусхоннинг элчиларини йибаргондин сўнг ҳукм қилдиким: «Черик йиғилсун!» ва /Жақу Барлосни Самарқандда қўйди ва Чигатой улусини йиғиштуруб, лу йилда (1376) черик тортиб, Ўрусхонга мутаважжих бўлди. Назм:

Чу жамъ ўлди ул лашкари бекарон,

Ки ер кўк киби тебради у замон.

Черик тузи чун чиқти олам аро,

Ки кун бўлди тундек яна қап-қаро.

Сайхундин ўтуб Ўтрор саҳросида туштилار. Ул тарафдин Ўрусхон Жўчихонга тааллуқ улусни йиғиштуруб, Сигнақда келиб тушти. Ва Ўтрордин Сигнаққача йигирми тўрт йағоч турур³⁶⁵.

Ул маҳалда анча йамғур ва қор ёдиким, таъриф қилса бўлмас ва андоқ совуқ бўлдиким, ҳеч киши элик чиқара олмади. Ва уч ой ўшандоқ совуқ эрди ва қор ёғар эрди. Ва бу икки черик ерларида ўлтуруб эрдилар, ҳазрат соҳибқирон Йаруқ Темур ва Хитойи Баҳодур ва Муҳаммад Султоншоҳким, Хирот маликидин қочиб келиб эрди, буюрдиким, «Таъжил этиб, душманға шабихун элтинглар!» Бас, булар беш юз киши билан юридилар ва кечада Ўрусхоннинг ўғли Темур Малик Ўғлонга учрадилар. Ва алар уч минг киши бор эрди. Ўшул кечада тонгга йақин уруштилار ва мансур черики ғолиб бўлуб, душманлар қочти. Элчи Буга ва Темур Маликка уқ тегиб, захмлик бўлдилар. Ва ул урушда Йаруқ Темур билан Хитойи Баҳодур иккаласи шаҳид бўлдилар. Мансур черики фатҳ ва нусрат билан қайттилار. Яна соҳибқирондин ҳукм бўлдиким, «Муҳаммад Султоншоҳ душман сори тил олмоққа бореун!» Ва ул ҳукм йўсуни била амал қилиб, бориб бировни келтурдилар. Андин маълум қилдиларким, душман черикидин икки баҳодурким, бирини Улуғ Сотқин, яна бирини Кичик Сотқин дер эрдилар, юз киши билан тил олмоққа келиб турур. Ва бу маҳалда Оқ Темур Баҳодур ва

Аллоҳдод Ўтрор шаҳрида бориб черикка озуқ берур эрдилар. Алар шаҳардин чиқиб, ўрду сори келур эрдиларким; йаағига учрадилар. Ва бу йаағи ул киши эрмишким, тил олмоққа келгон эрмишлар ва Оқ Темур билан ўн беш киши эрмиш.

726

/Соҳибқироннинг давлатига сигиниб, муҳолифлар билан уруштилار ва муҳолифларни фириб бермак учун қочтилар. Ва йаағи аларнинг кейнида тушконда қайтиб қиличларин чиқариб, икки кишини тушурдилар. Душман чериклари қочти ва ўзларини жарларда ва ариқларда солдилар. Ва Кўппакчи Юртчиким, Оқ Темурнинг иниси эрди, Кичик Сотқунни ўлтурди. Улуғ Сотқунни Ҳиндушоҳ тутти; ҳазрат соҳибқирон қошига келтурдилар ва маълум бўдиким, Ўрусхон қайтқон эрмиш ва Қаро Кўппакни ўз ўрнида қўйиб турур.

Ҳазрат соҳибқирон Ҳиндушоҳга кўп иноятлар қилди ва соҳибқирон муборак нафаси билан душман сори юриди. Қаро Кўппак тақи турмай кетган эрмиш ва муҳолифлардин киши қолмагон жиҳатидин давлат ва иқбол билан қайтиб, Кеш жилгасига бориб, ҳумойун ўрдусида тушти ва саккиз кун анда турди.

Ҳазрат соҳибқирон Ўрусхоннинг улусини чобқони

Саккиз кундин сўнг яна соҳибқирон Ўрусхон сори мутаважжих бўлуб юриди ва Тўқтамишхон гажирчи³⁶⁶ бўлуб юриди. Кеча-кундуз суруб, ўн беш кундин сўнг душанба кечасининг субҳи эрдиким, Жайрон Қамишқа еттилар. Душман эли чизсиз ўлтуруб эрдиким, ҳазратнинг черики аларни таладилар: қўйу от ва тева сонсиз тушти. Ҳазратнинг давлатидин Ўрусхон ўшул яқинда ўлуб, улуғ ўғли Тўхта Қия хон ўлуб, ато ерида ўлтуруб эрди. Ва ул тақи атосининг кейнида борди ва ҳазрат Тўқтамишни Дашти Қипчоқда хон қилди. Ул ерни бўлгон эл-улуси биланким, Жўчихоннинг улуси эрди, (анга) берди. Ва бир отким, оти Ханг Ўғлақ эрди ва оламда андоқ от йўқ эрди, берди. Шесър:

Бир отким, эди барқдин тезтар,

Қила олмас эди ел андин гузар.

Юрурда фалакдин эди тезроқ,

Анинг гардига етмас эрди Буроқ.

73a

Дедиким: «Бу отни йахши сақлағайсен». Андин қайтиб, /Самарқандда келиб тушти. Йилон йилнинг аввалида, торих етти юз етмиш секкизда (1377, март) келиб, давлат ва саодат билан манзилига қарор топти.

Ҳазрат соҳибқирон Дашти Қипчоқдин ёнгондин сўнг Ўрусхон ўғли Темур Малик Ўғлон³⁶⁷ хон бўлди ва черик тортиб, Тўқтамиш бошига келди ва уруш қилгондин сўнг Тўқтамиш черики бузулди. Ва Тўқтамиш ул (от)никим, ҳазрат соҳибқирон бериб эрди, миниб қочти ва кўб машаққат кўргондин сўнг ҳазратқа етти. Соҳибқироннинг ҳиммати анинг аҳволига тушуб, анинг йарогини қилиб, улуғ беклардин Туман Темур Ўзбек ва Бахти Хожа ва Гийсиддин Тархон ва Йанғи Қавчин, буларни Тўқтамиш билан Сигноққа йибардиким, ани ул вилоятда хон қилгайлар³⁶⁸. Беклар анинг билан Сигноққа бориб, Тўқтамишни хонлиқ тахтига ўлтургуздилар ва наким расм турур эрди, қилдилар.

Ҳазрат соҳибқиронга саодатманд ўғул бўлғони зикри

Йилон йилнинг аввалида, рабиъ ал-охир ойининг ўн тўртида, торих етти юз етмиш тўққузда (20.08.1377) ҳазрат соҳибқироннинг давлат кўзи файзу фазли Раббонийдин йаруқ бўлуб, Самарқанд шаҳрида давлат ва иқболдин бир муборак юзлук фарзанд гайб пардасидин юз кўрсатти. Наам:

Чу бўлди ано қорнидин ул жудо,

Хабар тобти ул ойдин подишо.

Кетурди ва қўйнида олди равон,
Анинг юзидин бўлди бас шодмон.
Буюрди анга доялар шахрийор,
Ки қилгай ани парвариш дар канор.
Кишиким, тутуб эрди ани йар,
Тула эрди бошдин аёғи ба зар.

Давлат ва саодат юзидин кун киби зоҳир эрдиким, ер юзининг подшоҳи бўлгуси турур ва оламдаки подшоҳлар анга божу хирож бергайлар. Ва бу шахрийёрнинг ҳолати иккинчи мақолада келгуси турур. Ва мунда мақсуд мутаваллуд бўлгон зикриким, маълум бўлгайким, қачон таваллуд бўлуб эрди ва йили ва тарихи маълум бўлгай³⁶⁹.

736

/Ҳазрат соҳибқирон Тўқтамишхонни
йана йароғини қилиб, Темур Малик бошига йибарғони ва
Темур Малик била урушуб зафар тобқони³⁷⁰

Аввалдаким, Тўқтамиш Ўғлон Ўрусхондин қочиб, ҳазрат қошида келиб эрди, Ўрунг Темур анинг била келиб эрди. Ва ҳазрат ани йахши сийлаб эрди, ва йанаким, Тўқтамиш Темур Маликдин қочиб келди, Ўрунг Темур эликка тушуб эрди ва ани Темур Малик қошига элттилар. Темур Малик қонини бағишлаб қўйбердиким, аларнинг ичида фалокат била юругай. Бир кун Темур Маликка юкунуб дедиким, «Менга тааллуқ элимни иноят қилгил». Темур Малик анинг сўзини эшитмай дедиким, «Кўнглунг тиласа тургил. Агар тура олмасанг, ҳар қаёнким хотиринг тиласа, боргил». Ва Ўрунг Темур ушул қишда қочиб, ҳазрат соҳибқирон қошига борди. Ва ҳазрат анга кўп иноятлар қилди ва Темур Маликхоннинг аҳволини сўрди. Ул дедиким, «Кеча ва кундуз ичадур ва чоштгача юқлайдур. Ва агар юз муҳим бўлса, ҳеч кишига ул мажол йўқ турурким, ани уйғотгай. Ва бу жиҳатдин эл андин ноумид бўлуб турурлар. Ва Ҳўчихоннинг улуси Тўқтамишни тиларлар».

Соҳибқирон буюрдиким, Тўқтамиш Темур Малик бошига юрусун. Ва Темур Малик ул қишда Қаро Толда қишлоқ қилиб эрди. Тўқтамишхон черик йиғиштуруб, Темур Малик бошига борди ва анда етконда асру қаттиқ уруш бўлди. Ва соҳибқирон давлатидин Тўқтамишқа зафар ҳамдам бўлуб, Темур Маликни бости ва Қипчоқ Даштида атолари ўрнида шоҳлиқ тахтида ўлтурди. Ўрус Хожани чобтуруб, ҳазрат аёло қошига йибарди ва фатҳ муждасин еткурди.

Ҳазрат ул хабардин севунуб, неча кун айшу ишрат била ўлтурди ва бу жиҳатдин зиндондаги бандиларни озод қилди ва Ўрус Хожани кўб иноят ва шафқат қилди. Байт:

Йибаргон кишига бериб тожу зар,
Эгар бирла от ва мурассаъ камар.

74a

/Ани ижозат бериб қайтарди. Ва Тўқтамишхон Сигноқда келиб қишлади. Баҳор бўлгонда Тўқтамишхон қалин киши йиғиштуруб Сарой мамлакатига бориб, Мамоқ элини мусаххар қилди ва анинг азимати ҳар кунда соҳибқирон давлатидин ортар эрди. Ва Ҳўчихон улуси барча анга мутиъ бўлдилар.

Ҳазрат соҳибқирон Хоразмга элчи йибарғони

Ул йилдаким, ҳазрат соҳибқирон қишда Ўрусхон муқобаласида ўлтуруб эрди, Юсуф Сўфий ҳеч андиша этмай фурсат топиб киши йибардиким, Бухорони чобгилар ва ҳар нимаким тобгилар, элттилар. Ҳазрат соҳибқирон Жаловатийни элчиликқа Юсуф Сўфий қошига йибарди ва дедиким, «Қариндош бўлгондин муҳолифат қилмоқ яна не жиҳаттин турур?» Юсуф Сўфий элчини тутуб беркитти³⁷¹. Ҳазрат соҳибқирон ул йамон ҳаракатидин воқиф бўлуб, назм:

Ва парҳезпарвари некном,
 Тилади шаҳаншоҳи боэҳтиром.
 Буюрдики, сочқил гуҳар хомадин,
 Баён қил чу дур сўзларим номадин.
 Сари нома қилғил номи худой,
 Ки гумроҳларға эрур раҳнамой.
 Кишиники, ул қилди ферузбахт,
 Анга қолгусидур жаҳон ичра тахт.
 Кишиники, ул қилди хору нажанд,
 Анга тегмагай офтоби баланд.

Йахши хат битди. Хатнинг мазмуни бу эрдиким: «Подшоҳлардин раво эрмаским, элчини банд қилғай, анинг учунким, аларда гуноҳ бўлмас. Агар сенинг сўзунг бўлса сенинг била турур, элчи била не ишинг? Борғон элчини йибаргил ва мундоқ ишлар қилмағилким, пушаймон бўлгунг турур» битиб, хатни муҳрлаб Юсуф Сўфийға йибарди. Ул нодон беоқибат, ноандиша бу борғон кишини ҳам банд қилдурди ва шарру фасод эликини очиб, Туй Буға уғрини йибардиким, Бухоро вилоятини теграсидаги ўлтурғон туркларнинг теваларини суруб, элттилар.

746

Бу маҳалда Ҳожи Сайфуддинбек Ҳижоз сафаридин қайтиб, ҳазрат соҳибқирон қошида келди ва Эрон мамлакатида бўлгон подшоҳларнинг/аҳволларини арзадошт қилди. Ва ўшул йилда ҳазрат соҳибқирон маҳди аъло Туман огоким, Мусабекнинг қизи эрди, шариъат тариқаси билан никоҳида кийурди³⁷². Ва ҳазратнинг хотири шарифида кечтиким, бу хотун учун бир ери солгай. Ҳукм эттиким, Самарқанднинг кун ботар сорисида фалак буружининг ададича ўн икки боғ солдилар ва барчани бир қилдилар. Ва бир боғ ичида бир кўшкни солди ва бу боғнинг оти «Боғи давоздаҳ бурж» бўлди. Ва ҳазрат ул қишни Занжир Саройда қишлади.

Ҳазрат соҳибқирон тўртинчи қатла Хоразмға бориб, фатҳ қилғони

Юсуф Сўфий жаррот аёғин тариқатдин ташқари қўйди ва гурурдин элик чиқариб, вилоятларга узатти ва мусулмонларнинг моллариға тамаъ қилди. Шаввол ойида, торих етти юз саксонда, қўй йилдаким, кун Хут буржида борди (19-20.02.1379); ҳазрат нусратшиёр черикини йиғиштуруб, Хоразм сори мутаважжҳ бўлди. Эски Ўкуздин³⁷³ утуб, Хоразм қалъасини³⁷¹ ўртада олди ва эҳтиёт учун буюрдиким, яна ҳисори солгайлар. Ва барча йўлларни маҳкам қилдурди ва ҳар кеча-кундуз сурон солиб, олам ичида зилзила тушар эрди.

Ҳазрат соҳибқирон зафарпаноҳ черикини ҳар сори йибирдиким, алар чопиб мол келтурдилар. Бу маҳалда Юсуф Сўфий бир хат ҳазрат қошиға йибардиким, «Неча эл азобда бўлғай биз, икки киши жиҳатидин? Вазифа улким, иккаламиз майдонға чиқиб урушқайбиз». Назм:

Таваккал қилиб икимиз Ҳаққ била,
 Худованди сабуру мутлақ била,
 Кўралики, будур гардуни сиеҳр,
 Кима жавр кўрсатқай ва кимга меҳр.
 Ки майдон ичинда бўлур сарбаланд,
 Ки бўлур жаҳон ичра хору нажанд.

75a

Ҳазрат соҳибқиронға бу сўз хуш келиб дедиким, «Мен худойдин ушбуни тилар эрдим» ва таваққуф қилмай, уруш асбобини кийиб, ўзини мукаммал қилиб, ҳисори сори юриди. Беклар илғари келиб дедиларким, «Бу бормоқ маслаҳат /йўқ турур». Аммо соҳибқирон аларнинг сўзларига илтифот қилмай, юриди. Ҳожи Сайфуддинбек беихтиёр бўлуб, жиловини тутуб, давлатхоҳлуқ тили билан арзадошт қилди ва дедиким, «Бандалар тирик туруб раво эрмаским, сиз урушқали борғайсиз». Соҳибқироннинг аччиғи келиб, ани

сўқуб, йалғуз қалъа сори юриди. Хандаққа етконда чорлаб дедиким, «Юсуф Сўфийга айтингизким, биз сенинг сўзунг била келдук. Сен ҳам керакким, ваъдага вафо қилгайсен, шаҳардин чиқиб келгайсенким, кўрали, Худой кимга нуерат берур». Юсуф Сўфий кўрқуб, сўзидин пушаймон бўлуб, жавоб бермади. Ҳазрат яна чорлаб деди ким, «Ҳар кимки қавлига вафо қилмас, ўлмак анинг тириклигидин йахшироқ турур». Ҳар нечаким мундоқ сўзлар деди, ул ҳеч унамади ва соҳибқирон кўб туруб кўрдиким, ҳеч киинци чиқмади, ёниб борди. Барча эл анинг журъятидини таажжубқа қолдилар. Байт:

Бари дедилар анга «Юз офарин,
Ки сенсиз дами бўлмагай ер юзин».

756 Бу маҳалла Термиздин йанги қовун³⁷⁵ ҳазратқа келтурдилар. Ҳазрат дедиким, «Юсуф Сўфий бизга ўтрав ўлтуруб турур. Бу янги мевадин олтун табақ ичра солиб йибарали». Беклар дедиларким, «Олтун табақ не ҳожат турур, йағоч табақ етар». Ҳазрат деди: «Бизнинг ҳимматимизда қусур турур». Олтун табақ ичра қовунни кўюб, хандаққа йақин элтиб дедиларким, «Йанги қовун турурким, соҳибқирон Юсуф Сўфий учун йибариб турур». Қовунни анда кўюб қайттилар. Алар қалъадин тушуб, қовунни олиб Юсуф Сўфийга элттилар. Ул бадбахт йамонлиғидин буюрдиким, қовунни хандақ ичида ташладилар ва табақни дарбошига берди³⁷⁶. Андин сўнг қалъа ичидин бир бек, Ҳожи отлиқ, куп киши билан урушқали чиқти. Амирзода Умаршайх баҳодурлари қиличлар тортиб анга чобтилар, уруштилар /ва икки тарафдин кўб киши захмлиқ бўлуб, Хоразмдин чиққан кишилар қочтилар. Ул ишда Элчи Буға билан Навширвон йахши ишлар қилдилар ва иккаласи захмдор бўлдилар. Аларни ўрдута келтуруб, муолажа қилиб, Элчи Буға йахши бўлуб, Навширвон вафот бўлди. Андин сўнг асокири нусрат-шиъор фармон йўсуни била манжаниқ тартиб этиб, тош зарби билан Юсуф Сўфийнинг қасрини буздилар. Ва Юсуф Сўфий бу ҳолатни кўруб, кўрқуб ўзга ерга бориб ўлтурди. Уч ойу ўн олти кунгача шаҳар қамал эрди. Аммо ҳар кунда фатҳ осори ва аломати мансур черикида зоҳир эрди ва Юсуф Сўфийнинг жойинда гам ва андуҳ кўбрак бўлур эрди, токим бу ғаму андуҳда ўлди.

Ҳазратнинг давлатидин мундоқ воқеъ бўлдиким, ул кунким хазрат йалғуз қалъага йақин бориб эрдиким, Юсуф Сўфий билан урушқай ва Юсуф Сўфий чиқмади, муборак тилига бордиким, «Ҳар кимки ўз сўзига вафо қилмагай, марг андоқ кишига йахшироқ турур». Ва неча кундин сўнг Юсуф Сўфийнинг ҳаёт куни мамот шомига мубаддал бўлди.

Ва мансур черикининг баҳодурлари чаҳоршанба кунда шижоат юзларини ҳисорга қўйуб, ҳар соридин рахналар қилиб, урушуб шаҳарга кирдилар. Ва ул шаҳарни тоб-тоз қилиб, анда бўлгон донишмандлар ва ҳаффоз ва ҳунармандлар барчасини кўчуруб, Кешга элттилар. Ва бу фатҳ қўй йилида, торих етти юз сексан бирда бўлди³⁷⁷.

Соҳибқирон фатҳ ва давлат билан қайтиб ул қиш Занжир Саройда қишлади. Байт:

Давлатдин ўлди ҳосил анвоъи комрони,
Бўлди анга муҳайё асбоби шодмони.

Соҳибқирони саодатманд Кеш қалъасини солиб, Оқсарой иморатини буюргони

76a Баъзи китобда манқул турурким, Кеш шаҳри бурун уламои Ислоннинг ери эрмиш ва бузругвор муҳаддислардин уч имом анда ватан қилгон турурлар: бири Абу Муҳаммад (Абдуллоҳ ибн Абдулҳамид ибн) Наср (ибн Ҳумайд) ал-Кашшай³⁷⁸ /ва яна бири (Абу Муҳаммад) Абдуллоҳ ибн Абдулрахмон ад-Дорамий ас-Самарқандий³⁷⁹ ва Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий³⁸⁰, разийаллоҳи анҳум. Ул маҳалда олам аҳли масъала ва масоили диний учун атроф оламдин Кеш вилоятига келур эрмишлар. Ва

ул жумладин Абу-л-Хусайн Муслим ибн Ҳажжож ал-Қушайрий ан-Нишопурий³⁸¹ келиб Абдурахмон ибн Хумайд ал-Каший қошига истифода қилгон турур ва қўб аймма ва афозил анда бўлгон эрмишлар ва барчанинг дарслари бор эрмиш. Бу жиҳатдин Кешни «Қуббатул илм вал адаб» лақаби бўлуб турур. Баҳор вақти ул шаҳарнинг тому тоши кўм-кўк бўлур ва кўк кўрунгон жиҳатидин анга Шаҳрисабз от бўлуб турур. Сичен³⁸² йилда, торих етти юз сексан бирда (1380, март) ул шаҳарга қалъа солдурди ва жаҳдлаб тамом қилдурди. Ва андоқ шаҳри бўлдиким, гардун Муҳандиси мунча ёши билан оламни кезиб, ҳеч бир ерда мундоқ шаҳар ва кўшк кўрмаган турур.

Соҳибқирони зафарқарин Ҳожи Сайфуддинбекни Малик Гийёсуддинга, Ҳирот вилоятига йибарғони

Ҳазрат соҳибқирон қишлоқдин Ҳирот вилоятига Малик Гийёсуддинга элчи йибардиким, «Аввал баҳорда бекларким, нўёниёндин турурлар, барча жамъ бўлуб қурултой қилғумиз турур. Малик керакким, бу қурултойда ҳозир бўлғай». Боргон элчи Малик қошида бориб сўзни дегонда Малик элчини йахши сийлаб қайтариб йибарди. Ва жавоб мундоқ дедиким, «Агар Ҳожи Сайфуддинбек бу сори келса, мен анинг била хизматқа борғум турур». Зоҳири била мундоқ, аммо ботинида қўрқар эрди.

Ҳазрат соҳибқирон бу сўзни эшитгач, Ҳожи Сайфуддинбекни йибарди. Бек Ҳиротқа етконда Малик анинг мақдамини азиз тутуб, муддати бекни сақлади, бу баҳона биланким, «Пешкашларим тайёр бўлмагон турур», вале ҳисорга устлиқ кийирур эрди. Ва мундин бурун бир қалъа солиб эрдиким, анинг давраси икки йағоч эрди; ул қалъани жаҳд қилур эрди, /тамом бўлғай. Ва маҳаллот ва боготким, шаҳардин ташқари эрди, кўброки шаҳар ичида кириб эрди. Бу умид билаким, агар ғаним пайдо бўлса, анда кира олмағай. Ҳожи Сайфуддинбек Маликнинг афъолидин фаҳм қилдиким, ўзга ҳаёти бор. Андин ижозат тиламай, шаҳардин чиқиб, Самарқанд йулига кириб, мулозиматқа етти ва Маликнинг афъоли ва кирдорини шарҳ қилди.

Бу маҳалда Алибек ибн Арғуншоҳ Жониқурбони соҳибқирон мулозиматиға келди: бовужуд улким, андин гуноҳлар зоҳир бўлуб эрди, ҳазрат ул ҳаракотларни хотириға келтурмай, июнат в шафқат анинг ҳаққида қилди. Ва анинг қизини амирзода Муҳаммад Султон учун қалинлиқ қилди ва неча кун тўйлар тортиб, аиға отлар миндуруб, хилъатлар кийдурди. Хуросон бормоқ учун анинг била кенгашти ва муқаррар мундоқ бўлдиким, аввал баҳорда ҳозир бўлғай, то иттифоқ била Хуросонга борғайлар. Алибек бу маънини қабул этиб, ҳазрат яна анга июнатлар қилиб ижозат берди. Байт:

Чу бўлди сарафроз шах лутфидин,
Ениб, қўйди ўз юрти сори юзин.

Ҳазрат соҳибқирон шаҳзода Мироншоҳни Хуросонга йибарғони

Ҳазрат соҳибқироннинг ҳиммати раво кўрмас эрдиким, олам ичинда андин ўзга киши мамолик амрида даҳл қилғай, ё «Вилоят менга тегар» деб даъво қилғай. Доим муборақ тилида кечар эрдиким, «Дунё андоқ ер йўқ турурким, икки киши анда даҳл қилғай ва дунёни йасагон Парвардигор бир турур. Дунёда ҳам подшоҳ бир керак».

Ул маҳалда Эрон вилоятида ҳар мамлакатда бир жамоат бош чиқариб, подшоҳлиқ қилур эрдилар. Ҳазрат соҳибқирон Турон вилоятини мусаххар қилгондин сўнг муборақ хотириға туштиким, Эрон вилоятини забт қилғай. Эрон сори мутаважжих бўлуб, сичен йилда фарзанди аржуманди мирзо Мироншоҳким, ўн тўрт ёшида эрди, Хуросон вилоятининг /ҳукуматиға муқаррар бўлди. Ҳожи Барлосбек билан Ҳожи Сайфуддинбек ва Оқ Буғабек ва Усмонбек ва Муҳаммад Султон ва Хумори, Тамуканунг иниси ва Тобон Баҳодур ва Урус Буға, Сари Буғанинг иниси ва Пир Ҳусайн Барлос, Мусабек ўғли Ҳамза ва Муҳаммад (Қузагон) ва Сариқ Атка, Уч Қаронинг

ўгли Музаффар ва ўзга беклар эллик қўшун черики била отланиб, ҳазрат шаҳзоданинг мулозиматида барчани Хуросон вилоятига йибарди³⁸³. Шаҳзода ҳукм йўсуни била амал қилиб, қалин черик билан ҳазрат Изад таоло паноҳида сигиниб, Эрон сори мутаважжих бўлдилар. Шеър:

Чу Турондин Эрон сори шаҳриёр,
Йибарди ўгулни шаҳи номдор.
Амунунг йақосида қилди мақарр,
Буюрдики, жамъ ўлсун аҳли ҳунар.
Йасасунлар анда кемадин равон,
Сув устида кўфрукким, ўтсам аён,
Хунарвар равон қилди бино ва кор,
Мураттаб қилиб, кўфрук устувор.
Ки ўттилар андин черики равон,
На қўркунч эди анда, на ваҳми жон.

Сувдин ўтуб ул қиш Балхда ўлтурди. Қишнинг охирида Бадғисда³⁸⁴ черик йибариб, чобтилар ва бисёр мол олиб ёндилар. Хутнинг ўн бешида Алибек Жониқурбони ҳазрат қошида элчи йибардиким, «Агар ҳазрат ўзи мутаважжих бўлуб, бери келурлар (эrsa) банда хизматда бел боғлаб, ғажирчи бўлурмен».

Ҳазрат соҳибқирон Эрон вилоятига черик тортиб борғони

776 Товуқ йилда, торих етти юз сексон иккида аввал фасли баҳордаким, (1381, феврал) олам маҳбубларнинг юзидек гуллардин ораста бўлуб эрди, ҳазрат соҳибқирон Эрон вилоятига таважжух этиб, фармон қилдиким, «Черик жамъ бўлсун!» Атроф ва жавонибдин анча киши йиғилдиким, тамом сахро чодир ва оқ уй ва шомиёнадин тўлди. Ҳазрат соҳибқирон авжи азимат ва давлат билан сувдин ўтуб, Андхудқа етти³⁸⁵. Ва ғоят сидқ ва ихлосдин Бобо Сангуким, авлиёлардин эрди, тавофига борди. Ва Бобо Сангу, жазаба ва ҳолатиким, анда бор эрди, бир қўйунунг тўшини ҳазрат қошига ташлади. Ул ҳазрат /шу куп тутуб, тўшни олиб дедиким, «Хуросонким, ер юзининг тўши турур, бизга Тангри бергуси турур». Ва ўшандоқ бўлди ва андин саодат ва иқбол билан юриди.

Малик Муҳаммадким, Малик Ғиёсуддиннинг иниси эрди ва Сарахс қалъасида эрди, ҳазратнинг келгониди хабар билиб, мулозиматқа келди, ва ҳазратнинг иноят ва шафқати сарафроз бўлди.

Марваруддишким, машҳури Мурғоб³⁸⁷ била турур, андии ўтуб, Чекдаликим, Хиротнинг ўн бир йағочида турур, туштилар. Ва Алибекка киши йибардиким, «Черикингни жамъ этиб, бизга бот етишакўргил!» Алибек аҳд юзини бевафолиқ тирноғи билан бузуб, келурга тааллул қилди ва аёқини гурурдин ташқари қўйуб, боргон кишини ҳам йибармади.

Малик Ғиёсуддин ул йақинда Нишопурни сарбадоллардин олиб, черикининг кўпи анда эрди. Ҳазрат соҳибқирон Кусуй ва Жом сори равон бўлдиким, андаги черик Маликка қўшулмағай. Кусуйга етконда Паҳлавон Маҳдийким, ул ернинг улуғи эрди, ўтрув чиқиб, саврин била келиб ҳазратни кўрди. Ва ҳазрат ани йахши кўруб, андаги элга ҳеч зарар тегмади.

Ҳазрат соҳибқирони покъятиқод мавлоно Зайниддин Абу Бакр Тайободийга³⁸⁸ бориб, ул ягонаи даҳрнинг суҳбатиға мушарраф бўлди. Ва ул олим диннарвар йахши насихатлар деб, бир-бирини дуо қилиб, Хирот сори мутаважжих бўлди.

Ҳазрат соҳибқирон Фушанж қалъасини мусаххар қилғони

Ҳазратнинг фотиҳ раъйати Фушанж қалъасига³⁸⁹ етти. Нусратшиёр черики ул қалъани ўртада олиб туштилар, хандақида суви кўп жиҳатидин уч кун таваққуф бўлди, ва уч кун қалъанинг олмоқиға ва уруш асбобиға машғул эрдилар. Тўртинчи кунда отланиб келиб уруш солди. Назм:

Чу тўртинчи кундаки, султони меҳр,
Ки тожи эрур нур ва тахти спехр.
Юриди шаҳаншоҳи олийтабор,
/Ким ул қалъани олғай ул шахриёр.

Йарлиқ бўлдим, «Ҳар киши тўш-тўшидин уруш солеун!» Ҳар тарафдин ҳисорға юз қўйиб урушладилар. Баҳодурлар синочлар билан ва йағочлар билан ел киби ул сувдин утуб, ҳисорнинг хокризига чиқтилар. Ва ҳазрат соҳибқирон жайбасиз бир диккалай била қалъа тегарасида юруб, баҳодурларға кўнгул берур эрди. Баҳодурлар ани кўруб, аларға куч-қувват бўлуб, урушқа юридилар. Ҳисор устидин тош ва ўқ йамғур киби келур эрди, андоқким, икки ўқ ҳазратнинг қалқониға тегди. Амирзода Аликим, Муъаййидбекнинг ўғли эрди ва ҳазратнинг синглисидин туғуб, ҳазрат анга тағоси бўлур эрди ва Ийгу Темур Билгут ва Умар Аббос ўғли ва Мубашширлар ва ўзга баҳодурлар илгари бориб, фасилға еттилар. Ва элик уруб, фасилдин юқори чиқтилар. Ҳар нечаким душманлар ўқ ва тош оттилар, қайтмадилар ва шижоат пешасининг шери Шайх Али Баҳодур ва кичик иниси Султон ва Элчи Буганинг ўғли Мирак қиличларин чиқариб, баҳодурлуқ била ҳамла қилиб, дарвозаға юридилар ва хандақдин ўтуб, дарвозаға бориб, душманлар била урушуб, аларни қочуруб, дарвозани олиб очтилар. Ва мансур черики ҳар тарафдин қалъаға ёпушди, рахналар қилиб, қалъаға кирдилар ва ичидаги душманларни барчани ўлтурдилар ва горат ва торож эликини чиқариб, ҳар нимаким топтилар, таладилар.

Бу фатҳ оқил ва зийрактарнинг қошида ишорати азим эрди; Эрон вилоятида аввал ериким фатҳ бўлди, бу эрди. Ва бу қалъа бағоят берк қалъа эрди ва Хуросон вилоятида андоқ мазбут қалъа йўқ эрди. Хандақи асру чуқур ва тўла сув ва ичида эли кўб. Мундоқ қалъани мусаххар қилмоқ асру улғу иш турур ва мундин маълум бўлдим, Эрон мамлакати тамом фатҳ бўлғуси турур. Ва бу урушда йамон кўзнинг дафъи учун Илёс билан баъзи кишилар хандақнинг суви ичида талаф бўлдилар.

/Ҳазрат соҳибқирон, яъни Темур Гурагон Ҳирот сори бориб, ани тақи фатҳ қилғони

Ҳазратнинг муборак хоҳири Фушанж қалъасидин жамъ бўлуб, азимат ишонини Ҳирот сори қилди. Малик Гийсуддинға гурури ва ҳисорининг беркилигига на кишинининг қўплигига мағрур бўлуб, уруш асбобини тайёр этиб, қалъани беркитти. Чаҳоршанба кўни соҳибқирон мансур черики била анда етиб, ташқаридаги боғларни бузуб, томларини йиқиб, хандақ қазиб туштилар. Ва ҳазрат ўзи муборак нафаси билан шаҳарии (атрофини) бир эврулуб, тушар ва кирар йўлларини кўзлади. Мухолифлар кийна камарларини беллариға боғлаб, дарвозаларни очиб, гўрийлардин бир жамоат киши чиқиб, уруштилар. Номдор беклардин ва баҳодурлардин, алаҳхусус, Қиморшоҳ Барлос ул кун йахши ишлар қилдилар ва душманларни дарвозағача суруб, шаҳарға кийурдилар ва андип ёниб, ҳар киши ўз ериға тушуб, фироғат қилдилар. Тонгласи нусратпаноҳ черики отланиб, йасол тортиб, қалъанинг ўтрисида келиб турдилар. Охшомғача ул кун уруш солмадилар. Тонгласиким, жумъа кўни эрди, чошттоқ бўлғонда зафар черики оҳанги уруш қилиб, қалъа сори юридилар. Ўрус Буга билан Мубашшир бир пора баҳодурлар билан ҳисор тубида келиб турдилар ва саъйи қилур эрдиларким, юқори чиққайлар. Душманлар ҳисор устидин мардоналиқ кўрсатиб, ҳисорни сақлар эрдилар.

Саодат ва иқбол билан ҳазрат соҳибқирон ҳар сори юруб кўрар эрдиким, баҳодурлар нечук иш қилурлар, ва ҳар ердаким стар эрди, турғон баҳодурларға кўнгул бериб ўтар эрди. Аларға бир кўнгул минг бўлуб, ишлариға жади ва жаҳд қилур эрдилар.

Фармон бўлдим, «Бари соридин султоний уруш солиб юрусунлар!» Ийгу Темур ва Мубашшир ва Севинчак илгари бориб, ҳисор тубиға кирдилар. Ва ҳар нечаким ўқ /ва тош ҳисор устидин отар эрдилар, қалқонлари билан олиб илгари бордилар ва шотулар қалъаға қўйиб, юқори чиқтилар. Ва яна диловар Мамарри Ғаний кўшкидин, андинким Ижал сўйи шаҳарға

кирар эрди, кирдилар. Шаҳар улут эркан жиҳатидин эл бир-бириди хабардор эмас эрдилар. Ва ул кун Малик Гиёсуддин ул дарвозадаким, Ижал суйининг кўфруки устида эрди, туруб уруш қилур эрди. Аммо ул иш ҳеч фойда қилмади ва мансур черикидин аввал кишиким қалъага чиқти, Халил Ясовул эрди. Ҳар соридин беклар ва баҳодурлар юруб, қалъага чиқтилар ва баҳодурлар дарвозаларни душманларнинг кўнглидек синдуруб, ичкари кирдилар. Ва хазон елидекким, йағоч устидин йафроқни тўкулгай, муҳолифларни тепадин ушандоқ ташладилар.

Малик Гиёсуддин қочиб ичкари қалъага кирди. Мансур черик Малик кишиларидин икки минг киши тутуб ҳазрат қошига келтурдилар. Ҳазрат соҳибқирон аларнинг гуноҳларидин кечиб буюрдиким, «Хатлар битиб, булар билан шаҳар ичида йибаринг!» Хатнинг мазмуни бу эрдиким, «Ҳар кишиким ўз ерида ўлтуруб фасил устида чиқмағай, амонда бўлғай турур. Ва ҳар ким чиқиб урушса гуноҳи ўз бўйнида». Ва мундоқ хат битиб, бу олгон кишиларга бериб, шаҳар ичида йибардилар ва дедиким, «Элга кўрсатгайсиз!» Шаҳар эли бу хатларни кўруб, ҳар киши ўз уйига кириб ўлтурди. Малик ичкари ҳисорга кириб ҳаёл эттиким, қалъани беркитиб сақлағай. Ҳар нечаким элни чорлади, ҳеч киши эвидин чиқмади ва сўзини ҳеч киши эшитмади. Билдиким, қалъани сақласа бўлмас, ҳазрат соҳибқиронга бўйун қўйуб, таслим бўлмоқ керак. Аносиниким, оти Султон Хотун эрди ва Тағай Темурхоннинг қизи эрди ва улут ўғли Пир Муҳаммадни, Искандар Шайхийким, Бижан наслидин эрди, аносига қўшулуб, ҳазрат соҳибқирон қошига йибарди.

796

/Ҳазрат соҳибқироннинг хулқ ва қарами қўймай, келгон кишиларни йахши кўруб, иноят ва шафқат қилди ва маликзодага хилъат ва олтун камар била сарафроз қилди. Ва аларни яна қайтариб йибарди ва дедиким, «Маликка айтингиз: шаҳардин чиқиб келиб, бизни кўрсун ва агар на уруш билан шаҳарни олсак, қўб киши талаф бўлур ва мусулмонларнинг моли ва аҳ-лаёли талаф бўлур. Ва аларнинг ёзуқи анинг бўйнида бўлғуси турур». Ва Искандар Шайхийни сақлаб, йибармади ва шаҳарнинг аҳвол ва авзоъини сўруб, барчасидин соҳибвуқуф бўлди. Ва Боғи Зоғон қўшида келиб тушти. Малик Гиёсуддин чиқмоқ йароғига машғул бўлуб, якшанба куни ҳисордин чиқиб келиб, соҳибқирон дийдориға мушарраф бўлди. Ва юнунуб ҳазрат била кўрушти ва тақсир бўлгон ишларидин узр қилди. Шеър:

Йамон кишига иши чун бўлса сахт,
Қочар ул йамон кишидин фатҳу бахт.
Чу кўргайки бўлмас муяссар зафар,
Ки кун-кундин аҳволи бўлур баттар.
Тилин очса анга тазарруъ била,
Дегай ишидин узру зори қила.

Ҳазрат анга амон бериб, хосса хилъатлар билан ва олтун камар билан сарафроз қилиб, шаҳарга йибарди. Тонгласи шаҳарнинг содот ва қазот ва машойих ва донишманд ва ақобирлари чиқиб, ҳазратнинг мулозиматиға келдилар. Ва ҳазратни кўруб, қўб навозишлар топиб хушвақт бўлуб, сенидилар.

Бу фатҳ муҳаррам ойида, товуқ йилда, торих етти юз сексон учда бўлди (1381, апрел).

Раъйят нуслатишйор андин кўчуб, Ҳиротнинг кун чиқари сори Кўҳдистонда тушти ва неча кун туруб, Гўр маликларининг жамъ қилгон молларини бу чоққачаким, йиғиштуруб хазоин қилиб эрдилар, барчани келтурмакка фармон бўлди. Шеър:

Буюрди шаҳаншоҳи никушиёор,
Хазина ичинда на-нимаки бор:
Агар бўлса тож ва агар рахт,
Ва ҳам олтун камар била рахт,
Қаторлаб барини менга келтурунг,
Равон келтурунг менга, тезроқ юрунг³⁹⁰.

Хазинадип бўлгон молни чиқариб келтургондин сўнг фармон бўлдим,
«Ташқи қалъани бузулсунлар!» Шейр:

80a

/Чу олди хазоин молини тамом,
Буюрди ҳамул дам шаҳи нескном.
Ҳисор томини ер била тенг қилинг.
Бу ишга равон, барча оҳанг қилинг.

Ва моли амон шаҳарга солиб, тўрт кунда олдилар. Мавлоно Низомуддин ўғли мавлоно Қутбуддин аъламу уламо эрди, икки юз йахши қадхудолар била муқаррар бўлдим, Шаҳрисабзга боргайлар. Термиз даругаси, Темуртош Оқ Буганинг иниси эрди, буларга муҳассил қўйдим, буларни кўчуруб, Шаҳрисабзга элткай. Шаҳардаги дарвозаларким, темурдин эрди ва барчаси наққошлиқ аларни тақи ҳукм бўлдим, «Кешга элтсунлар!» Ва Маликка тааллуқ бир ҳисор бор эрдиким, ани Ишқалча дер эдилар ва Амонқўх тақи айтурлар, кичик ўгликим, оти Амир Ғурий эрди ва бисёр диловар ва паҳлавон эрди, ул қалъада эрди. Соҳибқирон Маликка деди: «Ўғлунга киши йибаргилким, келиб бизни кўргай ва агар келмаса сен тақи ўғлунг қошига боргил!» Малик ҳукм била амал қилиб, Ишқалча қалъасига бориб, ўглини юз айтмоқ ва эшитмоқ била тушуруб, ҳазрат қошига келтурди. Ва ҳазрат ани тақи йахши кўруб, хилъат ва камар била сарафроз қилди.

Ҳазрат соҳибқирон Тус ва Калот сори таважжўх қилиб борғони

Соҳибқирон Ҳирот забтидин кўнгул жамъ қилиб, амир Жаҳоншоҳ Жақуни черик билан Нишопур сори йибарди ва Алибек жиҳатидин ўзи Калот³⁹¹ ва Тус³⁹² сори таважжўх қилди. Ва йўлда Абу Муслим³⁹³ алайҳирраҳмат мазориға етти, камоли сидқи ва ихлосидин тушуб зиёрат қилди ва анинг руҳидин ҳиммат ва мадад тилаб, тиланди.

Алибек (Жониқурбони) эшиттиким, ул ҳазрат фатҳ ва нусрат билан келадур, қўрқунч ва изтироб куткалида тушуб, заруратдин ҳеч чора топмай, ҳазрат қошига келди. Ҳазрат ўз лутф ва карамидин анга ҳеч нима демай, йахши сўрди.

80b Хожка Али Муъаййид Сарбадол Сабзаворда ҳабар билиб, ул тақи хизмат ва мулозиматда келиб, лутф ва инъом /била сарафроз бўлди. Шейр:

Икковини карам бирла қилди карам,
Аларни қилиб лутфидин муҳташам.
Камар берди ва тўн ва шамшири хос,
Яна топтилар иккиси ихтисос.

Ва андин отланиб саодат била Исфароинга³⁹⁴ юриди: Валибекнинг кишилари анда эрди. Ва Исфароинга етканда черик ҳануз тушмайдур эрдиким, ҳукм бўлдим, «Қалъа ишига машғул бўлсунлар!» Черик тушмай, қалқонлар олиб, ҳисор сори юридилар. Ва ҳисорға етконда филҳол ёнуб, томини тушуруб кирдилар ва кўб кишини ўлтуруб, бўлгон иморатини ер била тенг қилдилар.

Андин сўнг ҳазрат соҳибқирон Мозандаронга Валибекка элчи йибардиким, «Агар келиб бизни кўрарсенмиким, мақсудунг бўлса ўшандоқ бўлгуси турур. Ва агар тааллул қилиб келмасанг, бало ва меҳнат эшикини ўзунга ўзунг ачқунг турур». Элчи Валибек қошига борди. Элчини йахши кўруб, иззат қилди ва ҳазратнинг йибаргон хатини кўруб, ўпуб, бошига қўйиб дедиким, «Мен ҳазратқа дўст ва давлатхоҳмен. Ҳазратнинг хизматида борғумдур». Яна элчиға дедиким, «Мендин ҳазратқа дегин, назм:

Ўпуб ер ва мендин дегасен шоҳға,
Шаҳаншоҳи диндору огоҳға.
Ки жон бирла бандамсн эй шаҳриёр,
Сенга эй шаҳаншоҳи олийтабор».

Ҳазрат Исфароиндин отланиб Ўғулчату йайлоқида чиқиб неча кун анда ултурдиким, хоригон отлар ўзига келгунча.

Бу маҳалда аҳолийи Хурошаким, мундин бурун мазкур бўлуб эрдиким³⁹⁵, амир Ҳожи Барлос била Идику Барлосни ўлдуруб эрдилар, ул элни тутуб ўлдурдилар. Ва ул мавзъни Идику Барлоснинг ўғли Муҳаммад Дарвешқа ва Ҳожи Барлоснинг набираси Али Дарвешга берди ва бу чоққача аларга тааллуқ кишиларда турур.

Ҳазрат соҳибқирон Самарқанд сори қайтқони

81a /Ҳазрат соҳибқирон андин қайтиб, Самарқанд сори мутаважжих бўлди. Ва Хуросон вилоятиким, мусаххар бўлуб эрди, вилоятнинг забти учун Ҳирот маликини ва ўзга вилоятларнинг даруғаларини ҳар бирини ўз вилоятларига йибарди. Ва амир Шайх Сабзаворийким, Хуросон фатҳидин бурун қочиб ҳазрат қошига келиб эрди, ани Сабзаворда пешво қилди. Ва Тобон Баҳодурни даруға қўйди ва таважжух юзини салтанат тахти сори қўйди. Ва спехр юз тил била айтур эрди, назм:

Етишти хусрави соҳибқирони жамъкирдор,

Зафарқарин ва саодатанис ва давлатйор.

Жамолидин яна Турон бўлуб бихиштбарин,

Ва висолидин яна тобти ҳаёт аҳли диёр.

Юз азимат ва шодкомлиқ (била) Самарқандда кириб, ул диёрнинг улуткичикининг кўзлари жамолидин йаруқ бўлди. Ҳазрат тақи ул элга иноятлар қилиб, ҳеч киши қолмадиким, андин ул кишига файз тегмаган бўлғай. Ва қиш бўлгонда Бухорога бориб, ул қиш анда қишлоқ солиб, давлат била ўлтурди. Ва Мироншоҳ мирзо ҳукм билаким Сарахсқа бориб эрди, Малик Гийсуддиннинг инисини Самарқандқа йибариб, ўзи анда қишлади.

Ака Бегининг вафот бўлғони зикри

Замонаи бадмеҳру бадкирдор, давлат гулшанини тароват била ораста кўруб, ҳасаддин ўзга бўлди ва дунёнинг иши мундоқ турурким, агар бировни кўнгулни шод кўрса, ул шодлиқ кейнида юз ғам келтурур. Ва агар суруре кўрсатса, яна анинг кейнида моний туруб турур. Мақсуд улким, хотири фархундафол ҳазрат соҳибқиронийким, аини шодмонлиқ ва комронийда эрди, меҳнат ва ғам бирла озурда қилди.

816 Ҳазратнинг исмат пардасининг кейнида бир кизи бор эрди. Тагайшоҳ отлиқким, ани севгон жиҳатидин Ака Беги дер эдилар ва Мусабекнинг ўғли Муҳаммадбекка бериб эдилар³⁹⁶. Ул бонўйи никужамолким, анингдек замонада яна бири йуқ эрди ва ҳазрат ани куб севар эрди, ул гул боги салтанатқа малолати пайдо бўлуб, марази анга ориз бўлди. Ҳар нечук табиблар сазйи эттилар, ҳеч фойда қилмади ва жони шарифини топшурди: *Инно ли-Ллоҳи ва инно илайҳи рожиъуна*³⁹⁷. Андин бир ўғул қолди, Султон Хусайн отлиқ.

Ҳазрат бу воқеадин андоқ мутааллам бўлдиким, дунёнинг иши ва кучидин тамом эликини ювди ва оламни бу аламдин барча багирлари чок ва бошларига нола ва зори била доду фарёд қилур эрдилар. Марсия:

Қон тўкти фалак кўзлари бу мотам учун,

Кийди қаро даҳр кечада бу ғам учун,

Ой юзини йиртти, Зухра кести сочин,

Кўк кийди бу даҳр ул шаҳи олам учун.

Ва шаръи мутаҳҳара йўсуни била кафанини тартиб этиб, тобутқа қўйуб, Кешга элтиб қўйдилар. Ва ҳазрат соҳибқирон анинг руҳи учун таъзият очиб, фуқаро ва масокинларга таомлар бериб, тасаддуқ ва хайру эҳсон қилди.

Бу маҳалда хабар келдиким, Алибек амир Вали билан муттафиқ бўлуб, Валибекни андоқ этиб турурким, черик тортиб Сабзаворға келиб, Али Муъаййидни муҳосара қилиб турур. Ҳазрат фарзанд воқиъасидин андоқ бўлуб эрдиким, олам кўзига кўрунмас эди. Ул хабарларни эшитиб ҳеч парво қилмади. Аммо ҳазратнинг эгачиси Қутлуқ Туркон ого³⁹⁸ кириб ҳазратқа шафқат юзидин деди: «Агар мундоқ бепарволик қилсанг, олам бир-бир бўлуб бузулмай. Худойнинг хостиға ҳеч чора йўқ турур. То олам бор эрмиш, ушбу тариқ эмиш. Ғам емак фойда қилмас. Агар мундоқ бўлсанг раъият ва мамолик паришон бўлуб, худойнинг бандалари бехонумон бўлмай. Нечук бир жамоат бебоқлар Мозандарондин чиқиб, бисёр мусулмонларни бехонумон қилиб турурлар? Тариқа /бу турурким, алар дафъи учун отланиб, андоқ гушмол бергайсенким, ўзга ҳеч кишига мундоқ ҳаво ва ҳавас бўлма-гай». Бу калимотким, айни некхоҳлукдин эрди, ҳазрат соҳибқироннинг кўнглига асари Хуросон сори азимат қилди.

Ҳазрат соҳибқирони зафарқарин Хуросон сори таважжух қилғони

Соҳибқирон қишнинг ўртасида фармон қилдиким, «Черик йиғилеун!» Черик жамъ бўлгондин сунг саодат юзини Хуросон сори қилиб, Бухородин отланди ва фатҳ ва зафарининг овозаси олам ичра тўлди. Байт:

Яна чиқти Турон соридин хуруш,
Яна бўлди бу олам ичинда жуш.

Мохон йўлидан ўтуб, Калотқа яқин тушти. Амирзода Мироншоҳким, Сарахсда эрди, келиб ҳазратқа қўшулди. Ва Малик Ғийёсуддин черики била Ҳиротдин келди ва Алибек³⁹⁹ ҳазратнинг келгонидин бурун аҳли ва аёлини ва гала-қаросини Калот ҳисориға кийуруб эрди. Соҳибқирон қариндошлиқ ҳаққини сақлаб андоқ этмадиким, анинг вилояти хароб бўлмай. Анга киши йибардиким, «Мендин қўрқуб қалъага кириб турур. Эмди тараддуд қилмай бизнинг сори келгил. Ва агар келмасанг, ҳар наким бўлмай, гуноҳи ўз буйнунгга бўлгуси турур». Алибекка азалдин анга нақбат насиб бўлгон эрди. Ул насиҳат анга иссиқ қилмади ва Калотнинг берклигига мағрур бўлуб, ҳазрат қошида келмади. Соҳибқирон Гаранким, Абивардга⁴⁰⁰ тааллуқ турур, бориб анда тушти. Ва черикка жар еткурдиким, «Валибекнинг бошиға борурсиз!» ва овоза солиб хабарсиз Калот сори юриди. Алибек ва анга тобеъ бўлгон кишилар хотирларини жамъ этиб, дедиларким: «Соҳибқирон Мозандаронға кетти» ва бўлгон қуй ва от ва тевадарни ҳисордин чиқариб, ўтлоққа қўйдиларким, нусратшиъор черики келиб барча молни суруб элтти. /Ва ҳазрат келиб Калот дарвозасигакам, Чаҳордах жиҳати билан машҳур турур, тушти. Хайма ва ҳиргоҳ уруб ўлтурди. Амирзода Мироншоҳ дарвоза Даҳчаға тушти ва амирзода Аликим, Муъаййидбекнинг ўғли эрди, Баҳра гузарида тушти ва амир Ҳожи Сайфуддин Дарбанди Аргуншоҳда⁴⁰¹ тушти ва амирзода Умаршайх яна бир дарвозада тушти. Алибек бу черикни кўруб, қўрқуб узру ниёз ва тазарруъ билан арзадошт қилиб, йибардиким, «Йамон ҳаракатдин тавба қилдим ва ишимдин ўётлик бўлубтурмен. Ҳазрат лутф қилиб, дарвозаға яқин келиб турсунлар, то мен чиқиб аларнинг аёғин ўпуб, кўзумга суртайим». Ҳазрат соҳибқирон камоли марҳаматидин сўзини қабул қилиб, беш киши била ҳисор эшикида борди. Ва ул ҳисорнинг бир йўли бор эрди, асру тор ва иничка. Алибек маълум қилдиким, соҳибқирон оз киши билан келиб турур, яна бадбахтлиги ва шайтоннинг васвасаси кўнглига тушуб, хотириға кечтиким, макри қилмай. Бир жамоат бадқирдорни каминларда қўйдиким, маҳал тобқанда ишлағайлар ва ўзи аҳдига вафо қилмай ҳисордин чиқмади. Ва бу маънидин ғофилким, байт:

Ангаким, эрур хифзи Илоҳий йовар,
Йўқтур ғам, агар жумла жаҳон бўлса адув.

Ҳазрат соҳибқирон бу адувгоҳда келиб, қўб туруб кўрдиким, Алибек сўзига вафо қилмади, ёнди. Ва ҳазрат Ҳаққ иноятидинким: *Ва жаъално*

83a

мин байни айдиҳим саддав ва мин халфиҳим саддан фа-ағшайнаҳум фаҳум
ла йубсирун¹⁰²: барча бадандишатар кӯр ва кар бўлуб, ҳеч кимга ул мажол
бўлмадиким борурда ва келурда элик чиқора олғай. Ложурма, ул ҳазрат
саломат ва саодат андин чиқиб ерига келди. Ва Алибекнинг макр қилғонин
маълум қилиб, ғазаб ўти бошига тугашиб, буюрдиким, «Уруш солсунлар!»
Ҳар киши ўз турғон жойидин илгари бориб уруш солдилар. Бир жамоат
макритдин ва бадахшонийлардин, алар тоғ /ичида ўсган кишилар эрдилар
ва ҳар бири юурда какликдин ўзар эрдилар, аларга ҳукм бўлдиким, «Тоғ
устида чиқсунлар!» Ул гуруҳ тоғ сори юруб, кечада чиқтилар ва наққора
уруб ва нафир чалдуруб, сурон солдилар. Яна ҳазрат бир жамоат баҳодур-
лардин аларнинг кейнида йибарди, мисли Оқ Темур ва Ййгу Темур, Баҳра
йўлидин тоғ камаридин чиқтилар. Ва Оқ Темур анда турғон душманлари
сүруб қалъага чиқтиким, муҳолифларга мушарраф эрди. Ва Ййгу Темур
анда сунгу еткурди¹⁰³ ва ўзга баҳодурлар ҳар киши ҳар соридин чиқиб
душманларни қовлаб, тоғ устида чиқтилар. Ва Умар Аббос ва Мубашшир
неча киши билан илгари бориб, тоғ камарида чиқиб турдилар ва душманлар
бу ҳолни кўруб қўрқуб амон тиладилар. Алибек яна зори ва тазарруъ қилиб,
ҳазрат қошига киши йибариб дедиким, «Ўтф қилиб тоғқа чиққан кишилар-
ни қайтарсунлар. Мен тонгласи бандалиққа келайим». Онтлар ичиб бекла-
ридин Некрўзбек ва Мухаммадшайх Ҳожини йибарди ва ўз қизиниким,
амирзода Султон Мухаммаднинг¹⁰¹ қалинлиги эрди, йибарди. Алар келиб,
адаб била юкунуб, Алибекнинг сўзини арзадошт қилдилар. Яна ҳазратнинг
лутфу карами қўймай буюрдиким, «Черик қайтсун!» Барча беклар ва
баҳодурлар қайтиб хизматда келдилар. Тонгласиким, байт:

Чу чиқти яна шоҳи зарринкулоҳ,
Қаро тўнини ташлади яна моҳ,

836

ҳазрат соҳибқирон давлат ва саодат била отланиб, Калот дарвозасига борди.
Алибек заруратдан чиқиб келди ва ҳазратнинг аёғини ўпуб, гуноҳидин узр
қилди. Ҳазрат гуноҳидин кечиб, узрини қабул этти. Ул узр билан дедиким,
«Бугун мулозиматдин мени муъаф тутсунлар. Тонгла мулозиматда ке-
лайим». Соҳибқирон анинг сўзини қабул этиб, ани ижозат бериб, ўзи қайтиб
юртида /хушидтек келиб тушти.

Алибекнинг завол куни ахшомига етиб эрди ва бахт андин қайтиб эрди,
ани қўймадиким, туз йўлида борғай¹⁰⁵: яна йамон андиша кўнглига тушуб,
ул ерлардинким, черик чиқиб эрди, барчани беркитти ва аҳдни синдуруб
йаағи бўлди.

Ҳазрат соҳибқирон ўн тўрт кундин сўнг Қаҳқа ҳисориға, Бовард ва
Калот ўртасида турур ва хароб эрди, иморат қилмоққа фармон бўлди¹⁰⁶. Ва
зафарпаноҳ сипоҳийни икки кунда маъмур эттилар. Ва Ҳожи Хожани бир
жамоат баҳодурлар билан анда қўйдурди. Суюрғатмишхон ва амирзода Али
ва Шайх Али Баҳодурни ўзга йўлдин Калот муҳофазасига таъйин қилдурди-
ким, қалъага киши қиролмағай ва чиқолмағайлар¹⁰⁷. Йўлларни беркитиб
андоқ эттиларким, ҳеч киши анда боролмас эрди.

Ҳазрат соҳибқирон Туршиз сори бориб, қалъасини фатҳ қилғони

Ҳазрат соҳибқирон чун Калот қалъасини мазбут қилиб, ўзи давлат ва
саодат била Туршиз сори юриди¹⁰⁸. Ва Ясеи Дабондин ўтуб, Хабушонға
кирди¹⁰⁹. Ва Маҳди улэ Дилшод оғога марази пайдо бўлуб, Самарқанд сори
йибардилар ва ўзи нусрат ва саодат била юруб, Туршиз вилоятига кирди ва
қалъага яқин келиб тушти. Ул қалъа асру берк эрди ва ичида Амир Али
Садидий садидийлар била ўлтуруб эрди: садидийлар Ғўр вилоятидин эрдилар
ва алардек қалъа сақламоқда ва баҳодурлукда ул замон киши йўқ эрди ва
Малик Ғиёсуддин аларга эътимод қилиб, тобшуруб эрди. Ҳазрат Малик
Ғиёсуддинга айттиким, «Булар сенинг навкарларинг турур ва бу қалъани
сен буларга берибсен. Сен бизга мутӣ бўлубсен. Не учун булар ҳисорни

сақлайлар?» Малик деди: «Ақлсизлиқдин». Малик ҳисор тубига бориб ҳар нечаким насиҳат қилди, анинг сўзини эшитмадилар. Соҳибқирон буюрди-ким, қалъани/ ўртада олиб, урушқа машғул бўлдилар. Ҳазрат соҳибқирон отланиб, қалъа тегарасида юруб, чиқар тушар ерини кўзлади ва манжаниқ буюрди. Ва хандаққа нақаб¹¹⁰ солиб сувини чиқардилар ва ҳисорнинг тубида нагамлар солдилар¹¹¹. Қалъа эли юқоридин ўқ ва тош отар эрдилар. Шейр:

Гард этар эрди анда кўзни кўр,
Кавс уни ҳам қулогларни кар.
Тир саҳмидин эрди халқи зор,
Қиб-қизил юзлари эрди нилуфар.

Манжаниқ тоши била бурж ва борани йиқиттилар. Садидийлар паришонхол бўлуб, кўрдиларким қалъапи сақласа бўлмас, тазарруъ ва зори била амон тиладилар. Ҳазрат аларга амон бериб, қалъадин чиқтилар, келиб ҳазратнинг дийдориға мушарраф бўлдилар ва аларга лутфидин йахши кўруб, инъомлар килди ва Туркистон сори йибариб, андаги қалъаларни аларга топшурдиким, анда бориб, ул қалъаларни муҳофизат қилгайлар.

Форс вилоятининг подшоҳидинким, Шоҳ Шужоъ эрди, элчи келгони

Шоҳ Шужоъким, Шероз вилоятининг подшоҳи эрди ва Оли Музаффар эрди¹¹². Ул замонда анингдек улўг подшоҳ йўқ эрди ва асру оқил ва фозил ва доно киши эрди. Соҳибқирондин хабарлар эшитти, яқин билдиким, соҳибқирон баҳр ва бир олам бўлғуси турур. Умаршоҳким, анинг бекларидин эрди, ҳазратқа элчиликқа йибариб, дўстлўк ва давлатхоҳлўгини изҳор қилдуруб, арзадошт йибарди. Арзадоштининг мазмуни улким, «Муҳаббат йўлидин сенга киши йибариб, бизнинг вилоятдин йахши нималарким ҳосил бўлур, пешкаш учун борган киши била йибардим. Ва отларким, эгар, юганлари олтуғдин турур ва бардағий хачирлар ва ракиб хачири била ва қатор тевалар юклари барча қумош саропарда, сикарлот ва оқ уй ва ола боргоҳлар ва шомийопалар йибардим. Ва барчадин ғараз дўстлўқдин узга ғараз йўқтурур».

Умаршоҳ айтқон нешкашлар била даргоҳи олийға келиб, кўрунуш килиб, келтурган нималарни тортти. Ҳазрат тақи Умаршоҳни /йахши кўруб, отлар миндуруб, тўнлар кийдуруб, сенсиз йармоқ берди. Ва келтургон хатнинг жавобини битиб, ўз кишисини қўшуб, йахши тўхфалар била йибарди ва қизини Жаҳонгир мирзонинг ўғли мирзо Пир Муҳаммад учун тиладиким, «Чун аромизда дўстлўк бўлгон турур, эмди керакким, қариндошлиқ воқия бўлғайким, бир-биримизга меҳру муҳаббат артуқ бўлғай» деб, элчини ижозат бериб, ўз кишисини қўшуб Шерозга йибарди.

Соҳибқирон Мозандаронга борғони

Туршиз ҳисорини олғондин сўнг Мозандарон¹¹³ сори мутаважжих бўлди ва Руд йўлидин Кабуджома ва Шосмон¹¹⁴ мавзесида тушти. Мозандароннинг ҳокими Валибек чун эшиттиким, ҳазрат соҳибқирон етти, қўрқуб Ҳожибек билан ўзга бекларни йахши пешкашлар била ҳазратнинг мулозиматиға йибарди ва тазарруъ тили била айтиб эрдиким, «Ҳазрат давлат била қайтесулар. Мен фароғат нуридин йахши тўхфалар тартиб этиб, хизмат камарини белимга боғлаб келгаймен». Мозандарон беклари пешкашлар била ҳазратнинг даргоҳи олийда келиб, дийдориға мушарраф бўлуб, Валибекнинг арзадоштини арз қилдилар. Ҳазрат буларни йахши кўруб, ижозат бериб, Мозандаронга йибарди.

Ушул маҳалда хабар келдиким, Шайх Али Баҳодур тоғ йўлларини йахши таҳқиқ қилиб, бир кеча ўз навкарлари била Калот ҳисориға чиқиб турур. Ул кеча қаронғулўк жиҳатидин йўлни ғажат қилиб, бир бек камарга чиқиб тургон эрмиш. Душманлар воқиф бўлуб, йўлларни тутуб урушуб

85а

турурлар. Ва анда урушуб турурларким, баҳодурнунг кишилариға тиркашларида уқ қолмаған турур ва йигитлардин кўб киши талаф бўлуб турур. Аммо узга баҳодурлар хабар билиб келиб, ул ердин қолғои йигитларни чиқариб турурлар. Аммо Алибек била Шайх Али Баҳодур бир-бирини кўруб, аҳд қилиб, йарашиб турурлар. Ва Алибек Шайх Али Баҳодурни / тушуруб йахши хизмат қилған турур ва ҳоло кеча-кундуз бир-бирига мусоҳиб турур. Ва Алибекнинг умиди ултурурким, ҳазрат гуноҳидин кечкай.

Ҳазрат бу хабарни билиб, Мозандарон ҳокими била йарашиб, ёнди. Шумулкон ва Жармиқон йўлидин ўтуб, Радкон¹¹⁵ мургзориди тушти. Ул ерда Шайх Али Баҳодур Алибекни қилич ва қафат била келтуруб, қонини тилади¹¹⁶. Ҳазрат яна марҳамат ва лутф қилиб, гуноҳидин кечти, ва лутфу иноят анинг ҳаққида қилди ва Радконни анга суюрғал берди ва Сабзаворни Али Муъаййид Сарбадолға берди ва фармон бўлдимки, «Малик Гиёсуддинни ўғлон-ушоғи била ва Алибек тақи ўғлон-ушоғи била Самарқанд сори борсунлар» ва Жониқурбон элини беклариға улаштурди ва барчани хона-кўч (била) Самарқандга йибарди¹¹⁷.

Ҳазрат соҳибқирон Самарқанд сори борғони

Хуросон мамолики муҳолифларнинг дағдағасидин қутулди. Амирзода Мироншоҳнинг кишиларини ул вилоятларда даруга ва ҳоким қўйдилар. Ва ҳазрат давлат ва иқбол била Самарқанд сори таважжух этиб фатҳ ва нусрат била бориб, ул биҳишттеки вилоятқа тушти. Ва андағи эл-улуснунг умид кўзлари жамолидин йаруқ бўлди. Ва тахтда ўлтуруб Алибек била Ғурийбек-ким, Малик Гиёсуддиннинг ўғли эрди, ва агоси Муҳаммадни банд қилиб Андижонга йибарди, Умаршайх мирзо қошида. Ва Жониқурбониларни Тошкандга йибарди ва Малик Гиёсуддинни ўғли Пир Муҳаммад била Самарқандда сақлади.

85б

Ул қишда тақдир Илоҳийдин Ҳирот вилоятида ажойиб иш воқеъ бўлди ва баёни андоқ турурким, Малик Фахруддиннинг ўғлонлари Пир Муҳаммад била агоси Ҳиротда эрдилар. Ва Малик Гиёсуддин аларни эътибор қилмайдур эрди ва гоят фалокат кун кечуруб юрур эрдилар. Чун ҳазрат соҳибқирон Хуросонни олғонидин сўнг алар ҳазрат қошида арз қилдилар-ким, «Бизлар Малик Гиёсуддин била аго-ини ўғлонлари бўлурбиз ва / бизнинг атоларимиздин қолғон ер-сувимишни олиб, бу бечораларни зору-хор қилибтур». Ҳазрат аларға шафқат қилиб, Ғурунунг ҳукуматини улугиким, оти Пир Муҳаммад эрди, иноят қилди. Ва ўшул маҳалда Абу Саъид Испаҳбадким, Ғурий бача эрди ва Малик Гиёсуддин ани банд қилиб, ўн йил мундин кечиб эрди. Ҳазрат лутфидин ул банддин халос бўлуб эрди. Ва амирзода Мироншоҳ беклари Мурғобда Пандех¹¹⁸ мавзесида қишлоқ этиб эрди, Малик Пир Муҳаммад Абу Саъид Испаҳбад бир неча нодон ғурийлар била муҳолифат қилиб, Ҳирот сори мутаважжих бўлдилар. Ва Ҳиротқа яқин етиб шаҳардаки авбош етимлар алар била муттафиқ бўлуб, даруга билан муҳассилларким, ҳар бири бир муҳим (иш) учун беклар йибаргон эрдилар, бу ҳолдин хабардор бўлуб, Ихтиёридин қалъасига кирдилар. Ул бадбахтлар шаҳарга кириб, зулм эликларини узатдилар ва мусулмонларнинг жафоларига машғул бўлдилар ва қалъа эшикига келиб, дарвозага ўт қўйдилар. Ичидаки турклар қўрқуб, ўзларини қалъадин ташладиларким, жонлари саломат қолғай. Аммо ул золимлар аларни тирик қўймас эрдилар. Ва хабар амирзода Мироншоҳга етти. Амир Ҳожи Сайфуддин ва Оқ Буғабек таъжил билан Ҳиротқа юридилар ва амирзода Мироншоҳ тақи аларнинг кейнида черики билан юриди. Беклар Ҳиротқа етканда ғурийлар шаҳардин чиқиб, Хиёбон кўчасида урушдилар ва муҳолифларни босиб, кўб киши алардин ўлтурдилар ва қолғони шаҳар ичида қочиб кирдилар. Ва бўлгонда ҳар бири бир сори қочти. Амирзода Мироншоҳ этиб, нусратпаноҳ черики қилич чиқариб, ул бадбахтлардин кўб кишини ўлтуруб, бошларидин миноралар қўпурдилар. Ва бу хабар Самарқандда этиб, ҳазрат соҳибқирон бу ҳолдин огоҳ бўлуб, Малик Гиёсуддинким арк ичида маҳбус эрди ва иниси Малик Муҳаммад ва кичик /ўғли Амир Ғурий ва Алибек Жониқурбониким, Андижонда эрди — буларни барчасини узга оламга йибарди.

86а

Дилшод ого ва Қутлуг Туркон оғонинг вафот бўлғони зикри

Тунғуз йилида, етти юз сексон бешда (1383, ёзи) ҳазрат соҳибқироннинг ҳарам муҳтарами Дилшод ого вафот бўлди. Ва неча кундин сўнг ул ҳазратнинг эгачиси Қутлуг Туркон оғоким, анвоъи хайр андин воқеъ бўлуб эрди ва мадрасалар ва хонақоҳлар йасаб, мискину фақирлар анинг хайротидин кеча-кундуз файз топар эрдилар, ул тақи жаннати аъло сори борди ва анинг қабрини шаҳзода Қусам ибн ал-Аббоснинг¹¹⁹ мазорига яқин қаздилар ва қўйдилар. Ва ҳазрат соҳибқиронга бу икки ҳодисадин муборак кўнгли бисёр малул бўлди ва таъзият тутуб, анча ош ва садақа бердиким, ҳисобини Тангридин ўзга билмас эрди.

Ҳазратнинг муборак кўнгли дунёдин совуқ бўлуб, дунё муҳиммотига ҳеч парвоси қолмадиким, подшоҳлиқ ва салтанат оламда борму ё йўқ. Уламо ва машойих ва содот ва сулаҳо, мисли Саййид Баракадек ва Хожа Абдулмалик ва Шайхзода Соғаржи иттифоқ қилиб ҳазрат қонига кириб ўлтурдилар ва давлатхоҳлиқ юзидин ваъз ва насихат била тилларин очиб, оёт ва аҳодис била хотирини тасалли бериб, дедиларким, «Фақир ва мискин ва раъёе ғамини ссангиз афзал турур, барча нимадин ва адл ва дод била машғул бўлунгким, ғам смак била ҳеч ҳосил булмас». Анча сўзлар ва ҳикоятлар дедиларким, ул ҳазратнинг муборак кўнгли яна фақиру мискин ва раъёе ва черикка майл қилиб, мамлакат забтига машғул бўлди.

Соҳибқирон Жета сори черик йибарғони

866 Ҳазрат соҳибқирон ўшул йилда (1383) амирзода Алини черик билан Жета сориким, кўбраки иймонсиз ва кофир эрдилар, йибарди¹²⁰. Ва Қамариддин аларнинг улуги эрди ва баҳрин қавмидин эрди ва фитна дарёсининг наҳанги эрди, камин этиб Алибекнинг ўғруқини талади. Ул ёниб келди. Ул ҳазрат Шайх Али Баҳодур ва Ҳожи Сайфуддин ўгли /Сайфулмулк ва Аталмиш ва Арғуншоҳ Ахтанини черик била Жета сори йибарди. Булар кеч қолган жиҳатидин амир Жихоншоҳ Жаку ва Элчи Бугани ва Шамсуддин Уч Қаро ва Сайин Темур Баҳодурни ўн минг киши билан аларнинг кейнида йибарди. Отақумга етконда бекларким, илгари бориб эрдилар, баҳрин элини топиб, кўб киши алардин ўлтурдилар ва уғлон-ушоқларини асир этиб ёндилар. Аммо амир Жихоншоҳга ҳукм бўлуб эрдиким, Қамариддин бошига бориб, жаҳд қилиб, ани эликка кийургай. Ёнгон беклар барча иттифоқ била Қамариддин бошига бориб, Исси Кўлдин ўтуб, Кўктубағача бордилар¹²¹ ва ҳар неча Қамариддинни тиладилар, топмадилар. Андин ёниб, Самарқанда тушуб, ҳазрат хизматида келдилар.

Ҳазрат соҳибқирон Мозандарон сори мутаважжих бўлуб, йўлдин Сейистонга борғони

Соҳибқирон ўшул йилда (1383) Мозандарон сори мутаважжих бўлди ва ҳиммат юзиши ул вилоятнинг тасхирига қўйуб, сонсиз черик жамъ этиб юриди. Ва Самарқанддин отланиб, Термиз гузарида кўпрук боғлаб ўтти ва андин Мурғоб йақосида давлат била тушти. Жакубекким, Кобулистон вилоятининг ҳокими бўлуб эрди, келиб ҳазратни кўруб, муборак дийдорига мушарраф бўлди ва баъзи муҳиммотеким мамлакати учун эрди, арз қилиб, барчани саранжом қилиб, Кобулга қайтти.

87a Бу маҳалда хабар келтурдиларким, Никударийлар йаағи бўлуб, вилоятга ташвиш берурлар ва тақи Шайх Довуд Сабзаворийким, ҳазратнинг иноятини Сабзаворнинг пешвоси бўлуб эрди, муҳолифат қилиб, Тобон Баҳодурким, ул ернинг даруғаси эрди, ўлтуруб турурлар. Ва мирзо Мироншоҳ бу ҳолдин хабар билиб, Оқ Буғабекни Хиротдин йибариб турур ва Ҳожи Сайфуддин тақи бориб, Сабзаворни қамал этиб, урушуб турурлар ва Сабзаворни уруш била олиб кўб кишини ўлдургон турурлар. Ва Шайх Довуд андин қочиб, Бадробод қалъасига /етиб, ул қалъани беркитиб турур.

Ва ул қалъа бир тоғ устида турур, асру берк ер турур. Ҳожи Сайфуддинбек ва Оқ Бугабек ул қалъа сори бориб, қалъаани ўртада олиб, ўлтуруб турурлар. Бу хабарларни ҳазрат соҳибқирон эшиткондин сўнг ва Сеистон эли тақи муҳолиф эрдилар, Шайх Али Баҳодур ва Уч Қаро Баҳодурни қуб киши била Валибек сори йибардиким, анда бориб сарҳадда ўлтуруб вилоятдин хабардор бўлсунлар. Ва ўзи давлат билан Сеистон сори мутаважжих бўлди. Ва ҳазрат аввали рамазонда (1383, 29-30 октябр) Ҳиротда бориб тушти ва шаҳардаги кишиларни ғурийлар била иттифоқ қилгон жиҳатидин аларга моли амон солиб олди. Ва андин отланиб, Сабзаворға бориб тушти ва ҳукм бўлдиким, «Ул қалъаға нағам солсунлар!» Ва Шайх Йахё Хуросонийни нағамчилар бошиға муҳассил қўйдурди ва ул қалъани занбурхонадек тамоми таҳини ковак қилдилар. Ул қалъа йиқилди, ҳар ким анда эрди, ҳалок бўлди. Ва Шайх Йахё бир том остида қолди ва Сабзавор элидин икки минг кишини тирик бир-бири устида қўйуб, гириҳ ва балчиқ билан бирки-тиб, миноралар қўпордилар, то олам эли бу қаҳрдин воқиф бўлуб, мундоқ ишлар қилмағайлар⁴²². Ва андии сўнг (Сеистон) сори борди. Шёър:

Кучуб чалди ул шоҳдин таблу кўс,
Жаҳон гардиндин бўлди чун обунус.
Борур эрди ул черики номдор,
Ким отлиқ ичинда эди юз ҳазор.

876

Шоҳ Жалолидинким, Фароҳнинг⁴²³ ҳокими эрди, бандалиқ камарин белига боғлаб, қалъадин чиқиб, пешкашлар била келиб ҳазратни кўрди. Ул ҳазрат тақи ани йахши кўруб, андин Оқ Темур Баҳодур билан бир жамоат қўшун йигитларни йибардиким, Сейистонни чобқайлар. Ҳукм бўлгондин сўнг Сейистоннинг дарвозасиға чобтилар ва қуб мол олдилар. Нусратшиёор черики Риза⁴²⁴ қалъасиға еттилар. Ўшул замон уруш солиб қалъани олдилар. Азим жанг бўлди ва қалъадин чиққон беш минг киши, алардин кўпраги/талаф бўлди. Ва ўлган кишиларнинг бошларидин миноралар қўпордилар⁴²⁵.

Сейистон қалъасини қамал қилгонлари

Ҳазрат соҳибқирон Риза қалъасидин черики билан йасол тортиб юриди ва бир жамоат хосса кишилар била илгари юруб, шаҳарга яқин етконда бир қавм устида чиқиб турди. Шоҳшоҳон Тожуддин Сейистоний Шоҳ Қутбуддин қошидин келиб, ул ерда ҳазратни кўрди ва зори ва тазарруъ била хирожу мол қабул қилди. Ва ҳазрат аларнинг сўзига қулоқ солмай туруб эрдиким, шаҳардин душманлар йароглари била мукамал чиқиб уруш солдилар. Ҳазрат соҳибқирон икки минг кишини бир камин ерда қўйди ва Муҳаммад Султоншоҳға буюрдиким, «Оз киши билан илгари юрусун ва душманлар била урушуб, ўнг қўл сори қочсун!» Ва Муҳаммад Султоншоҳ ҳукм йўсуни била амал қилиб, оз киши била юруб душманға ўтрув келдилар. Душманлар буларни кўруб от солдилар. Булар қочиб, ўнг қўл сори кеттилар. Душманлар аларнинг кейнида тушуб, чопар эрдиларким, каминда тургон баҳодурлар чиқиб, аларни қилич остида тутуб, асру азим уруш бўлди. Муҳолифлар кўпраги йайоғ эрдилар, ханжар захми била қуб кишини мажруҳ қилдилар ва аларнинг кўпраги қилич зарби билан кеттилар ва дарвозагача суруб, муҳолифлардин ўлтүрдилар. Байт:

Чу туфроқ бўяди қизил қон била,
Зафар тобтилар тиғи буррон била.
Кўрунмади қон жўшидин майдона,
Ичида бош эрди бари бегана.
Жаҳон бўлди қондин чу дарёйи Об⁴²⁶,
Ки бошлар ичинда эди чун беҳисоб.

Кеч бўлгон жиҳатидин қайттилар ва ул қалъани ўртада олиб туштилар. Ва ул кеча ўн минг киши билан шаҳардин⁴²⁷ чиқиб шабихун солдилар. Ва булар Шамсуддин Аббос ва Барот Хожаға учрадилар. Алар анча таҳаммул

қилдиларким, хандақдин ўтуб, чодирларға яқин еттилар ва бир неча от ва тевани ханжар била талаф қилдилар. Андин сўнг ҳар ердин ўқ отиб, кўб киши алардин /ўлди ва қолғонлари қалъага қочиб кирдилар. Яна тонгласиким спехрнинг Ҷамшиди¹²⁸ оламни сеҳр қилгон учун забаржад ҳисориға нурдин олам кўтарди ва жаҳонни юлдуз черикидин қутқорди. Шейр:

Чиқарди каминдин яна тиғи меҳр.
Халос этти зи анжум паёмин спехр.
Буюрди шаҳаншоҳи соҳибқирон,
Ки бўлсун черикдин жаҳон то жаҳон.

Черикдин бўлғои йигитлар ва баҳодурлар отланиб, юзларини шаҳар сори қилдилар ва шаҳарға етиб бир тарафдин уруш солдилар. Амирзода Али¹²⁹ беш юз отлиқ била уруш солиб, ул дарвозаким аларнинг ўтруссида эрди, чопиб дарвозага еттилар ва ҳар бир йигит Рустами Достондек ишлади ва дарвозага кирдилар. Муҳолифлар урушуб, дарвозани тутуб, алар дарвоза ичида қолдилар.

Ушул маҳалда Оқ Темур Баҳодур минг киши биланким, ҳар бири Рустам ва Исфандиёрдин ўзларини ортуқ кўрар эрдилар, чопиб қилич зарби билан дарвозани олгон душманларни қочуруб кирдилар. Ул жамоат йигитларким, дарвоза ичида қолиб эрдилар, амирзода Али билан саломат чиқиб, музаффар ва мансур ҳумоюн черикка қўшулдилар. Шоҳ Қутбуддин билдиким, бу соҳибқирон била урушса бўлмас, нияз ва тазарруъ элидин кирди ва қалъадин чиқиб, ҳазрат қошига кирди. Келиб юзини аёғига суртти. Ҳазрат гуноҳидин кечиб, лутф ва марҳамат кўзи била анга назар солдилар. Ҳазрат диккалай келиб жайбасиз ўн беш киши билан чериктек тафаххус қилгали учун бориб эрдиким, Сситон жоҳилларидин йигирми минг киши, бовужуд улким, аларнинг подшоҳи мулозиматқа келгон турур, ўқ-ёйлари била қалъа устиди тушуб, пусратшиёр черики сори юридилар. Соҳибқирон аларни кўруб, гўл сори чопиб ҳирнинг¹³⁰ забтига машғул бўлди. Жоҳиллар ўқ отиб, ҳазратнинг отига ўқ тегиб, мажруҳ бўлди. Аммо соҳибқирон гўлга /етконда буюрдиким, Қутбуддинни беркиттилар ва черикни мураттаб қилиб, муборак нафаси била урушқали юриди. Беклар юкунуб дедиларким, «Йиллар турурким, сенинг давлатингда айшу ишрат ва фароғат асбоби бизга муҳайё турур. Ва юз шодмонлиқ ва танаъум била умр кечирурбиз. Эмди бизлардин бир киши тирик бўлгунча раво кўрмасбизким, сен урушқа киргайсен. Байт:

«Гар бўлса бизга минг жон, эй шаҳриёри олам,
Барча эрур туфайлинг, эй фахри жумла одам».

Ҳазрат бекларнинг сўзин қабул этиб, ерига турди. Беклар ҳар соридин юруб, ўқ ва қилич била ул бадбахтлардин димор чиқортилар¹³¹ ва кубраги от остида қолиб ўлди ва қолғонлари юз машаққат била қочиб, ҳисорға кирдилар ва дарвозани беркиттилар. Ва сипоҳи зафарпаноҳ яна ҳамла этиб, хандақдин ўтуб қалъа томига ёпишуб, раҳналар қилиб чиқитилар ва шаҳарни олиб қалъани бузулдилар. Шаҳар ичида сипоҳийлардин ҳар ким қолиб эрди, ўлтурдилар. Ва ҳазрат соҳибқирон буюрдиким, «Шоҳларнинг молини шаҳардин чиқарсунлар!» Шейр:

Чу достони Сом еридин шаҳриёр,
Буюрди чиқоринг яна нимаки бор.

Кумиш бирла олтун, мурассаъ камар,
Яна тахти зар била ҳам тожи зар.
Зи мисрий қилич, жайбалар бешумор,
Қизил била оқ тангалар бешумор.

Тубучоқ отлар, хачирлар қатор,
Теванинг қатори эди бешумор.

Молни чиқариб ҳазрат қошида келтурдилар ва ҳар наким шаҳар ичида бор эрди, талонга кетти. Ва талон ўти ул шаҳарнинг ичида тушуб, ҳўлуқуруқ барча қўйди: на синоҳий ва на раъиягдин анда киши қолмади. Бу фатҳ шаввол ойида, торих етти юз сексон бешда, тўнғқуз йилда воқеъ бўлди ва Офтоб жадий буржида эрди (1383, 22-25 декабри).

Шоҳ Қутбуддин била ул ернинг улугларини Самарқандда йибардилар, уламо ва сулаҳони кўчуруб, Фароҳ ҳисориға йибарди. Ва баҳодурлар тиглари чашмасидин ва фатҳ фирузидин сероб бўлуб, /соҳибқирон иноятидин сарафроз бўдилар. Шеър:

Талади чу Сеистонни ул шахриёр,
Бериб нусрат ва фатҳ анга кирдикор.
Кишиларким, анда қилиб эрди кор,
Қилиб бариға лутф ул номдор.

Ва Сеистон ҳукуматини Шоҳшоҳонга берди⁴³².

Ҳазрат соҳибқирон Бўст сори борғони

Ҳазрат соҳибқирон Сеистон фатҳидин сўнг Бўст⁴³³ сори мутаважжих бўлди ва йўлда борувда нусратшиёр черики Қалъайи Тоқни⁴³⁴ мусаххар қилиб буздилар ва Ҳирманд суйининг⁴³⁵ йақосида туштилар. Ва андин Бўст қалъасиға бориб, ани ҳам олдилар ва ани бузуб андоқ қилдиларким, андин ҳеч асар қолмади. Ва андин Кўка Қалъа⁴³⁶ йўлидин юридилар ва анда хабар топтиларким, Туман Никударий Кач ва Мекрон⁴³⁷ йўлини тутуб, ҳеч карвонни қўймаским, бери келгай. Соҳибқирон мирзо Мироншоҳниким, ун етти ёшида эрди, Туман Никударий устида йибарди⁴³⁸. Ва Шер Баҳром ўгли амир Муҳаммадким, соҳибқироннинг била қўб назари бор эрди ва Шайх Али Аргун Барлос ва Севинчак Баҳодур ва ўзга бекларни шахзодаға қўшулуб йибарди. Булар илғор қилиб, кеча-кундуз суруб, чўлдин ўтуб, Қарн жилгасида кирдилар. Туман Никударий ҳашаами била ул саҳрода ўлтуруб эрдилар. Черикдин хабар топиб, урушқали отландилар. Амир Сайфуддин Ҳожини анинг била бурун дўстлуғи бор жиҳатидин ва яна улким улуг ёшлиқ эрди, дўстлуқ ҳаққини мулоҳаза қилиб, киши йибариб, ани ҳурмат била сўрди ва неххоҳлик юзидин айттиким, «Ҳеч даҳшат қилмай ва муҳолифат қилманг. Мен сени соҳибқирон қошида элтиб, наким муродинг бўлса, андоқ қилайим». Аммо Туманнинг умри йамондин тўлуб эрди, ул насиҳатни қабул қилмай, уруш солди. Булар тақи урушуб, ани бостилар ва Туманни тушуруб, бошини кесиб, ҳазратқа йибардилар.

Ва соҳибқирон мансур черики билан Ҳирманд суйининг юқорисидин юриди. Ва Парвардигори олам иноятидин бири ул эрдиким, ҳар ким бир кун /йамонлиқ қилиб эрди, ул киши зору хор бўлуб, даргоҳида келур эрди. Мамақтувким,⁴³⁹ Ҳусайнбек ва соҳибқирон Сеистондин қайтиб келур эрдилар йўлни тутуб, урушуб, соҳибқирон эликига ўқ уруб эрди, бу маҳалда пешкашлар била ҳазрат қошида келди. Ва соҳибқироннинг муборак кўзи анга тушуб, таниди ва мажлисдин чиққанда ҳазратнинг ишорати била ани ўқлатиб ўлтурдилар. Мамақтувға тааллуқ қалъалар мусаххар бўлди.

Ҳазорбаро қалъасида тўқайи садасидин туман элидин уч минг киши жамъ бўлуб, йўлларни тутуб эрдилар ва барча иймонсиз ва кофир эрдилар, ва фасод эликларини чиқариб, мусулмонларға зарар ва захмат берур эрдилар. Нусратшиёр черики анда етканда ул қалъани ўртада олиб, уруш солдилар ва баҳодурлар мардлик кўрсатиб андоқ берк қалъани бир замонда олдилар. Ва кофирларким анда эрди, баъзисини тоғ устидин ташлаб, баъзини қилич била ўлтурдилар ва бошлардин миноралар қўпордилар.

Андин Даҳна қалъасиға бориб, тағочи эли анда эрди, ул қалъаға етиб, уруш солиб олдилар. Ичидаги элни қатл қилиб, бошларидин миноралар қўпордиларким, анда иқбол муқарриси чиқиб, фатҳ ва ферузлуқ овозасини олам ичида солгай.

Авғонийлар била уруш қилғонлари

Мундин бурун авғонийлар Сулаймон тоғидин киши йибариб, даруға тилаб эрдилар⁴⁴⁰. Аммо бу маҳалда хабар келдиким, авғонийлар йаағи бўлуб, тобиғат йўлидин чиқиб турурлар ва йаағи бўлуб турурлар. Нусрат-

шиёор туғи алар сори юзланиб юриди. Ва ўшул кунким, мансур черики анда етти, уруш солдилар, асру қаттиқ уруш бўлди. Амирзода Али ва Ййгу Темур ва жамоати черикдин захмлик бўлдилар. Муборакшоҳ ўғли Йангишоҳ шахид бўлди. Оқ Темур Баҳодур бу ҳолатни кўруб гайрат ўти бошига йугурди ва ҳазрат қошида келиб юкунуб, ижозат тиладиким, «Бу йўлда/ҳазрат учун жонимни фидо қилурмен». Ҳазрат анинг гайратини билур эрди, қўймади ва деди: «Хайф бўлғайким, сендек киши зосъ бўлғай». Ва қўшун бекларидин қўб киши ерларини бўш қўйиб қайттилар, магар Рамазон Хожаким ерида туруб эрди.

Ҳазрат соҳибқирон Бахт Хожа Ўзбек билан Шамсуддин Аббосқа ишорат қилдиким, ҳамла қилсунлар. Ва Ййд Хожа бир тош кейнида камин этиб туруб эрди, душманлар анинг қошидин ўтарда (алардин) бировни сочидин тутуб, ерга урди ва бошини кесиб ҳазрат қошида йибарди. Кичик ёшида мундоқ иш қилди. Ва баҳодурлар яна ҳар соридин уруш келтуруб, ҳазратнинг давлатидин қалъага ёнушуб олдилар ва ичидаги бўлгон ўғлонларни тутуб, қалъадин тушурдилар. Ва ҳазорижот ва қўшунотқа улаштурдиларким, барчани ўлтурдилар. Шеър:

Ўшул ўғрилардин шаҳи комрон
Бировни тирик қўймади дар жаҳон.

Андин отланиб, ҳазрат Ҳаббор наноҳида Қандаҳор⁴¹¹ сори юриди ва Ҳаҳоншоҳ Баҳодур ва Мубашшир ва Искандар Шайхийни сийлаб, киши билан илгари йибарди. Ва алар анда етконда қалъани ўртада олиб туштилар. Уруш солиб ҳазрат давлатидин Қандаҳорни олдилар ва анинг даругасини тутуб ҳазратқа йибардилар. Ҳазрат ишорати била ани дорға осиб ўлтурдилар ва ҳазрат соҳибқирон Қандаҳорға бориб тушти.

Йаҳоншоҳ Жақуни қўб мақтаб, лутқлар қилди ва ани черик била Қалот⁴¹² ҳисорига йибарди. Ва Йаҳоншоҳ ул қалъага бориб уруш солиб, ани тақи мусаххар қилди ва музаффар ва мансур қайтиб, ҳазрат қошида келди.

Бу маҳалда амирзода Мироншоҳ Хустор йўлидин Султон Маҳмуд Работидин⁴¹³ ўтуб, ҳазрат қошида келди. Шеър:

Ва боргон черик ёнди аз ҳар диёр,
Зафар бирла ҳамдам, саодатқа ёр.
/Тегиб бахту давлатдин онларға баҳр,
Мусаххар бўлубтур чи қалъа, чи шаҳр.

Ҳазрат соҳибқирони саодатманд Самарқанд сори мутаважжих бўлғони зикри

Систон ва Зобулистон вилояти мусаххар бўлгонидип сўнг муҳолифлардин ҳеч киши ул вилоятларда қолмади. Кўнгли жамъ бўлуб, Қандаҳор вилоятини Сайфал Барлосқа берди ва Туманинг элини Сайфал Никударийға берди. Ул киш Йақубек раҳмати Ҳаққа бориб эрди, анинг ерини Йаҳоншоҳким, Йақубекнинг ўғли эрди, (анига берди). Ва черикни ижозат бериб, ўзи саодат ва иқбол била кечаю-кундуз суруб, ўн тўрт кунда Самарқандда тушти. Самарқанднинг ақобиру ашрофлари ўтрув чиқиб, пешкашлар била ҳазрат дийдорига мушарраф бўлуб, шукроналар бердилар. Бу маҳалда ҳазрат Ҳаббор иноятидин соҳибқиронға ўғул бўлуб, севинди ва ул ўғулни Султон Иброҳим от қўйдилар ва улў тўйлар қилиб, айшу ишрат қилдилар. Ва уч ой Самарқандда ўлтуруб, фароғат ва комронлик била ўткурди. Уч ойдин сўнг соҳибқироннинг муборак кўнглида Мозандарон вилоятининг фатҳи тушуб, черик йигилмакка фармон қилди.

Ҳазрат соҳибқирон Мозандаронға мутаважжих бўлгонининг сўзи

Сичқон йилида, торих етти юз сексон олтида (1384, баҳор) ҳазрат соҳибқирон Мозандарон сори черик тортиб, мутаважжих бўлди. Назм:

На ергаки борди шаҳи некном,
 Ўшул ер анга бўлди жондин гулом.
 Юрур эрди коми била бу фалак,
 Ҳавоҳоҳи эрди жаҳонда малак.
 Чу Термизқа етти шаҳи муътабар,
 Тилади ушул ерда аҳли ҳунар.
 Йасагай суви устида куфруки равон,
 Ким ўткайлар андин черики аён.

Шаҳриёри соҳибқирон черик била кўфрукдин ўтуб, Балхда тушти. Неча кун анда таваққуф қилдиким, черик йиғилгай.

91a

/Бурун мазкур бўлб эрдиким, Форс подшоҳи Жалолиддин Шужоёдин қизини амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгир учун тилаб эрди ва кишилар йибашиб эрди. Торих етти юз сексон бешда (1383) боргон кишиларким, — Узун Улжайту ва Ҳожи Хожа эрди, бу йилда алар ул қизни юз тажаммул билан даргоҳи олийда келтурдилар. Ва ҳазрат соҳибқирон бу келгонларнинг аёгини шавкун тутуб, бисёр хушҳол бўлди. Маҳди улё (Сарой Мулк) хоним ва Тумон ого ва ўзга оголар келгон қизга ўтрув бериб, мақдамини азиз тутуб, иззатлар била ани кўруб, сочиқлар бошига сочтилар. Ва анинг била келиб, ўрдуға тушти ва тўй ангиизи бўлб, тўй яроғига машғул бўлдилар. Назм:

Йасадилар анда саропардалар,
 Ки бўлди жаҳон богдек сар басар.
 Сароҳи йамин ва заррин қадах,
 Тилади шаҳаншоҳ ва қилди фараҳ.
 Чиқарди муғанний суруду наво,
 Фалак ичра солди хуруши садо.
 Йўқ эрди ғам ул дамда билгил аён,
 Танаъбум била била эрди пиру жавон.

Ҳожи Хожа ул сафарда аёгини ўз ҳаддин ташқари қўйуб, йахши маош қилмас эрди, ҳазратқа арз қилдилар. Ҳазрат анинг афъолини сўруб, тафаҳхус қилгондин сўнг гуноҳи зоҳир бўлб, ани ўлдурдилар¹⁴⁵.

916

Черик атроф ва жавонибдин жамъ бўлгондин сўнг ҳазрат саодат ва иқбол билан юриди. Мурғоб суйиға етконда мирзо Мироншоҳнинг ҳарамиким, оти Хонзода эрди, Ҳиротдин чиқиб ўтрув келди ва амирзода Халил Султон икки ойлик эрди¹⁴⁶. Маҳди улё Сарой Мулк хоним Хонзодага тўйлар бериб, амирзода Халил Султонни сақлагали тилади. Соҳибқирон маҳди ифбатмоб Туман оғони ўрдуда қўйуб, Сарой Мулк хоним ва ўзга хотунларини Самарқанд сори йибарди. Ва ул йўлдин кўчуб, /Баракатош йўлидин Сарахсқа борди ва Сарахсдин ўтуб, Абивардқа етиб, андин ўтуб, Насойға¹⁴⁷ етти. Маълум қилдиким, Валибекнинг кутвали Дурун қалъасини беркитиб турур. Шайх Али Баҳодур ва Севинчак Баҳодур ва Мубашширким, черикдин илгари юрур эрдилар, Гов Куш мавзеъида Валибекнинг қаровулиға етти ва саф тортиб уруштилар. Мубашшир баҳодурлуқ кўрсатиб, душманларға чопти ва оғзиға ўқ тегиб, икки тиши бўғзиға борди. Ул баҳодур андоқ захм билан қайтмай, яна душманға чопти ва ўқ отқон кишини бир қилич била чопиб солди ва ўзга душманлар қочиб кеттилар. Соҳибқирон анинг баҳодурлуғидин ва ишидин хабар билиб Гов Куш мавзеъини анга ҳудбур сўюргал берди.

Андин юруб Дурун қалъасиға еттилар ва ани ўртада олиб, уруш солдилар. Ва филҳол мусаххар қилиб, кутвали билан андағи черикни ўлдурдилар. ва ҳазрат андин юруб, Деҳистон¹⁴⁸ Жиловунидин ўтуб, Жўржон суйидин¹⁴⁹ ўтуб, Шоҳонға туштилар, байт:

Чу Мозандарон даштиға еттилар,
 Шаҳаншаҳ саропардасин тиктилар.

Ва фармон бўлдиким, «Ҳазора ва қўшун беклари черикларидин айрилмасунлар ва ижозатсиз ҳеч қаён бормағайлар ва ҳар ким ижозатсиз черикидин чиқса, боши — ўлумлук, моли — дсвоний!» деб жарладилар. Ва

яна фармон бўлдиким, «Ариғларда ва сувларда кўфрук йиғласунлар!» Ва ҳар кунда йари йағоч йўл кўчар эрди ва жангалнинг йағочларини кесиб, йўл йасаб юрур эрди. Назм:

Черикнинг йўли эрди чун бешавор,
Бари эрдилар йўлдин андешавор.
Буюрди черикни соҳибқирон,
Ки йўл очмоққа боғласунлар мийон.
Чу ул бешада шердек кирдилар,
/Йағочлар кесиб йўллар очилдилар.

92а

Қаровуллар бир-бирига етиб, нусратшиёр черикининг қаровули душман қаровули била урушуб, кўп кишини тушуруб, ўлтурдилар. Ва ул урушда Ҳожи Маҳмудшоҳ Йасурий йахши ишлар қилди ва ҳар қачонким от солса эрди, киши тушурмагунча ёнмас эрди. Йигирми кунгача ўшмундоқ ҳар кун уруш эрди. Йигирми биринчи кунда ҳазрат соҳибқирон Дарвеш кўпрукидин ўтуб, туштилар. Аммо Валибек ғайрат этиб, илгари келиб эрди, урушуб йахши турди. Аммо кўрдиким, турса бўлмас, шаҳар сори ёнди ва мансур черики анинг кейнида чопиб, баҳодурлардин кўп кишини тушуруб ўлдурдилар.

Валибек шабихун келтурғони

Нусратпаноҳ сипоҳи Валибекнинг урушидин қайтиб туштилар. Соҳибқирондин ҳукм бўлдиким, «Туман беклари ва қўшун беклари хабардор бўлуб гофил бўлмасунлар. Ва ихтиёт қилиб, хандақ қазиб, хандақнинг нари юзида йағочдин ва хасу хашақдин томдек нима йасасунлар ва ул томда шишлар беркитесунлар!» Беклар ёрлиқ била наким ҳукм бўлуб эрди, қилдилар. Ахшом бўлғонда яна соҳибқирон (ҳукм) қилдиким, «Черикдин ўттуз қўшун киши бир каминда йароғлари била ўлтурсунлар!» Ўттуз қўшун киши йароғлари била бир камин ерда бориб ўлтуруб эдилар, кеча бўлғонда Валибек Мозандарондин кўп киши била шабихун урғали чиқиб, нусратшиёр черики сори юриди. Черикка етконда ўнг қўл сориким, мирзо Мироншоҳ анда эрди, етиб сурон солдилар ва хандаққа етконда шишларким, ул томда беркитиб эрдилар, қилич ва сунгу била бузуб, андин ўтуб, хандақ ичида туштилар. Амирзода Мироншоҳ ўз нафаси била ҳамла қилиб буюрдиким, шайба тўксунлар. Черик баҳодурлари шайбани қўйуб кўб кишини ўқ била тушуртилар. Бу маҳалда ўттуз қўшун кишиким, каминда ўлтуруб эрди, каминдин чиқиб, душман бошига чоптилар. /Валибек буюруб эрдиким, йўлда қудуқлар қазиб ичида шишлар қуваляб, оғзини ёпсунларким, соҳибқирон черики андин ўтконда ул қудуқларга тушқайлар. Камин қилгон беклар каминдин чиқиб, бошига чоптилар. Валибек туролмай, шаҳар сори қайтиб қочти ва ул қазигон қудуқлариға ўзлари тушуб, кўп киши анда талаф бўлди.

926

Ҳазрат Ийгу Темурбекни тилади, дедиларким, йўқтур. Сўруб тафраххус қилиб билдиларким, душман кейнида боргон эрмиш. Тонгласиким, шеър:

Шаҳаншоҳи ховар чу чекти алам,
Жаҳон ичидин кетти зангу зулам.
Очилди қанотин чу товус меҳр,
Фалак узра чиқти шаҳи ин спехр.

Нусратшиёр черики отланиб, Астробод⁴⁵¹ шаҳриға етиб туштилар. Валибек бу черикни кўруб кўрқуб, кеча бўлғонда хотунлари била ўғлон-ушогини олиб, ўзга йўл била Домғонға⁴⁵² борди. Хотун ва ўғлон-ушогини Гардкўҳ қалъасида⁴⁵³ қўйуб, ўзи Райға⁴⁵⁴ борди.

Ҳазрат соҳибқирон Худодод Ҳусайний ва Шайх Али Баҳодур ва Умар Аббос ва Қиморий Иноқ ва ўзга баҳодурларни анинг кейнида йибарди. Ва алар татъжил била суруб, Райда анга етиштилар. Ва ул жон кўркунчидин ўзини Рустамдор вилоятида⁴⁵⁵ солдиким, жангал жихатидин ел андин ўта олмас эрди ва қалъалари тоғ устида эрди. Валибек ўзини анда солиб,

93а

мансур черикидин қутулди ва бу Валибек Шайх Али Бесуднунг ўгли эрди ва Тагай Темурхоннинг бекларидин эрди. Ул маҳалдаким, сарбадоллар Тагай Темурхонни ўлдурдилар, Вали анда ўлтуруб эрди, қочиб Насога борди ва атосини ўшул ерда ўлдурдилар. Ва Вали Насода боргонда куч-қувват пайдо қилиб, Астрободда келиб олди ва Луқмон подшоҳким, Тагай Темурхоннинг ўғли эрди, Валибек қўркунчидин саргашта юрур эрди ҳазрат соҳибқиронни эшитиб, мулозиматқа келди ва ҳазрат анга кўп иноят / ва шафқат қилди. Бу маҳалдаким Астробод шаҳри мусаххар бўлди, бу шаҳарнинг ҳокимлигини анга берди.

Ҳазрат соҳибқирон Темур Гурагон Ироқ сори таважжух қилгонининг зикри

Андин сўнг ҳазрат соҳибқирон Оқ Буғабек билан Уч Қаробекни ўғруқ устиди қўйиб муқаррар қилдиким, Астрободни қишлоқ қилгайлар ва черикдин ҳар ўн кишидин уч йахши кишини муқаррар қилдиким, ўзи бирла олиб боргай. Саодат ва иқбол била отланиб, Рай сори мутаважжух бўлди. Рай жилгасида етконда Султон Шайх Аҳмад Увайс Жалойир⁴⁵⁸ Султонияда⁴⁵⁷ эрди. Соҳибқироннинг келганин эшитиб, қалъани бир жамоат муътаמיד кишилари била ўғлига топшуруб, ўзи қочиб Табризга борди. Ва Умар Аббос олтмиш отлиқ била, бовужуд улким, қор ёғиб ва совуқ эрди, Султонияга еттилар. Аларни кўруб билдиларким, қалъани сақламоқ била иш муяссар бўлмас. Оқ Буғани олиб Табризга⁴⁵⁸ кеттилар. Хануз алар қалъадин йахши чиқмайдур эрдиларким, Умар Аббос олтмиш киши билан етиб қалъага кирди ва забт ва муҳофизасига машғул бўлди. Ва Бармоқчи отлиқ навқарини Рай сори йибардиким, фатҳ хабарини соҳибқиронга арз қилди. Ҳазрат бу хабарни эшитиб ул қиш фароғат била Райда ўлтурди.

Ҳазрат соҳибқирон Султонияга борғони

93б

Ҳазрат соҳибқирон ёз бўлгонда Султония сори юриди. Ул маҳалда Сариқ Одилким, Шайх Увайсининг улуг бекларидин эрди ва мундин бурун Шоҳ Шужоъ ани Султониядин ўзи қошида элтиб эрди, ул ўлгондин сўнг Султон Зайналобидинга мулозим эрди. Ҳазрат соҳибқирон анга киши йибардиким, «Келиб бизни кўргил. Наким хотиринг тиласа, ушандоқ бўлгуси турур». Сариқ Одилга киши борғонидин сўнг мулозимат камарини белига боғлаб, Шероздин /чиқиб, хизматқа мутаважжух бўлуб, ҳазрат қошида келиб, дийдорига мушарраф бўлди. Ва ҳазрат анга кўп иноят ва шафқатлар қилиб, Султония била андағи вилоятларни анга берди ва Султоншоҳ ўғли Муҳаммадни черик билан анда қўйдиким, боқмагон вилоятларни юруб боқтуруб, забтига машғул бўлгай. Ҳазрат Султониядин саодат ва иқбол била етти юз сексон еттида (1385) музаффар ва мансур қайтиб, Рустамдор тоғлари ичида кирди.

Ул вилоятларнинг мулклари кўрдиларким, уруш қила олмаслар ва эътимодлари ҳам йўқ эрдиким, ҳазрат аларга шафқат қилгай ё қилмагай, зарураттин қочиб кеттилар. Ул вилоятлар ташвишсиз фатҳ бўлди ва андағи элни таладилар ва қўб мол олдилар. Валибек андин тақи қочти.

Соҳибқирон Омул⁴⁵⁹ ва Сорига⁴⁶⁰ мутаважжух бўлди ва тоғ соридин ул вилоятларга кирди. Ул вилоятларнинг ҳокимлари Саййид Камолиддин ва Саййид Разиуддинким, анда ҳоким эрдилар, йараш эшикидин кириб, нойбларини пешкашлар била ҳазрат қошида йибардилар ва сикка ва хутба отиға ўқудилар. Ҳазрат аларга буюрдиким, «Луқмон подшоҳаким, Астрободқа ҳоким эрди, анга тобиъ бўлсунлар ва анинг сўзидин чиқмасунлар.

Ҳазрат соҳибқирон Темурбек яна Самарқанд сори қайтғони

Мазондарон вилояти ва Рай ва Рустамдор ва Султония мусаххар бўлгонидин сўнг соҳибқирон давлат ва нусрат била қайтиб, Жайхундин ўтуб, доруссалтана Самарқандда тушти. Ва ул шаҳарнинг ақобиру ашрофларини-

нг қўлари муборак жамоли била йаруқ бўлуб, пешкашлар била ул ҳазратни кутуб севиндилар. Ва ул ёз соҳибқирон айшу ишрат била анда ўлтурди. Қиш бўлгонда Занжир Саройда бориб, ул қиш анда қишлади.

94а /Ул қишда Тўқтамишхон тўққуз туман черик била ўн икки ўғлонким, бари Жўчихоннинг наслидин эрдилар ва аларнинг боши Бек Пулод ва беклардин Исабек ва Йағлибой ва Қарончи ва ўзга нўғниёндиким, кўбраги иймонсиз ва кофир эрдилар, Дарбанд йўлидин ўтуб, Табризга келиб туштилар ва Ширвондин ўтуб, Озарбайжонга келиб туштилар. Ва шаҳарнинг эли, аҳли, раъияти учун Валибекким, ҳазраттин қочиб эрди, иттифоқ қилиб, Маҳмуд Халхоль билан шаҳарни беркитиб, кейин дафъига машғул бўлдилар. Ва бир ҳафтагача урушуб шаҳарни сақладилар. Маҳмуд билан Валибек қочиб, Халхол⁴⁶¹ вилоятига борди. Ул кофирлар шаҳарга кириб, бедодлиқ элигини чиқориб, зулм ва фасод ва ҳар бадбахтликким, эликлари-дин чиқар эрди, қилдилар. Ва ҳар молким, шаҳар ичида раъият ва сипоҳийда эрди, барчани олиб, икки кеча-кундуз талаб, шаҳардин чиқиб, келгон йўлларига кириб қайтиб кеттилар.

Бу хабар ҳазрат соҳибқиронга етти, мусулмонлар учун кўнгли асру малул бўлди ва бу жиҳатдин Эрон вилоятининг забтига хотирин қўйуб вожиб қўрдиким, ул вилоятларни забт қилгайким, мундин нари анда йаағи кирмағай. Анинг учунким, Эрон вилоятида андоқ подшоҳким, Эрон вилоятини забт қилгай, йўқ. Ва бир неча подшоҳиким бор эрди, барчаси бири-бирига йаағи эрдилар, бир-биридин қўрқуб, вилоятларидин чиқа олмас эдилар. Анинг учун мундоқ балолар раъият ва фақир мискинга теғар эрди⁴⁶². Шейр:

Бўлса чун шоҳга адув бисёр,
Мулкида бўлмағай тинчлик ҳеч.
Бир-бири бирла гар урушса ҳўнон,
Емагил, қўй ғамин, андин кеч.

Ҳазрат соҳибқирон уч йиллик йароғи билан Эрон сори борғони

94б /Барс йилда, тарих етти юз сексон секкизда (1386) соҳибқирони гитиситон Турондин Эрон сори мутаважжіх бўлди. Ва ҳукм бўлдиким, «Тавочилар вилоятларга бориб черикка жар еткурсун!». Бу ҳукм бўлгондин сўнг тавочилар юруб, черикни жамъ этиб, даргоҳи олийда келтурдилар. Ул ҳазрат черик жамъ бўлгондин сўнг Сулаймоншоҳбекким, Довудбекнинг ўғли эрди ва Аббосбекни Мовароуннаҳр вилоятларини забти учун қўйдиким, вилоятдин хабардор бўлғайлар. Ва ўзи давлат била саодат юзини Эрон сори қилиб отланди. Назм:

Йна ул шаҳаншоҳи олийтабор,
Черик тортиб бўлди отқа сувор.
Турондин Эрон сори бўлди равон,
Шаҳаншоҳи дин, шоҳи соҳибқирон.

Жайхундин ўтуб, манзилдин манзилга юруб, саодат ва ферузлуқ била Ферузқўҳга етти⁴⁶³. Саййид Камолуддинким, Сорининг ҳокими эрди, ўғли Саййид Гийсуддинни черик билан ҳазратнинг мулозиматиға йибарди. Ва ҳазрат вилоятлардин сўруб, ҳар ернинг ҳокимини сўруб, андин йахши йамон ишларини билур эрди. Ва бу ҳикояталр ичида биров Малик Иззуддиннинг йамон ҳаракатидин ҳикоят қилди. Ва бу Малик Иззуддин Лури Кучекнинг⁴⁶⁴ ҳокими эрди ва мундин бурун Махозга⁴⁶⁵ боргон карвонни уруб, молларини олиб эрди. Бу сўзларниким, ҳазрат соҳибқирон эшитти, човук хотирида кечтиким, ул бадбахтлардин ҳажжожларнинг интиқомини тортқай. Ҳукм бўлдиким, «Черикдин ҳар ўн киши йароғи била даргоҳда ҳозир бўлгай!» Черик жамъ бўлгондин сўнг ўғруқни қўйуб, ҳиммат юзини аларнинг дафъига қўйуб, Луристон сори мутаважжіх бўлди. Ва анда етконда буюрдиким, теғрасилаги кентларни талалдилар. Ва Хуррамоболким.

ул ўғриларнинг ўлтурур ери эрди, бузулдилар. Ва ул ўғрилардин кошол / олиб, тоғ устидин ташладилар. Ва бу маҳалда Оқ Темур Баҳодур ва Умар Аббос (ва Муҳаммад Султоншоҳ ўғли) бу дунейи фонийдин кечиб, бақо дунёсига бордилар. Ва Хожа Али Муъаййидқа бу юрушда ўқ тегиб эрди, ул тақи умрини ҳазрат соҳибқиронга бағишлаб, кетти. Ва ҳазрат соҳибқирон Лури Кучекни тасхир қилгандин сўнг хотирини ул ўғрилардин жамъ қилиб, адин кучуб, Неҳованд¹⁶⁰ жилгасида ўғруқдаким кейинда ақарин келур эрди, давлаттес қўшулди.

Ҳазрат соҳибқирон Озарбайжон сори мутаважжих бўлғони

Ул маҳалда ҳазратқа арз қилдиларким, Султон Аҳмад Жалойир черик йигиштуруб Бағдодин Табризга келиб турур. Ҳазрат соҳибқирон ўғруқни черик била Шайх Али Баҳодурга тобшуруб, саодат била отланиб, баҳодур йигитлари била илғор солиб, Табризга мутаважжих бўлди. Султон Аҳмад ҳазрат соҳибқирондин хабар топиб, пашша кибиким, ел қатида туролмағай, Табриздин қочиб, Бағдоққа борди. Соҳибқирон анинг қочқонин билиб, Ҳожи Сайфуддинбек била бир жамоат йигитларни қўшуб, кейинида йибарди ва алар Султон Аҳмад кейиниға суруб еттилар. Султон Аҳмад кўрдиким, ганим кейнида етти, бўлғон партолини от ва тева ва хачирлариға солиб, оту қамчин била ўз бошин олиб кетти. Зафарпаноҳ черики ул мол ва партолини олғондин сўнг яна кейнида тушуб юридилар. Шайх Али Баҳодурнинг ўғли Илёс Хожа оз киши била Нахчивондин ўтуб, Намакзор мавзеида Султон Аҳмадқа етти. Ва анинг била қўб киши эрди қайтиб, Илёс Хожа била урушти ва асру қаттиқ урушуб, қўб киши анда захмлиқ бўлдилар. Ва Илёс Хожага захми тегдиким, қўлоғи эшитмас бўлди. Бу сабабдин Султон Аҳмад қутулуб, ул маъракадин жонин олиб чиқди. Ва Илёс Хожа ул захмдин қўб жафо тортиб, охируламр сиҳхат топти. Байт:

Мараз қаний ва хатариок эди, вале охир,
Зи юмни давлати соҳибқирон шифо топти.

Ва ул воқиъада /Нахчивонда¹⁶⁷ қўб кишини ўлдурдилар. Қиморий Иноқ Зиёулмулк¹⁶⁸ кандида беш юз кишини тутун била ўлдурди. Ва ҳазрат соҳибқирон Озарбайжон мамлакатини мусаххар қилиб, Шанби Ғазонда¹⁶⁹ бориб тушти. Табриз вилоятининг ақобиру ашрофлари, мисли Саййид Ризоуддин ва Хожа Ҳожи Муҳаммад Бандгири Хаттот ва Қози Ғиёсуддин ва Қози Абдуллатиф ва гайруху барча бандалиқ камарин беллариға боғлаб, мулозиматда келдилар. Ва моли амонни Табризга солиб, муҳассиллар қўйиб олдилар.

Ҳазрат ул ёзда Табризда эрди, фармон бўлдиким, «Сариқ Одилни ўлдургайлар!» ани бир том устида қўйиб ўлдурдилар. Ва Табриз шаҳрида хунарамандлардин ҳар кимки машҳур эрди, хона-куч била Самарқандқа йибарди.

Ул маҳалда Валибек жонидин қўрқуб, саросима ва саргашта юрур эрди, Халхол вилоятида бориб, Маҳмуд Халхолий ани тутуб, Қиморий Иноққа тобшурди ва Қиморий ани ўлдуруб, бошини даргоҳи олампаҳоға йибарди. Куз бўлғонда Табриз вилоятининг забтини Муҳаммад Султоншоҳға берди. Ва соҳибқирон Нахчивон сори юриди, Маранд ва Дараизардин ўтуб, Арас суйидин¹⁷⁰ Гаффорулмулк кўфрукидин¹⁷¹ ўтуб тушти. Ва ул кўфруқни андоқ йасаб турурларким, олам ичида ҳеч киши андоқни кўрмай турур, ва барчани тош била қўпориб турурлар. Кўфруқнинг икки бошида икки дарвоза йасаб турурлар ва бу кўфруқда икки тоқ боғлаб турурлар: ҳар бирининг кенглиги олтимиш қари турур¹⁷². Ҳазрат ул кўфруқни тафарруж этиб, Гарни ҳисориға еттилар ва уруш қилиб ул ҳисорни олдилар. Ва Шайх Ҳасанким, ҳисорнинг ҳокими эрди, ани тутуб, бўйинини боғлаб, ҳазрат қошида келтурдилар. Ва андин ўтуб, Сармолука ҳисоригақим, Арас суйининг йақосида воқиъ бўлуб турур, еттилар ва тўрт ёнини тутуб, уруш солдилар. Ва ул қалъани тақи олиб бузулдилар. Ва Туман Туркманким, ул ернинг даругаси эрди, тутуб ҳазрат қошида /келтурдилар. Ва андин кучуб Қарс қалъасига¹⁷³ еттилар ва ул қалъа асру берк эрди ва томи тошдин

эрди⁴⁷⁴ ва Фирузбахт отлиқ киши анда ҳоким эрди, қалъанинг берклигига мағрур бўлуб, қалъани беркитти. Фармон бўлдимки, «Черик уруш асбобин тайёр қилсунлар!» Тўрт ёнидин кириб, наққора ва нафир чалдуруб, сурон солдилар. Фирузбахтнинг кўнглида ваҳм тушуб кўрдиким, қалъани олурлар, Ажзу Маскант йўлидин кириб хизматда келди. Ул ҳисорни олиб таладилар ва томларини ер била тенг қилдилар.

Ҳазрат соҳибқирон Гуржистон сори борғони

Хитоби мустатоб ҳазрат Зулжалол воқиф бўлуб турурким: *Йа аййуха-н-набийу, ҳарриз ал-муъминин, алал-қитали*⁴⁷⁵. Ва бу далил турур урушнунг фазилатигаким, дин душманлари била урушқайлар⁴⁷⁶. Бу маъни жиҳатидин доим ҳазрати муборақ кўнглида бор эрдиким, кофирлар била газо қилғай. Бу маҳалдаким, гуржи кофирларга йақин етиб эрди, ҳиммат юзини ул сори қилиб, Қарс қалъасидин кўчуб, Оқ Буғра мавзёида тушти. Ва ул маҳалда асру совуқ қаттиқ эрди ва кеча-кундуз қор ёғар эрди. Андоқ маҳалда нусратшиёро черики Кегу — Тифлис⁴⁷⁷ йўлидин бориб, гуржи кофирларига етдилар. Гуржилар қалъага кириб, беркитиб ўлтуруб, уруш асбобин тайёр қилдилар. Ва ул қалъа [Тифлис] асру берк эрди. Ҳазрат соҳибқироннинг қўлоғига илҳом еттиким: *Қотилухум йуаззиббухуму Ллах би айдикум ва йухзиҳум ва йансуркум алайҳим*⁴⁷⁸ урушқа фармон қилди. Беклар ва баҳодурлар ҳукм била уруш асбобин муҳайё қилиб, ҳисорни ўртада олиб, такбир ва салавот деб ҳисорга ёпушти ва наққора ва нафир чалиб, сурон солиб, қалқонлар ва туралар бошлариға олиб, уруш солдилар. Назм:

Хусрави диндор ва шаҳи номвар
Боғлади чун белига ул дам камар,
Тортти зафар тигини ул шаҳрийёр.
Чиқди адув жонидин ул дам димор.

966

Ислом черикининг диловарлари жадду жаҳд этиб, /мардоналиқ кўрса-тиб, куффор қалъасини фатҳ қилдилар. Ва соҳибқироннинг ишорати била: *Фа-қтулуҳум хайсу саҳифтумухум*⁴⁷⁹ андағи кофирлигин хокисорни қилич зарби била ўт ичидаким: *Маъвоҳум жаҳаннаму ва биъсал миҳад*⁴⁸⁰ йибардилар ва аларнинг улуғи малик Букротни асир этиб, ҳазрат қошида келтурдилар. Ҳукм қилдиким, «Ани беркитиб, сақласунлар!» Бу фатҳ бўлгондин сўнг соҳибқирон кўчуб, Тифлисдин ўтуб, кўнглида туштиким, бир ов солғай. Ёрлиқ қилдиким: «Беклар овға чиқсунлар!» Беклар овға чиқиб, икки ёндин жирга солиб, ул дашт ва тоғни тутуб, неча кундин сўнг жирга бир-бирига етти. Анча кийик ва сўғун ва қўлон ва товўшқон ва шер ва паланг ва тулки ва бўри, ҳар жонивордин ёғилдиким, ҳисобини ҳазрат парвардигордин ўзга киши билмас эрди: *Ва иза-л-вуҳушу ҳушират*⁴⁸² анда зоҳир бўлуб кўрдилар. Ва ҳазрат соҳибқирон била шахзодалар жирга ичида кириб, неча сайдни отқондин сўнг ўзга ҳар кимки бор эрди, сайд олур эрди. Ул кун сайд олмагон киши қолмади. Ва черикнинг кўплигидин андоқ бўлдиким, саёйайоқлар эликлари била олиб, оруғини қўйуб, семизини ўлдурур эрдилар. Ва азбаским, сайд кўп тушти, юклагали ер топмас эдилар⁴⁸³.

Ҳазрат соҳибқирон Қаробог⁴⁸⁴ сори ёниб борғони

Ҳазрат андин кўчуб, саодат ва давлат била йўлга кириб, ҳар ердаким, кофирларга тааллуқ қалъаларким бор эрди, нусратшиёро черики қилич зарби била мусаххар қилдилар; қалъаларини бузуб, молларини олиб, ҳазратқа қўшулдилар ва келиб Шеки вилоятида⁴⁸⁵ тушдилар. Ҳазрат соҳибқирон куффордин хотирин жамъ этиб, нусратшиёро черикини жамоат-жамоат ҳар сори йибарди. Амир Жаҳоншоҳ баъзи беклар била лакзаларни⁴⁸⁶ чошиб, талади ва қўб киши алардин ўлтурдилар. Ва амир /Муҳаммад Дарвеш Барлос бир жамоат била Шеки тоғига кириб, қўб киши ўлдуруб, молларини

97а

таладилар. Аргуншоҳ Ахтари ва Рамазон Ҳожа бир жамоат била Тангут вилоятига⁴⁸⁷ етиб, қўб кишини ўлдуриб, асир қилиб таладилар.

Ҳазрат соҳибқирон муборак нафаси била Албурз кўҳи⁴⁸⁸ этакида юриди ва бекларким, куффор устига ҳар сори кетиб эдилар, куффорларни олиб ўлдуриб, молларини ўлжа қилиб, нусрат ва ферузлук била келиб, Қабала⁴⁸⁹ мавзеида ҳумоюн ўрдуға қўшулдилар. Ҳазрат соҳибқирон чериклар ёнғондин сўнг асокири нусратшиёр кўчуб, таважжух юзини Қаробог сори қилиб, келиб, Кур суйининг⁴⁹⁰ йақосида тушти. Ва фармон қилдиким, «Қамиш ва хокдин наволалар йасаб, сув ичида солиб, кўфрук боғласунлар!» Соҳибқирони гозий мансур черики билан сувдин ўтуб, Бардаъ⁴⁹¹ сори мутаважжих бўлди ва ул вилоятнинг эли тамом тобиъ бўлдилар. Шеър:

На ергаки борди шаҳи комрон,
Анга бўлди ул ер мусаххар равон.

Худо анинг учун анга берди руҳ,
Ки бўлғай бари олам анга футуҳ.

Қаробогда, Буқрот Тифлисийким ҳазрат ани ҳукм этиб эдиким, ани беркитиб сақласунлар, бас, [эмди] буюрдиким Буқротни ҳозир қилдилар: *Уд'у ила сабили Раббика бил-ҳикмати-л-мав'иззати-л-ҳасанати*⁴⁹² ояти била амал қилиб, муборак тилин очиб, ваъз ва насихат деб, ани Исломға далолат қилдилар. Ҳазратнинг сўзлари кўнглига асар қилиб Буқрот мусулмон бўлди, куфр ва зулмат йўлидин чиқиб, аҳли дини Ислом жиргасига кирди ва ҳазрат ани беклар жиргасига кийуруб, қўб иноят ва шафқат қилди ва ҳисориким, анга тааллуқ эрди, яна анга ўқ берди. Ва ижозат бериб, вилоятига йибарди. Анда ани эли барча Ислом саодати била мушарраф бўлуб, иймон келтурдилар.

976 Ул маҳалда Ширвон вилоятининг⁴⁹³ ҳокими амир Шайх Иброҳим келиб, бандалик камарини белига боғлаб, /мулозим бўлди ва пешкашлар тортиб, ҳазрат дийдориға мушарраф бўлди. Ва ҳазрат тақи ани йахши кўруб, шафқатлар қилиб, Ширвон вилоятини тавобитлари била анга берди. Ва Гилонот⁴⁹⁴ мулукиким, ҳисорлари берклиги жиҳатидин ва жангалларининг мустаҳкамлиги учун ҳеч подшоҳға тобиъ эмас эрдилар, чун ҳазрат соҳибқироннинг овозасин эшитиб, итоат йўлидин кириб, пешкашлар йибардилар ва моли хирож қабул қилдилар.

Бу маҳалда Шайх Али Баҳодурким, ҳазрат ўғруқни анга тобшуруб эрди, ўрду ва ўғруқ била Ардабил⁴⁹⁵ йўлидин Қаробогға етти. Ҳазрат давлат ва иқбол била Арас суйининг йақосида қишлоқ солдурди.

Ҳазрат соҳибқирон Бардаъа сори бориб,
Дашти Қипчоқдин Тўқтамишхоннинг черики келгонин зикри

Чун қиш ўтуб баҳор етти,
Фасли гул ва лолазор етти.

Товушқон йилида, торих етти юз сексон тўққузда (1387) нусратшиёр раъияти Бардаъ сори юриди. Бу маҳалда хабар келдиким, Тўқтамишхон итоат йўлидин чиқиб, мухолифат йўлиға кириб турур ва Дарбанд йўлидин⁴⁹⁶ черик йибариб турур.

Мунунг қиссаси мундоқ турурким, Алибек Қўнғирот, Ўрунг Темур ва Оқ Буға Баҳринким, Жўчихон авлодининг улуг беклари эрдилар ва булардин улўғроқ ва оқил ва дони киши ул улусда йўқ эрди ва Тўқтамишнинг йахши йўлға тутуб насихат қилур эрдиларким, «Зинҳор ҳазрат била мухолифат қилмағайсен ва анинг ҳукмидин чиқмағайсенким, бу давлатким сенга тегди, анинг ҳимматидин ва давлатидин эрди. Ва бу йахшилиқким, сенга ҳазрат Темурбек қилди, бил, агар анга бандалиқ қилсанг ҳануз оздур. Доим керакким, йахши пешкашлар йибаргайсен ва анинг ҳаққини унутмағайсен. Ва агар, наъзу биллоҳ, агар сенга йана воқиъа тушса, ул ҳазратнинг ҳиммати сенга бўлса ҳеч ғам йўқтурур»⁴⁹⁷.

98a Бу йахши беклар жиҳатидин ҳар кунда Тўқтамишхоннинг /давлати ортар эрди. Бу маҳалда Ўрунг Темур ва Оқ Буға вафот бўлдилар ва бир

жамоат номаъкул ва ақлсиз кишилар Туқтамишхон қошида нойиб бўдилар. Ва Қарончиким, ўз атосини ўлдуриб эрди, Туқтамишхоннинг улуг беги бўлди ва Алибекка ихтиёр қолмади ва Туқтамишхон ёт кишиларнинг сўзларига кириб, мутобикат йўлидин чиқиб, мухолифат тариқасига кирди. Ва ҳазрат била йаағи бўлуб, қалин киши йиғиштуруб, Озарбайжон вилоятига йибарди.

Ҳазрат аларнинг келганин эшитиб, маълум қилдиким, йаағи кишиси сувнунг нари юзига келгон турур. Ҳазрат Шайх Али Баҳодур ва Ийгу Темур ва Усмон Аббос ва ўзга бекларини қўб киши била йибариб дедиким, «Кур суйидин ўтуб таҳқиқ қилинглар. Агар ул келгон киши Туқтамишнинг кишиси бўлса урушмангиз». Алар ҳукм бўлгондин сўнг йўлга кириб юридилар. Яна ҳазрат илҳомдин фаҳм бўлуб, мирзо Мироншоҳ ва амир Ҳожи Сайфуддинни бир жамоат киши била боргон бекларнинг кейнида йибарди. Бурун боргон беклар Кур суйидин ўтуб, йаағига еттилар. Яқин билдиларким, Туқтамишнинг черики турур, алар била урушмай қайттилар, чун ҳазратнинг ёрлиғи мундоқ эрдиким, урушмағайлар. Ул бадбахтлар ҳаёл эттиларким, булар қўрқуб қайттилар, хайра бўлуб, беклар сори чопиб, ўқ ота бошладилар. Булар ҳам қайтиб, уруш бўлди. Шеър:

Чу ҳар соридин чиқди ул дам сипоҳ,
Булуттек, ки кўк ўзга чиқса сиёҳ,
Анинг йамғури эрди шамширу тир,
Қаро бўлди олам чу дарёйи қир.

986

Бекларнинг урушмоқ ҳукми бўлмагон жиҳатидин жангал ва сув ичида кириб эрди ва от чопмоққа ер йўқ эрди, ул жиҳатдин қирқ киши алардин талаф бўлди. Ва баҳодурларким, ҳаргиз қочмоқ аларга одати йўқ эрди, ул ердин қочиб қайттилар /ва қочқонда мирзо Мироншоҳга учраб севиндилар. Ва амирзода била қайтиб, душманга етиб, ҳар тарафдин кириб, душманларни қилич остида олиб, қўб киши туштуруб, ўлдурдилар. Йаағилар қочиб, мансур черики аларнинг кейнида тушуб, Дарбанднинг тор еригача қовладилар ва қўб киши алардин тутуб, ҳазрат қошига йибардилар. Ва Мубашширнинг агоси ул урушда вафот бўлди.

Мирзо Мироншоҳ музаффар ва мансур қайтиб, ҳазрат қошида келди. Тушкон бандиларни келтурдилар. Соҳибқирон марҳамат қилиб, гуноҳларидин кечиб, йахши сўрди. Ва Туқтамишхоннинг аҳволин сўруб дедиким: «Анинг ва бизнинг аромизда ато — ўғул ҳаққи турур. Не жиҳатидин мундоқ йамон ҳаракат андин воқия бўлди? Ва бу жиҳатдин неча минг мусулмон талаф бўлди. Эмди мундин сўнг мундоқ ишлар қилмасун ва бурунгу аҳд ва мувофиқат тариқасини ўзга қилмасун», деб буларга айтти. Ва дедиким: «Сизларни қўярбиз. Бориб анга бу сўзларни дегайсиз». У тутқунлар барчаси бошларини ерга қўйуб, дедиларким, «Миннат тутурарбиз!». Аларга от ва тўн ва озук бериб йибарди. Байт:

Дўстларни қачон қилур маҳрум,
Улки душманларига айлар лутф?

Андин сўнг ўрду андин чиқиб, Кўкча тенгиз⁴⁹⁸ сори мутаважжих бўлди.

Сарой Мулк хоним шоҳзодалар била Самарқанддин келгони

99a

Ҳумоюн мавкиби Кўкча тенгизга етконда хабар келдиким, маҳди аъло Сарой Мулк хоним амирзода Шоҳрух⁴⁹⁹ ва амирзода Халил⁵⁰⁰ била Самарқанддин кела турурлар. Ул ҳазрат бу хабардин хушҳол бўлуб, черикни Кўкча тенгизда қўйуб, ўзи саодат ва иқбол била келгон шаҳзодаларга ўтрув берди ва Шамоҳа Маранд⁵⁰¹ мавзеида бир-бирининг висолларига мушарраф бўлдилар ва анча пешкашлар тортиб ва сочиқлар /сочтиларким, спехрнинг кўзи хайра бўлди.

Ва ҳазрат андин қайтиб, кўчуб, Аланчўқ⁵⁰² қалъасига яқин туштилар. Султон Аҳмаднинг навкарлари анинг ичида эрди, уч кун анда ўлтуруб,

тўртинчи кунда ҳукм қилдиким, «Баҳодурлар кеча билан тоғ устига чиқсунлар!» Баҳодурлар кеча билан тоғқа чиқиб, тонгласи уруш солиб, қуйидаги қалъани олдилар ва ер била тенг қилдилар. Андаги синаҳийлар қочиб, юқори қалъага чиқтилар ва қалъанинг эли сувсиалиқ жиҳатидин зори ва тазарруёқа кириб, аҳд ва шарт қилиб, «Қалъадин тушарбиз» деб киши йибардилар. Қалъадин тушар ҳаёлида эрдиларким, булут пайдо бўлуб, анча йамғур ёғдиким, қалъадаги ҳавзлар тўла сув бўлди. Сув бўлгондин сўнг яна аҳдни синдуруб, аҳд қилгон сўзларига амал қилмадилар.

Ҳазрат соҳибқирон Муҳаммад Миракким, Шер Баҳромнинг ўғли эрди, ва Уч Қаро Баҳодурни таъйин этиб буюрдиким, «Қамал этиб, қалъа тегарасида ўлтурунглари!» ва ўзи давлат билан қайтиб, ўрдуға бориб тушти. Ва андин бурун Шайх Али Баҳодурни Боязид⁵⁰³ қалъасига йибариб эрди. Андин сўнг амир Ҳожи Сайфуддин ва Ийгу Темурбекни черик била Шайх Али Баҳодурнинг мадади учун йибарди. Ва алар келиб, иттифоқ била қалъани ўртада олиб туштилар ва қалъага нақбатлар солиб, сувини ўгуллаб, тўрт ёндин уруш солиб, оз фурсатда мусаххар қилдилар ва қалъа даруғасини тутуб, ҳазрат қошига келтурдилар.

Ҳазрат соҳибқирон туркманларнинг дафъи учун черик тортиб борғони

996 Бу маҳалда арз қилдиларким, туркманлар зулм ва фасод эликларини узатиб, мусулмонларга ташвиш берурлар ва Ҳижоз⁵⁰⁴ карвонига мутаарриз бўлурлар ва ҳеч кишини ул йўлдин ўтгали қўймаслар. Ҳазрат аларнинг қиссасин эшитиб, дафъ қилмоқ учун Нахчивон /жилгасидин отланиб, алар сори мутаважжих бўлди ва ҳукм қилдиким, «Муҳаммад Миракким, Аланчўқ қалъасини муҳосара қилиб ўлтуруб турур, андин қайтиб, ўрдуға келсун!» Ва ўзи муборак нафаси била таважжўх этиб, ҳукм қилдиким, «Ўрду Олатоққа⁵⁰⁵ борсунлар ва биз келгунча таваққуф қилсунлар!» деб юриди. Ва Боязид қалъасиким, ани Қалъаи Ойдин ҳам айтурлар ва андин улусидин ҳаркимки анда қолиб эрди, барчани таладилар. Андин ўтуб, Авник қалъасига⁵⁰⁶ еттиким, Қаро Муҳаммад ўғли Миср отлиқ киши анда ҳоким эрди. Ва андаги туркманларким, ёзида ва тоғда эрди, барчани таладилар. Ва андин ўтуб Арзирумға⁵⁰⁷ етти ва анинг қалъасини ўшул кунда олдилар, ва Чиечур суйи⁵⁰⁸нинг йақосида тушти ва Арзинжонға⁵⁰⁹ элчи йибарди. Тахуртанким,⁵¹⁰ ул ернинг ҳокими эрди, ҳазратнинг элчисини йахши кўруб, сийлаб кўп нима берди ва итоат йўлидин кириб, божу хирож қабул этиб, элчи била кўп пешкашлар ҳазратқа йибарди. Ҳазрат мансур черикидин уч бўлак кишини сайлаб, фармон қилдиким, «Қаро Муҳаммадким, Қаро Юсуф Туркманнинг атоси эрди⁵¹¹, истагали борсунлар!» Ҳукм била аввал амирзода Мироншоҳ черики билаким, бариси баҳодур ва диловар эрдилар, мутаважжих бўлуб, ул бадкирдорнинг эли ва хашамиға кириб, бўлгон мол ва таворини таладилар ва анча от ва тева ва қўй ва бурда олдиларким, ниҳоят йўқ эрди ва кўб қиз ва хотун ўлжа олиб қайттилар ва ҳумоюн ўрдуға қўшулдилар. Ва Муҳаммад Мирак яна бир жамоат баҳодурлар била юриди. Анинг йўли бир тоғ ичида воқиф бўлуб эрдиким, даралар ва тор йўллар эрди ва душманлар воқиф бўлуб, йўлларни туттилар ва урушлар воқиф бўлуб, охирида соҳибқирон давлатидин ул тор йўллардин саломат чиқиб ўрдуға қўшулди. Ва яна Шайх Али Баҳодур Аргун Барлоснинг ўғли ва Оқёлшоҳ /Бўргучи ўғли ва Тилак Қўрчи бир жамоат номдорлар била 100a Қаро Муҳаммад устига юридиларким, ани топқайлар. Тоғ ичида анга еттилар ва кўб уруштилар ва Лола Хожа ул урушда ўлди ва душманлар тоғ устида чиқиб эдилар ва урушмоқ ҳеч фойда қилмас эди, қайтиб мансур черикига қўшулдилар.

Соҳибқирони комкор яна Жаҳоншоҳ Баҳодурни қалин киши билан туркманларга йибарди. Ва ул бориб туркманларга етиб, талаб, молларини олдилар ва қайтиб келдилар. Шеър:

Зи баским черик эликига тушти мол,
Қилаолмас эди мол ҳисобин ҳаёл.

Ва Шоҳ Малик Барлос, Гиёсуддин Барлоснинг ўгли эрди, ҳазратдин ижозатсиз бир сори кетиб эрди, анинг ўлукини бир ёзида топиб келтурдилар.

Ва ҳазрат соҳибқирон андин Муш саҳроси⁵¹² сори мутаважжих бўлди ва андағи эл-улусни талаб, Ахлот⁵¹³ шаҳрига етти ва ул вилоятдаги улуг-кичикни мутиъ қилдуруб, забт қилди. Андин ўтуб, Одилявоз шаҳрига⁵¹⁴ етти ва ул вилоятдаги улуг-кичикни мутиъ қилдуруб забт қилди ва даругаси келиб ҳазратни кўрди ва пешкашлар тортти. Ва ҳазрат шафқат ва иноятлар қилиб, ул вилоятни эл-улуси ва тавобиълари била анга ўқ берди. Ва андин ўтуб, кулни йақолаб, тамом черики била Дарбанд моҳидин ўтуб, Абақа Сарой мургзорида ўғруққа қўшулди⁵¹⁵.

Ҳазрат соҳибқирон Ван ва Вастон сори мутаважжих бўлғони

1006 Нусратшиёр черики андин кўчуб, Ван ва Вастон⁵¹⁶ сори мутаважжих бўлди. Малик Иззуддин Шерозий хабар эшитиб, Ван қалъасига кирди. Ван ҳисори асру берк бир тоғ устида бўлуб эрди ва бир ёнида сув эрди. Мансур черики анда етконда ул қалъани олмоқ учун ул сори юридилар ва қўруқ ёнида келиб туштилари ва уруш асбобиға машғул бўлдилар. Малик Иззуддин икки кундин сўнг /ҳисордин чиқиб ҳазратнинг дийдорига мушарраф бўлуб, мулозиматда турди. Аммо қалъанинг эли гоят бадбахтлиғидин қалъанинг берклигига гурра бўлуб⁵¹⁷, йаағи бўлуб, ҳисор йўлини беркиттилари ва урушмоққа машғул бўлдилар. Байт:

Зи васвоси шайтон ва жаҳлу гурур,
Саодат йўлидин тушуб барча дур.
Кишиким, қаро бўлди анинг куни,
Бўлур ул киши зешту зор ва дани.

Мансур черики ҳукм била санчиқлар солиб уруш солдилар ва ҳазратнинг давлатидин ул қалъаники, ҳаргиз ҳеч подшоҳ ва салотин анга мусаххар қилмагон турур, йигирми кунда ани мусаххар қилдилар. Ва ул бадкирдорлардин бирини тирик қўймай, қўбрагини қалъа устидин ташладилар. Бу маҳалда Тахуртандинким, Озарбайжонда эрди, элчи келиб, қўб пешкашлар ва туҳфалар келтурдилар, ва мазмуни ул эрдиким, «Банда ва хизматкор ва давлатхоҳи ҳазрат соҳибқирондурмен». Назм:

Ки соҳибқиронға камина, бандамен,
Қулунгмен жаҳон ичра то зиндамен,
Ки хизматдин ўзга ишим йўқ турур,
Сўзум чин ва Ҳаққ мунга тануқ турур.

Ҳазрат соҳибқирон қўб махтаб, раҳматлар деди ва ул вилоятнинг ҳокимлигини бурунги дастури била анга мусаллам тутти ва келгон элчи била анга хосса хилъат ва ҳукумат нишонини йибарди. Назм:

Ҳар ким анга бўлди жаҳонда мутиъ,
Қадри улуг бўлди, бўлди рафиъ.
Кимки, йибарди анга тожу хирож,
Бўлди мусаллам анга тахту тож.
Кимки, ани ўзига билмади шоҳ,
Кетди қаламдек боши, юзи сиёҳ.

101a Фармон бўлдимки, «Ван қалъасини бузулсунлар!» Ва ул қалъани бино қилгон Шаддоди Од⁵¹⁸ эрдиким, тоғ устида тош ва ганч била қўпориб эрдилар. Ва ҳар бир тоши бир тоғдек ва андоғ берк эрдиким, Ёдгор Андхудийким, туман бекларидин эрди ва ўзга беклар навкарлари била /ҳар неча қилдиларким, бир тош андин қўпора олғайлар, ул қалъадин бир тошни қўпора олмадилар.

Ҳазрат андин саодат била қайтиб, Салмосға⁵¹⁹ етти ва Малик Иззуддинға

инояти била сарафроз қилиб, Курдистон вилоятини анга мусаллам тутти. Ва андин юруб, йўлда Урмия туркининг ҳокими⁵²⁰ келиб, ҳазратнинг мулозиматида мушарраф бўлуб, мулозим бўлди ва ҳазрат лутф этиб, Урмия вилоятини анга мусаллам гутуб берди ва бир йахши соҳибжамол канизак инъом қилди. Шеър:

Юзи рашкидин эрди хуршид зард,
Субҳнунг бўлди дами меҳрида сард.
Зулфи остида юзи чун офтоб,
Бу жиҳатгин бўлди анга печу тоб.
Лаълида зоҳир эди оби навовот,
Топар эрди мурда ул сувдин ҳаёт.

Соҳибқирон Мароғадин кучуб, Гилонга⁵²¹ тушти. Неча кун анда таваққуф қилди ва мундин бурун ўз қарам ва лутфи била Шероз вилоятининг шоҳигакам, Зайналобидин эрдиким, Шоҳ Шужоънинг⁵²² угли эрди ва анга киши йибариб эрди: «Эмди бизнинг ҳимматимиз ул турурким, асари андин зоҳир бўлғайким, барча олам йироқ ва йақиндин эшитгай ва билгайларким, дўстлуқни нечук қилмоқ керак ва сенга йақин келиб, тушуб туриббиз. Таваққуф қилмай бот келгил, то иноят ва шафқатларимизни кўруб қайтқайсенким, дўстлар шод бўлуб, душманлар ғамгин бўлғайлар».

Ва Шоҳ Шужоънинг сипориш хатиким, соҳибқиронга йибариб эрди, мазмуни бу турур:

1016

«Олий ҳазрат, гардунбастат, мамлакатнаоҳ, маъадалатшиъор, макра-мат, осор, навин, бузурги комкор, иътизоди салотини гардун, иқтидори аъдали ақобири замину замон, ал-манзур би анзори иноят, /ал-маликудда-йён, қутбул Ҳаққ вад-Дунё вад-Дин, амир Теймур Гурагон, халлада Аллоҳ мулкуҳу ва султонуху, Ҳаққу жалла ва ғало. Ул ягона замонга дину дунё мақосидидин би-аъю мадориж ва муродот ва ақсо маротиби мароматга еткургай, би-миннатил қадим ва тулуҳум амин.

Таблиғ иддаъиййадин сўнг василаи мухлисони ҳақиқий турурким, изҳор этарлар.

Райи арбоби албобда равшан турурким, дори дунё маҳалли ҳаводис ва макони савориф турур ва оқиллар анга илтифот қилмай турурлар. Ва неъмат боқийни бу жаҳони фонийдин рожиҳ тутуб турурлар ва ҳақиқат била билиб турурларким, ҳар нимаким дунё ичида мавжуд турур, анга фоний бўлмоқ вожиб турур. Ва ҳар махлуққакам, ҳазрат Парвардигор неча кун бақо бериб, анга ўз қарами била аршона ва азми султона маншур берур: *Ти'иззу ва ман ташаъ*⁵²³ мавқийи ба тавқийи *Тутти-л-мулка ман ташаъ*⁵²⁴ иноят қилиб, бир жамоат бандаларнинг ихтиёрини ҳазрат иззат бу бандаи заифга бериб эрди. Ва анчакам куч ва қувват бор эрди, дин илмига ва шаръ йўли била саъйи ва жаҳд қилдуқ ва раъёе ва зуъафо аҳволидин ҳазрат Ҳаққ иноятидин хабардор бўлуб, эл била йахши маош қилдуқ, шоядким ишларимиз муборак самълариға еткон бўлғай. Ул ҳазратнинг ади ва инсофини ва лутфу қарамини эшитиб, жон била муътақад ва давлатхоҳи бўлуб ва доимо кўнглумизда бу турурким, шеър:

Элтайим тонгла қиёматда сенинг аҳдингни,
То кун, ул кун демагайсенким, вафоинг йўқ эди.

Ва тақи ул ҳазратдин шафқатлар маълум қилиб, бу маънини мавжиб мубоҳот билиб, кибиёе боргоҳидин даъват *Ва-Ллоҳу йад'у ила дорус-салами*⁵²⁵ жон мушомига етиб ва мутақози, *Ва ла тажиду ли-суннатино таҳвилан*⁵²⁶ талаб халқасини кўнгул эшикига уруб дерлар, байт:

Йеринг эрур аршда, деълмассанким,
Келгайсен ва туфроққа ватан қилгайсен.

102a *Вал ҳамду ли-Ллоҳи таолоким*, ҳеч армоним қолмай турур ва бовужуд анвоъи зиллат ва тақсир ва ажроми ҳар орзуким /хиёлимда кечар эрди, ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло эҳсонидин муяссар бўлдимки: *Фа ло та аламу нафсун ма ухфия лаҳум мин қуррати а'йунин*⁵²⁷ бу эллик уч

йилдаким туфроқ ичида манзил қилиб эрдук, ҳар муродким тиладук, берди.
Аммо нидойи: *Иржй'й ила Раббикн разийатан марзийатан*²⁸ муждаси
тегиб, шеър:

Бу муждага жон бермак осон эрур,
Ки бу мужда осойиши жон эрур.

Ҳазрат даргоҳига юз қўйдук. Ва ҳар наким ҳазрат Ҳаққдин тегса, агарчи
заҳмат бўлса, ани марҳамат билурбиз.

Ҳазрат соҳибқироннинг умрига бақо бўлсун. Эмди ул ҳазрат била
сидқу муҳаббат бор жиҳатидин вожиб кўруб, фарзанди дилбандни —
Зайналобидинни, *Таввал Аллоҳу 'умруҳу фи зилли иноятикум*²⁹, сенга
тобшурдум. Ва ўзга ўғлонлар ёш турурлар ва ағо-инимни сипориш қилмоқ
ҳожат йўқ турур, чи ҳақиқат била ул ҳазратнинг лутф ва карамини
сийлабмен. Ул ҳазратнинг лутфидин нечук лойиқ турур, қилғучи турур ва
аҳволларидин хабардор бўлғайлар ва мазмун *инна ҳуснул — 'аҳду минал-*
*иймани*³⁰ бажой келтуруб, буларни барчани ўзига махсус қилиб, шафқат
ва марҳамат кўланкаларини булар устида солиб андоқ қилсунларким,
улуғ-кичик рўзгор ичида бу маънини билиб, қарилардин сўнг этқайлар ва
ҳосилларким йиллар бу кўннинг орзусида эрдилар, мажол топмағайлар-
ким, элик чиқаролғайлар ва бу ишни мавжиби зикр жамилда чизи жазил
билғайлар. Ва бу дўсти махсуским, дўстлуқ ва аҳд тавфиқин тониб турур,
фотиҳа ва дуо била ёд қилсунлар, то ул соҳибдавлатнинг ҳимматидинким,
мазмунни оят—*Йа лайта қавмй йа'ламуна би ма гафара ля Раббй ва*
*жа'аланй минал-мукраимийн*³¹дин маҳрум қилмағай: «Ҳаза ма ва'адона
илайҳи вал-'аҳлати фил-дарайни 'алайҳи»³² доим муродот ва мақсудоти
1026 боргоҳ ва умбил — 'атиййотдин муяссар бўлғай ва қолгон умрига баракот
бергай /бин-набий ва Илоҳил-амжод».

Ҳазрат соҳибқирон Ироқ³³ ва Форс сори таважжуҳ қилғони

Зайналобидиннинг давлат кунн завол шомига етиб эрди, ҳазрат қошига
келмакка таъаллул қилиб келмади ва боргон элчини сақлаб йибармади ва
хотирида йамон андишалар қилди. Ҳазрат анинг афъолидин воқиф бўлуб,
аччиғи келиб, Форс сори мутаважжих бўлди. Товушқон йилида, торих етти
юз сексон тўққизда (1387 кузида) ҳазрат соҳибқирон Форс тасхирига
юрди. Фармон бердиким, «Ўғруқ Рай сори Сарикқамишда»³⁴ қишлоқ
қилсунлар!» Амирзода Мироншоҳ ва Амир Ҳожи Сайфуддин ва Шайх Али
Баҳодурни ўғруқнунг муҳофизоти учун қўйди ва қолгон черики била Форс
сори азм этти. Шеър:

Равон бўлди ул шоҳи нусратқарин,
Черики била барчаси покдин.
Хужаста саманди эди зери рон,
Анга фатҳ ҳамдам зафар ҳаминон.
Рикобида Турон диловарлари,
Бири қул анга, бириси чокари.
Жаҳон ул сипоҳ гардиндин қиргун.
Ким эрди сипоҳи чу аз ҳадд бурун.
Юрур эрди бу навъ соҳибқирон,
Нигаҳбони эрди худойи жаҳон.

Ҳамадон вилоятидин ўтуб, Жарбодиқонга³⁵ етти. Лашкарнинг тартиби-
га фармонлади ва Исфаҳон шаҳрида йақин етиб тушти. Саййид Музаффар
Кошийким, Зайналобидинга тағойи бўлур эрди ва анинг соридин Исфаҳон-
нинг даругаси эрди, Хожа Рукниддин Соъид ва ўзга содотлар ва ақобиру
ашроф шаҳардин чиқиб, ҳазратнинг хизматида келдилар ва ҳазратнинг
лутфу карамидин ҳушвақт бўлуб, подшоҳона инъомлар била сарафроз
бўлдилар. Ашроф келгонидин сўнг ҳазрат алар била шаҳар сори тафарруж
қилмоқ учун борди ва Табарак қалъасини³⁶ эҳтиёт қилиб, Ййгу Темурбек-

ни забт учун қалъага йибарди ва ўзи давлат била қайтиб, манзилида тушуб
 103а фармонладиким, «Хар дарвозада бир-бир /жамоат кишини қўйдурсунлар ва
 шаҳар ичида от ва тева ва аслаҳадин ҳар на бўлса келтуруб, девонга
 тобшурсунлар!» Шаҳарнинг арбоблари ҳазратқа «Тақа баҳоси» деб моли
 амон қабул қилдилар ва бу йармоқ учун муҳассил тиладилар. Фармон
 бўлдики, «Маҳаллотни бекларга улаштурсунлар ва ҳар бек ўз тарафидин
 киши йибарсун!» Ва мол забти учун Нур Мулк Барлос ва Муҳаммад
 Султоншоҳ ва Баён Темур, Оқ Буганинг ўғли муқаррар бўлдилар ва
 Исфаҳон ақобирини ўрду ичида сақладилар ва муҳассиллар шаҳар ичида
 кириб, мол еткармакка машғул бўлдилар. Ҳазрат Ҳабборнинг тақдири
 бўлгон эрмишким, ул вилоят хароб бўлғай: *Иза арада Плаху шайъан
 ҳаййаъа асбабаху*⁵³⁷. Ул маҳалда бир неча жоҳиллардин бир кишиким, оти
 Али Кўчапо дер эдилар⁵³⁸, дахл уруб, бир жамоат фитналиқ киши жамъ
 бўлуб, бебоклик эликларини чиқориб, маҳаллотдаги муҳассилларни ўлтур-
 дилар, магар неча муҳассилким аларга, филжумла ақли бор эрди, ўзларини
 сақлаб қочтилар. Ва кўб киши шаҳарга баъзи муҳими учун ўрдудин келиб
 эрди, талаф бўлдилар. Ва амир Баён Темур ва Муҳаммад Хитойи Баҳодур-
 нунг ўглини анда ўлтурдилар. Ул кеча уч минг киши черикдин зойиъ бўлди.
 Ул ақлсиз қавм қатл қилгондин сўнг дарвозаларга бориб, сақлагон киши-
 ларни қовлаб, мазбут қилдилар. Ул кеча дахл уни ўрдуга бориб эрди ва
 тонгласи воқеа бўлгон ҳолатни ҳазрат соҳибқиронга арз қилдилар. Ҳазрат-
 нинг газаб ўти туташиб, черикка фармон бўлдики, «Шаҳарнинг тасхирига
 юрусунлар!» Черик барча аччиғлари била юзларини шаҳар сори қўйдилар ва
 шаҳарнинг ичидаги кишилар бу қисса воқиъ бўлгони учун зарураттин жон
 кўрқунчидин уруштилар ва Баён Темур Оқ Буга ул урушда ўлди. Черик
 103б уруш /солиб, бир замонда шаҳарни олдилар ва шаҳар мусаххар бўлгондин
 сўнг ҳазрат соҳибқирон бир жамоат кишини йибардиларким, «Кўча Маволи
 Тарка ва Хожа Имомиддин Воизнинг эвини сақласунлар!», агарчи бир йил
 бор эрдиким, ул вафот бўлуб эрди. Булардин ўзга қатли омм ҳукм бўлди.
 Шейр:

Чу ҳукм этти ул шоҳи олиймақом,
 Ки қилсун черик шаҳрни қатли омм.
 Мўгуллар чу шаҳар ичида кирдилар,
 Басе элни қаҳр ила қирдилар.

Ва баъзи оқил элким, черик элидин ё муҳассилларидин киши сақлагон
 эрдилар, аларнинг эви саломат қолди ва кўб киши йахшилиқ қилгон
 жиҳатидин ул балодин қутулдилар.

Ёрлиғ бўлдики, «Тумонотларга ва элларга бориб қатл қилсунлар!» Ва
 андоқ қатл бўлдики, айтурлар баъзи кишилар йасоқийлардин одам боши-
 ни сотқун олиб келтуруб, девонга кўрсатур эдилар. Ва аввал ҳолда бир бош
 йигирми олтин кўппаки эрмиш ва охирда ҳар кимки, ўз ҳиссасини келтур-
 ди, бир бош йарим динор бўлди ва ҳеч киши олмас эрди.

Ва ҳазрат иззат таоло ва тақаддус тақдиридин улким, бир жамоат киши
 ул кун қиличдин қутулиб, бир ерда йашунгон эрмишлар, кеча бўлгонда ул
 ердин чиқиб, қочарга хаёл қилибтурлар ва қочиб боргонда қор ёғибтур ва
 аларнинг изи қорда қолгон турур. Тонгласи черикдин бир жамоат киши ул
 ерни кўруб бориб аларни топиб, ўлдургон эрмишлар: *Ли йақзийа Аллоху
 амран кона маф'уланг*³⁹. Ва қатл бўлгон кишини санаб етмиш минг бош
 Исфаҳонда жамъ бўлди. Ва ул бошлардин маноралар қўпордилар.

Ҳақиқат бу турурким, ул жоҳиллар беоқибат, подшоҳ амрига бўйун
 қўймай, уч минг мусулмон кишини ноҳақ ўлтурдилар. Ул жиҳатдин бу
 ҳолат аларга тегди ва мундоқ воқеъа Исфаҳонда ҳаргиз воқиъ бўлмагон
 турур⁵⁴⁰. Ва бу воқеъа душанба куни, зулқайда ойининг олтисиди бўлуб
 турур (15.11.1387).

Ҳазрат соҳибқирон Исфаҳондин Шерозга боргони

104а

Соҳибқирони комёбнинг /хотири Исфаҳон вилоятидин жамъ бўлуб,
 Амир Ҳожибекким, Сари Буганинг ўғли эрди ва Туманшоҳни Исфаҳонда

қўйди ва узи давлат ва саодат билан Шероз сори юриди. Шероз подшоҳиким, ани Зайналобидин дер эрдилар, хабар эшиттиким, ҳазрат соҳибқирон келадур, Шероздин чиқиб қотти ва анинг аммакисининг ўгли Шоҳ Мансурким, Тустар вилоятида ҳоким ва Зайналобидин била йамон эрди, анга борди. Ва гофил андинким, ҳар ким душманга иътамид қилса ва андин андиша қилмагай, саодат эликидан чиққай ва маломат эшикини ўзига очқай. Дуданга суйининг йақосига етконда Шоҳ Мансур анинг бекларини сўз бериб ўзига тортти ва Зайналобидиннинг кишиси бевафолиқ қилиб, андин айрилиб, Шоҳ Мансурга бордилар ва Зайналобидин оз киши била қолди. Шоҳ Мансур киши йибариб, Зайналобидини тутуб, шаҳарга кийурди ва банд қилди. Ва ул кишиларким, Зайналобидинга бевафолиқ қилиб эрди, барчани тутуб беркитти.

Ҳазрат соҳибқироннинг давлат алами⁵⁴¹ зулҳижжа ойининг аввалида, торих етти юз сексан тўққузда (13.12.1387) фатҳ ва ферузлуқ била шаҳарнинг йақинида Тахти Қарочада⁵⁴² тушти. Шаҳарнинг барча улуглари ва калавиён мулозиматқа келиб ҳазратнинг дийдорига мушарраф бўлдилар ва андин сўнг минг туман кўппаки қабул қилдиларким, хизонага тушургайлар ва бу молга Аббос ўгли Усмонбек шаҳарга кирди ва қабул қилгон йармоқни олиб, хазинага тобшурди ва ийд куни ҳазрат ийдгоҳ сори отланиб, ул ҳазратнинг отига хутба ўқудилар ва ийд намозини ўқуб, юртига тушти. Йаздшоҳ Йаҳеким, Шоҳ Шужоънинг агосининг ўгли эрди ва куёв ҳам бўлур эрди, улуг ўгли Султон Муҳаммад била келиб, ҳазратни подшоҳона пешкашлар била кўрди. Кермон⁵⁴³ ҳокими Султон Аҳмадким, Шоҳ Шужоънинг иниси бўлур эрди ва Абу Исоҳқим, Шоҳ Шужоънинг набираси эрди, Сиржондин⁵⁴⁴ келди ва барча атроф /ва жавонибдин вилоятларнинг ҳоким ва отабеклариким, Гургин Милоднинг наслидин эрдилар, бандалик камарин белларига боғлаб, барча келиб ҳазрат дийдорига мушарраф бўлдилар ва подшоҳона пешкашлар тортиб, иноят ва шафқат била сарафроз бўлдилар. Ҳазратнинг черики ҳукм била баъзи вилоятларки, боқмайдур эди, бориб чобтилар.

Форс вилояти тавобиглари била мусаххар бўлди. Муншийларга ва бахшиларга ҳукм бўлдики, «Фатҳномалар битсунлар!» Фатҳномалар битиб, Хуросон вилоятига ва Самарқанд мамлакатига ва ҳазратқа тааллуқ барча вилоятларга йибардилар. Назм:

Битилди равон муншийи пурҳунар,
 Чу бўлди муяссар бу фатҳу зафар.
 Рақам урди бу достони шариф,
 Хати ва сўзи бир-биридин зариф.
 Чу бўлди бари хатлар ул дам тамом,
 Барисига муҳр урди ул неқном.
 Чу етти хабарлар ба ҳар кешваре,
 Чиқиб ўқудилар ба ҳар минбаре.
 Жаҳон тўлди барча карон то карон,
 Бо овозайи фатҳи соҳибқирон.

Ҳазрат соҳибқирон Самарқанд сори қайтиб борғони

Бу фатҳ бўлгондин сўнг Мовароуннаҳр соридин чопар элчи ўн етти кунда етиб, хабар бердиким, Тўқтамишхон яна аҳдини синдуруб, қалин кишини Мовароуннаҳр сори йибариб турур. Ва мунунг кайфияти бу турурким, дашт черикиким, улуғи Бек Ёруқ ва Илиғмиш Ўғлон ва Алибек ва Сотқин ва ўзга беклар Сигнақдин ўтуб, Сабронга етиб, қамал қилдилар. Оқ Буға ўгли Темур Хожаким, Саброннинг ҳокими эрди, аларнинг дафъига машгул бўлиб, йахши ишлар қилди ва ташқари ўлтурсон йаағилар ҳар неча савъий қилдиларким қалъани олғайлар, ололмадилар. Ожиз бўлуб, андин кўчуб, ўзга ерларни чобтилар. Шаҳзода Умаршайхким, Андигонда⁵⁴⁵ эрди, андаги черикини йиғиштуруб, аларнинг дафъига юриди ва Сулаймонбек ва Аббосбек тақи Самарқанд черикини жамъ этиб, Лаълбекким, Тағай Буға Барлоснинг иниси эрди ва Шайх Темурким, Оқ Темурнунг ўгли эрди,

- 105а Самарқандда қўйиб, ўзи мутаважжих бўлди. Ва келиб амирзода Умаршайхқа қўшулдилар ва иттифоқ билан Сайхундин ўтуб, Чукалаккаким, Ўтрорнинг беш йағочида турур, кун чиқар сорида эрди, икки черик бир-бирига еттилар ва йасоллар тортиб, ўнг қўл ва сўл қўл тузулгондин (сўнг) бир-бирига чопиштилар ва кечағача ўлдирушти. Амирзода Умаршайх баҳодурлигининг ўзини душманларнинг гўлида уруб, нари ўта чиқти ва черикдин айрилди⁵⁴⁶. Черик эли чун ани кўрмадилар, мутаважхим бўлуб, бузулдилар ва Аббосбекка ўқ тегиб, захмлиқ бўлди. Шаҳзода Умаршайх давлат билан душманларнинг ичидин саломат чиқиб, Андижонга кетти ва яна черик жамъ этиб, душманлар сори борур эдиким, хабар келди: Жета соридин Анка Тўраким, Ҳожибек Арканутнунг агосининг ўгли эрди, ҳазрат соҳибқироннинг шафқатларини унутуб, аҳлни синдуруб, қалин черик билан Мўғулистондин Сайрам ва Тошканд устига келиб, муслмонларнинг молларини талади. Амирзода Умаршайх бу ҳолатдин хабар билиб, Ўзганд черикини йиғиштируб, Хўжандда келиб, анда маълум қилдиким, душманлар Сағимиш⁵⁴⁷ йўлидин Андижонга мутаважжих бўлуб турурлар. Ушул замон отландиким, аларнинг йўлларини тутқай. Ахсикат⁵⁴⁸ сувиким, ани Сайхун дерлар, ани йақолаб борур эдиким, душманлар сувнунг нари юзидин кўрунди. Амирзода Умаршайх сувнунг бери юзида ва алар нари юзида, сувни йақолаб юридилар, гузар топиб бир-бирига иш қилгайлар. Бир кеча Анка Тўра макр этиб, тушканда минг кишини анда тушуруб, буюрдиким, «Ҳар ерда-ҳар ерда қўб ўт ёндурунг» ва ўзи черики билан сув юқорисида бориб, гузар топиб ўтти ва тонгласи черикини тартиб этиб, амирзода
- 105б Умаршайх устида келди. Амирзода андин хабардор бўлуб, / отланди ва душманга етиб уруш солдилар ва амирзода Умаршайх йахши ишлар қилди. Аммо душман черики асру қўб эрди, Андижон сори бориб, қалъага кирди. Ва Анка Тўра черики билан шаҳзоданинг кейнида тушуб, шаҳарга йақин келиб тушти ва тонгласи ҳаёл эттиким, келиб шаҳарни қабаб ўлтургай. Аммо шаҳзода Умаршайхнинг ғайрати қўймай шаҳардин чиқиб, душманлар била урушти. Байт:

Черик элидин чиқти андоқ хуруш,
Ки кетти фалак жопидин тобу хуш.

Жета черики кўп эрди ва шаҳзоданинг кишиси оз эрди, аммо ғоят шижоат ва баҳодурлигининг душман ичида кириб қилич чопар эрди. Тўкал Баҳодур ўзини шаҳзодага еткуруб, жиловини тутуб, душманларнинг ичидин чиқарди. Андин сўнг Анка Тўра туролмай ёниб, Кофуристон⁵⁴⁹ сори кетти. Амирзода Умаршайхнинг черики анинг сўнгидин тушуб, уч йағочгача бориб, қўб киши Жета черикидин тушуруб ўлдурдилар.

Сулаймоншоҳбек ва Аббосбек ва қўшун бекларидин Темуртош ва Барот Хожа ва Севинч Темур Дашт черикининг урушидинким, Чукалак мавзеъида⁵⁵⁰ воқия бўлуб эрди, андин бузулуб келиб, Самарқанд шаҳрида келиб, шаҳарнинг муҳофазатиға машғул бўлдилар. Ва ташқари ўлтургон элни қалъага кийурдилар ва Темуртошни Термизга йибардиларким, ул ерни беркитиб сақлагай. Аммо муҳолифлар вилоятга кириб, кентларни таладилар ва элни ўлтурдилар. Ва бир пора киши муҳолифдин айрилиб, Бухорога мутаважжих бўлдилар. Аммо Тўқтамишнинг қалин кишиси Хоразм йўлидин Бухорога келиб эдилар ва анда етконда аларга бу ҳавас бўлдиким, Бухорони олгайлар; шаҳарга йақин келиб ўлтурдилар. Аталмиш Қавчин ва Дурбой Қавчин қалъани беркитиб, урушқа машғул бўлдилар. Муҳолифлар

106а неча кун /урушуб, кўрдиларким, шаҳарни олса бўлмас, зарураттин кучуб, Мовароуннаҳр вилоятини бузулмоққа машғул бўлдилар ва Занжир Саройни ўт уруб куйдурдилар. Ва аларнинг ғажирчиси Султон Маҳмудким, Кайхусрав Хутталонийнинг ўгли эрди, аларга қўшулиб, ғажирчи бўлуб эрди. Душманлар Қарши ва Хузордин ўтуб, Қўйитан⁵⁵¹ ва Аму суйиғача чобтилар. Ва ушул маҳалда Аббосбек Чукалак урушида ўқ еб, ул захмдин вафот бўлди.

Ҳазрат соҳибқирон Ироқ ва Форс вилоятини мусаххар қилиб,
ҳукуматини Оли Музаффарга бериб, ўзи давлат ва саодат
била қайтиб, Самарқанд вилоятига келгони

Бу мазкур бўлгон қиссаларнинг хабари Шероз вилоятида ҳазрат соҳибқиронга етишти. Амир Усмон¹ Аббосни ўттуз киши биланким, барчаси баҳодур ва диловар эрди, таъжил била Йазд йўлидин Самарқандга йибарди ва Шерознинг ҳукуматини Шоҳ Йаҳёким, Шоҳ Шужоънинг агосининг ўгли эрди, иноят қилди ва Исфаҳонни Султон Муҳаммадким, улуг ўгли эрди, берди ва Кермонни Султон Аҳмадким, Шоҳ Шужоънинг иниси эрди, берди ва Сиржонни қалъаси билаким, анинг сўзи келгуси турур, Султон Абу Исҳоқким, Шоҳ Шужоънинг набираси эрди, шафқат қилди. Ва барчага ҳукумат нишони бериб, Ол тамғаси била муҳр этиб берди. Ва ҳукм бўлдиким, «Йаноби ифодатмаоб, қудватул муҳаққиқин ва афзалул мутаахҳирин Саййид Шариф Ҳуржоний³⁵², қаддаса сирруху, Самарқанд вилоятига бореунлар!» Ва Шоҳ Шужоъ бекларидин амир Аловуддин Иноқни кўчи била ва киши-қароси билан Самарқандга йибарди. Ва ҳунармандлардин бир жамоат кишини кўчлари била Самарқандга йибарди. Ва ҳазрат соҳибқирон муҳаррам ойининг охирида, етти юз тўқсонда (9.02.1388) Ироқ вилоятинин Самарқанд сори юриди. Банди Амирға³⁵³ етконда Паҳлавон Муҳаззаб Хуросонийким, Абаркўхунг³⁵⁴ ҳокими эрди, киши йибариб арзадошт қилдиким, «Шаҳарни даругасиз қўйиб /борғали маслаҳат кўрмайдурмен. Агар бир киши келса, мен 1006 хизматда борғум турур». Ҳазрат соҳибқирон Тўқал Бавурчини йибарди ва Паҳлавон Муҳаззаб ҳазратнинг хизматига келиб, пешкашлар тортиб, дийдорига мушарраф бўлди. Ҳазрат ани йахши кўруб, Абаркўхни анга берди. Ва андин таъжил билан Исфаҳон йўлига кириб юриди. Шеър:

Ворур эрди ул шоҳи соҳибқирон,
Саодат рафиқ ва зафар ҳаминон.

Синаҳ гардиндин даҳр эди мушкранг,
Кеча-кундуз ул гардиндин тепа-танг.

Ҳазрат соҳибқирон кеча-кундуз суруб Йайхўн суйига йақин етиб тушти. Низомиддин Конгарийким, ҳазрат Эрон сори мутаважжих бўлгонда ани Табғурхонким, Хитой подшоҳи эрди, элчиликка йибариб эрди, келди ва қўб тансуқ нималар пешкаш қилди ва Хитой аҳволини араз қилди³⁵⁵.

Ҳазратнинг келурининг овозаси Мовароуннаҳр вилоятига тушти, душманлар ҳар бири бир сори кетти; баъзиси Хоразм сори борди ва баъзи Дашти Қипчоқ сори кеттилар. Соҳибқирон Йайхўндин ўтуб, Самарқанд вилоятида тушти. Худододи Ҳусайний ва Шайх Али Баҳодур ва Умар Тобон ва ўзга бекларни муҳолифларнинг кейнида йибарди ва алар кеча-кундуз суруб, Йилон мавзёйига сурдилар, қўб киши муҳолифлардин олиб ўлдурдилар ва музаффару мансур қайтиб келдилар.

Ҳазрат соҳибқирон Самарқандда қўйгон бекларини ғазаб қилгони

Соҳибқироннинг черикига ҳеч маҳал андоқ воқия бўлмагон эрмишким, душмандин қочқайлар. Соҳибқирон давлатидин ҳар ерғаким, бориб турурлар, душманга зафар топиб, мансур қайтиб турурлар. Чукалак қиссасини ҳазрат эшитиб, муборак қўнглига асру қаттиқ келиб, бекларким, ул урушда бўлгон эрмиш, барчани чорлаб, қошида турғузди ва урушнунг кайфиятини сўрди. Ҳар кимки ул кун номардлик қилиб қочқондур, бир турлук 107a изза қилди. Барот Хожя Қукалтошким, анинг /баҳодурлуғи машҳур эрди, аммо ул маърақада иш қилмай ихмол қилгон эрмиш, бу жиҳатдин соҳибқирон буюрдиким, сақолини қирқиб, юзига ула ва йанглик суртуб, шаҳарни кездурди. Ва Кўча Малик ул кун йахши иш ишлаб баҳодурлуқ кўрсатиб эрди ва ун уч киши била Нахчол мавзёйдаким, Хужандқа йақиндур, уч юз кофирнинг бошига шабихун айлаб аларни бости ва Хўжанд вилоя-

тидин тушкан асирларни қутқариб эрди. Бу жиҳатдин ҳазрат соҳибқирон ани йахши сийлаб, суюрғаллар бериб, тархон қилди. Ва шаҳзода Умаршайх ул кун баҳодурлуқ қилгон учун ани кўб иноятлар била сарафроз қилди.

Ҳазрат соҳибқирон бешинчи қатла Хоразмга борғони

Лу йилда, торих етти юз тўқсонда (1388, март-апрел) ҳазрат соҳибқирон Хоразм сори мутаважжих бўлуб, Эгри ёр мавзеида тушти. Ва Кунча Ўғлон ва Темур Қутлуқ Ўғлонким, Тўқтамишдин йамонлаб ҳазратнинг хизматига келиб эдилар, Шайх Али Баҳодур ва Шайх Темур Баҳодур била буларни қўшуб, манглай тарзида илгари йибарди. Булар Бағдодак ариғидин ўтуб, Ийд Хожани қаровуллуққа йибардилар. Ийд Хожа юруб, Илиғмиш Ўғлоннинг илқичиларидин бировни тутуб келтурди ва мухолифларнинг аҳволин сўруб, ани соҳибқиронга йибарди. Ҳазрат душманнинг хабарин андин билиб, юруберди. Жадрис ариғида етиб ва андин ўтуб эрдиким, душман соридин биров қочиб келдиким, Илиғмиш Ўғлон ва Сулаймон Сўфий Хоразмдин чиқиб қочтилар, Ҳазрат соҳибқирон мирзо Мироншоҳ ва Муҳаммад Султоншоҳ ва Шамсуддин Аббос ва Уч Қаро Баҳодур ва Ийгу Темур ва Севинчак Баҳодурни аларнинг кейиинда йибардиким, «Қумкент ва Қира йулидин юруб, жаҳд қилсунларким, мухолифга етқайлар». Булар елдин чустроқ ва раъддин тезрак суруб, мухолифга еттилар ва кўб киши алардин тутуб ўлдурдилар ва моли бениҳоят эликларига тушуб, музаффар ва мансур қайтиб, мансур черикка қўшулдилар.

1076 Соҳибқирон неча кун Хоразмда /туруб ҳукм эттиким, «Хоразм элини кўчуруб»⁵⁵⁸, Самарқандга йибаринг!» Шаҳарда бўлгон барча элни кўчуруб, Самарқанд сори йибардилар ва Хоразмни бузуб, ичида арпа эктилар. Байт:

Чу Хоразмга келди соҳибқирон,
Туролмай адув қочти андин равон.
Мусаххар этиб шаҳарни шаҳриёр,
Буюрдики, «Бу шаҳарда ҳар ки бор,
Самарқандга элтинг барини тамом,
Ки қилсунлар эмди ушанда мақом».

Соҳибқирон Хоразмни олгондин сўнг Самарқанд сори мутаважжих бўлди ва саодату иқбол била келиб, манзилига тушти. Ва соҳибқиронким, баъзи вилоятларни олиб бузар эрди ва баъзини тузуб, иморат қилур эрди, ул подшоҳлиқ маслаҳати учун эрдиким, подшоҳ сиёсат қилмаганча вилоят тузалмас. Уч йил Хоразмнинг бузулғонидин кечти, яна ҳазратнинг иноят ва марҳамату лутфи ул шаҳарнинг аҳволига тушуб, Дашти Қипчоқ юрушидин қайтқонда Мусикаким, Ханки Қавчиннинг ўгли эрди, Хоразмга йибардиким, бориб иморат қилгай. Ул бориб қалъанинг йасади ва ҳозир ўшул иморат турурким, соҳибқирон давлатидин бўлгон турур.

Зикри баъзи қиссаларким, соҳибқирон Хоразм борғонда воқия бўлиб турур

Ҳазрат соҳибқирон Хоразм сори мутаважжих бўлгонда Абулфатҳким, Муҳаммад Миракнинг иниси эрди, ҳазратнинг черикидин қочиб, ўзини чўлга солди. Баҳодур Қавчин андин хабарда бўлуб, кейнида тушуб, Ҳисорак мавзеида анга етти. Ва ул бир йағочнинг кўланкасида ётиб эрдиким, Баҳодур Қавчин анга етти ва андин сўрдиким, «Не жиҳатдин мундоқ ҳаракат қилдинг?» Ул дедиким: «Ағом Мирак йаағи бўлуб, менга киши йибариб эрди. Бу жиҳатдин анга борур эрдим». Лолам Баҳодур ани боғлаб, отига миндуруб Бухорогаким, Умаршайх мирзо анда тушуб эрди, келдилар ва сурати воқеани шаҳзодага арз қилдилар. Буларни соҳибқирон қошига йибариб, ўзи таъжил этиб, Самарқандга борди. Ва анда

108a етконда бу сўз таҳқиқ бўлдиким, /Муҳаммад Мирак соҳибқироннинг кўё-

ви эрди ва маҳду улё Султонбахт бегим анинг никоҳида эрди ва ҳазрат соҳибқирон анга тарбият ва иноят қилиб, Хутталон вилоятини дуруст анга бериб эрди. Аммо ул ба ҳукми: *Инна-л-инсана ла-йатго ан роъаҳу истағ-на*⁵⁵⁷ гурури шавкат ва ҳашамат ани йўлдин чиқориб, маҳол савдоси бошида тушуб, муҳолифат қилмаққа ҳаёл қилди. Аммо рўзгор минг тил била айтур эрди, байт:

Сен, эй ақлсиз, қилма мундоқ ҳаёл,
Ҳаёлинг эрур даҳр аро чун маҳол.

Аммо шақоват ва бадбахтлик этагини тутуб эрди, муҳолифатқа юз қўйди ва черики биланким Самарқанд йақинига етиб, йаағи бўлуб қайтти ва Қаҳлагадин ўтуб Термизқа етиб, Хутталон черики эликларин узатиб, андаги элни таладилар. Ва Термиз даругасиким, оти Темуртош эрди ва Апачи Сўфийнинг ўғли эрди ва Оқ Буганинг иниси эрди, Термиз шаҳрини беркитти ва кучабандлар солиб, қўймадиким, муҳолифлардин бир киши йақин келгай, ва алар шарридин мусулмонларни сақлади. Аммо амирзода Умаршайхқа кайфияти аҳвол равшан бўлгондин сўнг Самарқанддин отланиб, Йалғуз Йағочда тушти ва черикини жамъ этиб, Миракнинг кейнида тушти. Ва Мирак Ҳисорға келиб, Малик Барлос ва Оқ Темур Баҳодурким, Ҳисор аларға тааллуқ эрди, аларға етиб, Ҳисорға кирди ва андаги элни талаб, Ҳисордаги жайбахонани очиб, етим-есир ва бозорчопонийларға жайба улаштирди ва оту тўн бериб, черик йиғиштуруб урушмоққа жозим бўлди. Амирзода Умаршайх йақин етконда соҳиб давлатидин Муҳаммад Миракнинг черики туролмай, бир-бир бўлуб қочтилар. Мирак қочиб, Вахш сўйидин ўтуб, Хутталонға борди. Шаҳзода Умаршайх анинг кейнида суруб борур эрди. Аммо Мирак давлатдин юз қайтариб, Жалолиддинким, Дара⁵⁵⁸ ва Дарвозининг⁵⁵⁹ ҳокими эрди, анга паноҳ элтти.

1086 Ҳазрат соҳибқиронга Ҳаққ таборак ва таоло азиз ва муҳтарам қилиб эрди, ҳар кимки йамон ҳаёл қилиб, анга муҳолифат қилса эрди, албатта хору зор бўлуб, несту нисор бўлур эрди./ Муҳаммад Мирак ишидин пушаймон бўлуб, юз турлук фалокат билан Жалолиддинға борди. Шоҳ Жалолиддин ани вилоятига йўл бермади, балким киши йибариб, вилоятдин ани қовладилар. Мирак чун кўрдиким, Шоҳ Жалолиддин анга ҳимоят бўлмади, ноумид андин қайтти ва анинг била боргон навкарлари ҳар бири бир сори қочти. Шаҳзода Умаршайх киши йибардиким, Миракни топиб келтурсунлар. Бир неча ўғлонлар кезиб юридилар ва андин хабар топмай ёндилар. Шаҳзода Умаршайх Хутталонға келиб, Қифчоқ Дароқ Саройдаким⁵⁶⁰, Миракнинг қўшки эрди, тушти ва фароғат била машғул бўлуб, кўз тутар эрдиким, соҳибқироннинг давлати бир иш қилғуси турур. Қазодин, Усмонким, Оруғ Умарнинг ўғли эрди, неча навқари била Самарқанд борур эрди. Уқбаи Бугадин⁵⁶¹ ўтуб, бир булоққа етконда отнинг изини кўрди. Анинг кўнглида кечтиким, бу отларнинг изи холи аз маъни бўлмағуси турур. Бас, отнинг изини тутуб борди. Бир неча пушталардин ўтуб эрди, Муҳаммад Миракни кўрдиким, тўрт киши била ўлтуруб турур ва отларини ўтқа қўйуб турур. Филҳол, чопиб аларнинг тўрт ёнини туттилар ва ул отларни олдилар. Андин сўнг аларни тутуб, беркиттилар ва шаҳзода Умаршайх мирзоға хабар йибарди ва буларни отлариға солиб Умаршайх мирзоға бордилар. Душанба куни шаҳзодадин хабар билиб, йўлда аларни йасоққа еткурди. Ва Самарқандда Абулфатҳким, Муҳаммад Миракнинг иниси эрди, ўлтурдилар. Ва барча оламға панд бўлдиким, ҳеч киши валинесьмати била муҳолифат қилмағай ва неъмат ҳаққини сақлағай. Шаҳзода Умаршайх бу дағдағадин фароғат топиб, фатҳ ва нусрат била Самарқанд сори мутаважжих бўлди ва анда ҳазратнинг дийдорига мушарраф бўлди.

109a Ушул маҳалдаким, Муҳаммад Мирак йаағи бўлуб эрди, амир Жаҳоншоҳ ҳукм билан буролдай ва талиқон ва апардий черики билан Қундуздин ҳазрати нусратшиғор сори мутаважжих бўлдилар. Балхда етканда амир Ёдгор Барлос Балх черики била келиб /аларға қўшулди. Йўлда борурда буролдай эли йаағи бўлуб, қайттилар. Жаҳоншоҳбек бу воқеадин арзадошт қилиб йибарди ва Хожа Йусуф Улжайту ва Жунайдиким, Буролдаининг ағосининг ўғли эрди, буларға қайтиб буролдай элининг кейнида тушуб бордилар ва Бағлонда аларға еттилар ва аларнинг элини таладилар. Бу

маҳалда Жаҳоншоҳбек хабар билдиким, Муҳаммад Мирак йааги бўлуб турур ва черик йигиштуруб Ҳисорда ўлтуруб турур. Жаҳоншоҳбек черик йигиштуруб анинг сори мутаважжих бўлди. Ва Хожа Йусуф ўз черики учун Арханг сори кетти. Ва Али Тоз Балҳа бордиким, андаги черикни келтургай ва муқаррар қилдиларким, Аму суйининг йақосида бир-бирига қўшул-гайлар. Неча кундин сўнг барча йигилиб, сув йақосига келиб, сол боғлаб ўттилар ва сувнунг бери юзида тушуб ўлтурдилар. Кеча бўлгонда Буролдай ва иниси Боязид йааги бўлуб, Жаҳоншоҳ бошига шабихун келтурдилар. Буролдай ва Боязиднинг черики уч минг киши эрди ва Жаҳоншоҳбек қошида олтмиш киши эрди. Соҳибқирон давлатига сиғиниб, тараддуд қилмай, худойга таваккал қилиб, орқаларини сув сори қилиб ва қалқонларни бошларига тортиб уруштилар. Бу маҳалда Хожа Йусуф бир навкарини сувдин синож била кечтуруб, Жаҳоншоҳбек қошига йибардиким, «Мардона бўлунгларким, Мунк черики билан етайим». Жаҳоншоҳбек ва анга тааллуқ йигитларким, душман ўтрисида туруб урушур эрдилар, бу хабарни эшитиб, қувватлари бир юз бўлуб, урушабошладилар. Хожа Йусуф ва Пир Али Тоз юз йароқли киши билан сувдин ўтуб еттилар ва иттифоқ била ҳамла этиб, йахши ишлар қилдилар. Тонг отқонда ҳазрат соҳибқирон давлатидин душман черикиним, бовужуд улким, қалин киши эрди ва ҳар бир кишининг муқобиласида йигирми киши бор эрди, туролмай қочтилар, ва сувдин ўтуб Бағлонга еттилар: *Фа ин йақун минкум миатун собиратун йағлибу миятайини*⁶² зоҳир бўлуб нусратшиёр черики аларнинг кейнида тушуб, қўб киши алардин тушуруб ўлтурдилар. Ва Жаҳоншоҳбек черик билан Қундузда ўлтурди, Буролдай эли Ҳиндукуш тоғидин ўтуб, Кобулга бордилар. Абу Саъид Бисуд буларнинг йааги бўлгонларини эшитиб, йамон табиъати ва ноқис ақли анга мундоқ йўл кўрсаттиларким, «Сен ҳам булар билан иттифоқ қилгил»; бовужуд улким, ҳазратдин юз турлук шафқат ва иноят кўруб эди. Ва бу маҳалда Оқ Буга Бисудки, Абу Саъиднинг душмани эрди ва ҳазрат соҳибқирон ани тутуб Мўғулистон ва Олтой сори йибариб эрди, ул маҳалда Мўғулистондин қочиб келур эрди. Ани йўлда тутуб ҳазрат соҳибқирон қошига Хоразмга элттилар.

1096

Бу маҳалда ҳазрат эшиттиким, Абу Саъид йааги бўлуб, Буролдай эли била бирикиб турур. Ҳазрат Оқ Бугани чорлаб, банддин чиқариб, Бисуд элини анга иноят қилди ва Жаҳоншоҳбек қошига йибарди. Ва ҳазрат Хоразмдин қайтиб, давлат билан манзилига тушти. Рамазон Хожани ўзга беклар била қўшулуб, неча қўшун черик била амир Жаҳоншоҳга кўмак йибарди ва фармон бердиким, «Ҳар ердаким, душман борса, сизлар ҳам боргайсиз!» Ҳукм йўсуни била Жаҳоншоҳбек ва Хожа Йусуф Қундуз ва Бағлондин отланиб, душман кейнида туштилар. Ва Ҳиндукуш ва Кобулдин ўтуб, Лағмон мавзеида Жунайд ва Абу Саъидга етиб, эл-улусини таладилар ва бўлгон элни олиб ёнди. Абу Саъид билан Жунайд юз машаққат била бошларини олиб, Синдга қочиб кеттилар. Оқ Бугабек бу қиссадин хабар топиб, Ҳирот вилоятидин отланиб, алар сори қасд этти. Ва Сайфалбек Қандаҳорда бу хабардин воқиф бўлуб, черик жамъ этиб, йўлда Оқ Бугабекка келиб қўшудди ва иттифоқ била жангаллардин ва тоғлардин ўтуб, аларга /еттилар ва йўлларини туттилар. Зарураттин жон қўрқунчида уруштилар ва қўб кишилари талаф бўлуб, оз киши билан Жунайд ва Боязид ва Абу Саъид бошларини олиб Ҳиндустон сори Деҳли мамлакатаига кеттилар. Ва мансур черики саломат қайтиб, ўз вилоятларига туштилар.

110a

Ул маҳалдаким, ҳазрат соҳибқирон Хоразм сори борур эрди, Суйурғатмишхон Бухоро вилоятида хаста бўлди. Неча кундин сўнг вафот бўлди ва анинг сўнгакини Кеш вилоятида Қўпқан Йағоч мавзеида бир гунбаз ичида қўмдиларким, ул гунбаз анинг иморати эрди. Ва Султон Маҳмудким, Суйурғатмишхоннинг ўғли эрди, атосининг ерини анга иноят қилди.

Андин сўнг соҳибқироннинг муборак кўнглига кечтидиким, шаҳзодаларким, бўйи етилиб турурлар, аларни эвландургай. Тўй асбобиға машғул бўлуб, шаҳарни ойин боғладилар. Амирзода Муҳаммад Султон ва амирзода Пир Муҳаммадким, иккаласи ағо-ини эрдилар ва амирзода Шоҳрухни ҳар бирига бир ҳури нажод қизни шаръи мутахҳара йўсуни била берди ва Боғи бихиштда тўй қилди⁶⁴. Ва бу тўй бир сори бўлгондин сўнг ҳазрат соҳибқирон черикни ижозат бердиким, «Ҳар киши ўз вилоятларига бориб бир неча кун фароғат бўлсунлар».

Мирзо Мироншоҳ Хуросонга борди ва амирзода Умаршайх Андижонга борди ва ҳазрат ўзи давлат ва саодат била ул қиш Самарқандда қишлади.

Ҳазрат соҳибқирон Тўқтамиш сори черик тортиб борғони ва музаффар ва мансур қайтқони

1106 Тўқтамишхонга ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу азалда накбат ва фалокат ёзгон эрмиш. Ул сабабдин ҳазрат соҳибқироннинг ҳаққ неъматини унутуб, Жўчи-хоннинг улусини йиғиштуруб йаағилиқ ангиз этти. Торих етти юз тўқсонда соҳибқирон сори мутаважжих бўлди⁵⁶⁵. Ҳазрат анинг келгонидин хабар билиб, Самарқанд ва Кеш черики била шаҳардин чиқиб Соғарчада⁵⁶⁶ /тушти ва тавачиларни ҳар сори чобтуруб, черик йиғиштурмакка машғул бўлди. Қазодин ул қиш андоқ совуқ бўлдиким, ҳаргиз ҳеч киши андоқ совуқ курмайду эрди. Ва ҳаво муттасил булут ва қор ёғар эрди. Бу маҳалдин хабар келдиким, Тўқтамишхоннинг черикидин Илиғмиш Ўғлон бир пора киши била илгари келиб, Хўжанд суйидин ўтуб, Ачук Зарнуқада⁵⁶⁷ келиб ўлтуруб турур. Ҳазрат филҳол от тиладиким, отланғай. Беклар юкунуб дедилар: «Анча таҳаммул қилингким, черик йиғилғай, ўзга давлат била отланғайсиз». Аммо бу сўз ҳазратқа ёқмади, анинг учунким: «*Ат-таъхиру фил-афат*» воқифъ турур⁵⁶⁸. Черик йиғилгунча турмади. Ва бовужуд улким, йўлда андоқ қор эрдиким, отнинг қорнига тегар эрди, таваккал қилиб, бир неча хосса кишилари билаи душман сори мутаважжих бўлуб, тун қайтиб, юриди. Назм:

Равон бўлди ул хусрави номвар,

Саодат анга йўлда чун роҳбар.

Зафар йўлдоши, нусрати ҳам аён,

Малойиклар анга бари харзхон.

111a Умаршайх мирзо Андижондин черики била Хўжанд суйининг йақосида ҳазратнинг мулозиматида етти. Соҳибқирон Кунча Ўғлон ва Темур Қутлуг Ўғлон ва Шайх Али Баҳодурни бир пора киши била йибардиким, душманларнинг қочар ерларини тутқайлар. Кейинги кун бурнида Анбор тепа устида чиқиб, йаағига еттилар ва сурон тортиб уруш солдилар. Душман билдиким, ҳазрат соҳибқирон ўзи турур, туролмай қочтилар. Кўп киши алардин от остида қолиб ўлдилар ва баъзилари ўзини Хўжанд суйига солиб, сувга кеттилар ва баъзилари қочиб юрур эрдиларким, бурун боргон нусратшиёр черики йўлларини тутуб туруб эдиларким, йаағи аларга етти. Булар ўтрўдин чиқиб, ўт ва қилич зарбидин қўб кишини ўлдурдилар. Ва Иди Берди Бахшийни тушурдилар, бошини кесарда отини айтти⁵⁶⁹. Ани тониб ўлдурмай сақладилар /ва соҳибқирон қошига олттилар. Ҳазрат Тўқтамишнинг аҳволидин сўруб, гуноҳидин кечиб, марҳамат ва шафқат қилиб, ўзи қошида сақлади. Андин кўчуб, сафар ойида етти юз тўқсон бирда (1389, феврал) Ақарда бориб тушти ва анда анча таҳаммул қилдиким, ёз бўлуб йана олам гулистондек бўлди. Атроф ва жавонибдин черик йиғилди ва амирзода Мироншоҳ Хуросон черики била келди ва Балх ва Қундуз ва Бадахшон ва Ҳисор ва ўзга вилоятларнинг черики барча йиғилди. Байт:

Сипоҳ гардидин бўлди олам сиёҳ,

На хуршид кўрунди ўзга, на моҳ.

Ҳазрат соҳибқирон ҳукм қилдиким, «Амирзода Умаршайх ва амир Ҳожи Сайфуддин ва Ййгу Темур бориб Хўжанд суйига кўфрук боғласунлар!» Алар ҳукм била келиб, неча ерда кўфрук боғладилар ва хабар йибардиларким, «Кўфрук тайёр бўлди!» Ҳазрат соҳибқирон рабиф ал аввал ойида, торих етти юз тўқсон бирда, йилон йилда (1389 март) андин кўчуб юрубердилар. Ва кўфрукдин ўтуб Темур Қутлуг Ўғлон ва Севинч Баҳодур ва Усмон Баҳодурни илгари йибарди. Ва алар бориб душмanning қаровулини кўруб ёндилар ва бекларга хабар қилдилар. Беклар каминда туруб, ўзларини душманга кўрсатмадилар ва муҳолифлар чун кишини кўрмади-

лар, бир ерда тушуб, қаро бахтларидек уйқуда бордилар. Нусратниҳор черики отланиб, алар бошига шабихун элтилар ва аларнинг устига тукуб, куб кишини ўлдурдилар ва оз киши алардин юз меҳнат била қутулуб қочтилар ва Арж суйидин³⁷⁰ ўтуб Тўқтамишхонга еттилар. Тўқтамишнинг черики Сабронни қамал қилиб ўлтуруб эрди. Саброн ичида Жангирча ва Лоду Қўшчи шаҳарни беркитиб, ҳар кунда чиқиб муҳолифлар била урушур эрдилар. Тўқтамиш ожиз бўлуб, Саброндин кучуб Йассига³⁷¹ бориб, ул ерни талаб, езида ўлтуруб эрдиким, хабар келдиким, ҳазрат соҳибқирон кела турур, /қўрқунчдин туролмай, андоқ қалин черик билан даштқа чиқиб қочти. Байт:

Адув чун эшиттиким, соҳибқирон
Келадур, туролмади аз бими жон,
Қаросини кўрмай қочиб ҳамчу бод,
Равон кетти ул мудбири бадниҳод.

Соҳибқирон билдиким, душманлар қочиб кетиб турурлар, амир Ҳожи Сайфуддинни ўғруқ билан Самарқандқа йибарди ва ўзи муборак нафаси билан илғор этиб душман кейнида юриди. Хожа Шайх Қавчин ва Тўплақ Қавчин ва Қароқон Баҳодур ва Омоншоҳ Баҳодур ва Давлатшоҳ Жайбачини қирқ киши билан, барчаси қўш, душманининг кейнида тил олмоқ учун йибарди. Алар Сариқ Ўзан³⁷² мавзёида етиб, душман қаровулига етти. Урушуб музаффар бўдилар ва душман қаровули қочиб кетти. Булар қайтиб, ўшул саҳрода Қибта Дархон юз эвлук киши қароси билан ўлтуруб эрди, булар анга учраб, Қибта Дархон урушти. Бас, баҳодурлар ани босиб олдилар ва Қибта Дархонни элини моли билан кучуруб, Оқсув³⁷³ мавзёида ҳазратқа еттилар. Ва ҳазрат андин кучуб, Ўранг Чақал йўлидин юруб, чўлдин ўтуб, Билан мавзёида еттилар. Ва андин тақи ўзуб, Сариқ Ўзан ва Кўрчундин ўтуб, Ол Қўшунга туштилар³⁷⁴.

Ҳазрат соҳибқирон амирзода Мироншоҳни Хуросонга йибаргани

Ол Қўшун мавзёида хабар келдиким, сарбадоллар ва Ҳожибек Жониқурбони Калот ва Тус черикларини йигинтуруб йааги бўлуб турурлар. Соҳибқирон амирзода Мироншоҳни Хуросон сори йибардиким, андаги пайдо бўлгон фитналарни ўлтургузгай. Амирзода ижозатдин сўнг отланиб, кеча-кундуз суруб, Самарқандда тушти ва Хуросон маликларидин Малик Гийёсуддин ўғли ва Пир Муҳаммаднинг икки ўғлини — Зайналобидин ва Муҳаммадким, Самарқандда эрдилар, барчани ўлдурдилар ва мулуки Қурт наслидин киши қолмади. Андин сўнг шаҳзода жувонбахт /мирзо Мироншоҳ Самарқанддин отланиб, таъжил била Хуросон сори юриди ва Баҳробод саҳросида³⁷⁵ етконда сарбадол мулуки фидойилартек жонларидин кечиб, илғари келиб уруштилар. Ҳазрат шаҳзода аларни ўртада олиб, ўқ билан қўбрақини тушуруб, ўлдурдилар. Маликлар юз машаққат билан ўзларини андин чиқориб, бир жамоат кишилар биланким, қўбраки захмлик эрдилар, Ироқ сори қочиб кеттилар. Ва Оқ Буғабек Ҳиротдин чиқиб, ул фитнанинг дафъи учун юруб, Тусни қабаб³⁷⁶ ўлтурди ва неча кундин сўнг Тусни олди. Ҳожибек Жониқурбониким, Алибекнинг иниси эрди, қалъадин қочиб Ироққа кетти ва Семнонға³⁷⁷ етконда Ҳазорагириининг саййидлари ани тутуб йибардилар. Бас, ани сийёсат қиличи била ўлтурдилар. Шаҳзода Мироншоҳ муҳолифлар шарридин вилоятни қутқариб, давлат ва нусрат била қайтиб, Ҳирот мулкида тушти ва айшу ишрат била машғул бўлди.

Аммо ҳазрат соҳибқироннинг хаёли бор эрдиким, Тўқтамишхоннинг кейнида борғай. Аммо беклар барча иттифоқ қилиб, юкунуб дедиларким: «Давлатқа лойиқ бу турурким, аввал Хизр Хожа Ўғлонким, Туглуқ Темурхоннинг ўғли турур ва мўгул қавмининг хони турур ва бир улуг душманамиз ул турур, анинг бошига борали ва андин кўнгул жамъ этиб, фароғат билан ўзга душман Тўқтамишхон устига борали». Бу сўзни ва бу кенгашни ҳазрат соҳибқирон қабул қилди ва андин қайтти.

Ҳазрат соҳибқирон бешинчи қатла Мўғулистонга, Хизр Хожа
Ўғлон ва Анка Тўра бошига борғони

- 1126 Ушул йилдаким, етти юз тўқсон бир эрди (1389), ҳазрат соҳибқирон Мўғулистон сори мутаважжих бўлди ва Ол Қўшун мавзёсидин кўчуб, қайтиб, Бўрибош йўлидин черики билан юриди. Қирқ Тубалиқдин ўтуб, Ўртоқ уқбаеида чиқтилар: черикнинг отлари асру ороқ /ва хароб эрди. Бу жиҳатдин ҳар ўн кишидин уч кишини Самарқанд сори қайтарди. Аларнинг отларини бу етти кишига улаштурди ва черикни қўшот қилиб, саодат ва иқбол билан мўғул сори юрубери; Айқан Сури (суи)га еттилар, анда сув йўқ эрди. Черик сувсаб асру заҳматда бўлдилар ва ҳар ерда қудуқлар қазиб, сув пайдо этиб юрур эрдилар. Инояти Ҳаққдин, ёз чилласида бир ўтлоқ ерга етиб, анда қор ва муз тобтилар, андоқким, барча черик от улоғлари била сув ичиб тўйдилар. Ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таолоға шукрлар деб юруб, Тўра Ўтлаг мавзёида туштилар, ва ул ерда ов солиб, Айғир ёли саҳросидин юруб анча қулан ва кийик ва тавушқон ва ўзга нималар олдиларким, сони йўқ эрди, ва андоқ бўлдиким, оруғини қўйуб, семизини олур эрдилар. Ва Ўлан Йкарлиг мавзёида Чинор Айғирда етиб туштилар. Анка Тўра черикидин, Ўлан Буга ва Инкачак кишиларидин минг киши келиб ул ёзида баҳрин элини тилаб юрур эрдиларким, Мирак Элчи ва Мир Али Тоз мансур черикининг ўнг қўлунунг қаровули эрдилар, аларга учраб уруштилар. Муҳолифлар туролмай қочтилар. Алар бир киши тутуб, соҳибқирон қошига келтурдилар ва ул кишидин аҳвол сўруб маълум қилдиким, Анка Тўра Ўрунг мавзёида ўлтуруб турур. Ҳазрат филҳол Шайх Али Баҳодур билан Ййгу Темурни бир жамоат черик билан анинг бошига йибарди ва буюрдиким, «Турмай, тез сурунлар ва жаҳд қилингким, ўзунгузни анга еткуролгайсиз ва йўлда «ўт ёндурма» қилмагайсиз!»⁵⁷⁸ Бу баҳодурлар илгор этиб юридилар ва ҳазрат тақи аларнинг кейнида тун қайтиб юриди. Ва кун чиққанда маълум бўлдиким, ғажирчи йўлни галат қилиб, ўзга йўлга тушкан турур. Ул кунни Қуён Қори йўлидин юруб, ақшомда Соли Қўлида туштилар.
- 113а Тонгласи йўлни тониб, Ой Укурга еттилар ва анда етконда соҳибқирон/шаҳзодалар била ва беклар била кенгашиб дедиким, «Биз уч кун йўлни галат этиб, ўзга йўлга туштук ва душманлар биздин хабар тобқон бўлгайлар. Маслаҳат бу турурким, икки соридин аларга юругайбиз». Бу кенгашдин сўнг черикни икки бўлди: бирини Умаршайх мирзога қўшуллуб, Ҳамидбекнинг ўғли Жалолиддинни аларга ғажирчи қилди; ва ўзи муборак нафаси билан қолгон черики била Шаровушиё ва Тув Қуйи Марог ва Қароған Бўйурлагудин ўтуб, Қароғучур мавзёсидин чиқти. Ва амирзода Умаршайх нуератшиёор черики билан тоғларда ва ёзиларда юруб, бир ердаки душманларга еттилар, алар била урушуб, ўлдуруб, талар эрдилар, то Қўбоқ мавзёида Анка Тўрага еттилар. Ва икки тарафдин сурон солиб уруштилар. Шеър:

Баҳодурлари била ул шаҳриёр
Чиқариб элик, қилдилар коризор.

- Ул кофирлардин кўб кишини ўлдуруб, Анка Тўрани қочурдилар ва ани қавлаб, Қоқма⁵⁷⁹ мавзёсидин ўтқориб ёндилар ва мол бисёр ва йахши юзлук қизлар ўлжа олдилар. Қайтиб Ахтадек тур мавзёида ҳазрат соҳибқиронга еттилар. Ва муддати кечиб эрдиким Шайх Али Баҳодур ва Ййгу Темур илғорга бориб эрдилар ва алардин ҳеч хабар келмайдур эрди. Ҳукм бўлдиким, «Амирзода Умаршайх бекларининг кейнида бориб, алардин хабар билсун!» Шаҳзода ҳукм билан отланиб юриди ва печа кундин сўнг беклар ўзга йўл билан келиб, ҳазратқа қўшулдилар. Амирзода Умаршайх Ит Ичмас ёзида Олакўлда⁵⁸⁰ етти. Ногоҳ душманлардин саккиз юз кишиким, аларнинг улуғи Баён Темур эрди, еттилар. Ва ул маҳалда шаҳзода билан элик киши эрди: Оқ Буга ва Ҳожиди Муҳаммадшоҳ Йасурий ва Пир Ҳожиди Арлот ва мундоқ кишилар душманни куруб, таваккал этиб, соҳибқироннинг давлатига сигиниб, ҳеч андиша этмай аларга чоптилар. Шаҳзода ул кун андоқ иш қилдиким, кўк ва ер анга офарин ўқудилар. Тиланчи /ўғли Пир Ҳожиким, номдор баҳодурлардин эрди, ул кун анда йахши ишлар қилди. Қазодин анга ўқ тегиб, ўлди: *Ва қатилу ва қаттилу ла- куфранна айҳум сайъатихум*⁵⁸¹
- 113б

давлатидин баҳраманд бўлди. Охирда саодат ваъдасидинким: *Ва инна жундано лаҳуму-л-ғалибуна*⁵⁸² нусрат кавкаби фатҳ кўкидин зоҳир бўлуб, душманларга зафар тоبتилар ва қўб киши алардин ўлдуруб, молларини олдилар ва ёниб ҳазрат қошига келдилар.

Ҳазрат соҳибқирон Қароғучур⁵⁸³ мавзеъида етиб тушти ва ҳар моликим, ўлжа тушуб эрди, барчани черикка улаштурди. Ва ул ерда неча кун ўлтурдиким, ороқ отлар семиз бўлдилар. Йарлуқ бўлдиким, «амир Жаҳоншоҳ ва Уч Қаро Баҳодур ва ўзга беклар ўттуз минг киши билан отланиб Иртишқа⁵⁸⁴ душманларни истағали борсунлар!» Алар ҳукм била отланиб юридилар, кеча-кундуз суруб, Иртиш суйиға еттилар ва черикнинг йарми сувдин нари ўтуб, муҳолифларни истаб, сув йақосида юридилар. Ва ҳар ердаким, душмандин киши топар эрдилар, ўлдуруб, талар эрдилар⁵⁸⁵. Ва бу тариқ Мўғулистоннинг элларини бир-бир этиб, моли бисёр ва ўлжаи бешумор ва қизлар асир этиб, музаффар ва мансур қайтиб келиб, ҳазратқа қўшулдилар.

Ҳазрат соҳибқирон Мўғулистондаки эл-улусиким, эликига тушуб эрди, барчани бир ерда йиғиштуруб, куран қилиб, Лаълбекким, Тағай Буга Барлоснинг иниси эрди, ва Темур Буга ва ўзга бекларга куран бўлгонларни тобшуруб, Самарқандқа йибарди. Ва ҳазрат соҳибқирон Чурка⁵⁸⁶ мавзеъидин ўтуб, кеча-кундуз суруб Эмил Ғучур⁵⁸⁷ мавзеъиға етиб, Урдум Саройда тушди.

Ҳазрат соҳибқирон қурултой қилиб, яна баҳодур ва бекларни Мўғулистонга йибаргониким, ҳар ерда мўғул қолғон бўлса, мусаххар қилиб келсунлар

114а Ҳазрат соҳибқирон ҳар ишгаким юз қўяр эрди, ул ишни камолиға еткурмагунча ул ишдин элик тортмас эрди. Бу юрушда бовужуд улким, черики ҳар ердаки борди, нусрат ва саодат /била қайттилар. Яна муборак кўнглида туштиким, ишни мундин мазбутроқ қилмоқ керак. Шаҳзодалар ва беклар била кенгаш қилиб ҳукм эттиким, «Беклар бўлак-бўлак ёзида кириб юрусунлар. Ҳар ердаким, билгайларким мўғулдин киши бор, анда бориб мўғулдин бир кишини тирик қўймасунлар ва қайтиб Йулдузда⁵⁸⁸ жамъ бўлсунлар!» Ҳукм йўсуни била шаҳзодалар ва беклар ғажирчи олиб, аввал шаҳзода Умаршайх Андижон черики билан ғажирчиси Бурҳон Уғлон ва Баён Темур Беккичикким, Жетадин эрдилар, ҳозир бўлдилар ва ул сорики муқаррар эрди, бордилар. Ва атроф ва жавонибни кезиб ҳар ердаки, мўғул эли учради, ўлдурдилар. Дубшин Йулдуз уқбасидин⁵⁸⁹ ўтуб, Қаро Хожа қасабасида⁵⁹⁰ етиб, таладилар. Йана бир жамоат Усмонбек ва Аббосбек йигирми минг киши билан амир Жалол Ҳамидни ғажирчи қилиб Сағизғон йўлидин Суғулғонлиғ ва Кўкёрга⁵⁹¹ бориб, ҳар кимки душманлардин учради, ўлдуруб таладилар⁵⁹². Ва йана бир жамоат Худойдоди Ҳусайний ва Мубашшир Баҳодур йигирми минг киши билан Қимор Тақувни ғажирчи қилиб, Аружикур йўлидин йуруб, Ёбқут мавзеъида еттилар, булғачи элига етиб уруш қилдилар. Бир кеча-кундуз урушуб, охируламр, нусрат топиб, муҳолифларни ўлдурдилар ва молларини таладилар ва музаффар ва мансур қайтиб ҳазратқа қўшулдилар. Ва соҳибқирон муборак нафаси била қўл черики билан Калан Дучинни ғажирчи қилиб, Улуғ Қўл йўлида юруб, Сичқон Дабондин чиқиб, булғачиким, беклардин қочиб эрдилар, ҳазратқа учрадилар, барчани олиб ўлдурдилар ва молларини олдилар.

114б Ҳазрат соҳибқирон Туқтамишқа мутаважжих бўлғонида Едгор Барлос ва Сулаймоншоҳ ва Шамсуддин Аббос ва Ғиёсуддин тархонни Туркистонда қўйуб эрди. Туқтамишхонни босқанда, Мўғулистонга мутаважжих бўлғонда бу бекларға киши йибариб эрдиким, «Сизлар тақи Мўғулистонга кириңлар. Ҳар ердаким, мўғул учраса ўлдурунғ ва молларини таланглари!» Алар ҳукмдин сўнг Мўғулистонга кириб, Тўй Буга/ Шайхни ул сарҳадда қўйдиларким, зироат била машғул бўлғай. Бу беклар Мўғулистонга кириб, Урдиёндин ўтуб, Ила суйидин кечиб, Суткўл⁵⁹³ ва Чечакликка еттилар. Андағи эл-улусни талаб, қўб мол олдилар ва андин Қоз устида бориб, ҳар ердаким муҳолифлардин топар эрдилар, ўлдуруб, молларини олиб юрур эрдилар. Ва булғачи ва салучи

115а

элини ул ёзида истар эрдилар, Мулзуддин ўтуб Хизр Хожа Ўғлонким, Мўғлистоннинг хони эрди, аларга учради ва алар била черик кўб эрди, анинг била урушмоқни маслаҳат кўрмадилар, ва қайтмоқни ҳам маслаҳат кўрмадилар. Заруратдин отлардин тушуб, жиловни белларига биркитиб, душман ўтравсида ўтуруб, ўқ отабошладилар. Ва икки кеча-кундуз урушуб аларни қўймадиларким, илгари кела олғайлар. Ҳар нечаким кўплик эрдилар ва ўзга бекларким, Жета беклари эрди, бу баҳодурларга ҳамла қилиб уруштилار, ҳеч иш қилаолмадилар. Беклар Хизр Хожа Ўғлон билан онг ичиб йараштилар. Ва Йулдуз мавзёи сориким, ҳазрат соҳибқироннинг муқаррар қилгон бўлжар ери ул эрди, бордилар. Шоҳ Малик Тархон ул урушдин қочиб, ўзини биебонга солиб Кайтув мавзёида⁵⁹⁴ ҳазратқа етти ва бекларнинг қиссасини ва Хизр Хожа Ўғлонга учрагонларини арз қилди. Ҳазрат бу сўзини эшитиб, елдек ул сори мутаважжих бўлди ва Султон Маҳмудхоннинг тумониға етиб, Кўнгуздин ўтуб, Йулдуз мавзёида етти. Амир Ёдгор Барлос ва Сулаймоншоҳ ва Шамсуддин Аббос ва Ғиёсуддин Тархонки, Хизр Хожа Ўғлон (била) йарашиб, қайтиб, қочиб келур эрдилар, ҳазратнинг дийдорига мушарраф бўлдилар. Ҳазрат андаги черикдин йахши ободон йигитларни олиб, қолгон черик билан ўтрукни анда қўйуб, илғор қилиб юриди. Ало Қиё кечукидин сувдин ўтуб, Хизр Хожа кейнида тушти. Ва ул ёзидаким, на боши бор эрди ва на аёғи, юрур эрди, Қаро Булоқ мавзёида етти ва андин ўтуб Тертошға етиб, Қўшун Қояда душманнинг қаросини кўрди./ Кеча ўшул ерда қўнақ тушти. Мухолифлар ҳазратнинг келганин билиб, кўрқуб, ўшул кечада ҳар бири бир сори бошларини олиб кетдилар. Қўрқунчдин бир жамоат мўғул қочиб, билмадиларким қайн борғайлар, ул соридинким ҳазрат келур эрди, юридилар. Амирзода Умаршайхқа учраб, шахзоданинг черики аларни ўлдуруб, молларини таладилар. Шейр:

Кишидинки қайтти жаҳон ичра бахт,
Ўзи зор бўлур, иши барча сахт.
Агар қочса ҳар сори елдек, қазо
Анга еткурур жанру дарду бало.

Ҳазрат соҳибқирон Нойри Кўталидин ўтуб Қаротошғача⁵⁹⁶ душманнинг кейнида сурди. Хизр Хожа мулк ва молдин кўнгул узуб, жонин олиб кетти. Назм:

Хизр Хожаким, Жетада эрди хон,
Қочиб кетти аз бими соҳибқирон.
Бўлуб зор ва ўз еридин кетти пок,
Кўзи тўла қон, кўнгли андуҳнок.
На лашкар, на мулк анда эрди, на мол,
Жони ичра бу ғуссадин юз малол.
Черики бўлуб барчаси дастгир,
Ўғил-қизлари бари бўлди асир.
Улус бўлди бир йўли зеру забар,
Жаҳон ичра қолмай алардин асар.

Соҳибқироннинг черики мухолифлардин ул саҳро ва тоғларда ҳар ким бор эрди, Қулон кўталиғача бориб талади. Ва сонсиз мол один, тевадин, қўйдин ва соҳибжамол қизлар ва хотун ўлжа эттилар, музаффар ва мансур қайтиб жайшқа келди ва ул молниким, сонини ҳеч киши билмас эрди, барчани черикига улаштурди. Ва андин саодат ва иқбол билан Қажиртудин ва Балождардин ўтуб, Йулдуз мавзёида тушти. Ва бекларким, ҳар сори бориб эрдилар, сонсиз мол ва ўлжа билан келиб, ҳазратнинг дийдорига мушарраф бўлдилар. Ва ул ери асру латиф ва ҳавоси хуш ва йахши булоқлар ва ўтлоқлар ва турлук гуллар анда бор эрди. Назм:

Булоқлари кўп эрди, бари босафо,
Ани Йулдуз от қўйди аҳли вафо.
Ки йулдуз маъниса ахтар эрур,
Булоқлари асру мунаввар эрур.
Ўтининг кучини на қилсам баён,
Ким андоқ этибтур худойи жаҳон.

Оруқ от агар анда ўтни кун мудом
Йуруб еса ул ўтдин субҳу шом,
/Бўлур тоғдек оруқ от бегазанд,
Семизу тавоно, ва ҳам зўрманд.

Ва андин Самарқандқача карвоннинг икки ойлиқ йўли эрди. Ҳазрат соҳибқирон Умаршайх мирзога киши йибардиким, «Қаҳлаға йўлидин юруб, муҳолифдин ҳарким учраса тирик қўймасун!» Шаҳзода ҳукм билан Қаҳлағадин ўтуб, йўлда Қўп拉克бекким, Жета бекларидин эрди, учради ва асру қаттиқ уруш бўлди⁵⁹⁷. Охируламр, шаҳзодаи аржуманд нусрат топиб, Қўп拉克ни тутуб ўлтурдилар ва анга тааллуқ улусни таладилар. Сонсиз от ва қўй тушти. Ва ул мол билан Қуран мавзеъидин ва Учқармондин ўтуб, Қошғарға кирди⁵⁹⁸. Ва андин кўчуб, саъд толиъи билан Андижон бориб, ўз манзил ва юртига тушти.

Ҳазрат соҳибқирон Жета юрушидин нусрат ва фатҳ билан қайтиб, Самарқандда келгони

Темурбекнинг қўнгли Жета элидин фароғат топти. Шеър:

Чу аъдоға бўлди музаффар амир,
Черик элига тушти молу асир.
Бадандиш мулкани ул номвар
Бориб тиг била қилди зеру забар.

Самарқанд сори мутаважжиҳ бўлуб, Кичик Йўлдуздин отланиб Улуг Йўлдузга⁵⁹⁹ келди ва анда тушуб йахши тўй этти ва барча бекларга тўнлар била олтун камар ханжарлар инъом қилди. Шеър:

Ўшул дашту саҳрода парда сарой,
Бари эрди зарбафт қилди ба пой.
Хайма ичида қўйдилар тахти зар,
Мурассаъ қилибон ба лаълу гуҳар.
Анинг устида шоҳи Турону сипоҳ
Саодат била ўлтуруб ҳамчу моҳ.

Тўйдин сўнг амир Жаҳоншоҳни ўғруқда қўйуб, шаъбон ойининг ўн бешида, йакшанба кунда, тарих етти юз тўқсон бирда (9.08.1389) Самарқанд сори давлат ва саодат билан келиб тушти⁶⁰⁰. Олам бари анинг фатҳидин хурраму шод бўлуб, йахши пешкашлар келтуруб торгтиллар. Ул куз Самарқандда туруб, айшу ишрат қилди. Қиш бўлгонда Бухороға бориб, Фаркати Қўлида⁶⁰¹ қишлоқ солди. Ул қўл ичида ҳар турлук қушдин кўб эрди, барчадин кув қуши кўбрак эрдиким, тожиклар⁶⁰² ул қушни урж дерлар ва қуш / солмоқ учун бисёр йахши ер эрди. Ул жиҳатдин анда қишлоқ солдурди. Ва кунда отланиб ул қўлларда қушни солиб, фароғат қилур эрди. «Жаҳонгушои тарих»да⁶⁰³ айтиб турурким, худойнинг инояти била ул қўлда андоқ қуш келдиким, Чигатой ва Ўқдай шаҳзодалари ҳар ҳафта эллик тева қуш олдуруб ҳазратқа ширилга келтурур эрдилар⁶⁰⁴.

Ул қишдин чиққунча⁶⁰⁵ Сулаймонбекка Султонбахт бегимни бердилар⁶⁰⁶ ва амирзода Мироншоҳ Хуросон вилоятини забт қилиб, муҳолифлардин қўнглини жамъ этиб, соҳибқироннинг мулозиматиға Бухоро вилоятида келди. Назм:

Келиб кўрди шаҳзодаи мўътабар
Атосини, бўлди баса мўътабар.
Шаҳаншоҳи дин, шоҳи соҳибқирон,
Ўғулни кўруб бўлди бас шодмон.
Суруб қиссасини шоҳи комрон,
Деди: «Эй, таним ичра сен ҳамчу жон!
На бўлди, на қилдинг бу даврон аро?
Фалак гардишидин на кўрдунг жафо?»

Тилин очти шаҳзодаи номдор,
Дуо бирла дедиким: «Эй шаҳриёр!
Худодин дурур сенга бу тожу тахт,
Азалдин қилибтур сени некбахт.
Сенинг ҳимматинг кимгаким бўлса ёр,
Ўшул киши бўлмас жаҳон ичра хор».

Ул қиш амирзода Або Бакрким, мирзо Мироншоҳнинг ўғли эрди, амир Ҳожи Сайфуддин қизини бу шаҳзодага қалинлиқ қилдилар. Маҳди улё Хонзода бегим тўй қилиб, сочиқлар сочтилар. Аммо рўзгорнинг одати бу турурким, ҳар шодлиқ кейни бир гами берур ва ҳар сурнунг сўнгида бир мотами еткурур. Маҳди аъло Қадоқ Хотунким, соҳибқирон отаси Тарагайбекнинг ҳарами муҳтарами эрди, бу жаҳон фонииндин саройи боқий сори кетти⁶⁰⁷. Бу аламдин ҳазратнинг муборак хоотири асру мутааллам бўлди. Ани Кешга элтиб дафн этти. Бас, ош-сув бериб, фақир-мискинларга куб нима анинг руҳи учун берди. Қиш чиққанда ҳазрат Бухородин отланиб Самарқанд сори мутаважжих бўлди. Йўлда ов солиб юруб, Қаршидин ўтуб Кеш вилоятига етиб, Хашка суйига⁶⁰⁸ таъйин Оқёр мавзеида тушти.

Ҳазрат соҳибқирон қурултой қилғони

Ҳазрат соҳибқирон давлатидин турк элининг азимат ва шавкатлари /
1166 аъло мартабага етиб эрди, алаҳхусус, Чигатой улусиким, аларнинг давлати мағриб оламдин машриққа тўлуб эрди ва аларининг мол жиҳатларини ҳеч ким санаолмас эрди. Ва йасоқиларига анча мол ва азимат бўлуб эрдиким, ўзга ернинг бекларидин эрдилар. Ҳазратнинг муборак хоотирига кечтиким, черикни керак бурунғидин кубрак қилгай. Бас, қурултой қилмоқ фармон қилди⁶⁰⁹ ва «Ҳар вилоятдин ва тумонот ва ҳазорижотнинг беклари ва вилоятларнинг даруғалари ҳозир бўлесун!», деб ҳукм қилди. Вилоят даруғалари ва тумонот ва ҳазорижот беклари андоқ азимат ва шавкат билан ва асос била келдиларким, Фаридун ва Афросиёб андоқ асос кўрмагандурлар. Ишорати олий бўлди: «Ҳар бекка не миқдор киши тааллуқ турур ва черик куни неча кинш отландурур, барчани эҳтиёт қилиб, муфассал қилинлар!» Бахшилар ва тавачилар юруб беклардин муфассаллар олиб, тавачиларга тобшурдиларким, тонгласи черик ҳар кимки қабул қилгон кишисини отландурмагай, гуноҳкор бўлгай. Мундоқ муқаррар қилиб забт қилдилар. Андин сўнг Ҳожи Сайфуддинбек ва амир Жаҳоншоҳ Жаку ва амир Шамсуддин Аббос ул кун подшоҳона пешкашлар торгтиллар ва тўйлар бердилар. Ҳазратнинг кўнглида туштиким, бекларнинг ҳарамларини тафарруж қилгай. Ҳар бекнингким, эвига кирдиким, хотунлари тахтларда ўлтуруб, бошларида олтун буқтоқ лаъл ва гавҳар била мурассаъ ва зарбофт тўнлар кийиб, анвоъи тажаммул била ўлтуруб турурлар, ҳазрат кўруб шоду хуррам бўлуб андин чиқар эрди.

Ҳазрат ўз қизиниким, оти Султонбахт бегим эрди, Сулаймоншоҳбекка берди. Тўйлар бир сори бўлгондин сўнг мирзо Мироншоҳ Хуросон вилоятига борди. Ва ҳазрат неча кундин сўнг Самарқанд сори кетти ва Йалғуз Йағочда келиб тушти.

Ҳазрат соҳибқирон Жета сори яна черик йибарғони

Ҳазрат соҳибқирон /ўшул йилда (1390) Сулаймоншоҳбек била Худойдо-
117а ди Хусайний ва Шамсуддин Аббос ва (унинг) иниси амир Усмон ва қўшун бекларидин Сиддиқ Тобон ва Султон Санжар — Ҳожи Сайфуддинбек ўғли ва Ҳасан Жондор ва Тилак Қавчин ва Ийд Хожа ва Нусрат Қиморий ва Тукал Бавурчини⁶¹⁰ йигирми минг киши билан Жета сори йибарди. Алар Сайхун суйидин кечиб, Тошканддин ўтуб, Иеси Қўлга еттилар. Ва амирзода Умаршайх тақи амир Малаш Апардий ва бунинг ўғли Такаш ва отаси Садр Туркмонни беш минг киши билан йибарди. Алар Андигондин келиб, бу бекларга қўшулдилар ва Кўктўбага⁶¹¹ етиб, неча кун анда таваққуф қилдилар. Ва аъдоларининг аҳволини суруштуруб, отларининг изин топиб, Ар-

чатав тоғининг йўлидин юруб, ҳарким душмандин учради, ўлдурдилар ва бу тариқ била ёзида юруб эрдилар. Бас Алмалигдин⁶¹² ўтуб, Ила суйидин кечиб, Қаро Толға⁶¹³ еттилар, Ҳожибек Жета ва Анка Тўранинг юрти эрди. Анда хабар топиларким, Элчи Буға Мажалкачи тўрт юз киши билан илгари бориб эрдиким, душманлардин хабар тобқайлар, йўлда ов солиб, овға машғул эрмишларким, Қамариддин Жетаға⁶¹⁴ учраб турурлар. Қаттиг уруш этиб, икки тарафдун қўб киши талаф бўлуб турур. Ва хабарнинг таҳқиқи учун Ҳасан Жондор ва Малаш ва Такашни йибардилар. Булар юруб, ул ердаким, уруш воқия бўлуб эрди, еттилар ва ўлгонларни кўруб, тафакхус этиб, ўлуқларнинг ичида бир захмлик кишини тобтиларким, ҳануз тирик эрди. Ва қирқ кун эрмишким, ўт билан кун кечургон эрмиш. Ани таом ва ош-сув бериб, беклар қошига келтурдилар. Ва андин аҳвол сўруб, дедиким: «Қамариддинга учраб уруштук ва қўб киши ҳам биздин ва ҳам алардин ўлди ва бизнинг киши қотти. Қамариддин Ичин Йувсин саҳроға⁶¹⁵ кириб борди». Беклар бу сўзни эшитиб, таваққуф қилмай Қамариддиннинг кейнида тушуб, Ичин Йувсиндин ўтуб, Ўғар Кечтиға⁶¹⁶ еттилар. Ўғруқни анда қўйуб, илғор солиб, Иртиш /суйиға еттилар. Ва Қамариддин сувдин кечиб, Тўласқаким⁶¹⁷, саммур ва қоқум⁶¹⁸ анда бўлур, борди. Беклар сувға етиб, соллар ва амдларким, Қамариддин кишиси сувдин ўткан турур, (кўрдилар). Пек йахши баҳодур йигитларини сувдин нари ўтқариб, андаги (санавбари олий) йағочларда тамғаларини торттилар. Шеър:

Токи душман юртида қолгай бу беклардин нишон,
Қилдилар тамғаларини ул йағочларида аён.
Бир қариш ер қолмади душман еридаким, булар,
Бормамиш бўлғай сипоҳи ҳазрат соҳибқирон.

Бу беклар юриши олти ойғача тортти ва озуқлари қолмади. Ва ул ерда кийик эти билан неча кунлар авқот кечурдилар ва қиш йақин етиб ҳаво совуқ бўлуб эрди, бу жиҳатлардин фатҳ ва нусрат билан қайтиб, Олтун Кўрка йўлидин юруб, кеча-кундуз суруб, Самарқандда етиб, ҳазрат соҳибқирон хизматида келиб, муборак дийдорига мушарраф бўлдилар.

Ҳазрат соҳибқирон Дашти Қипчоқ сори мутаважжих бўлғони сўзи

Етти юз тўқсон иккида⁶¹⁹ соҳибқирони гитиситон Дашти Қипчоқ сори мутаважжих бўлуб, черик йиғилмоққа фармон этти. Шеър:

Буюрди шаҳаншоҳи гитиситон,
Ким илқидаги отларини равон
Барини суруб менга бот келтурунг,
Равонроқ бориб мунда турмай юрунг.
Кетурди чу отларини илқибон,
Кўруб отларини шаҳи комрон,
Кишиким сипоҳийдин эрди йайоқ,
Анга берди ул шоҳ оу йароқ.

Самарқанддин хужаста толиғи ва саодат кунда отланиб, Хўжанд суйиға етти, Порсин⁶²⁰ ва Чинос (орасида Тошканд)да қишлоқ буюрди. Ва ўшул маҳалда кечтиким, Хўжандда бориб, Шайх Маслаҳат Хўжандий қаддаса сиррухунунг мазорини тавоф қилғай. Давлат билан отланиб, ул бузургвор мазорини зиёрат қилиб, ўн минг олтун кўппакий андаги фақиру мискинға садақа қилди. Ва андин қайтиб қишлоқ қилгон юртида тушти. Ва ул ерда ҳазратқа андак марази пайда бўлуб, қирқ кунғача беҳузур бўлуб

118a етти. Бекларнинг /кўнгуллари бу жиҳатдин бисёр паришон бўлди. Шеър:

Ҳазрат гамидин барча жаҳон титрар эди.
Танларда кўнгуллар била жои титрар эди.
Ул жону жаҳон эрди анинг ваҳмидин,
Айтмоққа оғизларда забон титрар эди.

Аммо барча ҳалойиқ дуо била тилларини очиб, ҳазрат Ҷаббордин анинг сиҳҳатини тилаб айтур эрдилар. Рубоъий:

Тиги агар ўртадии даме кам бўлғай,
Бир лаҳзадин ўзга барча олам бўлғай.
Туннак маразики душманинг еридур,
Вадҳоҳларингта ул дамо-дам бўлғай.

Элнинг дуолари мустаҷоб бўлуб, *ма ҳува шифауи ва раҳматуи лил-муъминин*⁶²¹ доруҳонасидин шифойи куллий каромат бўлуб, сиҳҳат тобти ва барча олам шодмон бўлуб, ҳар киши ўз ҳолига йараша шукрона ва садақа бердилар. Кун Хут буржида боргонда⁶²² амирзода Мироншоҳ Хуросондин чериги била келди ва ҳазратнинг муборак дийдорига мушарраф бўлди. Ул ҳазратқа қувват киргондин сўнг ҳукм бўлдим, «Черикка озук ва йароқ берсунлар!» Черикка озук бергондин сўнг ҳар бекка бир ғажирчи муқаррар қилдурди. Ва ҳазратнинг ғажирчиси Қутлуқ Темур Ўғлон — Темур Малик-хоннинг ўғли ва Кунча Ўғлон ва Идику Ўзбек бўлди.

Панҷшанба кунда сафар ойининг ўн иккисиди, торих етти юз тўқсон учда (19.01.1391), офтоб Даливнинг олти даражасида бўлғонида давлат ва саодат билан Тўқтамишхон устига юриди. Амирзода (Пир Муҳаммад) Ҷаҳонгир ва амирзода Шоҳрухни мамлакат забти учун вилоятда қўйди ва Латылбек ва Малакатбекни шаҳзодалар хизматида қўйди ва бегимлар ва оголарни⁶²³ барчасини қайтарди. Ҳожибек Ҷста қизиниким⁶²¹, мўгул юришида ҳазратқа тушуб эрди, ани ўзи била олиб юриди. Вилоят беклари ва туман беклари ва қўшун беклари ҳар бири ўз жирғасида туруб, йўлга кириб юридилар. Қаро Самон мавзеида⁶²⁵ келиб туштилари; анда тушканда Тўқтамишхоннинг элчилари келдилар. Беклар элчиларни йахши ерда тушуруб, / меҳмондорлиқ қилдилар ва йамғур жиҳатидин неча кун анда турдилар.

1186 Тўқтамишхон элчи йибарғонини ҳазрат эшитти, фармон қилдимки, «Келгон элчиларни келтурунг!» Беклар элчиларни келтурдилар ва Тўқтамишхон йибаргон тўққуз от ва бир шунқорни торттилар. Ҳазрат ул шунқорни эликига олиб бировга берди ва элчилар юкунуб, Тўқтамишхоннинг сўзини уэр тиллари била арзадошт қилдилар ва дедиларким, «Тўқтамишхон айтадурким, «Ул ҳазрат менинг била ато-ўғулдек эрди ва валинеъмат турур. Ва бу шафқатларким, менинг ҳаққимда алар қилиб турурлар, ҳеч ато ўғулга қилмас. Агар йиллар шукур десам ҳануз айтмамиш бўлғаймен, мендин хабарсиз бир неча йамон бадбахтлар беадаблиқ қилгон турур ва ул воқиялардин хабарим йўқ турур. Эмди умид ултурурким, ул ҳазрат лутфу карам била бу ўзуқлардин кечиби, афв қилғайлар».

Ҳазрат дедиким: «Ул андаким захм еб, бизга келиб эрди, барча оламга маълум турурким, ани фарзанд деб риъоят қилиб, йароғлар бериб, черик тортиб, ул қишда ани миқдори от ва тева зойиъким, бериб, Ўрухондин элини олиб, анга бериб подшоҳлиқ тахтида ани ултурузуб, Ҷўчихон услусида хон қилдурдум. Агарчи Худойи таоло анга берди, аммо мен сабаб бўлдум. Ва ул менга ўғулдек эрди ва мен анга атодек. Эмдиким, давлатқа етти ва азимат ва шавкат пайдо қилди, ул ҳақларни унутуб, биз Эрон вилоятига борганда келиб бизнинг вилоятимизни чопиб, мусулмонларни ташвиш бериб турур. Бу қилиғини ўзумга келтурмадим ва дедим, «Бу иш подонлиқдин қилмиш бўлғай, ёниб тавба қилғай». Аммо ул давлатқа андоқ мағрур бўлгон эрмишким, бу ишдин анга ҳеч парво қилмай, вилоятимизга қасд қилгон эрмиш. Ва киши йибариб эрдиким, биз Эрондин вилоятимизга келдүк, келгон кишиси бизнинг хабаримизни тоғғач қоттилар. Эмдиким билиб /турурким, биз анинг сори борурбиз, ажзу ниеъ йўлидин кириб, узрҳоҳлуқ қиладур. Бас, андин неча қатла йамон иплар воқиъ бўлди. Эмди анинг сўзига инонса бўлмас ва бу юрушдин қайтмасбиз ва анинг сори борурбиз. Қўрайбизким: Тангри таборак ва таоло кимга нусрат берур. Ва агар сўзи чиндур ва ярашғали кунгли бор бўлса, Алибекни бизга йибарсун, то ул келиб, беклар била кенгашиб, ҳар на маслаҳат кўрсалар, андоқ қилғайбиз».

119a Бу сўзлардин сўнг ош тортиб, элчиларга зарбофт тўнлар кийдурди ва аларга турғали ер таъйин қилиб, буюрдиким: «Элчиларни йахши сийласунлар!»

Чаҳоршанба кунда, рабиъ ал-аввал ойининг ўн олтисиди (21.02.1391) қуруттойда шаҳзодалар ва беклар барча йиғилиб, кенгашиб, Тўқтамишхондин келгон элчилари билан ва тамоми черик билан отланиб йўлга кириб, Тўқтамиш сори юридилар. Қарочуқ ва Саброндин ўтуб, уч ҳафта чўлга кириб юридилар ва сув йўқлуғи жиҳатидин, басса, заҳмат кўрдилар ва қўб от ҳориб қолди.

1196 Панжшанба рабиъ ал-охир бошида (14.03.1391) Сариқ Ўзан мавзеида⁶²⁶ етиб от-улоғларини сугордилар ва анда сел келиб сув асру улуг эрди; неча кун андин кўчмай турдилар. Кўч наққорасин чалиб кўчтилар ва ул сувдин ўтуб юридилар. Ул кеча Идику Ўзбекнинг⁶²⁷ икки кишиси қочиб, чўлга кириб, Тўқтамишхон сори кеттилар. Аларнинг кейинида киши чониб ета олмадилар. Нусратшиёр черики чуқурларда сув топиб ичиб юрур эрдилар, чоршанба кунда ойнинг йиғирми бирида (28.03.1391) бир тоғқа еттиларким, ани Кичик Тоғ дер эдилар. Анда тушуб бир кун қўнуб, тонглаи кўчуб Улуг Тоғқа еттилар. Ва соҳибқирон Улуг Тоға устига чиқиб, саҳроға кўз солиб, барча оламни кўм-кўк кўрди. /Анда туруб ҳукм қилдиким, «Черик мунда тош келтурсунлар, то мунда бир нишона қилаликим, биздин едгор қолгай!» Черик тош келтуруб, устакорлар ул тошлар билан анда бир минора қўпордилар⁶²⁸. Андин сўнг кўчуб ов солиб юриди, то Йиланчуқ суйиға⁶²⁹ етти ва у сувдин ўтуб саккиз кундин сўнг Атоқабригўй⁶³⁰ мавзеида етти. Ва тўрт ой эрдиким, черик ёзида⁶³¹ юрур эрди, черик элида завқ қолмай қаттиқлиқ бўлди ва андоқ қаҳат бўлдиким, бир қўйнинг боши юз олтун кўппакий бўлди ва бир ботмон улуг тош биланким, ҳар ботмони ўн олти ботмон шаръий бўлгай, йуз олтун кўппакий бўлди ва топмас эрдилар. Ҳазрат соҳибқирон ҳукм қилдиким, «Туман беклари ва қўшун беклари кумоч ва буғра йашурмасунлар. Барча бўлмоқ била қаноат қилсунлар!» Беклар аҳтиёт қилдилар, бир ботмон улуг тош билан олтамиш аёқ балмоқ бўлди ва муқаррар қилдилар: черик кишиси ҳар кун бир аёғ била қаноат қилсунлар ва қўб киши бор эрдиким, ани Батм тош дер эрдилар. Ва саҳроларда юруб товуқ юмуртқасини ва утларким еса бўлур эрди, пайдо қилиб, ер эдилар. Шанба кун жумада ал-охир ойи аввалида⁶³² соҳибқирон ҳукм қилдиким: «Черикка жар еткурсунларким, ов солурбиз!» Тавачилар юруб жар еткурди. Беклар барчаси отланиб ов солғали юридилар. Ҳар ердаким жоиувор эрди, суруб икки кундин сўнг черикка бири-бирига етти. Ҳазрат соҳибқирон давлатидин анча қулон ва кийик ва товущон ва ўзга жонуворлардин анча йиғилдиким, анинг сонини Тангридин ўзга киши билмас эрди. Эл андин анча олдиларким, бовужуд улким, эл ичида андоқ қаҳат воқеъ эрди, эл ул сайдлардин семизини олиб, оруғини 120а қўяберур эрдилар. Ва ул саҳрода кийиклар тобтиларким, /говмешдин улутроқ эрдиким, ҳаргиз ҳеч киши андоқ кийик кўрмагон эрди. Мўғуллар ани қундгай дерлар ва дашт эли бэлан дер эдилар ва қўб кунлар черикнинг озуғи андин эрди.

Соҳибқирон черикнинг йароғини кўргони

Ов қилгондин сўнг ҳазрат соҳибқироннинг муборак қўнғлида туштиким, черикнинг йароғини кўргай ва тафаххус қилгайким, черикнинг йароғи нечук турур. Ҳукм қилдиким, «Черик йароғ кўрсаткай!» Ҳукм бўлгондин сўнг шаҳзодалар ва беклар, барча йароғлари била отландилар. Ва ул тузда бўлак-бўлак барча йароғлари туздилар, андоқким, ул дашт юзи тўла черик бўлди. Шейр:

Чу сонсиз эди черики шахриёр,
Бариси баҳодур, бари номдор.
Уруш кунда барча чун пили маст,
Бариси тутуб тигу тир ба даст.

Баҳодурлар ва беклар ҳар ким ўз жиргасида ва ўз мурчилида бориб турдилар. Назм:

Бу дастур бирла чу турди сипоҳ,
Йуруб, отланиб шоҳи гитинаноҳ.
Қуиуб бошида ул шоҳи иомвар,
Мурассаъи ёқут ила тожи зар.

Черик барча ҳар ким ўз ерида тургондин сўнг соҳибқирон қўшун
беклари сори юриди. Худойдоди Хусайний тумонига етиб кўрдиким, асру
орапта ва йароғлиг йигитлар отланиб турурлар. Шейр:

Йигитлар бари сафдару размжўй,
Бариси баҳодур, бари нескхўй.

Худойдод кўрдиким, ҳазрат анинг сори мутаважжих бўлуб келадур, ўтрув
келиб, отгин тушуб, йукунуб от торгити ва дуо тилини очиб деди, шейр:

Ким, эй шоҳи диндор, гитинаноҳ,
Ҳамиша сенинг ёринг ўлсун Илоҳ.
Фалак чокару бахт ёвар сенга,
Камина қулунг ўлсун охир сенга.

Шаҳаишоҳ ани тақи кўб махтади, ани йахшилаб, офаринлар деди.
1206 Андин сўнг Оқ Темур ўгли Шайх Темур ҳазорасига борди./ Ул сулдуз
ҳазоралари била йасол тортиб туруб эрди, кўрдиким, ҳазрат анинг сори
мутаважжих бўлуб келадур, отдин тушуб, ўтрув йутурди ва йукунуб от
тортиб, дуо қилиб деди, шейр:

Илоҳо, ки то бўлғай арзу само,
Жаҳонда сенга бўлсун, эй шаҳлиқо.
Сенга бўлсун, эй шаҳ, заминун замон.
Сенинг ҳукмунг остинда бўлсун жаҳон.
Басе, шаҳ ани ҳам кўруб, бўлди шод,
Деди анга: раҳмат, шаҳи неқзод!

Ул жамоатни кўруб, шаҳзода Умаршайх сори юриди. Ул шаҳзода
йасоллар тортиб, туғ-аламлар кўтартиб бир таъжил била туруб эрдиким,
сифат қилса бўлмас⁶³³. Шаҳзода кўрдиким, ҳазрат соҳибқирон анинг сори
келадур, йақин етконда шаҳзода илгари бориб, отгин тушуб пешкашлар
тортиб, дуо била деди, назм:

Ки эй мулки жаҳон феруз сендин,
Жаҳонда толиғу баҳравар сендин.
Демаким, бахтдиндур аржуманди,
Ки бахт сендин тоиибтур сар баланди.

Ҳазрат соҳибқирон анинг йароғини кўруб, ҳушвақт бўлуб, қилди байт:

Тилин очиб дуо қилди шаҳи дин,
Ани махтадийу кўб қилди таҳсин.

Андин сўнг Султон Маҳмудхон сори юриди ва Сулаймоншоҳ туманиким,
анга тааллуқ эрди, тамоми саҳрони тутуб туруб эрдилар. Анда етконда
хон⁶³⁴ тақи ўтрув келиб, беклари йайоғ бўлуб, пешкашлар торгитилар ва дуо
тилларини очиб дедилар, шейр:

Дедиларки, эй шоҳи рўйи замин,
Ки сенсиз дами бўлмағай мулку дин.
Худо ёринг бўлсун жаҳонда мудом.
Сихҳат била бўлғай танинг мустадом.
Аларни тақи мақтади шаҳриёр,
Шаҳаншоҳи дин, мири некушиёор.

Андин сўнг шаҳзодаи жувонбахт мирзо Муҳаммад Султон Баҳодур⁶³³
сори юриди ва ул шаҳзода юз азимат ва тажаммул била йасолларини йасаб

121a туруб эрдилар. Чун ҳазрат анга йақин етконда /шаҳзода оттин тушуб, ўтрив келиб, йуқунуб пешкашлар торти ва дуо била тилини очиб деди, шеър:

Ким, эй султон, барча офариниш,
Дуочинг жон биладур аҳли биниш.
Ўтубтур зи ахтару анжум каломинг,
Бўлбтур машриқу мағриб сипоҳинг.
Сенга бўлсун ҳаёти жовидона,
Ки сенсиз бўлмасун бар дам замона.

Ҳазрат анинг йароғини тафарруж қилиб дуо деди:

Ки бархўрдор бўлгайсен жаҳонда,
Йамонлиқ кўрмагайсен сен замонда.

Ва андин ҳазрат мирзо Мироншоҳ сори юриди. Шаҳзодаи аржуманд саодат ва давлат ва юз азимат ва тажаммул била туруб эрдиким, ҳазрат пайдо бўлди. Шаҳзода илгари бориб оттин тушти ва пешкашлар тортиб, дуо тилин очиб деди, шеър:

Аё Хусрави дин, шаҳи нокрой,
Сенга йовар ўлсун ҳамина худой.
Худойи жаҳон то йасади жаҳон,
Сенингдек шаҳи келмаминшдур аён.
Сенга берди оламии Йаздон пок,
Ки амрингда бўлди бари рўйи хок.
Адувсуз бўлсун қиличинг мудом,
Жаҳон ичра шаҳлар сенга чун гулом.

Соҳибқирон анинг йароғини кўруб, дуоларини эшитуб, шодмон бўлди.
назм:

Шаҳаншоҳи диндори соҳибқирон,
Йароғин кўруб бўлди, бас, шодмон.
Черики била анга юз офарин,
Деди ул шаҳаншоҳи бо доду дин.

Ушбу дастур била соҳибқирон ўнг қўл ва сўл қўлда юриди ва бекларнинг йароғини тафарруж қилиб, улуг беклар сориким: Муҳаммад Султоншоҳ ва амир Ҳожи Сайфуддин ва Жаҳоншоҳ Жаку ва ўзга бекларининг йароғларини тафарруж қилиб ҳушвақт бўлур эрди. Агар барчани бир-бир баён қилсак, узун-узоқ бўлур.

1216 Икки кунгача ҳазрат сабоҳ эрта отланур эрди ва ақшом тушар эрди ва ҳар бир бек ва шаҳзодага етар эрди. Алар ўтрив келиб, пешкашлар тортиб, дуо қилур эрдилар. Йароғи кўрдиким, ҳаргиз ҳеч подшоҳ кўрмагон турур. Беклар нечуким Кеш вилоятида /Оқёр мавзеъида муқаррар қилгондин ортуқ эрди. Андин сўнг наққоралар ва нафирларни чалдуруб, сурон солиб тушти.

Ҳазрат соҳибқирон Мирзо Муҳаммад Султонни ҳировул этиб илгари йибаргони

Ҳазрат бекларнинг йароғин кўруб, ҳар бирига бир турлук лутф этиб, инъомлар қилди. Бу маҳалла амирзода Муҳаммад Султон Баҳодур юқунуб илтимос қилдиким, «Бу юрушда, керак, манглай мен бўлгаймен». Ҳазратқа бу сўз асру хуш келиб, анга дуо қилиб мақтади ва илтимосин қабул этиб, жумъа куни, жумада ал-охир ойининг еттисида (12.05.1391) шаҳзода манглай бўлуб юриди. Беклардин қўб киши анга қўшулди ва бу чоққача душмандин хабар тонмайдур эрдилар. Шаҳзода ва беклар икки кун юруб,

бир ерга еттилар, кўрдиларким, тўрт, беш ерда ўт ёндуруб эрдилар ва ўт ҳануз ўчмайдура эрди. Бу хабарни ҳазратқа йибардилар. Ҳазрат аларга айтиб йибардиким, «Ғофил бўлмасунлар ва ғажирчиларга буюрсунларким, эҳтиёт қилсун, бу кишилар қайн боргон бўлғайлар ва ўзларидин хабардор бўлсунлар!» Шеър:

Ўз ўглига ҳукм этти ул подшоҳ,
Ки бўлсун хабардори ҳоли сипоҳ.

Ғофил бўлмагай йаағидин ҳар нафас,
Ки қолмасун анда фароғат ҳавас.

122a Ҳазратнинг ёрлиғи шаҳзода ва бекларга етти, ишларига эҳтиёт қилиб, кеча-кундуз юруб, Тубал суйиға⁶³⁶ етиб, ўттилар. Қаровуллар хабар келтурдиларким, «Етмиш ерда ўт кўрдук, аммо ҳар неча эҳтиёт қилдук, ҳеч кишидин хабар тоғмадук». Бу хабарни тақи ҳазратқа йибардилар. Ҳазрат бу хабарни эшитиб, кўчуб юриди. Тубал суйиға етконда ҳукм бўлдиким, «Черик хас ва хашак келтуруб, кечук йасасунлар!» Черик хас ва хашак келтуруб гузар йасадилар. Ҳазрат била барча черик ул сувдин /ўтуб, манглай тарзида юридилар. Ул дашти бепоенда ҳар тарафка кўз ташлар эрдилар, аммо душмандин асар йўқ эрди; ҳеч киши хабар тоғмай ёниб келдилар.

Соҳибқирон Шайх Довуд Туркмонни неча баҳодурлар била қўшулуб, хабар олмақ учун йибарди. Бу Шайх Довуд асру доно ва оқил киши эрди ва ёзиларда ва қумлоқларда ўскан киши эрди. Чўлға кириб юриди, икки кеча-кундуз юруб, учунчи кунда йироқдин бир неча алачуқ кўрдилар. Йақин келиб бир тепа кейнида йашундилар⁶³⁷. Ногоҳ ул алачуқлардин бир киши чиқиб, муҳимми учун борур эрди. Булар неча сабр қилдиларким, бу киши алардин ўтти. Булар анинг кейнида тушуб, ани тутуб ҳазрат қошида элттилар. Ҳазрат Шайх Довудни қўб нима инъом қилди, олтун камар ва хосса тўн берди ва келтурган кишидан хабар сўрдилар. Ул киши дедиким: «Бир ой борким, биз андин чиқиб мунда келиббиз, Тўқтамишхондин хабаримиз йўқ турур. Аммо неча кун борким, ўн жайбалиқ киши бизга таъйин бир жангалда турурлар. Билмасбизким, не кишилар турурлар». Ҳазрат соҳибқирон Ийд Хожани ўттуз киши била йибардиким, «Ул алачуқдаги кишиларни кўчуруб келтургил!» Ва Ийд Хожа бориб ул элни кўчтуруб келтурди. Ва Қиморий Йасовулға ҳукм бўлдиким, «Йигирми киши билан бориб ул ўн кишиким, ул жангалда эрмишлар, аларни жаҳд қилиб эликка тушургай!» Қиморий ҳукм била юруб аларга етиб урушти, баъзини ўлдуруб, баъзини тирик тутуб келтурдилар. Тўқтамишнинг хабарини алардин таҳқиқ билиб кўчтилар. Душанба куни, жумада ал-охир ойининг йигирми тўртида Йайиқ суйиға еттилар⁶³⁸. Ғажирчи арз қилдиким, «Бу сувнунг уч срида кечуки бор. Бирини Айгир ёли дерлар ва иккинчини Бўри кечик ва 1226 учинчиким, баридин кичик турур, Чапма кечик дерлар». Соҳибқирон дедиким, «Бу кечукларидин маслаҳат йўқ турурким, кечкайбиз, шоядким, душман камин қилиб тургон бўлғай. Маслаҳат ул турурким, сувнунг юқори сори бориб, таваккал қилиб барчамиз бир йўли бир йўли сувдин кечкайбиз» деб, кўчуб, сув юқори сори борди. Йайоқ ва отлиғ ўзини сувға солиб ўттилар⁶³⁹. Икки кунда барча черик саломат ул сувдин кечдилар. Ва андин кўчуб, олти кун юридилар. Мансур черикининг қаровули илгари бориб эрди, душманларнинг унин эшитиб, бу хабарни ҳазратқа йибардилар.

Бу маҳалда амирзода Муҳаммад Султон муҳолиф черикидин бировни тутуб келтурдилар. Андин хабар сўрдилар. Дедиким, «Мунда қалин киши бор эрди. Сиздин хабар билиб, бари кўчуб кеттилар». Ҳазрат душмандин таҳқиқ хабар билгандин сўнг ҳукм эттиким: «Ҳеч киши ҳазорасидин ва қўшунидин айрилмасун ва кечада ўт ёндирмасунлар!» деб эҳтиёт била юридилар. Шеър:

Адувдин чу билди хабар подшоҳ,
Равон бўлди машғули забти сипоҳ.

Йасади черикни ойн билла,
Юриди адув сори юз кийн билла.

Ийик суйига⁸¹⁰ етиб, туштилар. Ҳазрат соҳибқирон ражаб ойининг аввалида, душанба кунда (5.06.1391) саодат ва иқбол билла отланиб, кўфрук бошига келиб турди ва фармон бердиким, «Черик кўфрукдин ўтеун!» Ва анча турдиким, кўл тамом ўтти. Андин сўнг ўзи давлат билан кўфрукдин ўтуб юрубери.

123a Бу маҳалда қаровуллар уч киши душмандин тутуб келтурдилар. Соҳибқирон алардин хабар сўрди. Алар дедиларким, «Тўқтамишхонга сизнинг келганингиздин хабари йўқ эрди, Идикунунг навкарлари сиздин қочиб, хабар келтурдилар. Тўқтамиш бу хабарни эшитиб, черикига киши йибариб турур». Ҳазрат бу хабарларни эшитиб, буюрдиким, «Туралар/ тайёр қилиб турсунлар!» ва буюрдиким, «Черик теграсида хандақ қазиб ўлтурсунлар ва ўларидин хабардор бўлуб, ғофил бўласунлар!» деб, тушуб кўнди. Байт:

Йна кунга бу хусрави ховари,
Ёруқ этти бу кохи нилуфари.

Андин кўчуб барча беклариға жайба улаштурди ва тўнлар кийдуруб, кўнгул бериб, ваъдалар қилди. Шейр:

Чу баҳри иноят йана этти жўш,
Синоҳ қилдилар жоми ийёом нўш.
Бариға бериб хилъати хоҳе шоҳ,
Шаҳаншоҳдин бўлди хушдил синоҳ.

Ҳазрат соҳибқирон уруш асбобини тартиб этиб юриди, йўлда бир йамон балчиққа учраб, кўб заҳмат билла андин ўтиб, туштилар. Ва ул кун қаровуллар киши йибардиларким, «Душмандин уч кўшун киши кўрунди». Ва яна хабар йибардиларким, «Йна кўб киши кўрунди». Ҳазрат ўзи отланиб, илгари борди ва черикка буюрдиким, «Йасолларни тузуб турсунлар!»

123b Бу маҳалда қаровуллар бировни тутуб келтурдилар. Андин хабар сўруб, ўлдурдилар ва Севинч Баҳодур ва Арғуншоҳни йибардиким, «Хабар келтурсунлар!» Алар ҳукм билла бориб кўрдиларким, ул кишиларким, илгари барча келиб эрдилар, барча қайтиб, бир киши алардин қолмай турур. Ҳар нечаким юруб саъйи эттилар, мухалифдин хабар билмадилар, қайтиб Ҳазрат қошида келдилар. Ҳазрат Мубашширни йибарди, «Душмандин хабар билмагунча ймасунлар!» Мубашшир неча киши билан отланиб юриди, бир жангалга етиб, кўрдиларким, бу жангал ичидин тутун чиқаду. Йахши эҳтиёт қилдилар, киши унин эшиттилар. Бировни йибардиларким, «Бориб эҳтиёт қилгилким, не миқдор киши турур». Бориб кўрдиким, оз киши турур. Келиб урушиб туттилар, Ҳазрат қошиға келтурдилар. Ҳазрат Мубашширни кўб иноят қилди. Анинг билла боргон кишиларға ҳам иноят қилди. Келтургон кишилардин /Тўқтамишхондин хабар сўрдилар. Дедиларким, «Черикка ҳукм бўлуб эрдиким, Қирқ Кўлда йигилгайлар. Бизлар анда бориб, Тўқтамишхонни толмадук. Ул жиҳатдин биёбонларда ва жангалларда юрур эрдукким, баҳодурларға учрадук». Аларнинг сўзин билиб, буюрдиким, «Ўлдурсунлар!»

Бу маҳалла Мамоқнинг⁸¹¹ ўғлини захмлиқ келтурдилар. Ҳазрат андин хабар сўрди. У деди: «Саройдин хон қошиға борур эрдим. Ул ердаким, бўлжар қилиб эрдилар, бориб толмадук». Ҳазрат соҳибқирон Ҳамидбекнинг ўғли Жалални ва Антила Тархон ва Мавло ва Сайин Темурни бир неча баҳодурлар билан қаровуллукқа муқаррар этти ва дедиким, «Агар душманга етсангиз ва кўрсангизким, кўб киши турур, ўзунгизни кўрсатиб, қочиб келгайсиз ва ҳар нимаким воқия бўлса бизга хабар йибаргайсиз!». Ва беклар ва баҳодурлар ҳукмдин сўнг юридилар. Сувлардин ва балчиқлардин ўтуб ва душманнын қаросини кўрдилар. Ва алардин ўн беш киши илгари келдилар. Ва бу тарафдин Сайин Темур илгари бориб, алар билан сўзлашиб, қайтти ва Мавлони Ҳазратқа йибардилар, то воқияни арза еткургай. Ул елдин тезроқ келиб қиссани арз қилди.

Қаровулар урушуб, Ийгу Темурбек шаҳид бўлғони зикри

Соҳибқирон на сўз бўлгон хабарни эшитиб ҳукм бўлдим, «Ийгу Темурбек илгари бориб душманини таҳқиқ қилиб билсунким, не миқдор киши турур ва ўзидин гофил бўлмасун!» Ул бек ҳукмдин сўнг ошуқуб отланди ва сувлардин ва балчиқлардин ўтуб, қаровулга боргон бекларга қўшулди. Ва алардин ўтуб, илгари бориб, душман черикидин бир нора кишини кўруб, йигитларидин бир неча ободон кишини алар сори йибарди. Бу йигитлар алар сори мутаважжих бўлуб, алар қайтиб кетти. Булар бир

124а тена устида чиқиб кўрдиларким, /ўтгуз қўшун киши, барча жайбалик ва отлиқ бир чуқурлукда йасол тортиб турубтурлар. Буларни кўруб Ийгу Темурга хабар йибардилар. У бу хабарни эшитиб келиб, тена устида чиқти ва душманининг кишисини эҳтиёт қилиб кўрдиким, кўб киши турур, урушмоқни маслаҳат кўрмай, қайтти ва дедиким, «Сувлардин ва балчиқлардин ўтмак керак». Кишисини йибариб, ўзи оз кишиси билан черикнинг кейнида турди. Душман билдиким, келгон киши қайтти ва аларнинг кўмаки йироқ турур, Ийгу Темур сори юридилар. Ва ул камоли шижоат ва баҳодурлуғидин ёнмай, ўқ зарби билан неча қўшун кишини тургузди. Анча уруштиким, черик барча балчиқдин ва сувдин ўттилар. Бу маҳалда отига ўқ тегиб йиқилди ва ўзига тақи ўқ тегиб, захмлик бўлди. Бовужуд улким, захмлик бўлди сувлардин ўтуб оти йиқилди, яна от торттиларким, мингай, қазо шайтидин бир ўқ отқа тегиб, ул от ҳам ўлди. Басе, фурсат бўлмадиким, яна отқа мингай. Ва душманлар бошига тўқуб, урушуб мардоналиклар қилди. Мухолифлар ани таниб шаҳид қилдилар. *Инно ли-Ллаҳи ва инно илайҳи рожи'уна*⁶¹². Марсия:

Жаҳон маргидинким, қутулмади жон.

Ки бордур бу иш қлам ичра аён.

Жаҳон қилмади дўстлук бо каси,

Эмас анда худ меҳробнийси.

Ушул маҳалда Ҳарай Маликким, Ёдгор Барлоснинг ўғли эрди, ва Рамазон Қорача Арлотни шаҳид қилдиларким, ҳазрат соҳибқирон оз киши билан етиб, сувларга еттилар. Ва амир Ҳожи Сайфуддин ва Жаҳоншоҳбек мулозиматда эрдилар, ишорат бўлдиким, «Йайоқ бўлуб сувдин ўтсунлар!» Беклар сувдин ўтуб, ўқ ва қилич зарби билан йаагини сурдилар. Байт:

Йигитлар камонларидин ёғди тир,

Адув жонидин чиқти ул дам нафир.

Ва ул урушда Жалол Ҳамид йахши ишлар қилиб, ўтгуз киши билан уч қўшун киши билан урушуб, баҳодурлук /кўрсатти. Боязид Олтибармоқлик ҳам йахши ишлар берди.

124б

Ва ҳазрат андин қайтиб черики сори борди. Ва ул жамоатким, ул ерда бориб йахши ишлар қилиб эрдилар, барчани сийлаб, от, тўн берди ва тархонлиқ нишонлари берди ва ҳукм эттиким, «Ҳар маҳалдаким, булар кўрунушга кирсалар, йасовулар моний бўлмағай. Ва тўққуз ёзуқ булардин ва ўғлон-ушоқларидин бўлмағунча киши сўрмағай!» Ва Ийгу Темурнунг уруғларини иноятлар қилди. Ва ул маҳалдин Шох Маликким, Қиличқайнинг ўғли эрди, ани бек қилди ва Ийгу Темурнунг ерини анга берди ва улуг муҳр била кичик муҳрни анга берди.

Олти ой эрдиким, черик ул даштда кириб юрур эрдилар ва (бир) ерга еттиларким, намозном бўлмай шафақ туруб эрдиким, кун чиқар эрди ва намози хуфтан ул ерда шаръ фатвоси билан вожиб йўқ эди⁶⁴³.

Ҳазрат соҳибқирон андин юруб келиб, кеча бир тена устида етти ва андин кўчуб юриди. Аммо Тўқтамин бир ерда тўқтамас эрди ва ҳар кун қаровулари уларини кўрсатиб, яна кетар эрдилар. Ҳазрат соҳибқирон беклари била кенгашиб, амирода Умаршайхни йигирми минг киши билан отландуруб дедиким, «Тез суруб ўзунгни Тўқтаминга еткурғил, то анга зарурат бўлуб, тургай». Беклардин Севинчакбек ва Султои Санжар ва Усмон ва Ҳасан Жондор — бу бекларни ҳам шаҳзодага қўшулди. Булар

отланиб, шаҳзода билан душман кейнида юриди. Тонғласи Тўқтамишга етиб, соҳибқиронга хабар йибардилар. Соҳибқирон бу хабарни эшитиб, саъд толиғи, йахши соатда отланиб, душман сори юруберди. Назм:

Равон бўлди душман сори подшоҳ,
Анинг йўлдоши — дутфу фазли Илоҳ.
Ҳаво тийра эрди, булут ашкрес,
Қазо айлабон ханжари фитнатез.

Ҳазрат соҳибқирон Тўқтамишхон била урушқони

125a Ражаб ойининг ўн бешида, душманба куни, торих етти юз тўқсон учда, қўй йилида (18.06.1391)/ Қундузча⁶⁴¹ мавзесида Тўқтамишхонга етиб, черикини ороста қилиб, душман сори мутаважжих бўлди. Аммо ҳазрат ўзи юруб, черикни етти қўл тартиб эттиким, ҳеч подшоҳ андоқ қилмайдур эрди ва эшитмайдур эрди. Ва бу етти ададида хосият қўб турур ва қўб сир анда бор эрдиким, андин саб'ул-масанининг⁶⁴⁵ воқиғлари андин хабардор эрдилар.

Бир қўл Султон Маҳмудхон бўлди. Барча баҳодурлар билаким: бари жангжўй ва бари номдор. Ва амир Сулаймоншоҳни бошламиш этти. Ва улуг қўл тартиб этиб, шаҳзода Муҳаммад Султонга топшурди ва икки ёнида баҳодурларни турғузди. Шейр:

Урушқа бари боғлаб эрди миёи,
Тутубон эликларда гурзу синон,
Бари қон била сув бериб тигни,
Синон учи билан тикиб мигни.

Ва йигирми қўшун баҳодурларни улуг қўлнунг кейнида турғуздиким, уруш кўйинда агар кўмак керак бўлса, булар кўмак бўлғайлар. Ва яна ўнг қўлда бир йасол турғуздиким, шейр:

Бариси эрди шермарду далер,
Уруш кўйида ҳар бири нарра шер.
Бари паҳлавон, барча корозмой,
Бариси адувбану кешваргушой.
Адув кўзига ҳар бири сафдари,
Алардин нурдўз адув лашкари.

Ва амирзода Мироншоҳ бош бўлуб турди. Ва Муҳаммад Султоншоҳ, анинг олдида туралар тутуб турди. Ва яна бир йасол амир Ҳожи Сайфуддин черики била жавонғорда турди. Ва бир йасол баронғорда шаҳзода Умар-шайхни қилиб, Бердибек Сари Буга ва Худойдоди Хусайнийни бирбулар муборизлар била турғузди. Ва ўнг қўл ва сўл қўл беклари ва туман беклари ва қўшун беклари, ҳар бирини ўз ерида турғузуб, йасоллар туздилар. Ва йайоқлар туралар тутуб турдилар. Назм:

Йасади чу ул черики беҳисоб,
Ки ёбтурди чанги руҳи офтоб.
Урушда эди ҳар бири Рустаме,
Алардин нурдўз оламе.
Синоҳки, бўлди қаро меҳру моҳ.
/Зи баским, эди тигу худу кўлоҳ.

1256

Ул тарафдин душман қаровули найдо бўлуб, Тўқтамишхон Жўчихон наслидин бўлгон шаҳзодаларни илгари, йасол туз этиб келдилар, мисли Тош Темур Ўғлон ва Бек Ёруқ Ўғлон ва Йилгамиш Ўғлон ва Бек Пулод Ўғлон ва Али Ўғлон ва беклардин Алибек ва Ҳасанбек ва Сулаймонбек ва Суфи Қўнғирот ва Оқбўта ва Ўрус Ҳақ Қиёт ва Исабек ва Сарой ва Кўк Буга ва Қийғурбек ва ўзга беклар ва сардорларким, Жўчихоннинг улусидин эрдилар, йасоллар тартиб эттилар. Шейр:

Синоҳ етди ул ерда чун фавж-фавж,
Чун дарёки урғай жаҳон ичра манж.

Даштдаги мухалифлардин анча черик еттиким, оқиллар анинг ҳисоби-дин ожиз эрдилар.

Ҳазрат соҳибқироиким, ҳиммат ва шижоат анинг тариқаси эрди, шижоат ва диловарлиқ анинг тариқаси эрди, буюрдиким, барча черик тушуб, чодирлар тикиб туштилар. Туқтамиш бу ҳолдин таажжубқа қолиб, дедиким: «Мундоқ маҳалда ул биздин ҳеч андиша қилмай тушти». Аммо ҳазрат бир замон тушуб, яна отланди ва яна ўшул дастур билан йасоллар била тартиб этиб отланди. Душман черики неча қўшун била ҳазрат черикидин ортуқ эрди. Ҳазрат ҳаргиз черик билан эътимод қилиб кўнгул қўймас эрди, анинг умиди ҳазрат Жаббордин эрди ва одати бу эрдиким, ҳар урушдаким ганим била муқобила бўлуб эрди, тушуб икки рақат намоз ихлос била ўқуб, тазарруъ ва зори била ҳазрат Ҳаққдин нуерат тилар эрди. Ҳазрат соҳибқирон ўшул одат била намоз ўқуб, Ҳаққ субҳонаҳудин фатҳ ва нуерат тилаб отланди. Ва салавот ва такбир деб, гулгула бу чарх ичра аламларини кўтартиб, наққора ва нафирни чалдуруб, сурон солдилар. Шёър:

Жаҳон ичра чиқти хуруши нафир,

Уруш сори борди сагиру кабир.

/Ул икки хашм бўлди чун рўбару.

Бари наҳлавону бари жангжў.

На кун эрди пайдо, на тун ваҳмдин,

Ниҳон бўлди хуришид ул ваҳмдин.

126a

Бу маҳалда ашрафи дудмони ҳазрат нубувват салл Аллоҳу алайҳи ва саллам ғаний Саййид Барака, қаддаса сирруҳу ки, доим давлат киби ҳазрат соҳибқирон била ҳамдам эрди эликини дуо била чиқариб, ҳазрат иззатдин фатҳ ва нуерат тилади ва ҳазрат соҳибқиронга деди: *Таважжаҳ ҳайсу шийта фа-иннака мансурун*¹⁶. Бас, сипоҳнинг кўнгуллуқ йигитлари уруш сори йуруб, икки черик бир-бирига чопишиб, урушмоққа машғул бўдилар. Амир Ҳожи Сайфуддин ҳазратнинг давлатидин барчадин бурун қилич тортиб, душманга чобти ва душманнинг сўл қўлдаги кишиларини кўтариб, бир-бир қилди. Ул неча қўшун кишиким, душман черикида ортуқ эди, юридиларким, Ҳожи Сайфуддинбекнинг кейнидин киргайлар. Жаҳоншоҳ бу ҳолни кўруб, черики билан аларнинг отини тутуб, қилич зарби била аларни қайтарди. Ва Қўлинчоқ Баҳодур тақи ҳамла этиб, мухалифлардин бир қўшун кишисини қайтарди. Ва амирзода Мироншоҳ тақи ўтравсида тургон мухалифларга чопиб урушуб, кўп мардоналиқлар кўрсатиб, душманни суруб қайттилар. Ва Усмон Баҳодур қипчоқ қўшуни била илгари суруб, душманнинг уч қўшун кишиси билан урушуб, баҳодурлуқ кўрсатур эрдиким, отдин йиқилиб айрилди ва яна ҳазрат соҳибқирон давлатидини филҳол отга минди ва душман сори чопиб, бир-бир этти. Ва Шайх Али Баҳодурким, баҳодурларнинг сурури эрди, йахши ишлар қилди. Ва амирзода Муҳаммад Султон гўлдин илгари душман гўлига чопиб, йахши ишлар қилди. Ва амирзода Умаршайх тақи ул кун ишлар қилдиким, Рустам қилмайдур эрди. У ўтравсидаги душманларни қочурди. Ва Бердибек ва Худойдод иккаласи иттифоқ била душманга чопиб душманнинг ўнг қўлдаги тургон черикини сурдилар /ва маърака туфрогини қон била бўядилар.

126b

Туқтамишхон кўрдиким, черикида қувват ва куч қолмади ва турмоқ, урушмоққа маслаҳат кўрмади. Соҳибқирон муқобаласидин Умаршайх мирзо сори юриди ва анда етиб, ул черикни мазбут кўрди, юзини Шайх Темур Сулдуз ҳазорасига чобти. Алар урушуб, ҳар нечаким аларни ўқладилар, алар фидойилартек жонларидин кечиб, қайтмадилар ва сулдуз ҳазорасидин кўб кишини талаф қилдилар ва аларнинг ичидин ўтуб, мансур черикининг кейнида йасол тортиб турдилар. Амирзода Умаршайх бу ҳолни кўруб, Туқтамишнинг ўтравсига бориб, қалқонлар ва туралар бошларига тортиб, урушга машғул бўдилар.

Ул маҳалда ҳазрат соҳибқирон Туқтамишнинг қочқон кишисининг кейнида борур эрдиким, Жаку Тавачи келиб ҳазратқа хабар бердиким, Туқтамишхон неча қўшун черики билан мансур черикидин ўтуб, черикнинг кейнида йасоли била турубтур. Ул ҳазрат бул сўзни эшитиб, таҳаммулда эрдиким, шаҳзода Умаршайхдин киши келиб ушбу хабарни деди. Ҳазрат соҳибқирони зафарқарин баҳодурлари била қайтиб Туқтамиш сори юриди. Туқтамиш

ҳазратнинг асабасини кӯруб, тўқта олмай қочти ва тожу-тахтдиги эликин ювуб ва мамлакатдин кўнгул кутариб, жон қўрқунчидин саросима ва паришон бўлуб, отининг жоловини қўйуб қочти ва ҳазратнинг неъмат ҳаққи ани тутти, шеър:

Валинъмат била ҳар кимки қилди
Йамонлиқ, топмади ул умридин баҳра,
Чучук кўрди агарчи анга ул иш,
Вале жонига бўлди оқибат заҳра.

Бу оятнинг мазмуниким: *Ва ланн кафартум инла 'азаби ла шадидун'*⁸⁴⁷ зоҳир бўлуб, шеър:

Жўчи улуси тамом бир-бир бўлди.

Тўқтамишхонга ва анга тааллуқ қишилариға бу оятнинг мазмуниким: *Фа-зақат вабала амриҳа ва кана ақибату амриҳа хусран'*⁸⁴⁸, аларнинг холиға воқеъ бўлди.

127а Ҳазрат соҳибқирон фатҳ ва фирузлуқ била тушуб, /ҳазрат Молик ал-мулк таоло ва тақаддусға шукрлар деди. Назм:

Худойики қудратдин этти фалак,
Ануқ ваҳдатиға жаҳон якба-як.
Бировға берур лутф ила тожу тахт,
Бировни қилур мудаббир ва тийрабахт.

Беклар ва шаҳзодалар барча жамъ бўлуб келиб йукунуб, бу фатҳ учун муборакбод дедилар. Ва ҳазрат бир-бирини чорлаб кўрушур эрди ва махтаб дуо қилур эрди ва барчани иноятлар била сарафроз қилди. Ва черикдин ҳар ўн кишидин етти кишини душман кейнида йибарди. Баҳодурлар отланиб, душман кейнида тушуб, ул бадкирдорларға еттилар. Ва аларнинг ўтрувлариға Атил сўйи⁸⁴⁹ эрди ва кейнида этик қилич, на қочар ерлари бор эрди ва на турғали ер топар эрдилар. Шеър:

На ул кучки қилғайлар анда ситез,
На турмоққа тоқат, на роҳи гурез.
На ул ерки тобқайлар анда амон,
На ёроки борғайлар андин равон.

Ўтрувлариға Атил сўйи эрди, асру чуқур ва кенг дарё турурким, анда кирса бўлмас эрди. Ва кейнида соҳибқироннинг черики этик қиличлар била, ложурма, икки бало ичида қолиб, кўпраги фано баҳриға гарқ бўлдилар ва оз киши андин қутулди. Ўғлон-ушоқлари ва хотун ва қизлари, барча эликка тушти ва молларини олдилар. Ва Жўчихон наслидин икки шаҳзодаким, Тўқтамишхон била йамон эрдилар, қочиб ҳазрат қошида келдилар. Соҳибқирон аларға қўб иноят ва шафқат қилди, олтун камар ва хосса тўн кийдурди ва йахши отлар миндурди.

Бу маҳалдаким, Тўқтамишхон юз меҳнат била жонин олиб кетти ва улуси тамом бир-бир бўлди, бу икки келгон шаҳзодалар ҳазрат қошида келиб, юкунуб дедиларким, «Агар ҳазратнинг ёрлиги бўлса, бизлар бориб эл-улусға истимолат бериб келтурали». Ҳазрат аларнинг сўзини қабул қилиб нишонлар бердиким, ҳеч офарида буларға мазоҳим бўлмағай ва алар билан келган кишиға ташвиш бермағай. Алар нишон олиб, хушҳол улуслариға бордилар.

127б Ҳазратнинг черикиким, душманнинг сўнгида бориб эрдилар, аларнинг кейнида йўлга кириб юриди ва Атил сўйиға етиб, сув йақосида саҳройи бор эрди, асру зебо ва ўтлоқ ер Ўр Туба⁸⁵⁰ отлиқ, ул ерда туштилари ва саропардалар ва чодирлар ва шомеъналар тикиб, айш била машғул бўлдилар. Ва Темур Қутлуқ Ўғлонким, элини истагали бориб эрди, элини топиб йиғиштурди, бошиға хонлиқ ҳаваси тушуб, ҳазратнинг рийоят ва шафқат ҳаққини унутуб, аҳдиға вафа қилмай, эли била саҳроға чиқиб кетти. Ва Идику тақи элиға етиб, кўп киши анга йиғилди. Ул тақи аҳдиға вафо қилмай, бир сори кетти. Шеър:

Адув бўлмағай ҳеч гаҳ дўстдор,
Тиканда киши кўрмагандур анор.
Адувдии нафю истамас ҳушманд,
Ки бермас гулу лола тухми сипанд.
Чу бўлмас найи буриёда шакар,
Ки толнинг йағочида бўлмас самар.

Кунча Ёғлон бориб баъзи элини топиб йиғиштуруб, ваъдага вафю (қилиб), ҳазратнинг хизматида келди.

Черикларким, ҳукм била ҳар сори бориб эдилар, барча музаффар ва мансур моллар билан келдилар: от ва тева ва қуй анча тушуб эрдиким, сони йўқ эрди. Мухолифлардин ҳар ким ҳар ерда бориб йашунуб эрди, барчани топиб асир этиб, баъзини ўлдуруб, баъзини тирик келтурдилар. Ул фатҳда анча мол туштиким, анинг сонини худойдин ўзга билмас эрди. Ва анча қуй ва тева ва от туштиким, қайтқанда баъзи кишилар ожиз бўлиб, молни ташладилар.

Зурафодин бировким, анда ҳозир эрмиш, назмда мундоқ айтиб турур.
Байт:

Қолса гар ҳаётимиз боқи,
Бизга ҳам тегса турк тўқмоқи⁶⁵¹.

Анча ҳурдек мўғул қизлари тушуб эрдиким, ҳазратқа йиғилғони беш мингдин ортуқча эрди. Қизлари барча ойтёк ва ёғлонлари офтобтёк, шёър:

128a

Наридёк ориқ барчаси чун гуҳар,
Юзи ҳамчу моҳ, лаблари чун шакар.
/Хиромон бари сарву шамшодтёк,
Алар бўйлари сарви арродтёк.

Ул юртким, беҳишттёк ер эрди, айш билан машгул бўлуб суҳбат ангиз қилди. Шёър:

Ушул ерда бир мажлиси этти шоҳ,
Ки боғи эрам бўлди ул базмгоҳ.
Шаҳаншоҳи дин давлатидин томм,
Ушул ерда барча черик шодком.

Ҳазрат соҳибқирон давлат ва комронлиқ била Жўчи тахтгоҳида тахт устида ўлтуруб айш қилди ва ғаму андуҳ черики қочиб, душман соридин ҳеч ғам қолмай, мутриблар наволар чекиб, фараҳ ва шодлиқ овозасин олам ичида солиб айтур эдилар. Шёър:

Ки жовид бўлсун бу соҳибқирон,
Анинг ҳукмида бари мулки жаҳон.
Жаҳон «фариндин анга «фарин,
Саодат анга ёр ва давлат қарин.
Чу гулшан бўлубтур жаҳон тахтидин,
Йаруқ бўлди олам яна бахтидин.
Фалак банда ва йулдуз ёр анга,
Худованди гити ниғаҳдор анга.

Йигирми олти кун ул ерда ўлтуруб, айшу ишрат қилди. *Валил-Лоҳул-ҳамду вал-минна.*

Ҳазрат соҳибқирони саодатманд Қипчоқ даштидин фатҳ ва ферузлуқ билан ёниб, Самарқанд борғони

Ҳазрат Ҳаққ таборак ва таоло фазл ва карамидин андоқ фатҳ муяссар бўлди ва ул ерда мухолифлардин ҳеч киши қолмади; саодат ва иқбол билан Самарқанд сори мутаважжих бўлди. Тамом саҳрони нусратшиёор черики

тутуб, саодат билан юридилар, айш ва комронлиқ била манзил баманзил борур эрдилар. Ва соҳибжамол маҳбублар билан моллари била (айш) қилур эрди. Ул элнинг ҳиргоҳи андоқ бўлурким, бир-биридин ажилмас⁶⁵². Ҳар қачонким кўчар бўлсалар ани кўтариб, ароба устида солур эрдилар ва ҳар қачонким тушса эдилар, ани кўтариб ерда қўйар эрдилар. Ва андоқ ҳиргоҳлар черикда бисёр тушуб эрди. Андоқ ҳиргоҳлар ичида парирухлар била фароғат қилур эрдилар. Ва андоқ қалин черик бўлур эрдиким, агар киши ўтагини йитурса эрди, бир ойда, икки ойда топмас эрди⁶⁵³.

1286 /Йайиқ суйига етконда Кунча Ўғлон даштдин кўнгул узолмай, ҳазратдин қочти. Йайиқ суйидин кечиб, неча манзил боргондин сўнг Ҳожи Сайфулдин ва ўзга бекларни ўғруқда қўйиб, ўзи таъжил билан юриди. Ва ҳазрат Ҳаққнинг паноҳида йўлда кириб, ул хатарлиқ чўлларда кириб зулқаъда ойида торих етти юз тўқсон учда (1391 октябри) Саброндин ўтуб, Ўтрорға еттилар. Ва андин саодат ва давлат билан кўчуб, Сайхун суйидин кечиб, Самарқанд вилоятида тушти. Ва андағи шаҳзодалар ва оғолар, барча ўтрув чиқиб, пешкашлар ва садақалар келтуруб, соҳибқирон дийдорига мушарраф бўлур, пешкашларини тортиб, садақаларини фуқароларға улаштурдилар ва тўйлар тортиб, фароғат била машғул бўлдилар. Шеър:

Яна ул шаҳаншоҳи соҳибқирон,
Ясаб базми анда чу боғи жинон.
Муҳайё бари анда асбоби айш,
Саодат ариғида равон оби айш.
Равон этти соқий симин узор,
Ким олтун қидаҳда майи хушқвор.
Муганилар анда чалиб созини,
Чиқариб дуо бирла овозини.
Ки бордур сенинг давлатинг баркамол,
Бу давлатқа, ё Рабб, еткурма завол.

Неча кун шодмонлиқ била айш ва фароғат қилдилар. Амирзода Мироншоҳ ижозат тилаб Хуросон сори юриди. Соҳибқирон Тошкандда бордиким, анда қишлоқ қилғай ва муҳаррам ойида етти юз тўқсон тўртда (1391, декабр) амир Ҳожи Сайфулдин ўғруқни Тошкандда келтурди. Бу юруш ўн бир ойғача тортти.

Андин сўнг соҳибқирон карам элигини очиб, шаҳзодалар била оғоларға ва шаҳар ақобирлариға моҳ юзлук қанизақлар ва оғтобдек қўллар ва қўйдин ва оддин ва тевадин ҳар кишиға миқдориғача берди. Ва ул қишни анда ўтқариб, аввали ёзким, оғтоб Ҳамал буржида келди (1392, 21 март), ҳазрат соҳибқирон андин кўчуб, Самарқанд сори борди. Ва Хужанд суйидин ўтконда муборак кўнгида туштиким ов солғай, беклар била ов солиб куб сайд олдилар.

129a /Ҳазрат соҳибқирон Зобулистон ва Кобулистон вилоятини амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгирға бергони

Ақар саҳросида тушканда ҳазрат соҳибқирон Султон Маҳмуд Ғозий, ано-ра Аллоҳ бурҳонаҳунунг вилоятини Ғазнин ва Кобул ва Зобулистонни то Ҳинд ҳаддиғача ва Қандаҳор ва ул вилояту авоҳийларни то Синд суйиғача амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгирға помзод қилиб берди ва беклардин амир Сулаймоншоҳ Қутбуддин ва Али Ғончи — амир Муса ўғли ва Баҳдул Муҳаммад — Дарвеш Барлос ўғли ва Ислом — Элчи Хожа ўғли ва Темур Хожа — Оқ Буга ўғли ва Барот Хожа Қўкалтош ва Хубби Хожа — Аббосбекнинг қариндоши ва Иқболшоҳ Барғужа ва Шамсуддин Уч Қаро ва Севинч Темур Телба — бу жамоатким бек ўғлонлари эрдилар, барчани шаҳзодаға бериб тобшурди⁶⁵⁵. Ва буларни кўчлари била ул вилоят сори йибарди.

Ҳазрат соҳибқирон етти юз тўқсон тўртда, сичен йилида (1392) Самарқандда тушти ва неча кундин сўнг муборак хотириға кечтиким, набиралариким, ҳар бири сарви боғи жинонтек бўйун тортиб эдилар ва булут ҳаддиға етиб эдилар, бу фарзандларини эвлантирғай. Шаҳардин чиқиб, Кониғилда

бориб ўлтурди ва фармонладиким, «Тўй тартибига машғул бўлғайлар!» Ул латиф ерда ранго-ранг чодирлар ва оқ уйлар ва шомийналар тикиб, биҳишт-тек ораста бўлди. Ва шаҳардаги устодлар ҳар жамоат бир турлук ҳунар кўрсатиб, таъбиялар йасадиларким, ақл ҳайрон эди. Шёър:

Яна бир базмгоҳи саз этти,
Ки фирдавс эшикини боз этти.
Шаҳаншоҳ ўлтуруб бар маснади ноз,
Фароғат бирла бўлди ганжпардоз.
Йўқ эрди давлатидин даҳр аро гам,
Жаҳони эрди ул кун шоду хуррам.
Туруб ҳар беги — бир афросиёби,
Азимат кўкида чун офтоби.
Барида эрди айшу комрони,
Ба даври давлати соҳибқирони.
Замона айшу ишрат саз этиб,
Фалак давлат эшигин боз этиб.
Чекиб мутриблари чун Зухра оҳанг,
Эликларида даф бирла най ва чанг.
Наво эткучилар барча навосоз,
Чиқариб нагма бирла барча овоз.
Соқийлар ҳар бири хуршиди анвар,
/Тутуб эликларида соғари зар.
Зи баским, айш эди ва шодимони,
Жаҳон тутти яна расми жавони.

1296

Ҳазрат соҳибқирон айшу шод коми била амирзода Пир Муҳаммад Умаршайх ва амирзода Рустамким, иниси эрди, Ғиёсуддин Тархоннинг икки қизини буларга берди. Ва амирзода Або Бакрим, мирзо Мироншоҳнинг ўғли эрди, амир Сайфуддиннинг қизини шаръи мутаҳҳара йўсуни билан бердилар. Бари еру кўк муборақбод деб, шодлиқ қилдилар.

Ҳазрат соҳибқирон беш йиллиқ йароғи билан Эрон сори мутаважжих бўлғони

Жалолат курсиси тахтинда ўлтургон подшоҳидинким: *Ва ма арсалнака илла каффатан лии-нас*⁶⁵⁶ ва Рисолатнапоҳ боргоҳида фармон бергучи суруриким: *Фа-ттаби'уни йўҳибкуму-Тлаҳу*⁶⁵⁷ шоҳсувори мизмор *Ана-ан-набийус сайфу, алайҳи мин-ас-саловоти мин-аш таҳиййоти*⁶⁵⁸ айтиб турурким, «биҳишт қиличнинг қўланкаси остида турур». Ва бу маънида мундоқ маълум бўлурким, иқбол ва давлат равзаси қилич суйидин равнақ топар эрмиш. Ва ниҳоли омон ва омони қилич суйи бўлмагунча пирузлуқ меваси бермас эрмиш. Амин ва омони биҳишти подшоҳларнинг қиличларидин зеб ва равнақ топар эрмиш. Бу маънода фирдавсбарин ади қилгучи подшоҳларнинг қиличи эрмиш. Қилич бўлмагунча ҳашамат ва комкорлиқ маснадида қарор топмас эрмишлар. Ва ул подшоҳ ҳашамат ва давлат тахтида қарор топарким, меҳнат ва ранж ва балодин андиша қилмағай. Жаҳондорлик ва подшоҳи ул кишига лойиқ турурким, бийик ҳиммати уруш машаққатидин ҳеч андишаси бўлмағай. Ва ул хусравга умид кўзи, мурод жамолидин ёруқ бўлғайким, давлат кўзига маърака гўборини кўзига сурмадек билғай. Ва ул комкор мамлакат арусининг бўйнига орау элигини солурким, сарвдек сўнгу билан ишқбозлиқ қилғай. Байт:

130а

/Киши солур эликини мурод бўйнигаким,
Ўзини тутса било ўқиға чу қалқон ул.

Тахтнинг бийиклиғи ва пойдор бўлғони сўнгунунг бўйнидин эрмиш.
Шёър:

Ниҳоли эрур ул зафар богида,
Ки фатҳ аригидин эрур анга сув.
Уруш мавсумида ангадур баҳор,
Анинг меваси бўлди жони адув.

Давлат — юзи очуқ ей, эгрилигидин бўлур кериш, тили ўқ, огизга кириб, бу маънони баён қилур. Байт:

Арқомки, эрур хизмати Ислои учун эгри,
Бу эгрилик учун зафар орқаси бўлур туз.

Чаҳорбош давлатқа маҳаллий қарор топқайким, бир ерда ўлтурмай, душманлар сори йуруғай. Ва азимат учида анда етқайким, қаттиқ ишларга юруб, кўнгул қўйғай ва давлат куни азимат кўкидин анда кўрунғайким, кеча-кундуз демай юругай. Рубоъий:

Хуррам кишидурки, ғам ила ёр ўлди,
Ком тобти кишики, даҳр аро кор этти,
Ой кеча била йарашти, бўлди анга нур,
Ис тобти гул чу ҳамдами хор ўлди.

Мақсуд бу сўзлардин ғараз ул турурким, ҳазрат соҳибқирон Дашти Қипчоқ юришидин қайтиб, дорулмулкида қарор тобти. Аммо олий ҳиммати иқтисо қилдиким, Эрон мамлакатиким, мусаххар бўлуб эрди, яна ул сори бориб, баъзи ерлардаким, йамон кишилар бор эрур, бориб аларнинг фикрини қилғай. Ва баъзи бадбахтлар бош кўтариб, кўб ерларни хароб этиб эдилар ва ишларига мағрур бўлуб эдилар. Байт:

Кўрунғай ёруқ ой ул дамки, кун
Ўзини йашурғай, дами бўлса тун.

1306 Тавачиларга фармон бўлдиким, «Атроф ва жавонибга бориб черикка жар етқурғайким, беш йиллиқ йароғларини (тайёр) қилиб, ҳозир бўлғайлар!» Ражаб ойининг ўн бешида, торих етти юз тўқсон тўртда, сичен йилда (7.06.1392) ҳазрат соҳибқирон ёз палласида /Бухоро сори мутаважжиҳ бўлди. Ва анда етиб, йакшанба кўнида аввали шаъбонда (23.06.1392) ҳазратнинг муборак мизожки тағаййур топиб, марази воқий бўлди. Ва анга илтифот қилмай кўчуб, Жўйи Зарким⁶⁵⁹, Бухоро вилоятидин турур, анда бориб, давлат била тушти. Ва марази кўбрак бўлуб, хотунларини ва ўғлон-ушогиким, Самарқандда эрди, чорлагали киши йибарди. Маҳди улё Сарой Мулк хоним ва Туман ого ва Султон Бахт бегим фарзандлари била Самарқанддин чиқиб келдилар. Фармон бўлдиким, «Амирзода Муҳаммад Султонким, Жайхун суйидин ўтуб, ҳировул бўлуб борур эрди, ҳар ерда еткон бўлса, черикни анда қўйуб, ўзи тўрт-беш киши билан келсун!»

Ажаб ҳолати саломатиким, олам анинг саломатида саломат турур, сиҳҳат тўнидин чиқиб, маразга гирифтор бўлди. Ва вужудиким, низоми силсилаи вужуд анинг адл вужудидин низом топти, эътидолидин чиқиб, зор бўлди. Атиббоъи ҳозиқ турк ва тожикдин жамъ бўлуб, амир Ҳожи Сайфуддин аларнинг бошига туруб, дору-дармонга машғул бўлдилар. Аммо хотунлари била фарзандлари билур эрдиларким, ҳазрат соҳибқироннинг эътиқоди ҳазрат Ҳабборда турур ва анбиё ва авлиёдин узга ҳеч нимага эътиқоди йўқ турур. Ихлос ва сидқ билан мазороти шарифга ва мавозиъи мутабаррукларга кўп ҳадиялар йибардилар. Ва фуқаро ва сулаҳо ва масокинларга кўб йармоқ бердилар, ва отлар ва қўйлар садақа этиб, фақир-мискинга улаштирдилар. Аларнинг дуои баракотидин йакшанба кўниким, шаъбон ойининг ўн беши эрди (7.07.1392) ва ул кечани барот дерлар, ул ҳазратқа бароти сиҳҳат ва мазиди ҳаёт ҳазрат Ҳаббордин каромат бўлди. Халойиқ бу хабарни билиб, барча севунуб, Халлоқи безаволга шукрлар қилдилар. Байт:

Шукрим, тобти сиҳҳат ул хусрави гитипаноҳ,
Йанги бошдин кийди сиҳҳат тўни аз фазли Илоҳ.

/Муборак мизожи ўз ҳолига келиб, ишорати алайҳи бўлдимки, «Амирзода Муҳаммад Султон черик забти учун борсун!» Ойнинг йигирми бешиди, 131а чаҳоршанба куни (17.07.1392) давлат била отланди ва рўзгорнинг кўзи анинг саломатлигини кўруб, йаруқ бўлди. Ва улуг-кичикнинг кўнгли анинг сиҳҳатидин шод бўлди. *Вал-ҳамду лил-Лаҳи Раббил-оламин.*

Ҳазрат соҳибқирон сиҳҳат тобқондин сўнг Жўйи Зардин отланиб Эрон сори борғони

Рамазон ойининг аввалида, душанба кунида (22.07.1392) сафар асбобиға машғул бўлуб, ойнинг олтисида сешанба куни (27.07.1392) отланур нақорасини чалдуруб, саъд толиғида кўчуб, Эрон сори мутаважжих бўлди. Амир Ҳожи Сайфуддинни Самарқандқа йибарди ва чаҳоршанба куни (30.07.1392) Аму суйиға йақин етиб, ҳарамларини — Сарой Мулк хоним ва Туман огони ўзга оғолар била Самарқандда йибарди ва ўзи саодат била Жайхундин ўтуб тушти. Ва шаҳзодаи жувонбахт Шохрух мирзони ҳам Самарқандда йибарди. Шър:

Йана чорлади шоҳи соҳибқирон,
Кироми ўгулни чу бўлди равон.
Ўпуб қучти ани шаҳи некзод.
Деди лутф ила шаҳ ани: «Хайр бод!»
Чу лутфи била қилди хушнуд ани,
Ижозат бериб қилди падруд ани.

Жумъа кунида (1.08.1392) шаҳзода Самарқанд сори кетти. Ҳазрат чўлга кириб юруб, Мохондин ўтуб, Абивардқа борди ва андин кўчуб, Йасси Дабондин ўтуб, чаҳоршанба кунидаким, ийд куни⁶⁶⁰ эрди, ул ерда намози ийд ўқуб, ниёз юзини туфроққа суртуб, анда ийд қилди. Ва андин кўчуб, душанба куни Йалғуз Йағочда Хабушон⁶⁶¹ мавзесида амирзода Муҳаммад Султонким, анда бориб тушуб туруб эрди, келиб ҳазратқа қўшулди. Ва амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгир ва амир Жаҳоншоҳ Қундуз ва Бағлондин келиб, ҳазратқа қўшулдилар. Ва ҳазрат андин кўчуб, душанба куни, / 131б шаввол ойининг йигирмисида (19.09.1392) Астрободқа етиб, Журжон суйининг йақосида тушти. Ушул кун жаноби сиёдатмаоб Саййид Барака Саййид Ғиёсуддинким, Саййид Камолуддиннинг ўгли эрди, пешкашлар била келтурди ва ҳазратқа кўрсатиб, сўзини арз қилди. Байт:

Деди сўзини ул шаҳаншоҳга,
Шаҳоншоҳи дин, шоҳи огоҳға.

Ва сўзи буким, Саййид Камолуддин итоат ва хизматкорлиқ устида турур ва молу хирож қабул қилур. Ҳазрат Саййид Ғиёсуддинни йахши кўруб, кўп иноятлар қилди. Астрободқа етканда Пир Пошшоким, Луқмон Пошшонинг ўгли эрди, Астрободдин чиқиб, йахши пешкашлар била ўтрув келиб, соҳибқироини кўрди.

Ҳазрат соҳибқирон Омул ва Сори ва Қалъаи Моҳонани мусаххар қилғони

Ҳазрат соҳибқирон Астрободдин уч кўч илгари бориб, бир улуг жангал учради ва андоқ қалин йағочи бор эрдиким, ўткали ер йўқ эрди. Ҳазрат ҳукм қилдиким, «Черик жангалга кириб, йағочларни кесиб, йўл қилсеунлар!» Ёрлиқ булгондин сўнг уч йўл очтилар. Ҳар бир йўлнинг кенглиги бир ўқ отқунча борур эрди⁶⁶³. Ва ушбу дастур билан йўл очиб борур эрдилар токим, Сориға еттилар. Саййид Камолуддин ақлсизлиғидин қочиб, Саййид Ризоуддинким, Моҳонада эрди, анда борди. Ва Моҳона Сер кенти

132a

турур, Омулнунг тўрт йағочида дарё йақосида эрди⁶⁶¹. Ва бир қалъа анда йасаб эдиларким, бир ёни дарё била туташ эрди ва яна бир ёнини хандақ қазиб, дарёдин анда сув кирар эрди. Ва бу хандақнинг кенглиги бир мил бор эрди. Ва бу қалъанинг тегарасида йағочлар тикиб эрдилар, бир-бирининг ёнида. Ва йағочлар улуг бўлуб, бир-бирига ёпишуб, томдек бўлуб эрди, ва йана бир қалъа бу йағочлар бўлуб эрди. Ул вақтда Сорининг ҳокими ва Омулнунг барча уруғ-қийёш ва мулозимлари /ва чериклари билан анда эрдилар. Соҳибқирон алардин хабар билиб ул сори юриди. Уч кунда йақин келиб тушти ва ҳукм бўлдики, «Саййид Гийёсуддин бориб атосини насиҳат қилгай!» Аммо аларнинг йамон феъллари ҳақдин ўтуб эрди. Ҳазрат Ҳаққнинг тақдири бўлуб эрдиким, аларга завол бўлгай. Саййидзоданинг тилига кечтиким, буларнинг мазҳаби йамон турур ва суннат била амал қилмаслар, балким фарзни ҳам. Ва бонги намоз анда йўқ турур. Агар киши бонги намоз деса изза қилурлар, балким ўлтурурлар⁶⁶⁵. Ва анда жумъа намози ва жамоат йўқтурур. Саййидзода бу сўзни дегонидин сўнг ҳазрат ҳукм эттиким, «Черик жангалдин йағоч кесиб, ҳар ердаким балчиқ бўлса, анда солсунлар!» Черик йағоч кесиб балчиқларга солиб, йўл қилур эрди. Ҳар кунда бир йағоч йўлгача мундоқ йасаб кўчар эрдилар. Душанба куни, зул-қаъда ойининг олтисиди (24.09.1392) қаровуллар бир-бирига етиб уруштилار. Шайх Али Баҳодурнунг ўгли Ҳуббий Хожа анда йахши ишлар қилди, ва ул урушда захм еб вафот бўлди. Уч кундин сўнг Саййид Камолуддин Дароз ва Мавлоно Имоуддин қўргондин чиқиб ҳазрат қошига келиб, узрхоҳ-туғ била ва ниёз била тилларини очиб, амон тиладилар. Соҳибқирон дедиким: «Сизнинг сўзунгузни қабул қилурмен, бу шарт биланким, бу ердаги саййидлар ўғлонларини моллари била бизга йибарсунларким, бизнинг қошимизда тургайлар, то алар билан эътимодимиз бўлгай ва алар фароғат била ерларига ўлтургайлар!» Бул сўзни ул ақлсизлар эшитиб, қабул қилмадилар ва ўзга ботил ҳаёллар қилдилар ва наққора чалиб муҳолифат эттилар. Ҳазрат соҳибқирондин «Пир Пошшо била Аргуншоҳ Бурдалигийни ва Нодиршоҳ Қароқулий ва Шайх Али Мусани Жайхундаги кемачилар билан ва раъд отқучилар⁶⁶⁶ била Қулзум сори йўлидин юруб, муҳолифларнинг кемаларини олиб, /Моҳона қалъасининг тасхирига жаҳд қилсунлар!»⁶⁶⁷ Ерлиқ бўлгондин сўнг бу баҳодурларниким, дедук, Қулзум дарёсига⁶⁶⁸ кириб, соҳибқирон давлатидин муҳолифларга тааллуқ кемаларни олдилар ва турмай, кемаларга кириб, наққора ва нафир била қалъа сори юридилар. Ва қалъага етиб, андоқ уруш бўлдики, ҳеч офарида андоғ уруш кўрмагон турур. Соҳибқирон давлатидин баҳодурлар душманларни суруб, ташқи қалъани олдилар ва муҳолифлар жон қўрқунчидин ичкаридаги қўргонга кирдилар. Шанба куни, зул-ҳижжа ойининг аввалида (19.10.1392) ҳазрат Парвардигор иноятидин соҳибқирони гитиситон қалъа сори мутаважжих бўлди. Душманлар соҳибқирон салобатидин қўрқуб, заруратдин бўлак-бўлак қўргондин чиқиб, ҳазрат қошида тазарруъ ва зори билан келдилар. Соҳибқирон аввалда аларга қаҳр ва газаб билан боқти. Аммо охир саййидликлари жиҳатидин йана лутф ва марҳамат кўзи билан аларга боқиб, шафқат ва инъомлар қилди ва аларга дедиким: «Йамон мазҳаблар негизидин қайтинглар!» Алар бурунги мазҳабларидин қайтиб, суннат ва жамоат мазҳабига кирдилар. Буларни Сориға йибарди ва Омул қалъасидин соҳибқирон черикига сонсиз мол тушти. Ва анча мол туштиким, ҳазрат соҳибқирон ул молни кема билан бекларига улаштурди. Ва андин сўнг қалъани бузулдилар. Ва ҳазрат қулоғига еткурдиларким, бу вилоятда бадмазҳаб кишилар кўб турур ва андоқ бадбахтлар борким, агар бировнунг қўлига бир парча қоғоз кўрсалар ани фақиҳ ва толиб илм деб ўлтурурлар. Ҳазрат муни эшитиб ҳукм қилдики, «Ҳар кимки саййид бўлгай, сипоҳий ва раъйيات ичида ани элдин чиқарсунлар ва саййидлардин бошқа ўзга сипоҳий ва раъйياتни ўлдурсунлар!» Ҳукм бўлгондин ул элдин кўб кишини ўлдурдилар. Хоссap, Шайх/ Али Баҳодурким, ўгли Ҳуббий Хожани алар ўлдуруб эдилар, анча киши ўлдурдиким, сони йўқ эрди.

133a

Андин сўнг ҳукм бўлдики, «Саййид Камолуддинни ўғлон-ушоқи ва хотунлари била кемага ўлтургузуб, Хоразмга элтсунлар⁶⁶⁹. Ва Саййид Муртазо ва Саййид Абдуллоҳни ўғлонлари била Самарқанддин ўтқариб, Тошкандка йибарсунлар!»

Ҳазрат соҳибқирон фатҳномалар
Самарқандга йибариб, ҳарамларини ва саодатманд
ўғлонларини тилағони

Мазондарон вилояти барча мусаххар бўлгондин сўнг соҳибқирон фатҳномалар биттуруб, йахши булак билан ўғлонларига йибарди. Ва ўғли амирзода Шохрух билан набиралариким, амирзода Халил ва амирзода Рустам⁸⁷⁰ ва Султон Хусайним, ҳазратнинг қизидин эрди, ва мирзо Мироншоҳнинг қизини ва маҳди аъло Сарой Мулк хоним ва Туман ого ва ўзга оғоларни келтурғали киши йибарди. Ва муҳаррам ойида, торих етти юз тўқсон бешда (1392, ноябр-декабр) Журжон вилоятида Шосмон мавзеъида⁸⁷¹ бир иморати олий солдурди. Ва Сорининг даругалигини Жамшид Қорунга бердиким, Қайини Қўҳистонидин⁸⁷² эрди. Андағи саййидлар Искандар Шайхийнинг атоси билан агосининг ўлдуриб эрдилар ва Омўлни алардин олиб, Искандар қочиб ҳазрат хизматида келиб юрур эрди, бу маҳалда ҳазратнинг иноят ва шафқат кўзи анга тушуб, Омўлни анга берди. Ўзи саодат ва иқбол билан юруб, Шосмон мавзеъида солгон иморатида тушти. Ва тавачилар йибардиким, «Черик ҳарён боргон бўлса, қайтиб барча бир ерда йигилсунлар!» Байт:

Чу ҳар сори боргон черик бўлди жамъ,
Йигилди чу парвонадек назди шамъ.

1336 Фатҳнома ва булакларким, хотунлари била ўғлонларига ҳазрат соҳибқирон йибариб эрди (торих етти юз тўқсон тўртда), зулҳижжа ойининг ўн саккизида сешанба кунида (5.11.1392) Самарқанд вилоятида /етти. Ул хабардин барча суйунуб, боргон элчиға анча нима бердилар, ниҳояти йўқ эрди. Ва анча садақа фақиру мискинларға бердиларким, хожаларил тенг бўдилар.

Маҳди аъло Сарой Мулк хоним ва Туман ого ва ўзга оғолар шаҳзодалар билан душанба кун, зулҳижжа ойининг йигирми тўртида (9.11.1392) доруссалтана Самарқанддин отланиб, Тутак мавзеъида⁸⁷³ туштилар. Шанба кун (14.11.1392) қор тушуб, қўб ёғди ва совуқ бўлуб, ул кун оғолар ва шаҳзодалар Шодмон⁸⁷⁴ мавзеъида келиб том уйларға туштилар. Ва чаҳоршанба кун (18.11.1392) кўчуб, Дамашқ мавзеъида хонақоҳиким, ҳазрат соҳибқирон солиб эрди, анда туштилар. Уч кун анда туруб, ҳаво очилгандин сўнг отланиб, Қаршиға еттилар (21.11.1392). Анда етконда соҳибқирон қошидин киши келиб, нишон келтурдиким, «Оғолар ўғруқни қўйуб, шаҳзодалар билан илгари тез келсунлар!»

134a Ул маҳалда шаҳзода Шохрухким, барчанин кўрар кўзи эрди, муборак кўзларига оғриқ пайдо бўлди, таъжил қила олмадилар. Ақарин-ақарин йўлга кириб борур эрдилар, муҳаррам ойининг ўн олтисида, шанба (2.12.1392) кунида Аму суйиға еттилар ва сувдин нари ўтуб туштилар. Ва андин сўнг кеча-кундуз суруб, Марвдин ўтуб, Мохонда еттилар, ва шаҳзодаи жувонбахтнинг кўзи йахши бўлди. Маҳди аъло Сарой Мулк хоним арзадошти соҳибқиронға йибарди, мазмуни улким; «Фарзандлар барча саломат ва саодат турурлар. Ва ёрлиғиким, ул ҳазраттин келиб эрди, ўпуб кўзларимизға суртуб, бошларимизға қўйдук. Ва ушул замон отланиб, Қаршиға етконда яна муборак ёрлиғингиз келдиким, «Ўғруқни қўйуб, бот келинглар!» Аммо қудратулайин шаҳзода Шохрухнунг муборак кўзига андак марази пайдо бўлди. Ул жиҳатдин тез юролмадук. Эмди *би-ҳамдил-Лоҳ* ул заҳмат бикўлли дафъ бўлди ва таъжил билан келурбиз» /деб арзадошт йибарилди. Ва Мохондин кўчуб, уч кеча-кундуз суруб, Жилувун мавзеъида⁸⁷⁵ етиб туштилар. Ва ҳазрат соҳибқирон гояти муҳаббатидин аларға ўтрув келиб, бирига етиб кўруштилар ва ўғлон-ушоқларининг кўзлари муборак жамолидин ёруқ бўлди. Оғолар ва шаҳзодалар садақалар бошидин эврўлуб, фақиру мискинға бердилар ва келтургон пешкашларини торгитилар. Ва андин кўчуб Шосмонға бордилар ва айшу-ишрат асбоби барча муҳайё эрди, фароғат била ўлтурдилар.

Ҳазрат соҳибқирон иккинчи қатла Ироқ ва Форс сори таважжуҳ қилиб борғони

Соҳибқироннинг ҳиммати қўймас эрдиким, авқоти айшу-ишрат била кечгай. Қишининг охиридаким, офтоб Жадий буржи охирида эрди⁶⁷⁶, Ироқ ва Форс сори азимат қилди ва амирзода Муҳаммад Султон ва иниси Пир Муҳаммад мирзони илгари черик билан йибарди. Ва Шайх Али Баҳодур ва Свинч Баҳодур ва Темур Хожа Оқ Буга ва Мубашшир ва ўзга бекларни шаҳзодаларга қўшулди. Ва черикдин ҳар ўн кишидин уч киши сайлаб отландурди.

Сафар ойининг йигирми тўртида, ианжшанба куни, торих етти юз тўқсон бешда (9.01.1393) Мозардарондин юридилар. Байт:

Магарким, черики эди осмон,
Ки типмас эди даҳр аро бир замон.

1346 Едгор Барлос ва Жаҳоншоҳ Баҳодур ва Шамеуддин Аббос ва Ҳожи Маҳмудшоҳ ва Уч Қаро бекларни ўғруқ забти учун қўйдиким, кейнида ақарин⁶⁷⁷ келгайлар. Ва ҳарамлардин Сарой Мулк хоним ва Туман оғони ўғруқда қўйди. (Чўлпон) Мулк оғо ва Дур Султон оғо ва Нигор оғони⁶⁷⁸ ўзи билан олиб юриди ва шаҳзода Шохрухни илгари йибарди. Вали йайлогидин ўтуб, Домгон ва Семнон ва Рай ва Шаҳриёрдин⁶⁷⁹ черикка озуқ бериб юрур эрди. Ва /амирзода Муҳаммад Султон ва мирзо Пир Муҳаммадким, илгари бориб эдилар, Қазвинда⁶⁸⁰ еттилар. Шайх Шахсуворким, ул ернинг даруғаси эрди, урушти. Шаҳзодаларининг мулозимлари ани босиб, тушуруб, шаҳзодалар қошида келтурдилар. Ва шаҳзодалар андин Султония сори мутаважжих бўлдилар. Вали Оқчакийким, Султониянинг ҳокими эрди, вафот бўлгон эрди. Ва Нақашоҳким, анинг навқари эрди, анинг ерида ўлтуруб, даруғалиқ қилур эрди.

Мансур черики анда етконда, қалъадин чиқиб қочти. Шаҳзодалар бир ҳафта анда турдилар ва черикка озуқ бериб, қалъани забт қилиб, Бағдод сори мутаважжих бўлдилар. Курдистонга етканда ҳазрат соҳибқирондин элчи келдиким, «Алар ба иттифоқ Жимжимол⁶⁸¹ йўлидин юрсунлар!» Ҳукм йўсуни билан Бағдод йўлидин қайтиб, Сонгур⁶⁸² қалъасига еттилар ва ошлигини едуруб, молларини таладилар. Назм:

Чу эли эди барча бедодгар,
Худо қаҳридин бўлди зеру забар.
Экинларини еди гала-қаро,
Ўшул ерда қолмай боғу саро.

135a Ва субҳдаким, кўч маҳали эрди, яна ҳазратдин киши келди: «Қурт эли била андаги даруғаларини ўзларига мутиъ қилеунлар ва ҳар ким муҳолифат қилса, ани ўлдуруб, молини таласунлар. Ва андаги тоғдаги ва ёзидаги муфсидларини чоғиб, алардин йўлларини эмин қилеунлар!» Ҳукм йўсуни билан юруб, Жимжимол ва Бисутун⁶⁸³ тоғида етиб, Севинчак Баҳодур ва Темур Хожа Оқ Буга ва Мубашшир Баҳодур илгор қилиб Курдистонга кириб бордилар. Ва шаҳзодалар Боши Хотун дарбандига бордилар ва анда етконда андаги сардорлардин биров бу тамъ биланким, вилоятни эликка кийургайлар, қочиб шаҳзодаларга келди ва арзадошт қилдиким, «Бу йўлларни мендин киши йахшироқ билмас. /Агар ҳукм бўлса, ғажирчи бўлуб, йўлларни кўрсата борайим». Амирзода Муҳаммад Султон ани махтаб, хосса тўн ва олтун камар берди ва бир қилич бердиким, барча банду бори олтун эрди ва Шайх Али Баҳодурни бу ғажирчи билан қўшулуб илгари йибарди. Иброҳимшоҳким, Курдистоннинг улуг бекларидин эрди ва Курдистонда ҳоким эрди, мутубиъат йўлидин кириб, Султоншоҳ отлиқ ўғлини пешкашлар билан шаҳзодаларга йибарди. Келиб шаҳзодаларни кўруб пешкашларини торти. Ва Шайх Али Баҳодур учун йахши туҳфалар келтуруб эрди, шаҳзода киши йибариб, баҳодурни қайтарди.

Жаҳон Паҳлавон мурожаат этиб, йўлда келурда бир ерда туштиким, нима егай. Ул ғажирчи бадбахтким, йўлдош бўлуб эди, умидидин ноумид бўлгон жиҳатидин ул паҳлавони диловарга бечиз келиб, пичоқ урди. Ул

доим қилич ва ўқ ичида кириб, мардоналик кўрсатиб, саломат чиқар эди. Чун *ваъдан ла йастаъхируна са'атан ва ла йастақдамуна*⁶⁸¹ етти, бир захми пичоқ билан кетти. Байт:

Ўшандоқ эрур бу жаҳони ҳавас,
Ки жовид турмас анга ҳеч кас.

Ушул замон ғажирчини тутуб, парча-парча ва сон-сон қилдилар.

Ҳазрат соҳибқирон Луристон ва Хузистонга⁶⁸⁵ илғор йибарғони

Соҳибқирони комкор Шаҳриёр мавзеъидин черикдин йахши кишисини сайлаб, амирзода Мироншоҳни ўрдуға қўюб, дедиким: «Анча таваққуф қилингларким, уғруқ Астрободдин келгай!» ва ўзи сайлаган кишилари билан Бўружирд⁶⁸⁶ сори мутаважжих бўлди, таъжил билан суруб борди. Ва амирзода Умаршайх сўл қўлнунг кишилари билан Ава⁶⁸⁷ йўлига кириб юриди ва Қўшки Чўпон мавзеидин⁶⁸⁸ ўтуб, Авага еттилар. Ва андин ўтуб, Кив қалъасига етиб, уруш солиб, бир замонда олдилар. Ва Муҳаммад Қуммийким, қалъанинг кутвали эрди, ани туттилар. Байт:

1356

/Черик бирла шаҳзодаи номдор
Етиб олдилар ўртада ул ҳисор.
Наққора уруб, чалди кавсу нафир,
Олиб шаҳр ва кутвали бўлди асир.

Ул кеча анда туруб, Марун мавзеъига борди. Музаффар Фароҳонийким, Муҳаммад Қуммий соридин ул қалъада даруға эрди, шаҳзодадин хабар билиб, қалъадин пешкашлар билан чиқиб келиб, шаҳзода дийдорига мушарраф бўлди. Ва андин кўчуб Гармрудқа еттилар. Исфандиёр ажзу ниёз билан келиб шаҳзодани кўрди. Шаҳзода Муҳаммад Қуммий билан Исфандиёрни ҳазрат соҳибқиронга йибарди. Ва ҳазрат жумъа кўни рабиъ ал-охир муборак ойи бошида саъд толиъида давлату саодат билан Бўружирдда тушуб эрди. Амирзода Умаршайх Тарундин ўтуб, ул ерда келиб, ҳазратқа қўшулди. Соҳибқирон Сайфуддин Қўлдошни Бўружирд қалъасида кутвол қўйди ва Шайх Микойилни Наҳованд қалъасида кутвол қўйди. Ва андин кучуб, уч кун юруб Хуррамободқа⁶⁸⁹ етти. Ул ернинг даруғаси Иззуддин туролмай қочиб кетти. Ҳазрат анда бир кеча туруб, тонгласи бир жамоат кишини қалъа сори йибарди ва амирзода Умаршайхни Иззуддиннинг кейнида йибарди. Ўзга ҳар ердаким душманлардин хабар тобти, алар сори черик йибарди ва муборак нафаси билан Хуррамободдин кўчуб, Тустар⁶⁹⁰ сори мутаважжих бўлди. Ва ҳар ердаким, тушар эрди, йахши кишиларни ва баҳодурларни каминларда қўйиб, кўчар эрдиким, агар кейнидин ўғри, ҳароми келса, аларни тутуб ўлдургайлар. Ўн бир кўчда Зол суйининг⁶⁹¹ кўфрукида еттилар. Ва амирзода Умаршайхким, Иззуддиннинг кейнида бориб эрди, Манкара ҳисоригача борди ва тоғларда юруб қўб истадилар, андин ҳеч хабар топмади. Андин қайтиб, Зол суйида келиб, мансур черикка қўшулди.

136a

Амирзода Мироншоҳким, ўғруқда эрди, бир жамоат киши билан илғор этиб Кошонга борди. Ва Кошонда сарбадол машқларидинким, соҳибқирондин қочиб, /Ироққа Шоҳ Мансурга бориб эрди, Шоҳ Мансур Кошонни аларга бериб эди ва алар анда даруға бўлуб ўлтуруб эдилар, эшиттиларким. шоҳзода черики билан келди, ажзу ниёз билан киши йибариб омон тиладилар. Шаҳзода аларга омон берди. Алар пешкашлар билан қалъадин чиқиб келиб, мулозим бўлдилар. Шаҳзода саодат ва иқбол билан қайтиб, ўғруқда келиб тушти.

Тақи ҳазрат соҳибқирон амирзода Умаршайхни черики билан ўнг қўл сори йибардиким, «Ҳар ерда душмандин киши учраса қилич зарби била аларни йўқ эткай!»

Хувайзага⁶⁹² етиб, даруғаси Ислом отлиқким, Шоҳ Мансурнинг навқари

эрди, жонидин қўрқуб қотти ва амирзода Умаршайх Хувайзани забт қилди.

Ҳазрат соҳибқирон шанба кечаси, оининг ўн олтисида (1.03.1393) давлат билан отланиб, чошт бўлғонда кўфрукдин ўтуб, Дизфулнунг ичида тушди⁶⁹³. Ва оламда машҳур турурким, ул кўфрукни Шопур Зул Актоф иморат қилгон турур ва анда йигирми секкиз тоқ боғлагон турурлар⁶⁹¹.

1366 Алқисса, чун соҳибқирон Дизфулни муборак қадами била масарри жомиги саодат ва иқбол қилди, Шамсуддин Деҳдор йигирми харвор кумиш пешкаш қилди. Ва ҳазратнинг мулозимлари ҳар от ва хачирким, анда бор эрди, барчани олдилар. Ва намози пешинда кўчуб, Тустар сори мутаважжих бўлди. Бориб бир тепа устида тушуб, отларни ўтқа қўйдилар. Андин тун қайтиб, саҳар вақтида Тустарга етдилар ва Чаҳор Донга суйининг⁶⁹⁵ йақосида тушдилар. Али кутвал ва Исфандиёрким, Шоҳ Мансур соридан ул ерда даруға эрдилар, хабар эшитиб, қочиб Шерозга кетиб эдилар. Тустарнинг ақобиру ашрофлари бандалиқ йўлидин кириб, инқийд ва итоат қилиб, шаҳардин чиқтилар ва сувдин ўтуб, даргоҳи олампаҳоғга /келдилар. Беклар ва мансур черики тамоми атроф ва акнофни горат қилиб, қуб от ва тевадар келтурдилар. Соҳибқирони дарёнавол ул моллар мажмуъини черика улашти.

Чаҳоршанба куни, оининг йигирмасинда (5.03.1393) Чаҳор Донга суйидин кечиб, шаҳар йақинида келдилар. Амирзода Муҳаммад Султон ва амирзода (Пир) Муҳаммаднинг Боши Хотун йўлидин кўчуб, Мурчил сори кеттилар ва сувлар ва кечиклардин ўтуб, Курдистон ва Луристон вилоятларининг тамоми дашт ва тоғларини бир-бир мусаххар қилдилар. Ва ул тарафдаги душманлар ишини қилиб, яна саодат ва иқбол била нуерат ва зафарпаҳоҳ ҳузурига келдилар.

Форс ва Ироқ ҳокимлари ҳаққиндаги баъзи хабарлар зикри

Ҳазрат соҳибқирони гитиситоннинг уч йиллик йурушдин мурожиат эттони хусусида айтилгон эрдиким, ул ҳазрат доруссалтана Самарқандқа Шероздин муовидат этмакка жазм қилғонида Оли Музаффарийнинг аксарияти ул ҳазратқа ҳамроҳ бўлуб, даргоҳи олампаҳоҳга келгон ва камарбанд бўлуб, саодат била мулозиматда бўлгон эрдилар. Подшоҳона отифат ила Шероз ҳукуматиини Шоҳ Йаҳёга бергон эрди, чунки ўшул вақтда ул ҳазрат ани қуб сийлар эрди. Йазд ҳам анга берилгон эрди. Ва Исфаҳон Султон Муҳаммадким, анинг улуг ўғли эрди, анга мусаллам этилиб эди. Ва Кермон⁶⁹⁶ Султон Аҳмадким, Шоҳ Шужоънинг акаси эрди, анга мусаллам бўлуб эрди. Ва Султон Абу Исҳоқ ибн Увайс ибн Шоҳ Шужоъни Сиржон қалъаси ва тобиъларида сарафроз этиб эрди. Ва Паҳлавон Муҳаззаб Хуросонийким, Шоҳ Шужоънинг бекларидин эди ва андин бир муддат бурун ва анинг вафотидин сўнг ўғли Султон Зайналобидин томонидан Абаркўхнунг ҳокими бўлуб турур эрди, анинг ҳокимлиги йахши бўлғонидин ўз ўрнида забт муқаррар бўлуб эрди. Ул маҳалда Шоҳ Мансурким, Шоҳ Йаҳёнинг иниси эрди, Тустарнинг ҳокими эрди.

137a Султон Зайналобидин, Шоҳ Шужоънинг ўғли, /мансур черикининг таважжуҳидин қўрқуб, Шероздин қочиб, Тустарга келди ва Шоҳ Мансур ани тутуб, банд қилди.

Чун ҳазрат соҳибқирон Йаздоннинг ҳифзи ва таъйиди остида Туронга қайтқонида, ҳижрий етти юз тўқсон йилданким (1388), ул қисса торихи эрди, то етти юз тўқсон беш йилиғачаким (1392), соҳибқирони комкор Мозандарондин Форс ва Ироққа яна мутаважжих бўлуб эрди, ул вилоятлар Оли Музаффар қўлида эрди, ва баъзи воқеалар воқеъ бўлуб эрди. Ул жумладин Султон Зайналобидин Шоҳ Мансур бандини халос бўлуб, Исфаҳонга боргон эрди. Исфаҳон сардорлари анинг тарафига майл билдургонларида Султон Муҳаммад тура олмай, Шерозга атоси олдиға борди. Султон Зайналобидин Исфаҳон вилоятини тасарруфига олиб, тасхир айлади. Ва бу аҳвол асносида Шоҳ Мансур Тустардин черик тортиб, Шероз дарвозасига келди. Шаҳар ичидаги Шероз содотларидин бир жамоат анга иттифоқ

бўлуб, тобёшлик ва тарафдорлик изҳор эттилар ва Салим дарвозасин очиб, ани шаҳарга кийурдилар. Шоҳ Йаҳё Шоҳ Шужоънунг айвонига ултуруб эрди, ул йақин келгониди отланиб, Саодат дарвозасидин ташқари чиқиб, Йаздқа кетти ва Шоҳ Мансур келиб, ул айвонда тушти ва акасига асло эътироз билдирмади.

Чун Шероз салтанатини Шоҳ Мансур ўз эликига олди, черики била ўшул вилоятдаги қалъаларга Марвиёт⁶⁹⁷ ҳисорини ва ўзга қалъаларни фатҳ қилди ва Абарқўҳқа келди. Ул маҳалда анинг валийси Паҳлавон Муҳаззаб эрди. Шоҳ Мансур ани қамал қилмади ва Шерозқа қайтти.

1376 Султон Зайналобидин Исфаҳонда черик йиғиштуруб, Шоҳ Мансурнунг амирлариким, анинг атоси Шоҳ Шужоънунг тарбиятида бўлуб эрдилар, ҳуқуқи вожибқа риъоят қилиб, анга мойил бўлғайлар, хаёли бирла Шерозга мутаважжих бўлди. Ва Шоҳ Мансур Шероздин алар била мудоффа ва муқобила урушига чиқти ва Истаҳр қалъаси⁶⁹⁸ остида Талоқи Фатин лнги кўфрукида учраштилар. Ва Султон Зайналобидин калака бўлиб, ўз хаёли сурати била дуохоҳлукда қараб тура берди. Шоҳ / Мансур черики ўзларини сувга солиб, нари ўтуб уруштилар ва Зайналобидинни бостилар. Зайналобидин қочиб, Исфаҳонга кетти. Ва Паҳлавон Муҳаззаб Шоҳ Мансурдин қўрқуб, Шоҳ Йаҳё била дўстлук қилди. Ул маҳалдаким, Шоҳ Йаҳё Йазд тоғларидин Абарқўҳга бориб эрди, Паҳлавон Муҳаззаб қалъадин чиқиб, Шоҳ Йаҳёни кўруб, аҳд ва шарт қилиб, ани қалъага кийурди ва ўзи қасрига тушти. Ва Шоҳ Йаҳё қалъага киргондин сўнг бир жамоат фитналиқ кишиларнинг сўзларига кириб, Паҳлавон Муҳаззабни тутуб беркиттилар, Малус қалъасигаким, Йазд қалъаларидин эрди, анда йибарди. Ва анда Шоҳ Йаҳё ишорати билан Паҳлавонни ўлдурдилар. Ва Шоҳ Йаҳё Абарқўҳни забт қилиб, Муҳаммад Қўрчиким, бекларидин эрди, қалъани анга тобшурди ва ўзи Йазд сори қайтиб борди. Ва Шоҳ Мансур Шероздин черик тортиб, Абарқўҳга келди ва ташқаридаги шаҳрини олди. Шоҳ Йаҳёнинг навқари ичкари қалъага қочиб кирди. Ва Шоҳ Мансур бир жамоат кишини анда қўйуб, ўзи Йазд сори борди. Шоҳ Йаҳё бу ҳолдин хабар билиб, Муҳаммад Қўрчиға киши йибардиким, «Қалъани тобшурсун! Бу шарт биланким, алар Йазд сори келмағайлар». Шоҳ Мансур йўлдин қайтиб, қалъани анга бердилар, ва забт қилгондин сўнг Исфаҳон сори мутаважжих бўлди ва ошлигини едуруб, Шерозга ёниб борди. Ва йана йил черик тортиб Исфаҳонга борди, ва бултургидек хароблиқ қилиб, ёнди. Ва Султон Зайналобидин анинг ҳаракотидин бажон келиб, уруг-қийёшига киши йибариб, алардин кўмак тилади. Султон Аҳмад (ва иниси) Султон Боязид Кермондин ва Султон Абу Исҳоқ Сиржондин⁶⁹⁹ чериклари билан кўмакка келдилар. Шоҳ Йаҳё тақи ваёда бериб, Йазддин чиқти, аммо аларга қўшулмади. Ва ўзга Музаффарийлар барча йигилиб, иттифоқ билан 138a қишда / Шероз сори мутаважжих бўлдилар, ва вилоятларни хароб эттилар, хоссатан Гирболни. Ва Шоҳ Мансур черикини йиғиштуруб, шаҳардин чиқти. Алар Гирболдин Гармсир сори бордилар. Шоҳ Мансур бу хабарни эшитиб, алар сори борди. Алар ҳам андин хабар билиб, Фасо⁷⁰⁰ жилгасида Ҳарур мавзёида уруштилар. Шоҳ Мансур аларга музаффар бўлуб, алар қочтилар ва ҳар бири бир сори кетти. Баҳор ўлгонда Шоҳ Мансур йана Исфаҳон сори черик тортти ва шаҳарга таъйин етконда Хужа Азудидин Саидийким, Луристоннинг ҳокими эрди, анча киши йибариб, чорлади. Ул келиб Шоҳ Мансурга қўшқди. Исфаҳонийлар муни эшитиб, шаҳарни тобшурдилар, ва Зайналобидин қочиб, Рай ва Варомин⁷⁰¹ сори борди. Ва Шаҳриёрда етконда Муса Чавқар ани тутуб, Шоҳ Мансур қошида йибарди. Ва Шоҳ Мансур анинг кўзига мил торттуруб, кўзларини зоеъ қилдурди: *Мил ла йарҳам, ла йурҳам*дин андиша қилмади⁷⁰². Андин сўнг икки қатла черик Йазд эшикига элтти ва иккинчи қатлада Шоҳ Йаҳёнинг аноси анга ҳам ано бўлур эрди, икки ўғли билан чиқиб, Шоҳ Мансур қошига келди. Ва анга насиҳат қилди, дедиким: «Шоҳ Йаҳёким, сендин ёши улуг турур, икки ўғли билан бу вилоят била қониъ, Ироқ ва Форсга сенга мусаллам тутуб турур. Сен агар бу вилоят учун анга таъаруз қилсанг, камоли бемурувватлик турур ва эл сенга не деғайлар». Шоҳ Мансур бу сўзни эшитиб, жавоб беролмай Йазд эшикидин кўчуб, Шерозга кетти. Ва бу тўрт-беш йилда Музаффарийлар ичида дойим уруш ва талаш бор эрди. Шёър:

Адув эрдилар бир-бирига мудом,
Хароб ўлди ул мамлакатлар тамом.
Алардин танг эрди худи салтанат,
Ким ун подшоҳ эрди бар мамлакат.

1386 Чун аларнинг тарихида воқиялари мазкур турур/ мундин ортуқ баён қилмадук.

Ул маҳалдаким, соҳибқирони комкор Тустарнинг йақинида хайма ва баргоҳ уруб тушти, Шероз, Исфаҳон ва Абарқўх Шоҳ Мансурда эрди ва ўзи Шерозда ўлтурур эрди. Ва Йазд вилоятида Шоҳ Йаҳё эрди икки ўғли била. Ва Кермонда Султон Аҳмад эрди ва Сиржонда — Султон Абу Исҳоқ.

Соҳибқирон Шероз сори таважжух қилғони

Амирзода Муҳаммад Султон ва иниси мирзо Пир Муҳаммад Боши Ҳотун дарбандидин музаффар ва мансур қайтиб, ҳазрат соҳибқирон ўрдусига келиб қўшулдилар. Соҳибқирон Севинчак Баҳодурни Ҳувайзага йибардиким, Умаршайх мирзони келтургай, ва Хожа Масъуд Сабзаворийким, Али Муъаййиднинг хоҳарзодаси эрди, Тустарга ҳукм қилди ва Сабзавор черикини анга тобшурди ва ўзи черик билан илғор қилиб, рабиъ алохирнинг йигирми бешиди, душанба куни таҳақу йилда, тарих етти юз тўқсон бешда (10.03.1393) давлат ва саодат билан Шероз сори мутаважжих бўлди⁷⁰³.

Амирзода Умаршайх Ҳувайзани олиб, ул вилоятларни забт қилиб, пешкашлар билан келур эрдиким, ҳазратдин анга киши бориб, анга хабар бердиким, соҳибқирон Шероз сори кетти ва «Сенга ҳукме бўлдиким, уруқни бошлаб кейиндин келгайсен!» Соҳибқирон ойнинг йигирми еттисида, чаҳоршанба куни (12.03.1393) Дудонга суйидин кечиб, жумъа куни йигирма тўққузида (14.03.1393) Шўрхон канда суйига етиб тушти. Ва шанба куни, жумада ал-аввал ойининг бошида (15.03.1393) Ром Ҳурмузда⁷⁰⁴ тушти. Отабек Пир Аҳмадким, Лури Бузургнунг ҳокими эрди, пешкашлар билан олампаҳо даргоҳида келиб, бекларни кўруб, беклар ани пешкашлари била соҳибқиронга кўрсаттилар ва ҳазратга мулозим бўлди.

139a Соҳибқирон ўшул куннунг намози пешинида отланиб, йакшанба куни (16.03.1393) Ром Ҳурмуз суйига⁷⁰⁵ етиб тушти. Ва душанба куни (17.03.1393) андин /кўчуб, Заҳра саҳросида тушти ва сешанба куни (18.03.1393) Курдистонда Аргун суйидин ўтуб, Меҳонда тушти. Ва чаҳоршанба куни (20.03.1393) Ширин суйидин ўтуб, Тустар саҳросида тушти⁷⁰⁶. Панжшанба куни (21.03.1393) Кач Ҳусдин ўтуб, Саробхон Бидакда тушти ва одина куни (22.03.1393) Чўлаҳа кентида тушти, йакшанба куни (24.03.1393) Жовидон суйидин ўтуб, Қалъаи Сафид ҳақида сўраб, Навбинжон⁷⁰⁷ саҳросида тушти. Душанба куни (25.03.1393) черикини йасаб, Навбинжондин юруб, қалъага еттилар. Саодат отлиқ бесаодат анда Шоҳ Мансур соридин ҳоким эрди. Назм:

Йаки қалъаким, оти эрди Сафид,
Эрон шоҳлариға ул эрди умид.
Бутон зулфидек печ-печу дароз,
Йўли асру тору ўзи сарафроз.
Анинг кенглиги бир йиғоч бор эди,
Ичи тўла сув бирла ашжор эди.
Йағочлари пурмеваи киштзор,
Булоғи ичида суйи хушквор.
Ўшул қалъа бўлгон бери ҳеч шоҳ
Ани олмагондур ба амри Илоҳ.
Уруш бирла олғони маҳал эрди ул,
Ичи ва таши тўла мол эрди ул.

Ул қалъанинг таърифини ва берклигини шарҳ қилса бўлмас эрди ва бир тоғ ўстида эрди. Андаги тоғлардин баландроқ эрди ва манжаниқ ва раъд

1396

анга ҳеч иш қила олмас эрди ва йули андоғ тор эрдиким, агар уч киши анда турса эрди, ҳама олам тўла душман бўлса эрди, ул йўлдин чиқа олмас эдилар. Ва андоқ берк ерни эҳтиёт учун баъзи ерларини тош ва ганч билан биркишиб эдилар. Ва анинг ичида неча қўш зироат бўлур эрдиким, андаги элга фарогат била озуқ бўлур ва аларга озуқ эҳтиёжи йўқ эрди; ва қўйлари ва галалари анинг ичида юрур эрди. Ва кийик ва сўғун ва ҳар жонувордин анда асру қўб эрдиким, алар доим ов солиб, жонуворлардин олур эдилар. Алқисса, ҳеч нимага эҳтиёжлари йўқ эрди. Мундоқ ерни агар саодатманд икки кунда /олса, таажжуб ери турур. Ва оқиллар билгайким, бу кишида ўзга ҳолати бор ва худойи таолонинг лутфи ва карами бу кишида йўлдош турур, баҳодурлукдин ва черикнинг ишидин эрмас.

Алқисса, ҳазрат соҳибқирон Сафид қалъасига еттиб, неча киши бир неча киши билан қалъа сори бориб, дарвозасига еттилар. Ва черик ҳар соридин келиб сурон солдилар ва соҳибқироннинг чодирини ва шомийнасини тоғ устида чиқориб, тиктилар. Ва ҳазрат чодирига тушуб, ҳукм эттиким, «Черик таваққуф қилмай, қалъанинг тасхирига машғул бўлсунлар!» Черикка ҳукм бўлгондин сўнг мўру малахдек йайоғ ва отлиқ ҳисорга мутаважжиҳ бўлдилар. Амирзода Муҳаммад Султон ўнг қўлдин уруш солдурди. Ва амирзода Пир Муҳаммад ва амирзода Шохрух қалъа сори юруб, уруш солдилар. Ва сипоҳийлар йайоғ бўлуб, андоғ уруштиларким, Баҳром бешинчи кўнда⁷⁰⁸ таажжуб бармоғини тишида қўюб, ҳайрон бўлуб, назора қилур эрди. Шер:

Зи баским, уруш этти ул дам сипоҳ,
Қочиб кетти кун, ниҳон бўлди моҳ.

Кеча бўлгон жиҳатидин диловарлар қайтиб, манзилларига келиб туштиллар. Тонгласи яна ҳукм билан шахзодалар ва беклар ва баҳодурлар қалъага уруш солдилар. Ва муҳолифлар қалъа устидин йамғурдек ўқ ва тош ёғдурур эдилар. Ва мансур черикининг баҳодурлари жонларини хашар айлаб Фарҳодтек тоғ устида чиқтилар. Шайх Муҳаммад, Ийгу Темурнунг навкари Оқ Буға отлиқ, ҳазрат соҳибқирон давлатидин бир ердин чиқтиким, ҳеч кишининг гумонида йўқ эрди, салавот йибариб, алар сори ҳамла қилди. Қалъа эликим, бу ҳолатни кўрдилар, кўнгуллари бузулуб, эликлари сус-тайиб, уруш қила олмай ҳайрон қолдилар.

140a

/Амирзода Пир Муҳаммаднинг кишиси дарвоза йўлидин йўқори чиқтилар, душманларни қовлаб, қалъани олдилар. Ва сипоҳий элидин ҳар кимки, анда бор эрди, барчани тоғдин ташладилар. Ва Муҳаммад Озод Меҳтар Саодат кутволни олиб, соҳибқирон қошига элтиб ўлдурди. Ва Зайналобидинким, Шох Мансур анинг кўзига мил тортиб зоеъ қилиб эрди, бу қалъа ичида бандда эрди. Ани қалъадин чиқариб, соҳибқирон хизматида келтурдилар. Соҳибқирон ани йахши сўруб, қўб иноят ва шафқатлар қилди ва дедиким, «Мен сенинг додингни худой инояти била Шох Мансурдин олайим». Ва хотунларким, ул қалъадин асир этиб эдилар, барчани озод эттилар. Ва Малик Муҳаммад Авбахийни ул қалъада кутвол қўйдурди ва саодат ва иқбол билан қайтиб, ойнинг ўн бирида, сешанба куни (25.03.1393) Навбинжонда тушти. Ва Оқ Буғаким, барчадин бурун қалъа устида чиқиб эрди, анга иноят ва шафқат қилиб, анга хайма ва ҳиргоҳ ва бовурчи хона ва қатор тевалар ва хачирлар ва йахши от ва қумошлар ва олгун камар ва йахши қиз берди. Ва анча нима анга инъом эттиким, сони йўқ эрди. Ул кун анга бир от бор эрди, сўнгги кун анча йароғи бўлдиким, ўз-ўзи била дер эрдиким, «Бу давлатким кўрурмен, ё Рабб! уйқудаму турур ё бедорлукда?» ҳайрон қолиб эрди.

Чаҳоршанба куни (26.03.1393) ҳазрат соҳибқирон саъд толиъи билан юруб, Бавон дарасидин ўтуб, Пири Мардонга тушти ва панжшанба куни (27.03.1393) андин кўчуб, Жаржанда тушти⁷⁰⁹ ва жумъа кунида Жавимга етти. Ва анда ҳар неча Шох Мансурдин хабар сўра эрди, айтурлар эдиларким, «Аёғини нақбад қилиб, сиздин йана бир хабар эшитгач қочар».

Маъқули ҳам бу эрди, қатрани на мажолким дарё билан тенглик талаш қилгай ва ё сағу қарчигай билан урушқай?

/Ҳазрат соҳибқирон Шоҳ Мансур билан урушуб, Шоҳ Мансур ўлғони ҳикояти

Соҳибқирон Шоҳ Мансурдин ҳеч ҳисоб тутмас эрди, ўшул кунда андоқ азамат черикидин икки қўл киши айрилди. Бир қўл кишини ўзига муқаррар қилди ва йана бир қўл амирзода Муҳаммад Султонга муқаррар бўлди ва ўнг қўлда амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгирини тургузди. Ва Темур Хожа ва Оқ Бугани ҳировул қилди ва Муҳаммад Султон мирзони сўлда қўйдурди. Амирзода Шоҳрухни зафардек ўзи қошида тургузди ва Усмон Аббосни қаровул қилдурди.

Бу тариқа билан черикини йасаб, Шероз сори юрубери. Усмонбек душман қаровулини боғлар ичида кўруб, бир чуқурда йашунуб турди, то алар ўттилар. Ва Сайин Темур ва Тамука ва Мавло ва Қаро Муҳаммад ва Баҳром Йасурий каминдин чиқиб, душман қаровулининг кейнида тушуб, Баҳром Баҳодур қилич тортиб, аларга етти ва бировни чопиб тушурди, ва ҳазрат соҳибқирон қошига еткурдилар. Ҳазрат андин Шоҳ Мансурдин хабар сўрди ва таҳқиқ билгондин сўнг юрубери. Ва бир йағоч йўл бориб душман соридин боғот ичидин уч-тўрт минг киши барча жайбалик ва отларини кечим қўйдуруб⁷¹⁰ чиқтилар. Шоҳ Мансур аларнинг ичида муҳолифат қиличини тортиб келур эрди ва Потила ерида⁷¹¹ жумъа кунини намози вақтида ҳазрат соҳибқироннинг ўтгуз минг кишисига ўзини урди ва черик ўртасидин ўтуб, кўтал отларким, черикнинг кейнида туруб эрди, анда етиб, йана қайтиб, соҳибқирон черикига ҳамла қилди. Соҳибқирон анинг баҳодурлуғига тафарруж қилиб туруб эрдиким, Шоҳ Мансур ҳазрат соҳибқиронга

141a мутаважжих бўлуб, от солди ва анда /тургон баҳодур йигитларни бир-бир этти. Соҳибқирон сўнгсини тиладиким, Шоҳ Мансурнинг ишини йасағай. Аммо ул жуҳраким сўнгү анга тааллуқ эрди, қочиб эрди. Ва соҳибқирон бовужуд улким, қошида ўн беш кишидан ортуқ киши қолмайдур эди, таваккал қилиб, аёғини биркитиб, еридин тебранмади. Ва Шоҳ Мансур икки қатла соҳибқиронга қилич еткурди ва ҳазрат Илоҳ иноятидин ҳеч навъ зарар етмади. Ва Одил офтобачи⁷¹² ул ҳазратнинг боши узра қалқонини тутуб турди ва Қиморий Йасовул анда йахши ишлар қилди ва эликига қилич тегиб, мажруҳ бўлди. Ва Маҳмудшоҳ ва Тўқал Бовурчи ва Амоншоҳ ва Муҳаммад Озод душманлар ичида кириб, йахши ишлар қилдилар. Ва Шоҳ Мансур андин қайтиб, гўлга чобти. Ва амирзода Муҳаммад Султон душманининг ўнг қўлдаги кишисини қочурди. Байт:

Бари маймана бўлди тўб-тўла қон,
Адувнинг аламлари бўлди ниҳон.

Мубашшир Баҳодур ва ўзга беклар амирзода билан душманининг кейнида сурдилар. Ва амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгир йаағининг сўл қўлдаги тургон кишисини кўтариб қовлаб йуриди. Ва шаҳзода Шоҳрух туруб урушуб эрди. Ҳазратнинг қочқон черики йана қайтиб жамъ бўдилар. Жалол Ҳамид ва Пирим Сўфий, Юсуф Сўфийнинг ўғли ва Ғиёсуддин Тархоннинг ўғлонлари ҳазрат қошида баҳодурлуқ кўрсатур эрдилар ва йаағи черикини ўқ зарби билан қайтарур эрдилар. Ва Аллоҳдод⁷¹³ қўшуниким, вафо била машҳур эдилар ва Шайх Нуриддин қўшуни ва қўшун бўйи ҳазораи хоссаким, аларни қавчин дер эдилар ва алар гўл эдилар; йана жамъ бўлуб, гўлни йасаб/ турдилар⁷¹⁴. Ва Баҳромнинг қўшуни эрлик кўрсатиб ерлардин тебранмадилар. Ва амирзода Шоҳрух ўн етти ешида эрдиким, ул уруш воқеъ бўлди ва шаҳзода кичик ёши била Шоҳ Мансур билан урушуб, ани суруб, Шоҳ Мансурни тушурдилар ва бошини кесиб, шаҳзода Шоҳрух ҳазрат соҳибқиронга келтуруб юкунуб, бошни ташлади ва фатҳ бўлгон учун муборақбод деди. Ва муборақ тилини дуо билан очиб деди, қитъа:

Душманингнинг бошидур, эй сарфароз,
Ким адувга бўлмасун дунёда бош.
Кимки, тортса қуллугунгдин бошини,
Доимо ёғсун ўшул бош узра тош.

Шоҳ Мансурни ўлдургондин сўнг анга тааллуқ кишилардин ному нишон қолмади. Соҳибқирон музаффар ва мансур бир тена устида чиқиб, шаҳзода-

ларни бир-бир чорлаб, ўпуб қучти ва ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таолога шукур қилдилар. Ва беклар барча йукунуб, муборакбод дедилар ва муғул дастури билан чирладилар ва юкунуб аёғ туттилар⁷¹⁵.

Бу маҳалда душманлардин йана бир жамоат пайдо бўлди, барчаси мукамал ва ораста. Соҳибқирон кишиси ўт ва сувдек алар сори чоптилар. Ва ҳазрат соҳибқирон ва шоҳзода Шоҳрух тақи алар сори юридилар ва сурон солиб чобтилар. Душманлар салобатидин қўрқуб, туролмай, қочтилар ва ўзларини Қалот Сурх тоғи ичида солдилар. Соҳибқирон бекларидин неча кишини аларнинг кейнида йибарди, алар барча йўқ бўлуб кеттилар.

142a Соҳибқирони комрон давлат ва нусрат билан тушуб, тонгласиким, кун чиқиб оламни ўз ҳолидин ёруқ этти, /Шерозга мутаважжих бўлди ва келиб Салим дарвозасига тушти. Ва черик шаҳарнинг тўрт ёнида туштилар. Фармон бўлдики, «Салим дарвозадин бошқа ўзга саккиз дарвозаким, шаҳарда турур, боғлаб очмасунлар!» Ва беклардин неча кишини йибариб, шаҳардин ва маҳаллотдаги улуғлардин, калавиёнлардин мажалка олдики, Шоҳ Мансурга тааллуқ хазоин ва қумош ва от ва хачир ва тева ва гайруху, ҳар неким бор эрди, шаҳардин чиқариб, ўрдуга келтурдилар. Соҳибқирон бўлгон молни бекларга ва баҳодурларга улаштурди. Ва амирзода Муҳаммад Султонни Исфаҳонга йибардики, ул мамлакатни забт қилгай. Андин сўнг мунишийларни чорлаб, фатҳномалар биттириб, Самарқандқа йибарди. Ва амирзода Умаршайхким, кейин қолиб, ўғруқни бошлаб келур эрди ва ҳар ердаким, мухалифлардин хабар эшитса эрди, ул сори бориб кўнгли тилаган-тек мухалифнинг ишини йасар эрди. Навбинжондин ўтуб, Козерунга⁷¹⁶ етиб эрдиким, ҳазратдин киши келдики, «Ўшанда туруб андаги эл-улусни, давлатларни забт қилсун!»

Ҳукм келгондин сўнг шоҳзодаи комкор ул ернинг забтига машғул бўлди ва хотири тилагандек ишни йасади. Йана неча кундин сўнг йана ҳукм келдики, «Бизнинг сори мутаважжих бўлуб келгил!» Шоҳзода соҳибқирон сори мутаважжих бўлуб, Шероз шаҳрига мулозиматиға мушарраф бўлди.

Оли Музаффар Шоҳ Мансур қиссасини эшитиб, барча ҳайрон бўлуб, ҳеч сори боролмай, заруратдин соҳибқирон мулозиматиға юз қўйуб келдилар. Шоҳ Йаҳё ўғлонлари била Йазддин келди ва Султон Аҳмад Кермондин пешкашлар била келдилар. Ва Шоҳ Шужоъ ўғли /Султон Маҳдий ва Шоҳ

1426 Мансур ўғли Султон Ғазанфар Шероз ичида эрдилар.

Соҳибқирон шоҳзодалар била ва беклар била Боғи Майдонда⁷¹⁷ тушуб, бир ой айшу ишрат била машғул бўлди. Шеър:

Фигони арғанун ва илоаи чанг

Солиб эрди жаҳон ичра оҳанг.

Соқийлар ҳар бири моҳи мунаввар,

Тутуб эликларида соғари зар.

Ва Султон Абу Исҳоқким, Шоҳ Шужоънинг ўғлининг ўғли эрди, Сиржондин келди ва пешкашлар тортиб, ҳазратни кўрди. Соҳибқирони одил мамлакат аҳволиға лутф ва марҳамат назарини солиб, адл ва дод эшигини очиб, раёйю ва фақиру бечораларни сўрайбошлади ва Форс мамлакатини шаҳзода Умаршайхқа берди. Ва шоҳзода тўй тартибиға машғул бўлуб, соҳибқиронга йахши тўй бериб, юкунуб, туққузалар тортти.

Соҳибқирон Оли Музаффарни тушуруб, вилоятларни ўз бекларига бергони

Муҳаммад Музаффарнинг авлоди муддати эрдиким, бу вилоятларда подшоҳлиқ қилур эрдилар ва ҳар бири бир шаҳарда ҳоким эрдилар. Ва хутба ва сиккани ўз отларига ўқур эрдилар. Ва ҳар бириға даъвои ул эрдиким, «Вилоятлар барча менга тааллуқ бўлгай». Ва бовужуд улким, бир-бириға қариндош эрдилар, доим бир-бириға қасд этиб, душман эрдилар. Ва агар бириким, бировнинг эликига тушса эрди, ани ё ўлдуруб, ё кўр қилур

эрдилар; ато ўгул ва ўгул ато билан ўшул тариқ эдилар ва аларнинг жиҳатидин раъоят заҳматда эрди.

- 143а Бу маҳалдаким, вилоят соҳибқирон тасарруфида бўлди, барча вилоятларнинг содот ва қазот /ва арбоблари келиб, бу воқеаларни арз қилди ва дедиларким, «Умидимиз сиздин ултурурким, бу вилоятларда йана Оли Музаффарни қўймагайсиз. Ва агар йана буларга бу вилоятларда дахл берсангиз, вилоят бузулур ва фақиру мискин хароб булур». Бу жиҳатдин соҳибқирони динпарвардин душанба куни, жумада ал-охир ойининг йигирми учиди (6.03.1393) ҳукм бўлдиким, «Оли Музаффарни тутуб, беркитесунлар!» Аларни тутуб молларини таладилар. Ва Усмонбек киши йибардиким, Султон Аҳмаднинг хазинасиким, Кермонда эрди, келтурдилар. Ва ҳазрат соҳибқирон Форс вилоятини шаҳзода Умаршайх мирзога берди. Ва амир Бердибек Сари Буга ва амир Зийрак Жаку ва Севинчак Баҳодурни шаҳзода Умаршайх қошида қўйдиким, бир йилгача шаҳзода қошида тургайлар. Ва шаҳзоданинг хосс беклари Беккичик Жетанинг ўгли Баён Темур ва Тукал Ҳинду Қарқара ва Малаш Апардий ва Давлат Хожа ва узгалар мулозиматда эрдилар. Ва Гиёсуддин Барлоснинг ўгли Идикуни Кермон вилоятида даруга қўйди. Гиёсуддинким, Жақубекнинг иниси эрди⁷¹⁸, Йаздни анга берди ва Лолам Қўрчини Абарқўҳда ҳоким қилурди ва бир неча кишини Сиржонга йибарди. Ва ул қалъада Султон Абу Исҳоққа тааллуқ Гударз отлиқ бир киши кутвал эрди. Бу қиссани эшитиб, қалъанинг берклигига эътимод қилиб, қалъани беркитти.

- 143б Соҳибқирон Шоҳ Шужоё ўғлонлариким, кўзларини зоеъ қилиб эдилар, бири Султон Шибли ва бири Зайналобидин эрди, аларни Самарқандда йибарди. Булар Самарқандда бориб, фарогат била ўлтурдилар. Ва Форс вилоятидин йахши ҳунармандларни эв-эли билан кўчуруб, Самарқандда йибарди. Отабек Пир Аҳмадни /иноят кўзи билан боқиб, Луристонни анга берди. Ва Пир Аҳмад ҳазрат соҳибқирон иноятини икки минг эвлук киши биланким, Шоҳ Мансур аларни талаб кўчуруб, Шерозга келтуруб эрди, йана уз юртларига ёниб бордилар.

Соҳибқирон Ироқ сори мутаважжих бўлғони

Жумада ал-охир ойининг йигирми еттисида, жумъа куни (10.05.1393) соҳибқирон Шероздин кўчуб, саодат ва иқбол билан Исфаҳон сори юриди ва ишрат ва шодмонлиқ билан йўлда ов солиб борур эрди. Ва ўн икки кўч била Қумишада⁷¹⁹ ражаб ойининг саккизида (20.05.1393) давлат билан тушти ва ҳукм бўлдиким, «Оли Музаффарни тирик қўймасунлар!» Улуғкичикни ўлдурдилар. Ва ҳар вилоятдаким, алардин киши бор эрди, анда боргон даругалар аларни ўлдурдилар. Байт:

Кўнгул қўйма дунёгаким, бу жаҳон
Эрур бевафо, балки номехрибон.

- Соҳибқирон андин кўчуб, панжшанба куни, ойнинг ўнида (22.05.1393) Исфаҳонга етти. Амирзода Муҳаммад Султон ўтрув чиқиб келди ва ҳазратни кўруб, тўйлар тортти. Соҳибқирон беш кун Исфаҳон шаҳрида, нақши жаҳонда ўлтурди. Сешанба куни, ражаб ойининг ўн бешида (27.05.1393) кўчуб, амирзода Шоҳрухни илгари йибарди, ва Дехи Улвий йўлидин маҳди аъло Сарой Мулк хоним сори мутаважжих бўлди. Ва соҳибқирон тақи Исфаҳондин кўчуб, икки кунда (29.05.1393) Жарбодиконда етти ва андин аро қунуб Ангувон қарйасида туштилари. Ва анда бир жамоат малҳазлар бор эрдиким йааги бўлуб, нагамлар ичида кириб эдилар. Ҳукм бўлди, «Бийик ердин ариқ қазиб, ул нагамларга сувни келтурсунлар!»
- 144а Ҳукм билан черик ариқ қазиб, сувни ул нагамларда /келтуруб қўйабердилар. Ул бадбахтлар сув йўлидин дўзах ўтига бордилар. Ва соҳибқирон кеча анда туруб, тонгласи йакшанба куни (2.06.1393) кўчуб, Бурҳон саҳросида тушти. Ва андин кўчуб, ул саҳрода ов солиб, кўп нима ҳар турлук жониворлардин олдилар. Ҳазрати исматмаоб Сарой Мулк хоним ва Туман ого ва шаҳзодаларнинг ҳарамлари ўғруқдин илгари бўлуб, бу ерда етиб, соҳибқирон дийдорига мушарраф бўлдилар ва пешкашлар ва сочиқлар ва

144a

садақалар торттилар. Ҳазрат соҳибқирон чаҳоршанба куни (6.06.1393) андин кучуб, Фулхур Дара мургзорида тушти. Уч кун анда туруб, тўртинчи (10.06.1393) кун андин кучуб, Ҳамадонга таъйин тушти. Ва анда чодирлар ва оқ уйлар тикиб ўлтурди. Панжшанба куни (12.06.1393) ул юртда шайбон ойини кўрдилар. Ва амирзода Мироншоҳ ўғруқдин илгари бўлуб, соҳибқирон хизматида етиб келди. Ва амир Шамсуддин Аббос ва Ҳожи Маҳмудшоҳ ва Уч Қаро Баҳодурким, ўғруқда қолиб эдилар, Султония йўлидин чериклари била соҳибқирон хизматида еттилар ва соҳибқироннинг муборак дийдорига мушарраф бўдилар. Ва амирзода Муҳаммад Султонким, Исфаҳонда туруб эрди, ул вилоятнинг элини забт этиб, ҳазрат қошида келди. Ва келгон хонимлар ва оғолар Сарой Мулк хоним ва Туман ого бошлиқ соҳибқиронга тўй бердилар.

Соҳибқирони саодатнишон Ҳулогухон тахтини амирзода Мироншоҳга бергони

1446

Соҳибқирон Озарбайжон мамоликини (ва Рай) ва Дарбанди Боку⁷²⁰ ва Ширвонот ва Гилонотни тавобит ва лавоҳиқлари била Румгача амирзода Мироншоҳга иноят қилди⁷²¹. Ва шаҳзодаи жувонбахт /Табриз ва Султония ва ўзга вилоятлардин нешқашлар келтуруб, соҳибқиронни Ҳамадон вилоятида тўй бериб, пешкашларини тортти ва неча кун анда айшу ишрат қилдилар. Ва сешанба куни, ойнинг ун учида (24.06.1393) андин кучуб, амирзода Мироншоҳни Қулоғи сори йибарди ва ўзи ов солиб Илма Қуруқ мургзорида тушти. Тонгласи нусроатшиғор черики тамоми саҳро кизини тутуб, Тумон Тур мавзеида еттилар ва беш кун анда ўлтуруб олтинчи кун андин кучуб, йана ов солиб, ўнг қўл ва сўл қўл бекларини жирга била юруб, Беш Бармоқ саҳросида етиб, жиргалар бир-бирига қўшулуб, қўб жониворлардин олиб, Қулбуча ўтлоғига келиб туштилар. Ва андин кучуб, Ганбузак жилгасида етиб туштилар ва анда шакки қилиб, тўйлар қилдилар. Ва душанба куни (30.06.1393) андин кучуб, тўрт йағоч йўл бориб туштилар.

Амирзода Мироншоҳки,м илгари бориб эди, Қулоғи саҳросидин киши йибардиким, Сариқ Муҳаммад Туркмон тоғлар ичида кириб ўлтуруб турур ва кучини тоғда берк ерларда қўюб, қалин черик йиғиштуруб, муҳолифатдин дам урар эрмиш.

Соҳибқирон Сариқ Туркмоннинг элини чобқонлари

145a

Соҳибқирон бу хабарларни эшитиб, Сафосун қалъасининг йўлидин юруб, уқбадин кечиб, икки кеча-кундуз юруб, Қулоғи мавзеида етти ва Дашти Ҳаҳода ҳукм эттиким, «Душманларнинг йўлларини ва коризларини сақласунлар!». Ва душманларга бир қалъа бор эрдиким, ани Ҳабаший дер эдилар ва ўзга даралар ва берк ерлари тоғ ичида бор эрдиким, йўллари асру қаттиқ эрди. Ул қалъада ва дараларда кириб, йўлларни беркиттилар. Мансур черикининг баҳодурлари ул тоғлар устида чиқиб, қўйлар ва отлар тушурдилар. Ва Барот Хожа Қуқалтош анда йахши ишлар қилди. Аммо қазо ўқи тегиб, вафот бўлди. Ва Шайх Ҳожиким, Қиморийнинг ўғли эрди, ул тақи тоғ устида чиқиб, шеру мардлик кўрсатти. Анга тақи ўқ тегиб, бақо оламига кетти.

Туркмап мансур черикининг баҳодурлуғларини кўруб, аввали Рамазонда (11.07.1393) кечасида ҳар нималариким, бор эди, қўйиб қочтилар. Ва Армон тоғининг уқбаларидин ўтуб кеттилар. Ва мансур черики аларнинг кейнида от ва тева ва хачирлар олдилар. Ва Шайх Темур Баҳодур туркманлар кейнида суруб, қўб киши олиб ўлдурди ва ўзга қолгонлари захмдор бўлуб, юз меҳнат била қочтилар ва Гармсирдин ўтуб кеттилар. Анда бир қалъа бор эрдиким, кофирлар ва габрлар анда турар эдилар. Соҳибқирон алардин хабар билиб ҳукм қилдиким, «Ул қалъанинг тасхирига машғул бўлсунлар!» Ҳаққ Черик ул қалъани ўртада олиб, ҳар соридин уруш солдилар ва ҳазрат ҳаққидин нусрат бўлуб, қалъани олдилар ва қалъадаги элни қириб, ер била тенг қилдилар. Ва

соҳибқирон шоҳзодалар ва беклар била қайтиб, Қулоғи даштида тушти. Рамазон ойининг унида, йакшанба куни (21.07.1393) андин кучуб, аро қунуб, Оқсойда⁷²² келиб, ўрдуға қушудилар. Андин кучуб, ҳар ердаким муҳолифлардин хабар эшитур эрдилар, ул сори бориб, душманларнинг ишини бир сори қилмагунча андин кўчмас эрдилар.

- 1456 Мирзо Мироншоҳни Сарик Қўргонига ва Уч Қаро Баҳодурни Курдтуға йибарди. /Алар бориб ул қалъаларни фатҳ қилиб қайтгилар. Ва ул ерда Хонзода хоним тўй йароғи қилиб, соҳибқиронни тўй берур ҳаёли бор эрди. Соҳибқирон амирзода Муҳаммад Султонни Курдистон дарбандига йибардиким, андағи ўғри ва йўл ургучиларни тутуб ўлдурғай, то йўллар эмин бўлуб, мусулмонлар фароғат била бориб келгайлар. Шаҳзода тўйға турмай алар сори юриди ва Хонзода ул юртда улуг тўй қилиб, соҳибқиронға тўй берди. Андин кучуб, Оқ Булоққа⁷²³ тушди ва рамазон ойини анда ўтқариб, йакшанба куниким, ийд куни эрди (10.08.1393), ийд намозини ўқуб, ийд қилди. Ушул кун шайхулислом Нуруддин Абдуллаҳон Исфароиний, *алайҳир-рахмат вар-ризвонким*, рўзгори машойихларининг ақобири эрди, Бағдоддин Султон Аҳмад Жалойир қошидин элчиликка соҳибқирон хизматиға келди. Соҳибқирон ул азизни қўб иззат тутуб, йахши сўрди. Ва шайхулислом Султон Аҳмадининг сўзини арз қилди. Сўзнинг мазмунни буқим, «Соҳибқиронға тобиъ ва хизматкоримен. Аммо ҳазратдин қўрқиб, мулозиматиға бора олмам!» Ва тўққуз-тўққузлару пешкашларким, йибариб эрди, барчани торти. Ҳазрат аларға боқмади ва Шайх Нуруддинға илми жиҳатидин иззат, хосса тун ва от ва йармоқ бериб, қўп шафқатлар қилиб, ижозат берди.

Соҳибқирони гитиситон Бағдод сори мутаважжих бўлғони

- Соҳибқирон Султон Аҳмад Жалойирнинг элчисини ёндургондин сўнг Бағдод сори мутаважжих бўлди. Ва ҳукм қилдиким, «Амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгир ўғруқни бошлаб Сарой Мулк хоним ва Туман ого ва ўзга оғолар била Султонияға бориб ўлтурсунлар!»/ Бекларға ҳукм бўлдиким, «Черикка жар еткурсунларким, киши бошиға икки саноч ўзи билан олиб туругайким, тоғла сувдин ўтарда керак бўлғай турур». Одина куни, шаввол ойинининг ўн учида, торих етти юз тўқсон бешда, товук йилида (220.08.1393) саодат ва иқбол била отланиб, Бағдод сори мутаважжих бўлуб, Ён Булоқ мавзеида тушти. Ва андин кучуб, кеча-кундуз суруб, тоғлардин ўтуб тушти ва андин кучуб, соҳибқирон ўзи қаровул бўлуб илгари юриди ва Қўра Қўргонға⁷²⁴ етиб, Муҳаммад Туркмонни қочурди ва ҳукм қилдиким, «Черикким кейиндин келур Шахризурдақи туркманларға⁷²⁵ тааллуқ эл-улусларини таласунлар!» Ва анда туруб черикидин бир неча киши олиб, илғор қилиб йўлга кирди. Ва ул йўл асру қаттиқ йўл, тоғлар ва ўқбалар эрди ва тор йўллар эрдиким, қўб ташвиш билан киши андин ўтар эрди. Соҳибқирон кечада муҳаффада кириб ўтқонда машғал била ўтар эрди. Ва черики бўлак-бўлак сўнгидин келур эдилар, токим ҳазрат Иброҳим Йаҳё, *қаддаса Аллоҳ сирруҳу*, мазориға етгилар ва ани Қўббаи Иброҳим Молик дерлар. Андағи элдин соҳибқирон сўрдиким, «Бағдодқа кўкарчин⁷²⁶ йибардингиз?» Алар дедилар: «Бале, йибардук!». Ҳазрат буюрдиким, «Йана кўкарчин йибаринг! Ва хат битингларким, ул курдким кўрдук, черик эрмас эрмиш, туркманлар эмишларким, эв ва эли била қочиб, буён келадулар». Мундоқ хат битиб, кўкарчиннинг аёғиға боғлаб йибардилар. Ул кўкарчин Бағдодқа бориб, Султон Аҳмад хатни ўқуб, хоҳири жамъ бўлди. Аммо эътимод қилмай, аввал боргон кўкарчиннинг хабаридин молини сувдин ўтқарди. Соҳибқирон /андағи мазорни тавоф қилиб, руҳи покидин ҳиммат тилаб, ҳазрат Ҳаққдин нусрат тилади ва мазорининг шовурлариға қўб йармоқ берди.
- 1466 Андин отланиб, Усмон Баҳодурни қаровул қилиб, илгари йибарди. Ва андин Бағдодқача йигирми етти йағоч шаръий йўл турур. Соҳибқирон йўлга кириб, шанба куни, ойнинг йигирми бирида (12.09.1393) Бағдодқа етти. Султон Аҳмад Жалойир Дажла сўйидин ўтуб, кўфрукни бузуб, йасол тортиб туруб эрди. Черикнинг қаросини кўруб, нафир унини эшитиб, таваққуф қилмай қочти, Ҳилла⁷²⁷ сори борди. Черик Бағдоднинг икки тарафидин икки йағоч йўлғача ўзларини сувға наҳангдек солиб, қўшдек ўтгилар. Ва Муҳаммад Озод сувдин кечиб, Султон Аҳмадининг хосса

- кемасиким, анга Шамс от қўйуб эрдилар, топиб, бери келтурди. Соҳибқирон ул кема била сувдин ўтти ва шоҳзода Мироншоҳ черики билан Бағдоднинг қуйи ёнидин Қариятул Уқоб⁷²⁸ мавзёидин сувдин ўтти. Ва Бағдод эли черикининг ўтарини кўруб, ҳайрон қолиб эдилар. Соҳибқирон шоҳзодалар била Султон Аҳмаднинг кейнида елдек сурдилар ва Канбатуда еттилар. Анда Ийбож Ўғлон била беклар юкунуб, соҳибқиронга дедилар: «Сиз давлат била қайтиб Бағдодқа боринг, бизлар Султон Аҳмад кейнида борали». Ҳазрат билдиким, бу сўз давлатхоҳлукдин эрур, қабул қилиб, қайтиб Бағдод шаҳрида келиб тушти ва ҳар нимаким, Султон Аҳмаднинг қолиб эрди, тасарруф қилди. Султон Аҳмад кейнига боргон беклар ул кун юруб, кеча тун қайтиб субҳ эрдиким, Фирот суйиға еттилар. Ва Султон Аҳмад йарим кечада сувдин ўтуб, кўфрукни бузуб кетиб эрди, /Карбало⁷²⁹ йўлидин Дамашқ сори кетиб юриди. Усмон Баҳодур мундин хабар билиб, бекларга дедиким, «Ўзумизни сувга солиб ўтали ва жаҳд қилиб, душманга етқай». Аммо беклар дедилар: «Сувни йақолаб борали. Ҳар ердинким, гузар тобсақ, андин ўтқай». Беклар иттифоқ қилиб юридилар, турт кема тобтилар, ул кемалар билан ўтуб, душман кейинларида сурдилар. Душманлар йўлда борурда чодирларини баъзи ортуқ огир юкларини ташлаб юрур эрдилар. Беклар ул ташлаган чодирларга ва сандуқларга етиб олдилар ва амирзода Мироншоҳ Хиллага бориб, анда турди ва Султон Аҳмад кейнида черик йибарди. Ийбож Ўғлон⁷³⁰ ва Ҳалол Ҳамид ва Усмон Баҳодур ва Шайх Арислон ва Саййид Хожа ва Шайх Али Баҳодур ва ўзга тумон беклари ва баҳодурлари юруб қирқ беш киши йакшанба кун, ойнинг йигирми иккисиди (13.09.1393) Карбало даштида⁷³¹ Султон Аҳмадга еттилар ва ул қирқ беш киши барча бек ва баҳодур эрдилар ва отлари ҳориб эрди. Султон Аҳмад била икки минг киши эрди, алардин икки юз киши қайтиб, булар била урушти. Беклар отларидин тушуб, ўқ-ёйи эликларига олиб, ўқ зарби била душманларни ёндуруб, отланиб, алар кейнида сурдилар. Йана алар тақи қайтиб чобтилар. Йана беклар отдин тушуб, ўқ зарбн билан қочуруб, отландилар. Учунчи қатла ёниб, андоқ илдам чобтиларким, бекларга фурсат бўлмадиким, отлардин тушқайлар. От устидин бир-бирига жапишиб андоқ-андоқ уруштиларким, ҳаргиз мундоқ уруш киши кўрмагон эрди. Усмон Аббос анда йахши қишлар илди. /Аммо эликига қилич тегиб захмлик бўлди. Аммо соҳибқирон давлатидин баҳодурлар душманларни босиб, қочурдилар ва қуб мол алардин олдилар. Ва ул кун ҳаво асру иссиқ эрди ва сув йироқ. Барча баҳодурлар сувсадилар. Ийбож Ўғлон ва Ҳалол Ҳамид неча кишиларини сувга йибардилар, алар боруб қуб жаҳд қилиб, озгина сув топиб келтурдилар. Ийбож Ўғлон ул сувдин йаримини ичти, ҳеч сувсагани таскин топмади. Ҳалол Ҳамидга дедиким, «Бу сув била ҳеч нима бўлмадим, ва ҳалок бўлурмен, агар эй Ҳамид, ул сувким, сенга тааллуқ турур, агар менга берсанг ажаб карам қилурсен ва мундин йахши иш бўлмас». Ҳалол жавобиди дедиким: «Соҳибқирондин эшитибманким, айтиб деди: «Бир кун бир араб ва бир ажам бир йўлда кириб, йўлдош бўлуб турурлар ва бир ёнида кириб, борурлар эрмишлар. Арабда сув бор эрмиш ва ажам сувини ичиб тутанган эрмиш. Ажам сувсаб арабга этиб турур: «Араб эли жувонмардлик била ва карам била машҳур турурлар. На бўлғай, агар менга бир дам сув карам қилсанг?» Араб деди: «Агар мен сенга бу сувни берсам, таҳқиқ билурманким, ўлармен. Аммо агар мен ўлсам йахшироқким, арабнинг карам ва муруввати ҳеч кам бўлмағай ва араб элини номовозаси кам бўлмағай». Араб сувини ажамга берди. Андин бу сўз ёдгор қолди». Ҳалолбек бу сўзни деб, дедиким, «Мен ул арабдек букун иш қилурмен, то чигатой элининг карами оламда ёд қолғай ва билгайларким, чигатой элида не миқдор карам бор эрмиш. Аммо бу шарт биланким, су қошида боргонда арз қилгайсанким, тарих ичида етқайлар». Ийбож Ўғлон қабул қилди. Ҳалолбек сувини анга берди. Ийбож Ўғлон сувни ичиб юриди. Ва Ҳалолбекни ҳам ҳазрат Ҳаққ карами жиҳатидин халос қилди ва кун қайтиб, /саломат ва саодат билан ул чўлдин чиқиб амир ал-муъминин Ҳусайн ибн Али мазори машҳадига еттилар, ва ул мутабаррук мазорни тавоф қилиб, музаффар ва мансур қайттилар. Ва Султон Аҳмаднинг ўғли Алоуддава ва хотунлари барча эликка тушти. Султон Аҳмад ўғлон-ушогидин кўнгул узуб, бир неча киши била бошини олиб кетти. Беклар асирлар била ва моллар била қайтиб, ҳазратнинг хизматида келдилар. Ва Ийбож

Ўғлон Жалолбекнинг қиссасини ҳазрат қошида арз қилди. Соҳибқирон Жалолбекни қўб махтаб дедиким: «Сенинг йахшилигинг бизга қўб тегиб турур. Аммо бу йахшилиқки Ийбож Ўғлонга қилгонсен, барчадин йахшироқ турур», деб Жалолбекга қўб иноятлар қилди.

Ва бу ҳикоятни анинг учун бу китобда баён қилдуқким, оқил кишилар билгайларким, мурувват ва қарам ҳам Холиқ қошида ва ҳам халойиқ қошида йахши иш турур. *Валлоҳул муваффақ ва илайҳи туржаъул умур*⁷³².

Амирзода Муҳаммад Султон йул урғувчиларнинг ишини бир сори қилиб қайтқони

1486 Амирзода Муҳаммад Султон Бағдод юришидин илгари Курдистонга бориб эрди, то андаги ўғри, ҳаромиларнинг ишларини бир сори қилгай. Анда бориб, аларга тааллуқ тоғларга кириб, ул муфсидлардин қўб кишилар ўлдурдилар ва баъзини мутиъ қолдурди. Ва алардин етти юз кишиким, Шомихдаги тоғ ичидаги қалъасида бориб туруб, ул қалъани беркитиб ўлтуруб эрдилар, алар сори бориб, ул қалъага етиб, урушуб, фатҳ эттилар ва андаги кишиларни тоғ устидин ташладилар. Ва ул йўллардинким, юз, уч юз киши йароқлиқ ўта олмас эрди, андоқ бўлдиким, икки киши, /уч киши фароғат билан юрур эрди. Ва шаҳзодаи жувонбахт аларнинг ишларидин фароғат топиб, Боши Хотун дарбандидин ўтуб, Бағдод сори мутаважжих бўлуб, Бағдодда соҳибқирон хизматиға келиб, анинг дийдорига мушарраф бўлди. Ва неча кундин сўнг соҳибқирон шаҳзодани Восит⁷³³ шаҳриға забт қилгали йибарди. Ва амирзода Мироншоҳға киши йибардиким, «Ҳилладин Басраға бориб, ул ерларни забт қилсун!» Соҳибқирон фармонладиким, «Султон Аҳмаднинг ўғлонларини ва хотинларини ва Бағдод шаҳридин йахши ҳунароманд кишиларни кўчлари била Самарқандда элтиб борсунлар!»

Ва Хожа Абдулқодирким, мусиқий илмида оламда машҳур ва нодир-ул аср эрди, ани тақи Самарқанд йибарди. Ва фатҳномалар Самарқанд ва Хоразм ва Озарбайжон ва Форс ва Ироқ ва Хуросон ва Зобулистон ва Мозандарон ва Табаристон ва ўзга вилоятларга битиб туруб йибардилар. Ва соҳибқирон икки ой Бағдодда айшу ишрат қилди. Эшиттиким, Бағдод вилоятида асру жоғир қўб турур, ҳукм бўлдиким, «Ҳар ердаким, жоғир тобсалар барчани Шатт суйига⁷³⁴ тўксунлар!» Сувчилар юруб, ҳар ердаким жоғир тобтилар, дарёға тўктилар. Ва Бағдод аҳли моли омон қабул этиб, муҳассиллар ул молни тушурдилар.

Соҳибқирон Миср вилоятининг подшоҳиғаким, оти Барқуқ эрди, элчи йибарғони

149a Соҳибқироннинг ҳиммати ул эрдиким, йўллар анинг аййоми давлатида эмин бўлғай ва худой бандалари ҳар сориқим борсалар, аларга ташвиш ва тараддуд бўлмағай, фароғат била бориб келгайлар. Мунга қўб саъий қилур эрди. Бу жиҳатдин Шайх Содаким, машҳури рўзгор эрди, соҳибқирон ани элчиликка Миср вилоятиға Барқуқ⁷³⁵ шаҳриёр қошида/ тухфалар била йибарди. Ва сўзи бу эрдиким, «Мундин бурун подшоҳларким, Чингизхон наслидин эрди, алар била мухолифат қилур эрмишлар. Бу жиҳатдин Шом элиға ва андаги вилоятларға ташвиш тегар эрмиш. Охирда аларнинг ароларидида йараш бўлуб, вилоятлар амон бўлгон эрмиш. Ва подшоҳ Саъид Абу Саъидхон, *анара Аллоҳ бурҳонуху*, раҳмати Ҳаққа кетиб, Чингизхон наслидин Эрон вилоятида подшоҳи қолмади. Ва ҳар мамлакатда бир киши бош чиқариб, элулус ва вилоятлар хароб бўлуб эрди. Бу маҳалда ҳазрат Ҳаққ иноятидин Турон ва Эрон мамлақати Ироқи Арабғача бизга мусаххар бўлди.

Энди мусулмонларнинг неххоҳилиғи бу турурким, ҳамсойалиқ ҳаққини ритьоят, аромизда бориш-келиш бўлғай ва икки тарафдин доим элчи бориш-келиш қилгай. Ва бир-биримиздин хабардор бўлғайбиз, то йўллар омон бўлуб, мусулмонлар фароғат билан бориб келгайлар ва эл ичида осойиш ва фароғат бўлғай. *Вассалому аъло ман-ит таба'ал ҳудо. Вал ҳамду ли-Ллаҳи Раббил 'аламин».*

Ҳазрат соҳибқирон Тикрит⁷³⁶
қалъасига бориб, фатҳ қилгони сўзи

Андин сўнгким, Бағдод шаҳрини олдилар, бозургонлар ва мусофирлар ҳазрат қошида келиб, арз қилдиларким, «Бу йақинда қалъа турурким, ани Тикрит дерлар, асру берк ер турур. Ва бир жамоат ўғрилар анда йиғилиб, мусулмонларнинг йўлларини боғлаб турурлар ва ҳеч киши андин саломат ўта олмас. Ва доим Миср ва Шомдин келгон ва боргон карвонларга музоҳим бўлурлар ва неча йиллар турурким, алар ул ерни мақом қилиб турурлар ва ҳеч подшоҳ бориб ул қалъани олмайду. Бу жиҳатдин қўб мусулмонлар ташвишда турурлар».

1496 Ҳазрат соҳибқирон бу сўзини эшитиб дедиким, «Бизнинг ҳимматимиз ва мақсудимиз бу юрумоқдин/ бу турурким, мундоқ нималарни мусулмонларнинг бошидан кетарсак⁷³⁷. Эмди бизга фарз бўлдиким, бу ишнинг фикрини қилгайбиз». Ҳукм эттиким, «Бурҳон Уғлон ва Йатиқ Сўфий ва амир Жалоул Ҳамид ва Шоҳ Малик ва Саййид Хожа ва Шайх Али Баҳодур отланиб қалъа сори юруб, қамалга машғул бўлсунлар!» Алар ҳукм била отланиб, турмай, кеча-кундуз суруб, етиб қамал қилиб ўлтурдилар. Соҳибқирон Бағдоддин тушкон молни бекларга улаштурди. Ва амир Усмон Аббоским, Карбалода захм еб эрди, ани ўғруқ била Бағдодда қўйди. Ва анга «марҳам баҳо» деб, ҳар кунда минг олтун кўпнакий муқаррар қилдурдиким, шаҳардин бергайлар.

Андин сўнг давлат била отланиб, шанба кунда, зулҳижжа ойининг йигирми тўртида (31.10.1393) кўчуб, Шайх Баҳлул мазорига тушти. Ул мазорни тавоф қилиб, руҳи покидин ҳиммат тилаб, амирзода Шоҳрухни манглай этиб отландурди ва йакшанба куни (2.11.1393) Дажла суйининг юқорисидин таважжух этиб отланиб, бир ерда тушди⁷³⁸. Ва душанба куни (3.11.1393) бир улуг кўл йақосида тушти⁷³⁹ ва андин кўчуб, Онага тушти ва чаҳоршанба куни (5.11.1393) Баҳрияда тушди ва панжшанба куни (6.11.1393), етти юз тўқсон олтинчи йил муҳаррам бошида Ҳарбия қишлоғида тушти ва жумъа куни (7.11.1393) кўчуб, Банди Асорга келди. Кеча анда туруб, тонгласи (8.11.1393) бир юлғунлук ерда қўнди. Ул ерда бир киши шер кўруб, соҳибқиронга хабар келтурди. Соҳибқирон шерни олмоқ учун отланди. Ул ердин беш шер чиқти, баҳодурлар ҳар беш шерни ўқ била ўлдурдилар. Ва андин ўтуб, йакшанба куни (9.11.1393) Тикрит қалъасига еттилар, ва наққора ва кавс ва бурғу чалиб, сурон солиб, ҳазрат учун қалъа ўтрусидида оқ уй ва чодирлар тиктилар.

150a /Соҳибқирон давлат билан келиб тушти. Бу маҳалда Мосул⁷⁴¹ ҳокими Ер Али ва Ирбилнинг даругаси Шайх Али Ўйрот тўққузлар ва пешкашлар била келиб, ҳазратни кўрдилар. Ҳазрат аларни йахши кўруб сийлади. Андин сўнг буюрдиким, «Черик қалъа урушига машғул бўлсун!» Бу қалъа бир тоғ устида воқиф бўлуб, бир ёниндин Дажла суйи борур эрди ва бу қалъа бино бўлгонидин бери ҳеч подшоҳ ани мусаххар қилмагон эрмиш. Ва ичида Ҳасан отлиқ киши ҳоким эрди. Ва бу кишининг иши бу эрдиким, доим йўлларни тутуб, карвоиларни уруб, молларини олиб, қалъага кийуруб ўлтурур эрди. Ва ҳеч подшоҳга бош индурмас эрди, ва мол ва хирож бермас эрди, ўзи уруб, ўзи сураб эрди.

Алқисса, соҳибқироннинг хабарини эшитиб, кўнглида ваҳм тушуб инисини пешкашлар била ва нисъ ва тазарруъ била соҳибқирон хизматида йибарди. Ҳазрат ани йахши кўруб, от ва тўн бериб, агосига йибардиким, «Бориб Ҳасанга мандин дегилким, ҳеч тараддуд қилмасун ва қўрқмасун ва бот бизга кўра келсун!» Иниси қайтиб, ҳазратнинг шафқатдин дегон сўзларини анга деди. Аммо ул бедават қўрқунчдин қалъадин чиқмади ва муҳолифатда кўнгул қўйуб, урушга машғул бўлдилар. Ва мансур черики этакларини белларига уруб, ҳисорга мутаважжих бўлуб юридилар. Ва манжаниқлар йасаб, тош захми била аларнинг эвларини бузулдилар. Сешанба куни (11.11.1393) Ҳасан аносини қалъадин чиқориб, соҳибқиронга йибарди, неча от ва пешкашлар била ва ажзу зори била арзадошт қилдиким, «Бизга ул ҳадд йўқ турурким, чиқиб аларнинг дийдорига мушарраф бўлгайбиз. Агар соҳибқирон гуноҳимдин кечиб, шафқат қилсалар ўғлум била инимни мулозиматларига қўллук қилмоқ учун йибарайим». Соҳибқирон аносини йахши кўруб,

1506

дедиким, «Гуноҳини сенга бағишладим. Бориб ўғлунгни йибаргил. Гар кел-маса неча мусулмоннинг қони анинг бўйнида бўлгуси турур». Бу хотун ул сўзлардин андишанок бўлуб, қайтиб қалъага кириб, ўғлига соҳибқирон дегон сўзларни деди. Ул қалъадин чиқмай, заруратдин уруш қилмоққа машғул бўлди. Ва соҳибқирон черики қалъага нағам солмоқ била машғул бўлди. Ва Шайх Али Баҳодур (ўғли Саййид Хожа бошқа баҳодурлар била) нағам солиб, бир буржга етиб, ул буржнунг тубини бўшади ва кечада ул буржни бўшадилар ва буржни тушуруб, қилич зарби била душманларни қовлаб, ташқи қалъани олдилар. Алар жон қўрқунчидин ички ҳисорга қочиб кирдилар, ва амир Ҳасанга қўрқунчулғи ортиб, беркка кўнгул қўйиб, қалъани беркитти. Ҳукм бўлдики, «Бу қалъага тақи нағамлар солсунлар!» Ва ҳар кишига беклардин бир ер муқаррар қилдурди ва баҳодурлар ишларига машғул бўлдилар. Ва нағам солиб, ўзга қалъа таъйин битиб, тошга етгилар⁷⁴³. Ҳазрат давлатидин ўттуз беш қари тошга етиб, ул тошда нағамлар солиб, гори пилдек тешуклар қаздилар. Ҳасан бу ҳолатни кўруб ҳайрон қолди, киши йибардиким, гуноҳини тилаб, амон тилагай. Соҳибқирон дедиким, «Ул чиқмағунча амон йўқ турур». Тонгласи йана зори ва тазарруъ қилиб, шоҳзода Шохрух қошида киши йибарди. Ва айтиб йибардиким, «Шаҳзодадин умидим ул турурким, гуноҳимни / соҳибқирондин тилагайсиз!» Шаҳзода жувонбахт лутф ва карамидин келиб соҳибқиронга Ҳасанбекнинг сўзини арз қилди⁷⁴⁴. Соҳибқирон деди: «Ўзи чиқиб келмағунча ва ўғрилиқ ва қарчиликдин тавба қилмағунча узри қабул бўлмас. Ва агар чиқиб келса, ҳар аврлукким, анинг хотири тиласа, ўшандоқ бўлгуси турур». Ва инисини шоҳзодага йибариб эрди, ҳазрат инисига этти: «Бориб бу сўзларни анга дегил: агар чиқиб келмаса сен ҳам анинг қошида ўтургил». Иниси анга бориб соҳибқирон деган сўзларни деди. Ул дедиким: «Биз бу ерда муддати турурким, ато-атоларимиз бу ерда ҳукумат қилгон турурлар. Ҳаргиз ҳеч подшоҳга мутиъ бўлмағондурлар ва ўз боши билан ҳар неким, кўнгуллари тилагон турур, қилибтурлар. Ва ҳоло, агар биз чиқсак, ул кишиларким аларнинг молларини олиб, бизда тилагуси турурлар. Соҳибқирондин ҳукм бўлгусидурким, ҳар нимаким олиббиз, ёндурабергайбиз ва анинг уҳдасидинким чиқа олғай ва бизларни қўб азоблар қилгуси дурурлар. Ҳеч нима мундин йахшироқ йўқ турурким, то бизда жонимиз бўлгунча урушқайбиз». Ўғрилар барча йакжиҳат бўлуб, уруш наққорасини чалдилар.

Соҳибқирон аларнинг наққора унини эшитиб, ғазаб ўти бошига тутшиб, фармон бўлдики, наққора ва нафиларни чалдилар, андоқким олам ичра зилзила тушиб, тоғлар ваҳмдин титраб, *ал-қори'ату ма ал-қори'а*⁷⁴⁵ йақин эрдиким, *ихнил-манфуш* дек⁷⁴⁶ фано елига боргай. Шейр:

Чу солди сурон анда отлиғ, йайоғ,
Алар ваҳмидин титради дашту тоғ.

1516 Ва соҳибқирон бир баланд ерга чиқиб, тафарруж қилур эрди. Қалъага еткургон нағамлар ичида йағочлар қўйиб эрдилар ва ўтун била тўлдуруб / эрдилар андин бурунким, ўт қўйсалар қалъанинг бир ёни йиқилди. Қалъадаги эл фидоийлартек, раҳна бўлгон ерда туруб урушур эрдилар. Ҳукм бўлдики, «Черик барча урушқа мутаважжих бўлсунлар ва нағамлар ичидаки йағоч ва ўтунга ўт қўйсунлар!» Баҳодурлар қалъага мутаважжих бўлуб, нағамларга ўт қўйдилар. Нағамдаги йағоч куйиб, қалъанинг томи йиқилди ва ул бурждаким, Йатиқ Сўфий нағам солиб эрди, ул бурж йиқилди. Йигирми беш киши душмандин қўйи тушти, қалъа эли бу ҳолатни кўруб зори ва тазарруъ била бекларга киши йибардилар, то аларнинг гуноҳларини соҳибқирондин тилагайлар. Беклар келиб ҳазратқа арз қилдилар. Соҳибқирон эшитмай, черик қалъага ёпишуб, олди ва Ҳасанбек била ҳар кимки, ул қалъада эрди, барчани тутуб бўйинларини боглаб, ҳазрат қошида келтурдилар. Фармон бўлдики, «Раъийатни сипоҳийдин ажратиб, раъийатқа нима демасунлар ва сипоҳийларни ўлдурсунлар!» Ҳукм била ул ўғриларни барчани ўлдурдилар ва тавачилар бошларидин миноралар қўпордилар. Ва бу муборак фатҳи душанба куни, ойнинг йигирми олтисиди (1.12.1393) муюсар бўлди. Ва ул қалъадин бир томни қўйдиларким, эл кўруб билгайким, бу қалъа нечук йаралмиш ва нечук муни мусаххар қилиб турурлар. Ўзга бўлгон томни ер била тенг қилдилар.

Соҳибқирон қайтиб боргонда кейнида боргон шаҳзодалар келиб қўшулгонлари сўзи

152a

Шаиба куни, сафар ойининг аввалида (6.12.1393) қайтиб борурда йўлда ушалди ва шаҳзодаларким, душман кейнида бориб эрдилар, Ироқи Араб вилоятида ҳар тарафдин ёндилар. Ва амирзода Муҳаммад Султонким, Воситқа бориб эрди ва амирзода Мироншоҳким, Ҳилладин Басрага бориб эрди ва беклар барча юруб, дарёлардин кечиб, саҳроларда юруб бениҳоят мол олиб ёндилар. Ва йўлдаги /арабларким, йўлларни тутуб, қароқчилик қилур эрдилар ва Басра ва Восит шаҳрини забт қилиб мол ва хирож бўйунларига қўйдилар. Ва ҳар кимки, мутиъ бўлмай мухолифат қилди, бошини кесдилар. Амирзода Мироншоҳ сарбадол мулкларидин бировни Басрада қўйуб, Шатт ал-Арабдин ўтуб, амирзода Муҳаммад Султонга қўшулди, ва бирча беклар ва баҳодурлар келиб қўшулдилар. Ва андин юруб, Ҳарбия мавзеида етиб, соҳибқиронга келиб, муборак дийдориға мушарраф бўлдилар.

Бағдод мамлакати ва Ироқи Араб мусаххар бўлгонидин сўнг бу вилоятларни Қаро Қўйлуқ ва Оқ Қўйлуқ туркманларининг улуғларига берди. Бу шарт билаким: «Бу чоққача вилоят эйясиз эрди; ҳар кимнинг қўнгли не тилар эрди, қилур эрдилар. Эмди итоат аёғларини хизмат йўлига қўймак керак ва мусулмонларга мазоҳим бўлмамак керак; ва корвонларга зарар-заҳмат бермамак керак, то худой бандалари йўлларда фароғат била бориб келгайлар. Бу тариқ била амал қилсангиз, наким хотирингиз тиласа, ўшандоқ бўлгуси турур. Йўқ эрса ҳар не кўрсангиз ўзунгуздин кўргунгуз турур». Бундоқ насиҳатлар қилиб ҳар бирига бир вилоятқа йибарди.

Бу маҳалда амир Усмон Аббос ўғруқ била Бағдоддин келиб, соҳибқирон ўрдусига қўшулди. *Вал ҳамду ли-Ллоҳи Раббил оламин.*

Соҳибқирон Диёрбакр⁷⁴⁷ сори борғони

1526

Соҳибқирони никушиёз Ироқи Араб тасхиридин сўнг Диёрбакр сори мутаваясжих бўлди. Хожа Масъуд Сабзаворийни Бағдоднинг муҳофизатиға йибарди ва буюрдиким, «Раъёйю ва фақиру мискин аҳволларидин хабардор бўлгайсен ва содот ва уламони йахши иззат тутқайсен!»⁷⁴⁸ деб, ани Бағдод сори йибарди. Ўзи Диёрбакр сори мутаваясжих бўлди ва амирзода Мироншоҳни беклар билан Бағдод суйининг юқориси сори йибарди ва сувга кўфрук боғлаб, / овоза солдиким, «Қайтарбиз!», то ҳар ердаким, мухолиф бўлса, муни эшитиб, хотири жамъ бўлгай⁷⁴⁹. Ва черикидин ўн кишидин бир киши олиб, ўзгаларни ўғруқда қўйуб, амирзода Муҳаммад Султон ва Ғиёсуддин Тархон ва Уч Қаро Баҳодурни ўрду муҳофизати учун ўрдуда қўйдурдиким, ақарин келгайлар. Ва нусратшиёз черики таъжил била сув юқорисиди юруб, Тавқдин⁷⁵⁰ ўтуб, Киркўк⁷⁵¹ қалъасига еттилар. Қалъа эли итоат йўлидин илгари келиб, соврин тортиб, соҳибқироннинг муборак дийдориға мушарраф бўлдилар. Соҳибқирон ул қалъани амир Али Мосулийға суюрғал берди. Бу маҳалда Қизил Мир Али Уйрот ва Пир Али ва Жаҳонгир олампаҳо дарғоҳида келиб, давлат мулозиматқа мушарраф бўлдилар. Ва ҳар ердаким, даруга ва кутвол бор эрди, барча келиб бандалиқ камарини белларига боғладилар. Ҳазрат соҳибқирон ҳар бирини бир навъ иноят ва шафқат қилиб сўрди. Барчага зарбофт тўнлар била олтун камарлар берди ва аларнинг ўғлонлари била хотунларига қумошлар ва олтун ва жавоҳир иноят қилди, то ўғлонларига қаралгайлар ва қизларига жаҳиз йасагайлар. Ва андин давлат ва иқбол била юруб, (чаҳоршанба куни) Ирбил мавзеиға етишти. Ул ернинг ҳокими (Шайх Али) йахши пешкашлар тортиб, тўй берди. Соҳибқирон анда бир кун туруб, тонгласи Катта Зоб суйиға⁷⁵² келиб тушти. Жумъа куни сувдин ўтуб, Мосул суйиға етиб тушти, Жиржис пайғамбар ва Юнус алайҳиссаломнинг мазорига бориб тавоф қилди ва ҳар мазорға ўн минг олтун кўппакй бердиким, қабрлари устида гунбаазлар йасагайлар. Ва фақиру мискинға қўб садақалар берди. Ва амирзода Мироншоҳ ҳукм била андағи эллар устида бориб мусаххар қилмоқ учун элларни боқтуруб, ёниб келиб, соҳибқиронга қўшулди.

Ҳазрат соҳибқирон, Ёр Аликим, Мосул даругаси эрди, ани гажирчи қилиб, тун қайтиб, Руҳа сори мутаважжих бўлди, ва туман беклари черик тартибини қилиб, булак-булак юридилар.

Борурда Султон Аликим, Мардиннинг⁷⁵⁴ ҳокими эрди, мутобитат йулидин кириб, ўтрав кишисини изҳори муҳаббат ва ихлос қилди. Соҳибқирон сафар ойининг охирида (3.01.1394) Мардинга етиб, киши йибардим, «Биз Миср ва Шом сори мутаважжих бўлдук. Сен бизнинг сўнгимизда бот келгайсен!» Ва андин ўтуб Раъсатга⁷⁵⁵ тушти ва барча черикини юртовул йибарди. Черик бориб Ҳусайн⁷⁵⁶ вилоятини ва Қаро Қўйлуқни талаб, от ва тева ва қўй сонсиз олдилар ва қайтиб ўрдуға қўшулдилар. Андин кўчуб Руҳага еттилар: Кузак отлиқ биров ул қалъанинг даругаси эрди. Баъзи раъийатлар била қалъадин чиқиб, бир бийик тоғда бордилар. Соҳибқирон бир неча бек черик билан аларга йибарди. Беклар бориб барчани талаб, асир қилдилар.

Ҳазрат шаҳзодалар била ва беклар била шаҳарга кирдилар. Ва шаҳардаги иморат барча тошдин эрди. Ва айтурлар ул шаҳарни Нимруд⁷⁵⁷ йасагон турур, ва Иброҳим Халилни, алайҳиссалот вассаломки, анда ўтқа солгондур ва ул ўт нишонаси зоҳир бор турур.

Соҳибқирон ул ерда бориб, тафарруж қилиб, чашмада ғусул қилди. Ўн тўққуз кун анда турдилар. Ва суҳбатлар тутуб, баъзи кишиларга иноят ва шафқатлар қилди ва туркманлардин қўб киши келиб мулозим бўлди. Ва Ҳисн Кайф⁷⁵⁸ даругаси анда келиб, йахши хизматкорлиқ қилди. Ҳазрат тақи ани йахши кўруб, иноятлар қилди.

1536

Мардин ҳокими аҳду шартига вафо қилмай, муҳолифат тариқаси андин зоҳир бўлди. Ҳазрат деди: «Раво /бўлмас буким, йаағини вилоят ичида қўйуб, ўзга сори борғайбиз». Бу жиҳатдин панжшанба куни, рабиъ ал-аввал ойининг йигирми олтисида (29.01.1394) давлат ва саодат била отланиб Мардинга мутаважжих бўлди. Бу маҳалда Арзин⁷⁵⁹ ҳокими Султон Али келиб, пешкашлар тортиб, соҳибқиронни кўрди. Ва Ботмон⁷⁶⁰ даругаси ҳам келиб хизмат давлатига мушарраф бўлди.

Маҳди аъло Чўлпон Мулк ого ва Дилшод ого ўттуз беш кун эрдиким, соҳибқирондин айрилиб, ўғруқда қолиб эдилар, илгари келиб бир тепа устида ҳазрат соҳибқирон дийдорига мушарраф бўлдилар. Ва ўғруқ тақи Мардиндин ўтуб келиб, ҳазратқа қўшулдилар. Ва соҳибқирон черикни тартиб этиб Мардинга юриди, етти йағочга етканда Чимликда тушти. Малик Иззуддинким, Жазира ҳокими эрди, ҳазрат қошида мулозимат учун келди. Пешкашлар тортиб, моли хирож қабул қилиб, ижозат тилаб қайтти. Иса ҳазратнинг келуридин хабар топиб, хизматқа келди ва қўб пешкашлар тортти, йахши отлар ва хачирлар ва тевалар тортиб, ҳазратнинг дийдорига мушарраф бўлди. Ҳазрат сўрдиким, «Не жиҳатдин кеч келдинг?» Узрлар била нияз ва тазарруъ қилиб, деди: «Баъзи нималар воқиб бўлгон жиҳатидин келурга тақсир бўлди». Ҳазрат лутф ва карамидин ўзга ҳеч нима демай, тўн кийдуруб, от миндурди ва андин кўчуб, Мардинга йақин бир тоғ этагида бориб тушти.

Амирзода Умаршайх шаҳид бўлғони сўзи

154a

Шаҳзода Умаршайхким, асру оқил ва доно ва баҳодур эрди, соҳибқирон ани Форс вилоятида қўйуб эрди. Бир йилгача Форс вилоятида муҳолифлардаги қалъаларни фатҳ қилди. Чун Истаҳр қалъасини ва Фадак қалъаси ва Гармисирда Шаҳриёр қалъасини, буларни барчасини олди ва Сиржон қалъасиниким, баъзи беклар ани қамал қилиб, ҳануз олмайду эдилар, шаҳзода / анда бориб эрди. Соҳибқирон ул вақтда Миср ва Шом сори мутаважжих эрди ва Диёрбакр сори борғонда шаҳзодаи мушори илайҳига киши йибариб эрдиким ва ул киши ул маҳалда еттиким, шаҳзода ул қалъани қамал қилиб ўлтуруб эрди. Шаҳзода соҳибқирондин хабар билиб, Идику Барлос ва Шоҳшоҳонким, Сейистон даругаси эрди ва Пир Али Сулдузни ул қалъага қўйуб, ўзи Шероз сори мутаважжих бўлуб, анда бориб, йароғини қилди. Ва

Севинчакбекни Форс мамлакатининг забти учун қўйуб, ўзи ҳазрат соҳибқирон сори мутаважжих бўлди. Ва Севинчак Қўхандиз қалъасиниким, Шоҳ Шужоъ бузуб эрди, иморатига машғул бўлди. Ва шаҳзода черики билан Шулистон йўлидин юруб, Курдистондин ўтуб, йўлда бир қалъада еттиким, ани Хурматур дер эдилар ва оз киши анда бор эрди. Шаҳзода тафарруж қилмоқ учун ул қалъага йақин келди ва бир нодон бадбахте қалъадин ўқ отиб, қазодин ул ўқ шаҳзоданинг шуркига тегиб шаҳид бўлди. Фарзанди аржуманди шаҳзода Пир Муҳаммад ва беклари ҳайрон қолиб, ҳеч чора тонмадилар. Ва бу воқеъа киш ўртасида, рабиъ ал-аввал ойида, етти юз туқсон олтида, товук йилда (январ, 1394) воқеъ бўлди. Ва шаҳзода қирқ йил йашаб эрди. Черик йигламоқ ва ун тортмоқ ва фарёд била машғул бўлуб, ул қалъани ер била тенг қилдилар ва ҳеч кишини анда тирик қўймадилар.

1546 Бу хабар ўрдуга етти, беклар ҳайрон қолиб, на ул қувватким, ҳазрат соҳибқиронга арз қилгайлар ва на тоқат улким, йашургайлар. Барча иттифоқ қилиб, бир хилватда арз қилдилар. Соҳибқирон бу сўзни эшитиб, *ва ма сабрака илло би-Ллоҳи*⁷⁶² /йўсуни била таҳаммул қилиб, қазога ризо бериб, муборак тилини бу оят билаким: *Инна ли-Ллоҳи ва инна илайҳи ражиъуна*⁷⁶³ очиб, йигламай ва хуруж қилмай тик турди. Ва Форс вилоятини тавобиълари била шаҳзода аржуманд Пир Муҳаммадқа бердиким, Умар-шайх мирзонинг ўғли эрди, ва амирзода ўп ёшида эрди. Нишон битиб, Уч Қаро Баҳодурга ҳукм бўлдиким, «Нишонни олиб бот юруб, шаҳзодани олиб қайтиб Форс вилоятига бореун!» Уч Қаро Баҳодур таъжил била юруб Жирбатуға аларға етти, нишонни кўрсатиб амир Бердибек ва амир Зийрак Жаку бир неча киши билан ўрдуга бордилар. Ва шаҳзода Пир Муҳаммад атосининг беклари била ва Уч Қаро била Шероз сори етиб борди. Ва шаҳзоданинг сўнгагини Шерозга элтиб амонат қўйдилар ва неча кундин сўнг хотунлари Севинч Қутлуқ ого ва Бек ого ва Малик ого ва ўгли амирзода Искандарким, кичик ва ҳануз сут эмар эрди, тобутни Шероздин Кешга элттилар. Анда соҳибқирон йасагон бақъада қўйдилар. Ва ҳазрат соҳибқиронгаким, ҳазрат Ҳаққ таборак ва таоло давлат каромат қилиб эрди, ул ҳазрат айёми давлатида Кешда бир олий иморат солди, Шайх Шамсуддин Кулорнинг (ва падари бузруквори амир Тарагай) йақинида. Ва ул ҳазратқа муваффиқат қилиб, алар тақи анда иморатлар солдиларким, агар ажал етса, аларни анда қўйгайлар.

155a Алқисса, Султон Исаким, Мардиннинг ҳокими эрди, келиб ҳазратни кўрди. Ҳазрат черики сотиқ-савдо учун шаҳарга кирдилар. Шаҳардаки бир жамоат жоҳиллар бедин ғавго қилдилар. Соҳибқирон андин хабар билиб, ўшул замон Султон Исани чорлаб андин сўрдиким, «Не жиҳатдин сенинг элинг бизнинг кишимизни қўймайдурларким, шаҳарга киргайлар?» Ва ҳазрат /соҳибқирон анинг сўзидин андоқ маълум қилдиким, ул чиққанда инилариға айтқон турурким, «Зинҳор черикни шаҳарга қўймағайсизким, киргайлар. Ва агар ман минг хат йибарсам, зинҳор хатга инонмағайсизким, мен жонимни сизлар учун фидо қилурмен». Бу маъно жиҳатидин ҳукм бўлдиким, ани тутуб банд қилдилар. Черикнинг қўблиги жиҳатидин ва қишининг охири эрди ва анда ўт йўқ эрдиким, гала-қаро егай. Бу жиҳатлардин маслаҳат кўрмадиларким, қўргонни қамал қилиб ўлтургайлар, андин кўчуб, тоғлар сори юридилар ва даралардин ўтуб туштилар. Ва андин кўчуб, Асих сори мутаважжих бўлдилар. Рабиъ ал-охир ойининг ўн бирида, жумъа кунида (13.02.1394) ҳаво булут бўлуб, йамғур ва қор ёгабошлади ва ҳаво асру совуқ бўлди. Ва ул ерда балчиқ бўлуб, асру кўб ташвиш торттилар ва от, тева кўб зоъ бўлди. Чодирлар тикиб ўлтурдилар. Ва йамғур ёғар эрди андоқким, баъзи эл чодирларини қўйуб йайоғ йўлга кирдилар. Ва соҳибқирон гўл черики била балчиқдин чиқиб, бир ўтлогда тушти, ва шаҳзодалар учун киши қайтарди. Шоҳзодалар ва беклар чодирларини ва қизилжа такйа, намадларини балчиқ устига солиб ўттилар. Ва андин кўчуб Эски Мосул⁷⁶⁴ сори юридилар. Ва ҳазрат соҳибқирон бировни кўб пешкашлар била фарзандлариға Султонияға йибариб эрди, ва Шайх отлиқ, Чимлик мавзёида Малик Иззуддин била келиб, ҳазратни кўруб эрди. Ва ҳазрат ани йахши кўруб, сийлаб йибариб эди. Бу бедавлат эшиттиким, мунча мол йўлдин ўтуб борадур, тамъаи ҳаракатда келиб, отланиб, /ул молни олиб, Жазираға кирди. Ва Малик Иззуддин тақи анинг

била мувофиқат қилиб, соҳибқирон била йаағи бўлдилар. Ҳазрат соҳибқирон бу воқеъадин хабар билиб, икки қатла анга киши йибариб, насиҳатлар қилди ва дедиким: «Шайхни бизга йибаргил, то сенинг гуноҳингдин кеч-кайбиз. Йўқ эрса сенинг Ҳазира ва ерингни бир-бир қилғумиз турур». Малик Иззуддинга нақбат босиб эрди, эшитмади, қалъасига ва Шатт суйиға иътамид қилиб, ўз ерини беркитиб ўлтурди.

Соҳибқирон Ҳазира сори борғони

Чунким, Малик Иззуддин соҳибқирон сўзини қабул қилмади, душанба куни, жумада ал-аввал ойининг аввалида (4.03.1394) ўғруқни қўйиб, черики била отланиб, Дажла суйидин ўтуб, тун қайтиб, саҳар вақтидаким, ул бедавлатлар уйқуда эрдиларким, аларнинг бошлариға тўктилар. Ва андағи элни талаб, икки-уч қалъани олдилар ва асру беҳад мол тушти. Ва Малик Иззуддин бировнинг қўлиға тушуб, ани танимай, қийнаб кўб мол олиб, қўйабарди. Йарим жони била қочиб, юз меҳнат ва машаққат била кетти. Ва ҳазрат соҳибқирон андин қайтиб ҳукм қилдиким, «Ўлжа тушкан қўйларни Мосулға элтсунлар!» Қирқ кема ўн кеча ва кундуз молни кечтуруб, ўрдуға элттилар.

Ҳазрат соҳибқирон иккинчи қатла Мардинға борғони

Соҳибқирони гитиситон аввали ёздаким⁷⁸⁵, олам гул ва лоладин йана биҳиштгек хуррам бўлди, Мардинға йана мутаважжих бўлди. Жумада ал-охир ойида, жумъа кунида (3.04.1394) фармон бўлдиким, «Черик йароғ қилиб отлансунлар!» Амирзода Мироншоҳ ҳукм била илғари бўлуб юриди ва андағи эл-улуским, /тоғларида ва ёзиларида ўлтуруб эрдилар, барчани чопиб, таладилар ва йана шапба куни, жумада ал-охир ойининг ўн-иккисида (16.04.1394) Мардинға етиб, шаҳарни ўртада олиб ўлтурдилар. Тонгласиким, кун оламни нуру жамолидин йаруқ қилди, соҳибқирон била шахзодалар ва беклар отланиб, наққора ва нафир чалдуруб, қалъаға мутаважжих бўлдилар. Уруш солиб барчадин бурун гўлнунг кишиси қалқонлар бошлариға тортиб юридилар. Ва черик тўрт ёнидин сурон солиб, бари бир йўла ҳамла қилиб, қалъаға етишиб, шотулар қўйиб, қалъа устиға чиқиб, анда тургон мухолифларни сурдилар, шаҳарға кириб шаҳарни олдилар. Ва мухолифлар қочиб, жон қўрқунчидин ўзларини тоғдаки қўрғонға солдилар. Черик аларнинг кейинлариға тушуб, қўрғоннинг дарвозасигача чобтилар, кўб кишини тушуруб ўлдурдилар ва ўғлон-ушоқлари от аёғи остида қолди ва бениҳоят мол олдилар. Ва андин сўнг қалъаға йақин келиб, урушқа машғул бўлдилар. Ва ул қалъа асру берк ер эрди, бир ларча тоғ устида тушуб, йўли бир соридин, ўзга ҳеч соридин йўли йўқ эрди. Ва бир тегирмон сув ичидин чиқар эрди ва анинг отини Шўҳабо дер эрдилар.

Алқисса, черик ул ахшомғача уруштилар ва кеча бўлгонда черик қалъанинг тубида туштилар. Тонгласиким, олам йана нуроний бўлди, баҳодурлар қалъа сори юридилар. Ва баъзи элким, қалъаға кирмай, тоғнинг камарлариға кириб ўлтуруб эрдилар, баҳодурлар ул тоғ устиға чиқиб ул кишиларни тушурдилар. Қалъа эли мундоқ ишни кўруб қўрқтилар, барча тазарруу ва зори қилиб, нийёз йўлидин кириб, пешкашлар чиқариб, мол ва хирож қабул этиб, тобиъ бўлдилар.

1566 Бу маҳалда Султониядин хабар келдиким, ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу /ва таоло Шохрух мирзоға фарзанд каромат қилди. Соҳибқирон шодмон бўлуб, қалъадаки элининг гуноҳларини бағишлади ва аларға ҳеч зарар-заҳмат бермадилар, лутф ва марҳамат қилиб қайтти.

Улуғбек мирзо мутаваллуд бўлгонининг зикри

Жумада ал-аввал ойи ўн тўққузида, йакшаиба кунида тарих етти юз тўқсон олтида, ит йилида (22.03.1394), Султония қалъасида Шохрух

мирзониинг хотунидин кун киби бир ўғул туғди. Мунажжимлар ва донолар
йиғилиб, толиғ мавлудини эҳтиёт қилиб кўрдилар. Шейр:

Асад толиғи ва ўзи чун офтоб,
Бўлур салтанат амрида комёб.

Топубтур шараф офтоб аз Ҳамал,
Анға илм бўлғай насиб ва амал⁷⁶⁶.

157a Бу хабарниким, ҳазрат соҳибқирон эшитти, асру кун севунуб, қаҳр ва
ғазабидин таскин топти. Шукрона учун Мардин қалъасидаки элни бағишлаб
гуноҳларидин кечти. Ва ул вилоятни Султон Исанинги иниси Султон Солиҳқа
берди; нишон битиб, ол тамға босиб берди. Шанба кунда (28.03.1394) кўч
наққорасини чалдуруб, саъд толиғи била кўчуб, Басари сори мутаважжих
бўлди. Ва ҳукм қилдиким, «Ҳар бир жамоат бир йўлга кириб боргайлар!»
Амирзода Муҳаммад Султон черики била Майдон⁷⁶⁷ йўлига кириб борди ва
соҳибқирон Савур йўлидин ва Шоҳрух мирзо била эрди ва амирзода
Мироншоҳ черики билан Ҳасуқ йўлидин ва тумон беклари ҳар бири бир
йўлга кириб бордилар. Соҳибқирон Савур йўлидин Шатт суйиға етти ва
амирзода Мироншоҳни ул навоҳининг забти учун/юқори сори илғор йибар-
ди ва ўзи муборак нафаси била сувдин ўтуб, бир ўтлоқ ерда тушти. Ул кун
анда таваққуф қилиб, муборак хотириға андоқ кечтиким, Ола Тоғ сори
боргайким, амирзода Мироншоҳ ва Муҳаммад Султон мирзодин хабар
келди: Қарача Қаро ҳисорики, Омид шаҳри турур ва Ҳомид⁷⁶⁸ била машхўр
бўлбтур, эли қалъанинги мустаҳкамлиғиға мағрур бўлуб, итоат қилмай,
йаағи бўлдилар.

Соҳибқирони комкор Ҳомид қалъасиға бориб, фатҳ қилгонининг зикри

Соҳибқирон Ҳомид қалъасининг элидин муҳолифат қилгонларидин ха-
бар тоииб, Ҳаҳоншоҳбекни илғор йибарди. Душанба куни, жумада ал-охир
ойининг йиғирми учиди (25.04.1394) барча черики билан Ҳомид сори
мутаважжих бўлдилар. Аро қўнуб, ҳисорға етилар. Дажла суйидин ўтуб,
наққора ва нафир чалиб, сурон солиб, ҳисорни ўртада олдилар. Ва ул ҳисор
андоқ берк эрдиким, оламда ҳеч киши андоқ мустаҳкам ер кўрмайдур. Ва
қалъа томини тош ва ганч оҳақ била қўпориб эрдилар. Ва қалинлиғи андоғ
эрдиким, икки отлиғ ёндоша анинг устида юрур эрди. Ва ҳисор ичида икки
улуг булог бор эрдиким, анинг суйидин шаҳар ичида боғлар ва бўстонлар
йасаб эдилар. Айтурлар эдиким тўрт минг йил ва уч юз йил эрмишким, ул
қалъани йасаб турурлар. Ва бу чоққача ҳеч подшоҳ ани мусаххар қилмагон
турур, мағар улким, Ислоннинг аввалида Халид ибн Валид, *рази Аллоҳ*
анҳу, Ислон черики била қамал қилиб, неча маҳалдин сўнг сув кирар
йўлидин йашура кириб, шаҳарни фатҳ қилгон турур.

1576 Алқисса, ҳазрат соҳибқирон Ҳомид ҳисориға етиб тушти. Тонгласи
отланиб, черикни фармонладиким, уруш солғайлар. Баҳодурлар қалқонлар
/ва туралар бошлариға тортиб, ҳар соридин қалъаға юридилар. Ва қалъа
устидин ҳар нечаким ўқ ва тош аларнинг бошиға тўктилар, ёнмай Қаро
Усмон Баҳодур илгари бориб, бир буржқа нағам солди. Ва Аргуншоҳ йана
бир буржқа нағам солиб, барчадин бурун бурж устиға чиқиб йахши ишлар
қилди. Андин сўнг баҳодурлар бир-бир ҳар соридин ҳисор устиға чиқиб,
андоқ ҳисориким, уч тўрт минг йилдин бери ҳеч киши ани олмагон эрди,
давлат ва саодат била икки-уч кунда фатҳ бўлди. Ва черик ҳисор ичида
кириб, шаҳарни таладилар ва уйларға ўт қўйдилар ва андағи сипоҳийлар
барча нағамлар ичиға кириб йашундиларким, ҳеч киши аларни топмади. Ва
йасоқийлар болтулар ва мегинлар била ҳисорға чиқиб, бузмоққа машғул
бўлдилар. Аммо ул қалъа андоқ берк эрдиким, кўб заҳмат чекмак керак
эрдиким, бор барча тошни еридин қўнара олғайлар. Батъи юфқа ерларини
йиқиб туштилар ва соҳибқирон фатҳдин сўн кўчуб юриди. Жумада ал-охир
ойида, жумъа кунда (29.04.1394) ўзбек элидин биров келиб, ҳазратқа
дедиким, «Йатиқ Суфий⁷⁶⁹ йаағи бўлуб, қочарға хайли бор». Ушшул замон

ҳукм бўлдим, то ани тутқайлар. Ани тутуб, ҳазрат қошида келтурдилар. Андин сӯруди, ҳеч тонмай деди: «Чиндур. Мундақ ҳаёлим бор эрди», ва ул жамоатким, анинг била иттифоқ қилиб эрдилар, барчани деди. Соҳибқирон неча қатла андин бу ҳаракат кӯруб, гуноҳидин кечиб эрди ва анга тумон бериб, шафқат қилиб эрди ва хонлар наслидин андин улугроқ киши йўқ эрди. Аммо бу қатла соҳибқирон буюрдиким, ани ўгли била банд қилдилар. Ва ул кишиларким, анинг била иттифоқ қилиб эрдилар, барчани йасоққа еткурдилар.

158а

Ҳазрат соҳибқирон /Ола Тоқ сори қайтиб борғони

Соҳибқирони нусратшиёро Ола Тоқ сори мутаважжих бўлуб, Меҳрварон навоҳийсига етканда андағи қалъаларнинг ва вилоятларнинг даругалари барча келиб ҳазратнинг мулозиматига мушарраф бўлдилар. Ва соҳибқирон Миёфориқин⁷⁷⁰ ва Ботмандин ўтуб, шаҳзодаларга ва бекларга, ҳар қайсисига бир йўл муқаррар қилди. Амирзода Муҳаммад Султон беклар билан Чиёчур (суви) йўлидин юридилар. Ва соҳибқирон ўзи Сивасур йўлидин мутаважжих бўлди ва Шоҳрух мирзо соҳибқирон била эрди. Ва ул йўлда бийик тоғлар ва баланд уқбалар бор эрди, бовужуд улким, баҳор эрди. Қор жиҳатидин қўб от-улоғ йўлда қолди. Шанба куни, ражаб ойининг ун бешида (16.05.1394) ул уқбалардин ўтуб, Саҳройи Мушда⁷⁷¹ тушти. Ва амирзода Мироншоҳ ўнг қўлнунг беклари била келиб, ўрдуға қўшулди. Ва андағи вилоятларнинг даругалари барча келиб, пешкашлар келтуруб, ҳазратни кўрдилар. Ва ул пешкашлар ичида бир юз от бор эрдиким, андағи даругаларнинг отлари била Саҳройи Мушда чобтуруб, барча отлардин ўзуб эрди, ҳазратқа торттилар. Ва соҳибқирон аларни йахши кӯруб, ул мамлакатларни аларга ўқ берди ва хосса тўнлар ва камарлар, барча олтун била мурассаъ берди. Ва Йатиқ Суфийни анда тобшурдиким, бар қалъада ани берkitиб сақлағайлар.

Соҳибқирон черикини боқмағон қалъаларга ва тобиъ бўлмағон элларга йибарғони

158б Соҳибқирон ул вилоятқа киргонда боқмағон қалъаларга ва элларга черик йибарди. Муҳаммад Дарвеш Барлосни Аланчўқ қалъасига⁷⁷² қалин хабар эшитиб, қочиб бориб эдилар, ҳазрат тақи аларнинг келгонидин хабар билиб, шаҳзодалар ва беклар била кенгашиб, мунга қарор бердиларким, туркманларнинг кейнида киши йибарғайлар. Бурҳон Ўғлонни қалин киши била ва Ийбож Ўғлон ва Жаҳоншоҳ Баҳодур ва ўзга бекларни анга қўшуб Муш саҳросидан илғор йибарди. Ва ҳукм қилдиким, «Душманлар ҳар ерда бўлса, бориб аларнинг дафъига сазъи қилишлар!» Ва ўзи давлат била неча кун анда ўлтурди. Ва тобиъ бўлмағон элларга мирзо Мироншоҳни йибарди, дедиким: «Ҳар кимки тобиъ бўлса, амон беринглар, тобиъ бўлмағонларни ўлдуруб, молларини таланглар ва андин Аланчўқ қалъасига бориб қамал қилеунлар!» Ва тавочиларга фармон бердиким, «Озарбайжондин ва Курдистондин черик йиғиштурсеунлар!» Ва ўзи давлат ва саодат била Ола Тоққа борди. Ва маҳди улё Сарой Мулк хоним ва Туман ого ва ўзга оғоларким, Султонияда қишлаб эдилар, аввал баҳорда андин кўчуб, соҳибқирон сори мутаважжих бўлдилар. Табриздин ўтуб келур эрдилар, ҳазрат соҳибқирон шоҳзода Шоҳрухни сешанба куни, ражаб ойининг йигирми бешида (26.05.1394) хонимларга ва оғоларга ўтрув йибарди. Шоҳзода тўрт кечакундуз юруб, Маранд ва Хўйнинг⁷⁷³ ўртасида аларга етти.

Соҳибқирон Ахлотда тушконда, Хоқон ҳокими Одил Жузким, ҳазратнинг давлатхоҳларидин эрди, мулозиматқа келди. Ва ҳазратни кўрунуш қилиб, йахши пешкашлар тортиб, муборак дийдорига мушарраф бўлди. Соҳибқирон тақи ани йахши кӯруб, иноят ва шафқат қилди ва андағи элни анга суйурғол берди. Сешанба куни шаъбон ойининг иккисида (02.06.1394) ов солдурди. Қўб сайд олдуруб, қайтиб тушти.

159a /Аммо ўн бир ой эрдиким, шаҳзодалар ўғруқда Султонияда соҳибқирондин айрилиб, қолиб эдилар. Соҳибқироннинг муборак кўнглида фарзандларининг муҳаббати пайдо бўлуб, черикни анда қўйуб, оз киши билан илғор қилиб, ўғлонларига ўтрув бордилар. Жумъа куни (08.06.1394) аввал сабоҳда бир-бирига етиб, барчанинг кўзлари муборак дийдоридин йаруқ бўлди. Амирзода Муҳаммад Султон Жаҳонгир ва оғолар сочиқлар сочтилар. Ул ерда шоҳзода Умаршайхдин сўз чиқиб, эски жароҳат тоза бўлди⁷⁷⁴ ва оғолар таъзият очиб ош-сув бердилар. Соҳибқирон муборак тилини сабр сўзи била очиб, барчага насиҳатлар қилди. Андин сўнг Темур Хожани Оқ Буга черик билан Муҳаммад Дарвеш Барлосқаким, Аланчўқ қалъасига бориб эрди, аларга мадад учун йибарди. Душанба куни (11.06.1394) соҳибқирони динпарвар кўчуб, Ойдин қалъасига⁷⁷⁵ борди. Анда етконда қалъадаки улуғлари барча тобиъ бўлдилар ва пешкашлар, отлар ва тевадар ва қўй ва қумошлар йибариб, тазарруъ ва зори била амон тиладилар. Соҳибқирон дутф ва карамидин аларга амон бериб, андин кўчуб, аро қўнуб, Уч Килисада⁷⁷⁸ тушти.

Бу маҳалда Арзинжон⁷⁷⁷ шаҳридинким, Рум вилоятининг сарҳади турур, Тахуртан мулозиматқа келди ва йахши пешкашлар тортиб, кўрунуш қилди. Соҳибқирон тақи ани йахши кўруб, иноятлар қилди.

Авник⁷⁷⁸ қалъасининг фатҳ қилғони сўзи

Мисерким, Қаро Муҳаммаднинг ўғли эрди, ва Авник қалъасининг ҳокими эрди ва соҳибқиронга тобиъ бўлмайду эди. Соҳибқироннинг кўнглида туштиким, анда бориб, ул қалъани мусаххар қилгай. Амирзода Муҳаммад Султонни қалин киши била Авник сори йибарди. Ўзи тақи сешанба куни, шаббон ойининг ўн олтисиди (16.06.1394) кўчуб, Алиш жылғасининг/ўтлоғига тушти. Андин кўчуб Қўсатогдин⁷⁷⁹ ўтуб, панжшанба куни, ойнинг ўн саккизида (18.06.1394) шоҳзодадин илғари Авникга етти ва наққора ва нафис унидин ва баҳодурларнинг суронидин олам ичра зилзила тушти. Ҳукм қилдиким, «Қалъага уруш солесунлар!» Қалъанинг тўрт ёнидин кириб, уруш солдилар ва бир замонда қалъани олиб, ер била тенг қилдилар. Ва Миср киши қароси билан қочиб, тоғ устида воқит бўлуб эрди. Ва ҳар еридаким, эҳтимол бор эрдиким, йайог андин чиқа олгай, ул ерни тош ва ганч била беркитиб эрдилар, то андин йайог киши бора олмагай. Ва ҳар ёнида том қўпориб, дарвоза ўлтургузуб эдилар. Туркманлар андин урушқа машғул бўлдилар. Ва соҳибқироннинг баҳодурлари ва тумон беклари йайог бўлуб, тоққа чиқиб, дарвозага йақин бордилар, уруш солиб йахши ишлар қилдилар. Ойнинг ўн тўққизида (19.06.1394) Миср ўглини пешкашлар била қалъадин чиқариб, соҳибқиронга йибарди ва арзадошт қилдиким, «Бандага ул тоқат йўқ турурким, ҳазратнинг йигитлари била муқобила бўлгай. Ва ул миқдор қувватим йўқ турурким, хизматқа кела олгаймен. Бу қатла бандага амон бериб, давлат била қайтесунлар, то хотири жамъ била бандаликка боргаймен». Соҳибқирон Мисрнинг ўглини йахши сийлаб, олгун камар ва хосса тўн берди ва гуноҳидин кечиб дедиким, «Атонг қўрқмасун, келиб бизни кўрсун!» Миср ўғли қайтиб, ҳазрат дегон сўзларни деди. Аммо анга бахт-саодат мадад қилмади ва ул сўзни қабул қилмай қалъадин чиқмади ва урушмоққа машғул бўлди. Тонғласи Тахуртанбек илғари бориб насиҳат қилди: «Мундоқ қилма ва қалъага иътаминд қилмағилким, бу соҳибқироннинг, ўзгача турур. /Келиб соҳибқиронни кўргил, агар давлат истаресен. Йўқ эрса кўб ташвиш ва заҳмат кўргунгдур ва бу подшоҳ ўзгаларга ўхшамас». Шейр:

Шоҳсудурки, шоҳони рўйи замин,

Анга бердилар барча тожу нигин.

Анга юз чу Рустам бўлубтур гулом,

Анинг эшигида қилибтур мақом.

Фаридун ва Жамшид, хоҳони Чин,

Анга барчаси бандаи гузин.

Сенга бу турур маслаҳатким равон,

Бу тоғдин чиқиб, тилагайсен амон.

Миср бу сўзларни эшитиб, қўрқунчилиги ортиб, йана ўғлини Сатилмиш биланким, анга йақин уруғ бўлур эрди, йибарди. Йахши отлар ва пешкашлар била ва тазарруу зори қилиб, сўзи ўшул бурунги сўз эрди. Ҳазрат билдиким, ул қалъадин чиқмағусидур. Ҳукм қилдиким, «Келгон кишиларни беркитсунлар!» Йакшанба кuni, ойнинг йигирми бирида (21.06.1394) амирзода Муҳаммад Султон черики била келиб, ҳазратқа қўшулди ва кечада мансур черики тоғга чиқиб, урушқа машғул бўдилар. Тонг отқунча уруштилар ва тонг отқонда қалъа ичидин бир ўқким, анда хат битиб эрди, оттилار. Ул ўқни соҳибқирон қошига келтурдилар. Мазмуни бу эрдиким, «Сатилмишким, аларга бориб турур, Мисрнинг ҳосили боқийси ул турур ва андин баҳодурроқ кишиси йўқтурур. Агар ани банд қилсалар, Мисрнинг кўнгли бузулгуси турур». Ҳазрат худ илгари бу ишни қилиб эрди. Мисрнинг ўғлини келтурдилар. Ул олти ёшда эрди. Ҳазрат қошига келгач ниёз юзини ерга қўйиб, ҳазратнинг муборақ аёғини ўпуб, атосининг гуноҳини тилади ва деди: «Агар ҳазрат анинг қонини бағишласа, мен бориб ани келтурайим». Ҳазрат дедиким, «Атонгнинг қонини сенга бағишладим. Бу шарт билаким, келиб бизни кўргай». Анга олтун ҳамойил бўйнига осиб, истимолатнома била атосига / йибарди. Ани ул тажаммул била шаҳарга кийурдилар. Қалъа эли барча соҳибқиронга дуо қилдилар ва ҳазратнинг мулозимлариким, ул ўғлон била ичкари кириб эрдилар, барчани азиз ва мукаррам тугуб, тўнлар кийдуруб ёндурдилар. Аммо Миср қўрқунчдин ҳайрон қолиб эрди, ҳар неча хаёл қилдиким, чиқиб соҳибқироннинг мулозиматига келгай. Аммо қўрқунчдин чиқа олмади. Ҳазрат билдиким, ул чиқмағусидур. Буюрдиким, «Беклар ҳар киши ўз бўлжаридин⁷⁸⁰ уруш солсунлар!» Наққора ва нафирларни чалиб, сурон солиб, қалъага мутаважжиҳ бўдилар. Ва манжаниқ тоши билан кўб ерларни буздилар.

1606

Бу маҳалда Мисрнинг аноси қалъадин тушти ва соҳибқирон қошида келиб, ниёз ва тазарруу билан ўғлининг гуноҳини тилади ва дедиким, «Анга не ҳадким, сизга муқобила бўлуб тура олгай. Агар шер бўлса, анинг захраси ёрилур. Агар ул қўрқунчдин чиқа олмагай, ҳеч ажаб эрмас». Соҳибқирон ул хотунни йахши кўруб, дедиким: «Агар ўғлунг тиларким жони амонда бўлгай, қалъадин чиқиб келмак керак». Соҳибқироннинг ҳарамлари Сарой Мулк хоним ва Туман ого ва ўзга оголар барча ул хотунга бош-аёғлар кийдурдилар. Тонгласи анга ижозат бериб, қалъага бориб, ўғлига сурати воқеъани деди. Ул бедавлат қабул қилмай, мухолифат тариқасидин чиқмади. Йана соҳибқирон фармонладиким, «Черик барча бориб ҳар ердаким йағоч бўлса, кестуруб келтурсунлар!» Йағочлар келтуруб, бир-бири устида қўйиб, тош ва балчиқ била биркитур эрди. Андоқ баланд қилдиларким, қалъадин бийикроқ бўлди. Анинг устида манжаниқларни чиқариб, анга тош тўка бошладиларким, хаёл қилур /эрдингким кўкдин тош ёғадур. Рамазон ойидин ўн беш кун кечди (14.07.1394), душманларнинг аҳволи асеру хароб бўлди ва сувлари туганди. Бу жиҳатдин раъийятни қалъадин чиқордилар ва Миср ўзига тааллуқ кишилари била қолди ва жон қўрқунчидин элик-аёғ урар эрдилар. Мансур черики манжаниқ тоши била аларнинг эвларини буздилар. Миср асеру ожиз бўлуб йана бир йахши кишисини йибардиким, шаҳзода Муҳаммад Султон анинг гуноҳини соҳибқирондин тилагай. Мисрнинг кишиси келиб, амирзодага сўзини арз қилди. Шоҳзода ул кишини соҳибқирон қошига келтурди ва сўзини арзадошт қилди. Ҳазрат деди: «Ул қалъадин чиқиб келиб бизни кўрмагунча амон йўқ турур!» Ва келгон кишига тўн кийдуруб, Миср олдиға йибардилар. Боргон киши Мисрға бориб, соҳибқироннинг сўзини деди. Аммо Мисрнинг қўрқунчилиги андин артуқ эрдиким, бу сўзлар била таскин топқай. Ўшул дастур била урушур эрди. Бир жамоъат баҳодурлар тоғнинг камарига чиқиб эрдилар, кеча бўлгонда Хожа Шоҳин етти киши била тоғ устига чиқиб, бир бийик камарга туруб ўт ёқтиким, черик ани кўргай. Аргуншоҳ Ахтачи ва Амоншоҳ Хазиначи ул ўтни кўруб, неча баҳодурлар била юқори чиқти ва бир тор ерга етиб эдиларким, мухолифлар воқиф бўлуб уруштилар. Ул урушда Амоншоҳ захм еб қайтти. Ва Аргуншоҳ ва ўзга баҳодурлар бир камарга чиқтиларким, уч юз қаридин бийикроқ эрди ва томға етиб, болту ва метинлар била тештилар. Қалъа тубиға келиб, нағам солдилар. Миср кишиси бир-бир ўзини қалъадин ташлаб келдилар ва қалъадаки, кишилари барча уруш асбобини ташлаб қалъадин чиқабош-

161a

1616 ладилар./ Миср бу жиҳатдин асру ожиз бўлуб, одина куниким, ийд куни эрди (31.07.1394), йана аносини ўғли била қалъадин чиқориб, ҳазрат қошига йибарди. Алар соҳибқирон қошига келиб, юзларини туфроққа қўйиб, Мисрнинг гуноҳини соҳибқирондин тиладилар. Ҳазрат деди: «Биз анинг гуноҳидин кечарбиз, агар ушбу замон келиб бизни кўрар бўлса. Ва агар келмаса, гуноҳи ўз бўйнига. Биз худ худойнинг инояти била қатъи олурибиз ва неча элнинг қони анинг бўйнида бўлгуси турур».

Мисрнинг аноси ҳайрон ва саргашта бўлуб, йана қайтиб ўғлига борди ва ҳар нимаким, соҳибқирондин эшитиб эрди, анга деди. Миср аввал чиқмади ва қолгон навкарлари ўзларини қалъадин ташладилар. Миср кўрдиким, қошида киши қолмади ва қолгонлар ҳам кетгуси турурлар, заруратдин бўйнига кафан ва қиличини олиб, шапба куни, ийднинг иккинчисида (1.08.1394) тушуб, амирзода Муҳаммад Султон миразога келди. Юзини ерга суртуб, зори била дедиким, «Менинг қонимни ҳазратдин тилаб, гуноҳимни дархост қилинг. Мундин иари то тирик бўлсам, хизматдин ўзга иш қилма-гаймен». Шоҳзода анга қўнгул бериб дедиким: «Ғам ема ва қўрқмағилким, соҳибқирон сенга шафқат қилгуси турур».

Шоҳзода Мисрни ўзи била соҳибқирон қошида келтуруб, сўзини араз қилди. Андин сўнг шоҳзода юкунуб, қонини тилади. Ҳазрат соҳибқирон лутф ва карамидин гуноҳини амирзодага бағишлади ва қалъада бўлгон от ва аслаҳаларни тушурдилар. Соҳибқирон ҳукм қилдиким, «Миср била Султон Исаким, Мардин қалъасининг ҳокими эрди, Султонияга элтсунлар ва Мисрни андин Самарқанда элтсунлар!» Ҳукм йўсуни била амал қилиб, 162a аларни Султонияга элттилар./ Андин сўнг баҳодурларким, бу қалъа урушида йахши ишлар қилиб эдилар, барчани соҳибқирон сийлаб иноятлар қилди.

Ҳазрат соҳибқирон Авник қалъасидин қайтқони

Ҳазрат соҳибқирон Авник қалъасини Аталмишбекка берди ва бир жамоат кишини анга тобшурдиким, қалъа забтига машғул бўлғайлар. Соҳибқирон беш кун анда туруб, панжшанба куни, шаввол ойининг еттисиди (5.08.1394) саодат ва давлат била кўчуб юруберди ва одина кунида (6.08.1394) Ҳожи Сайфуддинбек Самарқанддин келиб, нешкашлар била соҳибқиронни кўруб, ҳазрат бекни кўруб, севунуб йахши сўруб, вилоятлардин хабарлар сўрди. Сайфуддинбек дедиким, «Давлатгирда ҳеч кишига ҳақд йўқ турурким, вилоятларга тик боқа олғай. Барча эл, турку тожик ва раъйийат, сипоҳий рафоҳийат ва ҳузурда турурлар ва кеча-кундуз дуодин ўзга ишлари йўқ турур». Соҳибқирон Ҳожи Сайфуддинбек била ҳикоят қилиб юрур эрдиким, бир йахши ўтлог ерга етиб тушти. Неча кун анда ўлтуруб, фароғат қилиб, улуг тўй ангиэ қилди. Шеър:

Бу ердаким, эрди чу хулд барин,
Буюрди шаҳаншоҳи рўйи замин:
Ки шоҳона тўй қилинлар асос,
Ки бўлғай сифоти берун аз қиёс.

Бу маҳалда соҳибқирон Тахуртанбекни чорлаб, вилоят маслаҳати учун насиҳатлар қилди ва Арзинжон вилоятини анга шафқат қилиб, нишон иноят қилиб, ол тамға бостурди ва подшоҳона тўнлар кийдуруб, ижозат бериб, вилоятга йибарди.

Амир Зийрак Жаку бир жамоат киши била кундин бурун соҳибқирон ҳукми била Ойдин қалъасига бориб эрдилар ва ул қалъани қамал қилиб, 1626 кўб йахши ишлар қилиб эрдилар. Ва амир /Бойазидким, қалъанинг даруғаси эрди, йақин билдиким, бу баҳодурлар қалъани олгусидурлар, амон тилаб аҳд қилдиким, «Сизлар ҳисордин кўчуб, нари тушунлар. Мен қалъадин чиқиб сизни кўрайим». Амир Зийрак анинг сўзи била амал қилиб, кўчуб нари бориб туштилар. Боязид кечада қалъадин чиқиб, Зийрак бекни кўрмай, ҳазрат соҳибқиронга бориб, нешкашлар тортиб, кўрунуш қилди. Соҳибқирон ани йахши кўруб, иноятлар қилди ва йана вилоятини анга бағишлади.

Ҳазрат соҳибқирон ғазо нияти била Гуржистон вилоятига борғони

Ғозийларнинг мартабалари ва аълаа шонлари ойоти Қуръоший ва ҳадиси ҳабиби ҳазрат Субҳона била муқаррар ва муаййан бўлуб турур: Байон қилмоққа ҳожат эрмас: *Инна Аллоҳу йухиббу-л-лазина йуқотилуна фи сабилиҳи сафҳа каъаннаҳум бунйанун марсуун*⁷⁸¹. Лоғурма, соҳибқирони гитиситон дойим ҳиммати ул эрдиким, бу давлатдин маҳрум қилмағай ва бу саодатқа мушарраф бўлғай. Бу жиҳатдин муборак кўнглига туштиким, бориб кофирлар била ғазо қилғай ۋ черик йибарғай.

Алқисса, бу маҳалда ғазо нияти учун Бурҳон Уғлон ва Ҳожи Сайфуддин-бекни ва Жаҳоншоҳбекни ва Усмон Баҳодурни қашин киши била Гуржистонга йибарди. Ва узи муборак нафаси билан Ола Тоқ жангалистон йўлидин Гуржистон сори Ақсуқага⁷⁸² мутаважжих бўлди. Байт:

Ранон бўлди ул шоҳи нуератшиџор,
Анинг йўлдоши лутфи Парвардигор.

163a Ҳукм бўлдики, «Ҳар кимки, бу йўлда бизга йаағи бўлғай, барчани таласунлар!» Ва соҳибқирон ул саҳрода ов солиб, кўб сайд олдилар ва овдин сўнг манзилба-манзил юрур эрди. Ва нуератшиџор черикига ҳар ердаким кофирлардин киши учрар эрди./ аларни ўлдуруб, молларини талар эрдилар. Бу юруш ҳазратнинг мақсуди ғазо эрди. Ва дини Исломининг равнақи ул жиҳатдин ҳар ердаким етар эрди, ул ерни фитҳ қилур эрдилар. Ҳазрат Ҳаққ таборак ва таоло инояти била мансур бўлур эрди, то Қарс шаҳрига йақин бир ўтлоғ ерда давлат ва саодат била тушти.

Шаҳзода Иброҳим Султон мутавааллуд бўлғони зикри

Шаввол ойининг йигирми олтисида, торих етти юз тўқсон олтида (14.08.1394) амирзода Шохрух мирзога ҳазрат Парвардигор бир саодатманд уғул берди⁷⁸³. Маҳди аъло Сарой Мулк хоним соҳибқирон қошига киши йибариб, севинчи тилади. Темурбек бу хабарни эшитиб севунуб, кўб нима севинчи берди ва буюрдиким, «Сўхбат асбобини муҳайё қилсунлар!» Барча тайёр бўлгондин сўнг бир сўхбати туттиларким, ҳаргиз ҳеч кўз кўрмайдур эрди. Хазина эшигини ачтуруб, кўб йармоғ элга берди. Ва бу жиҳаттин барча вилоятларким, анга тааллуқ эрди, бир йиллиқ молин ва хирожини бағишлади. Ва буюрдиким, мунажжимлар толиџ мавлудини кўрсунлар. Мавлоно Абдуллоҳ Лисонким, нужум илмида бемисли рўзгор, ўзга донишмандлар била толиџи мавлудини кўруб дедиларким, «Бу шаҳзодаи олийтабор, оламда подшоҳ ва комкор бўлғуси ва хат бобида беназири олам бўлғай. Ва ҳукумат бобида Луқмони вақт бўлғай».

Ҳазрат соҳибқирон бу сўзларни эшитиб шодмон бўлуб, донишмандларга кўб иноятлар ва шавқат қилди.

Ҳазрат соҳибқирон йанги шаҳзода учун тўй қилғони

1636 Соҳибқирон айшу ишрат ва комрони била Қарс мургзоридин отланиб Мингкўл даштида⁷⁸⁴ тушди. Ва бекларким, ғазо учун Гуржистонга бориб эрдилар, қалъалар очиб ва вилоятлар мусаххар қилиб, кўб мол /била музаффар ва мансур ёниб келдилар, ва ҳазратнинг дийдорига мушарраф бўлуб, пешкашлар торгитилар. Ва шаҳзоданинг мутавааллуд бўлғонини эшитиб, сочиқлар сочтилар. Шеър:

Сочиқ сочтилар чун барча беклар,
Бари олтун эди ва лаълу гавҳар.

Нисор айлаб дуолар қилдилар соз,

Дедилар: к-эй шаҳаншоҳи сарафроз.

Бу йанги шах муборак бўлсун, эй шоҳ.

Анинг амрига бўлсун меҳр ила моҳ.

Соҳибқирон беклар муборакбод деганлариндин сўнг тўй тартибига ҳукм қилдиким, «Ҳар неким керак бўлса, муҳайё қилеунлар!» Саропардалар била боргоҳлар тиктуруб, тўйга машғул бўдилар. Шеър:

Уруб шоҳ учун хайма ва соябон,
Жаҳон ичра бўлди фароғат аён.
Тикиб ҳар сори хайма чун фалак,
Ичида гуруҳи чу ҳуру малак.
Аларнииг ичинда йак боргоҳ —
Ким эрди қуббалари меҳр ила моҳ.
Ичинда йки тахти заррин қўйуб,
Анинг устида шоҳи дин ўлтуруб.
Санамлар туруб ҳар сории нозанин,
Латоғатда ҳар бири чун ҳури тийн.

Комкор шаҳзодалар ва олиймиқдор беклар ва улуг-кичик мулозимлар барча хуррам ва шодмон айшу ишрат била машғул эдилар. Ва вилоятлардин келгон содот ва уламо ва машойихларга лутф ва инъом била сарафроз бўдилар. Дуо била тилларини очиб, ҳазрат соҳибқиронга сано дедилар. Шаҳзодани маҳди аъло Туман оғоким, Билқиси замон эрди, анга тобшурдиларким, андин хабардор бўлуб, муҳофизат қилгай. Ул маликаи олам хушвақт бўлуб, тўйлар бериб, шаҳзоданинг муҳофизатиға машғул бўлди. Ва амир Усмон Аббосни отабек қилдилар ва хотуни Сотқин оғоким, соҳибқиронга уруғ бўлур эрди, анағалиққа муқаррар бўлди. Алар тақи бу давлат жиҳатидин тўйлар торттилар.

Тўйлар бир сории бўлгондин сўнг соҳибқирон сешанба куни, зулқаъда ойининг ўн саккизида (14.09.1394) Мингкўлдин кўчуб, бир уқба устига чиқиб, давлат била тушти.

164a

/Ҳазрат соҳибқирон Шохрух мирзони Самарқанднинг забти учун йибарғони

Зулқаъда ойининг йигирми бирида (17.09.1394) соҳибқирони комкор шаҳзода Шохрух мирзони Самарқандда йибардиким, анда бориб забтиға машғул бўлгай ва дод адли била машғул бўлуб, раъёй, фуқаро ва масокин аҳволларидин гофил бўлмагай деб, шаҳзодаға кўб панд сўзлар ва насиҳатлар қилди. Ва аввал насиҳат сўзи бу эрдиким, «Анда борсанг, ўзунгдин гофил бўлмагил ва раъийат аҳволидин хабардор бўлгил. Иккинчи улким, тоат ва ибодатда комиллиқ қилгайсен. Ҳар вилоятдаким, девон ва зобит ва даруга қўйсанг, мўмин ва мусулмон кишини қўйгил ва андоқ кишини қўймагилким, мусулмонларға зулм қилгай. Агар билсанг зулм қилиб турур, ул золимни тирик қўйма». Шаҳзода бу насиҳатларни қабул қилиб, Самарқанд сори мутаважжежиҳ бўлди. Ва ҳукм қилдиким, «Сарой Мулк хоним ва Туман оғо ва ўзга оғолар ва хотунлар ўғруқ била шохзодаға йўлдош бўлуб, Султониягача шохзода била борсунарлар!» Оғолар ва хонимлар шаҳзода Шохрух била Султонияға бориб туштилар. Ва шаҳзодаи жувонбахт алардин айрилиб, манозил ва мароҳилни қатъ этиб юрур эрди, токим Жайхун суйидин ўтуб тушди. Мовароуннаҳр вилоятининг содот ва қазот ва даругалари барча ўтрув келиб, шаҳзодаға кўрунуш этиб, пешкашлар тортиб, сочиқлар сочтилар. Шаҳзода юруб Кеш вилоятиға тушди. Сулаймоншоҳбек Самарқанддин пешкашлар билан ўтрув чиқиб, шаҳарни ойна боғладилар. Ва ҳунармандлар ажойиб ва гаройиб нималар йасаб, юз таъжил била шаҳзода шаҳарға кириб, салтанат тахтида ўлтурди ва доди адл била машғул бўлуб, Самарқанд шаҳрини фирдавс бариндек ораста қилди.

164b

Шохзода ҳукм қилдиким, шаҳарда муноди⁷⁸⁵ қилеунларким, ҳар ердаким додхоҳ бўлгай, барча эшикига келсун, то додини тобқай. Ҳар кимгаким, зулм ва жафо тегиб эрди, бориб додини топиб, хотири тилагандек иши кифоят бўлур эрди. Ва олам эли бу жиҳатдин хушҳол бўдилар ва андоқ шодмон ва хуш бўдиларким, сифат қилса бўлмас.

Ҳазрат соҳибқирон Гуржистон кофирлари била газо қилғони

Соҳибқирони гитиситонга йана ҳавас бўлдимки, Гуржистон кофирлари била газо қилғай ва бу давлатқа мушарраф бўлғайким: *Ва-л-йужоҳидуна фи сабили-Ллаҳи би-амваликум ва анфусикум заликум хайрун лакум*⁷⁸⁶. Ҳиммат этагини тутуб куффор сори мутаважжих бўлди. Ул ўлтиргон ютидин кучуб, ов солди. Овлаб юруб Гуржистонга кирди ва андаги гуржиларни ўлдуруб, молларини талаб, ўзга гуржилар сориким, аларни «қаро қалқонлиқ» дер эдилар, юриди. Алар мансур черикидин хабар билиб, қалъалар ва утоғларда ўзларини беркиттилар. Бу ваъда биланким, *Ва инна жундано лаҳуму-л-ғолибуна*⁷⁸⁷ барча кофирларга мусулмонлар ғолиб бўлуб, қатл ва торож қилдилар. Ва музаффар, мансур Ислон черики тоғлардин қайтиб, жилгаларда юруб, ов солдилар. Ва овлаб юруб, Тифлис шаҳрига-ким, гуржиларнинг пойтахти турур, бордилар ва ул шаҳарни чопиб, Шеки жилгасида кириб туштилар. Ва неча кун анда туруб фароғат қилдиларким, гала-қора жол олди.

165a Соҳибқирон Базтоз вилоятининг тасхири учун амир Ҳожи Сайфуддин ва Жаҳоншоҳ Баҳодурни бир жамоат беклар билаким, барча баҳодур ва номдор эрди, илғор йибарди. Алар ҳукм била бориб, Базтоз вилоятини тоғ ва даштиини талаб, эл-улусини куран қилиб суруб, оламианоҳ /даргоҳида келтурдилар.

Соҳибқирон Шайх Нуриддин Сари Бугани қалин киши била Қўҳистон сори йибарди. Ул Қўҳистонга киргонда Саййид Али Шеки Арлот жонидин қўрқуб, мулк ва молидин кечиб, қочти. Шайх Нуриддин анинг эвларини бузуб, ўт солиб куйдурди. Молини талаб, музаффар ва мансур қайтиб, ҳазрат қошига келди.

165b Бу маҳалда хабар келдиким, Тўқтамишхоннинг черикиким, аларнинг улуғи Али Ўғлон ва Илёс Ўғлон ва Исабек ва Йағлибий ва ўзга беклар турур, Дарбанддин ўтуб, Ширвонга тааллуқ вилоятларни чобтилар. Соҳибқирон бу хабарни эшитиб, нусратшиёр черики била аларга таважжух қилиб юруберди. Шоҳзода ва беклар барчаси фатҳ ва зафар киби соҳибқироннинг мулозиматида бўлак-бўлак равон бўлдилар. Тўқтамишхоннинг черики Темурбекдин хабар билиб, тураолмай қочтилар. Соҳибқирон аларнинг қочқонидин хабар билиб, Кур суйиға етти ва сувни йақолаб юриди. Ҳукм бўлдиким, «Юртчилар юруб қишлоқ учун юрт хушласунлар!» Юртчилар юруб, Маҳмудобод ўтлоғини қишлоқ учун муносиб кўрдилар. Келиб арз қилгондин сўнг ҳазарт отланиб, Фахробод кентига йақин қалин кандлар бор эрди, анда тушти. Ва барча шаҳзодалар ва бекларга юрт муқаррар қилдурди. Бориб ҳар киши ўз юртлариға туштилар. Аммо ҳазратнинг кўнгли ўғлонлари сори ва ҳарамлари сори бўлди. Султонияға киши йибариб, аларни ўғруқ билан келтурдилар. Сарой Мулк хоним ва Туман ого ва Чўлпон Мулк ва ўзга хотунлар фарзандлари била ва ўғруқ била келиб қўшулдилар. Ва амирзода Мироншоҳ /Аланчуқдин келиб ўғруқға қўшулди. Ва анга худойи таоло бир ўғул каромат қилди. Соҳибқирон бу хабарни эшитиб асру шодмон ва хуррам бўлди. Ул ўғулни Ийжал от қўйди. Ва амирзода Пир Муҳаммад ҳукм билан Севинчакекни ва Ҳасан Чағдовулни ва Алибек ва Исобекни Шерозда қўйуб, ўзи черики била келиб, соҳибқирон мулозиматиға мушарраф бўлди. Ва ул қишни айшу ишрат била ўткардилар.

Ҳазрат соҳибқирон иккинчи қатла Тўқтамишхон устига черик тортиб борғони

Қишнинг охиридаким, офтоб Хут буржиға бориб эрди ва олам йана хазартек йашил тўн кийиб эрди, соҳибқирони гитиситоннинг муборак кўнглида туштиким, Тўқтамишхон сори бориб, анга йана бир гўшмоли бергайким, ўзга муҳолифат ҳавасини қилмағай. Бас, буюрдиким, «Черик йароғиға машғул бўлсунлар!» ва ҳукм эттиким, «Ўғруқ Султонияға бориб, анда ўлтурсайлар. Ва Сарой Мулк хоним ва Туман ого шаҳзодалар била Самарқандқа бореунлар. Ва Чўлпон Мулк ого ва баъзи хотунлар ўғруқ била

166a

Султонияга бориб турсунлар!» Ва Мусабек ва Камолбекни оголарнинг мулозиматиға қўйди. Ва Ахишоҳким, Султониянинг кутволи эрди, анинг иттифоқи била Султониядин хабардор бўлуб, забтиға машғул бўлғайлар. Оголар била беклар ва ўғруқ бари Султонияга бордилар. Ҳазрат соҳибқирон жумада ал-аввал ойининг еттисида, йақшанба куни, торих етти юз тўқсон еттида (28.02.1395) саодат ва иқбол била андин отланиб, Дашт сори мутаважжих бўлди. Ва нусратшиёр черики йароғлари била тумон-тумон ва қўшун-қўшун шимол сори мутаважжих бўлуб, / андаги вилоятларни барчани мусаххар қилғай ва ҳар ердаким, эл-улус бўлса, аларни мутӣ қилғай. Бу ният била Жўчихонға тааллуқ эл-улуслариға мутаважжих бўлуб юридилар. Ва ўнг қўл ва сўл қўлнунг кишисини нечукким, дастурлари бор эрди, тартиб била юридилар. Соҳибқирон қишлоқда ўлтурғонда Тўқтамишхонға мактуби битиб йибарди. Назм:

Ким, эрди бари сўзлари дилфиреб,
Эшитганға йўқ эрди сабру шикеб.

Ки ҳам заҳр эди анда ва ҳам шакар,
Урушу йарашдин дер эрди хабар.

Сўзида икки маъно эрди аён,
Бири сулҳ ва бири эрди бими жон.

Шамсуддин Алмолиғийни ул хат била элчиликка Тўқтамишхонға йибарди. Бас, бу Шамсуддин доно ва иш билғучи ва оқил ва зийрак киши эрди. Ва турани йахши билур эрди, оғзи юмшоқ ва сўзи чучук киши эрди. Соҳибқирон биткон мактубни олиб, Дарбанд йўлидин ўтуб, Дашти Қипчоққа бориб, Тўқтамишхонға борди. Бас, анда етконда Тўқтамишни кўруб, ҳазрат соҳибқироннинг мактубини бериб, ҳазрат дегон сўзларни чучук тили била анга деди. Тўқтамишнинг кўнглида ул сўзлар таъсир қилиб, хушвақт бўлуб, йарашмоққа майл қилди ва ҳаёл қилдиким, узр била тилини очиб, эътиқод била мутӣ бўлғай. Ва андоқ қилғайким, ародин муҳолифат қулуб, дўстлуқ бўлғай. Аммо беклари жаҳл ва нодонлигиларидин ани қўймадиларким, мутӣ бўлғай, ани йўлдин чиқордилар. Тўқтамишхон ул бедаватларнинг сўзларига кириб, савоб йўлидин хато йўлиға кириб, соҳибқирон хатиға «йўқ» жавоб битиб, Шамсуддинға берди. Байт:

Шаҳаншоҳ хатиға битти жавоб,
Ким эрди бари муҳмал ва посавоб.

1666 /Бас, Шамсуддин (Алмолиғийға) тўн кийдуруб, қайтарди. Мушори илайҳи Тўқтамишхон қошидин кеча-қундуз суруб, Самур суйининг⁷⁸⁸ йақосида соҳибқиронға етиб, мулозимат қилди. Тўқтамишхон биткан жавобни кўрсатти. Ҳазрат асру онифта бўлуб, черик йароғига машғул бўлди.

Соҳибқирон черикнинг йароғини кўргони

Соҳибқирон фармон қилди: «Черик отланиб, йароқ кўрсатсунлар!» Ва Самур суйи Элбурзқўхнинг этагида⁷⁸⁹ воқӣ бўлиб турур ва андин (Дарёйи) Қулзумғача беш йағоч йўл турур. Ҳукм била барча черик йароғлари била отланиб, йасол торгилар; андоғким, йасолнинг бир боши Элбурзқўх этагида эрди ва бир боши Дарёйи Қулзумда⁷⁹⁰. Ва андоғ черик Чингизхондин бери ҳеч киши кўрмагон эрди ва анингдек ороста ва мукаммал черик қисасда Ажам мамлакатаида⁷⁹¹ подшоҳ бўлгон шоҳларға ҳам зикр қилмагон турурлар. Байт:

Черикики, йўқ эрди анга ҳисоб,
Бари паҳлавон ва бари комёб.

Бас, соҳибқирон черикнинг йароғини кўргали учун отланиб, ўзи юруб, ҳар кишининг йароғини мулоҳаза қилур эрди. Аввал ўнг қўл сори юруб, ҳар бек қошигаким етар эрди, ул бек баҳодурлари один тушуб, юкунуб дуо қилур эрдилар. Байт:

167a Бас, от тортар эрдилар. Ҳазрат соҳибқирон аларни мақтаб, ваъдалар қилиб, кўнгулларини шод қилур эрди. Ушбу тариқа била черикнинг йароғини куруб, қайтиб гўлга келиб турди. Булгон наққоралар ва кавслар ва иафирларни чалдурдилар. Ва қиличларини йаланғоч қилиб, душман сори ҳамла /қилиб сурон солдилар. Андин сўнг шаҳзодалар ва беклар ҳар бири ўз кишилари била бўлук-бўлук йўлга кириб, Дабанддин ўтуб, Элбурзқўх этагида⁷⁹² бир жамоат кишиким, Тўқтамишхоннинг ҳаводорлари эрдилар ва аларни қайтоғ⁷⁹³ дер эдилар, тобтилар. Бас, ҳазрат шу кун тутуб буюрдиким, «Алар сори борсунлар!» Мансур черики хабарсиз бошларига тўкуб, тўрт ёни тутуб, бир киши алардин қутула олмади ва барчани талаб уйларига ўт солиб куйдурдилар.

Тўқтамишхон Ўртоқ отлиқ бировни элчиликка соҳибқиронга йибариб эрди. Бу маҳалда ҳазратнинг черикига етиб, черикнинг ғалабалигини кўруб ва азимат ва шавкатларидин соҳибвуқуф бўлуб, қўрқуб, соҳибқиронни кўрмай қайтти ва кеча-кундуз суруб Тўқтамишхонга етти ва дедиким, «Темурбек андоқ қалин черик била Дарбанддин ўтуб келадураким, таъриф қилса бўлмас». Тўқтамишхон бу сўзни эшитиб, ҳайрон қолиб, Қазончини ҳировул қилиб, кўб киши била соҳибқирон сори йибарди. Бас, соҳибқирон черики билан Тарқи⁷⁹⁴ мавзеида етиб тушуб эрдиким, хабар келдиким, «Қазончи бошлиқ кўб киши била Тўқтамишхон черикидин илгори келиб, Хўй сўйининг⁷⁹⁵ йақосида тушуб турур». Ҳазрат соҳибқирон муборак нафаси била йахши ободон йигитлар ва баҳодурларни сайлаб, тун қайтиб юриди. Субҳ вақтида елдек сувдин ўтуб аларнинг бошларига келиб чобтилар ва қилич зарба била алардин тутун чиқардилар. Ва ул саҳро ва дашт душман қонидин лалазордек бўлди.

167b Соҳибқирон андин юруб Севинч сўйининг⁷⁹⁶ /йақосида тушти. Ва Тўқтамишхон Тарак сўйининг⁷⁹⁷ йақосида йиғиштуруб ўлтурди ва ўлтургон ерида хандақ қазиб, туралар била беркитиб, урушмоққа тайёр бўлуб туруб эрди. Бас, соҳибқирон ораста черики йақин етиб тушти. Тўқтамишнинг черики ул азимат ва шавкатни кўруб, туролмай, қайтиб Қурай сўйига⁷⁹⁸ борди ва йана черик йиғиштурмакка машғул бўлди. Ва ҳар ерда келмагон кишиларга киши чобтурди. Аммо соҳибқирон Тарак сўйидин кечук топиб, кечти ва бўлгон черики барча сувдин кечиб туштилар. Аммо соҳибқироннинг черикида озук туганиб қаҳат бўлди. Соҳибқирон бундин хабардор бўлуб, сув йақолаб, Чўлот вилоятига⁷⁹⁹ мутаважжих бўлдиким, анда бориб черикка озук топиб фароғат билан ўзга душман сори борғай. Бир кўчуб бориб эрдиким, хабар келдиким, Тўқтамишхон қалин киши йиғиштуруб келадураким. Бас, соҳибқирон ўнг қўл ва сўл қўлни тартиб этиб ёнди ва бир-бирига йақин етконда сешанба куни, жумада ал-охир ойининг йигирми иккисида, торих етти юз тўқсон еттида, тўнғуз йилида (14.04.1395) икки черик бир-бирига йақин туштилар. Ва тавачиларга ҳукм бўлдиким, «Йар еткурсунларким, черик хандақ қазмоққа машғул бўлсунлар!» Черик хандақ қазмоққа машғул бўлуб, хандақ қаздилар ва туралар била хандақнинг теграсида томдек беркиттилар. Фармон бўлдиким, «Кеча бўлгонда ҳеч киши ўз еридин тебранмагай ва ундашмасунлар ва шабихундин воқиф бўлсунлар (ўт ёқмасунлар)!» Ҳукм йўсуни била барча черик ҳозир воқиф манзилларига туштилар. Кечада бир пас ўтуб эрдиким, Тўқтамишхон шабихун /келтурди.

168a Соҳибқирон черики йақин етиб, наққора ва нафирларини чалдуруб, сурон солди. Нусратшиёро черики ҳукм билан дам урмай тек турдилар. Тўқтамишнинг келгон кишиси кўрдиларким, Темурбекнинг кишиси еридин тебранмай, дам урмадилар. Черикка киролмай, қўрқуб, ёниб манзилига борди.

Соҳибқирони гитиситон Темур Гурагон Тўқтамишхон била уруш қилғони

Тонгласиким, фалакнинг шаҳаншоҳи тахти узра чиқиб, оламини жамоли била йаруқ қилди, чаҳоршанба кунида (15.04.1395) икки черик жўшу-хурушқа келиб отландилар. Наққора ва нафир ва кавс ва кўрагаларини

чалиб, бир-бирига юридилар. Соҳибқирони саодатманд давлат ва иқбол била отланиб, черик тартибига машғул бўлуб, етти қўл кишисини тартиб этти. Ва баҳодирлару диловарларни илгари тургузди. Ва черикнинг йаёғи туралар тутуб, илгари юруб турдилар. Ва амирзода Муҳаммад Султонни улуг гўлда тургузди ва икки ёнида баҳодурларни қўйдурди.

1686

Ва мухалифларнинг черики ҳам сафлар тортиб аламлар кўтариб турдилар. Бас, бу маҳалда хабар келдиким, мухалифлар тарафидин Кунча Ўғлон ва Бек Ёруқ Ўғлон ва Довуд Сўфийким, Тўқтамишнинг кибори турурлар, қўб киши билан сўл қўл сори келдилар. Соҳибқирон алар сори мутаважжих бўлуб, қўшун беклари ва баҳодурлари била аларга от солдилар. Мухалифлар мансур черикининг салобатини кўруб қоттилар. Ва йигирми етти қўшунким, соҳибқирон била юруб иш қилур эрдилар, бир қўшун киши мухалифларни гўллариғача суруб қайттилар. Аммо мухалифлар гўлга етиб, йана қайтиб, соҳибқироннинг /кишилариға чобтилар ва аларни суруб, ҳазратқа сткурдилар ва қўб кишини тушуриб ўлдурдилар ва баъзилари ҳар сори қотти. Бу жиҳатдин қўшунлар бир-бир бўлди ва мухалиф далер бўлуб, илгари келиб, соҳибқиронға йақин етиштилар. Шайх Нуриддинбек жонини фидо қилиб, ҳазрат Ҳаққ жалла ва аълоға таваккал қилиб, оттин тушти. Ва анинг била эллик киши мувофиқат қилиб отларидин тушуб, ўқ-ёйларини эликларига олиб, ўқ зарби била аларни тургуздилар. Ва Муҳаммад Озод ва Алишоҳ (унинг иниси), ва Тўкал Бовурчи ҳар бириси мухалифлардин бир ароба тутуб келтурдилар. Соҳибқирон аробаларнинг кейнида турди. Бу маҳалда Аллоҳдод Вафодор⁸⁰⁰ қўшуни била кўмакка етти. Ва ул тақи Шайх Нуриддинбек қошида бориб, йайоғ бўлуб турди. Ва Ҳусайн Малик Қавчин тағмалар била еттилар, йайоғ бўлуб алар тақи урушқа машғул бўлдилар. Ва амир Зийрак Жаку тақи қўшуни била келиб қўшулди. Ҳар нечаким душманлар ҳамла қилиб от солдилар, йайоғ бўлгон баҳодурлар аларни қўймадиларким, илгари келгайлар. Ва Худойдои Ҳусайний сўл қўлда, қанбулда эрди мухалифларнинг кейнидин кириб (соҳибқирон муқобилида аларни) шабихун этти. Бу маҳалда амирзода Муҳаммад Султон хосса қўшунари била ороста ва мукамал етиб, соҳибқироннинг сўл қўлидин кириб, душманлар била урушқа машғул бўлди. Баҳодурлар барча иттифоқ қилиб, барча бир йўли ўзларини мухалифларға уруб, қилич зарби била душманнинг ўнг қўлдаги кишилари кўтариб сурдилар.

169a

Ва Ҳожи Сайфуддинбекким, аввал гўлда илгари туруб эрди, мухалиф черикидин Исабий ва Бахти Хожа қўб киши била юруб, Ҳожи Сайфуддинбек жонидин кўнгул /уауб, тумони била отларидин тушуб, қалқонларини эликларига олиб, тоғдек аёғларини ерга биркитиб уруштилар. Ҳар нечаким, мухалиф черики аларға ҳамла қилиб, от солур эрдилар, алар ўқ зарби била аларни қайтариб, илгари келгани қўймадилар. Ва Жаҳоншоҳ Баҳодур тумони била бир ёндин келиб душманларға ҳамла қилди ва асру азим қаттиқ уруш бўлди. Бу икки соҳибдавлат бек бири-бири била иттифоқ қилиб, мухалифнинг сўл қўлини қочурдилар. Ва Темур Хожа Оқ Буга тақи анда йахши ишлар қилди. Ва амирзода Рустам Умаршайх мулозимлари била барқдек душманларға чобти ва йахши ишлар қилиб, муқобилида тургон аъдони қочурди. Бовужуд улким, кичик ёшлиқ эди, атосининг отини еткурди⁸⁰¹. Ва Йағлибийким, баҳриндин эрди ва Тўқтамишхоннинг (йақинларидин ва ўзбек лашкарининг) баҳодурларидин эрди, черики билан илгари юруб деди, назм:

Ўзин махтабон дедиким: «Эй сипоҳ!

Ки мен Йағлибиймен, бил, кийнаҳоҳ.

Паланг йиртарам куч била тоғ аро,

Чопармен агар бўлса шер бог аро».

Бас, ун кўтариб, фарёд қилиб Усмон Баҳодурни тилаб дедиким, «Қайда-дур Усмонким, бу кун эранларнинг куч-қувватин кўргай»⁸⁰². Усмон Баҳодур анинг унин эшитиб, гайрат ўти бошиға югурур, таваққуф қилмай, анга мутаважжих бўлди. Шеър:

Чу тоғдек равон бўлди ул пурнар,
 Адув сори ул пурдили номвар,
 Чиқариб қиличнию қилди хуруш,
 Ким элдин анипг саҳмидин кетти ҳуш.

1696 Усмон Баҳодур қўшуни била душман сори мутаважжих бўлуб, бир-бирига чопишиб, уқ ва қилич зарби била андоқ уруштиларким, таъриф қилса бўлмас. Охируламр, соҳибқирон давлатидин Усмон Баҳодур муҳолифларни қочурди. Ва ўзга беклар ҳам ул кун йахши ишлар /қилиб, муҳолифларни қочурдилар ва аъдодин қўб киши тушуруб, (аларни мутафарриқ ва паришон қилдилар. Тўқтамишхон Жўчи наслидин подшоҳзодалар кўксини гурезларга қаратиб қочтилар. Алардин қўб кишини) ўлдурдилар. Шейр:

Худо берди нусрат шаҳаншоҳни,
 Ки бости йана қавми бадҳоҳни.
 Адудин, баса, қавмни ўлдуруб,
 Алар кейнида борди ул кун суруб.
 Чу тобти зафар Хусрави комкор,
 Ки душманлари бўлдилар зору хор.
 Равон тушти отдин шаҳи неком,
 Чу ул дам муродини кўрди ҳамком.
 Деди: Шукрлар холиқи покға
 Ким, андин эрур фатҳ бу хокға.
 Чу деди сано довари хешға,
 Баса, симу зар берди дарвешға.

Шаҳзодалар ва беклар ва баҳодурлар барча келиб юкунуб, бу фатҳ учун муборакбод дедилар ва сочиқлар сочиб, садақалар бердилар. Соҳибқирон тақи бир эрни чорлаб кўрушуб, лутф била махтаб, дуолар қилур эрди. Ва андин фатҳ ва нусрат била Қурай суйиға келиб тушти. Ва ҳазратнинг ҳиммати андоқ тақозо қилдиким, (жангда жонини фидо қилгон Шайх Нуридинга ва) ҳар кимки, бу урушда мардоналиқ кўрсатиб иш қилиб эрди, барчага инойатлар қилгай. Иш кўрсатган шаҳзодалар ва беклар ва баҳодурларини йахши сийлаб, зарбофт тўн ва мурассаъ камар ва от-эгарким, олтундин бўлгай, берди. Ва нақд хирмонидин ҳар бирига юз минг олтун (динор) кўппакий инъом қилди. Ва баъзиларига вилоятлар ва тумонлар ва ўлкалар берди.

Тўқтамишхоннинг кейнида Темурбек илғор этиб борғони

170a Соҳибқирон Тўқтамишхонни қочтуруб, сонсиз мол олди ва ул молни ўтрукда қўйдурди. Амирзода Мироншоҳким, урушдин бурун отдин йиқилиб, элиги чиққон эрди, соҳибқирон амирзода билан Ёдгор Барлос ва Ҳожи Сайфуддинбекни ўрду била ўтрукда қўйиб, ўзи муборак нафаси билан йахши йигитларни черикидин сайлаб, Тўқтамишхоннинг кейнида тушиб, кеча-кундуз демай юрур эрди, то Атил суйиға етиб, бир гузарига еттиким, ани Туратур /гузари дерлар.

Соҳибқирон Ўрусхоннинг ўғликим, оти Қўйричақ Ўғул эрди ва ҳазратнинг мулозиматида эрди ва ўзбек йигитлариким, алар тақи мулозим эрдилар, анга қўшулуб, подшоҳона йарог бериб, олтун била тиккон жарқон ва олтун камар бериб, Жўчихоннинг улусини ашга берди ва ани хон қилиб Атил суйидин кечуруб, улус сори йибарди. Бу шаҳзадаи Жўчинажод ҳукм билан юруб, паришон бўлгон эл-улусни йиғиштурмаққа машғул бўлди. Ва соҳибқирон давлат ва нусрат била Тўқтамишнинг кейнида суруб юрур эрди, Ўқак мавзесида душманларга етиб, қўб кишини тушуриб ўлдурдилар.⁸⁰³ Ул бедавлатларга бир тарафларида Атил суйи ва бир соридин соҳибқироннинг мансур черики: икки балонинг ичида ҳайрон ва саргардон қолиб, қўб киши алардин талаф бўлди. Баъзилари ўзларини Атил суйиға солиб, нари ўттилар. Тўқтамишхон бўлгон хотунлари била ўғлон-ушогини ва молини ташлаб, Булар жангалига⁸⁰⁴ кириб қочти. Ва ул ер зулматқа йақин турур.

Бас, нусратпаноҳ черики бу навбат Дашти Қипчоқда бўлгон эл-улусни таладилар⁸⁰⁵. Ва амирзода Мироншоҳим, Қурай суйининг йақосида ўғруқ била қолиб эрди ва ақарин келур эрди, Йўлуқлуқ Азуқлуқ⁸⁰⁶ мавзеида келиб, соҳибқиронга қўшулди. Ул сафарда аксари шаҳзодалар мулозиматда эрдилар, муборак хотирига кечтиким, ҳарамлар сори киши қайтаргай. Бас, ҳукм эттиким, амирзода (Пир) Муҳаммад Умаршайх олти минг кейни киши била Шерозга қайтиб боргай. Ва амир Шамсуддин Аббос уч минг киши билан ва Ғиёсуддин Тархонким, (анинг тумонида эрди), Самарқандқа борсунлар.

- 1706 Ҳукм бўлгондин/сўнг ўшул замон отланиб, йўлга кирдилар. Кеча-кундуз суруб Дарбанддин ўтуб, Ардабилга еттилар. Табриздин хабар келдиким, Қаро Юсуф Туркмон қалин туркмонларни йиғиштуруб, Ола Тоғда келиб, Хўй сори таважжўх қилиб турур. Шамсуддин Аббос ва Ғиёсуддин Тархон шаҳзодадин айрилиб, Самарқанд сори кеттилар. Ва шаҳзода Пир Муҳаммад беклари билаким, Абу Саъид Барлос (ва Бекиш) ва Давлат Хожа ва Таваккал Баҳодур Табризга келдилар ва андаги черикни йиғиштуруб, муҳолифлар сори юридилар. Хўйга етконда хабар келдиким, Қаро Юсуфнинг қаровули Қародарада⁸⁰⁷ турур. Шаҳзодаи жувонбахт илгор солиб Қародарага етконда Қаро Юсуфнунг қаровули қочти. Қаро Юсуфга бориб шаҳзодадин хабар дедилар. Қаро Юсуф бу хабарни эшитгач туropolмай қочти. Ва амирзода Пир Муҳаммад анинг кейнида суруб, Банди Моҳигача⁸⁰⁸ сурди. Ва Малик Иззуддин Қурт шаҳзодадин хабар эшитгач келиб шаҳзодага қўшулди. Ва шаҳзода ўз черикини Қаро Юсуфнунг кейнида йибариб, ўзи тақи уч кўч бориб тушти. Шаҳзодадин беклари ва баҳодурлари Қаро Юсуфнунг кейнида Авнигача бориб, ани топмай қайттилар. Шаҳзода Пир Муҳаммад андин қайтиб, Табриздин ўтуб, Султонияга келди. Андаги хонимлар ва оғолар анга тўй бериб, тўнлар кийдуруб отлар миндуруб, Шероз сори йибардилар.

Соҳибқирон Жўчихоннинг улусини мусаххар қилиб, Рус вилоятига борғони

- Ҳазрат соҳибқирон ҳар ишгаким юз қўйса эрди, ул ишни камолига еткурмагунча қўймас эрди. Бас, Туғтамишхон қочқондин сўнг муборак кўнглида кечтиким, /андаги мамолик ва вилоятларни барчани мусаххар қилгай ва ҳар ердаким, эл-улус бўлса, аларни мутӣ қилгай. Бу ният била Жўчихонга тааллуқ эл-улуслариға мутаважжӣх бўлди. Дашт ва саҳроларға кириб юрур эди, Усмонбекни қаровул қилди. Ва Усмонбек ғажирчи олиб, йўлга кириб юриди. Бас, Ўзи суйиға⁸⁰⁹ етконда, Минкерман мавзеида-ким⁸¹⁰, Бек Ёруқ Ўғлон ва баъзи ўзбекларнинг уйи-эли анда эрди, аларни чониб, қўбраки тобиъ бўлдилар⁸¹¹.

Тош Темур Ўғлон ва Оқтов қочиб, Ўзи суйидин ўтуб, Сарамдай ўмоғи-ға⁸¹² бордилар: ул улус буларға душман эрдилар. Бас, буларнинг ҳоли таламоқ ва асир бўлмоқдин йамонроқ бўлди ва андин қочиб, Румға бориб Иерайқа саҳросида⁸¹³ турдилар ва бу чоққача анда турурлар.

- Ва ҳазрат соҳибқирон Ўзи суйидин қайтиб, Рус сори мутаважжӣх бўлди. Ва мансур черики Бек Ёруққа Тана суйида⁸¹⁴ учраб, чирмашиб, йана бир бор кишисини тушуруб олдилар. Ва Қаросувки⁸¹⁵, Рус шаҳарларидин турур, етиб, ичи ва ташини таладилар. Бек Ёруқ Ўғлон асру ожиз ва бечора бўлуб, зарураттин ўғлон ва ушогини ва хотунларини Абла жангалида қўйуб, бир ўғли била қочиб кетти. Ва зафарпаноҳ баҳодурлари анинг ўғлонлари била хотунларини тутуб, соҳибқирон қошига келтурдилар. Ва соҳибқирон алар учун хайма ва ҳиргоҳ тиктуруб, қўб марҳамат ва шафқат қилди ва отлару тевалар ва рахту қумош бериб, Бек Ёруқ Ўғлоннинг кейнида йибарди. Ва мирзо Мироншоҳ ва Жаҳоншоҳ Баҳодур ва ўзга беклар қайтиб, йана Жўчихоннинг сул қўлдаги улусиға⁸¹⁶ чобқали бордилар. Ва анда етиб, Бек 1716 Хожа Хожабек ва ўзга бекларни бўлгон /эл-улуслари била олиб, баъзиларни ўлдуруб, баъзиларни асир қилиб, Сарой шаҳрини (ва Ўрус) ва Ўрусжуқни таладилар ва андаги бўлгон эл-улусларини мусаххар қилдилар⁸¹⁷. Ва сонсиз от ва тева ва қўй ва ўзга нималарни ва соҳибжамол қизлар ва хотунлар ўлжа олиб қайттилар. Назм:

Шаҳаншоҳи замон, султони офоқ,
Мусаххар чун ки қилди Дашти Қибчоқ,
Паридек қизлар олди барча раъно.
Бариси дилрабо ва саруболо.

Соҳибқирон Маскавға сориким, Руснунг шаҳарларидин эрди, таваж-
жух қилди. Анда етконда нусратшиёро черики ул вилоятни (шаҳар ва
атрофи) чобтилар ва андағи ҳокимларни тобё қилди⁸¹⁸. Ва черикнинг
эликларига сонсиз мол тушти: олтуну кумиш ва қумошу кабш ва ҳатану
қоғам ва каттону қаро самур ва қиличлар, йахши отлар тушти. Ва тақи
амирзода Муҳаммад Султон кўб элларни талади, мисли қавми кўр буқа ва
парлон ва йуркун ва калжиким, соҳибқирон черикидин қочиб ёзиларда
сарғашта ва ҳайрон юрур эрдилар, бас, сўнг амирзода Муҳаммад Султонга
учраб, (ул) барчани талади ва хотунларини ва ўғлонларини асир қилиб,
қайтиб соҳибқиронга қўшулди. Соҳибқирон андағи элдин ғажирчи олиб
Болчимкин⁸¹⁹ сори мутаважжих айлади. Азоқ ҳисориға⁸²⁰ етконда амирзода
Мироншоҳ черики била Тана суйиға етиб, ҳазратнинг ҳумоюн ўрдусига
келиб қўшулди. Бас, ҳукм бўлди, «Мусулмонларни қўлбериб, кофирларни
ўлдурсунлар!» Бас, мусулмонларни қўйуб, кофирларни ўлдуруб, элларига
ўт солдилар.

Соҳибқирони динпарвар Черкас сори борғони

172a Соҳибқирони саодатёр, нусратшиёро андин кўчуб, Қубон сори мута-
важжих бўлди ва черкасларнинг /юртлариким, Азоқ ва Қубон ўртасида
эрди черкаслар ани кўйдурб эрдилар⁸²¹. Бу жиҳатдин от-улоғ ўт топпай
кўб зойиё бўлди. Ва етти-саккиз кун бориб, ҳеч ерда ўт топмадилар, ва
балчиқлардин ва сувлардин ўтуб, Қубонга еттилар. Неча кун анда туруб
турдилар. Соҳибқирон амирзода Муҳаммад Султон⁸²² ва амирзода Мирон-
шоҳ ва Жаҳоншоҳбек ва ўзга бекларни Черкас сори йибариб муболага
қилдиким, «Жаҳд қилиб тез юрунлар. Ҳар нечаким, ботроқ бориб ул
ерни мусаххар қилсангиз, йахшироқ бўлғуси турур».

Шаҳзодалар ҳукм йўсуни била илғор қилиб, черкасларнинг эл-удулари-
га еттилар ва бўлгон элни талаб, сонсиз мол олиб, андин саломат ва
саодат била қайтиб, соҳибқироннинг мулозиматиға келдилар.

Соҳибқирон Элбурзкўх сори борғони

Соҳибқироннинг муборак хоотири Рус ва Черкасдин фарогат тобқондин
сўнг Элбурзкўх сори қайтти. Ва бу маҳалда ғаразғўй сўзи била амир
Усмон Аббос ҳаққида тухмат воқиё бўлуб, ҳукм қилдиким, «Али ўлдурсун-
лар!» Бас, андоқ баҳодур бек ғаразғўй сўзи била талаф бўлди.

Соҳибқирони саодатманд ғазо нияти била Бўриберди ва Бароқан сори
мутаважжих бўлдиким, ос қавмиға⁸²³ ҳоким эрдилар. Бас, ул йўлда жаи-
галлар бор эрди, йағочларни кестуруб, йўл этиб борур эрдилар. Ҳожи
Сайфуддинбекни ўғруқда қўйуб, Элбурзкўх сори юриди. Ва андағи қалъа-
ларким, тоғда эрди ва берк дараларда кириб аъдолар била урушти. Ва
барча урушда соҳибқироннинг черики мансур бўлуб, кофирлардин кўб
киши ўлдурдилар ва қалъаларини бузуб, сонсиз мол олиб қайтиб ўрдуға
келиб туштилар.

1726 / Бас, ўрдуға тушкондин сўнг (амир Ҳожи Сайфуддинким, ўғруқда
қолиб эрди), тўй тартибиға машғул бўлди. Соҳибқирон учун бир чодире
тиктиларким, сўруғи олтун эрди, лаъл ва жавоҳир била мурассаъ қилиб
эрдилар; таноблари ипак ва қозуқлари кумиш эрди. Ва бу чодир ичида
олтундин сартахти қўйуб, жавоҳирлар била мурассаъ (қилдилар). Соҳиб-
қирон тахт устиға чиқиб ўлтурди. Беклар ва шаҳзодалар барча хизматда
турдилар. Бир ҳафта анда туруб, айш ва ишрат қилди. Иккинчи ҳафтада
ҳукм бўлдиким, «Кўч қилсунлар!»

Соҳибқирони саодатшиёр Темурбек Кула ва Товус қалъалари сори борғони

Соҳибқирон йана ўғруқни қўйиб, Кула ва Товус қалъаларига мутаважжих бўлди. Ва бу қалъалар Элбурзқўҳда эрди ва анда бир қалъа бор эрди тоғ устида, асру мақам ва йўли қаттиқ эрди ва баланд ерда эрди. Ва Товус қалъаси бир тоғ устида эрди ва баланд ва берк эрди. Анда на ўқ ва паръд тоши⁸²⁴ етар эрди. Ақл анинг тасхирига ҳайрон эрди. Соҳибқирон мекрит элидинким, мансур черики била бирга юрур эрдилар ва тоғда андоқ юрур эрдиларким, ел аларнинг юрмакларидин ҳасад элтур эрди, бас, аларни чорлаб буюрдиким, «Бориб тоғ устида чиқиб, йўлларни тафҳаҳус қилинглар: кўрунгим, ҳеч андоқ ер бормуким, киши анда боролгай». Алар ҳукм била тоғда чиқиб, ҳар нечаким, кириб юридилар, андоқ йўлким, ул қалъага борса бўлгай, топмадилар. Бас, ёниб келиб соҳибқиронга арз қилдилар. Соҳибқироннинг муборак хотирига бир йахши ҳаёл тушуб, буюрдиким, узун шотулар йасаб, бир-бири била бағлаб, тоғнинг аввал камарига қўйдилар. Бир жамоат баҳодурлар юқори чиқиб, аввал камарда турдилар ва йана / шотуни тортиб иккинчи камарда қўйдилар. Ва юқори чиқиб, шотуни тортиб, учунчи камарда қўйдиларким, қалъа анда эрди. Ва ул шеримардлар жонларидин кўнгул узуб, бир-бирининг кейнидин шотуга чиқтилар. Ва йана бир жамоат тақи жонларидин кечиб, иплар солиб, юқори чиқтилар ва қалъанинг муқобиласида келиб турдилар. Ва икки жамоат иттифоқ қилиб, бири қўйидин ва бири юқоридин ҳамла қилдилар. Ҳар нечаким қалъадин ўқ ва тош оттилар, баҳодурлар қайтмади, соҳибқирон давлатига сўғиниб қалъа сори юрүбердилар. Ва қўб киши анда баҳодурлардин шаҳид бўлди, аммо қайтмай қалъага еттилар. Қалъа эли бу ҳолни кўруб, саросима бўлуб, элик-айғлари сустайиб, қочабошладилар. Бас, баҳодурлар қалъага кириб, мусаххар қилдилар ва аркудан элидин қўб кишини ўлдурдилар. Ва Кула ва Товуским, қалъа элининг сардори эрдилар, тутуб ўлдурдилар. Ва соҳибқирон андин қайтиб, Булод қалъасига мутаважжих бўлди. Ўтургуким, Жўчи улусининг улуг бекларидин эрди, соҳибқирондин қочиб анда бориб эрди. Бас, соҳибқирон йўлда борурда Йалғон мавзёида келиб тушти. Бу мавзёида неча бот (бор) эрди, черик эли ҳар нечаким кўнгуллари тилар юруди, бол қўтардилар. Бир кун туруб, тоғгласи кўчуб, саодат ва иқбол била юруди. Ва Булодга хат битиб йибардиким ва хатнинг мазмуни буким, «Ўтиргу сенга бориб турур. Ани бизга йибаргил. Йўқ эрса черик билан борғумдур». Бас, бу хат Булодга етиб, ўқуб мазмунидин соҳибвуқуф бўлди.

1736 Қалъасига эътимод қилиб дедиким: «Менинг / қалъам берк турур ва уруш асбоби барча муҳайё турур. Ўтургу менга эътимод қилиб келиб турур. Ани нечук душман эликига берайим? То таним ичра жоним бор, ани кишига бермагумдур». Бас, бу жавоб соҳибқиронга етти, соҳибқироннинг аччиги келиб, анинг сори мутаважжих бўлди. Ва ул йўлда қалин жангал эрди. Ҳукм қилдиким, «Черик эли йағоч кесиб йўл очсунлар!» Уч йағоч йўлни йағочларини кесиб, йўл йасадилар. Ва жангалдин чиқиб қалъага еттилар. Ва ул қалъанинг йўли бир дара ичида эрди, асру қаттиқ йўл эрди. Ва қалъанинг эли йўлни тутуб туруб эрдилар. Бас, нусратнаоҳ черики алар била урушуб, зафар тобтилар. Қалъани мусаххар қилиб, қўб киши ул кофирлардин ўлдурдилар.

Ўтургу андин қочиб Элбурзқўҳнинг дараларига борди. Ва мансур черики аларнинг эвларини талаб, ўт солдилар ва сонсиз мол олдилар. Бу маҳалда биров хабар келтурдиким, «Уч бўлак киши барча кофирлар қочиб, бир тоғнинг камарига чиқиб туруб турурлар». Соҳибқирон алар сори мутаважжих бўлуб, етиб уруштилар, аларни тутуб ўлдурдилар. Йана бу маҳалда амирзода Мироншоҳдин биров хабар келтурдиким, «Ўтургуни қавлаббиз, ул биздин қочиб Элбурзқўҳ тоғига кириб, Абаса мавзёида кириб турур».

Соҳибқирон отланиб, уқбалардин ва даралардин ўтуб, Абасада тушти. Ўшул замон Ўтургуни тутуб, боғлаб соҳибқирон қошида келтурдилар. Фармон бўлдиким, «Ани банд қилиб сақласунлар!» Ва андағи элни талаб, нусрат ва саодат била қайтиб, ўрду сори қайтти. Бас, неча кун Беш Тоқда ўлтуруб, айш ва ишрат қилди.

Ҳазрат соҳибқирон давлат ва нусрат била илғор қилиб, Симсим сори мутаважжих бўлди. Саодат ва иқбол била анда етиб, андаги эл-улусни мусаххар қилди. Ва Ғайурхоннинг ўғли Муҳаммад мутӣ бўлуб, эли била мулозиматда келди. Ва йана бир жамоат эли қочиб, тоғлар ичида кириб эрдилар. Ва андоқ маҳкам ерларда кириб эрдиларким, йайоғ киши анда ташвиш била борур эрди. Соҳибқирон ўзи муборак нафаси била алар сори мутаважжих бўлди ва ул тоғларга чиқиб уруштилар ва анда қочқон элни мусаххар қилдилар. Ва ҳар ердаким қалъалар бор эрди, олдилар ва андоғ баланд ерларга чиқиб элларни тушурдиларким, ақл ҳайрон эрди. Баъзи ерлардин тушаолмай, ўзларини андин қуйи қўйабердиларким, юмаланиб-юмаланиб қуйи тушар эрдилар. Андоқ ерларга бориб, давлат била қалъаларни мусаххар қилди ва икки кун анда туруб, аччигидин қуб киши ўлдурдилар. Ва андаги бутхоналарни буздуруб, бутларни куйдурди. Ул тоғлардин қуйи тушуб, Ахрор тоғи сори мутаважжих бўлуб, андаги эл-улусни чоғиб, қуб мол олдилар. Ва андин қайтиб Бешкентда борди ва андаги вилоятларни мусаххар қилиб, ади ва дод била ораста этти. Аҳли мавзеъки, мундин олдин келиб эдилар, суюниб ҳазрат соҳибқироннинг иноятларидин тиландилар. Бас, соҳибқирон элнинг улугларини иноятлар ва шафқатлар қилиб, ҳукм қилдиким, черик аларга мазоҳим бўлмасун, зарар-заҳмат бермасунлар. Бас, мундин маълум бўлдиким, ҳар кишигаким, йахши, йамон тегар — ўз феълидин тегар. Нечукким, мундин маълум бўлдиким: *Май 'амала солиҳан фа-ли нафсиҳи, на май асатъа-фа 'алайҳи*⁸²⁶ воқӣ бўлуб турур.

1746 Соҳибқирон андин ўтуб, Чўтур Қазоқ⁸²⁷ вилоятини чобғи. Ва зафар-шиъор черики андаги гумраҳларким, қочиб баланд / тоғларга чиқиб, камарларга бориб эрдилар, барчани ул ерлардин тушуруб ўлдурдилар ва Чўтур Қазоқ элини талаб, қуб мол олдилар. Ва андин кўчуб Бўғозқум мавзеъига⁸²⁸ етгилар ва анда қишлоқ солиб ўлтурдилар. Мамақту ва Қози Қумуқ⁸²⁹ вилоятининг улуг-кичик эли тобиъ бўлуб, ҳазратнинг мулозиматиға келдилар. Соҳибқирон аларни йахши кўруб, иноятлар қилди, тўнлар кийдуруб, отлар миндурди. Ва жазираларда кўи ерлар бор эрдиким, андаги эл сувға иътамид қилиб, анда бориб туриб эрдилар⁸³⁰. Ва мутобӣят йўлидин чиқиб, муҳолифат эрдилар ва аларни балиғчи эли дер эдилар. Бас, соҳибқирон аларга киши йибариб насиҳат қилди, эшитмадилар. Оқибат бир жамоат баҳодур йигитларни йибарди. Алар илғор солиб, алар сори мутаважжих бўлдилар. Қиш мавсуми эрди ва дарё музлаб эрди. Борғон баҳодурлар муз устидин юруб, ул жазираларини чобгилар, молларини талаб, ўзларини асир қилиб қайттилар.

Соҳибқирон Ҳожи Тархон ва Саройни чопқонлари⁸³¹

Умар Тобонким, ҳазратнинг бандаларидин эрди ва ҳукм била Ҳожи Тархоннинг забтиға бориб машғул эрди, Муҳаммадийким, андаги элнинг улуги эрди, анинг тарафидин муҳолифат иши фаҳм қилиб, сурати воқӣъани арадошт қилиб йибарди. Соҳибқирон андин хабар билиб, ул сори мутаважжих бўлди. Амирзода Муҳаммад Султон ва амирзода Мирношоҳ ва Ҳожи Сайфуддинбекни ўғруқда қўйуб, ўзи давлат ва саодат била илғор этиб, қиш мавсумидаким, муттасил қор ёғар эрди ва ҳаво асру совуқ эрди, совуқ ва қордин ҳеч андиша қилмай юриди. Ва Ҳожи Тархон Атил суйининг йақосида / эрур ва ул шаҳарнинг бир ёни сув турурким, томи йўқ эрмиш. Ва совуқ андоқ қаттиқ бўлурким, дарё ва ер тешна-тенг бўлур. Бас, ул маҳалдаким, дарё муз боғлар эрмиш, шаҳарнинг ул ёниким, сув соритур, муздин том қўлар эрмишлар. Ва муз устиға сув сепар эрмишларким, барча музлар бир бўлур эрмиш. Сўнғ анга буржлар ва кунгуралар йасаб, дарвоза қўйар эрмиш. Қиш чиққунча ул шаҳарнинг бир ёнида мундоғ том қилур эрмиш. Ажойиб жиҳатидин мун зикр қилдик.

175a Алқисса, ҳазрат соҳибқирон Ҳожи Тархонга мутаважжих бўлуб, субҳ эрдиким, йақин стиниб туштилар. Муҳаммадийким, ҳокими эрди, соҳибқирондин хабар билиб, заруратдин чиқиб келиб, пешкашлар тортиб соҳибқирон

ронни кўрди. Бас, соҳибқирон ани амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгир ила (амир Жаҳоншоҳ) ва Шайх Нуриддин ва Темур Хожя Оқ Буга билан Сарой сори йибарди. Ва соҳибқирон Хожя Тархонга кириб, элга моли амон солиб олди. Моли амондин сўн шаҳарни таладилар ва шаҳзода беклар била Атил сўйидин муз устидин ўтуб, Муҳаммадийни музунг остида йибардилар⁸³². Ва зафарианоҳ черики Саройга етиб, Саройни олдилар, шаҳарга ўт солиб кўйдурдилар ва эл-улусини таладилар ва асир етиб келтурдилар. Бу элга бу жазо андин булдиким, соҳибқирон Ироқ ва Форсқа борғонида алар келиб, Мовароуннаҳр вилоятини буш тониб, чобтилар. Ва Қазон Султонхон йасагон саройким, Занжир Сарой била маншўр турур, ул ерни хароб қилиб эдилар. Анинг учун бу шаҳри Сарой ҳам хароб бўлди. Бас, Хожя Тархоннинг шаҳрида бўлгон элни кўчтуруб, шаҳарга ўт солдилар. Ва андин қайтиб, ўрду сори мутаважжих бўлдилар. / Аммо совуқ ва қор жиҳатидин от-улоқ қўб зойиғ бўлди, гала-қаро ўт тонмай бисёр талаф бўлди ва галла эл ичида қолмай қаҳат пайдо бўлди. Бир ботмон тариқ етмин олтун қўшаккий бўлди ва ани ҳам киши тонмас эрди.

Соҳибқирон Хожя Тархон шаҳридин келтургон молни черикка улаштурди. Ва ҳар кимки йайоғ эрди, анга от бердилар ва черикда йайоғ киши қолмади. Барча соҳибқирон давлатидин от миндилар.

Ҳазрат соҳибқирони нусратшиёр Дашти Қипчоқ ва шимолдаги вилоятлардин қайтқони

Соҳибқирони саодатнишон Дашти Қипчоқдаги вилоятларни (ва Дашти Хазар мамоликини) ва Жўчихонга тааллуқ ўнг қўл ва сўл қўлдаги эл-улусини ва шимолдаги вилоятларни мусаххар қилди (ва тасарруфига олди. Нусратшиёр черики ул ўлкалар ва мавзаслардаги қўтр ва павахийлардин) ўлка ва Пан ва Можар ва Рус ва Черкас ва Бонқирд ва Макас (ва Болчимкин) ва Қрим ва Азоқ ва Қубон ва Аллон — бу вилоятларни тавобитлари била чошиб, баъзини мусаххар қилиб, иноят ва шафқат қилди⁸³³. Ва баъзи ерниким, али муҳолифат қилди, ул ерни бузуб, хароб қилди. Ва тирик қолгон, қочқон душманлари ёзиларда сарғанша ва аломон ва бехонумон бўлуб юрур эдилар.

Соҳибқирон аввал баҳорда, горих етти юз тўқсон саккизда, сичқон йилда (март, 1396) Бўғоққум қишлоғидин саодат ва иқбол билан қайтиб, Дарбанд сори ва Озарбайжон⁸³¹ сори мутаважжих бўлди. Тарак сўйидин муз устидин ўтуб, Тарқи мавзасига еттилар. Соҳибқирон ўғруқни анда қўйуб, ғазо пилти қилиб, (черикни тартиб қилиб), Ашқужа⁸³⁵ сори мутаважжих бўлди. Анда етиб, Ашқужани ўртада олиб туштилар, черик ҳар сори бориб талонга мангул бўлдилар. Бу маҳалда Шапқал Қози қумуқдин уч минг киши била Ашқужа элининг қумакига келур эрди. Ўнг/қўлунг қаровули алардин хабар билиб, соҳибқиронга кетти, чобтуруб хабардор қилдилар. Соҳибқирон мун ишитиб, беш юз йироқлиқ киши билан отлашиб, аларга ўғрув борди. Ва алар бир тена кейнида тушуб эрдилар ва отларини ўтқа қўйиб эрдилар. Соҳибқирон йақин етконда ўзи йалғуз илгари юруб, бир тена устига чиқиб, аларни эҳтиёт қилиб, тенадин тушуб, беш юз киши била аларга от солиб човтилар. Ва алар бир-бир бўлуб, қўб киши алардин олиб ўлдурдилар. Мубаншир Баҳодур Шапқалга етиб, ул жон қўрқунчидин йайоғ бўлуб, тоғқа чиқти. Ул паҳлавон ани бир ўқ уруб ишини кифоят қилди, бошини кесиб, соҳибқирон қошига келтурди.

Соҳибқирон тирик қолгон кишилардин сўрдиким, «Сизлар мундин бурун доим кофирлар била урушур эдингиз. Эмди не бўлдиким, аларга қўмак учун келур эдингиз?» Алар ҳеч жавоб беролмай, гиналарини бўйунларига олиб, узр ва истигфор била тилларини очтилар. Ҳазрат аларнинг ёзуқларидин кечиб, лутф ва марҳамат қилиб, барчага тўн кийдуруб, ижозат берди ва деди: «Бориб андаги эл улугларига хабар қилингким, соҳибқирон айтадур: «Агар дини Исломга мувофиқсиз, таваққуф қилмай келингллар ва йамон феълнингиздин тавба қилингллар, то барчангиз иноят ва шафқат била сарафроз бўлгай ва вилоятни сизлар мусаллам тутқайсиз». Аларни йибариб, соҳибқирон қайтиб, черикига қайтиб тушти. Ва мансур черики Ашқужани мусаххар қилдилар ва андаги кофирларни ўлдурдилар.

1766 Бу маҳалда Қози Қумуқнинг ва Авҳарнунг⁸³⁶ қози ва акобирлари ва улуглари соҳибқироннинг мулозиматиға/кеддилар. Бас, ҳазрат аларни йахши кўруб, барчаға тунлар кийдуруб, олтун камарлар ва зарбофт тунлар ва (зарбанд қиличлар) ва арабий отлар шафқат қилди. Андин сўнг насиҳатлар қилдиким, «Бурунгидек кофирлар била ғазо қилинлар ва дини Ислои учун қилич урунлар». Насиҳатлар қилгондин сўнг вилоятларини аларға мусаллам тутуб, нишонлар бериб, вилоятлариға йибарди. Ва андин содат ва иқбол била қайтиб, Нарғис қалъаси сори таважжух этти ва анда етиб, ани тақи уруш била олдилар ва андаги кофирларни ўлдурдилар. Қалъани тилаб, ер била тенг қилдилар. Ва кофирлардин қўб киши қочиб, тоғларнинг камарларига бориб, горлар ва тешикларға кириб, йашундилар. Бас, соҳибқирон аларға сори юруб, тоғларға чиқтилар ва баҳодурларни сандуқлар ичида кийдуруб, сандуқларни занжирлар била боғлаб, юқоридин йибарабердилар. Баҳодурларнинг сандуқлари камарларға етиб, горларға ва тешикларға ўқ зарби билан ва сўнгу саҳми била барчани ўлдурди ва молларини олиб туштилар. Андин сўнг Мика қалъасини ва Болу ва Дараклу қалъасини олиб ер била тенг қилдилар. Ва андин фатҳ ва нусрат билан қайтиб ўрдуға келиб тушти.

Элбуракўҳнинг орқасидаги вилоятларким, шимол сори эрди, ҳазрат Ҳаққ иноятидин мусаххар бўлди ва кофирлардин ул ерларни аритиб, фатҳ ва нусрат била йўлга кириб, Эрон сори мутаважжих бўлди. Наам:

Миниб отиға шоҳи гитинавард,
Ки ердин йана кўкка еткурди гард.
Теванинг дароз уни етти ба моҳ.
Черик кирди ул лаҳза бари ба роҳ.
Аламлар кўтариб бариси зангор,
Алардин бўлуб ер юзи чун баҳор.

177a Бас, черик барча хуррам ва шодмон: ҳар бирига йигирми, ўттуз⁸³⁷ соҳиб(жамол) қизлар тушуб, /сонсиз мол ва аробалар била борур эрдилар. Йўлда зириҳгирларнинг⁸³⁸ улут-кичиклари барча ўтрув келиб, кўҳалар ва жаншанлар келтуруб, соҳибқиронға пешкаш торттилар. Ҳазрат тақи аларни йахши кўруб, иноятлар қилди. Ва қайтоғ эли ҳам амон тилаб, тобиғ бўлдилар.

Соҳибқирони гитиситон ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло иноятидин Дарбанди Бокудин ўтуб, анда бир қалъа солдурди. Неча кун анда туруб, қалъа тамом бўлгондин сўнг юруберди. Ва ҳазратнинг хайриким, саломат ва саодат қайтиб келаду, оламда тушти. Ва Ширвонотнинг ҳокими Шайх Иброҳимки, ҳазрат соҳибқирон била бу юрушда бирга эрди, ижозат тилади, деди: «Агар фармон бўлса, мен илгари бориб, соврин йароғиға машғул бўлайим». Ижозат била келиб, соврин йароғиға машғул бўлуб эрди. Соҳибқирон Ширвонотға кирди; Шайх Иброҳим ўтрув келиб, қўб пешкашлар ва совринлар тортти. Соҳибқирон андин кўчуб, Шамохидин ўтуб, Кур суйининг йақосида тушти. Ва ул ерда Шайх Иброҳим соҳибқиронға тўй бериб, йахши пешкашлар тортти. Соҳибқирон анга хосса тўни зарбофт кийдуруб, олтун камар, ханжар бериб, Ширвонотни бўлгон тавобити билан анга иноят қилди. Дедиким: «Дарбандни йахши сақлаб, андин хабардор бўлғил».

Соҳибқирон анда неча кун айш ва фароғат қилиб, андин кўчуб, Кур суйидин кечиб, Оқтом мавзёида тушти.

Соҳибқирони саодатнишон шаҳзода Мироншоҳни Озарбайжон забтиға ва қалъаи Аланчуқни қамал қилмоқ учун йибарғони

1776 Темурбек Озарбайжон тахтини ва ул мамлакатнинг ҳукуматини /Дарбанди Бокудин Бағдоқча ва Ҳамадондин Румғача амирзода Мироншоҳға берди ва андин/бурун ҳукм қилиб эрдики, «Шаҳзодаға тааллуқ мулозимлариким, Хуросонда эрдилар, кўчлари била Озарбайжонға келсунлар!» Бас, шаҳзодаи жувинобахт ҳукм бўлгондин сўнг мутаважжих бўлди. Келиб соҳиб-

қирондин ижозат тилади. Ҳазрат шаҳзода билан кӯрушуб, юзига ўпуб, ижозат берди ва амирзода Рустам⁸³⁹ ва Жаҳоншоҳ Баҳодурни (лашкар била) анга қўшулди. Буюрдиким, «Аланчуқ қалъасини мусаххар қилғайлар!» Неча кундин сўнг шаҳзоданинг ҳарамлари ва бекларнинг хотунлари барча келиб қўшулдилар. Ва ўнг қўлдаги кишиси ва черики Қаробог ва Наҳчивон ва Авникгача юртлар тутуб ўлтурдилар. Ва сўл қўлдаги черики Совуқ Булоқ ва Даргизиндин то Ҳамадонгача ов олиб туштилари.

Сиржон фатҳининг қиссаси ва Йазд воқитъаси ва Баҳлул Неҳовандда муҳолифат қилгонининг сўзи

Ул маҳалдаким, соҳибқирони гитиситон Дашти Қипчоқда эрди, Сиржон қалъасиниким, уч йил эрдиким, соҳибқироннинг мулозимлари ани қамал қилиб олаолмайдур эрдилар. Хоссатан Шоҳшоҳонким, Сеистон черики била қамал қилиб ўлтуруб эрди ва ичидаки муҳолифларнинг аҳволи андоқ хароб бўлдиким, Гударз кутволда олти кишидин ўзга тирик киши қолмади; заруратдин қалъани тобшурдилар ва Гударзни ўлдурдилар.

Ул юрушда Тамука Қавчинким, соҳибқирон Йазднинг даруғалигини анга бериб эрди, ўзи мулозиматда эрди, навкарларидин бировни ўз ўрнида даруға қўйиб эрди. Соҳибқироннинг /бу юруши узун-узоқ бўлгон жиҳатидин 178a Султон Муҳаммадким, Абу Саъид Табасийнинг ўғли эрди, бир жамоат хуросонийлар биллаким, Музаффарийларнинг черикларидин Йаздда қолиб эдилар, ҳаёли фосид ва савдойи маҳол бошлариға тушуб, шайтон васвасасидин ва нодонлигларидин иттифоқ этиб, йаағи бўлдилар. Ва Тамуканинг қўйгон навкарини ўлдурдилар. Ва ул маҳалда вилоятнинг икки йиллиқ моли нақд бўлуб, (амволи девоний) қобиз эвида эрди. Ва (маҳди аъло) Сарой Мулк хоним учун неча харвор қумош сотқун олиб қўйиб эрдилар. Ул жоҳиллар ул нақд бўлгон молни қумошлар била олиб шаҳардаги дўзиларни йиғиштуруб, тўнлар тиктурдилар ва андак фурсатда қуб киши арозил ва авбошдин ва ўғри ҳаромзодалардин йиғилдилар ва амирзода Пир Муҳаммад Умаршайх бу хабарни эшитиб, черик йиғиштуруб, Шероздин ул фитна дафъи учун Йазд сори мутаважжих бўлди. Бас, даруғалар Исфаҳондин ва Кермондин ва Қўхистондин ва ўзга ерлардин барча чериклари била Йаздга мутаважжих бўлдилар. Ва Йазд вилоятига қуб киши келиб, шаҳарни қамал қилиб ўлтурдилар. Бу хабар соҳибқиронга етиб ҳукм бўлдиким, «Амирзодаи Пир Муҳаммад Жаҳонгир Темур Хожа билан ва ўзга беклар черики била Йазд сори борғайлар!» Бас, анда етконда Йазд теграсида андоқ ўт йўқ эрдиким, гала-қаронинг куни кечгай. Бу жиҳатдин черик эли от-улоғларини Қўшқизар йайлогиди ва Исфаҳон вилоятига йибариб, ўзлари йайог қолиб, 178b Йазд эшигига бориб шаҳарни ўртада олиб, ҳар кунда икки навбат уруш қилур эрдилар. Ва ўшул маҳалдаким, /соҳибқирони саодатманд Дашти Қипчоқда эрди, амир Мазид Барлоским, асл ва насабда назири йўқ эрди ва ўзи оқил ва доно киши эрди ва Неҳовандни соҳибқирон анга бериб эрди, ва бу Мазидбекнинг бир навкари бор эрди, Баҳлул оглиқ, йамон ва ҳароми ва бадбахт киши эрди, макр ва ҳийла била бекни тутуб ўлдурди ва Неҳовандни олиб, муҳолифат бунёд қилди. Ҳазрат соҳибқирон давлат иқболи била Ардабилга етти, Шайх Нуриддинбекни Форс вилоятига мол забти учун Шерозга йибарди. Ул Шерозга етконда Севинчакбек Шероздин ҳазрат аъло сори мутаважжих бўлди ва ҳумоюн черики Ардабилдин кўчуб, Султонияга тушти. Ва ҳазратнинг иноят ва шафқат кўзи Султон Исаким, Мардиннинг ҳокими эрди, анга тушти. Уч йил эрдиким, бу Султон Иса бандда эрди. Ани банддин чиқариб, иноятлар қилиб, Мардинни йана анга берди ва нишон бериб, ол тамга била муҳр қилди. Ва Султон Иса беклар била аҳду шарт қилдиким, «То тирик бўлсам ҳаргиз мутобиғат ва инқиёд йўлидин чиқма-гаймен ва ҳар сориким, ҳазрат юрур бўлса, мулозиматдин айрилмагаймен». Бу бобда онт ичти. Ва, басе, Мардин сори ижозат била мутаважжих бўлуб кетти. Ул етгондин сўнг ҳукм бўлдиким, «Амирзода Султон Ҳусайн ва Худододи Ҳусайний ўзга беклар била илгор этиб, Неҳованд сори борсунлар ва ул ерни муҳосира қилиб, Баҳлул бадбахтни жазосини берсунлар!» Ҳукмдин сўнг амирзода Султон Ҳусайн беклар била илгор солиб бордилар. Ва соҳибқирон Султониядин Ҳамадон сори мутаважжих бўлди. Амирзода

Султон Хусайн ва Худододи Хусайний ва ўзга беклар Неҳовандга еттилар; 179а наққора чалиб ва нафир уруб, келиб, /қалъани ўртада олиб, уруш солдилар. Қўб урушқондин сўнг қалъани олиб, мухолифларни ўлдурдилар ва Баҳлул кофирни тутуб, ўтқа куйдурдилар. Бу фатҳ хабари соҳибқиронга етти, соҳибқирондин ҳукм бўлдиким, «Неҳованддаги беклар Тустар сори мутаважжих бўлсунлар ва Курдистондаги йўл ургучиларни истаб, тутуб, ўлдурсунлар. Ва андин сув йақолаб Ҳурмузгача⁸⁴⁰ бориб, забт қилсунлар!» Алар ҳукм йўсуни билан амал қилиб, Неҳованддин юридилар. Аммо ҳазрат соҳибқирон ҳазрат Субҳон иноятидин Ҳамадонга етти ва анда тушуб, рамазон ойини тоат ва ибодат билан ўтқариб, ийдни анда қилди.

Соҳибқирони саодатманд фарзанди аржуманди амирзода Муҳаммад Султонни Ҳурмуз вилоятининг забти учун йибарғони

Ийд кунин соҳибқирони динпарвар намози ийд ўқуб, фақиру мискинларга садақалар бериб, тўйлар қилди ва амирзода Муҳаммад Султонни Шероз сори йибарди. Амир Ҳожи Сайфуддин ва амир Жалол Ҳамид ва амир Шоҳ Малик ва Арғуншоҳ Ахтачи ва ўзга бекларни анга қўшуб йибарди, то андаги вилоятларни забт қилиб Ҳурмузга боргайлар ва Ҳурмуздаги вилоятларни ҳам забт қилгайлар.

Барча ҳукм билан отланиб юридилар. Бу маҳалла хабар келдиким, «Йазд шаҳри фатҳ бўлди». Ва анинг воқияси андоқ эрмишким, Йаздда боргон черик қўб ўлтуруб, қамал қилиб турурлар. Ва шаҳар ичида озук қолмай, шаҳар эли асру хароб бўлуб, ит, пишакни ебтурлар ва очлиқ жиҳатидин ўттуз минг киши ўлган эрмиш. Ва ул бадбахтлардаким, мухолифат қилиб эдилар, аларда куч ва қувват қолмагон эрмиш. Бас, шаҳар ичидин нағамлар уруб, /чиқиб қочтилар. Нусратшиёр черики алардин хабар билиб, аларнинг кейинларига тушуб юридилар. Абу Саъид Табасийнинг ўгликим, мухолифларнинг улуғи эрди, мансур черики Маҳрижирд мавзёида анга етиб, тутуб ўлдурдилар ва анинг билан бўлгон кишиларни ҳам ўлдурдилар. Ва ҳазрат соҳибқиронга маълум эрдик, шаҳар элига гуноҳ йўқ турур ва раъиятда не гуноҳ бўлғай? Ҳукм бўлдиким, «Шаҳар мусаххар бўлгондин сўнг ҳеч киши раъиятқа нима демагай ва таламагай ва моли амон тиламасунлар!»

Ҳукм келгондин сўнг шаҳар фатҳ бўлгонда беклар дарвозаларга туруб ҳеч кишини қўймадиларким, фақиру мискинларга зарар-заҳмат еткургайлар. Тамука Қавчинким, Йазднинг даругаси эрди, навкарлари билан шаҳарга кирди ва ўзга черик элидин ҳеч одамни киргали қўймадилар.

Соҳибқирони динпарвар шафқатидин ҳеч киши ул шаҳар элига музоҳим бўлмади ва фақиру мискинга заҳмат тегмади. Аммо ул бадбахтлар зулмидин шаҳар асру хароб бўлуб эрдиким, ҳеч (бир) дўконда эшик қолмайдур эрди. Аммо фатҳ бўлгондин сўнг оз фурсатда йана андоқ бўлдиким, бурунгидин йахшироқ ва маъмур, обод бўлди.

Бу фатҳ хабари соҳибқиронга еткондин сўнг ҳукм бўлдиким, «Шаҳзодалар вилоятларига борсунлар ва черик эли эвларига ёниб борсунлар!» Ҳукм бўлгондин сўнг амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгир Хуросон йўлидин Қундуз ва Бағлон сори мутаважжих бўлди. Ўзга ҳар киши ўз эвлари сори бориб тушуб, айшу фароғат билан машғул бўлдилар.

Соҳибқирони комкор беш йиллиқ юришдин қайтиб, Самарқанд бориб тушқони

Соҳибқирони гитиситон ёз маҳалида, сичқон йилда, шаввол ойининг ўн 180а бирида, /торих етти юз тўқсон саккизда⁸⁴¹ (18.07.1396) саодат ва иқбол билан Ҳамадон вилоятидин Самарқанд сори мутаважжих бўлди. Ва бир йахши ўтлоқ ерда тушуб киши йибардиким, «Жаҳоншоҳбек Аланчуқ қалъасининг ишини Султон Санжар ва Ҳожи Сайфуддинбекка ва мирзо Мироншоҳнинг мулозимларига тобшуруб, ўзи амирзода Муҳаммад Султоннинг

кейшида Форс вилоятига бореун!», соҳибқирон ўшул кун ов солиб, андаги саҳрода жирга солиб, тамом саҳрони туттилар. Тонгласи жирга бир-бирига етиб, соҳибқирон отланиб, жирга ичига кириб, ҳар турлук жонворлардин кўб отқулаб, йиқиб олди. Ов қилгондин сўнг Абдулмалик Қарохонким, Аланчуқ қалъасидин келиб эрди, ани йибардиким, мирзо Рустамни келтургай. Султонияга етконда амирзодаи мушори илайҳи Аланчуқ қалъасидин қайтиб анда тушуб эрдиким, Абдулмалик етти. Чун шаҳзода билдиким, соҳибқирон ани тилабтур, таваққуф қилмай юруберди. Бас, ҳазрат соҳибқирон черикка ижозат бериб, ўғруқдин илгари бўлуб, саодат била йўлга кириб уч манзил ва тўрт манзилни бир қилиб тез юрур эрди, токим Варомин мавзёида етиб тушти. Амирзода Рустам анда етиб, ҳазратнинг муборак дийдорига мушарраф бўлди. Ва андин ижозат бердиким, «Шерозга бориб амирзода Муҳаммад Султон била турсун!»

1806

Соҳибқирон ул маҳалдаким, Дашти Қипчоқдин ёниб келур эрди, Сакизак Тавочини Самарқандга Шоҳрух мирзога йибариб эрдиким, «Амирзода Або Бакрим, анда эрди ва анда қолгон беклар била бизга йибарсун!» Соҳибқирон Бистомга етконда амирзода Або Бакр келиб ҳазратнинг дийдорига мушарраф бўлди. Соҳибқирон/шаҳзодаи йахши кўруб, юз минг олтун кўншакий инъом қилди. Ва Тахуртан тортқон кумайт отишким, андоқ от оламда йўқ эрди, анга берди ва анинг била келгон навкарларига инъомлар қилиб, Табриз вилоятига атоси мирзо Мироншоҳ қошига йибарди. Ва ўзи давлат била юруб ҳар ердаким, стар эрди, андаги беклар ва арбоблар ўтрув чиқиб, ҳазратнинг муборак дийдорига мушарраф бўлуб, пешкашлар ва совринлар тортар эрдилар. Ва соҳибқирон тақи ҳар вилоятгаким, етиб тушар эрди, ўзи девонда ўлтуруб, риъоят ва фақир мискинларнинг аҳволин сўруб ўтар эрди. Аллоҳдодбекни Хуросон вилоятида қўйуб, ўзи Мовароуннаҳр сори юриди. Аму суйига етиб, кема била ўтуб, Хузор вилоятида келиб тушди. Ҳарамлари Сарой Мулк хоним ва Туман ого ва ўзга оғолар, оли! Султонбахт бегим ва шаҳзода Шоҳрух била ўтрув чиқиб келиб, давлати дийдорига мушарраф бўлдилар. Ва барчанинг умид кўзлари муборак дийдоридин йааруқ бўлуб, ғамгин кўнгуллари шод бўлуб, хуррам бўлдилар. Ва андин ҳазрат соҳибқирон кўчуб, Кеш вилоятига келиб, ўзи содгон кўшкда тушти. Ва тонгласи отланиб, мутабаррук мазорларнинг тавофига борди. Аввал Шайх Шамсуддин Кулор мазорига бориб тавоф қилди ва андин сўнг ўзга азизларининг мазорларига бориб тавоф қилди ва андаги мужовирлари била фақир мискинларга кўб садақалар берди. Андин атоси Тарағайбекнинг мазорига ва ўгли мирзо Йахонгир ва қариндошларининг мазорларига бориб тавоф қилди. Ҳофизлар Қуръон ўқуб, дуо ва такбир дедилар. Ҳофизларга кўб нималар шафқат қилди. Ва ҳар ердинким, улamolар ва фузалолар келиб эрди, барчани лутфу инъом била хушвақт қилди. Подшоҳзодалар ва беклар барча Оқсаройда тўй этиб, айшу ишратқа машғул бўлдилар. Ва андин саодат ва иқбол била кўчуб, Кеш ўқбасидин ўтуб, Самарқанд шаҳрига бориб тушти. Шаҳар эли ойин боғлаб, ҳар ажойиб ва ғаройибким, шаҳарда ва оламда бор эрди, анда зоҳир бўлуб эрди. Ва йахши созандадар ва хонандадар ҳар ерда туруб, соз чалиб, нағма ўқуб, соҳибқироннинг келгонидин шодмонлиқ қилур эрдилар.

181a

Соҳибқирон аввал авлиёларнинг мазорларига тавоф қилди ва фуқаро ва масокинларга кўб садақалар берди. Тавофдин сўнг келиб давлат тахтида ўлтурди ва тўй тартибига машғул бўлуб, айшу ишрат қилабошлади. Ва мурассаъ оқ уйлар тикиб ва шомиёна чодирлар уруб ўлтурди. Соҳибжамол соқийлар олтун пиёлалар эликларига олиб, «нушбод» ва «хушбод» уни кўкка чиқти. Ва муғаннийлар арғанун ва уд ва қонун ва (қўбуз ва) ҳар турлук соз чалмакка машғул бўлдилар⁸⁴².

1816

Неча кун айш-ишрат қилгондин сўнг ўзга вилоятнинг тафаҳхусига ва раъёио аҳволига машғул бўлуб, йахши-йамондин сўрай бошлади. Ва содот ва улмо ва машойих ва сулаҳоким, мамлакатларда бор эрдилар, барчани чорлаб, инъом ва лутф қилди. Ва алардин фақир мискиннинг аҳволларини сўруб, йахши тафаҳхус қилди. Ва ҳар кишига золимлардин зулм тегиб эрди, ул маълумнунг додини золимлардин олди. Зулмдорлар ва мутағаллибларни банд қилиб, айғларига кунда солиб, бўюнларига душоха солиб, йахши иззалар қилди. Ва баъзини ўлдуруб, хонумонини талон қилдурди ва уч йиллик молу харжини раъёиога бағишлади. Ва ҳар вилоятда бир йахши

кишини йибардиким, «Раёйи аҳволидиди хабардор булғай ва ҳар вилоятда-
ким, фақиру мискин ва дарвешу мустаҳаққ бўлса йиғиштуруб, йиллиқ озук
ва тўн ва қунғалак танабон ва кафин ва этук ва фўта ва дастор берсунлар ва
қишлиқ ва ёзлик тўнлар берсунлар!»⁸¹³ Бас, барча вилоятларнинг ақобиру
ашрофлари ва раёйи ва фақиру мискинлари анинг давлатидин хуррам ва
хушҳол бўлуб, дуо била айтур эдилар, шешр:

Ки, ё Рабб! Бу султони соҳибқирон,
Ки тобти жаҳон мулки андин амон.
Анинг умрига бергил анча бақо,
Ки бўлғай жаҳон ичра аруз само.
Муродиға сткурсин, эй Бирубор,
Фалак ичра, ё Рабб, ани қилма зор.

Бас, соҳибқирон ул қиш Самарқанднинг арки ичинда Кўксаройда давлат
била ўлтуруб, адлу дод била машғул бўлди. Ва амирзода Пир Муҳаммад
Умаршайхким, Форс вилоятидин кўрунушға келиб эрди, ижозат бериб,
йана Шерозға йибарди. Ва бу маҳалда амирзода Муҳаммад Султонға Ҳаққ
субҳонаҳу ва таоло бир ўгул каромат қилди. Отини Муҳаммад Жаҳонгир
қўйдилар ва тўйлар қилиб, неча кун йана айшқа машғул бўлдилар. Ва бу
хабарни Тўра Малик Қавчин шаҳзодағаким, Форс вилоятида эрди, элтти.

Боғи Шимол тилло қасрини соҳибқирони иморат солғони

182a Бас, аввал баҳордаким, офтоби оламтоб Ҳамал буржида келди, устакор-
лар йахши соатда Боғи Шимол тарҳини солдилар. Ва шаҳарнинг шимоли
сорида эрди. Ул жиҳатдин ани Боғи Шимол от қўйдилар. Анинг ичида бир
кўшк солдурди, бағоят/такаллуфлуқ ва зебо ва ҳар ердаким, устакорларни
соҳибқирон вилоятлардин — Ироқ ва Форс ва Бағдод ва Шероздин йибариб
эрди, барча мунда жамъ бўлуб, ишға машғул бўлдилар. Жумада ал-охир
ойида, торих етти юз тўқсон тўққузда, ут (сигир) йилда (март 1397)
фархунда соатда иморат ишига машғул бўлдилар. Ва тўрт ҳисса қилиб, ҳар
бир ҳисса устига бир жамомат устакорларни маингул қилдурди ва алар
устига бир бекни муҳассил қўйди. Беклар ихтимом қилиб, кеча-кундуз
ишлатур эрдилар. Соҳибқирон бир ой йарим ўзи туруб жаҳд этар эрдилар.
Андоқ иморати олий солдурдиларким, бийиклик жиҳатидин кўк била ҳам-
роз бўлуб эрди. Ва ҳар буржида мармар тошидинким, Табриздин келтуруб
эрдилар, сутунлар қўйдурдилар ва томларини олтул ва ложувард била нақш
қилдилар, ва фарши (саҳни) тамом мармар тошидин солдурди. Алқисса,
йари бўлдиким, жаннатбарин ва журалъайн андин рашик элтур эрди. Ва
тамом бўлгондин сўнг йахши тўй бериб, беклар ва шаҳзодалар била неча
кун кўшкда суҳбатлар тугуб, фароғатлар қилди.

Соҳибқирони динпарвар Хуросон вилоятини Шоҳрух мирзоға берғони

182b Соҳибқирони мамоликситонға бовужуд улким, ўғлон-ушоқлари кўб эрди
ва ҳар бири бир вилоятда подшоҳ эрди. Аммо ҳазрат соҳибқирон давлат
нишонасини шаҳзода Шоҳрухдин зоҳир кўрар эрди. Ложурма, бу жиҳатдин
раъйи мамлакаторойи андоқ иқтизо қилдиким, Хуросон вилоятиким, тўр-
тинчи иқлим турур ва маъмура оламнинг ўртаси ул турур ва ҳолоким тирик
турур, бу вилоятни шаҳзодаға/бергай. Ул маҳалдаким, Боғи Шимолда
тўйлар қилиб, фароғат била ўлтуруб эрди, Хуросон ва Сеистон ва Мозанд-
рон ва Рай Ферузқўҳғача шаҳзодаи некбахт шаҳзода Шоҳрухқа берди. Ва
улуғ беклардин Сулаймоншоҳбек ва амир Мизроб Жаку ва Саййид Хожа
Шайх Али Баҳодур ва Абдуссамад Ҳожи Сайфуддин ва (Ҳасан Жондор ва
Малакат ва бунинг ўғли Жаҳонмалик ва Пир Муҳаммад Фўлод ва
Ғиёсулдин Тархоннинг ўғулларидин Али Тархон ва) Ҳасан Сўфий ва
қавчинлардин Тўнлоқ ва Кепакчи (Юртчи) ва Тағай Мерган ва Ўлжа

Буғай Мажалкачи на Шайх Али на Мирак ва ғайруҳум. Бу бекларни хона кўчлари била шаҳзодага тобшурди. Ва ўзга беклардин ҳар биридин ғ ўғлини, ғ инисини шаҳзоданинг мулозиматиға тобшурди. (Ҳазрат соҳибқирон ёрлиғ била) Хуросон вилоятининг пишонини (анга) иноят қилиб, ижозат берди. Назм:

Агарчи ижозат анга сахт эди,
Вале лойиқи шоҳий ва тахт эди.
Ани чорлатиб қучти ул шаҳриёр,
Ўшуб юзига деди ул комкор:
«Ки Тенгрига тобшурдим, эй жон, сени,
Мудом асрағай лутфи Ўздон сени».
Чу шаҳзода тобти ижозат равон,
Равон бўлди ул хусрави комрон.
Сипоҳий анинг бирла эрди қарин,
Ки ҳар бири эрди чу шер барин.

183а Бас, саодат ва иқбол била йўлга кириб Аму суйиға етти. Шайбон ойида, етти юз тўқсон тўққузда (май, 1397) барча черик била сувдин ўтуб Андхудга етти. Ва андин кўчуб, кеча-кундуз суруб, Чечактуға етиб тушти. Оқ Буғабек билан содот ва уламо ва фузало Хирот шаҳридин чиқиб, шаҳзодага ўтрув келиб, пешкашлар тортиб, кўрунуш қилдилар. Бас, шаҳзода била Хирот сори мутаважжих бўлдилар. Шайбон ойининг аёғида (28.06.1397) Саъд толиғи била ва йахши соатда/Қўҳдистон (мурғзорида) тушти ва ул мамлакатни адл ва ихсон била музаййан ва ораста қилди. Рамазон ойи анда туруб, фароиз ва суннат қиём қилиб, Рамазон ойини кечурди ва Қўҳдистондин шаҳарга кириб, Боғи зогонда ўлтурди. Бас, Хуросон вилоятининг даруғалари ва ҳокимлари ва Мозандарон ва Сеистон вилоятининг даруғалари барча пешкашлар била келиб, шаҳзодани кўрдилар. Ва ҳар вилоятдаким, шаҳзодалар бор эрди, барча муборакбод учун кишилари нешкан била йибардилар. Ушбу йилнинг охирида, зулҳижжа ойининг йигирми бирида, (жумъа кечаси) тарих етти юз тўқсон тўққузда, ут йилда (15.09.1397) шаҳзодага худойи таборак ва таоло бир ўтул каромат қилди. Ва бу хабарни соҳибқиронга йибарди. Ҳазрат ани Бойсунғур от қўйди.

Соҳибқирони динпарвар Кеш вилоятиға борғони ва амирзода Муҳаммад Султон Форс (юришидин) келғони

183б Шайбон ойида, мазкур бўлгон йилда отланиб, Йом работининг йўлидин юруб, Кеш жилғасига тушуб, оқ уй ва чодирлар тиктуруб ўлтурди ва айшу ишрат била неча кун фароғат қилди. Ва андин кўчуб шаҳарга бориб, (Оқсаройда тушти ва муборак Рамазонни анда ўткарди. Ва саодат билан андин кўчуб), Султон Арғуч йайлоғида тушти. Бу маҳалда беш йиллик юрушдинким, айтиб эрдук ва амирзода Муҳаммад Султон ҳукм била Хурмузга бориб эрди, аларнинг қиссаси мундоқ турур. Чун шаҳзода Шероздин отланур ҳаёли қилғонда беклар била кенгашти ва ҳар бирига бир йўл муқаррар қилдурди. Ўзи Доробкирд⁸¹⁴ йўлидин ва Торимдин⁸¹⁵ юриди. Ва Жаҳоншоҳбек ва ўзга беклар шаҳзоданинг мулозиматида эрдилар. Ва Ҳожи Сайфуддинбекка марази воқеъ бўлуб эрди, бу жиҳатдин Гирболда ўғруқда қўйдурди./Ва амирзода Рустам Умаршайхким, баронғорда эрди, Шоҳ Маликбек билан Козерун йўлидин дарёни йақолаб юридилар. Ва амир Ҳалол Ҳамид ва Арғуншоҳ Ахтачи ва Баён Темур Беккичик Жета Жаҳрум ва Лор⁸¹⁶ йўлидин мутаважжих бўлдилар. Ва сўл қўлдин Идику Барлос Кермондин юруб, Кач, Мекронни чошиб, қўн мол олдилар. Ва бу тартиб била ҳар бек бир йўлда юруб, ҳар вилоятқаким еттилар ва ул вилоятнинг даруғаси мутеъ бўлуб, ниёз йўлидин кирар эрди, ул вилоят амон қолур эрди. Ва тобиъ бўлмағонларни мулк ва молларини бир-бир этар эдилар, токим Эски Хурмузга⁸¹⁷ еттилар. Ва анда етти қалъани мусаххар қилдилар. Аввал қалъаи Тапг Зиндонни олдилар ва ани бузуб, Қўнқакка бордилар.

Ани тақи бузуб, Шомил қалъасига бордилар. Ва ани тақи бузуб, Эски Хурмузга бориб, Мина қалъасини олдилар. Ва ул қалъага ўт солиб, куйдурдилар. Ва Манужон ва Тазрак ва Тозиён қалъаларини тақи олдилар⁸⁴⁸. Ва Хурмуз даругаси Муҳаммад Шоҳ Малик дарега балигдек қариб, Жарун жазирасида борди ва андин киши йибариб, амон тилади ва қўб туҳфалар йибариб, молу хирож қабул қилди. Ва ул ернинг хирожи уч юз минг олтун кўппакий эрди. Ва тўрт йил эрдиким, ул киши нима бермайдур эрди. Бас, ул тўрт йиллик молни ҳам қабул қилди ва бирор нима инжудин ва рахт ва қумош йибарди. Ва қолғонини қабул қилдиким, «Йибаргаймен!»

184a Бас, амирзода Муҳаммад Султон андин кўчуб, давлат ва иқбол била қайтти. Ва Нурмалик Барлоским, Идику Барлоснинг қардоши эрди, йибардиким, ул қишда Жирuftда туруб, мухолифлардин ҳар ким бош чиқарса ани тутуб ўлдурсун. Ва ул баҳорда Шерозга ёниб/келсун. Ўзи давлат ва саодат била Шероз сори қайтти ва таваққуф қилмай Хузистон сори юриди. Ва амир Ҳожи Сайфуддин Йазд йўлидин соҳибқирон мулозиматиға озим бўлди. Ва шаҳзода Хузистон (ва Луристон ва аларға) таъаллуқ барча ерларни мусаххар қилди. Ва анда юругонда бир кун шаҳзода отланиб туруб эрди Жамолиддин Ферузқўхий йайоғ шаҳзоданинг жиловида туруб эрди. Ул бадбахтқа ажал етиб, *«ла йастаъхируна са'атан ва ла йастақди муна»*⁸⁴⁹ мундин хабар берурким, ул бадбахтнинг кўнглида кечтиким, гофилда шаҳзодага пичоқ урғай. Шаҳзода гофил туруб эрдиким, пичоқ солди. Ва ул пичоқдин андак жароҳати шаҳзоданинг муборак вужудиға тегди. Бас ўзи кўрқунчдин тоғ сори қочти, тоғдин бош тубан йиқилиб ўлди. Ва шаҳзоданинг баъзи мулозимлари анинг кейнида югурдилар. Ани бир дара ичида тобтиларким, ўлуб ётиб эрди. Бас, бошини кесиб келтурдилар. Шаҳзода андин музаффар ва мансур қайтиб, Буружирд ва Ҳамадон йўлидин Самарқанд сори таважжух айлади. Ва Султон Артуҷ йайлоғида келиб соҳибқироннинг дийдориға мушарраф бўлди ва пешкашлар тортиб, ҳар неким воқеъ бўлуб эрди, арз қилди. Ҳазрат соҳибқирон шаҳзоданинг дийдоридин суйунуб, огоз айшу ишрат қилиб, суҳбатлар тутуб, фароғатлар қилди. Бас, ул йайлоқдин кўчуб, йана Самарқанд борди.

184b Ва маҳди аъло Хонзода Табриздин соҳибқирон мулозиматиға келди, Бас, Самарқандқа йақин етконда фарзанди аржуманди Муҳаммад Султон мирзо ўтрав чиқиб, аносини кўрди. Ва у хотуннунг кўзи фарзанд жамолидин йааруқ бўлди. Ва соҳибқирон дийдоридин ҳам йааруқ бўлуб, *«нуран ала нуран»* анга муйассар бўлди ва қўб пешкашлар, зардўзлуқ тўнлар/ва эгар-югани олтун отлар соҳибқиронға тортти. Ва бўлгон шаҳзодаларға ҳам ушбу тариқ отлар миндуруб, тўнлар кийдурди.

Соҳибқирон Хизр Хожахоннинг⁸⁵⁰ қизини ўзига тилағони ва шаҳзода Искандар⁸⁵¹ учун Бекиси Султонни⁸⁵² олғони

Ҳазрат соҳибқиронға кадхудолик била қўб майли бор эрди ва йана шаҳзодаларға ҳам майли бу эрдиким, аларни мужаррад қўймағай. Бас, Шамъи Жаҳонким, Хизр Хожахоннинг ўғли эрди, подшоҳона хилъатлар кийдуруб Самарқанддин атоси қошигаким, Мўғулистонда эрди, йибарди, то ҳазрат соҳибқирон учун синглини атосидин тилаб йибаргай. Ва Гийсуддин Тархонни ҳам бу муҳим (иш) учун қўб пешкашлар била рахт ва қумош ва отлар подшоҳона йароғ била Шамъи Жаҳонға қўшуб йибарди ва ўзи Кониғил мурғзорида ўлтурди. Ва ул маҳалда маҳди аъло Маликат ого⁸⁵³ Хиротдин келди ва қўб пешкашлар келтуруб тортти.

Ва ҳазрати олий тўй тартибига ишорат (қилди). Шаҳзодалар ва беклар барча йароғларини шаҳардин чиқариб, хайма ва хиргоҳ ва саропардалар тикти. Чодирлари ва оқ уйлари барча зарбофт қумошлардин эрди. Бас, шодмонлиқ дастурхонини тортиб, комронлиқ ширасини торттилар. Уд ва анбар куйдуруб, димоғлар муаттар бўлур эрди. Ва лавълдек бодалар ва олтун, кумиш сароҳийлар териб, муганнийлар нағмалар татиб, созандалар соз чалиб, «Хушбод ва нушбод!» уни фалак узра чиқти. Комкор шаҳзодалар била номдор салотинлар ва олиймиқдор бузруглар, акобиру ашрофким, ҳар

185a

соридин келиб эдилар, ҳар киши ўз ерига ўлтурди. Ва йасовулар эгар-югани олтун отларга миниб, эликларига олтуңдин гурзилар олиб, йасавул-луқ қилур эрдилар. Ва соҳибқироннинг/ҳарамлариким, ҳар бири бир Билқиси замон эрди, бошларига мурассаъ тағтоқлар ва олтун била тиккон тўнлар кийиб, хуршидтек тахтлари устида ўлтурур эрдилар. Ва ойдек қизлар ва хизматкорлар хизматда туруб эрдилар. Ва жонпарвар сувчилар ва дилнавоз соқийлар барча қарашма ва ноз била туруб, созандалар ва хонандалар барча ишларига машғул бўдилар. Ва аларнинг ичида Хожа Абдулқодирким, нодирул-аср ва йағонаи замона эрди, уд оҳангини тузуб, Довудтек нағма этиб, бу дуони дер эди. Назм:

Жавод давлати шоҳи соҳибқирон,
 Жаҳони эрур хурраму шодумон.
 Ҳамиша жаҳонда эрур хуррами,
 Бари халқ ичадур майи бегами.
 Хуш ул шоҳеки, адл этти ва дод ҳам,
 Жаҳондин кетардир тариқи ситам.
 Гулу лолага токи бўлғайму ранг,
 Жаҳонга саботу заминда даранг.
 Ҳамини анинг юзи чун офтоб,
 Йааруқ бўлғай ва даҳрда комёб.

Бу тариқ била уч ойғача айшу ишрат қилди ва Бекиси Султон бегимни шаръи мутаҳҳара йўсуни била Искандар Мирзога берди. Ва андин сўнг Хонзода бегим ижозат тилаб, Бухоро йўлидин Табризга борди.

Ҳазрат соҳибқирон Дилкушойи боғини ва кўшкларини иморат солғони

185b

Етти юз тўқсон тўққузда (1397) (куз бошида) соҳибқирон фармонлади-ким, «Кониғилнинг бир ёнида боғи тарҳ солсулар!» Бас, ҳунарамандлар ва муҳандислар соат ихтиёр қилиб, йахши соатда ҳукм йўсуни била боғнинг тарҳига машғул бўдилар. Мураббаъ тарҳи солдиларким, ҳар ёни минг беш юз қари эрди⁸⁵⁴ ва ҳар бир томида бир дарвоза қўйдилар ва олий тоқилар боғладилар ва кошин/била зебу зийнат бердилар. Ва ҳар буржида бир кабутархона кошинкорлиқ йасадилар. Ва боғ ичида ҳар турлук мевалик йағочлар тикдилар. Ва майдонлар ва гулистонлар тарҳ қилиб, майдонлар-нинг теграларида терак йағочлар тарҳ била тикдилар. Ғоят тақаллуфидин ани Дилкушойи от қўйдилар. Ва анинг ичида бир кўшкни солди, уч тоқ била. Ул тамоом бўлгондин сўнг ул боғни Тўқал Хонимким, Хизр Хожахоннинг қизи эрди ва соҳибқирон аниинг учун киши йибариб эрди, боғни анга номзод қилдиким, ҳар қачон келса, бу боғни анга бергай.

Бас, Дилкушойи боғининг иморати тугангандин сўнг соҳибқирони дин-парвар Тошканд сори мутаважжих бўлди ва Сайхун суйидин утуб, Оҳанга-ронда, Чинос қарйаси йақинида тушти ва анда қишлоқ солдурди. Ва соҳиб-қирон Йассиға бориб, Шайх Аҳмад Йассавий мазорига бориб тавоф қилди. Деди: «Бу азиз Муҳаммад Ҳанифа ўғлонларидин турур», алайҳи ва ала олиҳи вассалом. Буюрдиким, ул мазорига устига иморати олий солдилар ва бир улуг тоқ боғладиларким, кўк била сўзлашур эрди. Ва бир гунбади му-раббаъ, бир ёни ўттуз қари боғладилар, ва ўзга ҳужралар солдилар. Ва фармон бўддиким, томларини рангин кошин била музаййан қилсулар. Ва Хожаниннг қабрини оқ тош била йасадилар. Ва Мавлоно Убайдуллоҳ садрни ул иморат устига қўйдурдиким, ихтимом қилгай. Икки йилдин сўнг ул имо-рат туганди. Ул иморат тутанганидин сўнг андаги фақиру miskinларга кўб садақалар бердилар. Ва андин қайтиб, ўрду сори кетти⁸⁵⁵.

186b

Анда хабар келдиким, Тўқал Хонимни келтурурлар. Бас, барча оғолар ва бегимлар ҳукм била ўтрув бориб, ўн беш кунчилик йўл ўтрув/бориб, аларга етиштилار. Қумошлар ва йахши отлар пешкаш тортиллар. Ва қайтиб келурда ҳар ердаким, тушар эрдилар, тўйлар берур эрдилар. Панж-шанба куни, рабъ аввал ойининг гуьррасида, торих саккиз юзда (22.11.1397)

юз ойин ва такаллуф била ул хонзодани ҳазрат соҳибқироннинг боргоҳига келтурдилар. Бас, фармон бўлди: «Улуғ тўй тартиб этсулар!» Шайхулислом ва қуззот ва уламоларни ҳозир қилиб, ул хонлиқ гавҳариини (шаръи мутахҳара интизоми била) соҳибқирон ақдига киюрдилар. Ва оғолар ва шоҳзодалар барча «Муборакбод!» деб, сочиқлар сочтилар. Ва анча сочиқ сочиб эрдиларким, ер юзи кўринмас эрди ва қўб андағи мулозимларким, ул сочиқдин олиб эрдилар, айшлар ва фароғатлар қилдилар. Ва бекларнинг хотунларига қўб инъомлар қилди. Ва элчиларким, Хитой мамлакатининг (тўнғиз) хонидин келиб пешкашлар келтуруб эрдилар, беклар элчиларни соҳибқиронга кўрсаттилар ва сўзларини аъз қилдилар.

Офтоб Хут буржида етконда (19 феврал) соҳибқирон ҳукм қилдиким, «Амирзода Муҳаммад Султон Муғулистон сарҳадиға бориб, забтға машғул бўлсулар!» ва Ашшарада қалъа солиб, зироат қилдурғай. Ва Бердибек Сари Буға ва амир Ҳожи Сайфуддин ва Худододи Ҳусайний ва амир Шамсуддин Аббос ва ўзға бекларни қирқ миш киши била шаҳзоданинг мулозиматида қўйди. Бас, алар юруб, Қўлон уқбасидин ўтуб, Аншараға етиб, анда туштилар ва иморат ва зироатқа машғул бўлдилар.

1866 Кун Ҳамал буржида етконда (21 март, 1398) соҳибқирони динпарвар қишлоқдин Самарқанд сори мутаважжих бўлдилар ва Хўжанд суйидин ўтуб, Самарқандда келиб тушти. /Амирзода Шохрух Ҳиротдин келиб, ҳазрат соҳибқироннинг дийдорига мушарраф бўлди. Соҳибқирон шаҳзода била кўрушуб, қўб сўрди ва шаҳзода тақи келтургон пешкашларини тортиб, дуолар деди⁸⁵⁷.

Неча кундин сўнг кўчуб, Кеш сори мутаважжих бўлди. Ва йўлда бир тоғи воқиф турурким, ул тоғдин Самарқандғача етти йағоч йўл турур ва ул тоғнинг оғзида оқар сув чиқиб борур эрди. Соҳибқирон ул тоғқа чиқиб кўрдиким, иморатқа лойиқ ер турур. Ва ҳар ердаким, ўшандоқ (иморатқа) қобил ер кўрса эрди, ул ерда албатта бир иморат солур эрди. Мунда етконда ҳукм қилдиким, «Боғи солсуларким, бу сув анда борғай, ва ул боғнинг ичида қасри солсулар!» Бас, ҳукм била анда боғи солиб, тутанғандин сўнг ани Тахти Қароча от қўйдилар. Ва ҳазрат икки кун анда туруб кўчуб, тоғ этагидин Йом работға бориб тушти ва андин кўчуб, Кешда етиб, турмай Элчи Балиғқа бориб туштилар. Ва неча кун анда туруб, айшу фароғат била ўткарди.

Соҳибқирони олиймакон Ҳиндустонға таважжух қилгонининг сабаби

187a Соҳибқирон Қундуз ва Бағлон ва Кобул ва Ғазнин ва Қандаҳорни танобиъ ва лавоҳиқлари била Ҳиндғача шаҳзода Пир Муҳаммад ЙҚахонгирға бериб эрди. Бас, ул мамлакатларни шаҳзода забт қилиб, доду адл била ораста қилди ва андин юруб, ўзға вилоятлар сори мутаважжих бўлди. Ва беклари Сайфул Қандаҳорий ва амир Қутбуддин, (амир Сулаймоншоҳ амакисининг ўғли) ва Бадахшон шоҳлари (Шоҳ Лашкаршоҳ) ва Шоҳ Баҳовуддин ва Баҳлул ва Муҳаммад Дарвеш Барлос ва Қиморий Иноқ ва Темур Хожай Оқ Буға ва Сайфул Никударий ва Ҳасан Жондор ва Маҳмуд Барот Хожа ва ўзға беклар/юруб, Кўҳи Сулаймондағи⁸⁵⁸ авғонийларни чобтилар ва Синд суйидин ўтуб, Уч⁸⁵⁹ шаҳрини уруш била олдилар. Ва андин юруб Мўлтонға⁸⁶⁰ еттилар ва Мўлтон шаҳрини қамал қилдилар. Ва Мўлтоннинг ҳокими Саранғким, Маллунинг улуг ағоси эрди ва Султон Ферузшоҳ ўлгондин сўнг бу икки ағо-ини мамоликни олиб эрдилар ва Султон Маҳмудким, Ферузшоҳнинг набираси эрди, ани подшоҳ кўтариб, Ҳиндустон ҳукуматини бу икки ағо-ини қилур эрдилар. Ва Маллу Султон Маҳмуд била Деҳлида эрди ва Саранг — Мўлтонда. Бас, мансур черики келиб Мўлтонни қамал қилиб, кунда икки қатла уруш солур эрдилар. Ва Темур Хожа Оқ Буға қўб савъи қилур эрди. Ва бу хабар ҳазрат соҳибқиронға етти ва соҳибқирон ул маҳалда азимат қилиб эрдиким, Хитой кофирларига юругай. Ва беклар барча йиғилиб, соҳибқиронға арзадошт қилдиларким, Ҳиндустон мамлакатида, бовужуд улким, баъзи вилоятида аъломи дини Муҳаммадий алайҳиссалом, анда кўтариб эрдилар, мисли Деҳли

вилоятида ва гайруҳу, аммо баъзи вилоятларким, йақинида турур, кофир ва бутпараст турурлар. Соҳибқироннинг нияти доим ул эрдиким, кофирлар била газот қилгай. Бас, бу жиҳатдин черик йиғиштуруб, Ҳиндустон вилоятига бормоқ учун озим бўлди⁸⁶¹.

Соҳибқирони гитиситон Ҳиндустон сори мутаважжих бўлғони⁸⁶²

1876 Ражаб ойида, торих саккиз юзда, барс йилда (март-апрел, 1398) соҳибқирони саодатмаид газо нияти қилиб, Ҳиндустон сори мутаважжих бўлди. Ва бу йахши ният учун *Насрун мин Аллоҳи ва фатҳуни қарибун*⁸⁶³ анга ҳазрат Иззатдин зоҳир бўлди: *Лақади насаракуму-Илоҳ би-Бадмин*⁸⁶⁴ анга рафиқ бўлуб, мадад қилди. Ва сонсиз черик била аввал баҳорда/ул вилоятлар сори мутаважжих бўлди. Ва шаҳзода Умарким, мирзо Мироншоҳнинг ўгли эрди, Самарқандининг забтига ани Самарқандда қўйди. Соҳибқирони комкор Термиз вилоятига етиб, Хулмдин ўтуб, Ғазни ва Самангон йўлидин юриди, Бағлон уқбаларидин ўтуб, Андаробда тушти.

Соҳибқирон Катур⁸⁶⁶ сори мутаважжих бўлғони

Соҳибқирон Андаробга тушти. Ул ернинг улут-кичиклари келиб, ҳазратни кўруб, Катур (ва сиёҳпўш) кофирларининг аулмидин дод тиладилар ва дедилар: «Биз бир жамоат мусулмонлар, бизким бу ерда ватан қилиббиз, Катур кофирлари ҳар йил биздин кўб мол олурлар. Ва агар бермасак, эранларимизни⁸⁶⁵ ўлдуруб, хотунлар ва ўғлонларимизни асир қилурлар». Соҳибқирон бу сўзни эшиткондин сўнг ғайрати келиб, деди: «Бизга вожиб бўлдим, аввал бу кофирларни йўқ этиб, ўзга сори боргайбиз». Бас, таважжуҳ юзини Катур кофирлари сори қилиб, черикидин ҳар ўн кишидин уч йахши йигитни олиб, давлат ва саодат била отланди. Ва амирзода Шохрухни қолгон черики била Ғунон ва Йактур йайлоғида (ўғруқда) қўйуб юруберди⁸⁶⁷. Кунда икки қатла кўчуб юрур эрди, Парийон мавзеида етиб тушти. Амирзода Рустам ва Бурҳон Ўғлонни (ўзга амирлар била Катури Бузург ва сиёҳпўшлар тарафига), ўн минг кишини сўл қўлдаги кофирлар сори йибарди. Ва ўзи муборак нафаси била отланиб юрур эрди, токим Ховакка етти⁸⁶⁸. Анда бир бузуқ қўрғон бор эрди, буюрдиким, ани иморат қилгайлар. Ва беклар ва черик эли кўпроги анда отларини қўйуб, йайог бўлуб, тоғларга чиқтилар. Ва анда бир тоғ (бор) эрди, асру баланд ва ани Кабуғархона дер эрдилар. Ва бовужуд улким, арпа пишар маҳали эрди ва ҳаво иссиқ. Аммо ул тоғда қор анча эрдиким, от юролмас эрди.

188а /Бас, кечадаким, қор музлар эрди, анинг устидин юрур эрдилар. Ва кундузким, йана муз очилур эрди, кийизларини ва зилжаларини ва ғиламларини қорининг юзида солиб, отларини бу тариқ била ўткарур эрдилар, токим йана бир баланд тоққа еттилар. Баъзи бекларким от келтуруб эдилар, отларини ендуруб, йайог бўлдилар. Ва ул тоғнинг йўли асру тор эрди ва қор тутуб эрди, қорда нағам уруб ўттилар, ва кофирлар даралар ичида ўлтуруб эрдилар. Бас, черикнинг ун қўл ва сўл қўлдаги беклар ва баҳодурлар тоғ устидин иплар била туштилар. Ва баъзилар қор устида ўзларини қўйаберур эрдилар, юқоридин юмаланиб, фурсатдин сўнг қуйи ерга етар эрдилар.

Ва соҳибқирон учун йағочдин нима йасаб, ҳалқалар анда биркигтилар ва узун иплар билан, ҳар ип юз эллик қари эрди⁸⁶⁹, ул ҳалқаларда боғлаб, соҳибқирон пок эътиқоди била анда ўлтуруб, неча киши ул ипларни тутуб, юқоридин қуйи йибарур эрдилар. Ва ҳар ердаким, ип етар эрди, икки киши бел ва каланд била анда ер йасар эрдилар, токим, соҳибқирон анда тураолур эрди. Соҳибқирон анда туруб, юқоридаги кишилар андин тушуб, соҳибқирон қошига келур эрдилар. Ва андин йана соҳибқиронни қуйи иплар била йибараберур эрдилар. Бу тариқа билан уч-тўрт қатлағача соҳибқирон қуйи етти. Бас, ҳазрат соҳибқиронким, сарафрозлиғида айогини афлок устига қўйар эрди, анда йайог бўлуб, бир йағоч йўл юриди. Нияти

хайр қилғони жиҳатидин ҳазрат Ҳаққ таоло ўз лутфу карами била ҳар неча қаттиқ иш бўлса эрди, анга осон қилур эрди. Хосса отларидин /бир неча отга бўйунларига ва аёғларига ишлар боғлаб, тоғдин қуйи солди. Ва баъзи отни сақлолмаи тоғдин учуб ўлди, икки от саломат тушуб, ҳазратқа еткурдилар. Соҳибқирон давлат била отланиб, беклар ва баҳодурлар ва черик эли барча йайоғ жиловидида туштилари. Ва ул ерларнинг кофирлари барча оддий ва қавий ҳайкал (киши) турурлар ва кўброки йаланғоч эрдилар. Ва аларнинг улуғини «ғудо» ва «ғудошув» дер эрдилар. Ва аларнинг ўзга тили бор эрди, туркий ва форсийдин (ва ҳиндийдин) бошқа. Ва аларнинг кўбраки ўз тилидин ўзга тилни билмас эрдилар ва ҳеч киши ҳам аларнинг тилини билмас эрди, магар ул кишиким, ўзга ердин келиб, алар ичида тургон бўлғай ва аларнинг тилини билгон бўлғай. Ва аларга бир қалъа бор эрди ва улўғ сув анинг этакидин ўтар эрди ва сувнунг нари йузида бир улўғ, асру балаид тоғ бор эрди. Ва ул кофирлар бир кеча-кундуз бурун соҳибқирон черикидин хабар топиб ерларидин кўчуб, моллари била ул тоғ устида чиқиб эрдилар, бу умид билаким, ҳеч киши анда чиқаолмас.

Бас, Ислон черики еттилар, ҳеч кишини топмадилар; андак куй топиб олдилар ва ул кофирларнинг уйлариға ўт уруб, куйдурдилар ва ул сувдин елдек ўттилар. Бас, ҳукм бўлдиким, «Черик ҳар тарафдин ул тоғ устига чиқсун!» Баҳодурлар такбир ва таҳлил деб, тоғ устига қақбошладилар. Шайх Арислон Қўпнахон тумани била (жавонғорнинг қанбулида) чиқиб, барчадин бурун кофирни суруб, тоғ устига чиқти. Али Султон Тавачи йана бир соридин (чиқиб, кофирларни жойидин сурди). Ва Шер Малик (жангу жадал вақтида кўб саъилар қилиб), тоғдин тушуб шаҳид бўлди. Ва Мубашшир Баҳодур йахши уруш қилди ва мардоналиқлар кўрсатти. (Ва Менгли Хожа ўз қўшунининг барча баҳодурлари била илгари юруб, тоғ устига чиқти). Ва Севинчак Баҳодур тақи ўз эли била борди ва йахши мардоналиқлар кўрсатти. Ва Шайх Али/Солбар кишисидин бурун (тоғ устида чиқиб), кофирларнинг тургон ерини олди. Ва Мула ва Камол ва Ҳусайн Малик Қавчин ва амир Ҳусайн Қўрчи йахши ишлар қилдилар (ва мардоналик ва баҳодурлук кўрсатдилар).

Бас, черик беклари ва қўшин ва ҳазоралар барча ҳамла қилиб, кўб киши кофирлардин ўлдурдилар. Ва ғозийлардин ўн тўрт киши тоғдин учуб, шаҳид бўлдилар. Уч кеча-кундуз уруш эрди, кофирлар ожиз бўлуб, амон тиладилар. Соҳибқирон Оқ Султон деғон кишини⁸⁷⁰ аларга йибарди. Дедиким: «Бориб аларга дегин: агар алар тобеъ бўлуб мусулмон бўлурлар, мен бу вилоятларни аларга бериб, қайтиб вилоятимга борурмен. Йўқ эрса, бир кишини алардин тирик қўймағумдур!» Оқ Султон бориб бу сўзларни аларга деди. Алар ожиз бўлуб, чоралари йўқ эрди, изҳор қилдиларким, «Мусулмон бўлурбиз». Бас, Оқ Султон била бир неча улўғ кишилари соҳибқирон қошига келдилар ва аларнинг сўзларини арз қилдилар. Соҳибқирон лутфу карамидин аларга тўнлар кийдуруб, ёндурди. Кеча бўлгонда ул бадбахтлар Шоҳ Маликбек устига шабихун келтурдилар. Шоҳ Маликбек алар била урушуб, кўб кишини дўзахқа йибарди ва юз эллик кишини тирик туттилар, ва барчани боғлаб сувға ташладилар. Ва Ислон черики тоғ устига чиқиб, қолғов кофирларни ўлдурдилар ва хотунларини ва қизларини ва ўғлонларини асир еттилар ва кофирларнинг бошларидин миноралар қўпордилар. Ва бу фатҳ муборак рамазон ойида торих саккиз юзда (май-июн, 1398) бўлди. Ва бу торихни анда тошларда нақш била ёздилар, то рўзгори халойиқи ани ўқуб билгайларким, ҳеч замонда ҳеч подшоҳға мундоқ фатҳ муяссар бўлмагон турур, ҳатто Искандар Зулқарнайн ҳам бу ишни қилаолмағондур.

Ҳазрат соҳибқирони динпарвар Муҳаммад Озодни Рустам Мирзоға ва Бурҳон Ўғлонға йибарғони ва ўзи Катурдин қайтқони

Амирзода Рустам ва Бурҳон Ўғлонким, қаротўнлук⁸⁷¹ кофирларға бориб эрдилар ва алардин ҳеч хабар келмайдур эрди, соҳибқирон катурийлардин бировни ғажирчи қилиб, Муҳаммад Озод ва Давлатшоҳ ва Шайх Али ва

Идику Йақра Уйғур ва Шайх Муҳаммад ва Алини тўрт юз киши билаким, юз киши турк ва уч юз киши тожик эдилар, Муҳаммад Озодқа тобшуруб, алар сори йибардиким, хабар билғайлар. Ва Муҳаммад Озод ҳукм била тўрт юз кишини бошлаб юриди. Тор йўллардин заҳмат била ўтуб, балинд тоғлар устига чиқиб юрур эрдилар. Ва йигирми ерда қор жиҳатидин юрулмай, ўзларини юқоридин қуябериб, қуйи етгунча юмаланиб борур эрдилар. Бас, бу тариқа билан юруб, қаротўнлуқ кофирлар қалъаларига етиштилар. Ҳар неча кездилар, киши топмадилар (ва сасини эшитмадилар). Аммо қўб из кўрдиларким, бир дарага кириб борибтурлар. Ва ул сиёҳпўшларнинг изи эрмишким, мансур черикидин хабар билиб, ўтрув бориб, бир тор йўлни тутуб эрдилар. Бас, Бурҳон Ўғлон ва амирзода Рустам ва қўшун бекларидин Исмоил ва Аллоҳдод ва Севинч Темур ва Йаҳё ва Одина ва Шайх Ҳусайн Сувчи ва Сайин Темур ва Шамсуддин ва Қўртқу ва Ўрдушоҳ ва Давлатшоҳ Йабачи ва Сарой Малик Тавачи чериклари била ул тор ерда етиб, баъзи ўтуб, баъзи ўтмай гофил ўлтуруб, отларини ўтқа қўйабериб эрдиларким, сиёҳпўшлар каминдин чиқиб, аларнинг бошларига тўктилар. Бурҳон Ўғлон жайбаларини ташлаб қочиб эрди, бу жиҳатдип черик бир-бир бўлуб эрди. /Ва сиёҳпўшлар кўрдиларким, Исом черики қочти, алар далер бўлуб, черикнинг кейнида суруб, қўб кишини болталари била ва матин била шаҳид қилдилар. Ва беклардин Шайх Ҳусайн Сувчи ва Давлатшоҳ Жабачи ва Одина туруб қўб уруштилар. Аммо сиёҳпўшлар қўмак этиб, ул икки баҳодурни шаҳид қилдилар.

Алқисса, Муҳаммад Озод аларнинг изларини тутуб юрур эрди. Бас, ул дарага еттиким, урушуб эрдилар, сиёҳпўшларга учраб урунғилар ва кофирлардин қўб кишини ўлдурдилар, жайбалар ва отларким, мансур черикидин олиб эдилар, барчани олдилар. Музаффар ва мансур Бурҳон Ўғлон ва қочқон черикка етиб қўшулдилар ва черик элидин ҳар кимки отини ва жайбасини таниди, олди.

Бас, Бурҳон Ўғлонга дедилар: «Бу кеча мунда турмоқ керак». Ул турмай, бир уқба устига чиқиб кетти. Ва черик тақи турмай, анинг кейнида уқбага чиқтилар. Ва бу беномуслуқким Бурҳон Ўғлонга бу юрушда воқия бўлди, Чингизхондин бери қиёт қавмида ҳеч кишига воқия бўлмайдур эрди ва ўзбек урушида ҳам мундақ иш қилиб эрди. Бас, ҳазрат соҳибқирон (подшоҳона аҳлоқ кароматидин ани афв этиб), бу юрушда ани анинг учун йибариб эрдиким, шояд мунда бир иш қилиб обрўй пайдо қилғай. Аммо ул ҳеч нима қилаолмай қўбрак беномус бўлди.

Ҳазрат соҳибқирони динларвар Катур фатҳидин қайтиб, Али Сеистоний ва Жалол ал-Исомни бир жамоат киши била йибардиким, чиқар йўлларини ихтиёт қилеунлар. Ва ҳукм эттиким, кофирларнинг зироатлариким, ҳануз кук эрди, тубидин қазиб буздилар. Жалол ал-Исом ва Али ҳукм била илғари юруб, чиқар ерларини пайдо қилиб, баъзи ерларни қор тутуб эрди, 1906 қорларда /нағамлар солиб йўл эттилар ва уқбалардин ва тоғлардин ўтуб, Ховакка туштилар. Ва анда қўйғон отларига етиб, ўн саккиз кун йайоғ юругон беклар ва синоҳийлар отландилар. Ва андин кучуб, фатҳ ва ферузулқ билан ўғруққа келиб қўшулдилар.

Бурҳон Ўғлон ва Муҳаммад Озод чериклари била еттилар. Ҳазрат соҳибқирон алардин хабар билиб, Бурҳон Ўғлонгаким, (жанг асносида кофирлар олдидин қочиб эрди), анга кўруниш бермади ва иноят кўзидин солди (ва ани ҳумоюн мажлисга йўл бермадилар). Ва Муҳаммад Озодким, тўрт юз кишиси била урушуб, кофирлардин қўб кишини ўлдуруб эрди, ани иноят ва шафқат била сарафроз қилди. Ва ул кишиларким, анинг била йакжиҳатлиқ қилиб урушуб эдилар, барчани инъомлар қилди.

Соҳибқирон шоҳзода Шохрухни Ҳиротқа йибарғони

Ҳазрат соҳибқирони саодатманд фарзанди аржуманди шоҳзода Шохрухники, (ул маҳалда салтанат ва подшоҳлиқ кўзининг қорачиги эрди), ижозат бердиким, Хуросонга борғай. Бас, алвидо маҳалида шоҳзодага қўб насиҳат қилди ва саодат қулоғини насиҳат жавҳари била ороста қилиб, қучуб, юзига ўпуб ижозат берди.

Шоҳзода боргондин сўнг соҳибқирон тақи андин кўчуб, Кобул сори мутаважжих бўлди. Ва Роҳи Талдин Ҳиндукуш тоғига чиқиб, Панжхирдин⁸⁷² ўтуб, Борон жилгасига тушти; ва андин Кобулгача беш йағоч йўл турур. Бас, соҳибқирон анда етконда муборак хотирида кечтиким, бу сувким мунда бор турур, андин ариқ чиқарса бўлур. Бас, черикка фармон қилдиким, бир улуг ариқ қазурди, узунлуги беш йағоч йўл ва ани Жўйи Моҳигир от қўйдилар. Ва (ул сувди) неча маъмур кент анда пайдо бўлди. Ариқ тутангандин сўнг юруб, Кобулга етиб, Дурин мурғзорида тушти.

Қалмоқ хонидинким, Тайзи Ўғлон эрди, элчи келгони ва Шайх Нуриддин Форсдин келгони

191а /Соҳибқирон Кобул шаҳрида Дурин мурғзорида давлат била тушуб ўлтуруб эрдиким, Дашт соридин Темур Қутлук Ўғлон ва Идиқунунг кишили келдилар. Ва Жетадин Хизр Хожа Ўғлоннинг элчиси келди. Беклар келгон элчиларни ҳазрат қошида келтурдилар. Соҳибқиронни кўруб дуодин сўнг сўзларини арз қилдилар. Ва барчанинг сўзи бу эрдиким: «Биз банда ва хизматкор турурбиз. Мундин бурун агарчи биздин беадаблиқ воқеъ бўлди, эмди барчадин ёниб, хизматдин ўзга андишаларимиз йўқтурур. Эмди умидимиз ул соҳибқирондин ултурурким, ҳар неким биздин воқеъ бўлди, муборак хотиридин чиқартиб, шафқат ва иноят била соғинғайлар».

Ва Тайзи Ўғлон Улуг Юртда⁸⁷³ қаон била муҳолифат қилиб, қалмоқдин қочиб, соҳибқироннинг мулозиматиға келди. Соҳибқирон анинг била кўрушуб, кўб иззат тутуб, йахши суруштурди, зардўзлук тўн ва олтун камар, оқ уй ва ала боргоҳ ва отлар ва хачирлар ва қатор тевадар ва ҳар неким подшоҳларга керак турур, берди. Ва Тайзи Ўғлон соҳибқиронға мулозим бўлуб турди.

Ушбу маҳалда Шайх Нуриддин Сари Буганинг ўғли эрди ва беш йиллик юрушдин ҳукм била Форс вилоятиға бориб эрдиким, андағи молни забт қилғай. Бас, молни забт қилиб, Шероздин хизматға етишти. Тўхфалар келтуруб, отлар ва вуҳушлар ва тевадар ва хачирлар ва рахту қумош ва олтун тикишлик тўнлар ва жарқонлар ва мурассаъ камарлар ва жайбалар ва саропардалар ва хайма ва хиргоҳлар ва сиқарлоту мухаммал чодирлар ва шомийоналар анча нима келтурдиким, ақл ҳайрон бўлуб эрди. Ва ул келтургон молни девонлар/уч кеча-кундуз ўлтуруб, муфассал қилдилар ва муфассални беклар соҳибқиронға кўрсатиб, арз қилдилар. Ва Шайх Нуриддинбек келиб, юкунуб турди. Ул сабоҳдаким, кун эмди зоҳир бўлуб эрди, молни келтуруб арз қилур эрдилар ва қатор-қатор юклук тевадар ва хачирларни ўткарур эрдилар, наҳори дигаргача ўтти. Тайзи Ўғлон ва Даштдин келгон элчилар ани кўруб, ҳайрон қолиб эдилар. Ва ҳаргиз алар андоқ ғаройиб ва ажойиб ва латиф нималар кўрмагон эдилар ва ҳам эшитмайду эдилар. Соҳибқирон лутфидин аларға ул молдин кўб нима инъом қилди. Ва Шайх Нуриддиннинг хидмати мақбул бўлди.

Андин сўнг соҳибқирон комкор Жетадин келгон ва Ўзбекдин⁸⁷¹ келгон элчиларға олтун камарлар ва зардўзлук тўнлар кийдуруб, кўб нешқашлар била барчани қайтариб хонлариға йибарди. Шайх Нуриддин юкунуб, Бурҳон Ўғлон ва ул кишиларким, анинг била эрдилар, гуноҳларини тилади. Соҳибқирон барчани бағишлади. Ва ул маҳалда Султон Маҳмудхон сул қўлнунг черики била ва амирзода Султон Ҳусайн ва амирзода Рустам ва Жаҳоншоҳбек ва Ғийсуддин Тархон ва Ҳамза Тағай Буга Барлос ва амир Шайх Арислон ва Севинчак Баҳодур ва Мубашшир ва ўзга беклар ҳукм била Ҳиндустон сори мутаважжих бўлдилар. Ва мундин бурун Малик Муҳаммад Авғоний бир жамоат била келиб дод тилаб эдиким, «Малик Муса Авғонийким, қаркан қабиласининг улуғи турур, оғомким, ҳазратнинг бандаларидин эрди, ўлдуруб, Эрб қалъасини бузуб, бизнинг ҳазорани талаб, амлок ва асбобларимизни олиб турур. Ва ўғрилиқ ва йўл урмоққа машғул турур. Ҳеч киши ул /йўлдин саломат ўтолмас. Ва мен андин кўркўб Ғазнинға борибмен. Эдиким, эшиттимки ҳазрат давлат била келадурлар, мулозиматқа келдим. Ҳар неким ёрлик бўлса, андоқ қилурмен».

Соҳибқирон бу сўзларни эшитиб, ғазаб ва қаҳри келиб, аларнинг

1926

дафъига машгул бўлди. Аммо ҳазрат соҳибқирон анга дедиким: «Сен ўзунгни кўрсатмагил. Мен анга киши йибариб чорлатайим. Агар келса, сенинг додингни андин олайим ва агар келмаса, сенга черик берайим, то бориб ағонгнинг қонини андин олгайсен». Бас, ўшул замон нишон битиб Мусога йибардиким, «Андоқ эшиттукким, сен Эрёб қалъасини бузуб хароб қилгон эрмишсен. Ва ул қалъа Ҳиндустон йўлининг бошида турур. Муносиб йўқ эрдиким, ул қалъа хароб бўлгай. Бу нишон етгач келиб бизни кўргил. Ва ул вилоятни сенга берайим, то ани иморат қилгайсен». Бу нишон Мусага еткондин сўнг ўшул замон пешкашлар била ҳазрат соҳибқиронга келди ва кўрунуш қилди. Аммо ҳазратнинг муборак кўнглида кеттиким, ани тобиъалари била йўқ этгай, токи ўзга андин фитна ва фасод бўлмагай. Бу фикр қилгондин сўнг ҳазрат ани йахши кўруб, зардўзлуқ тўн ва олтун камар била кўнглини олиб, хотирини жамъ қилди ва дедиким, «Сенинг била киши қўшуб юборайим, то бориб Эрёб қалъасини иморатиға машгул бўлгай. Сен кишиларинг била илгари бориб, қалъа ишига машгул бўлгил биз келгунча. Ва жаҳд қилгилким, биз боргондин бурун қалъани йасагайсен. Ва агар бўлмаса, қолгон ишини биз боргондин сўнг йасагайбиз. Сени анда қўйуб Ҳиндустонга боргайбиз». Ва Муса Камолни уч минг киши била анга қўшулди, ижозат бериб йибарди. Муса Эрёбга/етконда киши-қароси била иморатқа машгул бўлди ва ҳар кун икки юз ва уч юз киши ишлар эдилар.

Эрёб қалъасини иморат қилгондин сўнг андағи ўғри (авғонийларни) ўлдургони

193a

Ҳазрат соҳибқирони гитиситон маҳди аъло Сарой Мулк хоним ва амирзода Улуғбекким, бирга эдилар, Дурин мургзоридин ижозат бериб, Самарқандқа йибарди. Ва чаҳоршанба куни, зулҳижжа ойининг олтисиди, тарих саккиз юзда (21.08.1398) Кобулдин отланиб юруб Эрёбга етти. Ва черики бўлак-бўлак кетиб, ҳар киши ўз ерига тушти. Ва Муса киши-қароси била иморатқа машгул эрди. Бас, ҳукм бўлдиким, «Черик эли ҳам қалъа ишига машгул бўлсунлар!» Ва ул шаҳри эрдиким, ичида масжиди жумъа ва ўзга масжидлар бор эрди. Бас, ҳукм бўлдиким, «Шоҳ Маликбек ва Жалол ал-Ислом масжидларининг иморатиға машгул бўлсунлар!» Ишга машгул бўлуб, андоқ қалъа ўн тўрт кунда тамом бўлди. Соҳибқирон тавачиларга дедиким, «Черикка жар еткурсунларким, Муса киши-қароси била қалъадин чиққали қўймасунлар!» Ва алар мундин фаҳм қилиб эрдиладар. Соҳибқирон ойнинг ўн еттисиди, жумъа куни (31.08.1398) бир бўз отга миниб, қалъанинг тафарружига келди. Ва беклар барча йайоғ жиловиди юрур эрдиладар. Ва Муса кишиларидин етти киши дарвоза устида туруб ишлар эрдиладар. Соҳибқирон анда етконда дарвоза устида болохона бор эрди, болохонанинг дарчасидин ҳазрат қасдиға ўқ оттилар. От ўқнунг унини эшитиб, ҳурукти. Ҳазрат Ҳаққ соҳибқиронни сақлаб, анга ҳеч зарар тегмади. Бас, соҳибқироннинг аччиги келиб, ўзга дарвозадин шаҳарга кириб, ҳукм эттиким, «Мусани мулозимлари била тутсунлар!» Бир замонда барчани тутуб келтурдиладар. Ва ул етти кишиким, дарвоза устидин ўқ отиб эрдиладар, жонларидин қўрқуб уруштилар ва неча кишини заҳмдор қилдиладар. Охир Калаки Сеистоний шоту қўйуб анда чиқти ва аларни ўлдурди. Ва ўшул куннунг чоштгоҳида Мусани икки юз киши билаким, тутуб эрдиладар, Малик Муҳаммадқа тобшурдиларким, ул аларни қасос этти ва аларнинг бошларидин минора кўпордиладар. Ва фармон бўлдиким, «Буларга тааллуқ эл ва хишамларини чобсунлар!» Бас, бориб барчани чошиб, улуғларини ўлдурдиладар ва Эрёб қалъасини Малик Муҳаммадқа бердиладар. Ва ул йўллар барча эмин бўлди.

Соҳибқирон Шанузон сори мутаважжих бўлуб, Пурнийёнинг кофирлари устига боргони

Ҳазрат соҳибқирон Эрёб қалъасини иморат қилгондин сўнг шанба кунида, зулҳижжа ойининг ўн саккизида, тарих саккиз юзда (01.09.1398) Шанузон сори мутаважжих бўлди, тоғлар ва жангаллардин ўтуб, ул шаҳар-

1936

ға етиб туштилар. Тонгласи аида туруб ҳукм булдиким, шоҳзодаи жувон-бахт Халил Султон бир жамоат беклар била уғруқии бошлаб, Қапчиғай йулидан Бону⁸⁷⁵ сори равон булсунлар!» Ва ўзи давлат била неча минг киши била Нағар қалъаси сори юриди. Ва сешанба куни ойнинг йиғирми бирида (04.09.1398) анда етти. Ва мундин бурун Кобулдин Сулаймоншоҳбек ва ўзга беклар ҳукм билан Хуросон черики била келиб, Нағар қалъасини иморат қилиб йасаб эдилар. Бас, ҳазрат соҳибқирон анда етконда арз қилдиларким, Пурнийёни эли авғонийлардин турурлар, аларни мутиъ қилмак керак. Соҳибқирон аларга киши йибарди, тобёъ бўлмадилар. Йана улким, ул маҳалдаким, шоҳзода Пир Муҳаммад Ҳинд мулкани чониб мол ва бурда келтурур эрди, алар келиб ул молдин бирор нима олиб кетиб эдилар. /Жангалларда ва тоғларда молларини беркитиб, уғрилиққа машғул эдилар. Бас, бу хабарларни соҳибқирон эшитиб, аччиғи келиб, ўшул кунда отланиб, алар сори юриди ва уч кундин сўнг аларга етиб, ҳукм булдиким, «Черик йайоғ бўлуб, жангалларга кириб, тоғларга чиқсунлар!» Ҳукм йўсуни била амал қилиб, кўб киши ул бадбахтлардин олиб ўлдурдилар ва авғонийларни асир эттилар. Шеър:

Кишиким, шаҳаншоҳдин тортса бош,
Ажаб эрмас бошига ёрса тош.

Кишиким, ризосига қўймас қадам,
Юзидур қаро доимо чун қалам.

194a

Соҳибқирон ҳукм қилди: «Ул тоғда юрсунлар. Ҳар ердаким, ул бадбахтлардин киши учраса, тирик қўймасунлар!» Бу маҳалда ул қавмнинг улуғи-ким, «оти Авбал эрди, ихлос йўлидин кириб, соҳибқироннинг хидматиға келди ва тавба ва истифғор қилди. Соҳибқирон билдиким, сидқу ихлосдин йамоғлиғидин қайтиб турур, гуноҳидин кечиб, кўб нима иноят қилди. Тақи Сулаймоншоҳбек Нағар қалъасини йасағанда калотийларнинг ҳашамиға ва боқут элига киши йибариб эрдиким, келиб қалъа ишига мадад бергайлар. Алар сўзни эшитмай келмайдур эдилар. Бас, қалъа тамом бўлгондин сўнг Сулаймоншоҳбекнинг кўнглига туштиким, соҳибқироннинг келгонидин (сўнг) аларнинг бошига боргай. Бўлгон черики била ул ҳашамлар устига бориб эрди, бовужуд улким, алар қушлук ва кўб эл эрди, барчани босиб, хароб қилиб эрди ва баъзини ўлдуруб, баъзини асир қилиб, молларини талаб, музаффар ва мансур қайтиб ҳазрат қошида келди. Соҳибқирон ани махтаб, кўб нима иноят қилди ва жумъа куни, муҳаррам ойининг аввалида, торих саккиз юз бирда (13.09.1398) Пурнийё қалъасидин қайтиб, Нағар қалъасига тушти. Ва Сулаймоншоҳбекни черик билан Мўлтонга амирзода Пир Муҳаммад қошида йибарди ва Шоҳ Али Фароҳийни беш юз киши била Нағар қалъасида қўйди ва андин кўчуб Бону мавзесида тушти. Ва Пир Али Сулдуз ва амир Ҳусайн Қурчини бир жамоат киши била анда қўйди. Ва Бонудин кўчуб, жумъа куни ойнинг саккизинда (20.09.1398) Синд суйиға етиб тушти. Ва ўшул ердаким, Султон Ҳалолиддин Хоразмшоҳ Чингиздин қочиб ўзини сувга ташлаб эрди, Чингизхон сувдин ўтмай қайтти, соҳибқироннинг чодирини анда тиктилар⁸⁷⁶. Ва ҳукм булдиким, «Синд суйиға кўфрук боғласунлар!» Ҳукм била соҳибқироннинг черики икки кунда кўфрук боғладилар. Ва бу ерда баъзи элчиларким, келиб эрди, ижозат берди, мисли Саййид Муҳаммад Маданийким, ҳарамайи шарифайн Макка ва Мадина, шарафаҳумо Аллоҳ таоло, андин келиб эрди, андағи содотлардин арзадоштлар келтуруб эрдиким, барчанин кўзлари йўлда турур ва умидвор турурларким, муборак қадамлари ул ерларни мушарраф қилгай.

Кашмир элчисиким, Искандаршоҳдин келиб эрди ва изҳори итоат қилиб эрди. Бас, бу элчиларга кўб нима бериб, ижозат (берди). Ва Искандаршоҳким, Кашмирнинг подпоҳи эрди, анга айтиб йибардиким, «Дайбалпур⁸⁷⁷ шаҳрида (ўз черики била) келиб бизни кўрсун!»

Ҳазрат соҳибқирон Синд суйидин ўтгони сўзи

Муҳаррам ойининг ўн иккисида, шанба кунда, торих саккиз юз бирда, барс йилда (24.09.1398) (Офтоб кузги эътидол нуқтасидин тўққуз даража

ўтконда) Синд суйидин ўтуб, черик барча сув кўтариб, Жару чўлига⁸⁷⁸ етиб туштилар. Ва ул чўл асру йироқ чўл турур ва ани Жалолий чўли дерлар, ул сабабдинким, Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ Чингизхондин қочиб, сувдин кечиб, бу чўлга кириб халос бўлди./Бас, соҳибқирон бу чўлга етконда Кўҳижудилаги⁸⁷⁹ райилари келиб, ҳазратқа мутиъ бўлдилар. Ва мундин бурун неча ой Рустам Тагай Буға Барлос черики била Мўлтон сори бориб эрди ва андин Кўҳижуди сори мутаважжих бўлуб эрди ва анда етиб, неча кун таваққуф қилиб эрди ва райилар анга пешкашлар йибариб эрдилар. Бу жиҳатдин соҳибқирон аларни йахши кўруб, бош-айоглар кийдуруб, йана юртларига қайтариб йибарди.

Шаҳобуддин Муборакшоҳнинг қиссасиким, аввал мутобиъат йўлидин кириб, сўнг мухолифат қилди

Шаҳобуддин Муборакшоҳ бир жазиранинг ҳокими эрдиким, ул жазира Жамула суйининг⁸⁸⁰ йақосида турур, ва черики ва ҳашаами кўб. Ва мундин бурун ул маҳалдаким, амирзода Пир Мўхаммад Жаҳонгир Мўлтонга бориб тушуб эрди, бу Шаҳобуддин тобиъ бўлуб, келиб амирзодани кўруб эди. Шоҳзода ани йахши кўруб, неча вақт мулозиматида сақлади. Шоҳзода анга ижозат бериб, вилоятига йибарди. Ўз мақомида етконда гурур деви анга йўл уруб, ерининг маҳкамлигига ғурра бўлуб, мухолифат ҳаваси қилди.

Бас, соҳибқирон чўлдин ўтуб, Жамула суйига тушти, анинг мухолифатидин воқиф бўлди. Панжанба куни, муҳаррам ойининг ўн тўртида (26.09.1398) ҳукм қилдиким, «Амир Шайх Нуриддин тумони била ул жазира сори мутаважжих бўлсун ва ҳар навъким билса жаҳд қилиб, ул ерни мусаххар қилсун!» Шайх Нуриддин ҳукм била юруб, ул жазирага етти ва Шаҳобуддин қалъасини йасаб, хандақини чуқур қаздуруб, сув тўлдуруб эрди. Черик анда етиб, қалъанинг бир ёнида улўғ сув бор эрди. Мансур черики сувга кириб, қалъага йақин бориб, андоғ уруш воқиф бўлдиким, сифат қилса бўлмас. Кеча бўлғонда черик қайтиб/тушти. Аммо Шаҳобуддин ўн минг киши била қалъадин чиқиб шабихун этти. Шайх Нуриддин воқиф бўлуб, ул кечада йахши ишлар қилди, ва Шаҳобуддиннинг черикини босиб қочурди. Ул бадбахтлардин кўб киши сувга кетти. Ул кеча ҳазратнинг хосса хоназодлари мисли Мансур ва Бураж Чехра ва инилари йахши ишлар қилдилар. Ўшул маҳалда соҳибқирон таъжил била суруб, ул жазирага етиб тушти. Шаҳобуддин хабар билиб қайтти, икки юз кема йиғиштуруб эрди; ўшул кечада эв-эли била кемаларда ўлтуруб, қочиб Уча сориким, Ҳинд вилоятига тааллуқ турур, Жамула суйига кириб қўйи борур эрди. Шайх Нуриддин мансур черики била аларнинг кейнида сувни йақолаб, уруша-уруша борур эрдилар. Неча манзил бориб, қайтиб соҳибқироннинг мулозиматида келди. Ул кеча Шаҳобуддин била йахши урушқон учун ҳазрат анга кўб иноятлар қилди. Шаҳобуддиннинг кемалари Мўлтонга йақин етти. Амирзода Пир Мўхаммаднинг черики ва амир Сулаймоншоҳким, Шоҳрух мирзонинг черикини бошлаб эрди, алардин хабар билиб йўлларини туттилар ва аларни дарё ичида тутуб ўлдурдилар. Ва Шаҳобуддин хотуни била ўғлонларини сувга ташлаб, ўзи юз меҳнат била қочиб кетти.

Бас, ҳазрат соҳибқирон Шоҳ Маликбекни жангаллар сори йибардиким, мухолифлардин ҳар ким анда қочиб кирган бўлса, аларни топиб ўлдургай. Бас, Шоҳ Маликбек жангалларга кириб, мухолифлардин кўб киши топиб ўлдурдилар ва сонсиз мол ва бурда ва галла ва ганимат неъмат олдилар. Беш-олти кун сувни йақолаб юридилар. Бас, Шаҳобуддин бўлғон кишиси билан/йўқ бўлуб, андин ўзга ҳеч киши хабар бермади.

Мансур черики кўчуб, якшанба куни, ойнинг йигирми тўртида (05.09.1398) Чиноба суйининг йақосида бир қалъа ўтрусиди келиб туштиларким, анда Жамула суйи ва Чиноба суйи бир-бирига қўшилур эрди⁸⁸¹. Ҳукм бўлдиким, «Анда кўфрук боғлағайлар». Ва зафарпаноҳ черики ҳукм била кўфрук боғламоққа машғул бўлдилар. Чаҳоршанба куни, ойнинг йигирми еттисида (08.09.1398) кўфрук боғладилар ва ҳаргиз ул сувда ҳеч бир подшоҳ кўфрук боғламагондур. Ва Тармаширинхон⁸⁸² кўфрук боғламай сувдин кечиб турур. Аммо соҳибқирон давлатидин осонлиқ била кўфрук боғладилар.

Ҳазрат соҳибқирон (черик била) сувдин ўтуб, ул юзида тушти ва андин тонгласи кучуб Таламба суйига етиб, шаҳарнинг ўтрусиди келиб тушти. Ва Таламбадин Мултонгача ўтуз пешгирда турур. Бас, райилар ва маликлар ва шаҳарнинг уламо ва содотлари чиқиб, соҳибқироннинг мулозиматиға келдилар. Ва ҳар бири ўз аҳволиға йараша пешкашлар келтуруб торгтиллар. Соҳибқирон барчани йахши кўруб, ўшул кун сувдин ўтуб тушти. Шанба куни, сафар ойининг бошида саккиз юз биринчи йилда (23.10.1398), Таламбанинг йақинида бир саҳройи бор эрди, анда бориб тушти. Ва Таламба шаҳрида моли амон солиб, содот ва уламони муъоф қилиб, ўзга элдин олдилар. Соҳибқироннинг эътиқоди бу икки тоифаким, содот ва уламо бўлғай, бениҳоят эрди ва буларни бисёр азиз тутар эрди. Ва ҳар вилоятким, анга мусаххар бўлур эрди, буларға риоят қилиб, қуб нима берур эрди. Бу ерда ҳам ўшандоқ, барча содот ва уламоларни хушвақт қилди.

190а Аммо моли амонким, шаҳарда солиб эрди, баъзи ҳосил бўлуб, баъзи бўлмайду эрдиким, ҳукм бўлдиким, «Ҳар ерда ошлик тобсалар, олсунлар!» Бу ҳукм бўлгондин сўнг черик эли шаҳар сори мутаважжих бўлуб, шаҳарға кириб, ҳар нимаким тобтилар, олдилар. Ва ҳарчанд манъ қилдилар, бас келомладилар, содот ва уламодин ўзга ҳеч киши ул балодин қутулмади.

Ҳазрат соҳибқиронға дедиларким, бир жамоат шаҳарнинг улўғлариким, Таламбанинг навоҳийсида турурлар, мундин бурун шаҳзода Пир Муҳаммадқа кириб эрдилар ва андин сўнг йана йаағи бўлуб, муҳолифат қилгон турурлар. Бу сўзни ҳазрат соҳибқирон эшитиб ҳукм қилдиким, «Шоҳ Маликбек ва Шайх Муҳаммад Ийгу Темур тумонлари била ул навоҳийларға бориб чопсунлар ва ул кишиларким, мутобиъат йўлидин чиқиб муҳолифат қилгон турурлар, аларға гўшмоли берсунларким, ўзгаларға панд бўлғай!» Алар ҳукм била ул мударбирлар сори юридилар. Жангалларға кириб, икки минг ҳиндуни ўлдурдилар, хотунлари ва ўғлонларини асир этиб, қайтиб ўрдуға келдилар. Сафар ойининг саккизида (20.10.1398) Таламбадин кучуб, Жолға етиб туштилар. Бу Жол Биёх суйининг йақосида воқия турур, Шоҳнавознинг ўтрусиди турур⁸⁸⁴.

Соҳибқирон Кўкари сори таважжуҳ қилғони

Бу ерда ҳазрат соҳибқиронға арз қилдиларким, Шайха Кўкарининг иниси, Нусрат отлиқ, ўн минг киши била Жол суйини қалъа этиб ўлтуруб турур. Ва ул сув асру улўғ ва чуқур сув турур. Соҳибқирон мунини эшитиб, ўшул замон огланиб, ўғруқни анда қўйуб, черики била сув йақосида тушти. Ва черикнинг ўнг қўл ва сўл қўлини тартиб бериб, ўнг қўлда Шайх Нуриддин ва амир Аллоҳдод/турди. Сўл қўлда амир Шоҳ Малик ва Шайх Муҳаммад Ийгу Темур турди. Ғўлдин илгари Али Султон Танаачи хуросоний пиёдалар била гурди. Ҳиндулар минг киши била қўл йақосида мансур черикининг муқобиласида келиб турдилар. Али Султон пиёдалар била ул сув ва балчиқ ичида кириб уруш солди. Ва анда йахши ишлар қилиб, Али Султон неча киши била захмдор бўлди. Ва Шайх Нуриддинбек ва Аллоҳдод аларнинг кейинидин сув ва балчиқ ичида кириб, қилич зарби била ҳиндуларнинг жонларидин димор чиқардилар. Ва Нусрат отлиқ нақбатда кириб, маълум бўлмадиким, ул анда ўлди ё қочти. Бас, ҳиндулардин қуб киши ўлдурдилар, ва черик фатҳ ва нусрат била ҳиндуларнинг молларини талаб, от ва қўй қуб олиб, ул қўлдин ўтуб, Шоҳнавоз мавзесида туштилар. Ва бу Шоҳнавоз улўғ кент эрди ва эли қуб ва анда ғалла анборлари қуб эрди, андоқким, черик эли ҳар нечаким, керак эрди, ошлиқ олдилар ва ҳануз неча омбор ўшандоқ туруб эрди. Ва андин баъзи беклар ҳукм била юруб, сувдин ўтуб, ҳар кимки қочиб эрди, чобтилар ва ҳар кимниким тобтилар, таладилар, қуб мол келтурудилар.

Соҳибқирон икки кун анда туруб ҳукм қилдиким, «Қолгон ғаллаким, анборда турур, куйдурсунлар, то кофирларға андин файз бўлмағай». Анборларни куйдуруб, панжшанба куни ойининг ўн учиди (25.10.1398) ҳазрат соҳибқирон Шоҳнавоздин кучуб, Биёх суйининг йақосида Жанжон кентиди-

ким, барча ўғруқ анда эрди, келиб тушти. Ҳукм бўлдиким, «Черик сувдин ўтеун!» Ушул кунда Ҳаримулк отлиқ Шоҳрух мирзанинг мулозимларидин Ҳиротдин келиб, саломатлиқ хабарини келтурди.

197a

/Шаҳзода Пир Муҳаммад Жаҳонгир Мўлтондин
келиб соҳибқиронга қўшулғони сўзи

Мундин бурун Ҳиндустон юрушининг жиҳатида баёи қилиб эрдукким, амирзода Пир Муҳаммад Мўлтон шаҳрига бориб, олти ой қамал қилди. Ва шаҳарнинг ичидаки эли очлиқдин чидайолмай ит ва пишакни едилар. Ва Сарангким, шаҳарнинг ҳокими эрди, зарураттин ажз йўлидин кириб, шаҳардин чиқиб, шаҳзода қошига келди ва Мўлтон шаҳри фатҳ бўлди. Ва киши йибардиларким, соҳибқиронга бу фатҳдин хабар қилгай. Шаҳзодага тааллуқ отлари ва черикининг отлариким, Пашшаколда ўтка қўйиб эрдилар, барчаси зойиъ бўлуб ўлди. Шаҳзода бу жиҳатдин шаҳар ичида кириб ўлтурди. Даругалар ва ҳокимларким, Ҳиндустон вилоятидин шаҳзодага эл бўлуб кириб эрдилар, барча йааги бўлуб, шаҳзода тарафидин боргон даругаларни баъзи ерларда тутуб ўлдурдилар. Ва андоқ маҳалдаким, шаҳзодадин черики йайоқ қолиб эрдилар, муҳолифлар ҳар соридин бош чиқариб, кечалар шаҳар эшикигача келур эрдилар. Ва шаҳзода бу жиҳатдин асру гамгин эрдиким, хабар бўлдиким, ҳазрат соҳибқирон мунга етушти. Душманлар барча бу хабарни эшитиб, саргашта ва наришон бўдилар. Шаҳзода шодмон ва хуррам бўлуб, ҳазрат сори мутаважжих бўлди. Сафар ойининг ўн тўртида (26.10.1398) Биёҳ сўйи буйида келиб, соҳибқироннинг дийдорига мушарраф бўлди. Ҳазрат ани кўчуб йахши сўрди. Жунайд Бурулдай ва агоси Бойазид ва Муҳаммад Дарвеш Тайхонийким, Хоразм юришида Жаҳоншоҳбекдин қочиб, қўб заҳмат била Ҳиндустонга кириб эдилар, шаҳзода Пир Муҳаммад Мўлтонни фатҳ қилгондин сўнг алар Ҳинд соридин шаҳзодага келиб эрдилар, шаҳзода аларни ўзи / била келтуруб эрди. Шаҳзода аларни ҳазрат соҳибқиронга кўрсатиб, гуноҳларини тилади. Соҳибқирон лутфу карамидин ёзуқлардин кечиб, қонларини шаҳзодага бағишлади, йасоқ таёқи уруб қўйдилар. Шанба куни, ойнинг ўн бешинда (27.10.1398) Биёҳ сўйидин ўтуб, Жанжон мавзесида бориб тушти: андин Мўлтонгача қирқ қуруқ турур. Ва бу уч кунда барча черик баъзи кема била ва баъзи наҳангтек ўзларининг сувга солиб, ул дарёдин кечтилар. Соҳибқирон давлатидин ҳеч кишига зарар тегмади. Байт:

Худодин чу бўлғай кишига карам,
Анга ўзга ўт бирла сувдин не ғам.

Вас, тўрт кунгача Жанжонда турдилар. Сешанба куни, ойнинг ўн саккизида (30.10.1398) шаҳзода Пир Муҳаммад тўй бериб, қўб пешкашлар торти⁸⁸⁵. Ҳазрат соҳибқирон ул нималарни барчасини беклари (вазирлари ва мулозимлариға) бағишлади. Соҳибқирон билдиким, шаҳзодадин отлари Пашшаколда зойиъ бўлуб турур ва черики кўпи йайоғ турур, ўттуз минг от шаҳзодага инъом қилди (ва барчаини отқа миндурди). Андин сўнг соҳибқирон Жанжондин кўчуб, Саҳвол⁸⁸⁶ кентига бориб тушти. Одина куни (01.11.1398) андин кўчуб, ойнинг йигирми бирисида (02.11.1398) Асволда тушти ва бир кун анда туруб, тонгласи кўчуб, Жаҳволда тушти⁸⁸⁷. Дайбалпурнинг эли мундин бурун шаҳзода Пир Муҳаммадқа кириб эрдилар. Ва шаҳзода Мусофир Кобулийни минг киши била анда даругалиққа йибариб эрди ва шаҳзодадин отлари Пашшаколда талаф бўлгон жиҳатидин булар йааги бўлуб, Султон Ферузошхоннинг қўллари била/иттифоқ қилиб Мусофирни боргон минг киши била ўлдуруб эрдилар. Басе, соҳибқирон овозасини эшитиб, барча қочиб, Батмир ҳисорига кириб эрдилар. Бу маҳалдаким, соҳибқирон Жаҳволда етти, Шоҳ Маликбек била Давлат Темур Тавачини ўғруқда қўйиб ҳукм қилдиким, «Ўғруқни черик била Дайбалпур йўлидин отласунлар ва Деҳлиға йақин Сомона мавзесида⁸⁸⁸ бориб турсунлар, биз келгунча!» Басе, соҳибқирон ўғруқни йибариб, ўзи душанба куни, ойнинг йигирми тўртида (05.11.1398) ўн минг киши била илғор этиб, Ажудан сори

198a

мутаважжих бўлди. Шанба куни (10.11.1398) Ажуданга етиб, Шайх Мунаввар ва Шайх Саъд андаги элни мувофиқат йўлидин чиқориб, ўзлари била мушфиқ қилиб эрдилар. Алар барча Батнирга келиб эрдилар ва баъзи эл Шайх Мунаввар била Деҳлига бориб эрдилар, вале содот ва уламолар алар била муттафиқ бўлмай, ҳазратнинг иноят карамидин хабар билиб, ўз ерларига ўлтурдилар. Бас, ҳазрат анда йақин етконда барча ўтрув келиб, соҳибқиронни кўрдилар. Ҳазрат аларни йахши кўруб, сўруб истади. Ва соҳибқирон мавлоно Насируддин Умар ва Хожа Маҳмудшоҳнинг ўгли (Шаҳоб) Муҳаммадни анда даруга қўйдиким, ҳеч киши аларга мазоҳим бўлмағай ва қўймағайларким, черик кишиси андаги элни заҳмат бергай.

Соҳибқирон Батнир қалъасини фатҳ қилғони

1886 Батнир қалъаси асру мустаҳкам ер эрди ва йўлдин йироқ ўнг қўл сори тушуб эрди. Ва тўрт ёни чўл эрди. Ва аларнинг суйи бир улуг кўлдин эрдиким, ул кўл шаҳарнинг йақинида эрди ва суйи Пашшаколдин келур эрди. Ва ҳаргиз анда ёт черик бормайдур эрди. Ва ҳинд подшоҳларидин ҳам анда ҳеч подшоҳ бормайдур эрди. Дайбалпур ва Ажудан ва ўзга ерлардин эли соҳибқирондин қочиб, бу қалъага /келиб эдилар ва кўб киши анда йиғилиб эди, андоқким, ул қалъада сизмас эрдилар. Бас, соҳибқирон сешанба куни ойнинг йиғирми бешида (06.11.1398) Ажуданга кириб, сидқу эътиқоди била Шайх Фарид Шакарганжни, қаддаса сирруҳу, мазорига бориб тавоф қилди. Ул азизнинг руҳидин ҳиммат тилаб, андаги фуқаро ва масокинга кўб нима берди ва андин чиқиб Батнир сори мутаважжих бўлди ва бир кўталга етиб тушти. Ва андин Ажуданга ўн куруҳ турур ва Батнирғача эллик куруҳ бор эрди: ва уч куруҳ бир шаръий йағоч турур⁸⁸⁹. Ҳазрат соҳибқирон андин кўчуб, ул кеча тонг отқунча юруб, тонг отқонда қаровулларким, илгари бориб эрдилар, душман қаровулини қочуруб, икки кишини тушуруб келтурдилар. Чаҳоршанба куни, ойнинг йиғирми олтисида (07.11.1398) чоштгоҳда соҳибқирон Батнир қалъасига етиб, наққора ва нафир чалиб, (сурон) солиб урушти. Ва ҳар нимаким, қалъадин ташқари эрди, олди ва қалъанинг даругасиким, ани Рову Дўлчин дер эдилар ва ҳинд лутати била рову (райи) «баҳодур»ни дерлар, ва кўб кишиси бор эрди. Ва андаги эл-улус тамом анга тобиъ эрди ва келур ва борур кишидин бож олур эрди ва бозургонлар андин қутула олмас эрди. Соҳибқирон анда етконда ул бедавлат кишисига ва қалъасига мағрур бўлуб, тобеъ бўлмай муҳолифат қилди. Ва мансур черики ўнг қўлдин кириб, Судаймоншоҳ ва Шайх Нуриддинбек ва Аллоҳдодбек, сўл қўлдин мирзо Халил Султон ва Шайх Муҳаммад Ййгу Темур ва ўзга беклар таваққуф қилмай, шаҳарга юз қўйдилар. Ва аввал ҳамлада шаҳарбандни олиб, ҳиндлардин кўб кишини ўлдурдилар. Ва 1999 ушул кун туман беклари ва/қўшун беклари қалъанинг теграсида кириб, кўб қамал қилиб ўлтурдилар. Ва Рову Дўлчин ҳинд баҳодурлари била қалъа эшикида туруб урушур эрдилар. Ва шаҳзода Шоҳрухнунг беклари Сулаймоншоҳбек ва Саййид Хожа ва Жаҳон Малик ҳамла қилиб, Саййид Хожа қилич етқурди. Ва Жаҳон Малик тақи йахши ишлар қилди. Ва мансур черики ҳар соридин юруб йақин бўлдиким, қалъани олғайлар. Рову Дўлчин қўрқуб, ажзу ниёз йўлидин кириб, бир саййидни ҳазрат қошига йибардиким, букун анга амон берсунлар, то тонгласи шаҳардин чиқиб, хидматқа келгай. Бас, соҳибқирон анинг сўзини эшитиб, лутф ва марҳаматидин келгон саййиднинг сўзини қабул қилиб, черикни урушдин манъ қилди, шаҳарбанддин ташқари чиқиб тушти. Тонгласи Дўлчин аҳдиға (вафо) қилмай, чиқмади. Соҳибқироннинг аччиғи келиб фармон бердиким, «Беклар ҳар киши ўз бўлжаридин нагам солесун!» Ҳукм била нагамга машғул бўдилар. Ҳар нечаким, қалъа устидин тош ва ўқ оттилар ва ўт солдилар, ул баҳодурларга ҳеч тафовут қилмай уруш қилур эрдилар. Дўлчин ва шаҳарнинг улуглари бу ҳолни кўруб, аларга ваҳм тушуб, қўрқуб, йана тазарруъ ва зориға кирдилар. Ва арзадошт қилдиларким, «Ўз ҳаддимизни билдук. Эмди сидқ ва ихлосдин хидматкорлиққа юз қўйдук. Бизнинг ёзуғумузни бағишласунлар». Соҳибқирон йана лутфидин афв қилиб бағишлади. Ва Рову Дўлчин ўглини қўш отлар била шаҳардин чиқариб, соҳибқиронга йибарди. Ҳазрат соҳибқирон анинг ўглини йахши кўруб, хосса зарбофт тўн

1996

кийдуруб ва олтун камар бериб йибарди. Жумъа куни, ойнинг йигирми саккизида (0.11.1398) Рову Дўлчин шаҳардин ташиқари чиқиб ва Шайх Саъдиддин Ажуданий анинг била бирга эрди. Соҳибқиронни кўруб, кўб пешкашлар /тортти, уч тўққуз отким, барчанинг эгар юганлари олтун эрди, йахши жонуворлар келтурди ва пешкашлар тортти. Ва ҳазрат соҳибқирон тақи анга зардўзлуқ тўн кийдуруб ва мурассаъ камар бериб, йахши кўруб сўрди. Ва ул қалин элким, Ажудандин ва Дайбалпурдин келиб ул қалъага кириб эрдилар, ҳукм бўлдиким, «Сулаймоншоҳбек ва Аллоҳдодбек дарвозаларни сақласунлар!» Шанба куни, ойнинг йигирми тўққузида (10.11.1398) ҳар ердин келгон элким/анда йигилиб эрди, барчани шаҳардин чиқариб, ўрдуга келтуруб, бекларга тобшурдилар ва уч юз йахши от қалъадин чиқардилар. Ва ҳазрат ул отларни баҳодурларга улаштурди.

Бас, Дайбалпур эликим, /Мусофир Кобулийни минг киши била ўлдуруб эдилар, беш юз киши алардин ўлдурдилар. Ва Ажудан элидин ҳам баъзиларни ўлдурдилар ва молларини таладилар. Ва соҳибқироннинг ҳазрат Нарвардигор июнотидин андоқ толиъ каромат бўлуб эрдиким, ҳар киши анга тобиъ бўлмай хилофат қилса эрди ё соҳибқирондин қочиб ўзга сори борса эрди, албатта ул киши зору хор бўлуб, эликига тушар эрди.

Алқисса, Камолиддин Рову Дўлчиннинг иниси эрди, соҳибқирондин қўрқуб, бовужуд улким, ағоси соҳибқироннинг мулозиматида эрди, ҳеч андиша қилмай дарвозаларни бойлаб, оғози муҳолифат қилди. Ва Рову Дўлчинни бу жиҳатдин тутуб беркиттилар. Ва соҳибқирон ғазаби кўб бўлуб, назм:

Буюрди ҳамул дам шаҳи номдор,

Ки черик элидин сигору кибор.

Ёпушсун бари қалъага зўр этиб,

Адув кўзини ўқ била кўр этиб,

Қизил қон била қалъани ранг этинг.

Бузуб ани туфроқ била тенг этинг.

200а

Бас, мансур черики йана нагамларга машғул бўлуб, /қалъа элига йақин бўлдиким, бу черик била урушса бўлмас ва қалъани олгондин сўнг бир кишини тирик қўймагуси турурлар. Дўлчиннинг ўғли ва иниси қалъадин чиқиб, юзларини туфроққа қўйиб, дарвозаларнинг калидларини тобшурдилар.

Душанба куни, рабиъ ал-аввал ойининг аввалида (11.11.1398) Шайх Нуриддинбек ва Аллоҳдод қалъага моли амон учун кирдилар ва андаги райилар мол қабул қилмай ва аларнинг ичида кофирлар кўп эрди, алар муҳолифат қилабошладилар. Басе, бу хабар соҳибқиронга етти, ҳазратнинг аччиғи келиб, ҳукм бўлдиким, «Ул бадбахтларни қилич зарби била ўлдурсунлар!» Зафарпаноҳ черики бир замонда ул кофирлардин димор чиқордилар. Тонгласи черик барча ердин қалъага ишлар била қиқиб, ҳисор ичида кирдилар ва ҳисор ичидаки бўлгон габрлар ўғлонларини ва хотунларини ўтқа ёндурдилар. Ва мусулмонлари хотунларини ва ўғлонларини қўйдек бошларини кестилар. Ва бу икки эл: бири габр ва бири мусулмон иттифоқ (била) уруштилар. Байт:

Бари тунду саркаш, бари тезжанг,

Ки, ҳар бириси эрди ҳам чун наҳанг.

2006

Бас, нусратшиғор черик ҳукм била шаҳарга кириб, қаттиқ уруш бўлди ва мансур черикидин кўб киши шаҳид бўлди ва баъзилар заҳмдор бўлдилар. Шайх Нуриддин йайоғ бўлуб урушур эрди, алардин бир баҳодур габрни чобти. Ва бир жамоат габрлар қиличлари била Шайх Нуриддинбекни ўртада олиб йақин эрдиким, ани олғайлар, Узун Мазид Бағдодий ва Феруз Сеистоний иттифоқ била ҳамла қилиб, неча киши ул габрлардин тушуруб, Шайх Нуриддинбекни андин чиқордилар. Охири нусрат эли ғозийлар сори/ бўлуб, фатҳ ва зафар Ислоҳ черикига мадад қилиб, ҳиндуларни босиб, ўн минг киши ўлдурдилар. Ва ул қалъанинг тому тошини қон била қин-қизил бўйадилар. Габрларнинг эвларига ўт солиб куйдурдилар, қалъани ва шаҳарни ер била тенг қилдилар. Ва андоқ бўлдиким, магар ҳаргиз анда, қалъада

ҳеч мутанаффис киши йуқ эрди. Ва ҳар нимаким, олтуну кумиш ва рахту қумошдин бор эрди, барчани олдилар. Ва соҳибқирон ул молини черикка бағишлади ва захм егон кишиларга иноятлар қилди. Ва Узун Мазид ва Феруз Сеистонийким, Шайх Нуриддинға қумак қилиб габрларнинг ичидин чиқориб эрдилар, аларға йахши иноятлар бўлди.

Соҳибқирон Батнирдин Сарасати ва Фатҳобод ва Амаруни сори мутаважжих бўлғони

Ул шаҳар бузулғондин сўнг соҳибқирон чаҳоршанба кечаси, ойнинг учиди (13.11.1398) андин кўчуб, Канораи ҳавзи об мавзёида тушти. Ва ул кун анда туруб, панжшанба куни, ойнинг тўртғида (14.11.1398) (Феруза қалъасида⁸⁹⁰ ферузлуқ била етиб ва андин кўчуб, ушул) кунда Сарасати⁸⁹¹ шаҳрига етти. Ва ул шаҳарнинг эли кофир эрди ва тўнгузнунг этини еб эрдилар. Соҳибқирондин хабар билиб, шаҳарни қўйуб, барча қочтилар. Ва мансур черики аларнинг кейинидин юруб, қўб киши ул кофирлардин ўлдурдилар. Ва ҳар наким аларда бор эрди: от ва тева ва қўй, барчани олдилар. Ва анда Одил Фаррош шаҳид бўлди.

201a Соҳибқирон бир кун Сарасатида туруб, тонгласи давлат била отланиб, андин ўн саккиз куруқ йўл юруб, Фатҳободқа⁸⁹² етиб, ҳиндулардин қўб киши ўлдурдилар. Ва Фатҳободдин йакшанба куни (17.11.1398) юруб Ражабпур қалъасидин ўтуб, Амаруни қалъасига⁸⁹³ келиб туштилар. Анда ҳеч оқил киши йуқ эрдиким, ўтуб келиб ҳазратнинг/ аёғидаги туфроқни кўзига суртгай. Бас, бу жиҳатдин андаги элни ўлдурди ва иморатларини куйдурдилар. Ва душанба куни, ойнинг саккизида (18.11.1398) Амаруни қалъасидин кўчуб, Тухна саҳросида⁸⁹⁴ тушти ва анда бир жамоат эл бор эрдиким, аларни жат дер эдилар ва қадимдан бери анда ватан қилиб, ўғрилиқ қилур эрдилар. Ва корвонларга мазоҳим бўлуб, зарар-заҳмат берур эрдилар ва саломат ўткали қўймас эрдилар. Соҳибқирон анда етконда алар қочиб жангалларға кирдилар. Ва ул жангаллар кубраки нишгар эрди, фармон бўлдиким, «Черикдин бир қўшун кишини Тукал Ҳинду Қарқара ва Мавлоно Носируддин Умар бориб ул ерларни чобсунлар!» Алар бориб анда икки юз кишини топиб ўлдурдилар ва от-ўлоғларини олиб, бир жамоатни асир қилиб келтурдилар.

Соҳибқирони комкор жатларға тааллуқ қалъаларига ва ўлтурурларига борғони

Соҳибқироннинг ҳиммати ул эрдиким, ҳар ердаким золими ва муфсиди бўлғай, анда бориб ул золимни мусулмонларнинг бошидин кетаргай ва йўллар эмин бўлғай. Бас, рабиъ ал-аввал ойининг тўққузиди, сешанба куни (19.11.1398) Тухнадин отланиб, ўғруқ била молини амир Сулаймоншоҳға тобшуруб, Шодмона сори йибарди ва ўзи Мунк қалъасидин ўтуб тушти. Ҳазрат соҳибқирон жатларким, жангалларда қочиб юруб эрдилар, аларға мутаважжих бўлди. Ва ул кун жатларға етиб, икки мингча киши алардин ўлдурдилар ва хотунларини ва ўғлонларини асир қилдилар ва аларнинг шаррини андин кутардилар. Ва ул йўллар эмин бўлуб, мусулмонларға фароғат бўлди. Шеър:

Шаҳаншоҳ давлатидин бўлди ул йўллар амон андоқ,
Ким, анда ҳеч киши ёд этмасди фитнаю шаррдин.

201b /Бас, ул йақинларда бир жамоат саййидлар бир кентда ўлтурур эрдилар. Соҳибқирондин хабар билиб, барча келиб ҳазратни кўрдилар. Ҳазрат тақи аларни иноят кўзи била кўруб, йахши сўрди ва барчани бош-аёғлар кийдурди. Ва аларға бировни даруга қўйдиким, аларға киши мазоҳим бўлмагай, зарар-заҳмат бермагай.

Чаҳоршанба куни, ойнинг ўнида (20.11.1398) Сулаймоншоҳбек била Мункдин Сомона шаҳри йақин бориб тушти. Ва ул кеча анда туруб,

панжшанба куни (21.11.1398) Каҳқар суйиға⁸⁹⁵ еттилар. Соҳибқирон тақи жатлардин фароғат топиб, келиб ўрдуға қўшулди. Тўрт кун анда турдиким, черик эли тамом йиғилдилар. Душанба куни, ойнинг ўн бешида (25.11.1398) андин кўчуб, Кўпла кўфрукига етиб тушти. Ўнг қўлнунг черики Султон Маҳмудхон ва амирзода Султон Хусайн ва амир Рустам ва амир Жаҳоншоҳ ва Гиёсуддин Тархон ва Ҳамза Тағай Буга Барлос ва Шайх Арислон ва Севинчак Баҳодур ва Мубашшир ва ўзга бекларким, Кобул йўлидин ҳукм била ўзга соридин Ҳиндустон вилоятига кириб эдилар, ҳар ердаким, шаҳар ва қалъага етиб эрдилар, барчани фатҳ қилиб, бу ерга етиб, ҳазрат соҳибқироннинг дийдориға мушарраф бўлдилар. Ва сешанба куни, ойнинг ўн олтисида (26.11.1398) кўчуб, Кўпла кўфрукидин кечиб туштиллар. Ва улуг ўрдуким, Дайбалпур йўлидин амир Шоҳ Малик бошлаб келур эрди, ул тақи келиб қўшулди. Ва бир кун анда туруб, панжшанба куни, ойнинг ўн саккизида (28.11.1398) Кўпла кўфрукидин кўчуб, беш курух йўл йуруб, Бакрон кўфрукига етиб тушти. Ва жумъа куни (29.11.1398) андин кўчуб, Кайтал кентига⁸⁹⁶ еттилар. Ва мундин Сомонагача ўн етти курух турурким, беш йағоч шаръий йўл /бўлғай. (Ва шанба куни (30.11.1398) Сомонага еттилар).

Соҳибқирон черикини йасол била отландуруб борғони

Шаҳзодалар ва бекларким, ҳукм била ҳар қайсиси бир йўлга бориб шаҳарлар ва қалъалар фатҳ қилиб, барча келиб ҳазратқа қўшилгон эрдилар, барчага ҳукм бўлдиким, «Шаҳзодалар ва беклар, ўнг қўл ва сўл қўлдаги беклар барча йасол била ва йароғлари била отланиб юрусунлар!» Амирзода Пир Муҳаммад ва амирзода Рустам ва Сулаймоншоҳбек ва Ёдгор Барлос ва Шайх Нуриддинбек ва амир Мизроб ва Қиморий ва Темур Хожа Оқ Буга ва ўзга беклар ўнг қўлдин йасол туздилар. Султон Маҳмудхон ва амирзода Халил Султон ва амирзода Султон Хусайн ва Жаҳоншоҳбек ва Шоҳ Маликбек ва Шайх Арислон ва Шайх Муҳаммад Ийгу Темур ва Севинчак Баҳодур (ва ўзга беклар сўл қўлда) йасол туздилар. (Ва қўлда сонёиз тумон ва буюк тумон ва амир Аллоҳдод ва Али Султон Тавачи ва ўзга тумонот ва қўшун беклари турдилар). Бўлгон беклар барча тартиб билан отланиб юридилар. Черик йасол қилиб борғони олти йағоч йўлни гутуб борур эрдилар. Ва бу дастур билан йигирма куруҳким, олти йағочи шаръий бўлғай, йасол била Деҳли сори мутаважжих бўлуб юридилар. Назм:

Черик эрдиким, йўқ эрди анга сон,
Мунунгтек черик кўрмай эрди жаҳон.
Фигон айлади кавс ва қилди хуруш,
Алар ваҳмидин тушти даҳр ичра жўш.

Душанба куни, ойнинг йигирми иккисида (02.12.1398) Асанди қалъасига еттилар. Ва Кайталдин Асандигача етти курух турур. Ва Сомона ва Кайтал ва Асандининг эли барчанинг дини маъжусий эрди. Бас, ул эллар уйларини куйдуруб, Деҳлига бориб эдилар. Соҳибқирон сешанба куни, ойнинг йигирми учида (03.12.1398) Асанди ҳисоридин кўчуб, олти курух юруб, Туглупур қалъасига еттилар⁸⁹⁷. Ва ул қалъанинг эли саиавийа кофирларидин/ эрдиларким, алар коинот ва ҳаводисни икки мабдаъ дерлар: бирини — Йаздон ва бирини — Аҳриман⁸⁹⁸. Ва зулмат ва нурни андин таъбир қилурлар. Ва ҳар неким, йахши нима турур Йаздондин билурлар ва йамон ишларни — Аҳримандин.

Алқисса, ул эл Ислон черикидин хабардор бўлуб, барча қочтилар. Мансур черики аларнинг эвларини куйдурдилар ва чаҳоршанба куни, ойнинг йигирми тўртида (04.12.1398) Панипат шаҳрига⁸⁹⁹ еттилар. Ва Туглупурдин Панипатгача ўн икки курух турур. Андаги эл ҳам қочуб эдилар. Ва қалъа ичида бир анбор ошлиқким, ўн минг ботмон ошлиқ бор эрди, тобтилар. Черик элига ани улаштурдилар. Панжшанба куни, ойнинг йигирми бешида (05.12.1398) олти курух йўл юруб, Панипат суйиға⁹⁰⁰ еттилар. Ва жумъа куни, ойнинг йигирми олтисида (06.12.1398) ўнг қўл ва сўл қўл беклари чериклари жайба кийиб, урушмоққа тайёр бўлуб юриди-

лар. Шанба куни (07.12.1398) ҳукм бўлдиким, ўнг қўлнунг беклари Жаҳоннамой мавзёғичаким, ул иморатни султон Ферузшоҳ тоғнинг этакида солиб эрди ва андин Дехлигача икки йағоч йўл турур ва анда бир улуг сув бор эрди. Ҳукм била ул ерларни чобтилар ва анда ўлтургон хишамларни таладилар, ва асир қилдилар, музаффар ва мансур қайттилар. Душанба куни (09.12.1398) соҳибқирон Пулла кентининг муқобиласидин ўтуб, сувдин кечиб, Луни ҳисори сори таважжух қилдиким, ул ер ўтлоғ эрди⁹⁰¹. Луни ҳисорига етиб туштилар. Ва бу Луни қалъаси икки сувнинг ўртасида воқиф турур: бири — Жавн суйи⁹⁰² турур ва бири Милан, ва улуг ариқлар эрдиким, султон Ферузшоҳ Калинин суйидин чиқориб эрди. Ва Шоҳ Малик-

203a бек ва Аллоҳдодбек ҳукм била қалъага бордилар. Маймун Мишумким, / қалъанинг даругаси эрди ва андаги элда саодат дониши йўқ эрди, ўтрув чиқиб келмадилар, уруштилар. Ва соҳибқирон анда тушконда қалъада бир шайх киши бор эрди, ул чиқиб ҳазрат қошига келди. Ва ўзга кишиларким, қалъада эрдилар, барча габр эрдилар ва Маллухоннинг навкарлари эрдилар. Бас, соҳибқироннинг мансур черики қалъа сори юридилар. Қалъага йақин келиб нағамлар солиб, намози пешиндин намози дигаргача урушуб, қалъани олдилар. Ва қалъадаги габрлар хотунларини ва ўғлонларини куйдуруб эдилар. Қалъани олиб, кофирларни қириб, қалъани бузуб қайттилар.

Соҳибқирон ул кеча қалъанинг тошида туруб, сешанба куни, рабиъ ал-аввал ойининг аёғида (10.12.1398) қалъадин отланиб, Жавн суйидин ўтуб, Жаҳоннамойнинг ўтрувсида келиб тушти. Ва сувнунг гузорларини эҳтиёт қилиб тушти. Бас, Дехли йақин эрди, шаҳзодалар била ва беклар била кенгаш қилиб дедиким, «Дехлига қамал қилмоқ керак». Кенгашдин сўнг соҳибқироннинг муборак кўнглида туштиким, Жаҳоннамой иморатини тафарруж қилгай. Бас, етти юз киши била барча жайбалик ва йароғлик, Ажудан суйидин ўтуб, Жаҳоннамойга борди. Ани тафарруж қилгондин сўнг кўнглига тушти, «Урушмоқ учун қайси ер мўносиб бўлгай?» Бу фикрда эрдиким, Али Султон Тавачи ва Жунайд Буралдайким, иккаласи қаровул-луққа бориб эрдилар, Муҳаммад Салафни Али Султон тутуб келтурди. Ва 203b Жунайд йана бирини келтурди. /Хабарлар сўргондин сўнг Муҳаммад Салафни ўлдурдилар. Бу маҳалда Маллухон тўрт минг киши билан отлиқ ва йигирма беш минг йайоқ (ва йигирми етти фил) билан йағочлар ва боғлар ичидин чиқти ва Жаҳоннамойга йақин келдилар. Ҳазрат соҳибқирон сувдин черикига йақин етиб эрди ва мансур черикининг қаровули Саййид Хожа ва Мубашшир уч юз киши била аларга муқобиласида боруб туруб урушдилар. Уруша-уруша сувга йақин еттилар. Соҳибқирон Севинчак Баҳодурни ва Аллоҳдодни ҳукм эттиким, «Саййид Хожага кўмак еткурсулар!» Бас, аларга ҳукм била елдек сувдин ўтуб, Саййид Хожага кўмак бўлдилар. Иттифоқ била ҳамла қилиб, ўқ отабошладилар. Бас, соҳибқироннинг черикининг баҳодурларининг ишларини кўруб, туролмай қочтилар. Дехлига кетиб бордилар. Саййид Хожа аларнинг кейинларига тушуб кўб кишини тушуруб олди. Ва аларнинг бир йахши урушчи пили югуруб боргонда йиқилиб ўлди. Бас, бу воқиядин шу кун тутуб, нусрат ва фатҳ мундин зоҳир кўрунди.

Соҳибқирон Луни қалъасидин кўчуб, ўрдуға йиғилгон ҳиндуларни ўлдургони

Жумъа куни, рабиъ ал-охир ойининг учида (13.12.1398) Жаҳонгушой ўтрувсидин кўчуб, Луни қалъасининг кун чиқари сори бориб тушти. Ва ул юртда шаҳзодалар ва бекларким, ҳар сори чопқали бориб эрдилар, барча қайтиб кўб мол била келиб туштилар. Соҳибқирон қошига келиб кўрунуш қилдилар. Соҳибқирон аларга боқиб, муборак тилини очиб дедиким, «Ғанимга йақин келиббиз, ва уруш куни йақин турур. Керакким, барчамиз мардона бўлуб, ўз ишларидин ҳозир бўлғайсиз». Ҳар бирига бир навъ лутф 204a этиб кўнгул берди. Шаҳзодалар ва беклар /барча хушвақт бўлуб, ҳар бирининг бир кўнгли минг бўлди.

Ушул кунда Жаҳоншоҳбек ва ўзга беклар арз қилдиларким, «Бу ерғача ҳар вилоятдин бизнинг ўрду ичида ҳиндулар кўб йиғилгон турур, юз

мингдин кўбрак турурлар ва барча бизнинг била душман турурлар. Ва булар била эътиمود йўқ турур. Эҳтимол борким, уруш кун булар алар сори қочиб боргайлар. Йана ул кунким, Маллухон қочиб шаҳардин чиқиб Ҳақонгушойга йақин келиб урушти, ҳиндуларда ул кун бисёр шодмонлиқ бор эрмиш». Бас, бу сўзларни арз қилгондин сўнг ҳукм бўлдимки, «Черик ичида бўлгон ҳиндуларни ўлдурсунлар. Ва ҳар ким ўлдурмаса, йашуруб сақласа, ул кишини ҳам ўлдурсунлар!»⁹⁰³

Ҳукм бўлгондин сўнг ул кун юз минг ҳиндуни, кўбрак, ўлдурдилар. Ва Мавлоно Носируддин Умарким, донишманд киши эрди ва ҳаргиз бир товукни ўлдурмагон эрди, ўн беш ҳинду анинг мулозиматида эрди, ҳукм бўлгондин сўнг барчани ўзи ўлдурди⁹⁰⁴. Ҳиндуларнинг ўтлон-ушоқ ва хотунларини, барчани йиғиштуруб, ҳукм бўлдимки, «Черикдин ҳар ўн кишининг бир киши туруб булардин хабардор бўлуб, сақласунлар!»

Соҳибқирон андин шаҳар сори мутаважжиҳ бўлди. Мунажжимлар келиб арз қилдилар. «Бу маҳалда соат йахши эрмас». Соҳибқирон алар сўзига қулоқ солмай, таваккал қилиб, тонгласи эрта намозини ўқуб, Мусҳаф тилаб, тафозул учун Каломуллоҳни очти. Бу оят чиқтиким, Юнус сурасида турур: *Иннама масалул-ҳайатид-дунйа камаин анзалнаҳу мина-с-самаи фах-талата биҳи набатул-арди мимма йа'кулу-н-насу ва-л-ан'аму ҳатта иза аҳазати-л-арду зухрӯфаҳа ва-ззаййанат ва занна аҳ-лӯҳа аннаҳум/ қадирӯна 'алайҳа атаҳа амруна лайлан ав наҳаран фа-жаалнаҳа ҳасидан кавллам тагна бил-амси казалика нуфассилу-л-айати ли-қавмин йатафаккаруна*⁹⁰⁵.

2046 Бу оятнинг таржимаси бу турурким, «Бу жаҳоннинг тириклиги йамғур суйига ўхшарки, ул сувдин сабзалар ва наботлар ҳосил бўлур. Ва эл гумон элтгайким, андин мейва ва галла ҳосил бўлғуси турур. Токи бир нима воқит бўлгайким, ул нималар барча зойиъ бўлғай». Бу фол шаҳар ва муҳолифлар учун эрди. Бу оят далил бўлдимки, ангаким, душманларга завол бўлғуси турур.

Бас, ҳазрат соҳибқирон бу фолдин хушвақт бўлуб, йакшанба кун ийнинг бошида (15.12.1398) Ҳавн суйидин кечуб, сувдин ўтуб тушти. Ва черик анда тушконда эҳтиёт учун хандақ қазиб, йағоч ва хасу хашақдин ҳисортек хандақдин бири йасадилар ва говмешларни бир-бири била боғлаб анда турғуздилар.

Соҳибқирон Маҳмуд Султонким, Ҳиндустон вилоятининг подшоҳи эрди, урушқони зикри

Соҳибқирони динпарвар ҳиммат юзини Ҳиндустон сори қўйуб, ҳар ергаким етти, фатҳ қилди, нечукким юқори зикр қилдуқ. Рабиъ ал-охир ойининг еттисида (17.12.1398) саодат ва иқбол била отланиб, ўнг қўл ва сўл қўлдаги шаҳзодалар ва беклар барча отланиб, йасол тортиб, ер юзини черик тутуб, душманга таважжух қилиб юридилар.

Душман соридин тақӣ Султон Маҳмудким, Ферузошхоннинг набираси эрди, Маллухон, Тагайхон ва амир Али ҳинд сардорлари била ўн минг отлиқ ва қирқ минг йағоч била барча мукаммал, мусаллаҳ шаҳардин чиқиб йасол тортиб турдилар. Ва аларнинг эътиمودлари (юз йигирми) филлари била эрди.

205a Ва пилларни жайба кийдуруб ораста қилдилар. /Пиллар устида тахтлар қўйуб, устида беш-олти товак ва тахиш отқучилар туруб эрдилар. Ва раъд отқучилар пилларнинг ёнларида туруб эрдилар. Агарчи бу сипоҳ соҳибқироннинг черики қошида ҳеч нима кўрунмас эрди. Аммо пилнинг салобатидин баъзи кўнгулсиз кишилар қўрқуб эдилар. Фозиллар ва донишмандларким, доим ҳазрат қошида мулозиматда эрдилар, мисли Хожа Фазл ва шайхулистом Саъд Жалол ал-Ҳаққ ва-д-дин Кашший ва Мавлоно Абдулжаббор ва Мавлоно Нуъмониддин Хоразмий. бас, соҳибқирон булардин шафқат юзидин сўрдиким: «Сизлар қайда турарсизлар?» Алар пил ваҳмидин дедиларким: «Андаким, хотунларни турғузурсиз!» Соҳибқирон билдимки, булар қўрқубтурлар.

Соҳибқирон буюрдиким, «Черикнинг ўтрусига йағоч ва қамишдин ҳисори йасасунлар ва бари юзида хандақ қазисунлар ва хандақ йақосида

говмешларни йиғалаб тургузсунлар!» Соҳибқирон буюруб эрдиким, «Темурдин тиканлар йасасунлар!» Ва муқаррар қилиб эрдиким, «Ул тиканларни йайоғларга берсунларким, алар сақлаб, уруш қўйинда ҳар қачонким пилларни қўйабержайлар, ул тиканларни йўлларда сочқайлар!» Аммо соҳибқироннинг давлати андин ортуқ эрдиким, мундоқ нимааларга анга эҳтиёж бўлмай.

Алқисса, икки тарафдаги черик бир-бирига йақин етиб, соҳибқирон бир пунгга устидаким, ани Баҳоли дер эдилар, чиқиб муҳолиф черикини мулоҳиза қилиб, андин тушуб, эътиқоди била намозга машғул бўлуб, икки ракат намоз ўқуб, ҳазрат Иззатдин фатҳ ва нусрат ва зафар тилади. Шейр:

Шаҳи покдин қўйди рўйи ниёз
Ба даргоҳи Ҳаққ — Холиқи бениёз.
/Деди: эй Худованди қулли банар,
Ки сендин эрур менга фатҳу зафар.
Демамким, чериким эрур бекарон,
Тилармен зафар сендин, эй Ҳаққ, ба жон.

2056

Ул кун ажойиб нимаким, воқиф бўлди, бу эрди. Соҳибқирон намоз ва ниёзда машғул эрдиким, баъзи бекларким, ҳировул эрдилар, мисли Шайх Нуриддинбек ва Шоҳ Маликбек ва Аллоҳдодбек, бас, буларнинг қўнғулларига кечтиким, агар ҳазрат соҳибқирон гўл кишиидин бизларга мадад берса, албатта бу душманга зафар тоққумиз турур. Ул ҳазрат намоздин сўнг отланиб, черикка кириб ҳукм қилдиким, «Али Султон Тавачи ва Рустам Тағай Бугаким, гўлда туруб эрдилар, Олтун Бахший ва Башарий ва Муса ва Камол қўшунлари била ҳировулларга қўмак берсунлар!» Бас, аларга қўмак боргондин сўнг барчанинг қўнғуллари хуш бўлуб, муҳолиф сори юридилар. Ва мансур черикининг қаровуллари Сатид Хожа Баҳодур ва Севинчак Баҳодур ва Аллоҳдод ва Қиморий ва Сайин Темур Баҳодур ва Муҳаммад Дарвеш ва ўзга диловарлар муҳолиф черикини кўруб, камин қилиб турдилар. Муҳолифнинг қаровули буларга етиб ўтти. Булар каминдин шерткек чиқиб, аларнинг бошларига тўқулдилар. Беш-олти юз киши душмандин тушуруб ўлдурдилар. Ва шоҳзода Пир Муҳаммад ўнг қўлдин аъдога ҳамла қилди ва Сулаймоншоҳбек тақи душманларга чобти. Ва шаҳзода Пир Муҳаммад чопиб пилга қилич текурди. Ва баҳодурлар ўнг қўлдин ва сўл қўлдин барча от солиб, Тағайхонни қочурдилар. Ва амирзода Султон Ҳусайн ва Жаҳоншоҳ Баҳодур ва Ғиёсуддин Тархон ва ўзга беклар қилич зарби била Малик Муаййиниддин ва Малик Ҳотийни қочурдилар. Дарвозагача аъдони қовладилар. Байт:

206а

/Чу қочти адув, кейнида чобтилар,
Худо лутфидин бу зафар тобтилар.

Аммо душманнынг гўлида турғон баҳодурлари пиллари билан ҳамла қилдилар. Амирзода Рустам ва амир Шайх Нуриддин ва Шоҳ Маликбек аларнинг ўтирувларига бориб йахши ишлар қилдилар. Ва Шайх Нуриддинбек қилич еткурди ва Шоҳ Маликбек тақи йахшилар борди. Давлат Темур Тавачи ва Мангли Хожа ва қўшун беклари ўзларини пилларга уруб, ҳиндуларким, пиллар устида туруб эрдилар, барчани ўқ зарби била тушурдилар, ва пилларга (ва хартумларига) қилич ва ўқ била захмлар урдилар.

Ҳиндустон диловарлари туруб мардоналик кўрсатур эрдилар. Аммо чибиннинг на тоқати бўлмайким, пил қошида турғай, ё кийик шерга муқобила бўлмай.

Алқисса, ҳиндулар барча туролмай қочтилар. Ва бу сураким: *А лам таро кайфа фа'ала Раббука би-асҳаби-л-фил*⁹⁰⁸ алар шайнида бўлуб, Султон Маҳмуд ва Маллухон қочиб шаҳарга кирдилар ва дарвозаларни боғладилар.

Амирзода Халил Султон пиллардин бир пилни (ҳайдовчисини несту нобуд қилиб), олдида солиб, утидек⁹⁰⁷ ҳайдаб соҳибқирон қошида келтурди. Соҳибқирон зафар ва нусрат била намози пешинда Деҳли шаҳрига келиб, дарвозага йақин тушти. Ва шаҳарни йахши эҳтиёт қилиб, ҳавзи хоссга бориб тушти. Ва ул ҳавзни Султон Ферузшоҳ йасаб эди, ва андоқ улуг ҳавз эрдиким, бу юзидин ул юзигача анинг суйидин шаҳар эли ичар эрдилар. Ул

сув Деҳли шахрининг элига етиб ортар эди. Ва Султон Ферузшоҳнинг мазори анинг ёнида турур.

2066 Бас, соҳибқирон /анда етконда барча шаҳзодалар ва беклар йиғилиб келдилар. Байт:

Бари қилдилар шаҳға ул дам дуо,

Очиб тилларини дедилар сано.

Бу давлат бериб Ҳаққ таборак сенга,

Ки, бу фатҳ бўлсун муборак сенга.

Ҳар кишиким, ул кун на иш қилиб эрди соҳибқирон қошига ҳикоят қилу эрди. Соҳибқирон шаҳзодаларни ва бекларни, барчани саломат кўруб, ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таолоға шукр деб, барчага дуолар қилди.

Султон Маҳмудхон ва Маллухон Деҳли шаҳридин чиқиб қочқонлари ва соҳибқирон аларнинг кейнида илғор йибарғони

Соҳибқирон Султон Маҳмудхон била Маллухонни бости, алар қочиб шаҳарға кирдилар ва уруш қилғонидин пушаймон бўлуб, шаҳарға кириб ўлтурдилар. Чаҳоршанба кечасида (ойнинг саккизида) (18.12.1398) йарим кечада Султон Маҳмудхон Ҳавдорон дарвозасидин ва Маллухон Барака дарвозасидин чиқиб қочтилар ва жангалларда ва биёбонларда талашта аломон ва алохон бўлуб юрур эрдилар. Бас, соҳибқирон хабар тобтиким, Султон Маҳмудхон ва Маллухон қочиб турурлар, Амир Саъид ва Темур Хожа Оқ Буга ва Ҳоваид Саъид Сулдуз ва Олтун Бахшийни (ва гайруҳуни) аларнинг кейнида йибарди. Ва алар таъжил била юруб, қочқонларға етиб, куб кишини тушуруб олдилар. Маллухоннинг икки ўғли: бири Сайфхонким, ани Шарафуддин дер эдилар ва бири — Худодод, иккаласини тутуб қайттилар.

Ўшул кеча Аллоҳдодбек ва ўзга бекларға фармон бўлдим, «Шаҳарнинг дарвозаларини муҳофизат қилиб сақласунларким, шаҳардин киши чиқмағай!» Чаҳоршанба куни, ойнинг саккизида (18.12.1398) соҳибқирон 207а отланиб, Майдон дарвозасига келиб тушти. Шаҳардин содот /ва қуззот ва акобиру ашроф барча чиқиб мулозиматда келдилар. Ва Фазлulloҳ Балхийким, Маллухоннинг нойиби эрди, барча девонийлар била келиб соҳибқиронни кўрди. Машойихлар шаҳзодаларни ўртада солиб гуноҳларини тиладилар. Шаҳзодалар ва беклар барча юкунуб соҳибқирондин аларнинг гуноҳларини тиладилар. Ҳазрат лутфу қарам била бағишлади ва буюрдиким, «Туг ва наққораларни дарвоза устига чиқориб шодиёна чалсунлар!»

Шаҳардин бўлгон пиллар била каркидонларни чиқардилар: юз йигирми иил чиқти ва филлардин шаҳзодаларға улаштурди ва баъзини Самарқандга йибарди. Ва икки пилни Табризга йибарди ва бирини Шерозга ва беш пилни Ҳиротқа ва бирини Ширвонга ва йана бирини Озарбайжонга йибарди.

Одина куни (19.12.1398) ҳукм бўлдим, «Мавлоно Носируддин акобир ва ашроф била шаҳарға кириб, хутба ўқугайлар!» Ва ул шаҳарда андоқ расм эрдиким, хутбани Ферузшоҳ отига ва ўзга кечкон шоҳларнинг отларига ўқур эрдилар. Соҳибқирон ул қонидани бартараф қилиб, ҳумоюн отига хутба ўқуттурди. Андин сўнг муншийлар ва дабирларға ҳукм бўлдим, «Мушқафшон қаламлари била бу фатҳни иншо қилиб, вилоятларға фатҳномалар битиб йибарсунлар!» Фатҳномаларни муншийлар битиб, барча оламга йибардилар. Андин сўнг девонларға ва битикларға ҳукм бўлдим, «Шаҳарға кириб, моли амон солсунлар!» Ва ўзи давлат била суҳбат ангиз қилиб, шаҳзодалар ва беклар барча йиғилиб, айшу фароғатда ўлтурдилар. Соҳибқирон барчага иноятлар қилди.

Панжшанба куни, ойнинг ўн олтисида черикдин бир жамоат киши шаҳарға бориб элга зарар-заҳмат берур эрдилар. Соҳибқирон мунини эшитиб, 207б бир неча бекни йибардиким, аларни манъ қилғайлар./ Аммо азалда ҳазрат Ҳаққнинг тақдири бўлгон эрмишким, бу шаҳар хароб бўлғай. Ул манъ ҳеч фойда қилмай нималар воқеъ бўлди, бир йамон ҳаракат бўлдим, соҳибқироннинг ҳарами Чўлпон оғо Сутун мазорига тафарруж учун бориб

эрдилар. Ва ул иморатни Малик Жўна шаҳар ичида Жаҳонпаноҳда солиб эрди. Девонлар ва битикчилар дарвозаларда ўлтуруб, моли амони солиб, элдин олур эрдилар. Ва ул маҳалда неча минг кишиким, ғалла ва қанд олиш учун баротлари бор эрди, алар тақи ўрдудин келиб эрдилар. Ва йана ҳукм бўлуб эрдиким, «Баъзи кишиларким, шаҳарда турурлар ва алардин мухолифат тариқаси фаҳм бўлур, беклар аларни тутсулар!» Кўб киши черикдин шаҳарга кириб эрди. Ва баъзи ҳиндулар Эски Деҳлидин чиқиб ва Жаҳоннаоҳға бориб урушабошладилар. Ва ул кофирлар ўғлон-ушоқларини ўтқа куйдуруб, ўзлари урушқа (машғул бўлдилар). Ислоом черикидин ўн беш минг киши шаҳар ичида кириб эрди, ул кеча тонг отқунча шаҳарни таладилар. Тонгласи черик барча шаҳарга кириб, одина куни, ойнинг ўн еттисиди (27.12.1398) шаҳарни таладилар. Ва черик элига ўн кишига йигирми-ўттуз қизу хотун ўлжа тушуб эрди. Ва қизларнинг бошларидин аёғларигача олтуида эрдилар. Йакшанба куни (ойнинг ўн тўққузиди) Эски Деҳлига бориб, анда бир неча ҳинду қочиб кириб эрди ва масжиди жумъада йигилиб эрдилар. Шоҳ Маликбек ва Али Султон Тавачи беш юз мукаммал киши била анда бориб, ул кофирларни тутуб ўлтурдилар. Ул кун Деҳлини ғорат қилиб, бўлгон элини асир қилдилар. Ва ҳунарманд ҳиндулар кўб эрди. Бас, ҳукм бўлдиким, «Ул ҳунарманд ҳиндуларни шаҳзодаларга ва оғоларга улаштурсулар!» Ва ҳазратнинг муборак кўнглида эрдиким, Самарқандда масжиди жумъа солгай. Бас, ҳукм бўлдиким, «Ҳар ҳиндуким, сангтарош турур, /ани хосса учун сақласулар!»

208a

Соҳибқирон Деҳлидин қайтиб ўзга вилоятларга борғони

Соҳибқирони диниарвар ўн беш кун Деҳлида ўлтурди. Деҳли асру хароб бўлди. Ҳукм бўлдиким, «Содот ва қуззот ва уламоийи машойих Жаҳонпаноҳнинг масжиди жомиййисига йигилсулар!» Ва бир хосса кишисини даруга қуйдиким, аларга черикдин ҳеч киши музоҳим бўлмағай. Чаҳоршанба куни, рабиъ ал-охир ойининг йигирми иккисиди, торих саккиз юз бирда (01.01.1399) Жаҳонпаноҳдин куч қилиб, Ферузободқа бориб туштиким, шаҳардин анга-ча уч қурух турур. Ва бир соат ул ерни тафарруж қилди. Ва анда бир масжид Жавн суйининг йақосиди солиб эрдилар, барча тошдин, асру зебо ва латиф эрди. Ҳазрат ул масжидга кириб икки рақатат иомоз ўқиди. Ва Ферузобод дарвозасидин чиқиб, Саййид Шамсуддиким, Термиз саййидларидин эрди ва Алоуддинким, Шайх Кавкарийнинг ноиб эрди, Кутла шаҳрига элчиликқа бориб эрдилар, келдилар. Ва арзадоншт қилдиларким, «Баҳодур Наҳодким, ул ернинг ҳокими турур, тобиъ бўлди. Жумъа куни мулозиматда келгуси турур. Ва икки оқ тўтиким, элчи била Баҳодур Наҳод йибариб эрди, келтуруб торгтиллар. Ва ул тўтилар султон Тўғлуқшоҳ замонидин бери қолиб эрдилар, ва кўб йиллар подшоҳларнинг сўхбатларида сўз айтур эрмишлар. Ҳазрат аларни кўруб, шу кун тутуб хуш ҳол бўлди.

Деҳлидин Вазирободқача олти қурух турур. Панжшанба куни (02.01.1399) Вазирободдин кўчуб, Жавн суйидин утуб, олти қурух юруб, Мудула мавзёида тушти. Одина куни, ойнинг йигирми тўрттида (03.01.1399) Мудуладин юруб, (олти қурух ўтуб), Гата мавзёида тушти. Ва ул кун Баҳодур Наҳод ва ўғли Қалтош пешкашлар билан ва йахши тўхфалар била келиб, соҳибқиронни /кўрдилар. Ва соҳибқирон аларни йахши кўруб, кўб нималар иноят қилди.

208b

Шанба⁹⁰⁸ куни, ойнинг йигирми бешиди (04.01.1399) Гата мавзёидин кўчуб, Боғабатқа келиб тушти. Ва йакшанба куни ойнинг йигирми олтисиди (05.01.1399) андин кўчуб, беш қурух йўл юруб, Ишор мавзёидаким, икки сувнинг ўртасида турур, келиб тушти.

Мират қалъасини⁹⁰⁹ фатҳ қилғони

Ҳинд вилоятида машҳур қалъалардин бири Мират турур. Ҳазрат соҳибқирон йакшанба куни, рабиъ ал-охир ойининг йигирми олтисиди (05.01.1399) Рустам Тағай Буга ва Шоҳ Маликбек ва Аллоҳдодбекни Ишор мавзёидин

209а

Мират қатъасига йибарди. Алар (сешанба куни, ойнинг йигирми саккизида (07.01.1393)) анда бориб хабар йибардиларким, Илёс Авгоний ва Мавлоно Аҳмаднинг ўгли бир жамоат габрлар билан Мират қатъасига кириб таҳас-сун қилмишлар, эл бўлмаслар ва урушурлар. Ва айтурларким, «Подшоҳ Тармаширин бу қатъага келиб ола олмасдур эрди. Сизлар худни дерсизлар». Бу сўз соҳибқироннинг хотирига йамон келиб, филҳол муборак нафаси била қаҳр ва интиқом юзини ул сори қилиб, бир ора қўнуб, йигирми курух йўл юруб, ойнинг йигирми тўққузиди (08.01.1399) Мират қатъасига келиб тушти. Ушул замон ҳукм қилдиким, «Қўшун беклари ва тумон беклари ҳар киши ўз мўлжоридин нағам солсунлар!» Кеча бўлгунча ўн беш қари ерни қаздилар. Габрлар ани кўруб ҳайрон қолдилар ва эликлари сабт бўлуб, ишларидин қолдилар. Тонгласи Аллоҳдодбекнинг қўшуниким, вафодорлик билан машхур турурлар ва қавчинлардин эрдилар, қатъанинг дарвозасига бориб такбир ва салот йибардилар. Ва Аллоҳдодбекнинг навкарларидин Сарой отлиқ Қаландарнинг ўгликим шершижоат эрди, барчадин бурун қатъанинг кунгурасига каманд солиб, қатъа устига чиқти. Ва андин сўнг ўзга баҳодурлар ва беклар бетаваққуф чиқтилар. /Рустам Барлоским, Рустами Достон анинг қошида Золи эрди, Илёс Авгонийнинг сардорларини тутуб, иттек бўюнларини боғлаб, ислоннаоҳ даргоҳида келтурдилар. Ва Васфий Габрким, барча габрларнинг улуғи эрди, урушда ўлди. Панжшанба куни, жумада ал-аввал ойининг аввалида (09.01.1399) Ислон баҳодурлари газо қиличларини тортиб кофирларким, қатъа ичида эрдилар. ўлдурдилар. Ва ўғлон-ушоқларини, хотунларини асир эттилар. Нағамларда ўт қўйиб, бурж-бораси ер била тенг бўлди. Қитъа:

Берур ҳар нафас ҳазрат Ҳаққ анго,
Карам бирла фатҳу зафар даҳр аро.
Бале, ҳар кишига Ҳаққ қилса лутф,
Эрур икки дунёда ул подшо.

Агарчи, бу иш соҳибқирон ишларидин жузъий иш эрди. Аммо бу жиҳатдинким, габрлар соҳибқиронни Тармаширин чоғлиқ билмадилар. Ва ҳазрат мун билиб, ғайрати келиб келди, бир замонда қатъани олиб, ул беадабларни ер юзидин кўтарди. Ва ул қатъаниким, подшо Тармаширин ола олмагон эрмиш, оз киши била бориб олди.

Соҳибқирон Ганг дарёсида бир жамоат габрлар била уруш қилғони

209б

Қатъайи Мират фатҳ бўлгондин сўнг фармон бўлдиким, «Жаҳоншоҳбек сўл қўлнунг кишиси била газо сори мутаважжих бўлсун. Жавн суйининг юқорисида бориб чобқайлар ва ҳар ердаким, габрлардин учраса, газо қилгайлар!» Бас, ҳукм йўсуни била амал қилиб юриди. Ва соҳибқирон ўғруқни Шайх Нуриддинга тобшуруб, ўзи Ганг дарёси сори юриди. Мират қатъасидин Ганг дарёсигача ўн тўрт курух турур. Йўлда Сулаймоншоҳбек келиб қўшулди. Соҳибқироннинг ҳиммати олий осори майл қилиб, одина куни, ойнинг иккисида (10.01.1399) ҳазрат Ҳаққдин нусрат /тилаб, Ганг дарёси сори юриди. Офтоб чиққонда Ферузпур мавзеъига еттилар ва гузар истадиларким, сувдин ўткайлар. Уч курух сувни йақолаб юридилар, бир гузарга етиб туштилар. Аммо чун чуқур ер эрди, ҳар киши андин кеча олмай, баъзи сув билгучилар нари ўттилар.

Соҳибқирон майл қилдиким, сувдин ўткай. Беклар юкунуб арз қилдиларким, амирзода Пир Муҳаммад ва Сулаймоншоҳбек ўнг қўлнунг кишиси била Ферузпурдин сувдин кечиб турурлар. Агар ҳазрат бу кун таваққуф қилсалар йахши бўлғуси турур. Бас, соҳибқирон бекларнинг сўзини қабул қилиб ҳукм бўлдиким, «Баъзи баҳодурлар сувдин ўтсунлар!» Амирзода Шохрух тумонидин Саййид Хожай Шайх Али Баҳодур ва Жаҳон Малик Малакатнинг ўгли ва ўзга баҳодурлар сувдин кечиб, Туғлупур мавзеъигача йигирми курух эрди, ўн беш курух юруб ҳазратқа хабар йибардиларким, Ганг дарёсининг қуйи сори бир жамоат габрлар йигилгон турурлар. Бас,

210a

ҳазрат мунӣ эшитиб ҳукм қилдиким, «Тумон бекларидин Мубаширбек ва Султон Али Тавачи қўшун бекларидин беш минг киши билан отланиб ул сори юрусунлар!» Бас, алар боргондин сўнг соҳибқирон тақӣ отланиб алар сори юриди. Йўлда соҳибқиронга андак малолати воқеъ бўлб, бир эликига оғриқ тегди. Ва мулозиматда юруғон донолар муолажага машғул бўлб, дорулар қилдилар. Ул маҳалда хабар келдиким, габрлардин қалин киши қирқ (саккиз) кемага кириб, сув ичида келурлар. Бу хабарким, ҳазратқа етти, соҳибқирон севинганидин тамом оғриги ўтуб бўлб, азбаским ғазо билан майли бор эрди, ул мараз муборак эликидин тамом кетти. Таваққуф қилмай, минг хосса кишиси билан отланиб дарё сори юриди. Дарёга /йақин етиб, баҳодурлар габрлар сори чопиб, ўқ отабошладилар. Ва баъзи диловарлар ўзларини сувга солиб, наҳангдек сув юзида юруб, габрларнинг кемаларига етиб, урушдилар. Соҳибқирон давлатидин кемаларга кириб, кофирларни ўлдуруб, сув йўлидин дўзах ўтига йибардилар. Ўғлон-ушоқларини асир қилиб келтурдилар. Бас, ул кемаларниким, габрлардин олиб эрдилар, йана бир жамоат баҳодурлар ул кемаларга кириб, қолгон габрлар сори юридилар. Ва аларда ўн кема қолиб эрди. Аммо ул жоҳиллар қалқонлар бошларига тортиб урушур эрдилар. Охир зафарпаноҳ черики аларга зафар билан пора қилдилар.

Соҳибқирон бир кунда уч қатла кофирлар билан уруш қилғони

210б

Соҳибқирон Ганг дарёсининг урушидин қайтиб, ўшул замон кўчуб Туғлуқпур мавзеъи сори юруб, анда етиб тушти. Йакшанба кечаси, ойнинг тўртида (12.01.1399) йарим кечада Аллоҳдодбекдин ва Боязид Қавчин ва Олгун Бахшийдинким, булар қаровуллуққа бориб эрдилар, икки киши келиб арз қилдиларким, «Пек йахши гузар топиб, сувдин ўтуб дарёнинг нари юзида қалин киши габрлардин барча от ва йароғ билан кўрдилар. Таҳқиқ қилиб билдиларким, Муборакхон турурким, қалин киши жамъ қилиб, урушмоққа тайёр турубтурлар». Соҳибқирон мунӣ эшитиб, саҳар вақтида ғазо нияти қилиб отланди. Субҳдин бурун минг киши билан Ганг дарёсининг ўтуб, бир куруҳ йўл юруб, намоз вақти бўлди. Йўлда тушуб намоз ўқуб авродини адо қилди. Черики барча жайба кийиб ғазо ниятига отландилар, юруб душманга етилар. Муборакхон ўн минг киши йаёғ /ва отлиқ тайёр туруб эди. Соҳибқироннинг муборак хотирига кечтиким, «Ҳиндулар қўб киши турур, ва бизнинг киши оз. Ва ўнг қўл ва сўл қўл кишиси биздин йироқ турур. Эмди худойга таваккал қилмоқ керак». Бу андишадан эрдиларким, беш минг киши амирзода Шоҳрух тумонидинким, мундин бурун Саййид Хожа ва Жаҳон Малик билан сувдин кечиб чобқали бориб эрдилар, етилар. Андоқким, агар ваъда қилгон бўлса эрдилар, мундоқ маҳалда етишмас маҳал эрди. Бас, бу давлат ҳазрат Ҳаққнинг камоли лутфидин турур. Шеър:

Йори Ҳаққдин тилаки, Ҳаққ лутфи
Барча мушкилини ул қилур осон.
Тила андин неким тилар бўлсанг,
Ким эрур ул Карим ва ҳам Раҳмон.

211a

Соҳибқирон ул черик келгонидин севунуб, ҳазрат Ҳаққ, таборак ва таолоға шукрлар қилиб фармон қилдиким, «Шоҳ Маликбек ва Аллоҳдодбек минг киши билан душманлар сори юрусунлар». Ва аларни қўб киши деб кўнгуллари ваҳм ва ҳирос тушуб, ҳар неча қилиб тура олмай қочтилар. Мансур черики аларнинг кейнида тушуб, қўб киши ул кофирлардин тушурб ўлдурдилар. Ва ўғлон-ушоқларини ўлжа қилдилар, сонсиз мол олдилар. Анча уди ва энак⁹¹⁰ туштиким, сони йўқ эрди. Соҳибқирон бир замон андан тушуб эрдиким, Дараи Кублаким, Ганг дарёсининг йақосида турур, андан габрлардин қўб киши йиғилиб эрди. Ўшул замон беш юз киши билан отланиб, Кубла сори мутаважжих бўлди. Ва черикнинг ўзгаси мол олмоққа машғул эрдилар. Соҳибқирон Дарага йақин етконда, бовужуд /улким, душман қўб эрди ва соҳибқироннинг кишиси оз, таваккал қилиб, беклардин Шоҳ Маликбек ва Али Султон Тавачи ва ўзга беклар ва баҳодурлар такбир

деб, салавот йибариб, алар сори чобтилар. Қилич зарби била ул кофирлардин тутун чиқордилар. Андин ҳам сонсиз мол тушти. Ва черик мол олмоққа машғул эрди ва соҳибқирон қониға юз кишининг ортуқ киши йўқ эрди. Бу маҳалда бир кофирким, оти Малик Шайх эрди, икки юз киши била отлиқ ва йайоқ фидойилартек ўзини соҳибқиронга урди. Ҳазрат соҳибқирон ҳеч андиша қилмай ул габрлар сори юриди. Ва бир-бирига йақин етконда бир киши илгари келиб арз қилдиким, бу Шайх Кукари турурким, зафарпаноҳ черикида мулозиматда турур. Ҳазрат соҳибқирон бу жиҳатдин анинг сори юриди. Ва Шайх габр баъзи кишиларга Ислом черикидин қилич еткуруб эрди. Ҳазрат ул ҳолни кўруб, анинг сори чобти. Бир уқ қорниға уриб, қилич била бошиға чопиб отидин тушурди. Ани боғлаб, соҳибқирон андин сўз сўруб, ул жавоб бермай жон берди.

2116

Ўшул соат йана хабар келдиким, Кубла дарасида мундин ангача беш курух йўл турур, габрлардин кўб киши анда йиғилиб турур. Аммо йўлда андоқ чангал турурким, андин ел ўтолмас эрди. Аммо кўброки қалин эрди ва андоқ азаматким, агар икки киши ани қучоқласа эрди, қўллари бир-бирига етмас эрди. Ва соҳибқирон ул кун икки навбат газо қилиб, ва маҳалли ул эрдиким, фароғат қилгай, бу хабар келди. Соҳибқирон газони фароғатдин йахшироқ кўруб, ўшул замон бир неча хосса кишиси била Дара сори мутаважжих бўлдилар. Ва йўлда жангаллар кўб эрди ва кофирлар ҳам кўб киши эрди. Ва соҳибқирон қошида киши оз эрди. Муборак хотирига кечтиким, «Агар бу маҳалда фарзанд Нир Муҳаммад ва Сулаймоншоҳбек / етсалар эрди (Парвардигорнинг латоиф санъатларидин) ва асру дар маҳал турур эрди». Ва ҳали улким, мундин бурун уч кун аларни йироқ ерга чобқали учун йибариб эрди ва ҳеч кишининг гумонида йўқ эрдиким, бу маҳалда алар ҳозир бўлгайлар. Йакшанба кун намози дигар вақтида неким ҳазратнинг хотирида кечиб эрди, амирзода Пир Муҳаммад ва Сулаймоншоҳбек келиб соҳибқиронга қўшулдилар. Иттифоқ била габрлар сори юруб, аларга етиб, такбир ва салавот йибариб чобтилар ва қилич зарби била ул габрлардин кўбракини ўлдурдилар. Ва мол бисёр ва сонсиз қумош Ислом черикига тушти. Ва анча уди ва энак ва қўй ва тева туштиким, сони йўқ эрди. Ва бир кунда соҳибқирон уч қатла газо қилди.

Оқшом бўлгонда ул ерда андоқ ер йўқ эрдиким, тушкайлар, қайтиб иккинчи ердаким, газо қилиб эрдилар, анда бориб туштилар. Замона юз тили билан соҳибқиронни дуо қилиб айтур эрди, байт:

Сенга бўлгай, эй шоҳи Йаздонпаноҳ,
Мутиъинг бари еру хуршиду моҳ:
Жаҳон офарин сендин ўлсун ризо,
Ки бўлгай сенинг сақлагучунг худо.
Нигаҳдоринг ўлсун худойи жаҳон,
Жаҳон ичра тутсун сени жовидон.

Ҳазрат соҳибқирон Кубла дарасига борғони ва анда бир тош кўрдиким, ўкуздек эрди, кофирлар ани иззат тутар эрдилар, соҳибқирон анда бориб, тафарруж қилғони

212a

Даран Кубла бир тоғ этагида турурким, Ганг дарёси андин ўтар. Ўн беш курух йўл юқорида бир тош бор эрди ўкузтек, ва дарётек сув андин чиқар эрди. Ва ҳинд гумроҳлари ул тошни пурситоиш килур эрдилар. Андоқким, бир йиллиқ йўлдин анга келур эрдилар. Ва габрлар ўлуқларини куйдуруб, кулларини келтуруб ул сувга тўкар / эрдилар. Ул ишни йахши иш билиб, олтун ва қумушни боргон габрлар анда сочар эрдилар ва сувга кириб, бошларига сув қуюб, соқолларини қирқар эрдилар.

Абу Наср Утбий, раҳимаҳу Аллоҳ, ҳинд куффорининг ҳикоятлариким, аларнинг бу сув билан нечук эътиқодлари бор эрмиш, «Китоби Йаминий»да келтуруб турур. Ул маҳалдаким, Носируддин Сабуктекин ва ўгли Султон Маҳмуд йиллар Ҳиндустонда кириб газо қилур эрдилар ва қалъалар ва мамлакатларни олдилар, охирдаким, Султон Маҳмуд Ҳинд вилоятига кириб Ислом черикини мунда еткурди.

Аммо ҳазрат соҳибқирон аввалидаким Ҳинд вилоятига кириб, шоҳзода-

лар ва бекларни ҳар бирини бир йўлда йибариб, ул йўлда шаҳар ва қалъа ва эл-улус бор эрди, барчани мусаххар қилиб Деҳлига еттилар. Деҳлини ҳам мусаххар қилдилар, нечукким, шарҳи юқори кечти. Деҳлини фатҳ қилгондин сўнг Ганг суйидин кечиб, бу ердаким, анинг васфини баён қилурбиз, еттилар.

Алқисса, ул дарада бир жамоат габрлардин қолиб эрдилар, моллари куб. Душанба куни, жумада-ал аввал ойининг бешида (13.01.1399) Купла дараси сори мутаважжих бўлди. Андаги габрлар хабар билиб, ўзларига мағрур бўлуб, ўшанда турдилар. Ислои черики йасол тартибида ул дарага еттилар. Унг қўлда амирзода Пир Муҳаммад ва амир Султоншоҳ турди ва сўл қўлда бир жамоат беклар турдилар. Ва гўлдин илгари Шоҳ Маликбек ва ўзга беклар такбир ва салавот деб сурон солдилар. Ул кофирлар бу ғавғони эшитиб, баҳодурларни кўруб, барча қўрқуб қочтилар. Ва Ислои черики аларнинг кейинларидин суруб, куб киши тушуруб ўлдурди. Андин ҳам сонсиз мол тушти. Ва ул /муҳолифлар шарридин ул ер пок бўлди.

Ушул кун соҳибқирон қайтиб Ганг дарёсидин кечиб тушти. Намози пешинда ҳазрат Парвардигорға шукр деб, намоз ўқуди. Ва андин кўчуб беш курух йўл юруб, Ганг дарёсининг қуйи сори келиб тушти.

Соҳибқирони мамоликситон Ҳиндустон мамлакатидин қайтқони

Ҳазрат Парвардигор соҳибқирони диндорға тавфиқ рафиқ қилди ва соҳибқиронни Ҳиндустон сори ғазо учун йибарди. Бу ҳазратқа нусрат ва зафар йўлош бўлуб, Ҳиндустон вилоятига кириб ўғлонларини ва бекларни ҳар қайсисини бир йўлдин йибардиким, ҳар ерда дин аъдоси бўлса, аларни ўлдуруб, қалъа ва ҳисорларини мусаххар қилғайлар. Булар Ҳиндга кириб, Деҳлигачакиим, Ҳиндустон вилоятининг пойтахти эрди, мусаххар қилдилар. Ва ҳар ердаким, кофирлар бор эрди, ул ерни ул кофирларнинг зулмларидин пок этиб, Ислои нури била ёруқ эттилар, нечук, шарҳ қилдуқ.

Андин сўнг соҳибқирон азм эттиким, қайтиб ўз вилоятига борғай. Сешанба куни, жумада ал-аввал ойининг олтисидида (14.01.1399) саодат ва иқбол била Ганг дарёсининг йақосидин қайтиб, ўғруқ сори мутаважжих бўлди. Беклар ва сардорлар йўлга кириб, тартиб била юридилар. Чаҳоршанба куни, ойининг еттисидида (15.01.1399) олти курух йўл юруб тушти. Анда 213а хабар келдиким, Сувалак тоғининг дараларидаким, ул ерни бир лак ва данги Ҳиндустон вилоятидин тутарлар, габрлардин куб киши анда йигилиб турур. Муни соҳибқирон эшитиб ҳукм бўлдиким, «Черик эли кўчуб, ул тоғнинг йўлига кириб борсунлар!» Ўзи ўғруқдин илгари бўлуб, /баҳодирлари била илғор солиб, беш курух (Сувалак) тоғқа қолиб эрдиким, бир ерда келиб туштилар. (Ул ерда) амирзода Халил Султон ва амир Шайх Нуриддин ўғруқдин келиб соҳибқиронға қўшулдилар. Сулаймоншоҳбек ва ўзга беклар арзадошт қилдиларким, «Соҳибқирон давлат ва саодат била қайтиб, фаоғат била ўлтурсунлар. Биз бандалар бориб ул габрларнинг ишларини кифоят қилурбиз». Соҳибқирони динпарвар жавоб бердиким, «Ғазо қилмоқ фарз турур ва боргон кишида икки фойда турур бири улким — охиратда савоби бўлғай ва бири улким — мол тушкай ва кофирларнинг моли ҳалол турур. Бизга ҳиммат ул турурким, охират савобидин баҳраманд бўлғайбиз. Ва агар мол тушса, Ислои черикига йибарғай. Ва ҳар кимдаким, йароғ бўлмағай — йароғ берғай. Бизким, подшоҳларға вожиб турурким, зуъафо ва масокинлардин хабардор бўлғайбиз».

Ушул кун ҳукм бўлдиким, «Жаҳоншоҳбекким, мундин бурун Жавн суйининг йақосидаги элларға чобқали бориб эрди, ёниб урдуға келсун, то ғазо давлатидин баҳраманд бўлғай!» Жаҳоншоҳбек ҳукм била олампаҳо даргоҳига келиб қўшулди.

Сувалак тоғини чобқонлари

Ҳазрат соҳибқирон шанба куни, жумада ал-аввал ойининг унида (18.01.1399) отланиб, Сувалак тоғи сори юриди. Ва ул дарада бир киши

бор эрди, Баҳроз отлиқ. Ул лаъин қуб киши йиғиштуруб, тоғнинг берклигига мағрур бўлуб ўлтуруб эрди. Нуератшиъор черики тоғ сори мутаважжиҳ бўлуб, ўн қўлдин амирзода Пир Муҳаммад ва Сулаймоншоҳбек ва сўл қўлдин амирзода Султон Ҳусайн ва Жаҳоншоҳбек ҳировул Шайх Нуридинбек ва Шоҳ Маликбек ва ўзга беклар тартиб била юруб дарага 2136 кирдилар. Ва такбир била тилларини очиб, (такбир ва салавот айтиб), кофирлар сори чобтилар. Қилич зарби била ул тоғу тошни кофирларнинг қонлари била бўядилар. Қуб қаттиқ урушуб, охируламр зафар тавфиқ бўлуб, Ислом черики кофирларни бостилар, қубракини ўлдуруб, молларини таладилар. Ва анча ўкуз ва энак туштиким, сони йўқ эрди. Ҳар ўн кишига тўрт юз-беш юз энак-ўкуз тушуб эрди. Ва черик элидин ҳеч киши маҳрум қолмади.

Йакшанба кечаси (19.01.1399) соҳибқирон амирзода Пир Муҳаммадининг эвиги бориб тушти. Тонгласи қайтиб, давлат ва саодат била ўрдуға бориб тушти ва андин кўчуб, Баҳраға бориб туштиким, тааллуқ Бакариға эрди. Ва ани Майопур ҳам дерлар. Ва андин душанба куни, ойнинг ўн иккисида (20.01.1399) Баҳрадин кўчуб тўрт куруҳ юруб, Сова мавзёида етиб тушти. Черик ичида амал асру қуб жихатидин йақин-йақин кўчуб, оҳиста юрур эрдилар. Ҳар кунда уч куруҳ, тўрт куруҳдин ортуқ бормас эрдилар. Сешанба куни ойнинг ўн учиди (21.01.1399) Гандарға бориб туштиллар.

Сувалак тоғиға тааллуқ жангалларға бориб ғазо қилгонлари

Жумада ал-аввал ойининг ўн тўртида, чаҳоршанба куни (22.01.1399) соҳибқирон Гандардин кўчуб, Жавн суйидин ўтуб, Сувалак тоғининг ўзга ёнида бориб тушти. Ва анда эшиттиким, Ратан отлиқ райлардин биров қуб киши йиғиштуруб, баланд тоғларда ва берк жангалларға кириб муҳолифат даъвоси бор ва андоқ жангаллар борким, Мозандарон жангалларидин ҳам йағочи қалинроқ турур. Ва ул йағочларни кесмагунча юруса бўлмас. Ҳазрат мунини эшитиб таҳаммул қилмадиким, тонг отқай. Ушул кечада машғаллар ёндуруб, черикни йасаб юрубурди. Ва ҳукм эттиким, «Жангалда кириб, йағочларни кесиб, йўл очсунлар!» /Черик жангалға кириб, йағоч кесиб йўл 214а очилдилар. Паиҷшанба куни, ойнинг ўн бешида (23.01.1399) эрта сабоҳ Сувалак тоғиға еттиллар. Ва Ратан соҳибқирондин хабар билиб, черикини йиғиштуруб, мукамал ва мусаллаҳ туруб эрди. Аммо соҳибқироннинг черикининг қаросини кўруб, туролмай қочтиллар. Мансур черикининг тумон беклари ва қўшун беклари габрларнинг кейинларидин суруб, кўпрогини тушуруб ўлдурдилар. Ва ғозийларға йана андин анча мол туштиким, сони йўқ эрди. Ва йана бир кишига юз ва икки юз ўкуз ва энак тушти. Ўн бош ва йиғирми бош бурда⁹¹ тушти. Амирзода Пир Муҳаммад ва Сулаймоншоҳбек ўзга дараларға бориб ғазо қилиб, қуб киши кофирлардин ўлдуруб, сонсиз мол олиб ёндилар. Ва Жаҳоншоҳбек тақи йана бурдаға бориб, ул тақи ҳиндулардин қуб киши ўлдуруб, сонсиз мол олиб ёнди.

Одина кечаси Ислом черики барча бир ерда йиғилиб, икки тоғнинг ўртасида туштиллар. Одина куни (24.01.1399) андин кўчуб йана Сувалак тоғиға кириб, андин Каркарат вилоятигача ўн беш йағоч йўл эрди, ва ул тоғ ичи тамом жангал эрди, ва анда ҳиндулар ва райилар қуб эрди, соҳибқирон алар сори мутаважжиҳ бўлди. Жаҳоншоҳбек Хуросон черики била илгари юрур эрди ва Сайин Темур қаровул эрди. Чошттоҳ эрдиким қайтиб соҳибқиронға арз қилдиким, «Бу ерларда габрлар асру қуб турур ва ўзга ерларға ўхшамас». Соҳибқирон гуруб Хуросон черикига ҳукм қилдиким, «Юруб чобесунлар!» Ул баҳодурлар кофирлар сори юруб, чопиб уруштиллар. Кофирлардин қуб киши ўлдуруб, сонсиз мол олдилар. Ва ушул кун намози пешинда Шайх Нуридин қўшунидин /ва Али Султон Тавачидин 214б киши келдики, «Сўл қўл сори тоғ ичида бир дара бор ва анда габрлардин асру бениҳоят кўрунур». Соҳибқирон мунини эшитиб ушул замон ул дара сори мутаважжиҳ бўлди. Фармонладиким, «Шайх Нуридинбек ва Али Султон Тавачи ул габрлар сори юрусунлар!» Алар ҳукм била юруб ул бадбахтлар билан уруштиллар. Ва ҳазрат соҳибқирон тақи етишиб келди. Ислом черикининг баҳодурлари йайоғ бўлуб, тоғларға чиқиб, кофирлар била урушуб,

қўб киши ўлдурдилар. Ва қолгонлари бир-бир бўлуб ҳар сори қочтилар. Мансур черики қўб мол олиб ёндилар. Ва анча мол туштиким сони йўқ эрди. Ҳазрат ул кун охшомғача анда турди, то Ислои черики фароғат била молларни олдилар. Соҳибқирон ҳукм қилдиким, «Ҳар кишигаким, мол тегмаган бўлса, мол олгон кишилар аларға нима берсунлар!» Мол олгонлар олмагонларға анча мол бердиларким, барча тенг бўлдилар. Ул кеча ўшул дарада маймун асру қўб эрди; кеча келиб, черик ичида кириб нима олиб қочар эрдилар.

215а Соҳибқирон бир ойда (жумада ал-аввалнинг ўн олтисидан (24.01.1399). то жумада ал-охирнинг ўн олтисининг (23.02.1399) ниҳоятигача) икки тоғнинг орасидаким, Суваляк ва Карака тоғи эрди, бўлгон габрларни ва бутнарастларни мусаххар қилди ва етти улуг қалъани олди. Ва ул қалъалардин бири Шайхун қалъаси эрдиким, Малик Шайха Кўкарийнинг ич-уруғлари анда эрдилар ва мусулмон эрди. Ҳазратқа тобиъ бўлғони учун аларға ҳеч зарар-заҳмат тегмади. Аммо алардин нифоқ зоҳир бўлур эрди. Соҳибқирон мулозимларидин бир оқил киши фикр эттиким, «Булар ичида ҳар неким силоҳ бўлса, моли амонийға ҳисоб қилиб олмак керак». Алар ичида ҳар неким, /силоҳ моли амонийға ҳисоб қилиб олдилар. Ва йана нимаким, бир олтун арзимас эрди, ўн олтунга ҳисоб қилиб олур эрдилар. Бу жиҳатдин қалъанинг эли ҳар неким, силоҳдин аларда бор эрди, чиқариб бердилар. Андоқким, алар ичида аслаҳадин ҳеч нима қолмади. Ҳукм бўлдиким, «Қирқ бош ҳиндукиим, Ҳиндушоҳ Ҳозинға тааллуқ турур, қалъага кирсунлар!» Ул ҳиндулар қалъага кириб, муҳолифат қилиб, баъзи мусулмонларни ўлдурдилар. Бу жиҳатдин Ислои черикига вожиб бўлдиким, ул кофирларни ўлдурғай. Қалъага кириб икки минг габрни ўлдурдилар. Ул ер кофирлардин нок бўлуб, Ислои нури била музаййан бўлди. *Вал ҳамду ли-Тлаҳи аъла тавотиру ну'моиҳи аз-заҳира вал-ботина.*

Ҳазрат соҳибқирон Ҷамму ливосига бориб ғазо қилғони

215б Соҳибқирони динпарвар Суваляк тоғининг кофирларидин хотирини жамъ қилиб, йакшанба куни, жумада ал-охир ойининг ўн олтисидан (23.02.1399) Мунсор мавзеъидин қайтиб олти курух йўл юруб, Байла қарйасига туштиким, бу кент Ҷаммуға тааллуқ эрди. Ушул кун Шайх Муҳаммад Ййгу Темур ва Мубашшир ва амирзода Халил Султон тумонидин Исмоил Барлои Байла сори мутаважжих бўлдилар. Ва ул ернинг эли барча диловар ва баҳодур эрдилар ва жангаллари асру берк ер эрди. Алар ўзларига мағрур бўлуб, исён йўлига кириб уруш қилдилар. Ислои черики ҳам уруш асбобиға машғул бўлуб, алар сори таважжуҳ қилиб борур эрдиларким, соҳибқирон қошидин биров келиб ҳукм келтурдиким, «Букун алар била урушмасунлар ва таваққуф қилсунлар, биз келгунча!» Бас, душанба куни, ойнинг ўн еттисидан (24.02.1399) соҳибқирон давлат била отланиб, йасол бирла юруб, такбир ва салавот йибаиб, гўлгулаларини етти кўкка еткуруб, еттилар./Кофирлар бу азимат ва шавкат ва ҳайбатни кўруб туролмай, кентдин жангаллар сори қочтилар. Баҳодурлар чоғиб, чангалдаги йўлларига бориб турдилар, то черик фароғат била ул кентга кириб, талалар ва ошлиқ ва озуқ бисёр олдилар. Андин кучуб тўрт курух юруб, туштилар.

Ушул кун Ўлжа Темур ва Фулод ва Муътаид Зайнуддинким, Деҳлидин Кашмир вилоятига элчиликка бориб эрдилар, Шоҳ Искандарнинг элчилари била ўрдуға келиб, соҳибқиронға кўрунуш қилиб, арзадошт қилдиларким, Шоҳ Искандар тобеъ бўлуб мулозиматқа келур эрди. Жаҳон мавзеъида етиб эрдиким, Мавлоно Зайнуддинким, анинг кишиси турур, элчиликка келиб, қайтиб борурда Шоҳ Искандарға етиб дедиким, «Девонийлардин ҳукм бўлдиким, «Ўттуз минг от ва юз минг олтун тангаким, ҳар танга икки йарим мисқол бўлғай, Кашмир вилоятидин саранжом қилиб келтурсунлар». Шоҳ Искандар бу сўзни эшитиб, деди: «Мен ўзум ёнмагунча бу сўз саранжом бўлмас». Ёниб бордиким, бу нималарни саранжом қилиб мулозиматқа келгай. Соҳибқирон бу сўзни эшитиб, дедиким, «Девонийлар Султон Искандарға зулм қилиб турурлар. Вилоятиға муносиб нима солмагондурлар».

Бас, элчилар ҳазрат соҳибқиронга таъриф қилдиларким, «Султон Искандар асру йахши давлатхоҳлардин турур ва сидқу эътиқод била қуллуққа бўйун қўйиб турур». Соҳибқирон лутф этиб, йана киши йибардиким, «Султон Искандар девонийлар солгон молга муъаттал бўлмаеун, ул мол ҳосил бўлса. Ва агар ҳосил бўлмаса, ўзи келиб бизни кўрсун!»

216a Сешанба кун, ойнинг ўн саккизида (25.02.1399) Султон Искандарнинг элчилари била Муътамид Зайнуддинни Султон Искандарга йибарди ва қарор қилдилар: «Йигирми саккиз кунда / Синд суйининг йақосида ет-кайсиз». Бас, аларни йибаргондин сўнг бу ерда тоғ этагида бир кенте бор эрди, Исломо черики ул кент сори мутаважжих бўлдилар. Ва андаги ҳиндулар хону-монларидин кечиб, кентда ўт солиб қуйдуруб, ўзлари қочтилар. Исломо черики ул кентда кириб, озук олдилар. Ушул кун йана икки кентким, аларга йақин эрди, намоз пешин эрдиким, анда бориб чобтилар, мол ва ошлиқ қўб олдилар. Аро Темурким, соҳибқироннинг бандаларидин эрди, уқ еб захмлик бўлди.

216b Чаҳоршанба кун, ойнинг ўн тўққизида (26.02.1399) андин кўчуб, Жамму кентининг йақинида бориб тушти. Ва андин Жаммуғача тўрт курух эрди ва мундин Жаммуғача борар (йўл) зироат эрди. Панжшанба кун (27.02.1399) Жамму сори мутаважжих бўлдилар. Ва ул дарадаким, Жаммунунг суйи андин чиқар эрди, кирдилар. Ва тоғнинг этагида сўл қўл сори Жаммунунг кенти эрди ва ўнг қўл сори Манур кенти эрди. Ва бу икки кентда ҳиндулар бор эрди, барчаси қавий ҳайкал ва баҳодур ва асру берк жангаллар бор эрдиким, анда кирмак мушқил эрди. Ул бадбахтлар ўғлон-ушоқларини тоғларга йибариб, ўзлари турдилар. Соҳибқирон ўз тадбиридин фикр қилдиким, ул ҳиндулардин черикка ташвиш тегмай, барчаси эликка тушгай. Ҳукм қилдиким, «Аларга бориб ташвиш бермасунлар ва Манур сори бориб чобсунлар!» Исломо черики ҳукм била Манур кентини талаб, қайтқонда Жаммуға кириб ошлиқ олдилар. Соҳибқирон буюрдиким, «Неча минг киши каминларда ўлтурсунлар!» Ва ўзи қайтиб, Жамму суйидин ўтуб, тўрт курух йўл юруб, Чиноба суйига⁹¹² этиб туштилар. Ва анда тўрт йағоч йўл юруб, барча зироат эрди ва ўт бениҳоят эрди, анда тушуб ўлтурдилар. / Аммо ҳиндуларким, қочиб жангалларга кириб эрдилар, ҳиндулар хаёл эттиларким, черик ёниб борди. Тулкидек жангалдин чиқтилар ва каминда тургон шерлардин гофил эрдиларким, ногоҳ ул баҳодурлар каминлардин чиқиб, ул кофирлар устига тўкулдилар. Қўб киши ул кофирлардин ўлдурдилар. Ва (амир) Шайх Нуриддин тумонидин Давлат Темур Тавачи ва Ҳусайн Малик Қавчин Жаммунунг райини эллик габр била тирик тутуб, соҳибқирон қошига келтурди. Ҳазрат худойга шукр деб, эллик кишини банд қилдилар. Ва Жаммунунг райи урушда захм еб эрди, андин мол ҳосил бўлгай деб, захмини муъолажа қилдилар. Ва ваъда ва насиҳатлар била Исломо давлатига мушарраф бўлди ва ути этким, алар ичида ҳаром эрди, еди. Ҳазрат анга қўб иноят ва шафқат қилди ва анда бир кун турди. Бу жиҳатдинким, Исломо черикидин бир жамоат киши Лаҳовар вилоятига бориб эрди, ул боргон кишилар ёниб келдилар.

Лаҳовар шаҳрининг⁹¹³ қиссаси ва Шайха Кўкарининг зикри

217a Ушул кун хабар келдиким, шаҳзодаларким, ҳукм била Лаҳовар шаҳрига бориб эрдилар, шаҳарни мусаххар қилиб, моли амон тилайдурлар ва Шайха Кўкарини тутубтурлар. Шайха Кўкарининг зикрини бурун баён қилиб эрдукким, соҳибқирон Ҳиндустон вилоятига киргонда келиб ҳазратни кўруб эрди. Ва ҳазрат ани йахши кўруб андоқ сийладиким, андин йахшироқ бўлмагай. Ва ҳар ердаким этиб, ул ерининг ҳиндулари дедиларким, «Биз Шайха Кўкарининг кишисибиз», ҳазрат аларга музоҳим бўлмади. Ва икки сувнунг аросида бири Ганг дарёси ва бири Жавн суйида Шайха Кўкари ижозат тилаб, вилоятига бориб, соврин ва пешкаш йасаб, Паноҳ суйидаким, ани Лаҳовар суйи⁹¹⁴ ҳам дерлар, анда келиб қўшулгай. Ҳазрат ани/ ижозат бериб, ўз вилоятига бориб, айшу ишратқа машғул бўлди ва ҳар нимаким, муқаррар қилиб эрди, барчани унутуб, муҳолифат йўлига кириб,

соҳибқирондин мулозимлари, Мовароуннаҳр вилоятидин келур эрдилар, мисли Мавлоно Убайдуллоҳ Садр ва Ҳиндушоҳ Хозин анда еттилар, Шайха Кўкари буларга ҳеч (илтифот) қилмади. Бу жиҳатдин ҳукм бўлдиким, «Анинг вилоятини талаб, ўзини тутуб келтурсунлар!» Душанба куни ойнинг йигирми тўртда (03.03.1399) нусратпаноҳ черики Чинова суйидин кечиб, беш курух йўл юруб, туштилар.

Ул кун амирзода Мироншоҳнинг навкарлари Табриздин келиб, шаҳзода-нинг саломатлиқ хабарини келтурдилар⁹¹⁵. Ва Бағдод ва Миср ва Шом ва Рум ва Дашти Қипчоқ ва Қалъаи Аланчўқнинг хабарларини арз қилдилар. Ва ўшул кун Ҳиндушоҳ Хозинни Самарқанд сори йибардиким, то хабар вусули соҳибқиронни анда элтгай. Ва ўшул кун амирзода Пир Муҳаммад Умаршайхнинг навкарлари Форедин келиб, саломатлиқ хабарини келтурдилар. Ва пешкашлар кўб келтуруб эрдилар, барчани торгтиллар.

2176 Чаҳоршанба куни, ойнинг йигирми олтисида (05.03.1399) Чинова суйидин кечиб, олти курух юруб, бир езида тушти. Ва ўшул кун Табриздин келгон элчилардин бировни Самарқандга йибардиким, «Мундаки биз Ҳиндустон вилоятидин қайтиб келурбиз, андаги ўғлонлар ўтрив келсунлар!» Панжшанба куни, ойнинг йигирми еттисида (06.03.1399) олти курух йўл юруб, бир жангалга йақин етиб, бир тепа устида ҳазрат соҳибқирон тушти. Ўшул кун жангал ичида бир шер пайдо бўлуб, Ислон черикининг баҳодурлари ул шер сори чобтилар. Барчадин бурун Шайх Нуриддин шерга етиб ҳамла қилиб, қилич била шерни чобти. Бу маҳалда амирзода Пир Муҳаммад ва Сулаймоншоҳ Баҳодур ва амир Жаҳоншоҳ Лаҳовар шаҳридин қайтиб, /ўрдуга келиб, пешкашлар била соҳибқиронни кўрунуш эттилар. Ҳазрат барча бекларга бағишлади. Аммо ул маҳалда иноят назари Муҳаммад Озодқа тушуб, хосса зарбофт тўн ва олтун камар ханжар бериб, уруғ-қийиши ичида ани сарафроз қилдурди. Ўшул кун ҳукм бўлдиким, «Ўнг қўл ва сўл қўлдаги беклар ва тумон беклари ва қўшун беклари, ҳар киши ўз юртига қайтиб бурсунлар!» Шаҳзодаларга ва бекларга ҳар бирига лойиқ тўнлар кийдуруб, отлар миндуруб, шафқат ва иноят била сарафроз қилди. Ва Ҳиндустондаги вилоятларнинг шоҳлариким, мутиъ бўлуб, хизматда келиб юруб эрдилар, барчага иноятлар қилиб, нишонлар бериб, вилоятларига йибардилар. Ва Хизрхонким, Саранг ани тутуб қалъада банд қилиб эрди, ул аидин қочиб, Деҳли вилоятида Ажудан қошидаким, подшоҳи мусулмон эрди, бориб эрди, ҳазрат анда боргонда хизматқа келиб эрди. Бу маҳалда соҳибқироннинг иноят кўзи анга тушуб, Мўлтон вилоятини анга берди.

Ҳазрат соҳибқирон бу ердаким, тушуб эрди, ов қилмоққа асру муносиб эрди: ажойиб ва ғаройиб жонуворлардин бениҳоят эрди — шеру бабр ва каркидону кўтапой ва ола кийик ва кўк сўғун ва товусу тўти ва ўзга ажойиб қўшлар кўб эрди. Соҳибқироннинг муборак кўнглига туштиким, ов солгай. Назм:

Буюрди шаҳаншоҳи нусратшиъор,
Ки, солгайлар анда черики шикор.
Юруб солдилар ов сипоҳи далер,
Ўшул ерда на бабр қолди, на шер.
На товус қолди, на тўти, даррож,
На лаклак била анда на қалдивож.

218a Ва анча жонивор олдиларким, сони йўқ эрди, каркидон кўб олдилар. Ва бу каркидон андоқ қушлук булурким, мункузи била отни/ уруб кўтарур. Ва анинг терисига ўқ ва қилич ҳеч нима иш қилмас. Ул кун анда зубун бўлуб, кўб андин ўлдурдилар.

Одина куни (07.03.1399) овдин фориг бўлуб, саккиз курух йўл юруб, бир мавзёским, ани Жаҳон дерлар ва Кашмирнинг йўлида эрди, анда келиб тушти.

Кашмир вилоятининг сифати

Кашмир вилояти оламдаги маъмур вилоятлардин эрур ва машҳур турур. Ва анинг вазъи асру ажойиб тушуб турур. Ва андаким, киши бораолур ва бу Кашмир тўртинчи иқлимнинг ўртасида, тўртинчи иқлимга тааллуқ

турур, арзи ўттуз уч даража турур ва ўттуз егги дақиқа. Ва тавили юз даража турур. Ва ул вилоят тавилоний тушуб турур, тўрт ёни тоғ турур. Жанубидаги тоғи Деҳлига тааллуқ турур ва ғарби соридаги тоғи авгонийларга тааллуқ турур ва шарқи сори Туббатқа⁹¹⁶ тааллуқ турур. Ва шарқидин ғарбигача қирқ йағоч турур ва арзи шимолдин жанубгача саккиз йағоч турур. Тоғ ичида Ҳамавор дашти турур. Ўн минг маъмур кенти борким, барча оқар сувлар ва сабзалар ва боғлар ва зирот ва иморат турур. Ва ўн минг ерким, кентга ва зиротқа лойиқ ёлбас ерлари бор. Ул ернинг эли асру соҳибжамол ва латиф турур, нечукким аларнинг хулуғи оламда машҳур турур. Ва анда турлук-турлук гуллар ва йағочлар ва мейвалар асру кўб турур. Аммо совуғи асру кўб ва қаттиқ бўлур, қор ва йамғур кўб бўлур. Бу жиҳатдин анда хурмо ва нораңж ва лиму бўлмас. Ўзга мейвалардин барча бўлур. Шаҳри ўртада тушуб турурким, ҳар ёни йигирми йағоч турур. Ва бу шаҳарнинг оти Нагара⁹¹⁷ турурким, пойтахт турур ва подшоҳ анда турур. Ва Бағдод шаҳритек бу шаҳарнинг ўртасидин улуг сув борадур. Ва бу улуг сув бир булоғдин чиқар ва ани Дайр булоғи дерлар. Ва бу сув Кашмирдин чиқиб Ҳиндустонга/ борур. Анда ани Дандона суйи ва

2186 Чинова суйи ва Жамму суйи дерлар. Йана тўрт улуг дарё Синд суйидек ва Биёх суйидек бир бўлур, Мўлтондин юкори чиқиб, Чинова суйига қўшулур. Ва бу сувлар Мўлтондин ўтуб Рова суйига⁹¹⁸ қўшулур. Ва андин сунг Биёх суйи аларга қўшуб, Татта⁹¹⁹ еридин Уммон дарёсига⁹²⁰ тўкар. Ва бу шаҳарнинг қўргони худой қудратидин тошдин тушуб турур, андоқким устакорлар ани йасаб турур деб хаёл қилгайсен. Бу қўргон ҳаргиз ҳеч ери бузулмас ва ани киши иморат қилмас. Ва андаги эл анинг иморатидин ва йасамогидин ҳеч фикрлари йўқ турур ва ҳеч киши ани уруш била ололмас. Ва эл йамғурдин ҳеч андишалари йўқ турур.

Кашмирнинг йўли уч соридин турур: бир йўли Мўлтон соридин эрур. Ва ул йўл андоқ турурким, андин от ва эшак юраолмас. Ва кишиким, ул йўлдин борур эрмиш, сувни ва озукини ўзи кўтариб борур эрмиш. Ва Ҳиндустон сори йўли ҳам ўшундоқ турур. Ва ул йўлким, Туббат соридин турур, ул бу икки йўлдин осонроқ турур. Аммо ул йўлда неча кунлук йўли андоқ турурким, анда бир ўтким, ердин чиқиб турур, ул ўт оғутек турур. Ҳар ғалаким андин еса филҳол ўлур эрмиш. Ва от ва эшак ул йўлдин келаолмас.

Алқисса, ҳазрат соҳибқирон шанба куни, ойнинг йигирми тўққузиди (08.03.1399) Жаҳон мавзёида кўчуб, тўрт куруҳ юруб, Дандона суйига етиб тушти. Бас, ул сувга кўфрук боғлаштурди. Ҳукм қилдиким, «Черикдаги йайоғлари, турку-тожик ул кўфрукдин ўтсунлар!» Шоҳ Маликбек ва Жалол ал-Исломбек туруб, элни кўфрукдин ўтқардилар.

Соҳибқирон давлат ва иқбол била Мовароуннаҳр сори мутаважжих бўлғони

Жумада ал-охир ойининг охирида, йакшанба куни (08.03.1399) аввал сабоҳда ҳазрат соҳибқирон/ черикдин бурун отланиб, Самарқанд сори мутаважжих бўлди. Илғор этиб, йигирми куруҳ йўл юруб, тушти, Дандона суйининг қўйи сори Сомнат мавзёидаким, Худ тоғига тааллуқ турур. Бас, андин душанба куни, ражаб ойининг аввалида (09.03. 1399) Сомнат мавзёидин отланиб, қалъага етиб туштилари. Ва ўшул кун намози пешинда намоз ўқуб, Жалолий йўлига кириб суруб, тамоми шомда чўлдин чиқиб, Шаҳгон суйига етиб тушти. Ва бир жамоат бекларким, анда ўлтуруб, йўлларни ва қалъаларни сақлар эрдилар, мисли Пир Али Сулдуз ва ўзга беклар ҳукм билан Синд суйига кўфрук боғлаб эрдилар. Соҳибқирон келиб кўфрукдин ўтуб, тушгача анда тушуб ўлтурди. Аллоҳдобекни кўфрук бошида қўйдиким, кейиндин келгон черикни кўфрукдин ўтқаргай.

Соҳибқирон намози пешинини ўқуб саодат ва давлат била отланиб, икки куруҳ йўл юруб тушти. Чоҳоршанба куни, ойнинг учиди (11.03.1399) андин кўчуб, Бону марҳаласида келиб тушти. Пир Али Тоз ва амир Ҳусайн Қавчин ва ўзга бекларким, авгонийларнинг дафъи учун анда туруб эдилар

ва етти ой эрдиким, соҳибқирон мулозиматидин йироқ тушуб эрдилар, бу ерда барчанинг кўзлари муборак жамолидин йаруқ бўлди ва бир тўққуз от ва минг говмиш тортилар. Соҳибқирон отларни аларга уқ берди ва говмишларни кўруб дедиким, «Буларни бир ердин талаб олгон турурлар. Анда элтиб, эйаларига берсунлар. Ва Пир Али бўлгон кишиси била анда турсунким, черик барча ўткунча». Панжшанба куни, ойнинг тўртидаким, (фарвардинмоҳи жалотийнинг аввали) (12.03.1399) наврўз куни эрди ҳазрат Ҳаққ иноятидин отланиб Нағар қалъаси сори мутаважжих бўлди.

2196 Одина куни (13.03.1399) қалъага етиб тушти. Ва ул кун ул юртдин шоҳзода Мироншоҳ (навқариға) /ижозат бериб, Озарбайжон мамлакати сори йибарди. Ва ўшул кун Маҳмуд Барот Хожа ва Ҳиндушоҳ Кобулийни Кобулгача йибардиким, андаги черикни йигиштуруб, Авғонийларнинг дафъи учун келтургай. Ва айтиб йибардиким, Сулаймоншоҳбекни ул маҳалдаким, Ҳиндустонга мутаважжих бўлуб эрди, ҳукм қилиб эрдиким, Нағар қалъасини иморат қилгай. Ул ҳукм билан бориб, ул қалъани иморат қилиб эрди. Аммо қалъадин ташқари бир улуг булог воқит бўлуб эрди, суйи асру зебо ва латиф эрди. Бу маҳалдаким, соҳибқирон мунда етиб кўрдиким, сув қалъадин ташқари турур, муборак хотирига кечтиким, бу булог қалъа ичида бўлгай. Бовужуд улким, фарзандларининг иштиёқи бор эрди, анда тушуб ултурди. Аммо маълум йўқ эрдиким, черик элидин не миқдор киши келгон турур. Бу маҳалда ахтачилар арз еткурдиларким, неча харвор тақа қолиб турур, ани не қилали? Ҳазрат муни эшитиб буюрдиким, «Ҳар каски черикдин ҳозир турур, аларга берингла!» Бас, эл тақа ҳаваси учун ҳар бек келиб кишисини кўб этиб тақа олур эрди. Андин сўнг ҳукм қилдиким, «Қалъани улугроқ қилсунлар, андоқким, булог қалъа ичида киргай!» Ва ҳар кимнинг беклардин кишисини кўб этиб тақа олиб эрди, ўшул дастур билан алардин киши тилаб ишга солдилар.

Шанба куни, ойнинг олтисида (14.03.1399) ул ишга машғул бўлуб яна душанба кунида (16.03.1399) намози дигарда ул қалъа тамом бўлди. Ва андоқ жаҳд қилдиким, беклар ўзлари хишт²¹ ва балчиқ ташидилар. Ул қалъа тутангандин сўнг амирзода Пир Муҳаммадининг навкарларидин (Нусрат) Қиморийни уч юз киши (ўз қўшунидин) ва уч ўғлонким, Жўчихон наслидин эрдилар, барчадин улуғи Йаруқ Ўғлон эрди, тўрт юз эвлук ўзбек 220a била анда қўйдурди. Ва Эреб қалъасини ва Шанузон қалъасини/ Шайх Нуриддинбекнинг амакисининг ўғли Шайх Ҳасан Сахт Камонга берди. Ва андин кўчуб, Канди Шайх Муборакшоҳ сори равон бўлди, анда етиб тушти.

Сешанба куни, ойнинг тўққузида (17.03.1399) андин кўчуб, Кирмоқ йўлига кириб юриди. Шайх Аҳмад Хожа Авғоний келиб ул дарада соҳибқиронни кўрди. Ўшул кун Асика мавзеида етиб Шайх Аҳмад Абдал эвига тушти. Анчаким эликидин келди, хизмат қилди. Чаҳоршанба куни (18.03.1399) Асика мавзеидин кўчуб, Оромак даҳонасида кирди. Ул кун Мавлоно Неъматни Шоҳрух мирзога Ҳиротқа йибарди. Панжшанба куни (19.03.1399) Сурхоб кентига келиб тушти. Чошгта андин кўчуб, Кобулга келиб тушди. Ва анда Чўлпон Мулк ого ва баъзи оғоларким, отлари ҳориб эрди ва баъзи беклар ва тева қатор ва хачирлар ҳам бориб эрди, Мубашширни қўйдиким, аларни бошлаб ақарин келгайлар. Ва ўзи андин отланиб, намозшомга йақин Жўйи Навға келиб тушти. Ва ул ариге эрдиким, ҳазрат ўзи чиқориб эрди ва ани Жўйи Моҳигир от қўйиб эрди.

Жума куни (20.03.1399) андин кўчуб, Арабон мавзеида келиб тушти. Ва ҳукм қидиким, «Анда работи солгайлар!» Андин отланиб, Шабарту ва Йангидарадин ўтуб, ўқбадин икки йағоч йўл бери тушти. Ва ул кун ҳазратнинг элик-аёғига ташвиши вақит бўлди, андоқким, отқа минаолмади, муҳаффага кирди. Ва ул ердаким, ҳазратқа бу алам пайдо бўлди, ул ерни Нохушак дедилар. Ўшул кун кечга йақин шаҳзода Шоҳрухнунг навқари Ҳиротдин келиб соғлиқ ва саломатлиқ хабарини келтурди. Ул ҳазрат алами жиҳатидин отлана олмай, ул кун анда турди. Ва йана тонгласи муҳаффада 220b кириб юриди. Бас, хосса мулозимлари муҳаффанинг пойаларини бўйунларига олиб, дарага кириб /борур эрдилар. Ва ул йўл асру тор йўл турур. Ва анда бир ўқба борким, ани Сиёҳпаж дерлар. Дарадин ангача йигирми олти қатла сувдин ўтмак керак. Ва ўқбадин нари дарадин чиққунча йигирми икки қатла сувдин ўтмак керак.

Душанба куни (23.03.1399) маҳди аъло Сарой Мулк хонимнинг мулозимлари ва Тумаи ого ва ўзга оғоларнинг ва шахзодаларнинг навкарлари Самарқанддин келиб, пешкарлар тортиб, саломатлиқ хабарини арзга етқурдилар. Ва ҳазрат соҳибқирон алардин неча кишини ва Туман оғонунг навкари Темур Қутлугни йибардиким, пилларни ўғруқдин (таъжил била) илгари суруб келтурсунлар. Аммо ҳазратнинг алами жиҳатидин барча мулозимларнинг кўнгуллари паришон эрди.

Чоршанба куни, ойнинг ўн еттисида (25.03.1399) ҳазрат Ҳаққ иноятидин ҳазрат соҳибқироннинг ул алами таскин топиб, мулозимлари барча севунуб шукр дедилар. Панжшанба куни (26.03.1399) Сароб мавзеъидин муҳаффада ўлтуруб, Бағлон сори мутаважжих бўлди. Ахроз кентига келиб тушти. Анда таом ва шароб ичиб, йана отланиб, Қаро Булоқ мавзеъида тушти.

Амирзода Пир Муҳаммаднинг ҳарамлари ва Жаҳоншоҳбекнинг ҳарамлари ва Бағлоннинг улўғ арбоблари совринлар келтурдилар. Одина куни, ойнинг ўн тўққизида (27.03.1399) андин кўчуб, Самангон мавзеъида тушти. Ва ўшул кун андин кўчуб, шанба куни, ойнинг йигирмисида (28.03.1399) Хулм мавзеъида келиб тушти. Ва туш маҳалида андин кўчуб, йарим кечагача юруб, Жайхун суйига йақин келиб тушти.

Соҳибқирон Жайхун суйидин ўтконда хотунлари била ўғлонлари келгони

221a Йакшанба куни, ойнинг йигирми бирида (29.03.1399) чоштвоҳда соҳибқирон кема билан Жайхун суйидин кечиб тушти. Ул тушкон ерда амирзода Улўбек ва амирзода Иброҳим мирзо ва ҳазри муалло Бекиси Султон ва Туман ого ва ўзга шоҳзодалар била Самарқард акобирлари барча ўғрув келиб, муборак дийдориға мушарраф бўлуб, барча дуо қилдилар. Ва анча кумиш ва олтун сочиқлар сочтиларким, дарё йақоси тўла кумуш ва олтун бўлди. Душанба куни (30.03.1399) Термизга келиб турди. Хонзода Алоал-Мулкким насаби шарифи ҳазрат Рисолатқа, салл Аллоҳу алайҳи васалламга тегар эрди, ул кун ҳазратқа тўй берди ва йахши пешкашлар тортти. Сешанба куни (31.03.1399) Термиздин кечиб, Жаҳоншоҳ қишлоғида тушти ва андин кўчуб, Турки Гармобада тушти. Панжшанба куни (02.04.1399) қалъадин уғуб, Оби Борйакда тушти, жума куни (03.04.1399) Чекдалиқда тушти. Шанба куни (04.04.1399) Қўзи Мундоқда келиб тушти, ва йакшанба куни (05.04.1399) Дилбарчинга еттилар. Ва бу манзилда шоҳзода Шохрух Ҳиротдин келиб атосининг муборак дийдоридин кўзини равшан қилди. Шейр:

Ато бошиға келди ул шахриёр,
Қилиб анда қўб дурру гавҳар нисор.
Кўрушуб ато бирла ул нурхунар,
Юкуиуб дуо қилди ул номвар.

221b Ўшул манзилда Мироншоҳнинг ўғли амирзода Умар Самарқанддин келиб ҳазратни кўрди. Ҳиндустон боргонда соҳибқирон ани Самарқандда қўйиб эрди. Ул эл била йахши чиқиб, адл қилиб эрди. Соҳибқирон мунини эшитиб, ани йахши кўруб сўрди. Душанба куни (06.04.1399) андин кўчуб, бир ариғ йақосида тушти. Сешанба куни (07.04.1399) Кеш вилоятиға кириб, Шайх Шамеуддин Қулор мазориға бориб тавоф қилди. Андин чиқиб ўзга машойихларнинг мазориға бориб тавоф қилди. Андин сўнг атосининг мазориға бориб тавоф қилди, қўб садақалар бериб фақиру мискинларға иноятлар қилди. Ва ўн беш кун Оқсаройда ўлтуруб, айшу фароғат қилди. 221c Шаъбон ойининг /ўн тўртида (21.04.1399) Кеш шаҳридин кўчуб, Рудак суйига бориб тушти. (Чаҳоршанба куни, ойнинг бешида Чинор мавзеъида бориб тушти). Ойнинг ўн олтисида (панжшанба куни) (23.04.1399) уқбадин ўғуб, Қутлўғ юртда бориб тушуб, андин кўчуб, (одина куни ойнинг ўн еттисида) (24.04.1399) Тахти Қарочаға бориб тушти. Шанба куни, ўн

саккизда (25.04.1399) Қаро Тепа богида Жаҳоннамой кўшида бориб тушти. Ва йакшанба куни, ўн тўққизда (26.04.1399) Давлатобод боғида бориб тушти. Душанба куни, ойнинг йигирмасида чошттоҳда ҳазрат соҳибқирон давлат ва саодат била Боғи Дилкушо кўшига бориб тушти. Ва ул иморатни йанги тугатиб эрдилар. Анда тушканда подшоҳона суҳбати тутуб, барча шаҳзодалар ва оғолар ва беклар анда келиб ҳазратни кўрдилар ва сочиқлар сочиб, совриилар тортиб, муборакбод қилдилар.

Сешанба куни, ойнинг йигирми бирида (28.04.1399) давлат била Жаҳонгушойдин отланиб, Самарқанд шаҳрига кириб, ул шаҳарда Қусам ибн ал-Аббоснинг мазориға бориб тавоф қилди. Андаги мужовирларға куб нималар бериб, намози пешинда Боғи Чинори нақши жаҳонға бориб тушти. Ва бу маҳалда пиллар етишти. Ва Самарқанд эликим, ҳаргиз пилни кўрмагон эрдилар, барча халқ тафарружқа чиқиб, Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло санъига ҳайрон бўлдилар.

Ҳазрат соҳибқирон барча шаҳзодаларға ва шаҳарнинг бузурғлариға тансуқ нималарким, Ҳиндустондин келтуруб эрди, кишиға лойиқ савғотлар берди. Ва Сарангким, Маллухоннинг ағоси эрди, икки пил билан амирзода Султон Муҳаммадқа йибарди. Ва шаҳзода Шоҳрух ижозат тилаб Ҳиротқа борди. *Вал-ҳамду ли-Ллаҳи Раббил оламин, вас-салом ала хайри халқиҳи Муҳаммадин ва олиҳи ажмаъин.*

Ҳазрат соҳибқирон масжиди жумъа иморатини Самарқандда бунёд қилғони

222а Соҳибқирони гитиситон Ҳиндустон вилоятиға киргонда кофирлар била урушуб, бутларни синдуруб, оташкадаларни бузуб юрур эрди. Ул маҳалда ният қилдиким, «Мундин саломат қайтиб Самарқандқа борсам, анда масжиди жумъа солгаймен». Бас, чун/ нусрат ва саодат била қайтиб Самарқандда тушти, ҳукм қилдиким, масжиди жумъани бунёд қилдилар.

Йакшанба куни, рамазон ойининг тўртида, тарих саккиз юз бирда, тавушқон йилда (10.05.1399) йахши соатда устодлар тарҳ солдилар. Сангтарошлар Форс ва Озарбайжон ва Ҳиндустондин келтуруб эрдилар, икки юз устодлар ишга машғул бўлуб, беш юз киши тоғқа бориб тош кесмакка машғул бўлдилар. Ҳар ердаким, меъморлар ва ҳунарсандлар бор эрди, барча анда келиб ишга машғул бўлдилар. Тош келтурмак учун тўқсон беш занжир пилким, Ҳиндустондин Самарқанға келтуруб эрдилар, ишга машғул қилдиларким, тоғдин тош келтурур эрдилар. Ва ҳар иш бошида бир шаҳзода била бир бекни муҳассил қўйди.

Ва бу маҳалда амирзода Муҳаммад Султонким, мўғул сарҳадида ўлтуруб эрди, етишти. Туман оғонинг хонақоҳида соҳибқиронни кўрунуш қилиб, муборак жамолидин кўзини йааруқ этти. Ҳазрат шаҳзода билан кўрушуб, йахши сўруб, марҳаматлар қилди.

Соҳибқирон ғоят ихтимомидинким, масжид ишида таъаллул бўлмағай, ўзи ҳар кун келиб ишлагонлар бошиға туруб, ихтимом қилур эрди. Ва сўрур эрди. Масжиди жумъада тўрт юз саксон устун тошдин йасаб, ҳар бирининг узунлиғи етти қари эрди, қўйуб йасадилар. Ва сақфини тошдин йасадилар ва тўрт ёнида тўрт минора йасадилар. Масжид тугангандин сўнг Дилкушо боғиға бориб тўйлар берди. Устакорларға гўнлар кийдуруб, отлар миндурди. *Вал-ҳамду ли-Ллаҳи Раббил-оламин.*

Ҳазрат соҳибқирон йана Эрон сори етти йиллиқ йуруш йароғи қилиб борғонининг сабаби

222б Худой тақдиридин амирзода Мироншоҳ (етти юз тўқсон саккизинчи йил кузиким, сичқон йилға мувофиқ турур), Хўйға йақин Пир Умар Нахчирбон мазорида ов солиб, ҳар ён чоғиб /юрур эрди. Бир кийикни кўруб кўнглида кечтиким, ул кийикни тирик олғай. Отидин йиқилиб, ўзининг кетиб, беҳуш бўлуб ётти. Фурсатдин сўнг филжумла ўзига келиб кўзини очти. Беклар ва мулозимлари бу жиҳатдин барчанин кўнгуллари беҳузур бўлди. Шаҳзода уч кеча-кундуз ўшандоқ гоҳи ўзига келур эрди ва гоҳи ўзининг кетар эрди. Алқисса (муолижада хато бўлгани сабабидин) димоғида халали воқеъ

бўдким, баъзи номуносиб ишлар андин зоҳир бўлур эрди. Ёз маҳалида Бағдод сори мутаважжих бўлуб, черик тортиб борди ва ҳар кунда икки кўч қилиб борур эрди. Ва ҳаёлида бу эрдиким, Султон Аҳмад андин хабар эшитгач турмагуси турур. Шаҳзода Иброҳим Малик мазорига етти, Табриздин хабар келдиким, бир жамоат фитначи бадбахтлар иттифоқ қилиб, шарту аҳд қилиб турурким, бир фитна қилгайлар. Бас, бу сўзга ҳеч парво қилмай Бағдод сори юриди. Султон Аҳмад билур эрдиким, бу маҳалда Бағдодни киши қамал қилиб ўлтураолмас, шаҳарни беркитиб ўлтурди. Аммо Табриздин бир-бирининг кейнида элчи келиб, душманлардин хабарлар келтурдилар. Шаҳзода икки кундин сўнг отланиб, Бағдоддин Табриз сори мутаважжих бўлди. Ва бир куни икки қатла кўч этар эрди. Табризга етконда ул жамоатким, йамон андишалар қилиб эрдилар, барчани тутуб ўлтурди.

Ушбу йилда Саййид Али Шакий Арлотдин мухолифати фаҳм қилиб, таҳқиқ қилмай, бориб вилоятни чобти. Шаҳзоданинг айшу ишрат қилгони вилоятларда машҳур бўлди. Ҳар ердаким, мухолифи бор эрди, далер бўлуб, мухолифат қила бошладилар. Бас, ул маҳалдаким соҳибқирон Ҳиндустонда эрди, Султон Тоҳирким, Султон Аҳмад Жалойирнинг ўгли эрди, бир жамоат кишиси билан Аланчўқ қалъасида эрди. Султон Санжар Ҳожи Сайфуддин ҳукм билан эртадин бери ул қалъани /қабаб ўлтуруб эрди, андоқким ҳеч киши қалъадин чиқаолмас эрди, аҳволлари асру хароб бўлуб эрди. Ул фурсатда гуржилардин кўб киши жамъ бўлуб, Саййид Али Шакий билан иттифоқ қилиб, Султон Тоҳирни қамалдин халос қилгайбиз, деб Аланчўқ сори мутуважжих бўлуб, Озарбайжон вилоятига кириб чобтилар. Кўб ерни бузуб, мусулмонларни таладилар. Султон Санжар алардин хабар билиб, қалъа эшигидин кўпуб Табризга борди. Воқиъ бўлгон қиссани мирзо Мироншоҳга арз қилди. Шаҳзода ўгли Або Бакр мирзони неча бек билан, мисли Султон Санжар ва Ҳожи Абдуллоҳ Аббос ва Муҳаммад Фиръавн ва Шайх Муҳаммад Тавачи — бу беклар била Аланчўқ сори йибарди. Аммо гуржилар қалъага еттилар. Султон Тоҳир қалъадин чиқиб аларга қўшулди ва қалъани Ҳожи Солиҳ ва Саййид Аҳмад Ўғилшоҳий ва гуржилардин ҳам уч киши аларга топшурдилар. Бас, аларнинг мақсуди ул эрдиким, Султон Тоҳирни қамалдин халос қилгайлар. Султон Тоҳирни халос қилгондин сўнг қайттилар. Ушул ерда Табриз черики аларга етишти. Икки черик йасоллар ва сафлар тортиб уруштилар. Ва гуржилар асру кўб эрдилар, ўнг қўл ва сўл қўлдаги баҳодурларни сурдилар. Саййид Али Шакий гўлга чопиб, Або Бакр мирзога етти. Бовужуд улким, шаҳзода ўн саккиз ёшида эрди, ўқ-ёй эликига олиб, бир ўқ Саййид Алига оттиким, ул ўқ бўйнига тегиб, отдин йиқилиб ётти. Аммо гуржилар ғолиб бўлуб, Табриз черикини суруб эрдилар. Шаҳзода саломат Табризга қайтиб борди. Ва гуржилар тақи ўз вилоятларига бордилар. Аммо шаҳзоданинг димоғида ҳалал пайдо бўлгон учун доим жогир ичар эрди ва нард ўйнар эрди. Бир кун хотуниниким, Хонзода эрди, йамон сўкуб урушти. Хонзода қаҳр қилиб Самарқанд борди. Соҳибқирон Ҳиндустондин қайтиб Самарқандда келиб тушти: арзига еткурдиларким, / Табриз вилоятида фитналар пайдо бўлуб турур. Бу маҳалда Хонзода Табриздин келиб ҳазратни кўрди ва шаҳзоданинг аҳволини тамом арз қилди ва дедиким: «Агар соҳибқирон анинг фикрини қилмаса, ул йаағилиқ қилур. Моликим, ҳазратқа тааллуқ эрди, тасарруф қилиб, барчани бекларига улаштурди». Соҳибқирон бу хабарларни билиб. Эрон сори йана мутаважжих бўлуб, йароғига машғул бўлди.

Ҳазрат соҳибқирон етти йиллиқ йароғ қилиб, Эрон сори борғони

Назм: Эрур подшоҳ сойайи Ҳаққ баҳақ,
Аларнинг иши бўлди ўзга насақ.
Киши ишига ўхшамас кори шоҳ,
Кишига на нисбат ба зилли Илоҳ.
Бировнингким, эрур анинг олами,
Ғофил бўлғали йахши эрмас дами.

Ҳазрат соҳибқирон (бир йиллик) Ҳиндустон юрушидин қайтиб, ҳануз сафар заҳмати андин кетмай эрдиким, йана Эрон сори мутаважжіх бўлди. Тавачиларни ҳар сори чоптуруб, черикка жар еткурдиларким⁹²², «Етти йиллиқ йароғларини қилиб ҳозир булғайлар!»

Ҳазрат соҳибқирон Саййид Хожай Шайх Али Баҳодур ва Жаҳон Малик Мулкат ва Пир Муҳаммад Пулодким, шаҳзода Шоҳрухнинг беклари эрдилар, Ҳиротқа йибардиким, «Бориб шаҳзодани Озарбайжон сори йибаргайлар, ва Сулаймоншоҳбек илгари Табризга боргай!» Беклар Ҳиротқа келиб шаҳзода Шоҳрухқа соҳибқироннинг ҳукмини арз қилдилар. Ушул замон шаҳзода булордиким, «Черик йиғилсун!» Ва Сулаймоншоҳбек Саййид Хожа билан Табризга мутаважжіх бўлдилар. Шаҳзода тақи черики йиғилгондин сунг саодат ва иқлол билан отланиб, Домғон ва Бистом йўлидин юриди. Жажармга етконда (бу маҳал Жайхундин кечаётган) соҳибқирондин Тукал Қарқара келиб ҳукм келтурдиким, «Хуросон черики Шосмон ва Астробод ва Сори йўлидин юрусунларким, улуг ўрду Бистом ва Домғон йўлидин борғусидур!» Шаҳзода ҳукм била Шосмон йўлига кириб юрур эрди. Ул йўлда от-улог қўб зойиъ бўлди. Басе, ташвиш кўрдиларким, то Ферузқўҳа еттилар.

224a Соҳибқирон амирзода Муҳаммад Султонни /Туронзаминнинг забти учун салтанат сарири Самарқандда қўйди. Бердибек Сари Буга ва амир Хожай Сайфуддин ва Худодоҳи Ҳусайний ва амир Шамсуддин Аббос ва Сиддиқ Тобон ва Аргуншоҳ Ахтачи ва Илёс Хожа ва Шайх Али Баҳодур ва ўзга бекларким, булар мўғул сарҳадининг забтига машғул эрдилар, аларни ўшанда қўйди. Ва амирзода Искандар ибн Умаршайхни (Андигон тарафиға) ул вилоят (сарҳадининг забти учун) йибарди.

Соҳибқирон чаҳоршанба куни, муҳаррам ойининг саккизида, торих саккиз юз икки, тавушқон йилда (10.09.1399) отланиб, Қаро Тепа богида тушти. Ва андин кўчуб, уқбадин ўтуб Кешда тушти. Шайх Шамсуддин (Кулор) мазориға бориб тавоф қилди: хоссатан Хожа Муҳаммад ал-Ҳаким Термизийни ва Шайх бузруквор Абу Бакр Варроқни ва ўзга машойихи киборни, қаддаса Аллоҳу асрорухум ажмаъин, тавоф қилиб, фақир у мискинларға қўб садақалар берди. Жайхун суйидин ўтуб, Балхқа бориб Ҳирот сори Ҳиндувонда тушти. Анда тақи ҳар ердаким, бир азиз бор эрди, тавоф қилди. Хоссатан Хожа Ақоша ва Хожа Замон ва Султон Аҳмад Ҳазравийй ва Фазл Айёз ва Суфён Сурий, *наввара Аллоҳ мазжаъихим*, барчаға бориб тавоф қилди.

Амир Ёдгор Барлоским, Балхнинг даругаси эрди, қўб пешкашлар тортиб, хизмат қилди. Андин кўчуб Сариққамишда келиб тушти. Шаҳзода Шоҳрухнинг ҳарамлари Ҳиротдин келиб бу ерда соҳибқиронни кўрдилар. Ва амирзода Суюргатмишким, (бу торихдин тўрт ой бурун панжшанба, куни рамазон ойининг саккизида, саккиз юз биринчи йилдаким (14.05.1399), уч юз йигирми биринчи жалотий йилининг учунчи хурдодмоҳиға мувофиқдур), Маликат оғодин туғуб эрди, ҳазрат қошида келтурдилар. Ҳазрат соҳибқирон ани кўруб севинди.

Оқ Бугабек тақи ушул маҳалда Ҳиротдин келиб соҳибқиронни кўрди.

224b Андин кўчуб, Жомға бориб тушти, Зинда Пил Аҳмад Жомнинг мазориға бориб тавоф қилди. Амирзода Рустамни Шерозға агоси қошиға — Пир Муҳаммад мирзоға йибардиким, иккаласи иттифоқ билан Бағдодқа мутаважжіх булғайлар. Ва Севинчакбекни икки минг киши била анга қўшди. Ҳазрат / соҳибқирон Хажирд ва Фароҳ саҳросида ов солдурди⁹²³. Икки кундин сунг (черик давра йасаб), жирга бир-бириға етиб қўшулдилар. Соҳибқирон жиргаға кириб, ҳар турлук жониворлардин қўб отиб йўлидин юруб, Райға бориб, Айвонак кентида туштилари. Шаҳзода Шоҳрухким, Мозандарон йўлидин борур эрди, бу ерда келиб соҳибқиронга қўшулди.

Сулаймоншоҳбекнинг қиссасиким, ҳукм била илгари келиб эрди

Сулаймоншоҳким, ҳукм била илгари келиб эрди, Табризга мутаважжих бўлуб борурда Райға етиб тушти. Рай даругаси Баёи Қавчин келиб Сулаймоншоҳбекни кўруб, шаҳзоданинг димоғи ҳалал топқонини андин эшитти. Бас, Табризга бормоқ маслаҳат кўрмай, андин Ҳамадонга бориб турди. Амирзода Або Бакр амирзода Мироншоҳнинг беклари била кенгашиб, иттифоқ била хат битиб Сулаймоншоҳбекка йибардиларким «Албатта бу сори келсун!» Сулаймоншоҳбек Табризга бориб тушти. Икки кундин сўнг амирзода Мироншоҳни ҳазрат соҳибқиронга ўтрув йибардилар. Ва амирзода Або Бакрни ва Саййид Хожай Шайх Али Баҳодурни тўй бериб, от миндуруб, тўнлар кийдуруб, Қаробог сори йибардилар.

Соҳибқирон Рай ва Шаҳриёрдин ўтуб эрдиким, амирзода Мироншоҳ келди. Ул кун ҳазрат анга кўрунуш бермади. Ўшул кун Амон отлиқ, амирзода Пир Муҳаммад Умаршайхнинг навкари Шероздин пешкашлар билаким, амирзода йибариб эрди, келиб кўрунуш этиб, пешкашларни тортти. Тонгласи амирзода Мироншоҳга кўрунуш бериб, амирзода юкунуб, қалин пешкашлар тортти. Аммо соҳибқирон анга ҳеч илтифот қилмади, ул жиҳатдинким андин йамон ҳаракатлар зоҳир бўлуб эрди. Ва Темур Хожай Оқ Буға ва Жалол ал-Ислом ҳукм билап Табризга бордиларким шаҳзоданинг аҳволини сўруб, таҳқиқ қилгайлар. (Алар тезда) Табризга бориб ноибларини ва омилларини тутуб банд қилдилар ва девоний дафтарларни тилаб, 225а / (неча йиллиқ) «ду данга» молким, девониятлои хоссага тааллуқ эрди, шаҳзода ани олиб харж қилиб эрди, барчани ҳавола қилдилар. Ҳазрат эшиттиким, шаҳзодага айшу ишратига боис бир жамоат созандалар бўлгон эрмишлар, алар жиҳатидин шаҳзода ишратқа машғул эрмиш. Бу жиҳатдин вилоятқа ташвишлар пайдо бўлгон турур. Ҳукм бўлуб эрдиким, аларни тутуб йасоққа еткургайлар. Шаҳзоданинг нойиблари Мавлоно Муҳаммад Кўхистонийким, барча илмда беназир олим эрди ва Устод Қутбуддин Найий ва Ҳабиб Удий ва Абдулмўмин Гуяндаким, булар мусиқий фанида ягонаи рўзгор эрдилар, тутуб пойи дорға келтурдилар. Мавлоно Муҳаммад ҳазил била дедиким: «Хизмати Устод Қутбуддинким, барчадин пешво ва муқаддам эрур, керак бу ерда алардин илгари дорға мушарраф бўлгайлар». Жаллод аввал Қутбуддин Найийни дорға ости. Мавлоно Муҳаммадқа навбат етконда бу икки байтни назм қилиб ўқуди ва қазо ҳукминини ўз ҳукми била айтти, байт:

Поёни кор ва охир дур аст мулҳидо,
Гар боядат ва гар на ба даст ихтиёр нист.
Мансурвор гар ба рандат ба нойи дор,
Мардона пой дор, жаҳон пойдор нист⁹²⁴.

Ва аларнинг мусоҳибларини тақи дорға остилар.

Ҳазрат соҳибқирон Султонияга етконда Музаффар Назарий Исфаҳондин келиб, ҳазратни кўрди ва йахши тансуқ пешкашлар тортти. Соҳибқирон Қародара ва Ардабил йўлидин Қаробог сори мутаважжих бўлди. Ва Муғон ва Оқтом саҳросида ов солиб Арас суйига етиб тушти. Ва ул сувдин кемадин кўфрук боғлаб, саломат ва саодат била кечтилар. Ва ўрдуи аъло Қутур кентиким, Умар Тобоннинг юрти эрди, анда қишлоқ қилдилар. Амирзода Або Бакр ва Сулаймоншоҳбек ул юртда келиб соҳибқироннинг мулозиматиға мушарраф бўлдилар. Ва амирзода Мироншоҳнинг беклари 225б ҳар бири ўзига лойиқ пешкашлар келтуруб торттилар. Мундин бурун Шаки вилоятининг даругаси Саййид Али Арлот гуржилар била иттифоқ қилиб, Аланчуқ қалъасига /бориб, ул муҳимда жонини бериб эрди, нечүким бурун шарҳ қилдуқ. Анинг ўликим оти Саййид Аҳмад эрди, атоси ўрнида ўлтуруб эрди, атоси қилгон йазуқдин кўрқуб, Ширвонга амир Шайх Иброҳимга борди. Ва соҳибқирон Шайх Иброҳим била асру йахши эрди. Шайх Иброҳим соҳибқироннинг лутфу карамига эътимод қилиб, ани ҳазрат қошига келтурди ва гуноҳини соҳибқирондин тилади. Соҳибқирон лутфу карамидин йазуғидин кечиб, Шайх Иброҳимга бағишлаб, анга иноят

лар ҳам қилди ва атосининг вилоятини анга берди. Шайх Иброҳим куб пешкашлар тортиб, тўй тартибига машғул бўлди ва анча қўй ўлтурдиким, баковуллар анинг улаштурмоғига ожиз бўлди. Ва ўзга суҳбат асбоби ҳам анга лойиқ эрди, тўйдин сўнг йана пешкашлар, қумошлар ва тевалар ва хачирлар ва соҳибжамол канизаклар била қуллар тортти. Булардин бошқа олти минг от пешкаш қилди.

Соҳибқиронга ҳар соридин йахши хабарлар келгони

Бу маҳалда соҳибқиронга ҳар соридин йахши хабарлар келди⁹²⁵.

226a Бири хабар улким, Темур Қутлуг Ўғлонким, соҳибқирон Тўқтамишхонни босқонда Жўчихон улусида ани хон қилиб эрди, бу ҳукмдинким: *Инна-л-инсана ла-йатга ан раъаху истағна*⁹²⁶ куфрони неъмат қилиб, муҳолифатдин дам урар эрди, бу маҳалда вафот бўлди. Ва ул улус бир-бир бўлгондур. Йана бири улким, Малик аз-Зоҳир Барқуқким, мамолики Миср ва Шом анга тааллуқ эрди, ул тақи ўлуб, беклари аросида муҳолифат бўлгон турур ва бир-бири била урушуб, қўб киши беклардин ўлгондурлар. Ва Фаражким, анинг ўғли турур, ҳеч ихтиёри йўқ турур ва Мисру Шомда ғавғолар бўлубтур⁹²⁷. Ва йана Хитой вилоятида Тўнғузхонким, ул вилоятнинг подшоҳи эрди ва кофир эрди, ул тақи ўлуб эрди ва анда тақи ғавғо бўлуб турур. (Йана бири улким) Хизр Хожа Ўғлонким, Жета элининг хони эрди, ул тақи вафот бўлгон турур. Ва Шамъи Жаҳон Ўғлон ва Муҳаммад Ўғлон / ва Шер Али Ўғлон ва Шоҳ Жаҳон ўғлонким, (анинг ўғуллари эрди), бир-бири билан муҳолиф бўлуб турурлар. Ва амирзода Искандар Умаршайх беклари била (Андигондин черик тўплаб) ул сори мутаважжих бўлуб турур. (Ва соҳибқирон давлатидин Муғулистон душманларидин голиб бўлуб, аларга мақхур ва манқуб бўлуб турур).

Бу хабарлар барча бир кунда ҳазратқа келди⁹²⁸. *Ал-ҳамду ли-Ллоҳи Ваҳидил-Қаҳҳор*⁹²⁸.

Амирзода Искандарнинг қиссаси

Мундоқ эрмишким, чун Жета улусининг подшоҳи Хизр Хожа Ўғлон вафот бўлди, ўғлонлари бир-бири била муҳолиф бўлуб, эл-улуси паришон бўлуб эрди, амирзода Искандар бу хабарни эшитиб, фурсат ғанимат билиб, бовужуд улким, ўн беш ёшида эрди, Андижон черикини йиғиштуруб, беклари билаким, мулозиматида эрди, мисли Пир Муҳаммад Тағай Бугай Барлос ва Нурак Барлос ва Баён Темур Беккичик Жета ва Пир Ҳожи Малаш ва Шерматким, Баҳман Жониқурбонининг ўғли эрди, Муғулистонга мутаважжих бўлдилар. Ва ул бекларким, ҳукм била Жета сарҳадида ўлтуруб эдилар, мисли (Бердибек) ва Пир Муҳаммадбек ва Худойдоди Ҳусайний ва Шамсуддин Аббос ва Довуд Малик Барлос ва Сиддиқ Тобон ва ғайруҳум барча шаҳзодадин хабар билиб, мутаважжих бўлдилар. Шаҳзода Кошгарга етконда беклар келиб қўшулдилар ва иттифоқ била Муғулистон сори юрүбердилар. Ва бориб Ёркентни чоптилар. Ва андин ўтуб, Сариққамиш ва Қалпин ва Алақул ва Ёрқўрғон ва Чаҳортоқ ва Куюкбоғ барчани чобтилар⁹³⁰. Учда етконда⁹³¹ андағи баъзи эл-улуским, бор эрди, баъзилари тобиъ бўлуб, баъзиларини кўчуруб Оқсув⁹³² йўлидин элттилар. Ва Учда бир маҳкам қалъа бор эрди, анда келиб қўб урушуб фатҳ қилдилар. Ва Оқсувда уч қалъа бор эрдиким, барчанинг йўли бир эрди. Ва андоқ берк қалъалар эрдиким, таъриф қилса бўлмас. Ул қалъаларга эътимод қилиб, баъзи эл анда кириб эрди, амирзодаи мушвори илайҳи беклар била Оқсувга бордилар. Анда етконда уруш асбобиға машғул бўлдилар. Қирқ кунгача уруш қилдилар. Охир қалъадағи эли ожиз бўлуб, 226b пешкашлар /чиқариб амон тиладилар. Ва шаҳзода аларга амон бериб, андин Бой⁹³³ ва Кусин сори чобқун йибардилар. Ва Бой йайлоқ эрди ва Кусин⁹³⁴ — қишлоқ. Амирзоданинг черики Бой ва Кусинни чопиб, Хизршоҳбекнинг ҳарами Малик ого ва қизи Ихсан Маликни асир эттилар. Ва Торимни⁹³⁵ тақи чопиб, қўб кишини андин кўчуруб келтурдилар. Ва ул

фатҳдин сўнг амирзода Искандар Оқсувдин Хўтан⁹³⁶ сори мутаважжих бўлдилар. Ва Хўтандин Хон Балиқким⁹³⁷, Хитой вилоятининг пойтахти турур, сув ва ободонлиқ йўлидин юз олтмиш бир манзил турур⁹³⁸. Ва андин Қаро Хожагача⁹³⁹ ўттуз беш манзил турур ва Қаро Хожадин Татқовулгачаким, Хитой сарҳади турур ва тоғдин йана тоғқача том уруб, дарноза қўйиб турурлар⁹⁴⁰ ва уйлар ва ёмоналар йасаб турурларким, доим анда бир жамоат туруб сарҳадни муҳофазат қилурулар, ўттуз бир манзил турур. Андин (Ганжанфуғачаким, Хитой шаҳарларидин турур, эллик беш манзил ва андин Ханамнайгача қирқ манзил ва андин) Хон Балиғқача қирқ манзил турур⁹⁴¹. Ва йана бир йўл бор эрмишким, Хўтандин Хитойгача қирқ кунда борса бўлур эмиш. Аммо анда ободонлиқ йўт эрмиш ва қумлақ эрмиш. Ва ул йўлда қудуқ қазарлар, ҳар қачонким сувга аҳтиёж бўлса. Агарчи суйи бот чиқар эрмиш, аммо ул сувдин ҳеч ичса бўлмас эрмиш. (Ажиби улким, аролари узоқ бўлмагон икки қудуқ қазисалар, бирининг суйи ҳолокатлик ва бирининг суйи ҳаётбахш эрмиш).

Хўтандин Кошгаргча ўн беш кунчалик йўл турур. Ва Кошгардин Самарқандгача йигирми беш манзил турур. Ва Хўтанда икки рудхона турурким, аларни Арангқош ва Қароқош дерлар. Ва ул сувлар ичида бўлгон тош йашм турур. Ва андин йашм тошини ўзга мамоликларга элтарлар. Ва бу рудхоналарнинг суйи Қаронғутоғдин келур⁹⁴².

Алқисса, амирзода Искандар Хўтанга етти, андаги эл пешкашлар билан чиқиб, тобиъ бўлдилар. Ва андаги қалъалар барча мусаххар бўлди. Ва амирзода Қаронғутоғ сори борди ва андин қайтиб, ул киш Кошгарда ўлтурди. Мўтул кизларидин икки тўққуз ҳурдек қизлар Шайх Йасовул била соҳибқиронга /йибарди. Ул Шом юришидаким, қиссаси келгуси турур, ул маҳалда соҳибқиронга борди. Ва бир тўққуз қиз ва бир тўққуз от амирзода Муҳаммад Султонга йибарди. Ва ул черики била Самарқанддин Туркистонга келиб эрдиким, Жетага боргай. Аммо амирзода Искандар Жетага борди: бу жиҳатдин анинг кўнгли қолди ва шаҳзода Искандар йибаргон отларини олмай, Самарқандга ёниб борди. Ва баҳор бўлгонда амирзода Искандар Андижонга келди ва андин амирзода Муҳаммад Султонни кўргали Самарқандқа мутаважжих бўлди. Оқ Қўталга етконда шоҳзода Искандарга дедиларким, «Шаҳзода Муҳаммад Султон сенинг билан йамон бўлуб турур ва сен боргач сени тутур». Бас, муни эшитиб қўрқуб, Андижонга ёниб борди ва қалъага кириб ўлтурди. Беклари Пир Муҳаммад Тагай Буға Барлос ва Пир Ҳожи Милаш бу маънони муҳолифатқа таҳаммул қилиб, Андижон черикини жамъ қилиб, қалъани ўртада олдилар. Амирзода Искандар алар билан сўзлашиб, қалъадин чиқиб, Гулистонга тушти. Ва ул боғи турурким, амирзода Умаршайх йасаб эрди. Ва алар амирзоданинг хосса навкарларини тутта банд қилдилар. Ва шаҳзода Муҳаммад Султонга киши йибардиларким, «Шаҳзоданинг муҳолифат ҳаёли бор эрди, қалъада кириб эрди. Биз анга тааллуқ навкарларини тутуб, ҳар неким маслаҳат бўлса андоқ қилурбиз». Шаҳзода Муҳаммад Султон муни эшитиб киши чобгурдиким, «Шаҳзода Искандарни мулозимлари била Самарқандқа келтурсунлар!» Амирзода Искандарни навкарлари била Самарқандқа элттилар. Қўҳак суйига етконда, амирзода Муҳаммад Султон анда ўлтуруб эрди, шоҳзода Искандарни анинг қошига келтурдилар. Шаҳзода Искандарни банд қилиб, Баён Темур Беккичким, отабеги эрди, йигирми олти киши билаким, барча шаҳзода Искандарнинг мулозимлари эрди, ўлтурди.

Соҳибқирон Дараи Хамша гуржи кофирларига борғони

2276 Бу оятнинг муқтазоси биланким: *Йа аййўҳа-н-набиййу харриз ал-муъминина ала-л-қитал*⁹⁴³ соҳибқирони комкорнинг доим муборак кўнглида /бу эрдиким, кофирлар била ғазо қилгай. Бу жиҳатдин қишда торих саккиз юз иккида (1399-1400 йил қиши) давлат билан Қаробогда қишлоқ солиб эрдиким, ғазо нияти қилиб Гуржи сори мутаважжих бўлди. Ва Шайх Иброҳим била Сайди Аҳмадни тўн кийдуруб, йахши сийлаб ижозат берди. Андин сўнг ҳукм қилдиким, «Черикдин ҳар ўн кишидин уч киши яроғлари била ўн кунчилик озуқи билан. Ўзга қолгон черик билан ўғруқ ўшул ерда турсун!» Соҳибқирон нусратшиёр беклари била ва шаҳзодалар билан илғор

солиб, гуржиларнинг вилояти сори мутаважжиҳ бўлди. Ва ҳукм қилдиким, «Кемалар келтуруб, сувга қуфрук боғласунлар!» Кур суйиға қуфрук боғлаб ўттилар. Шайх Иброҳим Ширвон черики билан келиб қўшўлди. Сайди Аҳмад тақи мулозиматқа келди. Андин кўчуб, Шакидин ўтуб, Хамша дарасидаким, кофирларнинг ватан ва масканлари эрди, юриди. Ва ул даранинг ичи жангал эрди, андоқким, андин ута олмас эрди. Ҳукм бўлди-ким, «Черик жангалдаги йағочларни кесиб, йўл қилсунлар!» Черик эли ўн кун болту ва дабра ва арра билан йағочларни кесиб йўл йасаб юрур эдилар. Андоқ энлик йўл йасадиларким, черик беш олти қўшўн бир-бирларининг ёнларида йасал билан юрур эрди⁹⁴. Ул маҳалда йигирми кунгача муттасил қор ёғар эрди. Ислон черики кофирларнинг юрт ва манзиллариға етиб, гоziёна такбир солиб, қиличларини тортиб, кофирларға кириб чопабошладилар. Ва ҳар кишини чоптилар, тирик қўймадилар. Хамшаким, аларнинг улуғи эрди, қотти. Мансур черики анинг кейнида Оқсув дарасигаҗа қовлади ва қўб қўй ва ути ва тева олдилар.

228a Хамша қочқондин сўнг черик эли кофирларнинг уйлари куйдурдилар. Ва бу кофирларға жоғир билан асру майллари бор эрди. Андоқким, агар алар ичида биров улса эрди, ани жоғир билан ювар эдилар. Бу жиҳатдин ҳукм бўлдиким, «Андаги бўлғон боғларни бузуб, тоқларни / тубидан чиқориб ташласунлар!».

Соҳибқироннинг давлатини кўрунғким, ўтгон қиш Ҳиндустон вилояти Дехли шаҳрида Ганг дарёсининг йақосида бўлғон бутхоналарни бузуб хароб қилди ва бу қишким, ҳануз арода бир йил кечмайду, Гуржистон вилоятиға кириб бутхоналарни ва калисоларни буздилар.

Соҳибқирон Дараи Хамшадин қайтиб борғони

Соҳибқирон мансур черики бир ойгача юруб, Гуржистон вилоятида ҳар ердаким кофирлардин топтилар, ўлдурдилар. Ва Хамшаким аларнинг улуғи эрди, овора бўлуб қотти. Ва анда сонуқ асру қаттиқ эрди ва йўллар қордин боғланиб эрди. Бу жиҳатдин черикка озуқ қолмай ва отлари қўб зойиъ бўлуб, талаф бўлди. Бу жиҳатдин соҳибқирон қайтиб Кур суйидин кечиб, Қаробогда келиб қишлоқда давлат билан тушти. Ва ул юртда амирзода Халил Султонға худойи таоло бир ўғул каромат қилди. Ва ани Баргул от қўйдилар ва неча кун тўйлар қилиб, айшу фарогат қилдилар.

228b Бу маҳалда фармон бўлдиким, «Мирзо Мироншоҳнинг беклариниким, гуржиларнинг урушида тақсир қилиб турурлар, сўрсунлар!» Шаҳзода Шоҳрух ва беклар ўлтуруб сўруб таҳқиқ қилиб, наким воқиъ бўлғон эрди, арзға еткурдилар. Ҳукм бўлдиким, «Ҳожи Абдуллоҳ Аббос билан Муҳаммад Қазагонни олдилариға ва кейинларида йасоқ таёғи урсунлар. Ва Йамин Хамза Апардийким, барчадин бурун қочиб эрди, ани ўлдурсунлар!» Аммо шаҳзодалар анинг гуноҳини тилаб, ул қутулди, аммо йасоқ таёғи урулди. Ва ҳар биридин жаримона, деб уч юз от олдилар. Ва соҳибқирон амирзода Або Бакрим, ул урушда журъат кўрсатиб, бир ўқ билан Сайид Али Шакийни ўлдуриб эрди, анга қўб сийлади. Бу маҳалда Бурҳон Ўғлонким, доим йамон ҳаракат андин зоҳир бўлур /эрди, йана бир йамон ҳаракат зоҳир бўлди. Бу жиҳатдин ани ўлдурдилар ва ўглини ҳам ўлдурдилар. Навкарлари била қўшунини Рустам Фулодқа бердилар.

Амирзода Рустамким, Жомдин Шерозға мутаважжиҳ бўлуб эрди ва агоси амирзода Пир Муҳаммаддин йазуқ воқиъ бўлғони зикри

Юқори айтиб эрдукким, амирзода Рустам ҳукм билан Жомдин Шерозға мутаважжиҳ бўлди ва Севинчакбек икки минг киши билан анга қўшуб, бирга юридилар. Алар Йазд йўлидин ва Абарқўх йўлидин Шерозға етти, амирзода Пир Муҳаммад Қаробогда буларға тўй бериб, отлар миндуруб, тўнлар кийдуруб, амирзода Рустам ва Севинчакбек ва Ҳасан Жондор ва Ҳусайн Чигдовулким, бу икки бек Шерозда эрди, амирзода Рустам билан

Бехбеҳон⁹⁴³ ва Тустар йўлидин Бағдод сори мутавжжих бўдилар. Ва амир Саъид Барлос ва Алибек Исаким, Аббосбекнинг қариндошлари эрдилар, забт учун Шерозда турдилар, ва соҳибқирондин ҳукм ўшандоқ келиб эрди, Амирзода Пир Муҳаммадкаким, ҳукм эрдиким, бу черикни бошлаб Бағдодқа боргай.

Амирзода Рустамнинг сўнгида отланиб юриди, икки-уч манзил юруб ўзини хасталиққа баҳони қилиб, Навбинжони Шулистондин⁹⁴⁶ қайтти. Амирзода Рустам мазкур бўлгон беклар била Ром Ҳурмуздаги Лури Астаркни⁹⁴⁷ чопиб, сонсиз мол олдилар. Андин илғор солиб Дизфулдин ўтуб, Дубандар мавзёида сокин ва ҳашамнишинларни таладилар. Ва андин юруб, Бадра ва Баксани талаб асир қилдилар. Ва андин ўтуб бир ерга еттиларким, амир Али Қаландарким, Султон Аҳмаднинг навқари эрди, анда даруга эрди, уруш оҳангини қилди. Мансур черики бир ҳамла била ани босиб, ун бир киши алардин асир қилиб, барчани ўлдуриб Мандалини⁹⁴⁸ таладилар. Аммо амирзода Пир Муҳаммадким, ёниб Шерозга келди, /бир жамоат бадфеъл тожикким, анинг хизматида эрдилар, ани йамон йўлга тутуб, йаағи бўдилар. Ва навқарларидин биров келиб, бу ҳол ҳусусинда амир Саъид Барлосқа огоҳ қилиб деди. Бу айтқонлар тафтиш ва таҳқиқ бўлгондин сўнг шаҳзодани тутуб, Кўҳандиз қалъасида беркитти ва ўзи анинг муҳофизати учун қалъада туруб, Алибек Исани Шерозда қўйди. Соҳибқиронга бу воқиялардин хабар йибарди. Соҳибқирон эшиткондин сўнг ҳукм бўлдики, «Аллоҳдодбек Шерозга бориб, ул кишиларким, шаҳзодани бу йўлда тутуб турурлар, аларни ўлдургай. Ва амирзода Рустамни акасини анинг ўрнида Шерозда қўйиб, амирзода Пир Муҳаммадни банд қилиб, банд келтургай!» Аллоҳдодбек ҳукм била юруб Шерозга еттилар. Ул йамон кишилардин бири Мавлоно Муҳаммад Халифа ва Саййид Жарроҳ ва Рустам Хуросоний эрдилар, аларни ўшул кун йасоққа еткурдилар ва Муставий Қушчининг элик-аёғини кестилар. Ва Муборак Хожа ва Муҳибб Шарбатдор ва Шайхзода Фаридни банд қилди. Ва соҳибқироннинг нишонини Ироқи Арабқа амирзода Рустамга йибарди. Ва Мандалида амир Али Қаландарни босқонда нишонни шаҳзодага келтурдилар. Амирзода мушори илайҳи мазмуни нишондин воқиф бўлуб, таваққуф қилмай Шерозга ёнди.

Ва Севинчакбек Жимжамоал йўлидин Қаробог сори юриди. Амир Али Қаландарким, мансур черикидин қочиб эрди, Бағдодқа бориб сурат ҳолини Султон Аҳмадқа деди. Кўнглида ажойиб қисса воқия бўлгондур. Мундоқ эрдиким, соҳибқирон Хузистон забтини Ширвонга бериб эрди. Ул анда бориб мол йиғиштурмоққа машғул бўлуб, элга зулм қилуб, кўб мол олди. Ва Жувайзада баъзи кишини ўлтуруб, минг киши билан Султон Аҳмад қошига борди. Султон Аҳмад ани азиз тутуб, нима иноят қилди. Аммо ул йашура Султон Аҳмаднинг мулозимлариға /ва беклариға кўб йармоқ берди — баъзига ун минг олтун ва баъзига йиғирми-ўттуз минг олтун берди. Қазодин йиғирми бергон йармоқининг муфассали Султон Аҳмаднинг бир навқарининг эликига тушги. Ул маҳалдаким, Султон Аҳмад мансур черикидин хабар билиб қўрқуб дарвозаларни боғлаб эрди, муфассални анга кўрсаттилар. Бир ваҳми минг бўлуб, Рофиъ дегон бир навқариниким, анга ун минг олтун бергон эрмиш ва оти муфассалда эрди, Султон Аҳмад ани ўз элики била чобти. Ва ул маҳалда Ширвонни бир жамоат билан мисли Қутб Ҳайдарий ва Мансур билан Уйротқа йибариб эрдиким, чобқайлар. Едгор Ахтачини йибардиким, андаги бекларга айтқайким, Ширвонни тутуб ўлдургайлар ва бошини Бағдодқа йибарсунлар. Беклар ани ўлдуруб, бошини Бағдодқа йибардилар. Ва Султон Аҳмад бир ҳафтада ўз кишисидин икки минг кишини ўлтурди. Ва Вафо Хотунким, аноси ўрнида эрди ва кичикидин анга сут бериб парвариш қилгон эрди, Воситқа йибариб, оғзига ёстиқ қўйиб ўлдурди. Ўзга хотунлари ва хизматкорлариким, ҳарамида эрди, кўбракини ўз элики билан ўлдуруб, Дажлада ташлаттурди. Ва андин сўнг эшикини қоқиб, ошини бериб қайтар эрдилар. Неча кундин сўнг маҳрамларидин олти кишини чорлаб буюрдиким, Тавиладин етти кушлук от олиб, Дажладин нари элттилар. Ва бир кеча кема билан сувдин ўтуб, олти киши билан отланиб, Қаро Йусуф Туркмон элига мутаважжих бўлди. Ва неча кун бовурчилар таом келтуруб хизматкорларга бериб кетар эрдилар. Ва элни андин ҳеч хабари йўқ эрди. Султон Аҳмад Қаро Йусуф Туркмонга дедиким, «Бориб Бағдодни талангизлар». Қаро Йусуф /навқарлари била Бағдодқа келиб, сувга йақин етиб турдилар. Султон Аҳмад

Бағдодқа кириб, туркманларни киргали қўймай, қуб нима аларға берди.
Туркманлар қайтиб бордилар.

Аммо Султон Аҳмадқа соҳибқирон черикидин асру хавфи бор эрди, доим жосуслар йибариб хабар тутур эрди. Торих саккиз юз икки охирида Султон Аҳмадқа (1401 июл) хабар келдиким, нусратшиёр черики Сивос сори келдилар. Ўзи билан фикр қилдиким, агар соҳибқирон Шом ва Румға кирса, қочар ери қолмас. Фараж отлиқ навкарини шаҳарда қўйуб, ўтул-ушогини олиб, Қаро Йусуф билан Бағдоддин юруб, Фурот суйидин кечиб, Рум сори қочиб бордилар. Ҳалабқа етконда Ҳалабнинг ҳокими Темуртош черики билан шаҳардин чиқиб, йўлини тутуб уруштилар. Булар Ҳалаб черикини босиб, андин саломат ўтуб, Румға бордилар. Йўлда борурда нусратшиёр черикидин бир жамоат киши аларға учраб, урушуб аларни хароб қилдилар. Неҳукким бу қисса келгуси турур.

Соҳибқирон қурултой қилиб, Гуржистонга боргони

Қиш келгонда, аввал баҳордаким, олам гулу райҳондин биҳиштбарин-дек музаййан ва ораста бўлди, соҳибқирони комкор қурултойга фармон қилди. Шеър:

Чу қиш кетти ва келди фасли баҳор,
Қурултойга ҳукм этти ул шаҳриёр.
Йигилди бари беку шаҳзодалар.
Улуғдин кичик миру мирзодалар.
Улуғ тўй тортти шаҳи бохирад
Йигилди ўшул ерда ҳам неку бад.
Чу тўй ўлди охир шаҳи некном,
Кенгашти ўшул ерда бо хоссу омм.

Соҳибқирони комкор қурултой қилиб, тўй тортқондин сўнг барча бекларга иноятлар қилди ва черикда йайоғларини отландурди ва дедиким: «Барчадин фарз бизга кофирлар уруши турур. Кофирларнинг ишини бир сори қилали. Сўнг ҳар сориким, маслаҳат бўлса /юрутайбиз».

2306 Барча бу сўзга иттифоқ қилиб, Гуржистонга мутаважжих бўдилар. Ҳазрат Ҳаққ таборак ва таолоға таваккал қилиб, Қаробогдин отланиб, гуржиларнинг подшоҳи малик Гурген сори мутаважжих бўлди. Бардаъа саҳросида етиб тушти. Тахуртанким, мундин бурун ҳазратнинг хизматида келиб эрди, пешкашлар билан келиб, соҳибқиронни кўрди. Соҳибқирон ани йахши кўруб, зарбофт тўн ва олтун камар, ханжар ва туг ва наққора бериб ижозат берди ва ишорат қилдиким, ўз вилоятининг муҳофизатиға машғул бўлғай ва гофил бўлмағай ва Рум черикидин хабардор бўлғай. Соҳибқирон андин кўчуб, ов солиб юрур эрди, Гуржистонга йақин келиб тушти. Ва бир киши малик Гургенга йибардиким, «Тоҳирким, Султон Аҳмад Жалойирнинг ўғли турур, сенинг қошингда эрмиш, бизга йибаргил!» Элчи анга бориб соҳибқирон дегон сўзни дедилар. Бас, ул бадбахт гоят бадбахтлигининг жавоб бермадиким, давлатиға лойиқ бўлғай. Назм:

Кишидаки, йўқдур саодат насиб,
Агар ақли бўлмаса, эрмас ажиб.
Агар тили қилғай кишига хитоб,
Дегай сўз, вале, барчаси носавоб.

Элчи қайтиб сурат ҳолни арзадошт қилди. Соҳибқироннинг аччиғи келиб, ўғруқдин илгари бўлуб, таъжил билан юриди. Гуржи вилоятлариға кириб, такбир ва таҳлил овозасини солиб, жалодат эликларини очиб, ширку куфр элини ўлдуруб, юртларини ва уйларини буздилар. Мевадор йағочларини ва боғларини тубидин қуришиб буздилар ва ошлиқларини ер била тенг қилдилар. Ва гуржилар қўрқунчдин баланд тоғларға чиқиб қочтилар. Ва беркларким, анда бормоқ маҳал эрди, қалъалар йасаб эрдилар, анда горларда кирдилар. Ислол черикининг баҳодурлари андиша қилмай қалъалар сори

231a юридилар. Ва батъи диловарлар/ жонларидин кечиб, сандуқлар ичига

кириб, занжирлар била боғлаб, юқоридин қуйи солдуруб, қалъаларга ва ғорларга етиб, сандуқ ичидин чиқиб кофирлар била уруштилар. Ўқ ва найза билан димор чиқардилар. Ва баъзи ерлардаким, ўқ ва найза тегмас эрди, ут ва нафт билан ул бадбахтларни куйдурур эрдилар. Ҳар нечаки кофирлар кўб эрди, аммо ҳазрат Хаққ иноятидин нусрат ва фатҳ Ислом черикида эрди. Бу тариқ била ўн беш машҳур қалъани фатҳ қилдилар. Ва ҳар ким тилини калимаи шаҳодат била очиб Ислом давлатига кирар эрди, ул амон топар эрди. Ва ҳар кишиким, жаҳл ва залолат йўлидин чиқмас эрди, сувлуқ қилич билан дўзах ўтига борур эрди. Соҳибқирон Тифлис муҳофазати учун Хуросон черикидин бир жамоат номдорлардин йайоғлар била қуйди. Ўзи давлат билан Дашти Муқронда келиб тушти. Гурген бадбахт Ислом черикининг мусибатини кўруб тулкидек қочти. Гуржи вилоятининг улутлари тазаруъ ва зори била амон тиладилар, соҳибқирон хизматига пешкашлар била келдилар. Ҳазрат буюрдиким, андағи калисо ва дауракаким, аларнинг ибодат ерлари турур ва кўб йиллар эрдиким алар анда бутларини ибодат этар эрдилар, барчани буздилар. Ва ул ерларда масжидлар солиб, муаззин ва имом муқаррар қилиб, фарзу суннатнинг одобиға машғул бўлдилар. Ва дини ислом била соҳибқирон давлатидин зебу зийнат топти. *Ал-ҳамду ли-Ллаҳи Раббил-оламинийн.*

Соҳибқирон Жонибек Гуржи сори мутаважжих бўлғони

Малик Гурген Гуржининг вилоятини олғондин сўнг йана Гуржистонга тааллуқ ўзга вилоятларига мутаважжих бўлди. Ўғруқни Дашти Муқронда қўйиб, Жонибек Гуржи ўлтурғон дараға мутаважжих бўлди. Шейъ:

Чу тахт устидин қилди ул сарафроз,

Мақомин от устида чун сарвиноз.

/Анинг эликида черики бешумор,

Бари сафдару гуруҳи ханжаргузор.

2316

Ислом черики дарадин чиқиб, Жонибек Гуржининг ерини аёғ остида олиб, наққора ва нафир чолиб, зилзила ул тоғда солиб, барча вилоятни чобтилар. Жонибек жонидин қўрқуб, юз қўрқунч билан итоат йўлига кириб, ҳисордин чиқиб, қалъасини тобшурди. Ислом черики қиличларини кофирлар қонидин суғориб кўб кишини жаҳаннамга йибардилар, ва юртларини куйдурдилар. Андин қайтиб ўрдуға келиб туштилар. Соҳибқирон амирзода Шохрух билан Саййид Хожаи Шайх Али Баҳодурни Самава йўлиға чобқали йибарди. Ва Жаҳоншаҳбекни ўнг қўлнунг кишиси билан даранинг даҳонасиға илгари йибарди. Ва соҳибқирон мансур черики билан Самава йўлидин юриди. Ҳар сориким, баҳодурлар чобқали бориб эрдилар, барча музаффар ва мансур кўб мол билан ёниб ўрдуға келдилар. Ва даранинг бошида бир қалъа бор эрди, Пил отлиқ, асру маҳкам ер эрди. Соҳибқирон анда етконда ҳукм бўлдиким, «Қалъаға уруш солсунлар!» Бас, ўшул кун қалъани олдилар ва андин кўчўб, Гуржи саҳросида тушти. Ҳазрат соҳибқирон Жаҳоншоҳбек била ўзга бекларни йибардиким, малик Гургенни истаб тобқайлар. Ул бадбахт шамолдек жангалларда, дараларда саргашта юрур эрди. Мансур черики бўлак-бўлак ани истаб юрур эрдилар, неча хосса кишини тобтилар, аммо ани топмадилар. Ва андин тақи кўб мол олиб, ёниб ўрдуға келиб тушти. Соҳибқирон андин кўчуб, Кур суйидин ўтуб, давлат ва саодат била тушти.

Қалъаи Зарит ва ҳисори Сванетни фатҳ қилғонлари⁹⁵⁰

232a

Бу маҳалда ҳазрат соҳибқиронга арз қилдиларким, /гуржи элидин бир жамоат киши Қалъаи Заритқа кириб, ул ерни беркитиб ўлтуруб турурлар. Ул ер асру берк ер турур ва ҳаргиз тарихда киши эшитмайдурким, ул қалъани олғон булғай. Соҳибқирон илғор қилиб, ул қалъа сори юриди, анда етиб тушти ва қалъа урушининг асбобиға машғул бўлди. Манжаниқ ва

аррода ва ўзга нималар йасаб туруб, етти кундин сўнг фармон бўлдим,
«Иканги султоний солиб, ҳар тарафдин юрусунлар!» Баҳодурлар ҳар сори-
дин юруб, уруш солиб, қалъани олиб, ер била тенг қилдилар. Ва андаги
гуржиларни ғазо қиличи била ўлдурдилар. Ва черик эли ҳар сори чониб,
ҳар ердаким, гуржи кофирлардин тобтилар, ўлдурдилар. Бу маҳалда таҳ-
қиқ бўлдим, Гурген латин Сванет мавзёсида ўлтуруб турур. Соҳибқирон
ул йўлларга кишилар йибариб, ҳар сориким, черик эли чобқали бориб эрди,
барча ҳукм била йигилдилар. Черикнинг йармини уғруқда қўйиб, йарими
билан илғор этиб, Сванет сори борди. Шеър:

Равон бўлди ул шоҳи бо доду дин,
Ғазо азмига шоҳи рўйи замин.
Черик гардидин бўлди кўк қоп-қаро,
Юриди адув сори ул подишо.

2326 Гурген Ислом черикидин хабар билиб, Сванетдин чиқиб овора бўлди ва
Абхаз сори қочти. Соҳибқирон черики Сванет қалъасига етконда бир ҳамла
билан олдилар. Ва Гургеннинг кейнида тушуб, анга тааллуқ кишиларига
еттилар. Гурген Инғур сўйидин⁹⁵¹ утуб қочти. Ва чун билдиким, Тоҳирни
сақлайолмас, ани атоси қошида Румга йибарди ва тазарруъ зори била
Гурген Исмойилни соҳибқиронга йибарди, уэрхоҳлиқ қилди ва дедиким,
«Мандин ҳар йамон ишким, воқит бўлуб эрди, ҷазосига еттим. Агар ҳазрат
гуноҳимдин кечса, лутфу карамидин йироқ бўлмағусидур. Ва мундин нари /
шарт қилурменким, ҳарғиз итоат ва бандалик йўлидин чиқмағаймен ва
моли хироҷ қабул қилиб, ҳар йил хазинага йибарғаймен».

Соҳибқирон Иван Гуржи сори таважжух қилғони

Малик Гурген бечоралик йўлига кириб, гуноҳига бўйун қўйиб, Исмойил-
ни соҳибқиронга йибарди. Ҳазрат анинг гуноҳидин кечиб, Иван Гуржиким,
гуржилар ичида бир улуг бек эрди, анинг вилояти сори таважжух этиб
борди. Бас, зафаршиёор черики ул вилоятда кириб, барчани чобтилар ва
ҳар ерданим, қалъа бор эрди, мусаххар қилдилар. Ва анди давлат ва
нусрат билан тоғнинг этагидин юридилар ва таважжух юзларини Қароқал-
қонлиқ вилоятига қўйдилар⁹⁵². Ва ул ернинг эли сипоҳий ва отқучи эрди-
лар. Аммо нусратшиёор черики ул вилоятда кириб, ҳар ердаким қалъа бор
эрди, барчани мусаххар қилдилар, ва ғазаб ўти била юртларини кўйдурди-
лар. Соҳибқирон давлатидин андаги гуржиларни таладилар ва қўб киши
алардин ўлдурдилар.

Соҳибқирони гитиситон Гуржистондин қайтқони

233a Ҳазрат соҳибқирон Гуржистон ғазосидин фароғат топиб, андаги вилоят-
ларни бир-бир қилиб, қўб киши кофирлардин ўлдурди. Музаффар ва
мансур ва давлату саодат била қайтиб, йайлоқи Минкўлда келиб тушди.
Анда тушконда арз қилдиларким, бир жамоат киши гуржилардин Хушқурд
мавзёсида ўлтуруб турурлар. Соҳибқирон мун эшитиб ҳукм қилдиким,
«Шайх Нуриддинбек черики билан илғор қилиб, алар сори юрусун!» Аммо
соҳибқироннинг ҳиммати ул эрдиким, аксари ишиким, анда хайру савоби
бўлғай, ўзи юруб ул ишни саранжом қилғай. Бу жиҳатдин неча кундин сўнг
ўғруқни қўйиб, ўзи черик билан аларнинг кейнида юриди. Анда етконда беш
кунда /етти қалъани олди. Ва андаги кофирларни ўлдуриб, қалъаларни
буздилар. Мансур черики фатҳу нусрат била андин қайтиб, Минкўлда келиб
ўрдуга қушилдилар. Ва ул ерда неча кун фатҳу нусрат била ўлтуруб, айшу
ишрат қилдилар.

Бу маҳалда Фарангдин элчилар келиб, Муродбекнинг ўғликим⁹⁵³, Рум-
нинг қайсарларидин эрди ва фаранг эли ани асир қилиб эрдилар, ани
келтурдилар. Беклар элчиларни соҳибқиронга кўрсатди, ҳазрат аларни
йахши кўрди, тўнлар кийдуруб ёндурди. Ва алар Тарабзун йўлидин қайтиб

бордилар. Ва соҳибқирон Минкулда икки ой ўлтурди; йахши ўтлоқ ва ҳавоси латиф ер эрди. Озуқ, от-улоғлар ўзига келди ва ҳар сори боргон жамъ бўлди. Ва ҳар ердаким, ҳокими ва даругаси бор эрди, барча тобиъ бўлдилар. *Вал-ҳамду ли-Ллаҳи зул-жалол, вал-акром.*

Соҳибқирони гитиситон Сивос сори таважжух қилгонининг сабаби

Соҳибқироннинг Сивос сори боргонининг жиҳати бу бўлдиким, Йилдирим Боязидким, ул маҳалда Румда подшоҳ эрди ва азимат ва шавкати бурун кечкон қайсарлардин кўб эрди. Ва Румда кўб вилоят бор эрдиким, атолари ани олмайду эрдилар, барчани ул мусаххар қилиб эрди, мисли Ойдин ва Ментеша ва Кирмиён ва Қарамон⁹⁵⁴. Ва Фаранг диёридин тўрт ойлиқ йўлни ўзига тобиъ қилиб, андин сўнг Қаро Усмон Қози Бурҳонуддинким, Сивосни олди. ва Малатияким, Ҳалабга туташ турур, ани тақи мусаххар қилди. Ва Сивосда бир йигитиким, оти Мустафо эрди, даруга қўйди. Ва Малатияда, Мустафонинг ўглини ҳоким қўйди. Ва андин музаффар ва мансур қайтиб, Рум вилоятига борди. Ва азимати ва шавкати андоқ бўлдиким, /ун икки минг от сақлағучиси бор эрди ва черикининг сонини билмас эрди. Ложурма, бу жиҳатдин гурур пайдо қилиб, йамон андишалар кўнглида тушуб, Тахуртанга элчи йибардиким, «Сен мундин бурун бизга тааллуқ эрдинг. Ҳолоким, керак бизга тобиъ бўлгайсен. Ва Арзинжон ва Арзирумнунг хирожини бизга йибаргил». Тахуртан сурати ҳолни арзадошт қилиб, ҳазрати аълога йибарди. Соҳибқирон билдиким, қайсари Румга гурур деви йўлаб йўлдин чиқориб турур. Бу жиҳатдин соҳибқирон қайсари Румга нома йибарди.

Соҳибқирони саодатнишон қайсари Румга элчи била нома йибаргани

Соҳибқирони жаҳонгир мунший равшанзамирни чорлаб ҳукм қилди: «Насиҳатномаким, Йилдирим Боязи, қа лойиқ булгай, иншо қилсун!» Дабири балогатшиор Мавлоно Шамсуддин мунший қаламдек фармонига бош қўюб, номанинг бошида ҳамду сипос худой ва таҳиййат ва дуруду сурурга ниййот била мувашшаҳ қилди. Назм:

Сари нома қилди ба номи худой,
Ким улдур ёри банда ва раҳномой.
Худойи замину худойи замон,
Эрур фарқи эҳсони барча жаҳон.

Мазмуни буким, «Худой бандага раҳмат қилурким, ўзининг қадр мартабасини билгай. Ва ўзи ҳаддин аёғини узолмағай.

Букун биҳамди Аллоҳ таоло рубъи маскун мамолики бизнинг тахти тасарруфимизда турур. Ва оламнинг салотинлари бизга мутиъ турурлар. Ва офоқнинг сардорлари бизнинг амру наҳйимизда кириб турурлар. Ва жаҳоннинг гарданкашлари барча бизнинг бўсағамизда бош қўйуб турурлар. Назм:

Ки ер юзи барча сипоҳим эрур,
Кўк устидаги Хур кулоҳим эрур.
Жаҳон шоҳлари бандаи фармон менга.
Камина қулидуру бу даврон менга.

Ва сенинг асту насабинг кемачи туркмонларга етар ва бу бизга равшан турур, муҳтожи баён эмас. Гурурни бошингдин чиқоргил. Бу чоққакаким сенинг /вилоятингга таъарруз қилмадук, жиҳати бу эрдиким, эшитур эрдукким, сен фаранг кофирлари била газога машғулсен. Ва агар биз ул сори борсак, мусулмонлар ташвишда бўлурлар ва кофирлар шодмон бўлғайлар. Зинҳор-зинҳорким атоларингнинг тариқаларини сақлагил ва аёғингни ўз ҳаддингдин узотмагил, ўзунга мағрур бўлмагил. Вассалом».

Мактуб тамом бўлгондин сўнг бир жамоат доно кишилар била Йилдирим Боязидқа йибарди. Ва алар барқдек юруб, Рум сори бордилар. Румга етконда мактубни бердилар. Савдойи маҳол қайсари Рум бошида андоқ тушмайдур эрдиким, нома ва насихат билан таскин тобқай. Жавоблар бердиким, барчаси қаззоб ва носавоб эрди ва дедиким, «Муддати турурким, кўнглумда турурким анинг била урушқайбиз. Эмди баҳадд бўлдумким, чериким била анга боргаймен. Ва агар ул бери келмаса, Табриз ва Султониягача боргаймен». Байт:

Кўралики бу чархи нопойдор,
Кими ул ализ айлару, кими хор.

Соҳибқирон Сивос тасхирига таважжух қилғони

Элчиларким, Румга бориб эрдилар, ёниб соҳибқирон хизматида келдилар. Ва Йилдирим Боязид дегон жавоби носавобни арз қилдилар. Ҳазратинг аччиғи келиб тушти. Аллоҳдодбекким, ҳукм билан бориб эрдиким, Шероздин амирзода Пир Муҳаммадни келтургай, бу маҳалда хизматқа келиб, амирзодани банд қилиб келтурди. Ҳукм бўлдиким. «Улуғ девонда амирзода Пир Муҳаммадни келтуруб, йарғу сўрсунлар!» Ани келтуруб сўруб йасоқ тайоғига еткурдилар ва бандини кўтардилар. Ва йамон йўлда тутқучилар Шайхзода Фарид ва Муборак Хожаким, ҳануз бандда эрдилар, йасоққа еткурдилар.

- 2346 Ҳазрат соҳибқирон ҳарамларини Сарой Мулк хоним ва/ Хонзода ва шоҳзодалар ҳарамларини ва шоҳзода Улуғбек, амирзода Умар ва улуғ агосини Аллоҳдодбекнинг уҳдасида қилиб, Мавлоно Қутбуддин била Султонияга йибарди ва ўзи черики билан кучуб йўлга кириб бордилар. Арзирумга етконда тушти. Тахуртан ўтрув келиб соҳибқиронни кўрди. Ва икки кундин сўнг кўч қилиб, Арзинжондин ўтуб, (торих саккиз юз учда муҳаррам бошида (22.08.1400) илгор қилиб), Сивос сори юриди. Йўлда эшиттиким, Йилдирим Боязид ўғлиниким, оти Курашчи турур ва Темуртошким, Румнинг улуғ бекларидин турур ва ўзга беклар била Сивосқа йибариб турур ва соҳибқирондин хабар билиб йана Рум сори қайтиб турур. Бу хабарни соҳибқирон эшитиб, Рум сори мутаважжих бўлди. Ҳукм қилдиким, «Сулаймоншоҳбек ва Жаҳоншоҳбек ва Шайх Нуриддинбек ва Севинчак ва Саййид Хожайи Шайх Али Баҳодур ва Дона Хожа ва ўзга беклар илгор қилиб, аларнинг кейнидин кириб, чобсунлар!» Бу беклар бориб, Қайсарийадин ўтуб, аларни чобтилар ва сонсиз мол олиб қайтиб мансур черикка келиб қўшулдилар ва Сивосга йақин келиб туштилари. Сивос шаҳри асру берк ва томлари барча тошдин эрди. Ва ҳар тош икки қари ва уч қари эрди ва тошнинг қалинлиги бир қари ва қалъанинг томини қалинлиги ўн бир қари ва бийиклиги йигирми қари ва етти дарвозаси бор эрди. Ва ул қалъа Аловуддин Кайқубод Салжуқийнинг⁹⁵⁵ иморатларидин эрди. Ва шимоли сори ва жануби соридаги хандақи асру чуқур эрди, андоққим нағам солса бўлмас эрди. Аммо фарб соридаким, соҳибқирон тушуб эрди, нағам солса бўлур эрди. Ва шаҳар ичида Мустафоким, қайсари Рум соридин анда даруга эрди, тўрт минг кишиси бор эрди, қалъа ичида ўз ишига машғул эрди. Аммо соҳибқирон булордиким, «Нағамчилар ишларига машғул бўлсунлар!» Ва икки тарафдин уруш солдилар. Ўн етти кундин сўнг нағамлар /тамом бўлуб, буржларнинг олтида етиб, йағочлар қўйдилар. Ҳукм бўлдиким: «Нағамларда ўт солсунлар!» Ўт солиб, нағамда қўйгон йағочлар куйуб, қалъанинг буржлари йиқилди. Ва шаҳардаги эл саросима ва ҳайрон бўлуб, йақин бўлдиким, мансур черик шаҳарга киргайлар. Мустафо даруга ажзу зори била чиқиб, सदот ва акибир ва ашроф ва уламоу машойих барча шаҳардин чиқиб ҳазратни кўрдилар. Фармон бўлдиким, «Мусулмонларга амон бериб, моли амоний олсунлар ва насроний ва арманиларни асир қилсунлар!». Йилдирим Боязидқа тааллуқ сипоҳийлар кўбраки арманий эрди. Тўрт минг арманийни черикка улаштурди. Сиёсат учун барчани тирикча чоҳларга солиб тупроқ тўлдурдилар. Ҳукм қилдиким, «Сивос қалъасини бузсунлар!» Бир замонда андоқ қалъани ер била тенг қилдилар.
- 235а

Бу маҳалда ҳазратқа дедиларким, Султон Аҳмад ва Қаро Ҳусуф Бағдоддин қочиб, Рум сори борадурлар. Ҳукм қилдиким, «Мансур черикидин бир жамоат баҳодурлар алар сори бореунлар!» Ҳукм билаи бир жамоат баҳодурлар юруб Султон Аҳмаднинг уруқиға етиб, улуг эгачиси Султон Дилшодни ва хотунини ва қизини асир қилдилар. Узи қочиб Йилдирим Боязидқа борди.

Соҳибқирон Обулистонға⁹⁵⁶ борғони

Ул маҳалдаким, соҳибқирон Сивос қалъасини қамал қилиб ўлтуруб эрди, бир жамоат ўғрилар Обулистондин келиб мансур черикининг отларини ўғирлаб элттилар. Соҳибқироннинг хотири қалъа соридин фориғ бўлди, Обулистон сори муганажжих бўлди. Ва амирзода Шохрух манглай бўлди. Сулаймоншоҳбек ва неча беклар ннҳзода била юридилар. Шаҳзода ва беклар илгор қилиб Обулистонға еттилар. Туркмонлар бу хабарни эшитиб, шаҳардин чиқиб, тоғлар сори ва биёбонлар сори бориб, /сарғашта юруб эрди. Шаҳзодаи шижоатшиғор аларнинг кейнида таъжил билан сурди ва аларға етти. Ва алар жон қўрқунчидин урушқа турдилар. Бир ҳамла билан аларни босиб, кўб киши алардин ўлдурдилар, ва от ва хачир ва тева ва қўй сонсиз олиб, ёниб соҳибқиронға қўшулдилар. Ҳазрат соҳибқирон лутф ва ҳурмат билан туркмонларға киши йибариб, истилолатнома Малатийага йибарди. Ва Мустафонинг ўгликим, аларда даруга эрди, жоҳил ва подонлигиним, туркмонларда бордур ва Рум эли кўброки ўпандоқ турурлар, боргон элчини тутуб, банд қилди. Бу хабар соҳибқиронға келиб, ҳазрат алар сори юриди. Ул бадбахтлар хабар тониб, кечада қочтилар. Ва соҳибқирон Малатийага етиб, ўшул замон ани мусаххар қилди ва гуржилар ва арманиларни асир қилиб, мусулмонларға амон бериб, моли амоний олдилар. Ҳазрат соҳибқирон Жаҳоншоҳбек ва ўзга бекларға ҳукм қилдиким, «Илгор қилиб бореунлар!» Алар илгор қилиб Кохта қалъасигача чобтилар. Ва ҳар ерда эл ва хиншанишини учрадилар ва Малатийадин Кохтагача мусаххар бўлди. Ул вилоятни ташиб, кўб мол била қайтиб ўрдуға келиб туштилар. Соҳибқирон Малатийани тавачи била Қаро Усмон Туркмонға берди ва парвардигор инояти билан оз фурсатда Рум сарҳади ва Шом сарҳади мусаххар бўлди.

Соҳибқирон Шом сори таважжух қилгонининг сабаби

Муншийи қазо бурун рақам урғон эрминким, Шом вилояти баъзи ноқисулақлардин қутулгай. Ва ўзлариға мағрур бўлгонлардин маъзур бўлгай. Соҳибқирон етти юз тўқсон бешда (1393) Бағдодқа келиб фатҳ қилгонда Совадин бир доно кишини Мисрға — Барқуққа йибарди. Ва Барқуқ гоят ақисизлигинин ва Султон Аҳмаднинг ҳаводорлиги /учун ул элчиларни ўлдурди. Ва йана бири улким, чун соҳибқирон Озарбайжон ва Ироқи Арабни мусаххар қилди ва андин Дашти Қипчоқ ва Черкас сори борди, Аталмиш Қавчинниким, Авник қалъасида қўйиб эрди, Қаро Ҳусуф Туркмон келиб анинг била урушиб, қаза тақдиридин Аталмиш Қавчин Қаро Ҳусуфнинг эликиға тушуб эрди. Қаро Ҳусуф ани банд қилиб, сақлаб эрди. Ва йана бу маҳалдаким, соҳибқирон Гардун Гуломни, Малатийа ҳудудидин Фараж қошидаким, Барқуқнинг ўғли эрди ва Барқуқ ўлгондин сўнг бу Фараж Миср ва Шомнинг подшоҳи бўлуб эрди, элчи йибариб эрди хатлар била. Ва хатнинг мазмуни бу эрдиким, «Атонгдин йамон ҳаракатлар кўб воқия бўлди. Бири улким, элчиларимизни ўлдурдиким, ҳаргиз ҳеч подшоҳ бу ишни қилмас ва элчи ўлдурмак раво бўлмас. Ва Аталмиш Қавчинким, бизнинг навкарларимиздин эрди, банд қилиб турур. Анинг иши қиёматқа тушти. Эмди сен керакким ўзунгга ва вилоятингга раҳм қилиб, Аталмиш Қавчинни бизга йибаргайсен. То сен фароғат билан Миср ва Шомда подшоҳлик қилгайсен. Ва агар хилоф қилиб, атонгтеки ишлар қилсанг, ҳар не келса ўзунгдин билгайсен. Ва мусулмонларнинг қони сенинг бўйунгга бўлгуси турур». Элчилар Ҳалабқа еттилар. Аларни анда сақлаб, Фаражқа хабар йибардилар. Фараж бефаржом атосидек амал қилиб, киши йибариб, элчиларни банд қилди. Бу хабар соҳибқиронға етиб, қазаби келиб, ул

вилоятларга озим бўлди. Тақи соҳибқирон келиб Рум сарҳадини олди. Йилдирим Боязид илгари келмай, ҳеч дам урмади⁹⁵⁷. Соҳибқирон Рум сарҳадинин қайтиб, Мисру Шом сори мутаважжих бўлди.

2366 Соҳибқирони гардуналам/ Мисру Шом сори таважжух қилғони

Ҳазрат соҳибқирон чун эшиттиким, Мисру Шом подшоҳи йибаргон элчиларни тутуб банд қилиб турур, ҳазратнинг ачиги келиб, Мисру Шом сори мутаважжих бўлди. Аммо беклар барча юкунуб арз қилдиларким, «Черик неча маҳал сенинг давлатингда Ҳиндустон вилоятига бориб, ул вилоят фатҳ бўлди. Ва андин қайтиб, ҳануз оро топмайдур эдиларким, йана давлат билан отланиб Эронга келиб, Гуржистон вилоятига кириб, ул тақи фатҳ бўлди. Ва ул вилоятда бир кун бир ерда тушуб ором топмадилар. Ва Гуржистондин тақи Рум сори мутаважжих бўлуб, Рум ва Миср сарҳади ҳам мусаххар бўлуб, мунда ҳам черик бир дам оройиш қилмадилар. Эмди Мисру Шом сори мутаважжих бўлубсиз. Бу юруш бағоят мушкил турур. Ва ул элнинг тажаммули ва йароғи оламда машҳур турур. Агар соҳибқирон карам қилиб, черикни бир неча кун ижозат берса, то ўз эвларига бориб неча кун фароғат қилгайлар. Ва андин сўнг тоза йароғ қилиб келсалар, йахшироқ бўлгуси турур ва давлатқа лойиқ иш кўрунур».

Ҳазрат соҳибқирон бекларнинг жавобиға деди: «Бу фатҳ ва нусрат атиёа турурки, ҳазрат Ҳаққдин келур ва черикнинг азимати ва шавкатида ҳеч бад занн йўқ турур. Ва доим кўрубсизким, ҳазрат Ҳаққнинг инояти на ишлар қилиб турур ва қаттиқ ишларни бизга осон қилиб турур ва эмди душманларни забун қилиб турур. Ҳимматни баланд тутмак керак ва кўнгулни худойға бағишламоқ керак, то ҳазрати Аллоҳ ҳар ишда мадакор бўлгай». Барча беклар тилларини дуо билан очиб, дуо дедилар ва Мисру Шом сори бормоққа йакжиҳат бўлдилар. Ва соҳибқироннинг лутфу иноят 237а кўзи черик элига тушуб, барчага иноятлар /қилди. Ва шоҳзодалар ва беклар булак-булак дастур билан йўлга кирдилар.

Биҳишти ва Айнтоб қалъасини фатҳ қилғонлари

Соҳибқироннинг мансур черики Мисру Шом йўлига кирдилар. Фармон бўлдиким: «Амирзода Шоҳрух илғор йўсуни била бир жамоат беклар била илгари бореунлар!» Шоҳзода Шоҳрух илғор бўлуб, Биҳишти қалъасига етиб тушти. Ва соҳибқирон тақи келиб тушти ва қалъа дара ичида эрди ва асру мустаҳкам. Ва ташқари бўлгон элни таладилар. Ва ул қалъа ичида Муқбил отлиқ бир номақбул даруға бор эрди ва гуруридин қалъани беркитиб ўлтурди. Ва ул маҳалдаким, соҳибқирон қалъанинг йақинида келиб, бир баланд ерда чодир тиктуруб ўлтурди, қалъа ичидин манжаниқ тоши отиб, хаймага отти. Соҳибқирон бу жиҳатдин газаби келиб, ҳукм қилдиким, «Қалъа урушининг асбобиға баҳодурлар машғул бўлеунлар!» Черик қалъага келиб, ўртада олиб, урушқа машғул бўлдилар. Йигирми манжаниқ йасадилар. Бир манжаниқни ул манжаниқким, қалъа ичидин соҳибқиронга тош отиб эдилар, анинг ўтрувсиға ўлтурғузуб тош оттилар. Аввал тошким оттилар, соҳибқирон давлатидин ул тош аларнинг манжаниғига тегиб пора-пора қилди.

Бу маҳалда амирзода Рустам Форс черики билан келиб ҳазратни кўруб, йахши пешкашлар бериб, дуолар деди. Соҳибқирон шаҳзодани йахши сўруб кўрушди. Аммо черикнинг баҳодурлари уруш солиб, нағамчилар нағам солиб, ҳисорни томининг тубини ковак солдилар ва манжаниқ тоши билан қалъада рахналар солдилар. Муқбил ул ҳолатни кўруб, қўрқуб, тазарруъ ва ниёз била ҳазратқа арзадошт йибарди ва дедиким, «Қўрқунчдин /чиқаол-мам. Таваққулим ул турурким, бу бандани озод қилиб, қонимдин кечгайлар». Соҳибқирон деди: «Қалъани олгондин сўнг ани озод қилурбиз. Агар бу қалъа эшикидин қубсак, эл ҳаёл қилгайким, қалъани ола олмай қўбтук». 237б Бас, шанба кўни, сафар ойининг еттисида. тарих саккиз юз учда

(27.09.1400) фармон бўлдим, «Нағамларда ўт солсунлар!» Ўт солгондин сўнг буржлар йиқила бошлади. Қалъанинг ичидагилар ул ҳолатни кўруб, қўрқуб, Муқбилга тааллуқ навкарлари ҳар бири бир сори кетти. Ўшул замон содоту қазот ва қалъанинг улўғ арбоблари пешкашлар чиқориб, шаҳзода Шоҳрухни ўзларига шафиъ қилиб арзадошт қилдиларким, «Муқбил бир камина банда турур. Агар лўтфу карамларидин ани амон берсалар, айни марҳамат турур». Соҳибқирон Муқбилнинг гуноҳини шаҳзодага бағишлади ва келганлар барча дуъо деб, ҳисорға қайтиб, хутба ва сикка соҳибқирон отига ўқудилар.

Андин кўчуб Айнтоб⁹⁵⁸ сори мутаважжих бўлди. Ва ул шаҳарнинг қалъаси асру берк эрди ва қалъанинг томи ва тоши оқ тошдин эрди. Ва хандақи бор эрди, йассилиғи ўттуз қари ва чуқурлўғи етмиш қари ва хокрези тошдин эрди. Ул қалъага еттилар, қалъадаги бузурғлар барча қочиб эрди ва бир жамоат раъийат ичида қолиб эрди. Черик анда етконда шаҳарни тобшурдилар ва бу шаҳар ҳам фатҳ бўлди. Ва бу шаҳарда неъмат ва даъват асру кўб эрди. Черик эли барча маъмур бўлдилар.

Соҳибқирон Ҳалаб сори бориб, Ҳалабни фатҳ қилғони

Соҳибқирон Айнтоб ва Биҳишти қалъаларини фатҳ қилди. Бу хабарлар Темуртошқа еттиким, Ҳалабнинг ҳокими эрди. Темуртош воқиъ бўлгон
238a ишни эшитиб, Мисрға киши йибарди. Миср подшоҳи хабардор булўб ҳукм қилдиким, «Шомдаги вилоятларнинг/ ҳокимлари ва дарўғалари Ҳалаб сори мутаважжих бўлсунлар!» Миср ва Шомдин черик келиб Ҳалабга йигилдилар. Барча йароғ ва тажаммул била Шадунким, Дамашқ вилоятида беклар беги эрди, азимат ва тажаммул била Ҳалабга келди. Ҳўмс ва Ҳама ва Антакийя ва Тарабулус ва Набулус ва Баъалбакк ва Канъон ва Ғазза ва Рамла ва Қуддус ва Карак ва Қалъатуррум⁹⁶⁰ барча вилоятлардин беклари ва помдорлари чериклари билан Ҳалаб сори мутаважжих бўлди. Ва оз фурсатда сонсиз черик жамъ бўлди. Назм:

Йигилди Ҳалабда чу беҳадд сипоҳ,
Ки бўлди қаро гардинин меҳру моҳ.
Сипоҳий йигилдики ҳеч сони йўқ,
Барининг йароғи қилич бирла ўқ.

Черик йигилгондин сўнг Темуртошким, беклар беги эрди, беклар билан кенгашиб деди: «Бу ишни саҳл тутса бўлмас, анинг учунким, бу кишиким бизга мутаважжих бўлўб келаду, асру давлатлиқ киши турур. Ва бу чоққача ҳар сориким борғонду, ҳар шаҳардаги қалъалар барчасини мусаххар қилибду. Ва ҳар ким анинг била муҳолифат қилиб турур, албатта анинг эликида зору хор бўлўб турур. Ва оламдаги вилоятларнинг кўбрагини мусаххар қилиб турур. Туркистону Хоразм ва Хуросону Зобулистон ва Ҳиндустону Табаристон ва Ироқайн ва Хузистону Гуржистон ва Озарбайжон ва Диёрбакар — барчани мусаххар қилиб турур. Ва андаги подшоҳларни аз фурсатда мутӣ қилиб, вилоятларини тасарруф қилгон турур. Ва Эрону Турондаги кишиларда маҳол йўқ турурким, анга тааллуқ вилоятларга тик боқа олғай. Менинг хотиримда андоқ келадурким, анинг била сулҳ қилғайбиз ва хутба ва сикка анинг отига ўқуғайбиз. Ва содоту қазот ва уламоу машойихни ўртага солиб эликимиздин келгунча лойиқ пешкашлар ва тансуқот била бир тойифа уламоу машойихни анга ўтрув йиборайимким,
238b бу жиҳатдин у тарафқа етиб/ борғайлар ва бу мамлакат андин саломат қолғай».

Темуртош бу сўзларни деди, баъзи кишилардаким ақл ва фаросат бор эрди, бу андишани йахшилади. Аммо баъзидаким, ақлу фаросат йўқ эрди ва ўзларига мағрур эрдилар, хоссатан, Шадунким, Дамашқ ҳокими эрди ва гурур ва такаббур бошида бор эрди, бу кенгашни қабул қилмай тилини лоф била очиб, каззоб сўзлар деди. Ва айттиким, «Ҳар кимни кўнгли қўрқар, муродидин маҳрум қолур. Ва бизнинг бу мамлакат ўзга мамлакатга ўхшамас. Андаги вилоятларнинг қалъалари балчиқ ва хом кирпучдин⁹⁶¹ турур.

Ва бизнинг қалъалар барча қора тошдин турур. Ва агар бир қалъага келиб урушсалар, бир йил керакким ани мусаххар қилгайлар. Бу не қўрқунч турурким, кўнглунгизда тушуб турур? Ва агар аларнинг уруш асбоби кўб турур, бизнинг қиличларимиз мисрий турур ва ёйларимиз дамашқий ва найзаларимиз арабий ва қалқонларимиз ҳалабий турур. Ва бу мамлакат улуг шаҳарлардин бошқа олтмиш минг маъмур кент турурким, муфассалда турур. Агар ҳар кентдин ўн киши чиқса не миқдор киши йигилгай? Анча киши жамъ бўлғайким, оламда сифмағай».

Алқисса, мундоқ лофлар урди. Ҳар нечаким, Темуртош ва ўзга доно кишилар муболага қилдилар, ҳеч ерга етмади ва урушқа муттафиқ бўлдилар.

Ва бу тарафдин соҳибқирон Айнтобдин кўчуб, оҳиста-оҳиста келур эрди ва ҳар кун йарим йағоч йўл бориб тушар эрди. Ва ҳар ердаким тушар эрди, хандақ қазиб, хандақнинг йақосида туралардин қўргондек йасаб ўлтурур эрди. Соҳибқироннинг секин келгани жиҳатидин душманларнинг кўнгулларида кечтиким, «Қўрқуб тез кела олмас, ва аларда анча қувват йўқ турурким илгари келгайлар». Бу жиҳатдин далер бўлдилар ва шаҳардин чиқиб, хайма ва ҳиргоҳ уруб ўлтурдилар.

239а

/Панжшанба кун, рабиъ ал аввал ойининг тўққузид, Лу йилда (28.10.1400) Ҳалабқа йақин келиб тушти. Амирзода Султон Ҳусайн бир неча хосса навкарлари била душманларнинг қаровулига етти. Бовужуд улким, душман қаровули асру гўлба эрди, андиша қилмай аларга чобти. Ва ул ҳамлада бир отлични найза билан тушурди ва ани боғлаб маъракадин чиқарди. Ва навкарлари тақи икки кишини тушурдилар. Ва черикнинг ўзгалари ул мардоналиқни кўруб қочтилар. Анинг учунким, ҳаргиз мундоқ уруш кўрмагон эрдилар.

Ва ўшул кун амирзода Або Бакр олтмиш киши билан илгари бориб душманнинг қалин кишисига йўлуқуб уруштилар, ва асру йахши урушуб, қайтиб ўрдуға ёниб келди. Тонгласи мансур черикидин баъзи баҳодурлар отланиб, душман муқобиласида бориб турдилар. Ва душман соридин бир киши илгари келмади. Ул кун ахшомгача туруб турдилар. Ҳеч киши аёдодин тебранмас жиҳатидин ёниб туштилар.

Учунчи кун соҳибқирон фармонладиким, «Черик дастури била ўнг қўл ва сўл қўлни тартиб бериб, йасол била отлансунлар!» Унг қўлда амирзода Мироншоҳ ва амирзода Шоҳруҳ ва беклардин Сулаймоншоҳбек ва Шоҳ Маликбек турдилар. Ва сўл қўлда Султон Маҳмудхон ва Жаҳоншоҳбек ва ўзга беклар турдилар. Ва гўлда ҳазрат соҳибқирон турди. Сурон солиб ва наққораю нафирлар чолиб, олам ичида зилзила тушти. Амирзода Або Бакр ўнг қўлдин чопиб, ўзини душманларга уруб, йахши ишлар қилди. Ва сўл қўлдин Султон Ҳусайн ва Жаҳоншоҳбек чопиб, душманни бир-бир қилдилар. Ва гўлдаги баҳодурлар ҳам баҳодурлуқ кўрсаттилар. Шадун ва Темуртош мундоқ ишларни кўруб ҳайрон бўлуб, бот туrolмай, шаҳар сори қочтилар. Ва душман черики ул саҳрода паришон бўлуб, кубраги

239б

Дамашқ/ сори қочиб борди. Мансур черики аларнинг кейнида бориб кўб кишини тушурдилар ва баъзини ўлдурдилар ва баъзини от-йароғини олиб қўябердилар. Андоқ черикдин бир киши чиқиб Дамашққа хабар элтти. Ўзга черик эли барча эликка тушуб асир бўлдилар. Ҳалаб черики қочиб шаҳарга кирдилар. Мансур черики аларнинг кейнида чопиб, ҳар кимгаким етар эрди, чопар эрдилар. Анча киши хандақ ичида туштиким, хандақ тўлди ва кўб киши анда ўлди. Ва йўлда ҳам анча киши ўлуб ётиб эрдиким, отличлар ўлук устида юрур эрди. Ва баҳодурлардин бир жамоат киши шаҳарнинг тасхирига юридилар. Ва ўшул шанба кун, рабиъ ал аввал ойининг ўн бирида, торих саккиз юз учда (30.10.1400) Ҳалабнинг шаҳрини фатҳ қилдилар.

Ҳалабнинг қалъасини урушуб фатҳ қилгонлари

Шадун ва Темуртош мансур черикидин қочиб қалъага кирдилар. Ва ул қалъа эмас эрди, балким бир тоғи эрди. Ва хандақини андоқ қазиб эрдиларким, сувға етиб эрди. Ва хокреэдин хандақгача юз қари бор эрди ва

андоқ эрдиким, йайоғ анда чиқа олмас эрди. Бас, Шадун ва Темуртош қалъага эътимод қилиб, йана муҳолифат қилдилар. Ва буржу боруни мазбур қилиб урушқа машғул бўдилар. Нафт ва раъд андозлар⁹⁶² ҳар соридин ишларига машғул бўдилар.

240a Соҳибқирон шаҳарга кириб қалъанинг муқобиласида тушти. Ҳукм эттиким, «Черик хандакқа йақин тушсунлар!». Ва нағамчилар ишларига машғул бўлуб, ҳар ерда нағамлар солиб, қалъанинг тўрт ёнини гори пилдек қилдилар⁹⁶³. Қалъа ичидаги баҳодурлардин беш киши иттифоқ қилиб дарвозадин чиқиб, нағамчилар сори келдилар. Ва мансур черикнинг баҳодурлариким нағамчилар қошида туруб эрдилар, нағамдин чиқиб ул беш кишини ўқ зарби билан адам сори йибардилар⁹⁶⁴. Қалъа эли мунӣ кўруб барча қўрқтилар. /Андин сўнг ўзга ҳеч киши қалъадин чиқмади.

Соҳибқирон қалъа элига раҳми келиб, бировни аларга йибарди. Сўзи буким, «Бизнинг ишимиз черик билан ва азимат ва ҳашамат била эрмас. Балким ҳазрати Ҳаққ таборак ва таолодин турур. Қалъа ва тоғ ва дарё бизнинг қошимизда саҳл турур. Энди сизлар бу қалъага мағрур бўлмангиз ва чандин ҳазор мусулмонларнинг қониға кирмангиз. Барча тобеъ бўлуб, чиқиб келингләр. Йўқ эрса мусулмонларнинг қони бўйнуңгузга бўлур ва аҳлу аёлингиз асир бўлғуси турур». Қалъа эли мунӣ эшитиб билдиларким, ҳеч чора йўқ турур. Заруратдин Шадун ва Темуртош содот ва қазот билан мамлакат калидини ва ҳазина калидларини олиб, дарвоза калидини очиб чиқдилар. Ва ниёзу тазарруъ билан соҳибқирон қошига келдилар. Ҳукм бўлдиким, «Шадун билан Темуртош бўлгон навкарларини тутуб банд қилсунлар!». Ва қалъанинг баъзи буржу борасини буздилар. Андин сўнг соҳибқирон Мисрға — Барқуқ ўғлига киши йибардиким, «Шадун ва Темуртошни тутуб банд қилибмиз ва Ҳалаб шаҳри мусаххар бўлди. Агар Аталмишни⁹⁶⁵ бизга йибарсанг, биз ҳам буларни сенга йибарурбиз. Аталмишни бизга тез йибаргил!»

Андин сўнг соҳибқирон тафарруж учун Ҳалаб қалъасига кириб, икки кун турди, (сўнг) қалъадин чиқти. Жаҳоншоҳбекни қалъага йибардиким, забт қилгай: қалъа ичи тўла мол эрди ва бурунги подшоҳларнинг моли анда кўб эрди. Анча мол туштиким, ниҳоятӣ йўқ эрди. Барча черик анда хушвақт бўлдилар.

2406 Соҳибқирон андин тушкон молни ва ўғруқни Ҳалаб қалъасида қўйуб, Саййид Иззуддин ва Малик Ҳазоргирий ва Шоҳшоҳонким, Сейистон ҳокими эрди ва Муса Тўй Буға ва Султон Маҳмуд ва Баён Темур Оқ Буға ўғли ва Султон /Малик ва Мурод Қавчин ва Пойандайи Чехра ва Шайх Умар Тавачи — буларни ўғруқда муҳофизат учун қўйди. Ва ўн беш кун анда туруб, отланиб Шомға тааллуқ ўзга вилоятларга мутаважжих бўлуб юриди.

Ҳама шаҳрини ва Ҳўмс қалъасини фатҳ қилгонининг зикри

Ҳазрат соҳибқирон, ул маҳалдаким, Ҳалабда йақин ўлтуруб эрди, амирзода Пир Муҳаммад Маршайх ва амирзода Або Бакр ва амир Сулаймоншоҳ ва Севинчакбек ва ўзга бекларни Ҳама сори илгор йибарди. Алар анда бориб соҳибқирон давлатидин ташқаридаги шаҳарни олдилар. Аммо ичкаридаги қалъаси асру берк эрди, ани ололмай ўлтурдилар. Аммо чун соҳибқирон Ҳалаб ишидин фориг бўлуб Ҳама сори мутаважжих бўлди, йўлда уч-тўрт қалъани фатҳ қилди ва Ҳамага етиб тушти. Қалъадаги эшиттиларким, соҳибқирон ўзи давлат ва саодат била келди — тазарруъ ва ниёз йўлидин кириб, пешкашлар чиқориб, шаҳзодаларни ўртада солиб, соҳибқиронни кўрдилар. Ҳазрат аларнинг ёзуқларидин кечиб, аларни шаҳзодаларга бағишлади. Ва йигирми кун ул ерда таваққуф этиб ўлтурдиким, черик элининг отлари осойиш қилгай. Ҳазрат анда ўлтургонда шаҳзодалар била беклар иттифоқ қилиб, барча кўрунушқа келиб ўлтуруб арз қилдиларким, «Икки йил бўлдиким бизинг черикимиз отдин тушмай, кеча-кундуз юруб турурлар. Ва душманларнинг отлари семиз ва ўзлари осуда турурлар. Агар маслаҳат бўлса, бу қиш Тарабулус дарёсининг йақосида қишласак, то черик осойиш қилгай ва от-улоғлари ўзига келгай. Аввал баҳорда душман

241a сори мутаважжих бўлсак йахшироқ кўрунур», деб арза қилдилар. Соҳибқирон бу сўзга ҳеч илтифот қилмай Ҳўме сори таважжух қилди. /Беклардин бир улуг бек илгари бориб Ҳўмега етиб, ул элга насихат қилди. Ва ҳазратнинг лутфу шафқатидин аларга умидвор қилиб, барча шодмон бўлдилар. Чун соҳибқирон Ҳўмега етиб тушти, шаҳар эли барча мутиъ бўлуб, пешкашлар билан чиқиб ҳазратни кўрдилар ва кўб ипоят ва лутфи бени-хоят кўрдилар. Ва Али Акбарни анда даруга қўйди.

Соҳибқирон Баъалбакк шаҳрини фатҳ қилғони

Соҳибқирон Ҳўме қалъасидин мансур черики билан Баъалбакк шаҳрига мутаважжих бўлди. Ва бир манзил юруб, бир тузлақда келиб тушти. Ва анда ҳукм бўлдим, «Мансур черикдин бир жамоат киши Сайда ва Байрут сори борсунлар!» Черикдин бир жамоат баҳодурлар отланиб, ул сори юридилар. Ва соҳибқирон ўзи давлат ва саодат билан Баъалбакка етиб тушти. Ба ул шаҳарни кўруб, таъажжубқа қолдилар. Анинг учунким ул қалъа тамом тошдин эрди ва асру улуг тошлардин йасаб эрдилар. Ва ҳар буржида тошларким қўйиб (эрдилар); узунлиғи йигирми саккиз қари эрди ва йассилиғи ўн олти қари ва қалинлиғи етти қари⁹⁶⁶. Ва Баъалбакк анинг учун дер эдиларким, ул бу оламда бир ажойиб ўзгача эрди. Ва эл ичида андоқ машҳур турурким, ани Сулаймон пайғамбар йасаб турур (дерлар). Валлоху аълам. Ва мундоқ қалъа соҳибқирон давлатидин ҳеч танивин ва заҳмат кўрмай мусаххар бўлди. Ва анда анча ғалла ва неъмат бор эрдиким, черикда кўб рафоҳият бўлди. Ул ернинг неъмат ва даъватидин барча ҳузур қилди ва хотирлари тилаганча озук кўтардилар.

Андин ҳазрат соҳибқирон Шайх Нурйиддин ва Севинчакбек ва Шоҳ Маликбекнинг уттуз минг киши билан Дамашқ сори йибарди.

2416 Соҳибқирони саодатнишон Дамашқ сори мутаважжих /бўлғони

Баъалбакк тоғқа йақин эрди ва ул маҳалда қиш кириб, ҳаво совуқ бўлуб эрди ва қору йамғур келур эрди. Соҳибқирон анда турмай, йакшанба кунни, жумада ал-аввал ойининг учини (22.12.1400) (Қуеш) жадийда (олтинчи даражада киргонда) андин кўчуб, Нуҳ набий алайҳиссалоту вассалом зиёратиға бориб тушти. Зиёрати саодатиға мушарраф бўлуб, Дамашқ сори мутаважжих бўлди. Ул ерда жамоатиким, Сайда ва Байрутқа бориб эрдилар, ул ерларни чониб, музаффар ва мансур қайтиб қелдилар. Ва Шомдағи беклар Миср подшоҳикаким, оти Фараж эрди ва Барқуқнинг ўғли эрди, Барқуқ ўлуб ул тахтда ўлтуруб эрди, соҳибқирондин хабарлар анга йибардиларким, «Мунга Темурбек келиб фалон қалъа ва фалон паҳарни олди. Эмди Дамашққа мутаважжих бўлуб турур. Эмди агар сенга Дамашқ кераклик турур, фикрини қилғил». Фараж Мисрдағи черикни йиғиштуруб, азиат ва шавкат билан Дамашқ сори мутаважжих бўлди. Назм:

Равон чун ки бўлди шоҳи Мисру Шом,
Ки тортқай йаағилардин интиқом.

Сипоҳий йиғиштурди, бас, бешумор,
Бу умид илаким, қилай қору зор.

Бас, Дамашққа етиб, шаҳарга кириб, мазбут қилиб ўлтурди. Анда ўлтургонда кўнглида бир фикри тушуб, бир ҳаромзодани дарвешлартек суратини татбир бериб ва йана бир жоҳил фидойини анинг билан қўшуб, ҳар бирига бир заҳаролуд ханжар бериб соҳибқиронга йибардиким, «Агар фурсат топсангиз иш қилғайсиз». Ул ҳаромзодалар Дамашқдин чиқиб, соҳибқирон Дамашққа йақин етконда келиб кўрунуш қилиб, кўб илтифот тобтилар ва ҳазрат қошида кеча-кундуз мулозиматда эрдилар. Бовужуд улким, неча қатла фурсат тобтилар, аммо ҳазрати Ҳаққ ул соҳибқироннинг ҳофизини ва

242a носири эрди, ҳеч иш қила олмадилар. Ва Хожа /Масъуд Семнонийким,

ҳазратнинг улуг девони эрди, ул бадбахтларнинг макридин хабар топиб, аларни туттилар. Аларни тутуб қовладилар, заҳаролуд ханжарлари зоҳир бўлди, этукларидин чиқти. Алардин сўрдилар воқияни, тамом шарҳ қилдилар. Соҳибқирон ҳазрат Ҳаққа шукр деб, фақир у мискинга қуб садақалар берди. Андин сўнг соҳибқирон деди: «Агарчи элчиға ўлум йўқ турур. Аммо бу ҳарамзодаким, ўзини дарвешлартек йасаб, дарвешларни бадном қилди, ани ўлдурмак керак!» Буюрдиким, ўшул заҳаролуд ханжар била ўлдуруб, мурдор жасадини ибрат учун куйдурдилар. Ва йана бирини қулоқ ва бурнини кесиб, Миср ҳокимиға йибардилар. Ерлиғ бўлдиким, «Мутафариқ бўлгон черик барча жамъ бўлсунлар!» Ва ўзи давлат ва саодат била отланиб Дамашқ сори мутаважжих бўлди. Ва бир нуштаға еттиларким, ани Қарақба дерлар, анга келиб тушти. Ва эҳтиёт учун хандақ қаздурди. Соҳибқирон нушта устиға қилиб, йироқдин шаҳарни мулоҳиза қилди ва ҳукм қилдиким, «Қаровуллар бориб хабар келтурсунлар!» Севинчакбек қаровуллар била мутобиъат қилди. Сайин Темур Баҳодур ва Дона Хожаи Аначи ўгли ва Тўкал Бавурчи ва Олтун Бахший ва Тўкал Тамука Қавчин ўгли — булар барчаси қаровул билан илгари бориб, душманнинг қаровулиға учраб уруштиллар. Унг қўл соридин Саййид Хожаи Шайх Али баҳодур ва сўл қўлдин амирзода Рустам чоғиб қўб йахши ишлар қилдилар. Шом қаровуллари машриқ синоҳидин қочиб кеттилар. Мансур черики алардин қўб киши тушурди. Алардин нечани тирик тутуб, соҳибқирон қошиға келтурдилар. Анда Шадун била бир жамоат кишиниким, Ҳалабдин келтуруб эрдилар, 2426 барчани ўлдурдилар. Аммо бу кечада фалак шайбда кўрсатти⁹⁶⁷ Амирзода Султон Ҳусайннинг кўнгли Жаҳоншоҳбекдин қолиб, хотир мулузлуқ бўлуб, бир жамоат муфсид тожиклар била иттифоқ қилиб, юзини давлатдин қайтариб қочиб, Дамашқ шаҳриға кирди⁹⁶⁸. Шомийларға ул ҳолатдин шодмонлиғ пайдо бўлуб, шаҳзодани юз тажаммул билан шаҳарға кийурдилар. Подшоҳ Фараж анинг келгонидин фараҳ қилиб, ўзига нусрат ва давлат билиб, шаҳзодани қўб иззат қилди. Амирзода Султон Ҳусайннинг навкарлари Барот Хожа ва Адук амир Шоҳ Маликка бу ҳолатдин хабардор қилдилар. Шоҳ Маликбек бу воқеани соҳибқиронға арз қилди. Кун чиққонда мансур черик кўчуб, Дамашқнинг қибласи сориким, Миср ва Канъон йўли турурким, кенг ер эрди, бир йағоч йўл йуруб туштилар. Ҳукм бўлдиким, «Черик теграсида тошдин киши бўйидин баландроқ томи қўпорсунлар», ва хандақ қазиб ўлтурдилар. Тумонлардин ва ҳазоралардин киши чиқариб, жангдовуллуққа муқаррар қилди, то кеча черикдин воқиф бўлғайлар. Ҳазрат соҳибқирон икки кундин сўнг Бўрон Подшоҳни Миср подшоҳиға элчиликка йибарди. Сўзи буким, «Бизнинг тажаммул ва сабримизни ишларда билдингиз. Ва неча қатла Аталмишни тиладук, йибармадингиз. Ва андак иш учун анча таъаллул қилдингизким, бизга вожиб бўлдиким, бу вилоят сори келгайбиз. Бу жиҳатдин қўб хароблиқ вилоятларингизға бўлди. Эмди Аталмишни бизга йибаринг, то қолгон вилоятларингиз амонда бўлғай. Хутба ва сикка бизнинг отимизға ўқунглар. Ва агар мундоқ қилмасангиз, вилоятингизда ҳеч ер ободон қолмағуси турур!» Элчи аларға бориб, анга қўб таъзим қилдилар ва аларнинг ичида раъд ва милтиқ отқувчилари қўб эрди. Аларни келтуруб элчиға кўрсаттилар. Ва элчиға (йана) ўзга қўб нималар 243а бериб ёндурдилар. Ва бир жамоат улуг кишиларини йибариб дедиким, / «Соҳибқиронға арз қилингким, беш кундин сўнг Аталмишни йибарабиз, то ул ҳазрат гуноҳимиздин кечгай. Ва мундин нари хизматда тақсир қилмағайбиз». Соҳибқиронға келиб сўзларини арз қилгондин сўнг келгон элчиларға тўнлар кийдуруб, сийлаб йибарди. Ва мамлакат эли ул сўзғи сўзидин асру шодмон бўлдилар.

Ҳазрат соҳибқирон Миср подшоҳи билан урушуб, зафар тобқонлари

Нусратшиғор черики ўшул юртда ўн кун таваққуф қилиб ўлтурди. Анда от-улоғларға ўт қолмади. Фармон бўлдиким, «Юртчилар юруб ўтлог ер пайдо қилсунлар, то анда кўчуб борғайбиз!». Юртчилар юруб Гута⁹⁶⁹ ўтлогиким, Шомнинг шарқи сори тутур, бориб ул ерни кўруб, келиб арзадошт

2436

қилдилар. Ҳукм бўлдики, «Черик андин кўчуб юрусунлар!» Ўрду кўчуб Гута сори мутаважжих бўлди. Дамашқ эли нодонлигинин хаёл қилдилар-ким, ўрду ёниб борадур. Ва азалда ҳам мундоқ муқаррар бўлгон эрмишким, Дамашққа ташвиши теккай. Хаёли фосид қилиб, шаҳардин чиқиб Дамашқ саҳросини туттилар ва йайоқу отлиқдин ер юзи тўлди. Қаровуллар ул ҳолатдин хабардор бўлуб, келиб соҳибқиронга арз қилдилар. Ҳукм қилди-ким, «Черик тушуб ўзларига тошдин паноҳи қилгайлар!» Филҳол, черик тушуб бир томи тошдин қўпордилар. Ва соҳибқирон эллик киши билан бир тена устига чиқиб, бурунги одати билан икки рақъат намоз ўқуб, юзини туфроққа суртуб, ҳазрати Парвардигордин фатҳ ва нусрат тилади. Ва андин отланиб, наққора ва нафирларини чалдуруб сурон солдилар. Унг қўл черики, Шом черикиким, илгари келиб эрди, ҳамла қилдилар. Соҳибқирон

Икки соридин чопди икки сипоҳ,
Бариси диловар ва бари кийнахоҳ.
Тушар эрди ерга сари саркашон,
Чу йафроққа тушкай боду хазон.

Унг қўлда Султон Маҳмудхон ва амирзода Халил Султон ва амир Жаҳоншоҳ ва Ғиёсуддин Тархон ва амир Тўкал Ёдгор Барлос ва Шайх Арислон ва Туглуқ Хожа Барлос ва Пир Али Сулдуз ва ўзга тумон ва ҳазора беклари зафарпаноҳ сипоҳи била сурон солиб урушқа кирдилар.

Севинчакбек ва Шоҳ Маликбек ва Саййид Хожайи Шайх Али Баҳодур қўл ҳировули бўлуб ва қўшун бекларидин Сайин Темур ва Мўҳаммад Озод ва Тўкал Бавурчи ва Дарё ва ўзга баҳодурлар барча майдон ичида кириб ишлар кўрсаттилар.

Ва андоқ сурон ва гавго қўбтиким, хаёл қилур эрдиларким, қиёмат куни ошкор бўлди. Байт:

Чиқарти йана кавс бонгу хурўш,
Муҳит била урди бир йўла жўш.

Оқибат ферузлуқ субҳи матлаъдин мансур черикига юз кўрсатиб, Шом сипоҳини қочурдилар. Ва нусратшиёор черики андоқ қалин черикни суруб, иморатлари ичида кийурдилар. Ва қўб киши йайоғ ва отлиқдин қилич зарби била ўлдурдилар. Ва бу воқита торих саккиз юз учда, Лу йилда, сешанба куни, жумада ал-аввал ойининг ўн тўққузида (05.01.1401) воқия бўлди. Ва бу урушда Султон Ҳусайнким, ҳазратдин қочиб иномийларга бориб эрди, амирзода Мироншоҳ ва амирзода Шоҳрухнунг муқобилаларига тушуб, Тўпалоқ Қавчин Султон Ҳусайннинг жиловидин тутуб Шоҳрух мирзога келтурди. Ўзи бориб соҳибқиронга хабар қилди. Ҳукм бўлдики, «Ани банд қилсунлар!» Неча кундин сўнг шоҳзода Шоҳрух гуноҳини тилаб, йасоқ таёқи уруб қўйдилар. Аммо соҳибқирон қошига кирмас эрди.

Дамашқдин Миср подшоҳи Фараж чиқиб чобқони

244a

Тонгласи нусратшиёор черики андин кўчуб, андак йўл юруб, бир тена этагига келиб туштилар. Ул кеча анда туруб, тонгласи фирмон бўлдики, «Черик мукамал бўлуб, йасол тортиб, жирга билан шаҳар сори /юрусунлар!» Ва черикнинг олдида пилларни йасаб, ҳар бири бир гоғдек, юрур эрди. Ва черикнинг йасоли уч-тўрт йағоч йўлни тутуб, юз салобат била шаҳарга йақин келдилар. Шаҳар эликим, бу йароқ ва тажаммулни кўрдилар, барча жонларидин умид мунқатиъ қилдилар. Ва билмас эрдиларким, мансур черики мунча киши бор эрмиш. Шаҳарга йақин бир чуқур ариқга келиб туштиким, ул ариқ черикка хандақтеск бўлди. Андин сўнг ҳукм бўлдики, «Отлиқлар аригдин ўтуб, душман муқобиласида бориб, саф тортиб турсунлар!» Йигитлар ва баҳодурлар ариқдин нари ўтуб, саф тор-

тиб турдилар. Шаҳардаги сипоҳий ва йайоғи агарчи қўб эрди, аммо қўрқунчдин ҳадлари йўқ эрдиким, илгари келгайлар. Миср ҳокими улут беклари била мисли Наврўз Ҳофизий ва Йашбек ва Шадун Тоз ва Шайх-ий Хосакий ва бир жамоат муқарриб ва хоссалари била кенгаштиким, мундоқ қаттиқ воқеада, нима ишламоқ керак? Батъи дедилар, «Агарчи бизга кўз тегиб элимиз қирилди. Аммо шаҳарда эл қўб турур. Ва қалъамиз берк турур. Не ғам сгайбиз?» Ва батъилар дедиларким, «Биз андоқ маҳалдаким, алар кучуб борур эрдилар, мунча черик ва йароғимиз била ҳеч иш қила олмадук. Эмди худ алар била не иш қилгайбиз? Маслаҳат бу турурким, шаҳардин чиқиб, Мисрға кетиб боргайбиз. Ва шаҳарда эл қалин турур, ўз жонлари учун уруш қилиб шаҳарни сақларлар. Бари бизлар бу балодин қутулгайбиз».

Барчага бу сўз маъқул тушуб, Миср подшоҳи Фараж пешкашлар била соҳибқиронга киши йибарди. Сўзи буким, «Ул беадаблиқким туну кун воқит бўлди, шаҳардин бир жамоат автошидин ва ғавғойи оммдин воқит бўлди. Биз ўшул арз қилгон аҳд биландурбиз. Агар черик букун урушни муваффақ қилиб, саломатлиқ билап юртларига тушсалар, тонгласи ҳар неким фармон 2446 бўлса /ўшандоқ қилурбиз».

Элчи соҳибқирон қошига келиб сўзларини арзадошт қилди. Ўшул замон фармон бўлдим, «Черик ёниб келсун!» Мансур черики ёниб, юрт ва манзилларига келиб туштилар. Миср шоҳи бўлгон беклари била йарим кечада, жумъа кечасида шаҳардин чиқиб қочтилар ва Миср сори бордилар. Чақмоқ отлиқ биров алардин қочиб амирзода Шоҳрух қошида келиб воқияни арз қилди. Шаҳзодаи жувонбахт ани ҳазрати аъло қошида йибарди. Ҳазрат мунӣ эшитиб фармон бўлдим, «Амирзода Або Бакр ва Жаҳоншоҳбек сўл қўлдип шаҳарга йақин бориб тушсунлар, то киши шаҳардин чиқаолмағай. Ва улут беклардин Севинчак ва Шайх Нуриддин ва Шоҳ Малик ва Аллоҳдод ва Бурундуқ ва Жаҳоншоҳ ва Али Султон ва ўзга беклар қочқонларнинг кейнидин борсунлар!» Булар бориб қўбракини тутуб ўлдурдилар ва от ва хачир ва тева — ҳар неким бор эрди, барчани ташлаб жонларини олиб қочтилар. Тонг отқонда соҳибқирони саодатнишон ҳукм қилдиким, «Шаҳарнинг теграсидаги эл-аймоқ ва кент-кечакларини чобсунлар!» Ўзи отланиб, боғистонлардин ўтуб, шаҳарни ўртада олиб тушти. (Ва соҳибқироннинг ўзи Қасри Аблақким, қалъанинг ўтрусеида турур, тушти. Ва шаҳзодалар ва черик шаҳар теграсидаги иморатлар ичида туштилар ва ташқарида бўлгон маҳаллотни олдилар. Ва сонсиз мол, от ва йароғ, жайбау жўш ва рахту қумош эликка тушти.

Ҳазрат соҳибқирон сидқу эътиқодидин Умм Салима ва Умм Ҳабиба ризвон Аллоҳи таоло мазорларига тавофга бориб, тавоф қилдиким, булар ҳазрат Рисолат салл Аллоҳу алайҳи васалламнинг ҳарамлари эрди. Ва 245а Билол Ҳабашийнинг мазори анда эрди, ани ҳам тавоф қилди. Қайтиб давлат ва саодат била ўрдуға тушти. Аммо Дамашқдин содот /ва қазот ва машойих ва сулаҳо дарвозани очиб, итоат била чиқтилар ва пешкашлар тортиб, моли амоний қабул қилдилар. Ва ҳукм бўлдим, «Мол олгани муҳассиллар таъин қилсунлар!» Бас, Шайх Нуриддин ва Шоҳ Малик ва Аллоҳдод ва битикчилардин Хожа Масъуд ва Жалол ал-Ислом шаҳарга кирди ва ҳукм билан саккиз дарвозани ганч ва кирнуч била қўпордилар. Ва Боб ал-Фародисни очиб қуйдилар. Ва беклар ва нависандалар анда ўлтуруб, мол забтига машғул бўлдилар. Ва жумъа кунӣ масжиди Умаййада хутба ўқудилар.

Дамашқнинг аркини фатҳ қилғони сўзи

Бовужуд улким, шаҳарнинг мундоқ ҳоли бўлди, Диздор кутвол бир жамоат жундийларким анда эрдилар, ҳаёл қилдиларким, «Қалъамиз мустаҳкам ер турур». Ва бу ботил ҳаёл била ва қалъанинг берклигига гурра бўлуб, муҳолифат зоҳир қилдилар. Ва дарвоқит андоқ берк қалъа оламда йўқ эрди ва ичида захираси қўб эрди. Баҳодурлар аларнинг муҳолифатидин воқиф бўлуб, қалъа сори юруб, урушабошладилар. Ва раъд ва тош зарбидин кишига мажол йўқ эрдиким, илгари боргай. Ҳукм бўлдим, «Шаҳзодалар ва беклар барча юруб, қалъа ишига машғул бўлсунлар!». Ва нағамчилар нағам солуб хандақдаги сувни чиқордилар ва мўлжор йасаб, ишларига

машғул бўлдилар. Бу маҳалла ҳукм бўлдим, «Шоҳзодалардин Шоҳрух мирзо ва Мироншоҳ мирзо ва беклардин Сулаймоншоҳбек ва Жаҳоншоҳбек ва ўзга беклар қишлоқни Канъонда солесунлар!» Ва алар ҳукм била Канъон сори юридилар.

2456 Аммо нағамчилар қалъа тубида нағам солиб, жаҳд била иш қилур эрдилар. Буржу бора тубини ковлаб, йағочлар остида кийуруб, маҳкам қилдилар. Ва барчадин Буржи Тоҳирким, барча буржлардин баландроқ эрди ва Алтун Бахши анда туруб ишлар эрди, иши тайёр бўлди. Ҳукм бўлдим, «Нағамларда ўт қўйсунлар!»/ Ул буржда ўт қўйиб, йағочлари қўйиб, бурж йиқилди ва улуг йўл бўлди. Баҳодурлар қалқонлар бошларига тутуб юридиларким, шаҳарга киргайлар. Қалъанинг йана бир ери йиқилиб, Хуросон ва Сейистон ва ўзга виоятлардин стмиш-сексон киши том устида қолдилар. Ва баҳодурларким қалъа сори юрур эрдилар, ани кўруб турдилар. Қалъадаги кишилар ул йиқилгон ерни қўпордилар. Аммо асру қўб қўрқуб эдилар ва қўрқунчдин чиқаолмайдур эдилар, йана ҳукм бўлдим, «Ўзга томларга ўт қўйсунлар!» Ўт қўйиб, қалъанинг йана бир буржи тушти. Диздор кутволким, қалъанинг улуги эрди, заруратдин дарвозани очиб чиқти ва хазинанинг калитларини топшурди. Ва Диздор кутволни йасоққа еткурдилар. ва сонсиз мол олдилар. Ва бу қалъа ичида анборлар бор эрдиким, анбори ҳарамайн маҳсулидин ҳосил бўлуб эрди. Ҳукм бўлдим, «Ҳеч киши ул анборларга музоҳим бўлмағай. Чунончи тавачилардин Сарой Мулк отлиқ ўн анбордин юз ботмон шаръий тоши била арпа олиб эрди, ани ётқузуб, олдини ва кетини таёқ урдурди ва баҳосини ҳавола қилиб олди ва ҳарамайн ходимларига берди. Ва анборларни аларга тобшуруб, қўб сийлаб, Қуддус сори йибарди. Ва жандийларким, барчалари қул эрдилар, қўбраки черкасдин, ҳабаший ва занги қулларни қалъадин чиқориб шаҳзодаларга улаштурди. Ва шаҳардаги ҳунаромандларни асир қилиб, уй-эли била шаҳардин чиқориб Самарқанда йибарди. Ва табиблардин Мавлоно Жамолиддин ва Мавлоно Сулаймонни кўчлари била Самарқанда йибарди.

246а Бу маҳалда соҳибқирон Қасри Аблақдин Бутжосбекким, Шом вилоятининг улуг бекларидин эрди, эвига тушти. Ва ул ерда бир иморат бор эрдиким, асру зебо ва латиф. Ҳазрат ул иморатни кўруб муборак кўнглида туштиким, мундоқ/ зебо шаҳар ва иморатларким, бу йил солиб турур, ҳеч қайсининг кўнглида кечмай турурким, ҳазратнинг кўнгли хуррамлари бу вилоятда ёниб турурлар. Анда бир иморати солғайким, ҳеч ким бундай иморат солмагондурлар, ажиб ва мурувват ҳиммат эликини бермишлар. Соҳибқирон буюрдиким, у ердаки икки мазор устида икки гунбад солгайлар. Ва бу ишнинг ихтимоми учун амирзода Або Бакр ва амирзода Халил Султон ва беклардин Шайх Нуриддин ва Али Султон ва Мангли Хожа барчани қўйиб, йигирми беш кунда икки олий гунбад оқ тошдин солдилар.

Ва ул вилоятда соҳибқирон отига тангалар уруб келтурдилар: юз мисқоллиқ ва эллик мисқоллиқ ва ўн мисқоллиқ тангалар урдилар. Ва черик ичида кумиш анча эрдиким, ҳеч сони йўқ эрди. Ҳукм бўлдим, «Эрону Туронга фатҳномалар битиб йибарсунлар!» Балоғатшиёр муншийлар эликларида қалам олиб, шакар сўзлари била қағозларни тўлдуруб ҳар сори йибардилар. Ва элчилар елдек вилоятларга фатҳ ва давлатдин хабар элтдилар. Ва тангалардинким, Шом вилоятида ҳазратнинг отига уруб эрдилар, ҳарамларига ва ўғлон-ушоқларига — Эрону Туронга йибарди.

246б Соҳибқирон Хожа Ҳасанни йибардиким, «Амирзода Мироншоҳ ва амирзода Шоҳрух ва бекларким анда бориб турурлар, Дарёи Афранжда⁹⁷⁰ бориб Акка⁹⁷¹ шаҳригача чобсунлар. Алар бориб андаги вилоятни тамом чобтилар ва моли бисёр олиб, Канъонга ёндилар. Ва бу маҳалда соҳибқиронга андак марази воқеъ бўлуб, қўб ташвиш торти. Беклар киши йибариб, Канъонга боргон шаҳзодаларни келтурдилар. Алар келгонда йана ҳазрати Парвардигор дорухонасиндин шифоҳи каромат тилаб, сиҳҳат тобти. Йана /ушул маҳалда соҳибқиронга бир андиша муборак кўнглида кечти. Шомнинг содот ва уламо ва аркони давлат барча ўлтуруб эрдиларким, ҳазрат соҳибқирон дедиким, «Доим биз эшитурбизким, ул маҳалдаким Марвонийлар аҳли байт била, хоссатан ҳазрат Мустафо салл Аллоҳу алайҳи ва салламнинг куёви ва писари амми била душмаилиқ қилур эрмишлар. Ва эликларидин неким келур эркондур, урушмак ва ўлдурмак ва гайруху

аларнинг ҳаққида қилгондурлар, бизга бу сўзлар номаъқул кўрунур эрди. Анинг учунким, алар умматнинг йахшиси эрдилар ва зулмату қуфрдин чиқиб, ислом нурига мушарраф бўлгон дурурлар. Алар аҳли байт била мундоқ муҳолифат нечук қилгайлар? Бас, бу амр эмди, бизга таҳқиқ бўлдим, рост эрмиш. Агар мундоқ бўлмаса эрди, алар бу балога учрамас эрдилар». Чаҳоршанба куни, шаъбон ойининг гуррасида, торих саккиз юз учда (17.03.1401) ҳукм бўлдим, «Шаҳарни таласунлар!»⁹⁷² Байт:

Талаттурди ул шаҳрни шаҳриёр,
Асир этти ул элни хору зор.
Анингтеж жаҳон ичра қўнди хуруш,
Ки кетти жаҳон аҳлидин ақлу хуш.

Дамашқ элини асир қилиб, моли бисёр олдилар ва анча мол туштим, ҳар неча от ва тева ва хачирки, вилоятдин черик элига тушиб эрди, барчани юкладилар. Ва ҳануз кўб киши эрдиким, ерда қолиб эрди ва улог топмас эрдиким, юклагай ва мисрий ва қибрусий ва рудусий нафис кумушлардин ҳадсиз тушуб эрди⁹⁷⁸. Нақду жавҳарлар ва олтуну нуқралар ҳадсиз кўб эрди. Ва бу қиссани раъйулайин ўз кўзлари билан кўргон кўб кишилардин эшиттук.

247a Аммо Дамашқнинг иморати андоқ турурким, остиндаги табақаси тошдин ва ганчдин турур. Ва анинг устида бир табақа ва икки табақа ва баъзи ерда уч табақа йағочдин иморат солиб турурлар. Ва аксари иморати зангу рўгон бериб, наққошлиқ эрди. Бас, агар токи воқия бўлуб ўт тушса эрди, асло ул ўтни ўчурса бўлмас эрди, / анинг учунким қуруқ йағоч ва ёғ била зеб бериб турурлар. Бу маҳалда қазодин ҳеч қасд қилмай шаҳарга ўт тушти. Ва элнинг паршонлиғи жиҳатидин анга парво қилмадилар. Аммо ҳазрат соҳибқирон Шох Маликбекни йибарди, то масжиди жомияни ўтдин муҳофизат қилгай. Аммо худонинг газаби ул шаҳарга тушуб эрди, ҳар нечаким забт қилдилар, бўлмади. Ва андоқ йамон туташтиким, масжиднинг шарқи сори тошдин бир минора бор эрди, ул минора куйуб, тамоми кул бўлди. Ва Минораи Аруским, нубувват тили била ани Минораи Байзо⁹⁷⁴ дерлар ва ваъда мундоқ турурким, ҳазрат Исо, *ала набиййуно ва алайҳиссалот вассалом*, ул минора устида тушгуси турур. Ва бовужуд улким, бунёди йағочдин эрди ва тошини ганч билан оқартиб эрдилар, анга ўт тегиб, ҳеч тафовут қилмади ва саломат қолди. Дамашқ тамом куйди ва ичидаги бўлгон молни таладилар. Ишорат бўлдим, «Дамашқдин асир қилгон элни қўйаберсунлар!» Ва Жалол ал-Исломга ҳукм бўлдим, бу амрга ихтимом қилгай. Барча асирларни йиғиштуруб, Дамашқ шаҳрига элттилар. Соҳибқирон Дамашқ шаҳридин кўчуб мурожиат қилди.

Соҳибқирон Шом вилоятидин қайтқони

3476 Шанба куни, шаъбон ойининг тўртида, йилон йили аввалидаким, (20.03.1401), Офтоб ҳамал буржида келди, соҳибқирони гардунғулом Дамашқ шаҳридин кўчуб, Қаро Ваник йўлига кириб юруберди, Ғутага етиб тушти. Ва анда ҳукм бўлдим, «Икки нишон этсунлар. Бир нишон амирзода Муҳаммад Султон отиғаким, мўғул сарҳадида ўлтуруб эрди ва ул йўлнинг забти Худойоди Хусайний ва Бердибек Сари Буға ва ўзга бекларга тааллуқ эрди, барча Эрон сори мутаважжих бўлсунларким, Хулогухоннинг тахтини анга бергум турур. Йана бир нишон улким, маҳди аъло Туман ого фарзандлар била бизнинг сори /мутаважжих бўлуб келсун!» Бас, нишонлар тайёр бўлуб, Дона Хожага бериб йибардилар. Ўрду Ғутадин кўчуб, Қаро Ваникдин ўтуб, Хўмсга келиб тушти. Хўмсдаги элидин ҳеч беадаб келмагон жиҳатидин ложурма саломат қолиб, зарар-заҳмат тегмади. Ҳукм бўлдим, «Амирзода Рустам ва амирзода Або Бакр ва амир Сулаймоншоҳ ва Шайх Нуридинбек ўн минг киши била Тадмур шаҳригаким, Сулаймон алайҳиссаломнинг иморатларидин эрди, бориб андаги ҳашамнишинларни чобсунлар. Ва сўл қўлдин амирзода Султон Хусайн ва амир Бурундуқ беш минг киши била отланиб Антакийа сори борсунлар. Ва гўлдин амирзода Халил Султон ва Рустам Тағай Буға Барлос ва Темур Хожа Оқ Буға ва Али Султон

Тавачи ва Давлат Темур ва Тукал Қарқара ўн беш минг киши била кўппак туркманларким, Фирот суйининг йақосида ўлтурубтурлар, аларга борсунлар!» Барча ҳукм била юруб, элларни чобтилар. Аввал ўнг қўлнинг кишиси Тадмур шаҳригача бориб чобтилар. Икки юз минг қўй ва қўб тева олдилар. Ва андаги эл барча от ва тевадарда қочиб, Макка саҳроси сори кеттилар. Ва шаҳзодалар андин қайтиб, қўл йўлидин ўтуб, Фирот суйига етиб туштилар. Ва андин сувни йақолаб юқори сори кеттилар.

248a Ва сўл қўлнинг черики Антакийга бордилар. Ул эл Аси суйини⁹⁷⁵ йақосида солиб эрдилар, барча саҳрога йақин бўлуб эрдилар. Аммо мансур черики анда еткондин сўнг ҳар нимаким тобтилар, олдилар. Ва Ҳалаб сори қайтиб келурда амирзода Халил Султонким, гўлдаги кишини бошлаб юрур эрди, учраб қўшулуб иттифоқ била Қалъатуррумга йақин туркмонларга еттилар. Алар жаҳлдин туруб уруштилар. Аммо мансур черик бир ҳамла била аларни бир-бир қилдилар. Шайх Ҳасанким, алар ичида улуг эрди, ўлди. /Ағо-инилари ҳар бири бир сори қочиб кеттилар. Ва алардин сонсиз от ва тева ва қўйлар олдилар, андоқким черик эли от, тева ва қўй сурмақдин ожиз бўлуб эрдилар. Ва чун нуслатишор черики Ҳамага етти, андаги эл бадбахтлиғларидин изҳори муҳолифат қилдилар. Соҳибқирон солгон иморатларни барчани бузуб эдилар. Ва бу йамон ҳаракат жиҳатидин ҳар нимаким, ул шаҳарда бор эрди таладилар ва элни асир этиб, шаҳарни куйдурдилар. Ва ҳазрат андин юруб, Ҳалаб сори мутаважжиж бўлди. Ва Дамашқдин Ҳалабқача етмиш йағоч йўл турур. Анда етконда Саййид Иззуддин Ҳазоргирий ва Шоҳшоҳон ва Муса Тўй Буга ва ўзга қўшун беклариким, Ҳалаб қалъасида туруб эди, ҳукм била шаҳарни бузуб ўрдуға бориб қўшулдилар. Ва соҳибқирон андин тўрт кўч била Фирот суйининг йақосида келиб тушти. Бу маҳалда амирзода Рустам ва амирзода Або Бакр ва ўнг қўл беклариким, сувнунг пастдаги тарафига илғор бориб эдилар ва амирзода Халил Султон ва амирзода Султон Ҳусайн гўл ва сўл қўл беклариким, сувнунг юқорисиға илғор бориб эдилар, барча келиб, пешкашлар тортиб, соҳибқироннинг муборак дийдорига мушарраф бўлдилар. Ва анча қўй йигилдиким, бир қўй бир динор бўлди. Амирзода Султон Ҳусайн бу юрушда йахши ишлар қилиб эрди, соҳибқирон гуноҳидин кечиб, кўрунуш берди ва анга қўб иноятлар қилди.

Соҳибқирон Фирот суйидин ўтуб ов солғони

248b Шоҳзодалар ва бекларким, чобқун бориб эдилар, барча саломат ва саодат била қайтиб, сонсиз мол била келиб ўрдуға қўшулдилар. Фармони олий бўлдиким, «Черик Фирот суйидин нари ўтсунлар!» Ва ҳазрат учун икки кема Тарра⁹⁷⁶ кентидинким, сув йақосида эрди, келтурдилар. Ва ўзга шаҳзодалар ва беклар ва барча черик сувга отларини солиб, /сувдин ўтуб, қалъаи Тарраға етиб туштилар. Ул қалъанинг даруғаси пешкашлар била келиб кўрунуш қилди. Ҳазрат лутф этиб, ул қалъани анга берди ва андаги эл саломат қолди. Ва ушул ерда Қаро Усмон келиб пешкашлар тортиб, соҳибқиронни кўрди. Ҳазрат тақи ани йахши кўруб сийлади. Бас, ҳазрат андин кўчуб юругонда муборак хотирида кечдиким, ов солғай. Шоҳзодалар ва беклар ўнг қўлдин ва сўл қўлдин жирга билан юруб, беш кунлук йўлни жирга солдилар. Назм:

Шаҳаншоҳ қилди чу майли шикор,
Кийик вақти эрди ва фасли баҳор.
Тула эрди дашту қўҳ жоладин,
Ёқуттек қизил ер юзи лоладин.

Онча сайд қилдиларким, ниҳояти йўқ эрди. Андин кўчуб Руҳа шаҳрига келиб тушти. Шаҳарнинг ақобирлари пешкашлар била келиб мулозимат қилдилар. Ва андин ўтуб, бир қалъага еттиларким, арманийларнинг ери эрди. Ҳукм бўлдиким, «Ислом баҳодурлари аларнинг қалъасини чобқун қилсунлар!» Баҳодурлар юруб бир замонда ул қалъани олиб, ер билан тенг қилдилар.

Ва ул ерда Самарқанддин Хиндушоҳ Хазиначи келиб, соҳибқироннинг

дийдориға мушарраф бўлди. Ва ҳарамлардин Тукал хоним ва Тумон ого ва Сарой Мулк хонимнинг мулозимлари Султониядин пешкашлар била келиб, саломатлиқ хабарини келтурдилар. Булар барча Ҳиндушоҳ била келиб эдилар.

Соҳибқирон Мардин сори таважжух қилғони

Соҳибқирони диннарвар мансур ва музаффар Мардин сори мутаважжих бўлди. Ва ул ерда Ҳиндушоҳ Хазиначи ва ҳарамлардин келгон мулозимлари келиб кўрунуш қилдилар. Ва Султон Ҳисн Кайфаки Ҳасан Кайф номи била машҳур турур ва Султон Арзин ва ўзга беклар ва сардорларким, анда / 249а эрдилар, барча пешкашлар била келиб соҳибқиронни кўрдилар.

Мардиннинг ҳокимиким, мундин бурун соҳибқироннинг эликида асир бўлуб эрди ва неча маҳал эрдиким бандда эрди, бу маҳалда соҳибқирон лутф ва карами била гуноҳидин кечиб, шафқат этиб, йана вилоятини бериб эди. Ва ул аҳду шарт қилдиким, ҳаргиз соҳибқирон била муҳолифат қилмағай ва то тирик бўлғай, банда ва хизматкор бўлғай. Аммо Шом юрушида не ўзи келди, не ўглини йибарди. Эшиттиким, соҳибқирон фатҳ ва фирузлуқ била ёниб келаду, ўз ишидин пушаймон бўлуб, кўнглида кўб ваҳм тушти. Аммо соҳибқирон Мардинга йақин бориб тушти, лутфу иноятидин анга киши йибариб чорлади. Ул ҳазратдин кўрқуб келмади. Соҳибқирон ташқаридаги шаҳар ва бозорни куйдурди. Аммо ул ерда ўлтурса бўлмас эрди, чунки анинг атрофида от-улоғқа ўт йўқ эрди. Соҳибқирон Қаро Усмонга, анинг шаҳри ва мамлакати йақин эрди, чорлаб от-тўн бериб, кўб сийлаб ҳукм қилдиким, «Мардин қалъасини қамал қилиб ўлтурғил. Бу қалъани олмағунча қўймағайсен». Султон Соҳибқирон Ҳисн Кайфни ва Арзинжоннинг ҳокимини ва ўзга ерлардин келгон шаҳриёрлар ва бекларни тўнлар кийдуруб, отлар миндуруб, ижозат берди. Ва бу маҳалда ҳазрат соҳибқирон Аллоҳдодбекни Самарқанд йибардиким, андин Ашпарага бориб, мўғул сарҳадида ўлтуруб, забт қилғай.

Ҳазрат соҳибқирон Гуржистон ва Бағдод сори илғор йибарғони

Мансур черики Мардин шаҳридин кўчуб, ҳукм қилдиким, «Амирзода Султон Ҳусайн ва амирзода Пир Муҳаммад Умаршайх ва амирзода Або Бакр ва амир Жаҳоншоҳ ва амир Темур Хожай Оқ Буга /ва Саййид Хожай Шайх Али Баҳодур ва ўзга беклар Аланчуқ ва Гуржи диёри сори юрусун- 249б лар. Аввал Аланчуқ қалъасини фатҳ қилиб, андин сўнг Гуржистонга киреунлар». Шаҳзодалар ҳукм била юрубердилар. Ун йил эрдиким, Аланчуқ қамал эрди. Ва ҳазрат соҳибқирон Сивос ва Шом сори таважжух қилгонда амирзода Мироншоҳнинг мулозимларидин Шайх Муҳаммад Даруга ва амирзода Шоҳрух навкарларидин Фирузшоҳ ҳукм била анда бориб қамал қилиб ўлтуруб эдилар. Ва қалъа ичида бўлгон кишилар асру ожиз ва хароб бўлуб, кўбраки ўлуб эрди. Оз киши анда қолиб эрди ва озуқлари йўқ жиҳатидин эски териларни қайнатиб ер эдилар. Ва ул ҳам қолмайдур эрди. Зарураттин қалъадин чиқтилар. Ва қалъанинг кутволи Саййид Аҳмад Алишоҳни банд қилиб соҳибқиронга йибардилар. Шаҳзодалар Авникка етиб эдиларким, Аланчуқ фатҳидин хабар топтилар. Гуржистон сори мутаважжих бўдилар, таъжил билан суруб еттилар ва ул вилоятни таламоққа машғул бўдилар. Малик Гурген ул воқиъадин ҳайрон қолиб, ажзу ниёз билан киши йибариб дедиким, «Мен ҳазрат соҳибқироннинг камина қулидурмен. Соҳибқирон мунда етсалар, хизматда борғумдур». Шаҳзодалар киши чобтуруб, сурат воқиъани арзадошт қилдилар ва андин қайтиб бир йахши утлоқда бориб туштилар. Соҳибқирон ҳукм қилдиким, «Султон Маҳмудхон ва амирзода Рустам ва Сулаймоншоҳбек ва Музроб Жаку ва Рустам Тағай Буга ва Севинчак Баҳодур ва Тукал Барлос ва ўзга туман ва қўшун беклари илғор била Бағдод сори юрусунлар!» Ҳукм билан юруб, Бағдодқа етиб, қибласи сори келиб туштилар. Фараж отлиқ Султон Аҳмад Жалойирнинг навқари эрди ва анинг қошида турклардин ва араблар элидин кўб киши йиғилиб эрди. Бу жиҳатдин ғурур пайдо қилиб, ҳаёли маҳол

250а бошида тушти ва уруш асбобиға /машғул бўлүб, қалъани мазбүт қилди. Нусратшиёор черикининг овозаси тушти. Амир Али Қаландар Мандалидин ва Жон Аҳмад Батқубадин⁹⁷⁸ чиқиб Мадоинга⁹⁷⁹ йақин Дажладин ўтуб туштилار. Ва Фаражшоҳ тақи Хилладин⁹⁸⁰ ва Микойил Сибдин⁹⁸¹ келиб, бир-бирига қушулүб, уч минг киши билан Бағдодқа мутаважжих бўлүб, нусратшиёор черикига юридилар.

Бу тарафдин амирзода Рустам ва Сулаймоншоҳбек ва ўзга беклар алардин хабар билиб отландилар. Дажланинг йиқосида амир Аҳмаднинг иморатида уруш воқия бўлүб, Жон Аҳмад кўб киши била ўлди. Ва йана бир жамоат ўзларини сувга солдилар ва кўбраки сувга бордилар. Бовужуд улким, мундоқ иш воқия бўлди, ақисиз Фараж ҳеч андиша қилмай ва кўнгли бўлмас эрдиким, вилоятдин кетгай. Йалғон сўзлар деб айтур эрдиким, «Султон Аҳмад менга деб турурким, «Агар Темурбек ўзи келса, шаҳарни бермағайсен!». Ва мен анинг сўзидин чиқмасмен».

Алқисса, соҳибқироннинг ўрдуси Табриз сори мутаважжих бўлүб юридилар. Йўлда борурда Насибин қалъасига⁹⁸² етиб тушти. Ҳукм қилдиким, «Қалъани мусаххар қилсунлар!» Қалъадаги даруғаси била улуг-кичиклари соҳибқирондин хабар билиб, пешкашлар била қалъадин чиқтилар. Келиб муборак дийдорига мушарраф бўлдилар. Соҳибқирон аларни йахши кўрүб, ҳеч зарар-заҳмат ул элга тегмади. Андин кўчуб Мавсилга⁹⁸³ етиб тушди. Ҳукм қилдиким, «Дажла суйига кўфрук боғласунлар!» Кемалар била кўфрук боғладилар. Бир ҳафтада барча черик ўтти.

Соҳибқирон Бағдодқа бориб фатҳ қилғони

Бекларким, ҳукм била Бағдод сори мутаважжих бўлүб бориб эдилар, воқияотни арзадошт қилиб, соҳибқиронга йибардилар. Соҳибқирон ул воқиялардин хабардор бўлүб, муборак нафаси била бир жамоат баҳодурлари била /илғор солиб, Бағдодқа мутаважжих бўлди. Чўлпон Мулк огони 250б ўрдуда қўйүб, амирзода Шоҳрух ва Шоҳ Маликбекка ўғруқни тобшуруб, ҳукм қилдиким, «Хабарон йўлидин ва Қалоғидин⁹⁸⁴ Табриз сори юрусунлар!» Ва нусратшиёор черики Олтун Кўпрук йўлидин Бағдод сори мутаважжих бўлди. Бағдодқа етиб, Дажланинг йиқосида Қуббатул уқоб⁹⁸⁵ дарвозасининг ўтрүвсида тушүб, хайма ва ҳирғоҳ уруб ўлтурди. Ва шаҳарнинг тўрт ёнида черик тушүб, чодирлар уруб ўлтурдилар. Ҳукм бўлдиким, «Нағамчилар ишлариға машғул бўлсунлар!» Ва шаҳзодалардин амирзода Мироншоҳ ва амирзода Рустам ва амирзода Халил Султон ва беклардин Сулаймоншоҳбек ва Шайх Нуридин ва Бурундүк ва Йаҳоншоҳ ва Рустам Тағай Буга ва Али Султон ва ўзга беклар нағамчиларнинг бошларида туруб ишга машғул бўлдилар.

Фаражи бедавлат тафаҳхуси аҳвол учун бировни элчилик баҳонаси била ташқари йибарди, соҳибқироннинг ич кучидин соҳиби вуқуф бўлғай. Элчи соҳибқирон қошига келди. Ҳазрат лутфу карамидин дедиким, «Бориб Фаражга дегинким, қўрқмасун, шаҳардин чиқиб бизни кўрсун. Ҳар неким анинг хотири тиласа, ўшандоқ бўлғуси турур». Ва элчиға тўн кийдуруб йибарди. Элчи келиб неким соҳибқирондин эшитиб эрди, Фаражқа деди. Фараж билдиким, ул сўзлар чин турур. Аммо жаҳли ва бадбахтлигидин дедиким, «Бу сўзлар йалғондур. То тирикдурмен анинг била урушурмен». Ва бу маҳалда Хожа Масъуд Семноний ва Менғли Хожаким, мўлжарда туруб эдилар, қазо маштидин аларға ўқ тегиб ўлдилар. Соҳибқирон бу жиҳатдин ошуфта бўлүб, Луқмон Тавачини йибардиким, «Шоҳзода Шоҳрух ўғруқ била бери мутаважжих бўлсун!». Луқмон Қалоғи мавзеида⁹⁸⁶

251а етиб, шаҳзода ҳукм била қайтиб Бағдодқа келди. Бағдод эли ул /черикни кўрүб ҳайрон қолдилар. Дарёнинг нари юзида ҳам, бери юзида ҳам черик тушти. Ҳукм бўлдиким «Қуббатул уқобнинг қуйисида кўфрук боғласунлар!» Кўфрук боғлаб, йахши отқучи йигитларни кўфрук бошида қўйдурдиким, кўфрукдин ўтуб, шаҳарни ўртада олиб туштилар. Бу маҳалда Саййид Аҳмад Алишоҳким, Аланчуқ қалъасининг ҳокими эрди, ани келтурдилар. Соҳибқирон буюрдиким, «Ўлдурсунлар!» Ва нишон йибардиким, «Аланчуқ қалъасини Муҳаммад Авбаҳийға тобшурсунлар!» Ва ул кишиким, Саййид Аҳмадни келтуруб эрди, нишонлар била ёндурди.

Ушбу маҳалда Мусабек Мовароуннаҳр вилоятидин амирзода Муҳаммад Султон қошидин келиб, саломатлиқ хабарлар келтурди. Ва бир лаътким, юз йигирми мисқол эрди ва Бадахшон конидин ҳосил бўлуб эрди, соҳибқиронга тортти.

Алқисса, Фаражи бедавлатким, Бағдод шаҳрида эрди, телбалардек ғиждоилартек жонидин кечиб, урушур эрди. Мансур черики ҳар қачонким, бир нағамда ўт солиб, буржни ёқар эрдилар, алар филҳол ул ерни қўпорур эрдилар. Ва ёз маҳали эрди ва Бағдод ҳавоси асру иссиқ бўлур ва мансур черики андоқ ҳавода жайбалар кийиб мўлжалларда туруб эрдилар. Ва неча қатла шоҳзодалар ва беклар юкунуб дедиларким, «Ижозат берингим биз бир йўла ҳамла қилиб, шаҳарга ёпишқайбиз». Ҳазрат деди: «Ашқмангиз, шояд бу ишдин нушаймон бўлғайлар ва Фараж мутиъ бўлғай». Аммо азалда тақдири бўлуб эрдиким, ул шаҳар хароб бўлғай ва элига ташвиш етқай. Ул ақсиз элга қунда жаҳллари ортиб, урушур эрдилар. Қирқ кунгача соҳибқирон таҳаммул қилди ва шаҳар ичида қаҳат бўлди. Қирқ кундин сўнг йақинлаша куни зулқаъда ойининг йигирми еттисиди (09.07.1401) /туш маҳалида шаҳардаги эл қалъа устидин иссиқлиқ жиҳатидин туролмай, эвларига бориб эдилар, ва қалъа устида ҳеч киши йўқ эрди, шаҳзодалардин амирзода Халил Султон ва беклардин Шайх Нуриддин ва Рустам Тағай Буға шаҳар сори юруб, қалъанинг томига шотулар қўйиб, аввал Шайх Нуриддинбек чиқти. Ва андин сўнг баҳодурлар ва Халил Султоннинг мулозимлари ва Рустам Тағай Буға қалъа устида чиқтилар. Ва нафир солиб, наққора уруб, сурон солдилар. Ва сувнунг юқори соридин амирзода Рустам ва Шоҳ Маликбек ва Бурундуқ ва Али Султон ва ўзга беклар бир йўла ҳамла қилиб қалъанинг томини тушурдилар. Мансур черик тўрт ёндин кириб, ҳисор эли ҳар сори қочабошладилар. Ҳар сориким қочиб борса эрдилар, анда ўқ ва қилич эрди. Фаражи бедавлат қизи била кемага кириб, сувнунг юқори сори қочиб борур эрди. Ва черик эли аларга ўқ отар эрди. Ўқ заҳмидин ўзларини сувга солиб, балиғ таъмаси бўлдилар. Ва маллоҳлар ҳукм била сувга кириб, Фаражнинг жасадини чиқордилар. Ҳукм бўлдиким, «Черик эли ҳар киши бир бош келтурсун?». Черик эли бу ҳукмни эшитиб, бош келтурмак учун юридилар. Ва сийёсат бозори андоқ иссиқ бўлдиким, аҳли жаллоди сексон ёшлиқ бирни секкиз ёшлиқ тифл⁹⁸⁷ била тенг кўрар эрди. Назм:

Зи баским, йиқилди ўлук хору зор,
Қилиб бўлмас эрди аларни шумор.

Бало бўлди ўз ишидин, бас, малул,
Зи баским, талаф бўлди хайли жуҳул.

Тавачилар юруб бошларни йиғиштуруб, маноралар қўпордилар. Ва бу ишдин олам элига ибрат бўлдиким, ўзга қаҳтарлар-маҳтарлар билан густоҳлиқ қилмағайлар ва ўз ҳадини билғайлар.

252а Алқисса, бир жамоат уламоу машойихлар /ўзларини даргоҳи олийга солиб, саломат қолдилар. Соҳибқирон аларга лутф қилиб, барчага тўн ва от берди ва ўзга элни тамом кирдилар. Ва қалъа томини ер билан тенг қилдилар.

Соҳибқирон Бағдоддин Табриз сори борғони

Бағдод ҳавоси асру иссиқ эрди ва ўлуклар исланиб, киши анда туролмас эрди. Соҳибқирони саодатнишон зулҳижжа ойининг биринчи ўнида (22.07.1401) саодат ва иқбол била бир йағоч йўл сувнунг юқори сори бориб, мазори мутаббаррук имоми аъзам Абу Ҳанифа⁹⁸⁸, разий Аллоху анҳуга бориб тавоф қилиб, ҳиммат тилаб, ўшул ерда тушти.

Ва Мусабекким, Мовароуннаҳрдин келиб эрди нишонлар била қайтарди. Ва Намдакким, Хевақ даругаси эрди, анинг ййбардиким, то Мусабек амирзода Муҳаммад Султон ҳузуридин Хоразмга келгунча Хоразмни забт қилғай. Ҳукм бўлдиким, «Султон Маҳмудхон ва амирзода Халил Султон ва Сулаймоншоҳбек ва Бурундуқ ва Али Султон илғор била юрсунлар!» Алар ҳукм била Ҳилладин утуб, Нажафгача⁹⁸⁹ бордилар. Ул ерни азиз ва мукаррам тутуб, ҳеч навъ таъарруз қилмадилар. Ва зафарнамо черики Ҳилла ва

Восит ва андаги навоҳиларни барчани чоғиб, кўб мол олиб, қайтиб урдуға келиб тушгилар. Ва соҳибқирон Шаҳразур ва Қалоғи йўлидин Табриз сори мутаважжих бўлди ва ўғруқни улут бекларга тобшуруб дедиким: «Сизлар ақарин келинлар ва ҳар киши тумондин ва қўшунидин айрилмасун!» Ўзи муборак нафаси билан илғор этиб, жувонбахт шаҳзодалар амирзода Мироншоҳ ва амирзода Шохрух ва амирзода Халил Султон бахту иқбол ва саодаттек мулозиматда юридилар. Ва курдлар ул йўлда кейин қолгон кишиларга мутағарриз бўлуб, ташвиш берур эдилар. Бу маънодин соҳибқирон хабардор бўлуб ишорат қилдиким, «Бир жамоат диловарлар камин қилиб турсунлар!» Бас, каминда /туруб эдиларким, ул муфсидлар паналардин чиқиб йўл бошида келиб туруб эдиларким, каминда тургон баҳодурлар ўтгузча кишини тутуб, иплар билан бўғузларидин дарахтларга остилар. Соҳибқирон Жағату суйининг⁹⁹⁰ йақосида етиб тушти. Ҳазрати олия Сарой Мулк хоним ва Хонзода ва ўзга хонимлар ва шаҳзодаларнинг ҳарамлари фарзандлари била амирзода Улуғбек барча ўтрив келиб Сина мавзёида⁹⁹¹ соҳибқиронни кўрдилар ва кўб сочиқлар сочиб, садақалар бердилар. Ва андин давлат билан кўчуб Оқ йайлоқда тушти. Содот ва уламо ва ақобиру аъёни мамолики Эрон, хоссатан Табризнинг, барча ўтрив келиб, соҳибқиронни кўрдилар. Ва умид кўзлари муборак жамолидин йаруқ бўлди, Соҳибқирон аларни йахши сўруб, хилъатлар каромат қилди. Йигирми кунгача анда таваққуф қилди ва кейиндин ўғруқ бўлак-бўлак ва жамоат-жамоат келур эрди. Бу йигирми кунгача уламолар била суҳбат, масала ва масоил сўрар эрди. Ва мундин амирзода Рустамға ижозат бердиким, Шерозға боргай. Шаҳзода боргондин сўнг Ҳисни Жондор ва Ҳисни Жағдовулға⁹⁹³ ўрду сори мутаважжих бўлди.

Соҳибқирон амирзода Шохрухни Арзинжон сори йибарғони

Ул маҳалдаким, соҳибқирон Шомда эрди, Йилдирим Боязид Султон Аҳмад Жалойир ва Қаро Йусуф Туркмон сўзлариға кириб, Арзинжонға келиб, Тахуртан била урушуб, шаҳарни олдилар. Ва Тахуртан Қаро Йусуфнунг навкарлариға асир бўлди. Ва Арзинжон эли амон тилаб, Султон Аҳмад ва Йилдирим Боязиддин Тахуртаннинг гуноҳини тилаб, Арзинжонни йана анга берди. Аммо ўғлон-ушогини навоҳаи Бурсаға йибарди. Ўзи қайтиб Румға борди.

Бу маҳалдаким ҳазрат соҳибқирон Оқ Йайлоқдин /кўчуб Ужон⁹⁹⁴ сори мутаважжих бўлди, Ҳаштруд мавзёида етиб тушти. Анда хабар келдиким, кайсар Рум Йилдирим Боязид бери мутаважжих бўлуб турур. Соҳибқирон бу хабарни эшитиб ҳукм қилдиким, «Амирзода Шохрух баъзи беклар била кайсар Рум сори мутаважжих бўлсун!» Сулаймоншоҳбек ва Шох Маликбек ва ўзга беклар шаҳзоданинг мулозиматида юридилар. Ва Мнзроббекни Гуржистонға боргон шаҳзодаларға йибардиким, «Барча келиб шаҳзода Шохрух била иттифоқ қилсунлар!» Алар келиб, йўлда Мингкўл мавзёида шаҳзодаға қўшулдилар. Шаҳзода Авникдин ўтуб Навин мавзёида етиб тушуб эрдиким, Тахуртаннинг хоҳарзодаси Шайх Али келиб дедиким, «Боязид кўрқуб Тахуртанға киши йибариб турурким, «Мени соҳибқирон била йараштурғил». Ва айтиб турурким, «Агар мени соҳибқирон била йараштурсанг, мен сенинг ўғлон-ушогингниким навоҳаи Бурсаға йибарибмен, сенга йибарайим. Албатта андоқ қилғилким, арларимизда дўстлук бўлуб, бориш-келиш бўлғай, то мусулмонларға ташвиш бўлмағай». Шаҳзодаи жувонбахт Шайх Али била киши қўшуб соҳибқиронға йибарди ва воқийотни арзадошт қилди ва ўзи ўшул ерда турдиким, ҳукми булғай. Аммо ҳазрат соҳибқирон Ҳаштруд мавзёидин кўчуб Ужонға етти ва неча кун Кўшки Аргунда фароғат қилди.

Тумон ого билан шаҳзодалар Самарқанддин келгонлари

Мундин бурун айтиб эрдукким, соҳибқирон Дамашқ вилоятидин қайтқонда Самарқандқа нишон йибариб эрдиким, «Туман ого фарзандлар била келсун!». Нишон аларға боргондин сўнг таваққуф қилмай Самарқанддин

отланиб, соҳибқирон сори мутаважжих бўдилар. Келурда Бухорога етиб, андаги мутабаррук мазорларини тавоф қилиб, ҳиммат тилаб йўлга кирдилар. /Аму суйидин ўтуб чўлга кириб, Мохонга келдилар ва Тажан йўлидин Машҳаду Тусга бордилар ва андаги мазорларни тавоф қилиб, назрлар бериб, йўлга кирдилар. Султониядин ўтуб, Ужонга еттилар. Соҳибқирон алардин хабар билиб, камоли меҳру муҳаббатидин ўтрув бориб, аларга етиб, тушти. Амирзода Иброҳим Султон ва амирзода Саъд Ваққосни чорлаб кўрди. Ва маҳди аъло Туман оғонинг қизи Беки Султон бегим ва Сотқин оғоким, соҳибқироннинг уруғи бўлур эрди, барча келиб йукунуб ҳазрат била кўруштилар. Ва анча кун Ужонда туруб, йана андин кўчуб Табриз сори мутаважжих бўлди, давлат ва саодат била давлатхонага келиб тушти. Ва келгонларга барчани йахши сўруб, иноятлар қилди. Ул маҳалда Хожа Али Семноний Ҳиротдин ва Хожа Сайфуддин Лурий Сабзавордин келиб пешкашлар тортилар. Хожа Масъуд Семнонийким, Бағдод эшикида вафот бўлуб, соҳибқироннинг иноят кўзи буларга тушуб, иккаласини девон қилди. Ва бир жамоат Хожа Масъуднунг мулозимлари ангиз қилиб, Жалол ал-Исломга тақрир қилдилар. Ва хожаларким, йанги девон бўлуб эрдилар, бу сурат воқияни ҳазрат олийга арз қилдилар. Фармон бўлдики, «Ани азал қилиб, банд этиб, муҳассилларга топшурсунлар!» Андин кўб нима ҳосил бўлди. Ва ул муҳассил азобидин ўзига пичоқ урди. Аммо ул захм кори йўқ эрди, йана икки-уч кунда йахши бўлди.

Соҳибқирон Гуржистон сори таважжух қилиб, Қаробоғи Арронга боргони

Неча кунким соҳибқирон Табризда турди, ади била машғул бўлуб, вилоят иши асру йахши бўлди ва мусулмонлар рафоҳиятда бўдилар. Соҳибқирон Гуржистон сори мутаважжих бўлуб отланди. Қумтепа мавзеъига етиб тушти ва анда Хожа /Исмойил Хавафийни ибрат учун дорға остурди. Андин кўчуб, Арас суйидин кечиб Нахчивонга тушти. Ва соҳибқирон ўғлонлари ва хотунлари ва жамиъи хосе мулозиматлари била қатъа устига чиқиб, тафарруж қилиб, андин ёниб ўрдуга келиб тушти. Бу маҳалда Тахуртан келиб ҳазратни кўрди ва Йилдирим Боязиднинг сўзларини арзадонш қилди. Соҳибқирон бу сўзларни эшитиб, қаҳр ва ғазабидин таскин топиб, неча кун анда ўлтурди. Гуржистонга малик Гургенга киши йибариб, моли хирож тилади. Амирзода Пир Муҳаммад Умаршайх ва Султон Ҳусайн ва амирзода Або Бакр ва Яҳоншоҳбек ва Темур Хожабек Оқ Буга ва ўзга беклар ҳукм била Мингқулдин кўчуб, амирзода Шохрух қошида келиб эдилар. Барча соҳибқирон қошида келдилар.

Соҳибқирон Нахчивондин кўчуб, Шохбўз дарасига тушти. Тоғ ичида кириб юриди. Кўкча Тешизга етиб, ов солдуруб, кўб сайд олдилар. Ва андин юруб Шамкур мавзеъида тушти. Идикуким, Гийсуддин Тархоннинг ўғли эрди, Кермондин келиб пешкашлар тортиб, кўрунуш қилди. Ул муҳассилларким, Гуржистонга бориб эдилар, малик Гургеннинг иниси била келиб, кўб мол келтурди. Қўшлар ва отлар ва қумош бениҳоят келтурди.

Малик Гургеннинг иниси соҳибқироннинг дийдориға мушарраф бўлуб, ағосининг сўзини арз қилди. Дедиким: «Ағом сизга бир камина қўл турур ва бурунги жаҳл ва нодонлиғидин пушаймон турур. Эмди тавқийи ул турурким, гуноҳидин кечиб, марҳамат ва дутф била ани сўрайсиз. Мундин нари то тирик турур, хизматдин ўзга иш қилмағусидур. Ва ҳар йил молу хирож хизонага тобшурғуси турур. Ва черикдин не миқдорким, муқаррар бўлса, йибарғуси турур». Соҳибқирон/ бу сўзларни эшитиб дутфу карамидин

гуноҳини кечиб, малик Гургеннинг инисини йахши кўруб, тўн кийдуруб, ижозат бериб, ағосига йибарди. Дедиким, «Малик Гургенга дегинки, соҳибқирон айтадурким, «Сенинг гуноҳингдин кечтим. Вилоятингдин қайтиб борурмен. Аммо бу шарт билаким, мундин нари ўз ҳақдингни билгайсен ва мусулмонларни иззат тутгайсен. Аларга ҳеч жиҳатдин зарар-заҳмат бермагайсен ва бизга черик йибаргайсен» деб малик Гургеннинг инисини ижозат берди. Ушул ердин ҳазрат соҳибқирон Темур Хожа Оқ Бугани Самарқанд йибардиким, амирзода Умарнинг мулозиматида тургай. Ва неча кундин сўнг

андин кўчуб, Қаровултепага келиб тушти. Бу ерда хабар келдиким, амирзода Муҳаммад Султон Самарқанддин бери келур ва Нишопурга етконда анинг мулозимида бўлгон Ҳожи Сайфуддинбек хаста бўлуб, раҳмати Ҳаққа восил бўлуб турур. Ҳазрат бу хабарни эшитиб кўнгли бисёр мулул бўлди. Анинг жиҳатидинким, Ҳожи Сайфуддинбек қадимий мулозими эрди ва қўб куч бериб эрди. Ҳазрат йиғлаб деди: *«Инно ли-Тлоҳи ва инно илайҳи рожиъуна»*⁹⁹⁶.

Соҳибқирон Қаробогда қишлоқ буюргони ва амирзода Муҳаммад Султон Самарқанддин келгони

Қаровултепада бир ой ўлтургондин сўнг ҳазрат соҳибқирон андин кўчуб, Ганжа ва Бардаҳадин ўтуб, Қаробогда келиб тушти. Хайма, ҳиргоҳ уруб ўлтурди. Муқаррар бўлдиким, аввал баҳорда Дашти Қипчоқ сори мутаважжих бўлғайлар. Ҳар киши ўз жойида бўлуб, Дарбанд сори хайма уруб қишлоқ солдилар. Ҳазрат соҳибқирон черикка озук бердурди.

255a Ушул маҳалда Дашти Қипчоқдин элчилар келиб соҳибқиронни кўрдилар ва хон тилидин дуолар дедилар ва мутобиъат ва инқиёд изҳор эттилар. Ҳазрат қаҳру ғазабидин таскин топти. Бу маҳалда хабар келдиким, амирзода /Муҳаммад Султон ҳукм йўсуни била Самарқанддин черики ила Ардабилдин ўтуб, Оқтомға етиб турур. Барча шаҳзодалар, амирзода Шохрух ва беклар Сулаймоншоҳбек ва Жаҳоншоҳбек ва Шайх Нуриддинбек ва Шох Малик ва ўзга беклар барча ўтрув чиқиб бордилар. Ва Арас кўфрукидин ўтуб, Ағлоқ суйининг йақосида шаҳзодалар келиб бир-бирини кўрдилар. Ва ҳар киши ўзига лойиқ пешкашлар торттилар ва бир-бирини кўруб, севунуб, барча соҳибқирон мулозиматиға келдилар. Шохзода Муҳаммад Султон йукунуб ҳазрат била кўрушти. Назм:

Кўрупти шаҳаншоҳ фарзанд ила,
Кўзин йаруқ этти жигарбанд ила.
Басе, сўрди шаҳзодани шаҳриёр,
Шаҳаншоҳи дин, шоҳи олийтабор.

Шаҳзода пешкашларким, келтуруб эрди, барчани тортти. Ва бекларким, шохзода била эрдилар, мисли Шамсуддин Аббос ва ўзга беклар, барча ҳазратнинг муборак дийдориға мушарраф бўлдилар. Ва алар тақи юкунуб пешкашлар торттилар. Ҳазрат соҳибқирон тақи фарзандидин шодмон бўлуб, қўб нима берди. Ва ул қиш ҳамма қиш суҳбат ва айшу фароғат била машғул бўлди. Ва амирзода Муҳаммад Султонға асру қўб иноят қилди. Жумла иноятидин бири ул турурким, тўққуз-тўққуз тибичоқ отким, барчанинг эгар-югани олтундин эрди, берди. Ва олтун тож ва олтун камар ва зарбофт хилғат берди.

Бу тўй ва суҳбатлардин сўнг вилоят ишига ва забтиға машғул бўлди. Амирзода Искандарким, гуноҳи учун шаҳзода Муҳаммад Султон ани банд қилиб ўзи била келтуруб эрди ва анинг қиссасини юқори шарҳ қилиб эрдук, ани соҳибқирон қошида келтуруб, улуг девонда йарғу сўруб, йасоқ тағғи уруб, бандини кўтардилар.

2556

Соҳибқирони саодатнишон ҳар сори илғор йибаргони

Мундин бурун айтиб /эрдуқким, Султон Аҳмад Жалойир соҳибқирондин қўрқуб Бағдоддин қочиб Румға келиб эрди ва Йилдирим Боязидға сифиниб эрди. Соҳибқироннинг овозаси туштиким, Румға мутаважжих бўлди, Султон Аҳмад Йилдирим Боязиддин айрилиб, Ироқи Араб сори кетти ва Қалъатуррум йўлидин Фирот суйини йақолаб Ҳитга⁹⁹⁷ келди. Ва андин Бағдодқа борди. Бовужуд улким, Бағдодни хароб қилиб эдилар, келиб иморатиға машғул бўлди. Ва ўзга мухолифларким, жон қўрқунчидин ҳар ён қочиб бориб эдилар, барча жамъ бўлдилар. Бу хабар ҳазрат соҳибқиронға етти.

соҳибқирон дедиким, «Аидин бурунким, душманларга қуввати пайдо бўл-
гай, аларнинг фикрини қилмак керак». Шаҳзодалар ва бекларни чорла-
тиб, барчани жамъ қилиб кенгаштилар. Кенгашдин сўнг ҳукм қилдиким,
«Тўрт бўлак киши черикдин ҳар бири бир йўлга кириб, адов сори юрусун-
лар. Бир йўлда амирзода Пир Муҳаммад Умаршайх ва Сулаймоншоҳбек
ва Жаҳон Малик ва Пир Али Тоз ва ўзга беклар Луристон ва Хузистон
борсунлар. Ва амирзода Або Бакр ва Жаҳоншоҳбек ва ўзга беклар Бағдо-
дқа борсунлар. Амирзода Султон Ҳусайн ва амирзода Халил Султон бир
жамоат черик била жазираларга борсун!» Битиб ёрлиқ бўлди. Ва ҳукм
бўлдиким, «Ҳар ердаким душмандин хабар тобсалар, аниинг ишини бир
сори қилмагунча ором қилмасунлар!» Бовужуд улким, қиш маҳали эрди ва
ҳаво асру совуқ эрди ва ул йўлларда андоқ қор эрдиким, қор устида кийиз
солгунча ўтса бўлмас эрди. Шаҳзодалар ҳукм била отланиб, ҳар жамоат
бир йўлдаким, муқаррар бўлб эрди, юридилар. Ва Тоши Хотун навоҳиси-

256а даги курдлар қор жиҳатидин тоғлардин қуйи тушуб ўлтуруб / эдилар,
аввал аларга етиб, талаб қўб киши ўлдурдилар. Ва бир жамоат тоғлар
сори қочиб бордилар. Аммо қор жиҳатидин боролмай, ажзу ниёз билан
амон тиладилар. Андин сўнг амирзода Або Бакр ва Жаҳоншоҳбек Бағдод
сори мутаважжиҳ бўдилар. Ва андоқ хабарсиз Бағдодқа еттиларким,
Султон Аҳмад кўнглакда ва иштонсиз қочиб ўзини кемага солиб сувдин
ўтуб, ўгли Султон Тоҳир била тушуб Ҳилла сори қочти. Ва илғор келгон
кишилар ул кеча Бағдодта таваққуф қилдилар. Ва сабоҳ бўлгонда эшитти-
ларким, Султон Аҳмад Ҳиллага бориб турур. Жаҳоншоҳбек Ҳиллагача
борди. Султон Аҳмад кўфрукни бузуб, Фирот суйининг қуйи сори —
Холид ва Молик⁹⁹⁹ жазирасига борди. Жаҳоншоҳбек бу ердин қулли во-
қитётдин арзадошти битиб, соҳибқиронга йибарди.

Амирзода Султон Ҳусайн ва амирзода Халил Султон Жамжол йўлидин
кириб Мандалини таладилар. Қаландарбекким, Султон Аҳмаднинг навқари
эрди, Шаттдин¹⁰⁰⁰ ўтуб, андағи элу хашамни йиғиштуруб, Дажла йақосида
ўлтурди. Амирзода Халил Султон Жаҳонгир Барлоснинг ўгли Поянда Сул-
тонни беш юз киши билан сув йўқорисидин йибардимки, сувдин ўтуб
аларнинг кейнидин киргайлар. Ва ўзи черики била муқобиладин келиб
турди. Поянда Султон сувдин ўтуб, аларнинг кейинларини туттилар. Че-
рикким, муқобилада туруб эрди, ўзларини сувга солиб елдек ўттилар ва ул
бадбахтларга чопиб қўб кишини ўлдуруб, молларини таладилар.

Амирзода Пир Муҳаммад ва Сулаймоншоҳбек Шакий ва Филий хаша-
мини таладилар. Ва амирзода Рустамким, қишлоқ учун Шероздин Тустар-
га келиб эрди, ҳукм била келиб буларга қўшулди ва иттифоқ била Аббо-
дон ва /Восит сори таважжух қилдилар. Ва Шайх Увайс Курд ғажирчи
256б бўлб эрди, Кўпсар била Дажладин ўтуб, тун қайтиб, Саййид Аҳмад
Қабир мазорига етиб тавоф қилдилар. Ва андин икки кун юрб Аббодон
арабларига етиб чобгилар, от ва тева қўб тушти. Ва андин қайтиб йана
сувдин кечиб, Тустарга келдилар. Ва Сулаймоншоҳ Дўқумким, Тустарнинг
даругаси эрди ва Муҳаммад Ажаб Шерким, Дизфулнунг даругаси эрди ва
Темур Хожаким, Жувайзанинг даругаси эрди ва Шамсуддин Деҳдорким,
Хузистоннинг амалдори эрди, барчани тутуб қўб мол олдилар. Ва амирзо-
да Рустам андин ҳукм билан Шероз сори мутаважжиҳ бўлди. Ва шаҳзода-
лар ва бекларким, Ироқи Араб сори чобқунга бориб эдилар, барча ул қиш
анда турдилар ва мухалифларни чопиб, қўб мол олдилар. Ва аввал баҳор-
да ҳукм била соҳибқирон сори мутаважжиҳ бўдилар. Ва амирзода Пир
Муҳаммад ва Сулаймоншоҳбек ва ўзга беклар барча равон бўдилар.
Холис кўфрукким, Жабал Ҳамрога йақин турур ва Бағдоддин ўн икки
йағоч ер йироқ турур ва Қуббаи Иброҳим Моликдин тўрт йағоч бери
турур, анда барча черик жамъ бўлб, соҳибқирон хизматига мутаважжиҳ
бўдилар.

Ҳазрат соҳибқирон Рум сори таважжух қилғонин сабаби

Қаро Йусуф Туркмон мусулмонларнинг ичида кириб, муддати эрдиким
зулм ва бедодлиқ қилур эрди. Ва йўлларни тутуб келгучи ва борғучиларни
зарар-заҳмат берур эрди. Ва Ҳижоз қофиласига музоҳим бўлур эрди. Аммо,

чун ҳазрат соҳибқирондип қочиб Румға борди, бу жиҳатдин соҳибқиронға доъийа булдиким, Румға мутаважжих бўлғай. Ва бу овоза Румға боргондин сўнг қайсари Рум тақи ҳарб асбобиға машғул бўлди, черик йиғиштурмакка машғул бўлди. Аммо Рум вилоятининг ақобиру аозим ва уламоу сулаҳо

257а барча Йилдирим Боязидқа келиб насиҳатлар қилдиларким ва /дедиларким, «Бу подшоҳким, бери мутаважжих бўлуб турур, давлати асру қавий турур ва бу чоққача ҳар ким анинг била муҳолифат қилиб турур, мақхур бўлуб турур. Ва ҳар неча мушқил ишга юруб турур, давлатидин ул иш анга осон бўлуб турур. Ва ҳар шаҳар ва қалъа сориким борибтур, ул ерни оз таважжух била олиб турур. Ва бу ишлар бир абас эрмас ва мундин ҳазрат Субҳоннинг инояти маълум турур. Мундоқ киши била муҳолифат қилмак йахши бўлмас. Анинг била муҳолифат қилмагил ва мувофиқ бўлмоқ керак, то вилоят амонда бўлғай». Йилдирим Боязидқа бу сўзлар маъқул тушуб, ўзи тақи қўрқуб эрди, Ислому қозиларидин ва бир беги била бир хатким битти, мазмунни итоат ва инқиёд турур, соҳибқиронға йибарди. Ва Қаробоғи Арронда олампапоҳ даргоҳида еттилар, юкунуб хатни бердилар. Ва хатнинг мазмуни бу эрдиким, «Чун инобати ҳазрат ҳаққ хизонасидинки, *тувта ал-мулка ман ташаъа*¹⁰⁰¹, подшоҳлиқ хилъати била ул ҳазратнинг иқбол қоматини ораста қилиб турур. Биз ҳам тобиъ ва мутиъдурбиз. Агар мундин бурун хилофи қоъида биздин баъзи нималар воқиъ бўлди, эмди мундин нари итоат ва инқиёддин ўзга ишимиз бўлмағусидур».

Соҳибқирон дедиким, «Сизнинг подшоҳингиз доим фаранг кофирлари била газо қилур. Биз ҳам сизлар билан дўст турурбиз ва кўнглумизда ул андиша йўқ турурким, ул сори черик элитгайбиз ва Ислому вилояти хароб бўлғай, кофирлар мундин шод бўлғайлар. Аммо Қаро Йўсуф Туркмонким, мусулмонлар ичида кириб турур, ё улдуким ани ўлдуруб мусулмонларнинг

257б хотирини андин жамъ этсун ё улким ани банд қилиб, бизга йибарсун. /Бу ишдин бирини қилса аромизда дўстлиқ бўлғуси турур».

Рум элчилари бу сўзни эшитиб, бари мулзам бўдилар ва ҳеч жавоб бермадилар.

Неча кундин сўнг овға отланиб, Арас суйидин ўтуб, Оқтомда барча ходимлари ва мулозимлари била ул саҳро ва тоғлари иҳота қилдилар. Неча кундин сўнг жирга бир-бирига етиб, черик аҳли бир-бирининг эликларини тутуб келур эрдилар. Ҳайвонот навъи ва жонворлар синфининг қўблиғидин мислсиз қўб сайд оттилар. Ва овдин сўнг ҳазрат соҳибқирон Тахуртанни ва Рум элчиларини ижозат берди. Ва элчилардин бир жамоат, мисли Муҳаммад Озод ва Тукал Бавурчи жиргага кириб қўб сайд оттилар.

Овдин фориг бўлгондин сўнг қайтиб ўрдуға тушуб, суҳбатангиз қилди. Ва ул суҳбатда Румдин келгон элчиларға тўнлар кийдуруб, олтун камарлар берди ва дедиким, «Биз бу қиш мунда турурбиз. Аввал баҳорда Румға йақин борурбиз, қўрарбизким қайсардин бизга не жавоб келур. Агар йахши жавоб келса, *фа ҳува ал-мурод*¹⁰⁰², йўқ эрса қўрари, то не бўлғуси турур». Боязид Чимбой Элчиқдайни бир жамоат билан келгон элчиларға қўшуб, хат била Румға йибарди. Хатнинг мазмуни буким, «Салом ва таҳиййатдин сўнг сўз улким, элчиларингиз келиб, йахши сўзларингиздин соҳиб вуқуф бўлдуқ. Агар бу сўзлар чин турур, керакким Қаро Йўсуф Туркмонни бизга йибаргайсиз, ё инак шаррини мусулмонларнинг бошларидин дафъ қилгайсиз. Ва бир улуг бегини бизга йибарсангиз, то аромизда шарт ва аҳд бўлғай ва аромизда бориш-келиш бўлғай ва мусулмонлар фароғатда бўлғайлар. Ва агар бизнинг сўзимизга амал қилмасангиз, ҳар неким воқиъ бўлса, ўзунгиздин билгайсиз».

Наҳри Барлосни қаздурғони

Ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таолонинг раҳмати баҳрларини канораси йўқ турур. Ва қудрат ва илмини ниҳояти йўқ. Ҳазрат Малику Жаббор банданавоз баъзи бандаларига фазлу карамидин оламда меҳтару беҳтар қилур, то

258а андин жаҳон ичида /осори хайр қолғай, мисли шаҳарлар ва иморатлар ва масжидлар ва хонақоҳлар ва работлар йасағайлар ва рудхоналар чиқаргай, то андин худой бандаларига файз етгай. Ва андин бу хайр иши оламда ёдгор қолгай. Ул жумладин бири бу турурким, бурунги подшоҳлардин биров Арас

суйидин улуг ариқ чиқаргон эрмиш. Аммо замона воқиятидин ул ариқ йана тулуб адам бўлгон эрмиш. Ов солурда соҳибқироннинг юзи ул эски ариққа тушуб, ҳиммати иқтисо бу қилдиким, ул ариқни қаздуруб, йана сувни анда жорий қилдургай. Ҳукм бўлдиким, тавачилар «Ул ерни бекларга улаштургайлар!» Тавачилар юруб ерни бекларга қисмат қилдилар. Бир ойда ариқни қазиб тайёр қилдилар. Ўн йағоч йўл суйи борур эрди. Ва андоқ чуқур қаздиларким, анда кема юрутса бўлур эрди. Ва ул сувнунг оғзи Арас суйидин эрур, мавзийким, ани Кўшк чекиши дерлар ва аёғи ул ер турурким, ани Сурхапул дерлар. Ва ул ариғни Наҳри Барлос от қўйдилар. Ул сув била қўб боғлар ва кентлар ва зироатлар маъмур бўлди.

Соҳибқироннинг бовужуд улким, доим иши юруш эрди ва бир ерда ўлтурмас эрди. Аммо андин анча иморат ва зироат ва бақаъоти хайр ҳар вилоятда ёдгор қолдиким, сони йўқ турур. *Ва ма ат-тавфиқ илла бил-Лаҳи 'алайҳи-т-тақлан ва минҳу ал-муста'ан'*¹⁰⁰³.

Соҳибқирон Қаробогдин қайтиб, Шамкур сахроси сори борғони

2586 Чун Офтоб ҳутнунг етти даражасида еттиким, Зужасадайн буржи турур, соҳибқироннинг муборак кўнглида Рум ҳавоси тушти. Аммо бу жиҳатдинким алар доим узрға борурлар, соҳибқирон [ул] фикрда эрди. Аммо Румнунг подшоҳи соҳибқирон била йахши маош қилмас эрди. Бу жиҳатдин ҳазрат таъаммул қилур эрди ва билур эрдиким, Рум улуг ер турур ва черики бисёр турур. Ва соҳибқироннинг черики уч йил эрдиким, бир ерда қарор /топ-майдуэр эдилар ва доим ишлари юрмак ва чопмак эрди. Умаро бу маънидинким, соҳибқирон Румға борғуси турур, барча андиша қилур эрдилар. Шамсуддин Муҳаммад Алмолиғий ҳазрат қошида истимоъ эрди. Барча беклар анга дедиларким, «Йахши маҳал тобсанг ҳазратқа арз қилиб дегинким, беклар барча дерларким, Рум юруши учун йахши фикр қилсунлар. Бу юруш ўзга юрушларга ўхшамас. Тақи мунажжимлар айтиб турурларким, Чигатой черикини Рум юрушида осиб и бўлгай». Шамсуддин бу сўзни ҳазратқа арз қилди. Ҳазрат бекларнинг дағдағаларининг дафъи учун Мавлоно Абдуллоҳ Лисонни чорлаб фалак авзоъидин нималар сўрди ва муболага қилдиким, «Ҳар нимаким нужумда деб турурлар мандин йашурмағил». Мавлоно мушори илайҳи арзадошт қилдиким, «Бу йилнинг тақвимида битиб турурларким, сизнинг черикдаги баҳодурларнинг толиъи асеру қувватлуқ турур. Ва муҳолифларнинг толиъларида заъф воқия турур. Ва ўшул йилда Зу дувоба зоҳир бўлуб эрди, ҳамал буржида, андоқким кун ўлтургонда зоҳир бўлур эрди. То шафақ кетгунча мағрибда кўрунур эрди. Неча кундин сўнг субҳ вақтида машриқ соридин пайдо бўлур эрди». Мавлоно Абдуллоҳ Мавлоно Муҳиддин Мағрибий нухаларидин бир нуха ул мажлисада келтурди ва нақл қилдиким, «Чун Зу дувоба ҳамал буржида зоҳир бўлса, машриқ соридин черики келиб Рум вилоятини олғай ва Румнунг подшоҳи элиққа тушқай».

259a Алқисса, панжшанба куни ражаб ойининг ўн учиди, торих секкиз юз тўртда (16.02.1402) қишлоқдин кўчуб Қаробогнинг бир ўтлоғ ерида тушти. Неча кун ўшул ерда ўлтурди. Тамоми қиш кетгонидин сўнг султони фалакким, етти иқлимнинг боғбони турур, қиш буржларидин чиқиб ҳамал буржидаким, аввал баҳорнунг буржи /турур, келди. Соҳибқирон йакшанба куни, шаъбоннинг еттисида (12.03.1402), наврўзи жалотий бошида, от йилда саодат ва иқбол била отланиб, Қаробог Аррондин Шамкур сори мутаважжих бўлди. Ва амирзода Муҳаммад Султон ҳукм билан Кур суйидин ўтуб, сувни йақолаб юриди. Соҳибқирон Мавлоно Абдуллоҳ садрни Исфаҳоннинг моли учун йибарди ва Мавлоно Қутбуддин Қуммийки, ул ҳам садрлардин эрди, ани ҳам мол учун Шерозға йибарди. Ўзи Бардаъа ва Ганжадин ўтуб Шамкур сахросида тушти ва неча кун анда туруб Олатоқ сори мутаважжих бўлди. Гуржистон сарҳадига етиб Табдур суйининг йақосида тушти. Одина куни, Рамазон ойининг тўртида, торих секкиз юз тўртда (07.04.1402) амирзода Шохрухқа Ҳаққ таборак ва таоло бир ўгул берди. Соҳибқирон эшитиб бисёр шодмон бўлди. Ул ўгулни Муҳаммад Жўки от қўйдилар, ва ани Хонзодаға тобшурдилар. Ва амирзода Муҳаммад Султон-

ким Кур суйидин ўтуб, нари юзидин юрур эрди, бир жамоат лакларким, Элбурзқўҳда ўлтурур эрдилар, аларни чониб мол бисёр оиди ва қайтиб соҳибқиронга қўшулди. Ҳазрат андин кўчуб Сарой Мулк хоним ва ўзга хотунлар ва шаҳзодаларнинг ҳарамларини ва кичик шаҳзодалар амирзода Улутбек ва амирзода Иброҳим Султон ва амирзода Муҳаммад Жаҳонгир ва амирзода Ижал ва амирзода Бойсунгар ва амирзода Суюрғатмиш — буларни барчани Султонийага ёндурди. Одинабекким, Панжшанбанинг агоси эрди, буларнинг мулозиматида қўйди. Булар Султонийага кетиб бордилар. Ва ҳазрат дедиким, «Ёз Табризда турун ва кузда Султонийага боринлар». Булар, ёз эрдиким, Табризга етдилар, ул ёз Табризда туруб, куз бўлгонда Султонийага бориб турдилар. Соҳибқирон андин кўчуб, Мингқўлга етти. Йана Йилдирим Боязидқа элчи йибарди, сўзи буким: «Сенинг била /шарт ва аҳдим ўшул турурким, бурун айтиб йибариб эрдук. Агар сўзларимиз била амал қилмасанг ва Камох қалъасиким¹⁰⁰⁴, доим бу вилоятқа тааллуқ эрмиш, бизнинг гумаштимизга тобшурсанг, Рум мамлакатини сенга мусаллам тутарбиз ва ҳар нечаким сенга черик керак бўлса, мадад учун йибарурбиз. Байт:

Эшитсанг, наким санга бехбуд эрур,
Қилурбиз, наким санга мақсуд эрур».

Тартум қалъасини¹⁰⁰⁵ фатҳ қилгони ва шаҳзодаларким, қишда чобқунга бориб эдилар, қайтиб келгонлари

Ул ерда бир қалъа бор эрди, асру берк ер эрди ва ани Тартум дер эдилар. Икки юзча гуржи кофирларидин анда кириб, жузя бермас эрдилар ва мусулмонларга таъарруз қилур эрдилар. Ва келгучи ва боргучиларга музоҳим бўлуб, зарар-заҳмат берур эрдилар. Ва Тағиким, аларнинг улуги эрди, кетиб ўз ўрнида Гуржик деган бировни қўйуб эрди.

Алқисса, соҳибқирон аларнинг қиссаларини эшитиб ҳукм эттиким, «Шайх Нуриддинбек ва Шоҳ Маликбек ва қўнун бекларидин Муса Тўй Буга ва Саодат Темуртош ва Темур Малик ва ғайруҳу ул кофирлар сори бориб, қалъани мусоаххар қилсунлар!» Булар тезлатиб анда етконда киши йибардиларким, «Агар мутӣ бўлуб жузя берурсиз, сизнинг била ҳеч ишимиз йўқтурур». Ул бадбахтлар қалъанинг берклигига мағрур бўлуб, урушмоққа кўнгул қўйдилар. Ислон черики қалъа сори юруб уруш солдилар. Беш кунгача уруштулар. Олтинчи кунда қалъани олиб: андаги кофирларии ўлдурдилар ва қалъани ер била тенг қилдилар. Ва бу воқиядин сўнг Тағиким, бу қалъанинг ҳокими эрди, ҳазрат соҳибқирон қошига келди. Ҳазрат анинг гуноҳини бағишлаб, амон берди.

Соҳибқирон андин кўчуб, Авникда етиб, неча кун анда таваққуф қилди. 260а то Румга йибаргон элчилар келгай. /Бас, икки ой анда ўлтурди, ҳеч хабар элчилардин келмади. Соҳибқирон деди, «Ажаб ҳолати турур, ҳар нечаким Йилдирим Боязиднинг хотирини сақларбизким, бўлғайким, ул бизнинг била йахши маош қилғайким, анинг вилояти бизнинг черикимиздин солим қолгай. Ул андоқ иш қилурким, бизга лозим бўлурким, анинг сори борғайбиз. Бовужуд улким, анинг мулку молидин ҳеч тамаъимиз йўқтурур».

Маҳди аъло Туман оғони ва амирзода Саъд Ваққосниким, амирзода Муҳаммад Султоннинг ўғли эрди, бу ердин Султонийага йибарди. Ва ўзи давлат била кўчуб Рум сори мутаважжих бўлди. Арзирум мургъзорида келиб тушти. Шаҳзодаларким, қишда Қаробогдин Ироқи Араб сори бориб эдилар, душманларни мақхур қилиб, вилоятларини чопиб, талаб, аввал баҳорда кўб мол билан Қалоғи йўлидин йуруб, соҳибқирон сори мутаважжих бўлуб, Олатоқ ва Авникдин ўтуб, бу маҳалда келиб ўрдуға қўшулдилар.

Камох қалъасини фатҳ қилгонда Рум элчилари келгони

Машхур қалъаларким, оламда бор, бири Камох қалъаси турур. Ва бу қалъа бир тоғ устида воқӣ бўлубтурур, ва анинг теграсида бир қалъа тушубтур тўла боғу бўстон ва зироату иморат эрди. Ва ажойиблардин анда

бири бу эрдиким, аввал баҳорда уч кун мутаволи чумчуқ боласи пишкон ва тайёр кўкди анда тушар эрди. Андоққим, ул ер тўлар эрди. Алар чумчуқлардин тутуб, туз уруб, кўзаларда ё хумларда солур эрдилар. Ва ҳамма ёзу қиш андин ер эдилар.

2606 Амирзода Муҳаммад Султон соҳибқирон қоншида келиб йукунуб дедиким, «Бу қалъанинг тасхирини манга буюрунгуз». Соҳибқирон анинг илтимосини қабул қилиб, тумон беклари била ул сори йибарди. Шаҳзода қалъа урушининг асбобиға машғул бўлуб, йароғ қилур эрди. Соҳибқирон Арзинжонга етти. Амирзода Або Бакр ва амирзода Халил Султон ва амирзода Султон Хусайн ва амирзода Искандар ва Жаҳоншоҳбек ва Шайх Нуриддин ва Бурундуқбекни Муҳаммад Султон мирзога — Камох қалъаси сори йибарди. Алар шаҳзодаға етиб, қалъанини тўрт ёпини тутуб туштилار. Ўн кунгача уруш солур эрдилар. Ва сувиким, қалъа эли андин ичар эрдилар, ани олдилар. Ва шотулар ипдин йасаб, ўн биринчи кун кечасида камарбанд шермардлар юқори чиқиб, ипларни тошларга бирикиттилар. Ва амирзода Муҳаммад Султон бир жамоат баҳодурларни буюрдиким, ул шотулардин юқори чиқтилар. Ҳисор эли воқиф бўлуб, урушабошладилар. Ва Алишерким, Бахтдавлатнинг ўғли ва амир Аббос амакининг ўғли эрди, неча киши билан шотудин тушуб вафот бўлди. Тонгласи мансур черик наққоралар чалиб уруш солдилар ва икки тарафдин раъд ва манжаниқ отабошладилар. Ва амирзода Муҳаммад Султон тақи [жанг] қилур эрди, анинг мулозимлари барчадин бурун чиқтилар. Охируламр, мансур черики какликдек қалъага чиқиб фатҳ қилдилар.

261a Бу фатҳ хабари соҳибқиронга етти, филҳол, андин кўчуб қалъага келиб, қалъани мулоҳиза қилди. Арзинжондин ул қалъагача етти йағоч эрди. Қалъани Тахуртанга бердиким, муҳофизат қилгай. Андин сўнг Рум тасхирига жозим бўлди. Аммо муҳолифлардин кўб киши берк ерларда ва горлар ичида кириб эдилар. Шайх Нуриддинбек ва Али Султон Тавачи ва Давлат Темур Тавачи ҳукм била муҳолифлар сори мутаважжих бўлдилар. Муҳолифлар мансур черикидин хабар билиб, қўрқуб барча мутӣ бўлдилар ва аларга ҳеч ташвиш тегмади. Андин сўнг соҳибқирон Сивос жилгасида /етиб тушти. Анда хабар келдиким, Чимбой Элчиқдайким, Румга элчиликка бориб эрди, Рум элчилари била келадур. Аммо қазодин муқаррар бўлгон эрмишким, Румни ҳазрат соҳибқирон мусаххар қилгай. Йилдирим Боязидни шайтон васваса қилиб, савоб йўлидин чиқордиким, инқиёд ва итоатдин сўнг йана муҳолифат изҳорини қилди. Ва сўзларким, анга лойиқ эрмас эрди, айтиб йибарди ва Камох қалъаси учун номаъқул сўзлар айтиб йибариб эрди.

Алисса, Румдин келгон элчилар пешкашлар била келиб, соҳибқиронни кўрдилар. Ўн қуш ва ўн от тортиб, юкуниб, сўзларини эшитиб, йибаргон пешкашларни қабул қилмай деди: «Кишигаким саодат ёри қилмагай, насихат ва неххоҳлуқ фойда қилмае. Ҳар неча дедимким, ул мамлакатда бизинг черикдин ташвиш тегмагай. Аммо бўлмас ва Йилдирим Боязид ҳар кун бир сўзни айтиб йибарур ва бир сўз устида эрмас. Агар ул Қаро Йусуфни йибарса эрди ва Камох қалъасини бизга берса эрди, ўзи ва ҳам мамлакати саломат қолур эрди. Биҳамди-л.Тоҳким, Камох қалъаси миннатсиз муйассар бўлди. Эмди анга айтинг, чун сўзимизни эшитмадинг, урушмақ учун мардона бўлгил».

Соҳибқирони саодатнишон йароғ кўргони

2616 Соҳибқирони гитиситон Румга таважжуҳ этиб ҳукм қилдиким, «Мансур черик Сивос саҳросида жайба ва йароқ кўрсатсунлар!» Соҳибқирон ўзи бир тепа устида шомиёна уруб ўлтурди. Мансур черики бўлак-бўлак барча мукамал бошларидин отларининг туйноғича темур ичида гарқ эдилар¹⁰⁰⁸. Ва бўлакким, соҳибқиронга йақин етар эрдилар, ул бўлакнинг беги илгари келиб, отидин тушуб, юкунуб, от тортар эди, дуо ва сано этиб кетар эрди. Соҳибқирон /тақи ул кишини махтаб, дуо қилур эрди. Ва ушбу тариқ била тумонлар ва ҳазоралар ва қўшулар бир-бирининг кейнидин етиб, йароқларини кўрсатиб ўтар эрдилар, то навбат амирзода Муҳаммад Султоннинг черикига еттиким, булар Самарқанддин эмди келиб эдилар. Андоғ йароқ кўрсаттиларким, фалак мунча кўзлари била ҳаргиз мундоқ йароқ кўрмагон

эрди. Ва черики неча булак эрди ва бир булак бир ранг йароқ қилиб эрди: бир булаги қизил ва бир булаги йашил ва бир булаги сариқ ва бир булаги оқ. Ушбу тариқ билан хил-хил йигитларини йароқ билан кўрсатти. Ва шаҳзода ўзи илгари келиб, отидин тушуб, соҳибқиронга пешкашлар торготи ва дуо била тилини очиб деди. Назм:

Ки жовид булғай жаҳон сарбасар,
Сенинг амрингга, эй шоҳи баҳру бар.
Фалак токи бўлди адамдин падида,
Сенингтеки шаҳаншоҳ ҳаргиз надид.
Жамолингдин ўлди жаҳон барча шод,
Ки йўқ сен киби шоҳ бо адлу дод.
Сенинг давлатингга қилиббиз ҳужум,
Ки бир-бир қилали бари мулки Рум.
Шаҳаншоҳ анинг сўзидин бўлди шод.
Деди: «К-эй кўзум ичра нури савод.
Йамон кўздин Ҳаққ сени асрасун,
Паноҳида доим сени сақласун».

262a Ул сабоҳдин намози пешингача черик ўтти. Соҳибқирон намозга қўпуб ҳукм қилдиким, «Рум элчиларини отландуруб, черик аёғигача элтсунлар!». Ҳукм била элчиларни олиб юридилар ва черикнинг азимати ва шавкатини аларга кўрсатур эрдилар. Элчилар ул азимат ва шавкатни кўруб, кўнгуллари ваҳм тушуб титрайбошладилар. Тонгласи соҳибқирон элчиларни чорлатиб, тўн кийдуруб, ижозат берди ва дедиким, «Йилдирим Боязидқа айтингким, чун сенинг вилоятингга газо ва жиҳод расм турур, бизга қаттиқ келурким, ул вилоятда биздин ташвиш бўлғай. Бовужуд улким, сен маълум йўлдин /чиқибсен. Ҳануз таҳаммул қилурмен, то Таҳуртаннинг кишилари ни йибаргайсен ва ўғлонларингдин бирини бизга йибаргайсенким, биздин анча марҳамат ва шафқат кўргайким, сенким атосисен, кўрмагон бўлғай. То мамлакати Рум сенга мусаллам бўлғай ва сен фароғат била тахт устида қарор тобқайсен ва андаги эл-улус фароғатда бўлғай, вассалом»¹⁰⁰⁷.

Ҳорук қалъасини фатҳ қилғони

Рум элчилари қайтиб боргонда соҳибқиронга арз қилдиларким, бу йақинда қалъа турурким, ани Ҳорук дерлар ва бир жамоа жатогилар анда кириб турурлар. Ҳукм бўлдиким, «Шайх Нуриддинбек ва Бурундуқбек ул қалъа сори мутаважжих бўлсунлар!». Алар ҳукм билан черик тортиб юридилар. Қалъага етконда уруш соддилар ва нағамчилар ишлар [била] машғул бўлуб, бир замонда қалъани йиқдилар. Бас, нуслатишгўр черики қалъага кириб, жатогиларни тутуб ўлдурдилар ва молларини талаб қайттилар.

Соҳибқирони динпарвар Қайсарийа¹⁰⁰⁸ ва Анкурийага¹⁰⁰⁹ борғони

Сивосдин бир жамоат кишиларким, йўлларни йахши билур эрдилар, арз қилдиларким, Туқат йўли жангал турур ва йўллар тор ва Йилдирим Бойазид кўб киши билан Туқатқа¹⁰¹⁰ келиб сув бошини [тутуб] ва қаровуллар тақи ул жангални кўруб Қайсарийа сори юруб турурлар.

2626 Соҳибқирон Али Султон Тавачини йибардиким, черикни қўймағайким, Қайсарийадин ўтгай. Соҳибқирои олти манзилда Сивосдин Қайсарийага етиб тушти. Анда етконда шаҳар элига амон бердилар. Ва бир жамоат бадбахтлар нағамларда ва тешукларда кириб эрдилар, нағам уруб барчани олдилар. Ул ернинг ошлиги пишиб эрди, ҳукм бўлдиким, «Черик ўзлари учун озук юкласунлар!». Ва соҳибқирон амирзода Або Бақр ва /Шайх Нуриддинбекни қаровуллукқа йибарди. Ва черики била жайба кийиб, йасол йиғлаб Қайсарийадин Анкурийага мутаважжих бўлдилар. Ва уч

манзил юруб Йулгун суйига¹⁰¹¹ келиб туштилар. Туртинчи кун шаҳарга йақин келиб тушти. Анда хабар келдиким, Йилдирим Боязиднинг черикидин қаро кўрунди. Фармон бўлдиким, «Черик душман сори мутаважжих бўлсунлар!» Ва ҳар ердаким, тушар эрдилар, хандақ қаздуруб ўлтурур эрди. Шоҳ Маликбекни минг киши била тил олмақ учун йибарди. Кечада отланиб, ўн йағоч йўл йуруб, субҳқа йақин Йилдирим Боязиднинг черикидин қаровуллар чиқиб борурда булар каминдин чиқиб қаттиқ уруштилар. Қайсар эшиттиким, бир жамоат киши соҳибқирон черикидин илгари келиб турурлар, кўнглида бисёр қаттиқ келиб, бекларини чорлаб, қаттиқ сўзлар деди. Ва тонг отқанда кўчуб, Қиршахр¹⁰¹² сори мутаважжих бўлди. Шоҳ Маликбек соҳибқиронга киши чобтуруб, уруш қиссасини ва Илдирим Боязиднинг Қиршахр сори борганини арзадошт қилди. Ул ҳазрат мунн эшитиб, Илс Хожаким, Шайх Али Баҳодурнинг ўғли эрди, ва Сайин Темур ва агоси Мурод ва Дона Хожа ва амир Хусайн Қавчин ва Султон Малик Уч Қаронинг ўғли ва ўзга баҳодурларни олтмиш киши билан йана тил олмақ учун йибарди. Ва Шоҳ Маликбек қайтиб кеча бўлгонда урдуга етиб тушти. Тонг отқонда соҳибқирон шаҳзодаларга таълимлар бериб деди: «Бу ерда икки иш қилмак керак: бири улким, ушбу ерда тавакқуф қилгайбиз, то ул замонким мухалиф еткунча бизнинг гала-қаро дам урғай; ва яна бири улким, йаагининг мамлакати ичра кириб талаб юругайбиз ва /ҳар сори чабқун йибаргайбиз, то Йилдирим Боязид ботроқ келгай ва анинг черики кўбраки йайог эрмиш».

263а

Бу сўзларким ҳазрат деди, барча сўнг дегон сўзини хушладилар. Ва андин кўчуб, давлат била юридилар. Ва амирзода Султон Хусайнни минг киши била юртда қўйди. Ҳукм бўлдиким, «Бурундукбек ва ўзга беклар Анкурийага боргайлар. Ва агар душмандин черик келса аларнинг йўлини тутқайлар. Ва йайоқ черики алар била бийла борсунлар. Ул икки манзилдаким сув йўқ турур, қудуқлар қазсунлар!» Беклар ҳукм била юридилар ва Абдуллаҳмон Тавачи йайог черикини бошлаб, алар била борди. Баҳодурларким, бурун тил олмақ учун бариб эдилар, саҳар вақтида мухалифларга еттилар ва урушуб, икки киши алардин туттилар. Бирини ўлтуруб, бирини тирик келтурур эрдилар. Қайсари Румнунг¹⁰¹³ ўғли минг киши била тил олмақ учун келиб эрди, кеча алардин хабар билмай бир дарада кириб эрдилар. Аммо мансур черикининг баҳодурлари тил олиб қайтиб барур эрдилар, аларга учраб, уруш бўлди. Бовужуд улким, олтмиш кишидин артуқ йўқ эрдилар, урушаборур эрдилар. Мухалифлар амирзода Султон Хусайннинг черикининг қаросини кўруб, ўшал ерда турдилар. Ва баҳодурлар саломат юруб, зафарқарин черикка қўшулди. Ва беклар ва йайоглар Анкурийа сори юридилар. Ва баъзи беклар илгари юруб, андаги элу хашамнишинларни чошиб, қўб мол олдилар. Ва йайоглар ул йўлда қудуқ қазмоққа машғул бўлдилар. Ва нуератпаноҳ черики уч манзилда Анкурийага келиб тушти.

263б

Қайсари Рум Йаъқуб отлиқ бировни Анкурийага йибариб, /эрдиким, шаҳарни забт қилгай. Йаъқуб қалъани мазбут қилиб ўлтуруб эрди, тонгласи соҳибқирон тафарруж учун отланиб, қалъани ихтиёт қилди ва баҳодурларга ишорат бўлдиким, «Қалъанинг урушига машғул бўлсунлар!» Баҳодурлар бетавакқуф ҳисор сори юруб, уруш солдилар ва нағамлар уруб, сувларини олдилар. Баҳодурлар ул буржким, сув сори эрди, анда чиқтилар. Ва йақин эрдиким, қалъа фатҳ бўлғай, ногоҳ қаровуллар хабар келтурдиларким, Қайсари Рум черики била йақин келди ва мундин ангача тўрт йағоч бўлғай. Соҳибқирон буюрдиким, «Баҳодурларким, қалъага урушурлар, урушни қўйуб, келсунлар!» Баҳодурлар қалъадин қайтиб келиб, ўрдуга қўшулдилар. Соҳибқирон андин кўчуб, андак йўл сувни кейин қўйуб туштилар ва тушкон ерда хандақ қаздилар. Ва душман сори тоғ этакида бир кичик булог бор эрди. Ҳукм бўлдиким, «Бариб ул сувни кундакилар била тўлдурсунлар!» Соҳибқирон кеча бўлгонда хилватхонага кириб, Ҳазрат Жабборга ниёз ва тазарруъ била юзини туфроққа қўйуб, нуерат тилаб деди: «Бор худоё, бу муддатдаким, менга фатҳ ва нуерат рўзи бўлди, барча сенинг карамингдин эрди. Йўқ эрса, мандин не келгай? Умидим борким, чун доим лутфу карамингни мандин кам қилмагансен. Ҳоло ҳам ўшул умидим сендин бор». Ушбу ниёз била кеча тонг отқунча тазарруъ ва зори қилди.

Ҳазрат соҳибқирон черикини тартиб бергани

264а

Соҳибқирон кеча тонг отқунча ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло даргоҳида нӣз ва тазарруъ қилди. Тонг отқонда отланиб, черикини тартиб берурга машғул бўлди./ Баҳодурлар хайл-хайл хаймаларидин чиқиб, майдон сори мутаважжиҳ бўдилар. Ва ҳар ким ўз ерига ва мўлжарига бориб саф тортиб турар эди. Ўнг қўлда амирзода Шохрух ва амирзода Халил Султон турди. Ва беклардин Сулаймоншоҳбек ва Едгор Андхудий ва Рустам Тағай Буға ва Севинчак Баҳодур ва Давлат Темур ва ўзга беклар шаҳзода била турдилар. [Аларнинг қанбулида Султон Ҳусайн бўлди ва Али Султон ва Муса Туй Буға ва ўғли]. Ва сўл қўлда амирзода Мироншоҳ ва Шайх Нуриддинбек ва Бурундуқбек ва Али Қавчин ва Мубашшир ва Тахуртан ва Ҳожи Абдуллоҳ Аббос ва Султон Санжар Ҳожи Сайфуддин ва Умар Тобон ва Шайх Иброҳим Ширвоний ва гайруҳу турдилар. Ва булардин илгари [аларнинг қанбулида] амирзода Або Бакр ва Ҳаҳоншоҳбек ва [Қаро] Усмон Туркмон¹⁰¹⁴ ва Тукал Барлос ва Пир Али Сулдуз турдилар.

Алқисса, черикий эрдиким, анинг сони ва ҳисоби йўқ эрди, барчаси диловар ва баҳодур.

Ғўлда ҳазрат соҳибқирон турди. Ғўлнунг ўнг қўлида Тош Темур Ўғлон ва [амирзода Аҳмад Умаршайх ва] Шаҳсувор [ва Сарой] ва Ҳалол Бавурчи ва Таптуқ ва Йусуф Мўгул ва Ҳожи Бобо Сувчи ва Искандар Ҳинду Буға ва Хожа Али Йусуф Апардий [ўғли] ва Давлат Темур ва Ҳусайн Барот Хожа ва Муҳаммад Қавчин ва [Сарой Хожа ва] Идрис Қавчин ва Шамсуддин Алмалигий ва Сарой Мулк Тавачи ва [Аргун Малик ва] Пир Муҳаммад ва Баҳовуддин ва Қаро Аҳмад ва Бек Валий Элчикдай ва Чақмоқ ва Давлат Хожаи Элчи Буға ва Абдуллоҳ ва Сўфий ва Халил ва Муҳаммад Тавачи ва Асан Темур ва Шайх Муҳаммад ва Қараман ва Санжар ва [Ҳусайн ва Ҳасан ва] Умарбек Некруз Жони Қурбони [ўғли ва Бердибек Қавчин ва Ҳаҳоншоҳ ва Аҳмадий ва Ажабшер ва Маҳмуд ва Баҳлул ва амир Зийрак Жаку ва] ўзга беклар турдилар¹⁰¹⁵. [Ғўлнунг сўл қўлида Ҳалол ал-Ислом ва Тукал Қарқара ва Али ва Маҳмуд ва Шох Валий Севинчак ва Жоникбек ва Едгор ва Тангрибермиш ва Хожа ва Муҳаммад Халил Давлат Темур Тавачининг иниси ва Шайх Ҳусайн ва Мирак Элчи Малик ва Поянда Олтун Бахшийнинг иниси ва Луқмон Тавачи ва Султон Барлос ва Абдулкарим Ҳожи Сайфуддин ва Одил ва Қутбуддин ва Салим ва Жунайд Айон ва Ҳаҳон Мулк Милкат ва Тўплоқ Қавчин ва Абдус Самад Ҳожи Сайфуддин ва Пир Муҳаммад Шингум ва Шайх Арислон Қуппакхон ва Давлат Хожаи Барлос ва Илёс Қуппакхоний ва Йусуф Барлос ва Али Аббос ва Саййид Хожа ва Шайх Али Баҳодур ва Усмон Тавачи ва Искандар Шайхий ва Шохшоҳон Сеистоний ва Иброҳим Қуммий ва Шох Турон Сеистоний ва Шеровул ва Подшоҳ ва Баврон ва ўзга сардорлар турдилар.

Ғўлнунг бошида моҳчаи қавқ амирзода Муҳаммад Султон зафар авжидин келиб, солиси наййирайн бўлди ва айни шараф ва қудратда. Анинг иқболи соясида юлдузтек черик жамъ ва тартиб бўлди. Ул черик жамоатининг йасол интизоми амирзода Пир Муҳаммад Умаршайх ва иниси амирзода Искандар ва номдор навбатийлардин амир Шамсуддин Аббос ва Шох Маликбек ва Илёс Хожаи Шайх Али Баҳодур ва Айон ва ўзга бекларнинг ихтимомларида самти истиқболда бўлди]. Назм:

Гуруҳики, ҳар бири ҳангоми кор,

Чиқарур эдилар адувдин димор.

Бариси далеру набарди озмой,

Фаридун киби барчаға ақлу раъй.

Қирқ қўшун кишини туғ қотида тургуздилар. Ва неча пилким урдуда эрди, бариға кечимлар кийдурдилар ва пиллар устида йахши отқувчи бекларни ултургуздилар.

Йилдирим Боязид тақи черикини тартиб бериб, Рум /мамоликида бўл-
264б ғон номдорларни жамъ қилиб келтуруб эрди. Ул тақи черикини ораста килиб, сафларини йасаб эрди. Ул жумладин Лас Афранжийнинг ўгликим, Йилдирим Боязидқа қайин ағо бўлур эрди, йигирми минг киши афран-

жийлар била барча қаро тўнлар кийиб, бошларидин аёғларигача [фўлод ва темурдин ураниб — фақат кўзлари очиқ эрди], мукаммал ва мураттаб туруб эрдилар¹⁰¹⁶. Ва йана бир ёнида ўғли Мусулмон Чалабийни Рум черики била тургузуб эрди. Ва Йилдирим Боязид ўзи гўлда турди ва уч ўғликим Муса ва Иса ва Мустафо эрди, буларни арқоси сори тургузди. Ва Муҳаммад Чалабийким, барча ўғлонларидин улуг эрди, Рум сардорлари, мисли Бол Фараҳ подшо ва Ийдбек ва Темуртош ва Хожжа Феруз ва Исабек ва Ҳасан подшо ва Ҳалил ва Мурод подшо ва Али подшо ва Саружа ва Абарнус ва Йаъқуб ва Йусуф ва Эл Тармон ва Тенгрибермиш ва Балбон ва Довуд ва Бани¹⁰¹⁷ ва Шаҳин [ва Йабанж Илдиғуз ва Аҳмадий Тохир ўғли ва Муҳаммадий ва Муқбил ва Бошачук] ҳар бири ўз ерига турдилар. Қайсар бўлгон черики била майдонга келиб, чошт эрдиким икки черик мукаммал ва мусаллаҳ бир-бирига етиб, сафлар тортиб турдилар. Ва икки тарафдин наққора ва нафир чалдуруб, сурон солдилар.

Соҳибқирон Рум подшоҳи била урушуб, зафар тобқони

Икки соридин чериклар саф тортиб турдилар. Соҳибқирон ул маҳалда отдин тушуб, ниёз юзини ҳазрат Парвардигор сори қилиб икки рақъат намоз фатҳ ва нусрат учун ўқуди. Ва ҳар доимким, мундоқ уруш воқиёъ бўлса эрди, ҳазрат соҳибқирон ул намозни ўқур эрди. Бу жиҳатдин ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло анга нусрат ва фатҳ каромат қилур эрди. Бу ерда ҳам икки рақъат намозини ўқуб, сидқу ихлос била отланиб, майдон сори келиб гўлда турди. Ва ҳукм билдиким, «Баҳодурлар илгари юруб, ишлариға 265а /машгул бўлсунлар!». Барчадин бурун ўнг қўлдин амирзода Або Бакр муборизат майдониға кириб, йигитлари била ўқ ёй эликларига олиб, мухолифлар сори юруб шайба тўкабошладилар, душмanning сўл қўлини кўтариб бир-бир отдилар.

Жаҳоншоҳбек ва Қаро Усмонбек тақи от солиб, душмanning сўл қўлдаги тургон черикини кўтариб урдилар.

Ва Курашчиким, қайсари Румнунг ўғлонларидин ул баҳодур ва паҳлавон эрди, туруб куб саъйи қилдиким черикини тургузаолгай. Тургуза олмай қотти. Ва соҳибқироннинг сўл қўлидин амирзода Султон Ҳусайн зафаршиёор черики билан от солиб, қилич ва найза зарби била душманлардин куб кишини тушурдилар. Ва амирзода Муҳаммад Султонга ғайрат бўлуб, соҳибқирондин ижозат тилади. Соҳибқирон деди: «Сўл қўл сори юригил ва аларға кўмак бўлгил!» Ва Афранжнинг диловарлари туруб куб ишлар қилдилар ва неча қатла бир-бирини сурдилар. Охируламр, нусратшиёор баҳодурлари Лас Афранжийнинг ўғлини черики била суруб қочурдилар. Ва йайоглари от аёғида қолиб, куб киши ўлди.

Алқисса, румийлардин анча киши ўлдурдиларким, ул саҳронинг туфроғи алар қонидин балчиқ бўлди. Байт:

Зи румий сипаҳ онча ўлдурдилар,
Ки тўлди бари ер юзи, баҳру бар.

Амирзода Пир Муҳаммад Умаршайх ва амирзода Искандар ва амир Шоҳ Малик баҳодурлар билан илгари юруб душманлардин куб кишини тушурдилар. Шайх Нуриддинбек ва Бурундукбек йахши ишлар қилдилар.

Соҳибқирон кўрдиким аёдо заиф бўлди, ҳукм қилдиким, «Бир йўла от солсунлар!» Амирзода Мироншоҳ беклари била бир тарафдин ва амирзода 265б Шоҳрух/ беклари била бир соридин, барча иттифоқ била ҳамла қилдилар. Қиёмат куни зоҳир бўлуб, бир сурон ва гавго оламдин қўпдиким, ҳаргиз бу даҳрдин мундоқ кун кўрмайдур эди. Малаклар фалакларда таҳаййур бармоғларини тишлаб, назорат қилур эрдилар.

Йилдирим Боязид амирзода Муҳаммад Султон сори чопиб, аларни сурди ва бир тепа устига чиқиб кўрдиким, черики бир-бир бўлуб турур, ҳайрон қолиб турди. Ва бир неча отлиқ ва йайог анинг қошида йигилдилар.

Ҳазрат соҳибқирон шаҳзода Шоҳрух била қайсари Рум сори мутаважжих бўлди. Ва амирзода Мироншоҳ ва амирзода Султон Ҳусайн тақи Йилдирим Боязидқа таважжуҳ этдилар. Қайсар ахшомгача туруб урушти.

Ва намозшомга йақин ул тепадин тушуб, ўзини мансур чсрикига уруб, черик аларга йўл бериб, чиқиб қочтилар. Аммо алардин кўб кишини ўқ била отиб ўлдурдилар. Йилдирим Боязид юз меҳнат ва машаққат била уртадин чиқиб кетти. Ва бир жамоат баҳодурлар анинг кейнида туштилар. Ва қочқонлар ҳаво иссиғидин сувсаб, кўб киши ўлди.

Насим фатҳ ва нусрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло иноятидин мансур черики сори бўлуб, душманни бостилар. Соҳибқирон ўрдуға тушти ва Ҳаққ таолоға шукру сипос беқиёс деди. Шаҳзодалар ва беклар барча йиғилиб, соҳибқирон қошига келиб юкунуб, мубаракбод дедилар. Ва бу фатҳ жумъа кунни, зул-ҳижжа ойининг ўн тўққузиди, торих секкиз юз тўртта (20.07.1402) воқият бўлди¹⁰¹⁸. *Вал ҳамду ли-Ллоҳ вал минна.*

Мансур черики қайсари Румни тутуб, соҳибқирон қошига келтургонлари

Ул жамоатким, Йилдирим Боязиднинг кейнида бориб эрдилар, Султон
266а Маҳмудхон Йилдирим Боязидқа етиб,/ ани тутуб келтурди. Намози хуфтан эрдиким, Йилдирим Боязидни даргоҳи олампаҳоҳда келтурдилар. Соҳибқирон фармонладиким, «Эликини ечиб, ҳурмат била кийурсунлар!» Бас, ани ҳазрат қошида иззат била кийуруб, ҳазрат ани кўруб, кўб иззат тутуб, ўз қошида ўлтурсуздиким, «Ҳар нечаким, сенга насиҳат қилдуқ, эшитмадинг. Ва бу воқият ўзунгдин сенга келди. Ва менга сўзлар айтиб йибардингким, зарурат бўлуб сенга келдим. Йўқ эрса, сен мулозимат билан бизнинг била маош қилур эрдинг. Сенга мундоқ кун учрамас эрди. Ва мен мунчаким таҳаммул қилдимки, шояд сен инсоф йўлига киргайсен ва мусулмонларга ташвиш бўлмагай. Ва агар сен менинг сўзумга кириб, йахши маош қилур эрдинг, мен сенга черик берур эрдиким, бариб ғазо қилур эрдинг. Ва черикдин бошқа нечаким сенга мол ва аслаҳа ва от ва йароғ керак бўлса эрди, мен йибарур эрдим. Азмойиш учун сендин Камох қалъасини тиладим ва дедимки, бир йахши кишингни йибаргил, то шарт ва аҳд қилгайбиз. Ҳеч қайси била амал қилмадинг ва сендин муҳолифатдин ўзга иш зоҳир бўлмади. Бу жиҳатдин бу кунга учрадинг. Ва барчага равшан турурким, агар бу қиссаким, сенга воқият бўлди, агар менга воқият бўлса эрди, сен менга ва черикимга нелар қилур эрдинг. Аммо бу жиҳатким, ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло менга нусрат берди, сенга ва сенга тааллуқ кишиларга йахшилиқдин ўзга иш қилмағумдур».

Йилдирим Боязид хижил ва мунфазил бўлуб, гуноҳини бўйнига олиб деди: «Бали, мен хато қилдимки, соҳибқироннинг сўзини эшитмадим, бу
266б жиҳатдин ҳаромни топтим. Агар соҳибқирон афв қилиб, гуноҳимдин кечса, мен фарзандларим /била то тирик бўлсам хизматдин ўзга иш қилмагаймен».

Соҳибқирон лутфу карамидин анга подшоҳона тўн кийдурди ва йахши сўзлар била кўнглини олди. Қайсар бу лутфу карамни кўруб дуолар қилгондин сўнг арзадошт қилдиким, «Ўғлонларим Муса ва Мустафо урушда менинг била эрдилар. Ва кўнглум алар сори турур. Соҳибқирондин тавқиъ ул турурким, киши йибариб, алар аҳволидин хабар билсалар. Агар тирик ва агар ўлук бўлсалар менга хабар келтургайлар».

Соҳибқирон ҳукм қилдиким, «Тавачилар юруб алардин хабар келтурсунлар!» Ва неча кундин сўнг Мусани топиб, соҳибқирон қошига келтурдилар. Ва соҳибқирон анга хосса тўн кийдурди ва атоси қошига йибарди. Йилдирим Боязид учун подшоҳона оқ уй тикиб эдилар. Соҳибқирон Йилдирим Боязидқа иноят ва шафқатлар қилиб, ҳар кун анга ўз қошида келтуруб, суҳбат тутуб, кўнгул берур эрди.

Соҳибқирон Рум мамлакатига шаҳзодаларни ва бекларни йибаргони ва фатҳномалар Эрону Туронга йибаргони

Ҳазрат соҳибқирон андин кучуб, Анкурийа мурғзориди келиб тушти ва Йаъқуб кутвол тазарруғ ва ниёз била қалъадин чиқиб, шаҳарни тобшурди. Ва ани Али Султон Тавачига тобшурдилар. Ва уммол ва девон ҳукм билан

моли амон учун Анкурийага кирдилар ва ул молини тушуруб, хазиначиға тобшурдилар.

267a Соҳибқироннинг хотири қайсардин фароғат топиб, фармон эттиким, «Амирзода Муҳаммад Султон ўнг қўлдин Бурсаға борғайким, Румнунг пойтахти туруп. Ва амирзода Або Бакр ва Жаҳоншоҳбек ва Шайх Нуриддинбек ва Севинчакбек анинг била бийла бореунлар». Ва дедиким, /«Шайх Нуриддин Бурсаға кириб хазинани забт қилгай. Ва шаҳзодалар ва беклар Асрайқа суйиким, Бўғози Искандар машҳур туруп¹⁰¹⁹, бориб андағи эл-улусни чобесунлар. Ва амирзода Султон Ҳусайн ва амирзода Искандар ва Сулаймоншоҳбек ва Рустам Тагай Буга ва Саййид Хожани Шайх Али Баҳодур ва Пир Али Сулдуз ва ўзга беклар Қўнийя¹⁰²⁰ ва Оқшаҳр¹⁰²¹ ва Қаро Ҳисор¹⁰²² ва Аланийя¹⁰²³ ва Адалийаға¹⁰²⁴ бореунлар!» Андин сўнг ҳукм бўлдики, «Муншийлар фатҳномалар Эрону Туронга битиб йибарсунлар!» Муншийлар мисли Мавлоно Шамсуддин Мунший ва ўзга муншийлар ўлтуруб фатҳномалар битиб, Эрону Туронга йибардилар. Ва бир фатҳнома Султонийаға — ҳарамларга йибардилар ва йана бир фатҳнома Самарқандқа йибарди ва йана бир [фатҳнома] Кобул ва Зобул ва Синдга йибардилар. Ва йана бирин Форс вилоятига амирзода Рустамга йибардилар. Туркистон ва Кошғар ва Хутан ва Бадахшон ва Хуросон ва Хоразм ва Мозандарон ва Табаристон ва Гилон ва Озарбайжон ва Ироқи Араб ва Ироқи Ажам ва Кач Мекрон ва Сейистон — барча вилоятларга фатҳномалар йибардилар. Ва фатҳномалардин бир фатҳнома Дорулибода Иаздқа етти. Хожа Гийсуддин Солор Семнонийким, ҳазрат соҳибқирон ани анда девон қўйиб эрди ва бозор ичида бир тим солиб, иморатқа машғул эрди. Бу хабар етконда ул тимни Дорулфатҳ от қўйди ва андоқ тим ер юзида йўқ туруп.

Алқисса, ҳукм бўлдики, «Амирзода Халил Султон черики билан Самарқанд сори мутаважжих бўлсун ва андин ўтуб Туркистон сарҳадиға бориб, андағи йўлларни муҳофизат қилсунлар. Ва беклардин Мубашширбек ва Давлат Темур Тавачи анинг била бийла бореунлар!». Амир Оқ Буга Ҳиротда раҳмати Ҳаққа восил бўлди. Ҳукм бўлдики, «Мизроббек шаҳзода била Хуросонғача бийла бореун ва Хуросонга етиб, анда турсун».

2676 Соҳибқирон Анкурийадин кўчуб, олти манзил /юруб, Сури ҳисорига келиб тушти. Ҳисор устига чиқиб барча ерни тафарруж қилди. Бу ердин амирзода Шохрухни ўн тумон киши била Қўлҳисор ва Астанус ва Кабтарга йибарди. Соҳибқирон андин кўчуб, икки кеча-кундуз юруб, Кутахийаға¹⁰²⁵ келиб тушти. Ва ул шаҳарнинг ҳавоси осурд йахши эрди ва мейваси қўб эрди. Бир ойғача анда ўлтурди. Андағи элга амон бериб, моли амоний солиб олдилар. Ва Темуртошким, бу ернинг ҳоками эрди, андин қўб мол ҳосил бўлди. Ва Кутахийаға тушконда Шох Маликбек ва Абдулкарим Ҳожани Сайфуддин ва қўшун бекларидин Ийдхожа ва Шайх Али Силойи ва Шайх Али Ҳожани Сулдуз ва ўзга бекларни Гереда¹⁰²⁶ ва Хужаэли¹⁰²⁷ ва Ментешаға йибарди. Румнунг бўлгон мамлакатига Дарёйи Мағрибгача¹⁰²⁸ нусратшиғор черики тўлди. Ва қайсари Рум ўғлонлари била соҳибқирон қошида фароғат била ўлтурди.

Соҳибқироннинг муборак кўнглида кечдиким, неча кун фароғат қилгай. Шаҳзодалар ва беклар била ўлтуруб фароғат қилгай. Шеър:

Шоҳи Турону хусрави Эрон,

Чунки бўлди муйассар анга жаҳон.

Хоссаким, бўлди фатҳ мулкати Рум,

Бўлди тобиъ чи шаҳр, чи бару бум.

Чунки берди худой фатҳу зафар,

Элига адл қилди ул сарвар.

Адлдин сўнг фароғат айлади шоҳ,

Айшу ишрат била тамоми сипоҳ.

Сабоҳдин ахшомғача тонготқунча шаҳриёр соҳибқирон май чун аргувон офтобдек соқийлар эликидин нўш этар эрди. Ва муғаннийлар созлар чалиб, нағмалар қилиб, шаҳриёрға ситойиш қилур эрдилар.

268a Черикларким, вилоятлар сори бориб эрдилар, баъзилари ёниб, анча мол била келур эрдиларким, ҳеч сони йўқ эрди. Кишидаким, бир от йўқ эрди, анга илқилар бўлди. Ва улким, анинг куни юз меҳнат била /кечар эрди,

анга анча тажаммул бўлдим, ниҳояти йўқ эрди. Ва ҳазрат соҳибқирон Темуртошдин олган молни бекларга улаштурди.

Амирзода Муҳаммад Султоннинг сўзиким, Бурса сори кетиб эрди

Амирзода Муҳаммад Султонким, ҳукм била Анкурийадин илғор қилиб Бурсага бориб эрди, андоқ таъжил билан сурдиким, беш кунда Бурсага етти ва ўттуз минг кишисидин тўрт минг киши анинг била бийла келди. Ўзгалар барча йўлда қолдилар. Шаҳзода Бурса шаҳрига етконда Йилдирим Боязиднинг ўғли Мусулмон Чалабий бурун келиб хазинадин анчаким эликига тушти, олиб кетиб эрди. Ва мамлакат улуғлари ҳар кимдаким куч-қувват бор эрди, аҳли аёлини олиб, баъзилар Кушеш тоғига¹⁰²⁹ бориб эрдиларким, Бурса анинг этагида воқиф турур; ва баъзи кишилар дарё йақосига бориб эдилар. Мансур черики аларнинг кейнида тушуб, барчани тутуб банд қилдилар. Ул жумладин Шайх Шамсуддин Муҳаммад Жазарий Бурсанинг улуғлари била ва Саййид Муҳаммад Бухорий ва Мавлоно Шамсуддин Фанорий ва ўзга ақобирлар ва маволийларким шаҳардин чиқиб эрдилар, Гиря саҳросида¹⁰³⁰ мансур черики аларга етиб талаб, барчани тутуб, Шайх Нуриддинбек қошида келтурдилар. Ва қайсарнинг хотуни ва [икки] қизи Йангишаҳрда¹⁰³¹ бировнунг эвида йашунуб эдилар ва Султон Аҳмад Жалойирнинг қизиким, Йилдирим Боязид ўғли Мустафо учун қалинлиқ қилиб эрди, булар барча эликка туштилар. Ва айтиб эрдукким, Султон Аҳмад йана Бағдодқа борибдур ва анинг қиссаси юқори кечти.

Аммо Қаро Йусуф эшиттиким, зафарнаноҳ черики Қайсарийага етти, Бурсадин қочиб Ҳиллага ва Арабистонга кетти. Ва Бурсаким, пойтахт эрди, соҳибқиронга мусаллам бўлди.

2686

Шайх Нуриддинбек қалъага /кириб, Йилдирим Бойазиднинг хазинасиким, тўла жавоҳир ва қумош эрди, тасарруф қилдилар ва шаҳарни ташаб, ғорат қилдилар.

Амирзода Муҳаммад Султон сув йақолаб борди. Ва амирзода Або Бақр ўн минг киши била ўнг қўлдин Изник¹⁰³² сори бордиким, Румнунг улуғ вилоятларидин эрди ва анинг обу ҳавоси асру йахши эрди. Ва қалъаси тошдин эрди, асру баланд ва берк ер эрди ва бир дарвозасида бир дарёча тушуб юрур эрди¹⁰³³, суйи асру латиф ва зебо эрди ва Бўғози Искандарга йақин турур ва Истанбул ва Ғалата гузарига¹⁰³⁴ йақин турур.

Севинчакбекни черик била Катиди сори дарё йақосига йибарди ва алар ул ерларни чопиб, дарёгача бордилар. Ва амирзода Або Бақр тақи Изникка бориб, дарё йақинигача чобти. Мусулмон Чалабий анда эрди, жетағийлардин қўб киши анга жамъ бўлуб эрдилар, чун эшиттиким, мансур черики пайдо бўлди, кемага кириб қочтилар ва Асрақийага¹⁰³³ бордилар, хотунлари асир бўлди.

Амирзода Або Бақр Изник фатҳ бўлгон хабарини амирзода Муҳаммад Султонга йибарди ва айтиб йибардиким, «Бу вилоятлар барча фатҳ бўлуб, Мусулмон Чалабий узини сувга солиб қочти». Шаҳзода Мухолиж мурғзорида¹⁰³⁶ ўлтуруб эрди. Бу хабар анга етконда юз йахши кишисини соҳибқиронга йибарди. Ва амирзода Або Бақр тақи Оқ Султонни бир шунқор била соҳибқиронга йибарди. Ва Бурса Кутахийадин икки марҳала йўл турурким, жангал турур. Жетағийлардин¹⁰³⁷ қўб киши қочиб ул жангалда кириб эрдилар. Жангалдин чиқиб мансур черикнинг йўлини тутуб уруштилар. Аммо соҳибқирон давлатидин Муҳаммад Қурмиший Йасурий ва Иброҳим Аҳмад ва Фахриддин ва Муҳаммад Қаландар ва Хизр юз киши била туруб, ул жамоат била андоқ уруштиларким, малак фалакда таҳсин қилур эрди. /Охируламр, жетағийлар туropolмай қочтилар. Алар ул жангалдин ўтуб, соҳибқирон қошига бориб хабарни арзадошт қилиб, пешкашларни торттилар.

269a

Ва Шайх Нуриддинким, хазинани забт қилиб эрди, олтузу жавоҳирни Шамсуддин Муҳаммад Алмалиғийга тобшуруб, йахши кишиларини анга қўшуб соҳибқиронга йибарди. Ул ҳам Кутахийада мулозиматқа етти. Олтузу жавоҳирларни соҳибқиронга тортти. Ва амирзода Або Бақр тақи қўб мол била илғордин қайтиб, Бурсага келиб, амирзода Муҳаммад Султонга қўшудди.

Ва Севинчакбек тақи дарё йақосидин қайтиб, буларга қўшулди. Ва амирзода Муҳаммад Султон черики билан кўчуб, Йангишаҳр ўтлоғиким, Бурсага йақин эрди, тушти. Амирзода Або Бакр соҳибқирон ижозати била қайсарнинг улуг қизини олди.

Амирзода Султон Ҳусайн ва Сулаймоншоҳбек қиссалариким, чобқунга бориб эрдилар

Амирзода Султон Ҳусайн ва Сулаймоншоҳбек бир жамоат беклар била сўл қўл сори чобқунга бориб эрдилар, кийикий туркмонларини таладилар ва Оқшаҳр ва Қароҳисорни олдилар. Ва Сулаймоншоҳбек вилоят забти учун ҳар ерда бировни даруга қўйди. Черкас Сувчини Оқшаҳрда қўйдилар. Вилоятларда моли амони солдилар ва Чуқур Балиг ва Қум Ҳамидни таладилар. Ва анча от ва тева ва қўй йиғилдиким, черик анинг сурмагини ожиз бўлди. Ва Моҳашаҳрни ва Оқсаройни олдилар ва бўлгон молни ўрдуга йибардилар¹⁰³⁸.

2696 Саййид Хожай Шайх Али Баҳодур Эл Ойдин вилоятига¹⁰³⁹ мутаважжих бўлди ва аларни талаб, дарё йақосигача борди. Муҳолифлардин ҳар кимни тобтилар, ўлдурдилар. Ва қайсарнинг хазинасини ва Бурсадинким, Шайх Нуриддинбек забт қилиб эрди, қатор-қатор юклаб, Йилдирим /Бойазиднинг хотуни била қизларини келтирув, соҳибқиронга арз қилди. Ҳазрат соҳибқирон Йилдирим Бойазиднинг хотунини ва қизларини киши-қаролари била Йилдирим Бойазидқа йибарди. Ва соҳибқирон давлатидин ул хотунким, бу чоққача кофир эрди, мусулмон бўлди¹⁰⁴⁰. Ва Шайх Шамсуддин Муҳаммад Ҳазарийни ҳам келтирув эрдилар, соҳибқирон ани йахши кўрув, мулозим қилди. Ва амир Муҳаммадким, Қараманнинг ўғли эрди ва ўн икки йил эрдиким, Йилдирим Бойазид ани банд қилиб эрди, соҳибқирон қошига келтурдилар¹⁰⁴¹. Соҳибқирон ани йахши кўрув, тож ва камар олтун ва зарбофт хилғат бериб, Қараман вилоятини, Қўния ва Лоранда ва Оқсарой¹⁰⁴² ва Анталия ва Аланияни бўлгон тавобитлари [била] анга иноят қилди ва Оқшаҳрни анга берди¹⁰⁴³. Ва андин бери ул вилоятлар бу чоққача анинг фарзандларига тааллуқ турур.

Ҳазрат соҳибқирон Кутаҳийадин кўчўб борғони

270a Ҳазрат соҳибқирон бир ойдин сўнгким, Кутаҳийа йайлоқидин узун умри била айшу ишрат била ўткарди, андин саодат ва иқбол била кўчўб борди. Йўлда амирзода Муҳаммад Султон ва Шамсуддин Аббоским, Йангишаҳрда ўғруқ забтига турув эрдилар, мулозиматқа келдилар. Ва амирзода Або Бакр ва Жаҳоншоҳбек ва Севинчак Баҳодур барча келиб ҳазратнинг дийдорига мушарраф бўлуб, пешкашлар торттилар. Анда Сайин Темур била Муродни ва ағо-инилариниким, алардин йамон ҳаракат зоҳир бўлуб эрди, йасоққа еткурдилар. Ва амирзода Муҳаммад Султон ва амирзода Або Бакр ва бекларким анинг била бийла эрдилар, ҳукм била қайтиб Бурсага бордилар. Ва соҳибқирон Тўнгузлў¹⁰⁴⁴ сори мутаважжих бўлди ва уқбадин ўтуб, Олтунтош жилғасига¹⁰⁴⁵ келиб тушти. Ва анда Хожа Ферузким, Асрақийа анга тааллуқ эрди, ўлдурдилар. Ва йана ул ерда суҳбатқа /машғул бўлуб, моҳруйлар ва офтоб талғатларининг эликларидин бодалар тутуб ичабошладилар. Ва муғаннийлар йахши унлар била ва зурафю мавзун таъблари била суҳбатни ораста қилдилар. Ва суҳбатда наким керак эрди, ҳаддин [зиёда] ва ғоятдин афзун эрди. Назм:

Мажлиси эрди равзадин хуштар,

Соқийси ҳуру бодаси гавҳар.

Ҳар неким, анда тилар эрди дил,

Барча эрди ўшул замон ҳосил.

Ул суҳбатда ҳазрат соҳибқирон Йилдирим Боязидни чорладиким, кўнглини олиб, ани хушҳол қилдургай. Йилдирим Боязид мажлисда кириб ўлтурди. Соҳибқирон ани иззат тутуб, кўб ваъдалар қилди ва ул жумладин

бири бу эрдиким, Рум вилоятини бурунгидек йана анга бағишлади. Ва ул суҳбатда Йилдирим Боязидни асру хушхол қилди. Ва андин соҳибқирон кўчуб, Тунгузлуққа борди.

Соҳибқиронга ҳар тарафдин элчилар келгонлари ва ҳазрат, Ҳ тақи ҳар сори элчилар йибаргонлари

Ҳазрат соҳибқирон Мавлоно Бадриддин Аҳмад ибн Шайх Шамсуддин Ҳазарийни элчиликка Мисрға йибарди. Ва сўзи буким, «Рум мамлакати барча бизга мусаххар бўлди. Керакким, Миср ва Шомда хутба ва сикка бизнинг отимиз билан музаййан бўлғай ва Аталмишни бизга йибарингиз. Ва агар андоқ қилмасангиз Румдин қайтиб, ул сори мутаважжих бўлурбиз!», деб фатҳнома билан неча кишисини қўшуб, [ва торих жумъа кун, рабиъ ал-аввал ойининг бошида, саккиз юз бешда (29.09.1402)] Мисрға йибарди.

2706 Ва Мавлоно Умар ҳукм била алар била Адалийага бориб, барчани кемага кийуруб, Искандарийа бандаридин ўтуб, Мисрға бордилар¹⁰⁴⁶. Ва Мавлоно Умар қайтиб келди. Ул маҳалдаким, соҳибқирон Кутаҳийада ўлтуруб эрди, икки киши Қўстантинийаким Истанбул била машхур турур, мол ва бож учун Такур хўзурига йибариб эрди ва ўзга икки киши Мусулмон Чалабийким, Асрақийага қочиб эрди ва Гузал ҳисордаким, атоси Истанбул ўтрусиди йасаб эрди, анда кириб ўлтуруб эрди, анга йибарди. Ва дедиким, /«Бизга келгил ё мол йибаргил. Йўқ эрса сенга черик боргуси турур!». Бу маҳалда Истанбулга боргон элчилар келдилар. Ва Такур алар била кишисини қўшуб йибариб эрди. Сўзи буким, «Ҳар неким ҳазрат соҳибқирон деб турурлар, миннат жонимга хизматда турубмен. Молу бож йибарурмен». Ва элчилар била қўб қизил тангалар била қумошлар ва отлар йибариб эрди. Соҳибқирон анга жузя муқаррар бўлгон жузяни қабул қилдилар. Соҳибқирон аларга тўнлар кийдуруб, ижозат берди.

271a Соҳибқирон Булақ мавзесида етконда, Мусулмонга боргон элчилар қайтдилар. Ва ул Шайх Рамазон отлиқ кишини, атоси қошида садр ва қози эрди ва вазир ҳам бўлуб эрди, ҳазрат қошида йибарди. Қўб пешкашлар била жониворлар ва отлар ва қизил тангалар ва рахту қумош келтуруб торгдилар. Ва сўзи буким, «Мен бир камина хизматкорларингиздинмен. Ул ҳазрат атомни бағишлаб, ўз суҳбатида ўлтургузуб, лутфу карам қилурлар. Мен не учун хизматда тақсир қилгаймен. Ҳар маҳалким, ишорати алайҳи бўлғай, таваққуф қилмай хизматда келгум турур». Соҳибқирон анинг сўзларидин хушхол бўлуб, анга хат битди: «Ҳар неким воқий бўлуб эрди, бўлди. Биз барчадин кечтук. Эмди керакким ҳеч андиша қилмай бот келгайсен, то ародин шармандалиқ кеткай. Ва инояту шафқатимиздин баҳраманд бўлгайсен». Шайх Рамазонни олтун камар ва зарбофт тўн била ва олтун тож била сарафроз қилиб, ижозат бериб, Мусулмонга йибарди. Ва Султон Маҳмудхонким, Шоҳ Маликбек билан чобқунга бориб эрди, хаста бўлуб Кичик Бурлагда¹⁰⁴⁷ вафот бўлди. Бу хабар соҳибқиронга етиб, басе, мутааллим бўлди. Ва Шоҳ Маликбек чериги била Кичик Бурлагда ва Оқ Тақа ва Адалийаким, дарёнинг йақосида турур, барчани чобти. Ва Адалийда / Шайх Али Салой ва Шайх Ҳожи Сулдуз урушда ўлди. Шоҳ Малик андин тўн қайтиб, дарёнинг йақосини чобгилар ва Ментеша вилоятини ва Така элини¹⁰⁴⁸ таладилар. Ва қўб мол била қайтиб, ўрдуға келиб қўшулдилар.

Ва Саййид Али Хожай Шайх Али Баҳодурким, Ойдин элига чобқунга бориб эрди, андин қайтиб Тунгузлуққа бориб эрди, ул ернинг ҳавоси йамон эрди, черики анда хаста бўлуб, қўб кишиси вафот бўлди. Ва ўзи тақи мариб бўлди. Соҳибқирон анга сураборди. Ҳазрат мақдамидин анга шифойи бўлди. Ва ул ерда бир булоғи бор эрдиким, сув андин чиққач тош бўлур эрди. Черикидин ҳар ким билмай андин ичти, ўлди.

Соҳибқирон қишлоқ учун юрт муқаррар қилғони

Соҳибқирон шахзодалар била қишлоқ учун кенгашти ва шахзодалар била бекларга ҳар бирига бир шаҳар муқаррар бўлдиким, «Анда бориб қишласунлар». Амирзода Муҳаммад Султонга киши йибардиким, андаги элини Саруҳон элида шахри Мағнисийада¹⁰⁴⁹ қишлоқ қилиб ўлтурсун!».

Шаҳзода Йангишаҳр ва Бурсадин кучуб, Мухолиж¹⁰⁵⁰ сори мутаважжиҳ бўлди. Ва ул ерда неча кун таваққуф қилиб, андин илғор этиб, Баликасирига¹⁰⁵¹ борди. Ва ул шаҳар ва вилоятни талаб, бир ўтлоғда тушти. Йарим кечада Илёс Сувбоши жетағийлар билаким анда эрдилар, шаҳзодага шаби-хун келтурдилар. Ва Вафодор жигдавуллуққа¹⁰⁵² чиқиб эрди, алардин хабар топиб, шаҳзодага киши йибариб, воқиф қилдурди. Аммо мухолифлар ўрдуға тўктилар. Ва шаҳзаданинг кишиси чобқунға бориб эрдилар ва ул жамоатким, ўрдуда қолиб эрдилар, барча гофил ётиб эрдилар. Аммо шаҳзода отланиб, ўрдудин чиқиб, Жаҳоншоҳбек ва ўзга беклар жамъ бўлуб, ул бадбахтларни ўлдуруб, қирдилар ва йана қайтиб ўрдуға кирдилар.

2716 Ва шаҳзаданинг кейин қолгон бору бунаси етишти ва неча / кун ул ерда таваққуф қилди. Ва Жаҳоншоҳ ва Севинчакбекни Берғама¹⁰⁵⁸ сори йибарди ва алар ул шаҳар ва вилоятни таладилар. Шаҳзода савоҳилни чопиб, Мағнисийага борди ва анда қишлоқ солди. Мағнисийа бир тоғ этакида воқиф бўлуб турур ва суйи ва ҳавоси асру йахши турур ва қиши ёзидин ҳам йахшироқ.

Амирзода Шоҳрухни сўл қўл беклари била Кирмийан вилоятини¹⁰⁵⁴ қишлоқ учун муқаррар бўлди. Шаҳзода Улут Бурлаг ва Кичик Бурлагнинг йақинида қишлоқ солди. Ва соҳибқирон Тунгузлуғга еттиким, ул бир шаҳри эрди тўла нсъмат ва латиф мейвалари ва суйи ва ҳавоси асру зебо эрди. Андаги элчи иноятлар қилиб, ҳеч ташвиш бермадилар. Соҳибқироннинг черики Мендурас суйидинким¹⁰⁵⁵, Темуртош ашга кўфрук боғлаб эрди, ул кўфрукдин ўтуб туштилари. Ва бир ерда Ментешанинг ўғлонлари¹⁰⁵⁶ Амир Муҳаммад ва Исфандиёр хизматқа келдилар. Соҳибқирон аларни йахши кўруб, олтул тож ва камар берди. Исфандиёр мулозиматда туруб, Амир Муҳаммад қабул қилиб, муҳассиллар билаким, Илёс Қавчин ва Ферузшоҳ ва Некруз Шарбатдор билан қайтиб вилоятига борди. Ва ҳазрат соҳибқирон Гўзал ҳисорға етиб, неча кун анда таваққуф қилди. Ва анда бир тоғи эрдиким, ул тоғда икки юз киши жетағийлардин анда туруб эрди. Ва черикдин ҳар кишиким, ўт ва ўтин учун ул тоғқа борур эрди, алар ул кишини тутуб ўлдурур эрдилар. Соҳибқирон алардин хабар билиб буюрдиким, кечада бир жамоат киши бориб ул тоғни ўртада олдилар. Субҳда ул бадбахтларға етиб, барчани тутуб ўлдурдилар. Ва андин қайтиб ўрдуға қўшулдилар. Ва ул ерда Мавлоно Абдулжаббор Хоразмийким, беҳузур эрди, вафот бўлди. Ва соҳибқирон / неча кундин сўнг Гўзал ҳисордин кучуб, Айаслиқ шаҳрига келиб тушти ва неча кун анда туруб, андин моли амоний олиб, бировни анда даруға қўйди. Ва Насруллоҳ Тамғачини анда мол забти учун қўйди. Ва андин кучуб Тираким¹⁰⁵⁷, Румда машҳур шаҳарларидин эрди, тушти. Ва анда тақи муҳассиллар қўйиб, моли амоний олдилар. Ул жамоат кишиким, Амир Муҳаммад Ментеша билан мол учун бориб эрдилар, кўб мол билан на пешкашларким Амир Муҳаммад йибариб эрди, келтурдилар. Ва бу ерда келиб, барчани арз қилиб тортилари.

272a Бу маҳалда ҳазратқа дедиларким, дарё йақосида бир қалъа турурким, тошдин қўпориб турурлар. Уч ёни дарё турур ва бир ёни қуруқ сори турур. Ва ул ёниким, ҳашаки сори турур, хандақи асру улут қазиб турурлар. Ва фаранг кофирларидин анда кўб киши жамъ бўлуб турур ва ул қалъани Измир дерлар¹⁰⁵⁸. Ва ул ерни асру азиз тутарлар. Андоқким, ўзга вилоятлардин ҳар йил анга зиёрат учун келурлар ва назирлар ва садақалар берурлар. Ва анинг йақинида йана бир қалъа турур, ани тақи Измир дерлар ва андаги эл мусулмон турурлар. Ва бу қалъа билан ул қалъа аросида доим уруш турур. Ва булар ҳаргиз ҳеч нодшоҳға мол ва хирож бермайдурлар ва доим мусулмонларға зарар-заҳмат берурлар. Ва Йилдирим Бойазиднинг атоси Мурод неча қатла черик тортиб боргон турур, ул ерни олмайду. Ва Йилдирим Боязид етти йил қамал қилиб ололмагонду. Ва мусулмонлар ул ҳисордин кўб заҳматда турурлар.

Соҳибқирон Измир сори бориб, қалъани фатҳ қилғони

Измир кофирларининг қиссасини соҳибқирон эшитти, Ислол ғайрати ҳаракатда келиб, аларнинг дафъини вожиб ва лозим билиб, ҳукм қилдиким, «Амирзода Нир Муҳаммад Умаршайх / ва Шайх Нуриддинбек ва ўзга

2726

беклар ул қалъа сори мутаважжих бўлсунлар. Ва суннат тариқаси била аввал аларга элчи йибариб, ҳазрат Расул алайҳи афзалус-саловат ва ажмалут-тахиййот динига даъват қилсунлар. Ва агар қабул қилмагайлар, жузъя ва мол муқаррар қилдурсунлар. Ва агар давлат ва саодат аларга мадад қилиб, иймон ва Исломга киргайлар, аларни йахши сийлаб, таъарруз қилмасунлар ва қайтиб келсунлар!» Шаҳзода билан беклар қабул қилиб, отланиб, таваққуф қилмай юридилар. Измирга йақин етиб элчи йибардилар ва андаги элга ваъда ва бимдин сўзлар деб йибардилар. Азалда ҳукм бўлуб эрдиким, аларга завол бўлғай. Насихат сўзлари аларга ҳеч фойда қилмади ва қаттиқ сўзлар жавоб деб йибардилар. Ва Маҳнуским¹⁰⁵⁹, қалъанинг ҳокими эрди, Фарангга тааллуқ вилоятларига, чун Рўман ва Ғалата ва Сантус ва Верден ва Хинжил ва Вируна ва Сирудамли ва Самдук ва Амрур ва Атина ва Дараклу¹⁰⁶⁰ ва тавобитлариға киши йибариб мадад тилади. Ва Фарангдин бир жамоат сардорлар ва баҳодурлар анда жамъ бўлуб эрди, ва захира ва аслаҳа анда кўб тартиб қилдилар.

Ислом черикининг боргон кишии бу ҳолдин огоҳ бўлуб, келиб арзадошт қилди. Шаҳзода тақи бу хабарларни арзадошт қилиб, соҳибқиронга йибарди. Бу хабарларни соҳибқирон эшитиб, ўзига фарз кўрдиким, газоға мутаважжих бўлғай. Уғруқни Шаҳри Тира тоғи этагида қўйуб, бовужуд улким, киш эрди ва йамгур ва қор доим ёғар эрди, газо нийати қилиб отланди. Ва ҳазрат Ҳаққ июнотидин Измир сори мутаважжих бўлди. Шанба куни, жумада ал-аввал ойининг (олтисида) торих саккиз юз бешда (02.12.1402) газоға Измир сори юриди. Ва шаҳзодаларга ва бекларга киши чобтурди. Амирзода Муҳаммад Султон Магнисийа қишлоғидин ва амирзода Мироншоҳ ва ўгли амирзода Або Бакр ва Жаҳоншоҳбек ва ўзга/ бекларким, алар била бийла эрдилар, барчаси ҳазрат сори мутаважжих бўлдилар ва Измир сори юридилар. Соҳибқирон зафарқарин ул қалъаға йақин етиб, жушу хуруш фалак ичра солди ва ул сориким қуруқ эрди, анда келиб уруш солди. Манжаниқ ва аррода ва гайруҳу қалъаға туздилар. Ва ҳисордаги эл ҳам урушмаққа машғул бўлдилар. Бу маҳалда амирзода Муҳаммад Султон ва амирзода Мироншоҳ келиб ҳазратқа қўшулди. Ва амирзода Муҳаммад Султоннинг йигитлари қалъа сори бориб йахши ишлар қилдилар.

Алқисса, икки тарафдин уруш эрди. Ва бир-бирига ўқ ва тахш ва раъдандоз отар эрдиларким, йамгурдек. Ва соҳибқирон ўзи илгари бориб, жадду жаҳд қилур эрдилар. Нағамчилар нағамлар солиб, тошларни чиқариб, ҳисорни буржларини йағочлар устида тутқондин сўнг ўт урдилар ва йағочлар куйгондин сўнг бурж-бора йиқилди ва кофирлардин кўб киши қалъа устига чиқиб турғонда чун буржлар йиқилди, алар тақи бош батубан йиқилдилар ва жаҳаннамга бордилар. Ва ғозийлар юруб раҳналардин кирдилар ва кофирларни мақхур этиб, қалъани мусаххар қилдилар. Ва ферузлук субҳи матлаъ наср мин Аллоҳи ва фатҳ қарибдин зоҳир бўлуб, мўминларнинг жонлари ва башарал-мўминин хабаридин мунаввар бўлди. Ва ул фатҳ мусулмонларга улуг ийд эрди. Кофирларни қирдилар ва Измир қалъасини буздилар ва аларнинг бошларидин миноралар қўпордилар. Ва Фаранг соридин мадад учун кофирлар йароғлари била улуг кемалар билан келиб, Измирдин ном-нишон кўрмадилар, ҳайрон бўлуб дарё юзида турдилар. Соҳибқирон буюрдиким, кофирларнинг бошларини раъдқа қўйуб, алар сори ташладилар. Кофирлар бошларни кўруб, қўрқуб қочтилар. Соҳибқирон /икки ҳафтаға қолмай Измирни тасхир қилдилар. Андаги элким, бу фатҳни эшитдилар, барча таажжубқа қолдилар. Хоссатан Йилдирим Боязидким, ҳайрон қолиб эрди ва барчаға маълум бўлдиким, соҳибқиронга бу иш ўзга ердин туруп.

Йилдирим Боязиднинг ўғлонларидин элчилар келгонлари

Шайх Рамазонким, Мусулмон Чалабийдин элчиликка келиб эрди, йана келди. Ва беклар ани соҳибқирон қошиға кийурдилар. Ҳазратни кўруб пешкашлар торгити —отлару қушлар ва қизил танғалар ва рахту қумошлар. Арзадошт этиб йибариб эрдиким, «Чун соҳибқирон атом Йилдирим Боязидқа лутф ва марҳамат қилиб турурлар, барча ул ҳазратдин умидвор бўлуб,

жон била хизмат камарини боғлабтур. Ва ҳар неким амр бўлса жон била қабул қилтурбиз». Келгон киши бу сўзни арзадошт қилди. Соҳибқирон лутфу карамидин қайсарзодага шафқат қилиб Асрақийани бўлгон тавобити билан анга мусаллам тутуб, нишон битиб, ол тамга босиб, анга йибарди. Ва зарбофт тун ва олтун камар ва эгар-югани олтуллуқ от ва мурассаъ тож йибарди. Ва элчисини ижозат берди. Ва иниси Иса Чалабийдин ҳам Қутбиддин отлиқ бир киши элчиликка келди. Ҳазратни кўруб пешкашларини тортиб арзадоштини ўқудилар. Анга тақи лутф ва марҳамат қилди.

274a Ҳазрат соҳибқирон ҳукм қилдиким, «Қалъаи Фавжаким¹⁰⁸¹ бир кунчилиқ йул Измирдин йироқ турур ва дарё йақосида эрди, амирзода Муҳаммад Султон ул сори борсун!» Ва бир жамоат фарангийлар анда кириб эрдилар. Шаҳзодага ҳукм бўлгондин сўнг ул қалъага бориб тушти. Қалъа эли мансур черикининг келгонидин воқиф бўлуб, қўрқуб, барча тазарруъ ва ниёз била қалъадин ўтрув бориб, шаҳзодани кўруб жузъа қабул қилдилар. Шаҳзода / алардин жузъа олиб, соҳибқиронга хабар йибарди. Ҳазратдин ҳукм бўлдиким, «Йана шаҳзода Мағнисийага бориб қишлоғида ўлтурсун!» Ҳукм бўлгондин сўнг шаҳзода Мағнисийада келиб, ўғруқ тургон ерида келиб тушуб, фароғат била ўлтурди.

Соҳибқирон Измир қалъасидин қайтқони

Соҳибқирон Измирни мусаххар қилгондин сўнг йана Измир қалъасиким, анда мусулмонлар эрди¹⁰⁸², мутаважжих бўлди. Ва алар ҳазратдин хабар билиб, барча ўтрув келиб, соҳибқиронни кўрдилар. Ҳазрат аларга куб шафқат қилиб, тўнлар кийдурди ва жайбалар ва ўқ ва ёй ва барча аслаҳадин аларга иноят қилдиким, ул сарҳада газо қилгайлар ва қўймагайларким, кофирлар мусулмонларга ташвиш бергайлар. Мусулмонлар соҳибқирон давлатидин шодмон ва шукуфта бўлуб, хушҳол бўлдилар. Соҳибқирон андин кўчуб, ўғруқда келиб тушти. Ва андин кўчуб, давлат ва саодат била юруб, Аёзлиқ саҳросида¹⁰⁸³ келиб тушти.

Амир Сулаймоншоҳким, Анкурийадин чобқунга бориб эрди, Асвоқ йулидин юруб, амирзода Мироншоҳга қўшулди ва ўзи неча киши билан соҳибқироннинг мулозиматиға мутаважжих бўлди. Ва бу ерда келиб, ҳазратни кўруб, йана бот қайтиб шаҳзодага қўшулди.

274b Ва Афранж мулкларидин Субаҳ отлиқ, жазираи Сақзни¹⁰⁸⁴ мастаки андин ҳосил бўлур, анга тааллуқ эрди, соҳибқирондин хабарлар эшитиб, анга ваҳм бўлуб, куб пешкашлар била бир кишисини йибарди. Ва дедиким, «Тобитъ ва фармонбардормен ва жузъа қабул қилурмен ва умидворменким, сўзум қабул бўлғай». Анинг элчиси ҳазрат қошига келиб, пешкашларини тортиб, сўзларини арзадошт қилдилар. Соҳибқирон лутфу карамидин келгон элчини йахши сийлаб, жузъа муқаррар бўлгондин сўнг ижозат бериб, 274b йибарди ва ҳукм қилдиким, «Амирзода /Искандар Умаршайх ва Али Султон Тавачи ва ўзга беклар черик била илгор қилиб, Элбазамни¹⁰⁸⁵ чобсунлар!» Алар таваққуф қилмай бориб, ул навоҳийни чобтилар ва куб мол олдилар. Ва андин музаффар ва мансур қайтиб, ўрдуга келди. Ва ҳазрат соҳибқирон Аёзлиқдин отланиб, Тунгузлуқ жилгасида келиб тушти. Амирзода Муҳаммад Султонким қишлоқ Мағнисийадин чиқиб эрди, шаҳар йулидин таважжух қилиб, неча ҳосса кишилари била илгари суруб, ҳазрат қошида келди, сўнг ҳазратни кўрунуш қилди. Соҳибқирондин фармон бўлдиким, «Ўнг қул ва сўл қулнунг черики Анкурийага мутаважжих бўлсунлар. Ва Қайсарийага бориб ўрдуга қўшулгайлар!». Ва шаҳзодалар Тунгузлуқда турдиким, черики етишти. Ва соҳибқирон андин кўчуб, Султон ҳисориға¹⁰⁸⁶ бориб тушти. Ва бир жамоат жетагийларким, андаги тоғларда кириб эрди, ҳукм бўлдиким, «Барчани тутуб ўлдурсунлар!». Ва соҳибқироннинг лутфу карамидин Кутаҳийа ва Тунгузлуқ ва Қиршаҳр¹⁰⁸⁷ ва Кирмиён улусини Йаъқуб Чалабийга бердиким, ул вилоятлар анга мерос эрди. Ва Йилдирим Бойазиддин қочиб Шомга бориб эрди. Шом фатҳ бўлгондин сўнг соҳибқироннинг мулозиматида эрди. Анга хилъат ва камар бериб, ул вилоятда қўйди. Ва ул вафот бўлуб, ўғлонларида турур.

Соҳибқирон Улуг Бурлақ қалъаси йўлига кириб борди. Амирзода Шоҳрух қишлоғидин келиб, соҳибқиронга қўшулди. Ҳазрат қалъага еткондин

сўнг ҳукм бўлди, «Қалъа тасхирига машғул бўлсунлар!» Мансур черики таваққуф қилмай қалъани олдилар. Жалол ал-Исломга анда ўқ тегиб, вафот бўлди. Бу жиҳатдин қалъани ер била тенг қилдилар.

Эгридир¹⁰⁶⁸ ва Насибин қалъаларини фатҳ қилғони

275a Ҳамид вилоятида¹⁰⁶⁸ бухайра турур, улут ва узунлуғи йигирми йағоч ва йассилиғи тўрт йағоч ва неча рудхона/ суйини анда тўкар. Ва анинг теграсида боғлару бўстонлар ва зироатлари бениҳоя турур. Ва анда бир қалъа бор эрди, томи барча йўнган тошдин эрди ва тарихларда ани Фараҳобод дерлар. Ва ул қалъанинг уч ёни сувга туташ турур ва бир ёни тоғқа туташ турур. Ва ул бухайра ичида икки жазира эрди, шаҳарга йақин эрди: бирини Гулистон дерлар ва йана бирини Насибин. Ва Насибин улутроқ эрди. Анда қалъа йасаб, иморатлар ва боғлар ва зироатлари бор эрди. Ва бу маҳалда анда қўб киши йигилиб, сув жиҳатидин анга эътамид қилиб ултуруб эрдилар. Алардин ҳазрат соҳибқирон хабар топиб кўнглида туштиким, бу ерни мусаххар қилгай. Фармон эттиким, «Ўрду Оқшаҳрга¹⁰⁷⁰ боргай!». Йилдирим Боязид ул маҳалда мариз эрди. Соҳибқирон лутфидин неча табиби донони анга йибариб, муолижага машғул эрдилар: мисли Мавлоно Изуддин Масъуд Шерозий ва Мавлоно Ҳамолиддин Араб. Илди-
рим Бойазидни ҳам угрук била йибарди.

275b Улут юртдин илгор солиб, аро қўнуб, шанба куни ражаб ойининг ўн еттисидида торих саккиз юз бешда (10.02.1403) Эгридирга етти. Тонгласи соҳибқироннинг ишорати била амирзода Шоҳрух ва амирзода Або Бакр ва амирзода Искандар ва Султон Ҳусайн ва Шайх Нуриддинбек ва Шоҳ Маликбек ва Али Султон Тавачи ва Севинчакбек ва ўзга беклар ва баҳодурлар ҳисорга мутаважжих бўлдилар. Баъзи тоғ устига чиқтилар ва баъзи тоғ этагидин уруш солдилар. Асру қаттиқ урушуб, соҳибқирон давлатидин қалъани фатҳ қилиб, шаҳарга кириб, мухолифлардан қўб кишини ўлдурдилар. Ва баъзиким қолди, ўзларини кемага солиб, Насибинга қочиб бордилар. Фармон бўлдиким, уди терисидин кемалар йасаб ва йағочлардин амдлар боғлаб, дарёга кирсунлар!» Амдлар ва кемалар тайёр /бўлгондин сўнг дарёга солиб, бўлгон шаҳзода кемаларга кириб, Насибин сори юриди. Ва ул ерни ўртада олиб, наққора ва нафирларини чалдуруб, сурон солиб, қалъага мутаважжих бўлдилар. Андағи элким, бу ҳолатни кўрдилар, барча саргашта ва ҳайрон бўлуб, Шайх Бобоким, анда ҳоким эрди, заруратдин қўрқуб, шаҳзодаларга кириб, амон тилади. Шаҳзодалар ани соҳибқирон қошига элттилар. Ҳазрат лутфу карамидин гуноҳидин кечиб ҳукм эттиким, «Ани уйи-эли била кўчурсунлар!»

Бас, мансур черики Насибинни мусаххар қилиб, молини ҳазратқа келтурдилар. Соҳибқирон барчани черикка улаштурди.

Бу маҳалда амирзода Муҳаммад Султон қошидин Мубашшир ўғли Уммат Султон келиб хабар келтурдиким, шаҳзодага андак марази воқия бўлуб турур. Соҳибқирон бу хабардин бисёр мутаалам бўлуб, Амон тавачини чобтурдиким, «Билур кишисини йибарсинким, бизга таҳқиқ хабар келтургай!» Соҳибқирон андин кўчуб, Оқшаҳр сори мутаважжих бўлди. Соҳибқироннинг йўли шаҳзода Шоҳрух ўлтургон ерда тушти. Шаҳзода ҳазрат соҳибқиронни эвига тушуруб, меҳмондорлиқ қилиб, пешкашлар тортти. Ва амирзода Султон Ҳусайн ва Сулаймоншоҳбек тақи хизматлар қилдилар.

Ул маҳалда Амир Муҳаммад Қарамон Қўнийадин олампаноҳ даргоҳида келди ва қўб пешкашлар тортти. Соҳибқирон тақи ани йахши кўруб, сийлаб вилоятига йибарди.

Йилдирим Боязид вафот бўлғони зикри ва шаҳзодаи олиймакон мирзо Муҳаммад Султон тақи вафот бўлғони

Панжшанба куни, шаъбон ойининг ўн тўртида, саккиз юз бешда (09.03.1403) хабар келдиким, Йилдирим Бойазид заййиқи нафас ва хуноқ марази била кетиб турур. Соҳибқироннинг муборак кўнгли бу жиҳатдин қўб

мутаалам бўлди ва муборак кўзидин ёш чиқиб йиглаб: *Инна ли-Лаҳи ва*
276а *инна илайҳи рожиъуна*, ўқуди. /Ҳазратнинг ҳимматида бу эрдиким, Рум
мамоликини тамом забт қилгондин сўнг Йилдирим Бойазидқа бериб, йана
ани тахти давлатқа ўлтурғузуб, қайтқай. Аммо тақдир хилоф этиб, Йилди-
рим Бойазидни ўзга оламга элтти.

Соҳибқирон Оқшаҳрга етконда амирзода Муҳаммад Султон қошидин
Дона Хожа келиб арз қилдиким, Мавлоно Фараж табиб шаҳзодага мусаҳ-
ҳал берди. Аммо ул мусаҳҳал иш қилмай, бухори димогига уруб, марази
саръа пайдо бўлуб турур. Соҳибқирон мун ишитиб, асру мушаввиш бўлуб,
Дона Хожани қўш от била чобтурдиким, «Бизга йана бот хабар келтургил!»
Ва ўзи давлат ва саодат била Оқшаҳрга келиб ҳумоюн ўрдусига тушти. Ва
Йилдирим Бойазиднинг кишиларига аzza этқуруб, йахши сўруб, тўнлар
кийдурди. Ва ўғли Муса Чалабийни хосса тўн ва олтун камар берди ва юз
от барчаси эгар-юганлик берди. Ва Бурсаким, Рум вилоятининг пойтахти
турур, анга берди ва ижозат бериб, Бурсага йибарди. Ва Йилдирим Бойа-
зиднинг сўнгакини подшоҳлар тартиби билан Бурсага элтиб, ўзи йасаган
иморатига қўйдилар.

Соҳибқирон ўрдуни Оқшаҳрида қўйуб, ўзи амирзода Муҳаммад Султон
сори мутаважжих бўлди. Йўлда бир жамоат туркмонларким, улўлари
Ҳизрбек ва Иброҳим эрди, итоат йўлидин чиқиб, бир тоғдаким, йўл анинг
этагида эрди, кириб эдилар. Фармон бўлдиким, «Мансур черик аларнинг
дафъи учун мутаважжих бўлсунлар!» Кечада юруб, субҳ эрдиким, аларни
ўртада олиб, туркмонлардин кўб кишини ўлдурдилар. Ва баъзилари қочти-
лар. Бўлгон от ва тева ва қўйларини таладилар ва ўғлон-ушоқларини асир
қилдилар. Йўлда шанба куни, оининг ўн олтисид (11.03.1403) Давлат
276б Хожай Элчи Буга келиб арзадошт қилдиким, шаҳзоданинг /марази кўброқ
бўлуб турур. Ва андоқ бўлуб турурким, сўз деяолмас эрди. Ҳазрат бисёр
ғамгин бўлуб, таъжил билан сурди. Ва анда етконда шаҳзода қошига кириб,
боши устида ўлтурди. Кўрдиким, шаҳзоданинг ҳолати ўзга навъ турур, ани
муҳаффада кийуруб, ўша кун кўчти. Қароҳисордин уч манзил ўтуб, бир
ерда келиб тушти. Ул ерда шаҳзодаи олиймиқдор ба живори ҳазрат Парвар-
дигор кетти. Бу воқеа душанба куни шаъбон ойининг ўн саккизида, торих
саккиз юз бешда (13.03.1403) қўй йилида, Ҳутнунг охирида воқеъ бўлди.
Шаҳзоданинг ёши йигирма тўққиз эрди. Қитъа:

Туфроқ узра тўкти гуликим фалак ани,
Юз ноз бирла парвариш айлар эди мудом.

Бўлди малул тахт анинг фирқатида кўб,
Давлат анинг фироқида сарғашта субҳу шом.

Соҳибқирон шаҳзода учун аzza очқони

Ҳазрат соҳибқиронга бу воқеъа учунким, йигит ўғли жавонлиқда саройи
фонийдин олами боқийга кетти, асру малул ва паришон бўлуб, салтанат
тахтидин тушуб, аза маснадиға ўлгурди. Ва дард билан йиглаб, бу мазмунни
адо қилур эрди. Рубоъий:

Ҳижрон ситамидин ўлди гамнок кўнгул,
Бу гусса ва гамдин ўлди юз чок кўнгул.
Тўйгунча анинг юзини кўрмай кетти,
Бўлди бу бало ва гуссадин хок кўнгул.

Шаҳзоданинг бўлгон беклари ва мулозимлари қаро кийиб, қон йиглар
эрди. Ва қаро кийизлар бўйунларига осиб, бошларига туфроқ сочиб, фарёду
фигон қилур эрдилар. Соҳибқирон буюрдиким, «Шаҳзоданинг тобутини
муҳаффада қўйуб, икки юз киши биланким, аларнинг улўги Илёс Хожай
Шайх Али Баҳодур эрди ва Обонбек ва Дона Хожа ва Давлат Хожай Элчи
Буга ва Умнат Мубашшир (ўғли ва Дайсал ва Шировул Кўкалтош ва
277а ўрдушоҳ) Султонияға элтиб, Қийдор найғамбарнинг /мазорида элтиб, амо-
нат қўйсунларким, андин Самарқандқа йибаргумиз турур».

Алар кеткондин сўнг соҳибқирон ўрдуси сори ёниб борди. Ва Оқшаҳрдин кўчуб юраберди. Аза жиҳатидан черик эли барча қаро кийиб эрдилар ва баъзилари отларига минмай йайоқ борур эрдилар. Печа кундин сўнг беклар йукунуб дедилар: «Черик барчаси мотам учун қарода эрурлар ва бу ҳол давлатқа лойиқ эрмас».

Соҳибқирон бу сўзни эшиткондин сўнг ҳукм қилдиким, «Эл таъзият тўнини ташлаб, ўзга тўнлар кийсунлар!» Ҳукм бўлгондин сўнг барча мотамдин чиқиб, йанги тўнлар кийдилар.

Мисрдин элчи келгони (сўзи)

Соҳибқироннинг элчилари Мисрға еттилар. Барқуқунунг ўғли Малик Носирким, Миср ва Шомнинг подшоҳи (эрди), Рум фатҳининг хабарини эшитиб ва Йилдирим Боязиднинг қиссасини билиб, йақин билдиким, соҳибқирон била мухалифат қилмоқ йахши эрмас. Ва ҳар ким ҳаёл қилиб йамон андишасиз қилса, албатта анга заволи бўлғусидур, бас. Аталмишни йибармагон жиҳати учун кўб пушаймон бўлуб, беклари била кенгашиб, Аталмишнинг банддин чиқориб, ўз қошида келтуруб кўб иззат тутуб дедиким: «Хутба ва сикка соҳибқирон отига Мисрда ва Шомда ўқудилар». Аталмишқа дедиким: «Менинг ёзуқимни соҳибқирондин тилагил».

Икки йахши кишиси, бири Аҳмад ва бири Ақта Аталмиш била соҳибқиронга йибарди. Ва тақсирларидин уэр деб, арзадоншт йибарди. Қабул қилдиким, ҳар йилда мол ва хирож йибаргай. Пешкаш учун олтун ва кумуш ва жавоҳир ва сонсиз мисрий қумошлар ва отлар ва қатор теваалар ва хачирлар йибарди. Алар Рум вилоятига киргонда Аталмиш алардин илгари бўлуб, ҳазратнинг мулозиматиға борди. Ва ҳазрат қошида келиб муборақ дийдорига мушарраф бўлуб, Мисрнинг подшоҳидин дегон сўзлари арзадоншт/қилди. Элчилар келиб, беклар аларни соҳибқирон қошига кийуруб, Фаражнинг арзадоншини арза қилдилар, ва келтургон пешкашларни тортилар. Ҳазрат соҳибқирон марҳамат тилини очиб деди: «Ул атосидин кичик қолиб турур. Бизга вожиб турурким, анга марҳамат қилгайбиз». Келгон элчиларга зарбофт тўнлар кийдуруб, олтун камарлар берди. Ва Фараж учун тож ва мурассаъ (камар) ва олтун ва хосса тўн элчиларга тобишуруб, ижозат бериб, Мисрға йибарди.

Соҳибқирон (қаро) тотор элининг устига бориб, аларни кўчуруб Самарқанд йибаргони

Қаро тотор бир жамоати (турк) турурларким, ул маҳалдаким, Мангуқаон Ҳулогухонни Эронға йибариб эрди, аларни Ҳулогуға кўшуб йибариб эрди. Ҳулогухон Табриз тахтада ўлтуруб, аларни Рум ва Шом сарҳадиға кўчлари била йибарди. Ва Султон Абу Саъидхон ўлгондин сўнг Эрон вилоятида соҳибхтиер подшоҳ қолмади. Алар саркашлик қилиб, эллик икки булак бўлдилар ва ҳар бўлаги бир ерда юрт олдилар. Йилдирим Бойазидким, Сивос ва ул навоҳийни олди, аларни Рум черикига кўшулди ва ўз мамлакатада ер берди. Ул вилоят мол хирожи бўлмас жиҳатидин аларға оз фурсатда кўб мол бўлди. Соҳибқироннинг ҳаёлида кечтиким, буларни кўчуруб, Жета сарҳадиға юрт бергай. Бу маҳалдаким, буларнинг улуглари келиб соҳибқиронни кўрдилар, ҳазрат аларға зарбофт тўнлар ва олтун камарлар бериб, ваъдалар бериб эрди. Ва черикдин ҳеч киши аларға музоҳим бўлмайдур эрди. Алар ўз юртларида фароғат била ўлтуруб эрдилар.

Бу маҳалдаким, Мисрдин элчилар келиб эрди, уч кеча-кундуз ўлтуруб, шаҳзодалар била ва беклар била кенгашиб, маслаҳат бу кўрдиларким, қаро тоторни кўчуруб, Самарқанд элтқайлар. Ва алар ўттуз-қирқ минг эвлук киши эрдилар. Фармон бўлдиким, «Черик барча отланиб, ҳар жамоат бир тарафдин юруб, / аларни андоқ ўртада олсунларким, ҳеч киши алардин қоча олмағай ва аларға риоят қилиб, зарар-заҳмат бермасунлар!» Ҳукм била амирзода Муҳаммад Султоннинг беклари била Ҳаҳоншоҳбек ва ўнг қўлнунг беклари Тўқат ва Амасийа¹⁰⁷¹ сори таважжух қилдилар. Ва Сулаймон-

шоҳбек сул қўлуниг беклари била Қайсарийа ва Сивос сори юридилар. Андин сўнг ҳазрат соҳибқирон илғор этиб, Амасийа ва Қайсарийаким, аларнинг ўлтурур ери эрди, мутаважжих бўлди. Ва амирзода Шоҳрух ва Султон Хусайнға ҳукм бўлдиким, «Қалин чериклари била йўлларни тутуб, ҳеч кишини кетгали қўймасунлар!»

Соҳибқирон йўлга кириб, Қарошаҳр¹⁰⁷² суйининг кўфрукидин ўтуб аларға етти. Ва киши йибариб аларни улуғларини чорлади. Алардин икки улуғ киши, бирининг Мурувват ва бири Ахи Турк отлиқ соҳибқироннинг хизматига келдилар. Аларни ҳазрат йахши кўруб, тўнлар кийдурди. Ва онт ичтиким, «Сизларға зарар-заҳмат тегмагусидир. Аммо муддати бўлуб турурким, бурунги подшоҳларингиз ҳукми била вилоятингиздин чиқиб, бу вилоятларда келибсиз. Эмди худойиға юз шукрим, ул ердин мунгача барча бизники бўлуб турур. Бу маҳалдаким фурсат бор, сизлар керакким кўчларингиз била ва молу таворингиз била бурунги юрт ва манзилларингизга борғайсиз». Алар дуо била дедиларким, «Биз ҳазратнинг қулидурбиз. Ҳар не ҳукм бўлса турубтурбиз. Ҳеч чорамиз йўқтурур. Ва бандаларға мундин йахшироқ не давлат бўлғайким, соҳибқироннинг паноҳида бўлғайбиз».

Ҳукм бўлдиким, «Аларни бўлак-бўлак қилиб, ҳар бўлакни бир бекка тобшурсуиларким, алар била кўчуб йўрғай ва ҳеч киши аларнинг қўйларига ва от-улоғларига музоҳим бўлмасун. Ва алардин ғофил бўлмасуиларким, қочиб кетмағайлар».

Соҳибқирон Рум вилоятидин қайтиб борғони

2786 Ҳазратнинг хогири Рум вилоятидин / фароғат тобди ва барча мамлақати ва қалъалари мусаххар бўлуб, Румдин кўчуб юрубурди. Фармон бўлдиким, «Ҳарамлар учун Султонийаға нишонлар йибарсуиларким, Сарой Мулк хоним ва Туман ого ва Чўлпон Мулк ого ва Хонзодаким, Муҳаммад Султон мирзопинг аноси эрди, барча оғолар фарзандлар била Султонийадин чиқиб Авник қалъасига келсуилар!»

Соҳибқирон Қайсарийаға етти, андаги эли тоvonлиғидин қочиб, нағамларға кириб эрдилар, ҳукм эттиким, черикидин бир жамоат киши аларға йақин етконда алар жонларидин қўрқуб уруштилар. Али Султон Тавачи бир нағам бошида келиб боқар эрдиким, қазодин бир ўқ келиб бўйниға тегиб, филҳол ўлди. Ва черик эли ул жамоатни туттилар ва Муҳаммадким, Али Султоннинг иниси эрди, ул жамоатни ўлдурди. Мансур черики андин кўчуб юриди. Сивосдин ўтуб бир ерда тушти. Лутфу карамидин Қаро Ўсмонни сийлаб, вилоятиға йибарди ва ўзи давлат била кеча-кундуз юруб Арзинжонға етти. Тахуртан хизматлар қилиб, пешкашлар торгитти. Ва андин тақи кўчуб юриди. Икки кўчдин сўнг соҳибқирон лутфу-карамидин Тахуртанға хосса тўн кийдуруб, олтун камар бериб, вилоятиға йибарди ва кишиларким, Султонийадин хабар келтуруб эрдиларким, ўрду келаду, аларни йана чобтурдиким, таъжил қилиб илғари келсуилар. Бас, Арзирумға етконда амирзода Улуғбек ва амирзода Иброҳим Султон ва амирзода Муҳаммад Жаҳонгир ва амирзода Ийжал ва амирзода Саъд Ваққос келдилар. Соҳибқирон аларни кўчуб, юзларига ўпуб лутф билан сўрди.

279a Амирзода Муҳаммад Султоннинг аноси Хонзода хоним ўғлининг вафот /бўлғонини эшиттони

Оғоларким, Табриздин соҳибқирон сори мутаважжих бўлуб эрдилар, анда аза йароғини қилиб эдилар, Авник қалъасига келиб туштилар. Соҳибқирон йақин етконда Хонзодаға ул воқиядин хабардор қилдилар. Байт:

Эшитти хабарни чу ул нотавон,
Ўзидин кетиб, қолмади анда жон.

Барча оғолар қаро фўталар бошларига солиб, таважжуҳ ва зори қилур эрдилар. Соҳибқирон етконда йана йанги бошдин аза очтилар. Ва Хонзода

хоним андоқ нола ва зори қилур эрдиким, малойик кўда йиғлар эрди. Йиғламоқ ва фарёд ҳадин ошди. Соҳибқирон лутфу карамидин насиҳат қилиб, йиғламоқдин манъ қилди. Ва ош-сувға машғул бўлуб, фақиру мискинларга кўб нима бердилар. Ва ҳофизлар хатм қилиб, дуову такбир дедилар. Ва уламоу машойихким, Табриздин келиб эрдилар ва ҳар вилоятлардин келиб эдилар, ватъ ва насиҳат этиб, соҳибқиронни ғамдин чиқардилар. Ишорат булдики, «Қаро кийгонлар қароларини ташласунлар!» Барчага тўнлар бериб, қародин чиқардилар.

Соҳибқирон Гуржистон сори мутаважжих бўлғони

Соҳибқирон ўтган йилда малик Гургенким, Гуржининг подшоҳи эрди, аҳду шарт қилиб эрдиким, «Соҳибқирон хизматиға келурмен». Соҳибқирон Румдин қайтиб мунда тушконда ул аҳдига вафо қилмай келмади. Соҳибқироннинг ғайрати келиб, Гуржистон сори мутаважжих бўлди. Ва Мардиннинг ҳокими Султон Иса соҳибқирондин хабар топти. Келиб ҳазратии кўрмагон жиҳатидин пушаймон бўлуб, қўрқунчдин чора топмай, ҳазрат сори мутаважжих бўлуб, шоҳзода Шохрух қошига келди. Ва тақсиридин уэрлар айтиб шоҳзодани шаматъ этиб, шаҳзода ани ҳазрат қошига келтурди. Султон

2796 Иса бошини йаланғоч қилиб, гуноҳкорлартек /кириб, юкунуб дуолар қилди ва тақсир этконидин уэрлар деди. Соҳибқирон лутфу карамидин гуноҳидин кечиб, анга иноятлар қилди, хосса тўн кийдуруб, олтун камар ва мурассаъ тож берди. Ва анинг қизини Або Бакр мирзо қалинлиқ қилди.

Бу маҳалда Оқ Бугаи Гуржининг ўғли кўб пешкашлар била келди. Беклар ани соҳибқирон қошига кийурдилар ва пешкашларини торттилар. Ўзга ҳар соридин ҳокимлар ва сардорлар келиб пешкашлар тортиб ҳазратни кўрар эрдилар ва лутфу марҳаматидин баҳраманд бўлур эрдилар. Ва ҳар кишига ҳар навъ лутфу иноят ва шафқат қилур эрди. Ва тожу камар ва тўн бериб вилоятиға йибарур эрди.

Шероз вилоятини амирзода Пир Муҳаммадқа иноят қилғони ва Исфаҳонни иниси амирзода Рустамга берғони

Мингқўлда тушконда соҳибқироннинг иноят ва шафқат кўзи амирзода Пир Муҳаммад Умаршайхқа тушуб, Шероз вилоятини йана анга берди. Мурассаъ тож ва олтун камар ва зарбофт тўн лутф қилиб, Лутфуллоҳ Баён Темур Оқ Буга ва Чўлпоншоҳ Барлосни анга мулозим қилиб, Шерозга амирзода Рустамга киши йибариб дедиким: «Бизнинг сори мутаважжих бўлуб келсун». Ва амирзода Рустам Қасри Зард йайлоғида эрдиким, соҳибқироннинг элчиси келди. Ҳукмдин вуқуф тобқач, ҳазрат сори мутаважжих бўлди. (Жарбодиқон аъмолларидин) Хонсорда¹⁰⁷³ этиб эрдиким, соҳибқирондин киши келдики, «Исфаҳонни сенга бердук. Уғруқунгни анда йибаргил ва ўзунг Ружардга¹⁰⁷⁴ бориб, Урмиён қалъасини иморат қилгил».

Амирзода Пир Муҳаммад Шерозга борди ва амирзода Рустам Исфаҳон забтиға киши йибарди. Ўзи Ружардқа бориб, иморатқа машғул бўлуб, ул ерни маъмур қилди.

Соҳибқирон амирзода Або Бакрни Бағдоднинг иморатиға йибарғони ва Ироқи Арабни забт қилғони

Соҳибқирон шаҳзодалар ва бекларни чорлаб суҳбат қурди ва аларға дедиким: «Мундин бурунким Бағдод эли бизнинг била (мухолифат) қилиб /мутъ бўлмадилар, ҳам ўзларини ва ҳам вилоятларини хароб қилдилар. Бағдод Ислом вилоятларидин эрур ва оламда бир машхур шаҳар турур. Хайф булғайким, ул андоқ бузуқ қолғай. Хотиримиз андоқ тиларким, йана ул шаҳар ободон булғай ва ани иморат қилғайбиз».

280a

Барча ҳозир ўлтургонлар дуолар дедилар. Соҳибқирон ул ишни амирзода Або Бакрга буюрди. Ва Ироқи Араб вилоятини Воситгача ва Басра ва

Курдистон ва Мардин булгон тавобитлари била шахзодага иноят қилди. Ва беклардин бир жамоат киши, мисли Пойанда Султон Барлос ва амир Хусайн Барлос ва Севинчакбек ва Султон Санжар Ҳожи Сайфуддин ва Давлат Хожа Иноқ ва ўзга бекларни анга мулозим қилди. Ва Ироқи Арабдаги бекларни мулозим қилдурди. Ва ҳукм қилдиким, «Диёрбакр йўлидин кириб, муҳолифлардин ҳар кимни билсалар аларни дафъ қилгай. Куз булгондаким, ҳаво иътидол пайдо қилгонда Ироқи Арабга боргай. Аввал Қаро Йусуфнунг дафъини қилгай. Ул дафъ булгондин сўнг Бағдод иморатига машғул бўлгай ва жаҳд қилиб, ботроқ ободон қилгайсен!»

2806 Қаро Йусуфким, Ироқи Арабқа келгон турур, анинг келгонининг сабаби бу эрмишким, ул Рум вилоятида эрди. Мансур черикидин хабар билиб, андин қочиб Ироқи Арабга келди. Туркмонларни йиғиштуруб, Ҳитда¹⁰⁷⁵ келиб ўлтурди. Ва Султон Аҳмад Бағдоддин Ҳиллафа ўғли Султон Тохир қошига келди. Ва Ағо Ферузким, Султон Тохирнинг улуг кишиси эрди, туттурди. Султон Тохир андин қўрқуб, атосининг беклари била мисли Муҳаммадбек ва Қаландарбек ва Микойил ва Фаррухшоҳким, алар тақи Султон Аҳмадин қўрқар эрдилар, алар била кенгашиб, иттифоқ қилиб, Султон Аҳмад била йааги бўлуб, кечада қўфрукдин ўтуб, сувдин бери ўлтурдилар. Султон Аҳмад мундин хабар билиб, қўфрукни буздуруб, / сувнунг йақосида келиб ўғлига ўтирув ўлтурди ва Қаро Йусуфга киши йибарди. Қаро Йусуф келиб анга қўшулди. Бас, иттифоқ била иккаласи чериклари била сувдин ўтуб, ўғли била урушти. Ўғлини босиб қочурди. Ўғли қочиб боргонда бир ариққа еткондур. Ул ариқдан ўтай деб сувга тушуб ўлди.

Султон Тохир ўлгондин сўнг черики бир-бир бўлуб, ҳар сори кеттилар. Султон Аҳмад Қаро Йусуфдин қўрқуб Бағдодқа кетти. Қаро Йусуф Ҳилладин черик тортиб, Бағдодқа келди. Бағдодни олиб, Султон Аҳмад қочиб бир ерда йашунди. Қаро Ҳасан отлиқ бир киши ани қўруб, кечада келиб Султон Аҳмадни андин чиқориб, овчасига кўтариб беш йағоч йўл юриди. Йўлда бир эвга учрадиларким, бир ўкузи бор эрди. Султон Аҳмад ўкузга миниб Тикритқа борди. Сариқ Умар Ўйрот қирқ от эгар-югани била ва аслаҳалар пешкаш қилди. Ва баъзи бекларким, мутафарриқ бўлуб эрдилар, мисли (Шайх) Мақсуд ва Давлатёр ва Одил ва ғайруҳум анда келиб Султон Аҳмадқа қўшулдилар ва андин Шом сори кетти. Ироқи Арабни Қаро Йусуф Туркмон олди.

Соҳибқирони комкор амирзода Або Бакрни Бағдод сори йибарди ва йана бир кишини Ружардқа амирзода Рустамга йибардиким, «Бағдод сори мутаважжих бўлуб, амирзода Або Бакр била қўшулуб, иттифоқ била Қаро Йусуф Туркмоннинг дафъига борсунлар!» Ва ҳукм бўлди: «Тўкал Арас (Буга) Ҳамадондин ва Таман Сувчи Неҳованддин ва шахзода Рустам Бағдодқа борсунлар!»

281a Амирзода Або Бакр ҳукм била йуруб, Ардабилга етти. Абдуллоҳким, ул ернинг ҳокими эрди ва улугларини тутуб банд қилди ва ҳазрат соҳибқиронга йибарди ва Оқ Султон била йахши отлар йибарди. Ва Поянда Султон Барлос анда вафот бўлди. Ва амирзода Або Бакр ўғруқни анда қўйуб, илгор била Қаро Йусуфга мутаважжих бўлди. Ва амирзода Рустам Ружарддин / азимат қилиб, Қуббайи Иброҳим Молик йўлидин юруб, Бағдоддин ўтуб, Ҳиллада амирзода Або Бакрға еттилар.

Соҳибқирон Гуржистон вилоятига киргани

Соҳибқирони гитиситон Қарсдин кўчуб, саодат ва иқбол била юруб Гуржистонга кирди. Ва Ширвонот ҳокими Шайх Иброҳимким, кеча-кундуз хизматда эрди, ҳукм била илгари йуруб, Гуржистоннинг йўлларини забт қилди. Ва малик Гургенким, Гуржистоннинг подшоҳи эрди, соҳибқирондин хабар билиб, қўрқиб пешкашлар била элчи йибарди. Сўзи бу эрдиким: «Бандага на ҳад улким, ҳазрат ўзлари бир келгайлар. Ва бу камина хизматда туруб турур. Ҳар неким фармон бўлса, жон била ул амрға машғул бўлурмен. Аммо бу маҳалда ул тоқатим йўқ турурким, мулозиматқа келгаймен. Агар соҳибқирон бу каминага муҳлат берсаларким, неча кундин сўнгким хотирим ваҳмдин ором тобқай, хизматқа боргаймен».

Соҳибқирон анинг сўзларини эшитиб, қабул қилмади. Деди: «Анга

айтингиз: Сенинг ишинг ўзгаларга ўхшамас. Агар тиларсангким, неча кун тирик бўлгайсен, бизга келгил. Агар Ҳаққ таоло сенга иноят қилса, иймон келтургил. Мусулмон бўлгондин сўнг сени андоқ иноят ва шафқат қилурбизким, олам аҳли андин ҳайрон қолгайлар. Ва агар сенга иймон насиб бўлмагон бўлса, жузъа қабул қилиб боргил, то вилоятинг амонда бўлгай ва сенга ўқ мусаллам бўлгай. Қўстантанийанинг ҳокими сенингтеқ кофир эрди, чун бизга келди, марҳамат ва шафқатдин ўзга нима кўрмади. Эмди сен ҳам келгил. Агар келмасанг ва уэр этсанг, узрунгни қабул қилмасбиз», деб келгон элчиларни тўнлар кийдуруб, ижозат берди.

2816 Бу маҳалда Табризнинг даругаси Баён Қавчин девонлар била нависанда-лар била Озарбайжондин олампаҳоқ даргоҳида келдилар. Ва кўб пешкаш-лар келтуруб, /тортгилар. Соҳибқирон барчани бекларга улаштурди, бас.

Гуржистоннинг ошлиги пишар маҳали бўлди. Ҳазрат соҳибқирон раво кўрмадики, алар ошлиқларини кўтариб, аларга куч-қувват пайдо бўлгай. Бу жиҳатдин ҳукм қилдиким, «Шайх Нуриддин ва ўзга беклар илғор этиб, кофирларнинг вилоятлариға кириб, аларни мутафарриқ қилиб, ошлиқларини олсунлар!»

Черик боргондин сўнг гуржилар барча қочтилар. Шайх Нуриддин анча ўлтурдиким, черик эли фароғат била галлаларни ўруб, йанчиб, алоғлариға юклаб, ўрдуға элттилар.

Картин қалъасиким, Гуржистонда улут қалъалардин эрди, фатҳ қилғони

Гуржистонда икки чуқурлуқ аросида бир тоғе воқӣ бўлуб турур, тўрт ёни ҳамвор, магарким, устакорлар йўнуб турурлар. Бийиклиги юз эллик қари ва жануби сорида йана бир парча тоғ воқӣ бўлуб турур, андин баландроқким, анда ип билан ё шоту билан чиқмоқ керак. Ва ул тоғда бир йўлидин ўзга йўли йўқ эрди. Ва теграсида андоқ ер ҳам йўқ эрдик, черик анда ўлтура олгай. Бул жиҳатдин ул тоғни қалъа йасаб эрдилар. Ва ичида улут ҳавзлар қазиб эрдиларким, йамғур суйидин тўлдурур эрдилар. Ва анинг ҳокими Назол¹⁰⁷⁸ отлиқ бир киши эрдиким, гуржиларда улут кишилардин эрди. Ўттуз бек била ва қалин гуржилар била ул қалъада кириб эрди ва захираси кўб эрди. Ва гала-гала тўнғузлар ва қўйлари бор эрди ва жогирлари кўб эрди.

282a Соҳибқирон андин хабар билиб, анинг тасхириға озим бўлди. Аммо ани қамал қилиб ўлтуруб мушкул эрди ва оз кишини ҳам анда қўйса бўлмас эрди. Анинг учунким, Гуржистоннинг ўртаси эрди. Эл барча фикрда эрдиларким, нечук бўлгай./ Баъзи айтур эрдиларким, ҳазрат ўзи боргондин сўнг гуржилар ҳазратни кўрсалар, шоядким итоат қилгайлар. Ва агар мундоқ бўлмаса мушкул турур. Ва черик эли бу фикрда эрдилар. Аммо андин гофил эрдиларким, кўб азим ишлар борким, бир сабаб била осон бўлур.

Ҳазрат Ҳаққ иноятидин, алқисса, одина куни, муҳаррам ойининг тўртида, торих саккиз юз олтида (24.07.1403) Ислом черики қалъои Картинга еттилар. Қалъадин пешкашлар йибардилар, изҳори мутобиғат қилдилар. Билдиларким, ҳазрат ани олмағунча қайтмағуси турур, қалъани беркиттилар ва уруш асбобиға машғул бўлуб, ўқ-тош отабошладилар. Соҳибқирон бекларга буюрдиким, қалъанинг тўрт ёнини тутуб туштилар. Ва дарвозани Шоҳ Маликбекка тобшурдилар. Фармон бўлдиким, «Қалъанинг ўтрусида йана бир қалъа кўпорсунлар!» Шоҳ Маликбек уч кунда бир қалъа йасадики, уч минг киши анда сигар эрди. Соҳибқирон буюрдиким, «Қалъа ёнида бўлжарлар йасасунлар, андоқ беркким, қалъаға мушарраф бўлгай». Бир ҳафта мундин кечиб эрдиким, бир кечада макрит қавмиким, алартеқ киши тоғларда юрмас эрди, Беккичик отлиқ биров одина кечасида (мазкур ойининг йигирма бирида) ул тоғда чиқиб, ул бийик тош устида чиқиб, бир абажку олиб ўлдуруб, анда ўлтурғуздиким гуржиларға андин асло хабар бўлмади. Тонгласи Беккичик соҳибқирон қошиға (келиб), кечадаги қилгон ишини арз қилди. Соҳибқирон мун эшиткондин сўнг буюрдиким, «Ипакдин таноблар йасасунлар. Йағочлар анда йағалаб шотудек қилсунлар. Макрит эли ул тоғда чиқиб бу шотуларни анда беркитсунлар, то баҳодурлардин бир жамоат анда чиқиб, қалъанинг тасхириға машғул бўлсунлар!»

2826 Ҳукм била йакшанба кечаси, ойнинг йигирма учиди (12.08.1403) Беккич билан уч киши узун таноблар/ олиб, юқори чиқтилар ва андин таноблар қуйи солиб, йасагон шотуларни юқори тортиб, беркиттилар.

Соҳибқирон давлатидин ул тоғ устида бир улуг дарахт чиқиб эрди. Танобларни ул дарахт боғлаб беркиттилар. Ва Шоҳ Маликбек қуйи туруб эрди, эллик киши Хуросон диловарларидинким, отларини битиб турурлар, ул жумладин Ер Арғидақ турур. Булар бир-бир юқори чиқтилар ва худойи таоло гуржиларга гафлат уйқуси бериб эрдиким, ҳеч воқиф бўлмадилар. Алассабоҳким, Хусрави хабар Парвиз тахти узра чиқти, Хуросон йигитларидинким, анда чиқиб эрдилар, биров беихтиёр фарёд қилиб такбир деди ва салот йибарди. Ва Муҳаммад нафирчиким, Шоҳрух мирзонинг нафирчиси эрди, нафир тортти. Гуржилар ул ҳолатдин хабардор бўлуб, заруратдин урушқа машғул бўлдилар.

Соҳибқирон отланиб, ул қалъаким, Шоҳ Маликбек дарвозанинг утрувсида солиб эрди, анда кириб ўлтурди ва фармон бердиким, черик барча салават ва такбир этиб, сурон солдилар. Қалъанинг йули асру тор эрди, уч кишидин ортиқ киши юролмас эрди. Абдуллоҳ Сабзаворий илгари юруб, қилич била ул кофирларга ҳамла қилди ва кофирлардин димор чиқарди. Аммо ўн икки захм анга тегди. Заҳмлардин бестоқат бўлуб, ёнди. Андин сўнг Муҳаммад отлиқ, туркмонлардин эликида гурзи олиб, кофирларга ҳамла қилиб сурди. Ул эллик киши барча анинг кейинидин юруб, баъзилари дарвоза сори югурдилар. Қалъадин ташқори тургон баҳодурлар зўр келтуруб эрдилар, икки ёндин нуерат ва фатҳ юзини кўрсатиб, қалъани фатҳ қилдилар. Гуржиларким, бу ҳолатни кўрдилар, барча иймон била тилларини очтилар. Баҳодурлар бир неча кофирлардин томдин қуйи ташладилар. Ўзгаларини, улуглари билаким, 283a /барчадин улуги Назол эрди, бўйунларини боғлаб ҳазрат соҳибқирон қошига келтурдилар. Ҳукм бўлдиким, муаззинлар юқори чиқиб бонги намоз дедилар ва кофирларни ўлдуруб, хотунларини ва қизларини асир қилдилар. Ва соҳибқирон Назолнинг хотунини Шайх Иброҳимбекка берди. Ва андин давлат ва иқбол била ёниб, ўрдуга тушти. Ва диловарларким, қалъага чиқиб андоқ иш қилиб эрдилар, барчани сийлаб зарбофт тўн ва олтун камар ва вилоят берди ва хайма ва ҳиргоҳ ва бодирчихона ва қатор-қатор тевадар ва хачирлар ва соҳибжамол қизлар берди.

Ва ул қалъани Хуросон йигитларидин Муҳаммад Турон отлиқ кишига берди. Ва бир жамоат хуросонийларни анга қўшудди. Ва андаги бўлгон кентларни ва элларни анга берди. Ва ул ер Ислон нури била ёруқ бўлуб, куфр зулмати андин кетти. Ва калисаларни масжидлар йасадилар. *Ал-ҳамду ли-ллоҳи Раббил оламинийн.*

Воқияларким, мундин бурун воқия бўлуб эрди, анинг зикри

Бу маҳалда мавлоно Қутбуддин Қуммий Шероздин бўлгон нависандалар билан ва девонийлар била олампаҳо даргоҳида келдилар. Ва пешкашлар учун отлар ва тевадар ва хачирлар ва қумошлар ва олтин-қумуш ва хайма ва ҳиргоҳ келтуруб тортиларким, анингдек молу йароғ киши кўрмагон эрди.

Соҳибқирон ул молни шаҳзодалар ва черикларга улаштурди. Андин сўнг Кермондин Идику Барлос ва Аҳмад Довудким, мол забти учун бориб эрди ва Сайфулмулк Ҳожи Абдуллоҳким, муҳассили мол эрди, келдилар. Алар тақи пешкашлар тортилар. Ва Кермон акобирларидин Мавлоно Зиёуддин Сирож ва Шайх Садриддинким, иккаласи қози эрдилар ва Саййид Ҳамза ва Шайх Маҳмуд Зангий Ажам «Китоби жушу хуруш» отлиқким, соҳибқироннинг воқияотини назм қилиб эрди ва булар била китобни олиб келур эрдиким, йўлда Шайх Маҳмуд мазкур Тифлис суйининг куфрукидин утарда сувга тушуб вафот бўлди. Ўғли Шайх Қутбуддин /ул китобни келтуруб, соҳибқиронга тортти. Соҳибқирон ани йахши кўруб, кўб нима иноят қилди. Ва Йаздин Йусуф Халилким, даруга эрди, Гийсиддин Солор Семноний била келиб, пешкашлар келтуруб, ҳазратнинг дийдорига мушарраф бўлдилар. Ва ҳазрат аларни йахши сўруб, иноят ва шафқат қилди. *Ва ҳува ала қулли шайхин қадирун*¹⁰⁷⁷.

Соҳибқирони сарафроз Абхаз сори таважжуҳ қилғони

Соҳибқироннинг ҳиммати доим ул эрдиким, аҳли куфр ва ширк оламда бўлмағай. Ва агар бўлса ҳам забун ва хору-зор бўлғайлар. Бас, Картиини забт қилгондин сунг шаҳзодалар ва бекларни чорлатиб, қурултой этиб, кенгаштилар. Ва барчанинг раъйи мунга муқаррар бўлдиким, Абхазга борғайлар. Соҳибқирон ҳиммат эликини очиб, барча бекларга ва шаҳзодаларга инъомлар қилди. Ва Шоҳ Маликбек билан Шайх Нуриддинбекни ўзга беклар билан илгари йибарди. Фармон бўлдиким, «Гуржистонни Абхазгача чобсунлар!» Йўлда жангаллар эрди, йағочларни кесиб йўл этиб борур эрдилар. Ва ғазо нияти билан арманийларни ва гуржиларни чопиб, кофирларнинг вилоятларини бир-бир эттилар ва ҳеч ерда ободони қўймадилар. Ва неча кундин сунг кофирларнинг вилоятлари ичида кириб, етти юз маъмур ва ободон кентни бузуб, хароб қилдилар. Ва ул кофирларнинг вилоятлари ичида кириб, ҳар кимки учради, ўлтурдилар. Ва баъзилари қочиб бориб, тоғларда бордилар. Ғозийлар алар сори бориб, шотулар билан тоғ устига чиқиб, кофирларни тутуб ўлтурдилар. Ва баъзи ерлардаким, шоту билан чиқиб бўлмас эрди, сандуқларни занжирлар билан боғлаб, ўзлари сандуқ ичида кириб, сандуқларни йўқоридин қўйи йибариб, кофирларга етконда

284а сандуқлардин чиқиб, урушуб, /ўлдурдилар. Ва хотунларини ва қизларини асир қилур эрдилар. Ва мундоқ ерлар анда қўб эрди, барчани ушбу тариқ билан урушуб олдилар. Кофирларнинг ишларидин фароғат топиб, кентларига бориб, йағочларини ва боғларини қазиб буздилар. Чоршанба куни, рабиъ ал-аввал ойининг унида (27.09.1403) беклар музаффар ва мансур қайтиб, соҳибқиронга қўшўлдилар. Жума куни (29.09.1403) ов солиб, қўб жонивор олдилар. Ва Гуржистонда маъмур ер қолмади ва ҳар ердаким, гуржилардин тобтилар, ўлтурдилар.

Соҳибқирон Абхаздин қайтқони

Гуржи сардорлариким, мансур черикида асир эрдилар, мундин бурун Гургенга хабар йибариб эрдиларким, «Агар соҳибқирон Абхазга борса, вилоятда киши қолмағусидур». Бу хабар анга етиб, бир муътаминини пешкашлар билан соҳибқиронга йибарди. Гургеннинг элчилари соҳибқиронга келиб, бекларни шафий қилиб дедиларким, «Гурген бандалиқ мақомида турур. Ва ҳар неким буюрурсиз жон билан қилур. Сизлардин таваққуъи ўлтурурким, андоқ қилсангизким, соҳибқироннинг қаҳру ғазаб ором тобқай. Ва бу маҳалда анчаким эликидин чиқса хизматкорлик қилғай. Ўзга ҳар йил молу хирож йибарғай. Ва черикдин ие миқдорким ҳукм бўлса, йибарғай». Бекларга раҳм келиб, соҳибқирон қошига келиб, тақриб билан Гургеннинг сузини арз қилдилар ва дедиларким, «Соҳибқироннинг ҳиммати ўлдурурким, ривож шари Мустафовий, алаҳиссалоту вассалом бўлғай, алҳамду ли-Ллоҳ таолоким, сизнинг замониғизда Ислон андоқ қавий бўлуб турурким, ҳаргиз мундоқ бўлмагон эрмиш ва мундин бурун подшоҳлар рози эрмишларким, алар бирор нима бериб мутиъ бўлғайлар. Ва бовужуди ул, кофирлар гоҳи мусулмонларга ташвиш берур эрдилар. Эмди сизнинг давлатингизда андоқ бўлдиларким, рози турурларким, ўз юртларига ўлтурғайлар ва мусулмонлар аларга тасаллут ҳукмини ўтказарлар ва аларнинг доруумликларининг сарҳадига дохил бўла олғайлар ва алар устидин истиъло маошин дорутғайлар. Агар подшоҳона отифат бўлуб, аларга амон бахшида этсангиз, алар жузъя ва соврини буйинларига олиб, ҳар не фармони олий бўлса, жонлари билан «Таббайка!» деб, /итоаткорлик ва фармонбардорликни,

284б бандалик ва хизматкорлик иқоматини қиймига еткурғайлар».

Беклар ҳарчанд, шу тариқа муболага қилиб эрдилар, ҳазрат соҳибқироннинг табиъатидаги дин ҳамияти ва мусулмоний асабияти бу маъпода розилик бермакка кўнмади. Ва навбатийлар бу қазиййани уламолар ва муфтийларга еткурдилар. Алар мажлиси ҳумоюнда иттифоқ қилишиб арзадошт қилдиларким, «Чун бу тоифа кофирлар жузъя қабул қилдилар ва мусулмонларга мутаъарриз эрмаслар, ҳукми шаръий ўлдурким, аларга амон берилсун, қатлу торожнинг эликини алардин тортилсун».

Оқибат, ул ҳазрат уламоларнинг фатвоси ва бекларнинг шафюатиға

биноан Шайх Иброҳимким, ул ҳазратнинг шафиқларидин эрди, аларнинг илтимосини қабул этмакка ва элчилар аросидин хавфни кеткурмакка таъйин этти.

Ушул навоҳида неча кун ишрат ва ов рӯзгорига машғул бўдилар.

Элчилар таъжил била ортларига қайтилар. Илтифоти ҳумоюн била аларга минг танга олтун сикка берилди ва минг от ва нафис ақмишалар ва моллар ва олтун ва нуқра ва биллур ва бир қитъа лаъли хушрангким, вазни ўн саккиз мисқолким, бу навънинг бундоқ вазни кам бўлур. Алар эса жузъа ва хирожни адо этмакка аҳд илтизом қилдилар.

Ҳазрат соҳибқирони динларвар мурожиъатқа азм этти ва бир неча кўчдин сўнг Тифлисқа етти. Ул атроф ва акнофдаги дайр ва калисоларни хароб эттилар. Ва чин Кур суйидин кечтилар, азимат ҳумоюн хотирига кечтиким, кечик ерида Қаробогқа қарата Байлақон иморатиға азм қилгай.

Байлақон шахрининг иморати, ҳисорининг биноси ва анинг хандақи қазилғони сўзи

285a Ҳазрат соҳибқироннинг олийҳимматида ул эрдиким, ҳар сафари асносида боргон ва бирор муддат иқомат бўлгон ерида мамоликка оройиш бермак ва хайрият пойдорининг рӯзгори била машғул бўлур эрди. Ул жумладин Қаробогда қишлоқ қилгонда Ҷамшид фируза ҳиргоҳин қуруб, Хуршид партави вусул қилғонида, куз буржлари ўрталарида Офтоб раъйи ишроқ этуб, Байлақонни таъмир этмак доъийаси муборак хотиридин ўтди. Ул шаҳар муддати мадидким вайрон бўлуб, не бир иморати ва не бир жонивору ҳашорати бор эрди. Ул сарзаминда махсус ёрлиқ била хуш раво муҳандислар ва кордон меъморлар шаҳар тарҳиға машғул бўдиларким, анинг хандақи ва тўрт бозори ва бисёр эвлари ва ҳаммому кувонсаройи ва майдонию боғи ва гайруҳуни асос этиб андоза қилдилар. Ва таноб тортиб шаҳзодалару беклар/ ани тақсимладилар. Черик тамоми жадди бирла ишга машғул бўдилар. Ул иморатларнинг барчаси пишиқ гиштдин бир ой муддатида тамом этилди. Шаҳар боргоҳининг давраси буюк газ бирла икки минг тўрт юз газ ва деворининг арзи ўн бир газ ва баландлик миқдори қарийб ўн беш газ ва хандақининг эни ўттиз газ ва анинг чуқурлиғи қарийб йигирми газ эрди¹⁰⁷⁹. Ва тўрт тарафидин ҳар бир тарафида эътиборли ҳисор буржи ва бошқа ерларида бошқа буржлар қўптордилар. Ва икки тарафида икки дарвоза ва ҳаммасида шарафа ва кунгура ва тош безаклари берилиб эрди. Бовужуд ҳақ улким, салотини комкор расо бир йилда итмомига етқарадигон ишларга ҳаво совуқлуги ва йамгурга қарамай фақат бир ой муддат сарф бўлди.

Андин сўнг ҳазрат соҳибқирон мамолик оро раъйи бирла Байлақон ва Бардаъа ва Ганжа ва тамоми Аррону Арманзамин ва Гуржистонни Тарабзун бирла амирзода Халил Султон номзодиға фармон қилди. Ҷалол Ислонинг акаси Баҳромшоҳни Байлақоннинг муҳофизатиға таъйин этти.

Чун шаҳар обод бўлуб, маскун бўлгон ва ҳайвоноту набототи бўлгондин сўнг подшоҳона ҳиммати раво кўрдиким, Арас суйидин Байлақонга бир ариқ ўтқариб, сув кетургай ва анинг маъмуру маскунлиғи камол топгай. Фармони қазожараён судур бўлдиким, аркони давлат бул муҳим ишга машғул бўдилар. Тавочилар бутун ариқ масофасида асокирни тақсим этиб, наҳри равон қаздиларким, миқдори олти йағоч ва эни ўн беш гази шаръий эрди. Бул иш ҳам бир ойда тамом бўлуб анжомига етқарилди.

Ҳазрат соҳибқирон раъйиат аҳволини таҳқиқ қилмоқ ва адлу эҳсонни ўрнатмоқ учун атрофи мамоликка уламо ва умарони йибарғони

Ул муддатким, Байлақон ери маркази Ислон бўлгонда тамоми Эронун Туроннинг атрофу акнофидин ақобиру аможид йиғилиб, боргоҳи олампа-ноҳда жамъ бўдилар. Ҳазрат ҳумоюн хотиридин кечдиким, боргоҳда мажлиси оммда номдор уламолар ва фузалойи тақвошиёрларнинг улкан йиғи-

нида масоили динийнинг муаззимоти ва фарзларнинг муҳиммоти ва ислоний шуруъдин билгай. Мувоҳиси шариф бўлб, ҳар масала ҳусусида фойдали ва латиф сўзлар бўлди. Ҳумлидин фазл ва камол ҳамда адл ва ихсон фазилатлари ҳусусида мувоҳиса ҳазрат соҳибқирон ҳимматидин уламо ва фузалога хитоб қилиб дедиким: «Уламо ҳар замонда иодшоҳларга буюк насиҳатлар қилгонлар ва хайрли ишларга тарғиб қилгонлар ва номуносиб ҳаракатни манъ этгонлар. Бу асрда сизлар ҳеч иршод қилмайдурсизлар. Ва не қилмоқ ва не қилмамоқ ҳусусида менга ҳеч нимарса демайсизлар».

Алар узр тили бирла дедиларким, «Аллоҳ таолога ҳамдлар бўлсунким, ҳазратқа бандалигимиз бизни йўл кўрсатиш ва насиҳатлар амсолидин халос қилур. Балки сизнинг барча қилгон ишларингиз ва дегон сўзларингиз шадид ва рашод йўлидадур».

2856 Соҳибқирони дарёнавол бу сўзларга эътироз билдириб дедиким, «Сиз менга /хушомад дерсизлар. Ва бу хушомад сўзларингиз менга хуш келмас. Ва бу сўзни сизларга анинг учун демадим, аҳл менга муътақид бўлғай и менга андин фойда бўлғай. Худонинг иноятидин ишимиз андин ўтуб турурким, мундоқ нималар бизга эҳтиёж бўлғай. Менинг мақсудим бу турурким, сизлар ҳар бирингиз бир вилоятдин келгонсиз. Албатта ул вилоятнинг йахши-йамонидин хабардорсиз. Даруга ва девондин не нимаким воқия бўлубтурур, менга шарҳ қилингллар. Агар шаръ била адл қилмайдурлар, баён қилингллар, то фикрини қилгаймен. Мутақаллиблар ва ситамкорларнинг эликларини ожизу фақир на мискинлардин қисқа қилдургаймен».

Уламо ва фузалоким бу сўзларни эшиттиллар, барча иттифоқ била тилларини дуо била очтиллар. Назм:

Анга ўқудилар бари офарин,
Дедиларким, «Эй шоҳи бо доду дин,
Жаҳон халқи сендин бари шод эрур,
Сенинг даврингда даҳр обод эрур».

Бас, ҳар кимнингким онча вуқуфи бор эрди, арз қилдилар.

Соҳибқирон ўшул мажлисда бир жамоат кишиким, илму тақво ва зуҳду фатво била машҳур эрдилар, ихтиёр қилиб, ҳар бирини бир вилоят сори девон била қўшуб, вилоятлар сори йибарди, то андағи раъёйо ва фуқаро ва масокинларнинг аҳволидин хабардор бўлғайлар. Андин сўнг соҳибқирон деди: «Бу чоққача бизнинг ҳамиятимиз ул эрдиким, оламни очқайбиз. Шукур худойгаким, наким хотиримиз тилади, муяссар бўлди. Эмдидин сўнг ҳимматимиз улдурурким, халойиқ рафоҳият ва фарогатда бўлғайлар. Ва олам ободон ва маъмур бўлғай. Ҳараз бу сўздин мақсуд бу турурким, эл мундин нори ҳар неким воқия бўлса арз қилгай. Лобудда, то анинг дафъини қилиб, неким беҳбуд турур, қилгайбиз».

Соҳибқирон бу сўзларни дегондин сўнг барча аҳл хушвақт ва шодмон бўлуб, дуо била дедилар. Назм:

286a Ё Рабб! Ин шаҳриёри одилга
Давлат ва умри жовидон бергил.
/Неки сендин тиласа бу Хусрав,
Караминг бирла сен равон бергил.
Бу жаҳон давлатини чун бердинг,
Давлату бахту ул жаҳон бергил.

Шаҳзодаларким, Ироқи Арабқа бориб эрдилар, аларнинг сўзи

Мундин бурун айтиб эрдукким, шаҳзодаларким, Ироқи Арабга бориб эрдилар, амирзода Рустам сўнг бориб Ҳиллада амирзода Або Бакрга етиб қўшулди. Ва шаҳзодалар Фирот суйидин ўтуб, қуйи сори Наҳрулганам йақосидаким, Қарийайи Сибнинг муқобаласида воқия турур, Қаро Йусуф Туркмонга еттиллар. Ва шаҳзодалар била уч минг киши бийла эрди, ўзгалар кейин қолиб эрдилар. Ва Қаро Йусуф қалин киши била ариғнинг нари

юзида хандақ қазиб урушмоққа туруб эрди. Амирзода Рустамким, амирзода Або Бакрдин ёши улугроқ эрди, одоб била дедиким, «Сиз гўлда турунг. Мен илгари бориб урушайим». Амирзода Рустам жавобида дедиким, «Мен ҳукм била кўмакка келибмен. Икки гўл бўлуб, ҳар биримиз бир тарафдин кирали». Мундоқ қарор бергондин сўнг тигларини тортиб, амирзода Рустам аригдин ўтуб, душманлар сори от солди. Ва уруш бўлуб, Қаро Йусуфнунг иниси Ер Алини тушуруб, филҳол бошини кестилар. Ўзга мансур черики тамом аригдин ўтуб йахши ишлар қилдилар. Мухолифлар бу ишни кўруб, туролмай қочтилар. Қаро Йусуф йамон аҳволи била бир неча киши била қочти ва бўлгон эл-улуси ўн беш минг эвлук кишиси эликка тушти. Ва сонсиз мол алардин олдилар: от ва тева ва қўй беҳад тушти. Ва Қаро Йусуфнунг хотунини асир қилдилар. Бўлгон уруғ-қийши била Нуайз Арабким, саҳродаги арабларнинг даругаси эрди, ва бу чоққача ҳеч кишига бош эндурамас (эрди), ани таладилар. Ва ўзга элларни талаб, хароб қилдилар.

286a Соҳибқирон Байлақон/ шаҳрини иморатиға машғул эрдиким, амирзода Або Бакрнинг навқари Сариқ ва Қутлуқ Хожа ва амирзода Рустамнунг мулозими Оқ Берди Ўзбек келиб фатҳ хабарини келтурдилар. Ва Қаро Йусуфнунг инисининг бошини келтурдилар. Ва Ироқи Арабда мухолифлардин киши қолмади. Амирзода Або Бакр фароғат била қайтиб Бағдод вилоятиға келиб тушти. Ва элини истимолат бериб, Бағдоднинг иморатиға машғул бўлди.

Амирзода Умар Самарқанддин келгони ва вақоитиким, Байлақон шаҳрини йасағонда воқит бўлди

Шаҳзода Мироншоҳнинг ўғли амирзода Умарким, Самарқандда эрди, соҳибқирон ани чорлаб эди, Самарқанддин мулозиматқа келди. (Бу жумъа куни, жумада ал-аввал ойи бошида, торих саккиз юз олтида (16.11.1403) эрди). Ва ул маҳалда Туманнинг ўғли Черкас Нехованддин келди. У Лури Кучекнинг ҳокими Малик Иззуддинким, ул муддат жаҳолат ва залолат дўст бўлмай мухолифат қилиб юрур эрди, бошини келтурди. Ва арз қилдиким, «Терисини самон тўлдуриб осиббиз, то ўзгаларга ибрат бўлғай».

Ушбу маҳалда соҳибқирон мавлоно Қутбуддин Қумийким, Шероз вилоятида девон эрди ва эл била маош қилмайдур эрди, пешкаш деб уч юз минг олгун кўпнакий раёйодин олиб эрди. Соҳибқирон бу ҳолдин хабар билиб, ҳукм бўлдиким, «Шайх Дарвеш Аллоҳий ани тутуб, аёғига кунда солиб, Шерозга элтеун. Олгон йармоғни андин олиб, раёйо ва мухтарифага берсун. Ва анинг навқарлариким, элга зулм қилиб турурлар, бўғузларидин остурсун!» Ва Хожа Малик Семнонийни забт учун Шерозга йибарди ва ҳукм бўлдиким, «Мавлоно Соъидким, Шероздин келиб эрди, ёниб, ҳар нимаким раёёдин артуқ олгон бўлсалар ёндураберсунлар!» Ҳукм бўлгондин сўнг бу жамоат Шерозга еттилар ва Арғун дегон девон навқарини бўғзидин остилар. Жумъа куниким (23.11.1403), барча эл жамъ бўлуб эрдилар, Мавлоно Қутбуддинни завола ва душоха билан келтурдилар. Ва Мавлоно

287a Соъид минбар устига чиқиб, ҳазратнинг/ ҳукмларини элга деди. Барча элдин фарёд чиқиб, дуо қилдилар. Уч юз минг олгун кўпнакийни келтуруб, ҳар кимдинким, олиб эрдилар, ёндуруб бердилар. Ва бул иш ул ҳазратдин ёдгор қолди. Андин сўнг амирзода Пир Муҳаммад Умаршайх Мавлоно Қутбуддинни банддин чиқориб, Самарқанд йибарди.

Ҳазрат соҳибқирон Қаробогда қишлоқ солғони

Соҳибқироннинг муборак хоотири Байлақон шаҳридин фароғат топти, андин Қаробог сори мутаважжіҳ бўлди. Ва мундин бурун ҳукм қилиб эрдиким, анда қишлоқ солғайлар. Қишлоқ учун юртлар тутуб, эвлар солиб эрдилар. Шаҳзодалар ва беклар ҳар киши ўз юртига бориб туштилар. Ва ҳукм бўлуб эрдиким, «Амирзода Рустам Ҳулоғухонга тааллуқ улусни забти учун бўлсун!» Амирзода Рустам Қалоғи ва Синани йулидин соҳибқирои хизматиға келди. Соҳибқирон эшитиб эрдиким, Искандар Шайхий Феруз-

куҳ ва Демовандга¹⁰⁸⁰ боргон турур. Ва анинг ҳаракотидин муҳолифат зоҳир бўлур. Ҳукм бўлдиким, «Сулаймонбек анинг сори борсун. Агар Искандар муҳолифат йўлидин чиқиб мутиъ бўлса, анга музоҳим бўлмасунлар. Ва агар исён йўлидин чиқмай муҳолифат қилса. Қумм ва Қашондаги йайоғини йиғиштуруб, ҳар ердаким бўлса анга бориб ишини йасасунлар!» Амирзода Рустам ва Сулаймоншоҳбек таваққуф қилмай юридилар. Ва Шайх Иброҳимбекким Ширвонотнинг ҳокими эрди, қуб пешкашлар била келиб, соҳибқиронни кўрдилар. Ва минг от пешкаш тортиб, ул қиш ҳар ҳафтада бир баҳона билан тўйлар қилдилар, ва айшу фароғат додини бердилар.

Бу маҳалда Ироқи Арабдин Нуралвардким, Султон Аҳмад Жалойирнинг ўғли эрди ва ўн саккиз ёшида эрди, соҳибқиронга келтурдилар. Ани 2876 ўлдурдилар. Ул маҳалда Саййид Барака, /алайҳиррахма, соҳибқироннинг мулозиматиға келди. Соҳибқирони покэйтиқод оқ уйдин ташқари чиқиб, Саййид била кўрушти ва Саййид шаҳзода Муҳаммад Султоннинг азасини еткурди. Ва дасторини бошдин кўтариб, зори ва нола қилди. Ҳазрат соҳибқирон Саййидни қучуб йиғладилар ва Мовароуннаҳр соридин Кеш ва Самарқанд ва Бухоро ва Термиз ва ўзга мавозитлардин содот ва акобир ва уламо ва машойихлари ва Термизнинг ховандзодалари Хожа Абдул Аввал ва Хожа Исомиддин ва Хожа Афзал Кашший ва Кашнинг шайхулисломининг ўғлонлари Абдул Ҳамид ва Абдул Раҳмон ва ўзга бузурғлар барча келиб аза еткурдилар. Ва насойиҳ қилдилар ва ояту ҳадис билан ҳумоюн хотирини таскин бериб, насиҳатлар дедилар.

Соҳибқироннинг муборак кўнгли тасалли тобқондин сўнг уламолар била суҳбат тутуб, масала ва масойили диний баён қилур эрдилар.

Ва бу маҳалда Кермоннинг девонлариким, Идику жиҳатидин маблағи олиб эрдилар ва соҳибқирон ани эшитиб сўрди. Аммо ҳазратнинг қариндоши Баён Огонинг қизи, Идикунунг хотуни эрди, анинг хотири жиҳатидин Идикунунг ишини юз туман кўппакий билан қарор бердилар. Ва Идику ани қабул қилдиким, хазинаға тобшургай. Кермонни йана анга бердилар. Ва ижозат бердиким, Кермонга боргай ва Султон Боязидким, анда эрди, анга ҳукм бўлдиким, «Ўрду сори мутаважжих бўлсун!» Ва Навширвонким, Баён Оганинг ўғли эрди, ани Озарбайжон ва Табризға йибарди, то андаги молни тушургай. Ва Пир Муҳаммад Пўлодким, амирзода Шоҳрухнунг навқари эрди, Сорининг ҳукуматиға йибарди. Ва Бек Малик огоким, амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгирининг ҳарами эрди, Ғазнин ва Қандаҳордин соҳибқирон мулозиматиға келди.

Шаҳзода Шоҳрух Гилон сори таважжух қилиб борғони

Гилон мулуқлари пешкашлар йибариб, ўзлари келмадилар. Соҳибқироннинг аччиги келиб, ул сори таважжух қилмоққа йироқ қилди. Аммо бурун 288а /қаровуллардин Дарё Қавчин ва Билол ва Муҳаммад ва Али Султон Тавачи ва Боязид Буралди ва Баҳлул Барлосни йибардиким, «Гилон вилоятиға кириб, жангаллар ичида қишлоқ қилиб ўлтурсунлар!» Ва амирзода Шоҳрухқа ҳукм бўлдиким, «Гилон сори мутаважжих бўлуб, Қизил Йағочқа борсун. Ва фарзанди аржуманди амирзода Иброҳим Султон тумони била ва Жаҳоншоҳбек ва Шайх Иброҳим ва Рустам Тағай Буға ва Саййид Хожай Шайх Али Баҳодур ва ўзга беклари била шаҳзода билан бийла юрусунлар!» Булар келиб Қизил Йағочқа еттилар. Гилоннинг ҳокимлари хабар тобтиларким, соҳибқироннинг черики бери мутаважжих бўлуб турур. Киши йибариб, молу хирож қабул қилдилар. Шаҳзода бу қиссани арзадошт қилиб йибарди. Ва бир жамоатни Гилонга йибардиким, қабул қилгон молни келтургайлар. Ва Саййид Ризо Киёки, Дайлама¹⁰⁸¹ ва Гилонот вилоятида сиёдат ва машхур эрди ва фазилату илмда соҳибкамоли замон эрди ва амир Муҳаммад Рештийким улуг ҳокимлардин эрди, йахши пешкашлар тартиб этиб, иттифоқ била мутаважжих бўлдилар. Ва ўзга ҳокимлар ва доруғалар ҳар бири бир навъ пешкаш билан соҳибқироннинг даргоҳида бордилар пешкашларини тортиб, арзадошт қилдиларким, «Бизлар банда ва хизматкорбиз. Молу хирож ва ҳар нимаким дерсиз, жонимиз билан берурбиз. Ва ҳар неким буюрурсиз, туруббиз». Ҳазрат соҳибқирон аларни йахши кўруб, хилғатлар киюрди. Ва Ризо Киёнинг насаби соҳибқиронга зоҳир бўлуб, ани қуб таъзим

этиб андоқ қилдиким, Гилон вилоятининг эли андин миннатдор бўлғайлар. Аларга муқаррар бўлгон ипак моликим, ўн минг ботмон эрди, йаримини анга бағишлади. Ва фармон бўлдиким, «Муҳассиллар бу вазҳни алардин тиламасунлар!» Камох қалъасиниким, Рум сарҳадида турур, етмиш отлиқ-ким, Аббосбекнинг уруғларидин эрди, анга берди. Ва ани бир жамоат била анда йибарди.

2886 Ва бу маҳалда Қаробогда улуг воқияларидин бири бу бўлдиким, Саййид Баракага /марази воқия бўлуб, ҳар нечаким табиблар муолажа қилдилар, мувофиқ бўлмади. Оқибат: *Иржа'й ила Раббикки разийатан марзийятиг*¹⁰⁸²ни қабул қилиб, бу саройи фонийдин олами боқийга мутаваж-жих бўлди. Ҳазрат соҳибқирон бу воқия жиҳатидин асру мутаалам бўлуб, йиғлади. Ҳукм бўлди: «Саййиднинг сўнгакини Андхудга элтиб, амонат қўйсунлар!»

Ул маҳалда соҳибқирон Ҳамадон ва Нехованд ва Ружард ва Лури Кучекни бу вилоятларни бўлгон тавачи ва лавоҳиқи била амирзода Искан-дарга берди.

Мардин ва Вастондин ҳокимлари келгонлари ва амирзодаи марҳум Муҳаммад Султон Мирзога ош бергонлари

Қиш кетгондин сўнг Мардиннинг ҳокими Малик Иса кўп таҳаммул ва пешкашлар била даргоҳи олампаҳода келди. Ва қизиким, амирзода Або Бакрга қалинлиқ бўлуб эрди, келтурди. Ва Малик Иззуддин тақи Вастондин пешкашлар била келди. Булар соҳибқирон қошига кириб, юкунуб келтур-гон пешкашларини торттилар. Фармон бўлдиким, «Хулоғухоннинг улусининг беклариким, Озарбайжон ва Ироқи Арабда турурлар ҳар бири 5 ўғлини 5 инисини кўчи билан Самарқандқа йибарсунлар!» Рамазон ойи бўлгонда (13.03.1404) шаҳзодаи саъид Муҳаммад Султоннинг фавтидин бир йил ўтуб эрди, аининг учун ҳукм бўлдиким, «Қўйлар ва отлар ўлдуруб, ош-сув қилсунлар!» Содот ва ашроф ва уламо ҳар кишига ўз ерига қарор тониб, ош торттилар. Ва ондин сўнг хуш унлуқ ҳофизлар Қуръон тиловатига машғул бўлдилар. Ва дуо ва такбирдин сўнг фуқаро ва масокинга кўб садақалар бердилар.

289a Андин сўнг маҳди аъло Хонзода ҳазрат соҳибқирондин ижозат тилаб Султонияга мутаважжих бўлдиким, анда бориб шаҳзоданинг сўнгакини мазори бузруквор Қайдор пайгамбардин, алайҳисалоту вассалом, Самарқанд элтқай. Ва ул маҳалда ҳазрат соҳибқироннинг муборак хотири ов солмоқ тилади. / Соҳибқирон саодат ва иқбол била отланиб, Арас суйидин ўтуб, беклар Оқтомда жирга солдилар. Ва уч кеча-кундуздин сўнг жирга бир-бирига етиб, апча жонивор йиғилдиким, сони йўқ эрди. Андин сўнг соҳибқирон овдин қайтиб, ўрдуга бориб тушти. Соҳибқирон Самарқанд ва Кеш ва Бухоро ва Мовароуннаҳрдин келгон содот ва уламони Рум ва Фаранг қумошларидин инъомлар қилди ва зарбофт хилъатлар ва йўрға отлар бериб, ижозат бердилар. Хуррам ва шокир бўлуб вилоятлариға қайттилар.

Соҳибқирони динпарвар етти йиллиқ юрушдин қайтқони

Бу юрушда Шом ва Рум мамлакати мусаххар бўлди, Мисрда сикка ва хутба отиға ўқудилар ва молу хирожни қабул қилдилар. Соҳибқироннинг муборак кўнгида туштиким, Хитой сори борғай ва андаги кофирларни дини Иелом йўлиға кестуруб, шаръ нури била музаййан ва ороста қилғай. Аввал баҳордаким, шаҳашшоҳи фалак қиш манзилидин чиқиб, ёз юртиға келди ва аининг мақдамининг олам йана гулу лола ва райҳондин музаййан бўлди, байт:

Баҳор бўлди ва бўлди йана жаҳон гулзор,
Чаманда булбули бечора чекди нолаи зор.

Соҳибқирони динпарвар Қаробог қишлоғидин кўчуб, рамазон ойининг ўп тўртида, торих саккиз юз олтида, бичин йилда (26.03.1404) Самарқанд

сори мутаважжих бўлди. Ва Арас суйига қўфрук боғлаб, давлат ва саодат била ўтти ва Араснинг йақосидаги ўтлогда тушти, Неъматобод кентига йақин ва Наҳри Барлоским, соҳибқирон чиқоргон ариглардин турур, анинг канорида тушти. Ва амирзода Шохрухким, ҳукм билан Қизил Йағочқа бориб эрди, қайтиб келди.

Соҳибқирони саодатнишон Ҳулогухоннинг улусини амирзода Умарга бергони

2896

Ул юртда соҳибқирон буюрдиким, «Туй асбобиға машғул бўлсунлар!» Улуг туй этиб, Ҳулогухонга тааллуқ улусни амирзода Умарга берди ва нишон бериб, ол тамға бости. «Озарбайжон вилояти, Рум ва Истанбулгача ва /Шому Мисрғача анинг ҳукму фармонида бўлғай. Ва шаҳзодаларким, Ироқ ва Форсда турурлар, анинг сўзидин чиқмасунлар ва анинг қурултойида ҳозир бўлсунлар!»¹⁰⁸³ Ва амирзода Мироншоҳким, (анинг) атоси эрди, бекларидин ва навкарларини, бир жамоат кишини анга берди. Ва ул маҳалда амирзода Умарни ижозат берди. Ва амирзода Мироншоҳни неча бек билан, мисли Рустам, амир Муса ва Тукал Едгор Барлос ва Жунайд Бурулдай ва гайруху ўн минг йахши кишини йароғи билан анга берди. Ва ҳукм қилдиким, «Анинг сўзидин чиқмасунлар!». Ва шаҳзода Умарга дедиким, «Жаҳоншоҳбек сўзидин чиқмасун ва ҳар неким ул маслаҳат кўрса, анинг бирла амал қилғайсен!». Шаҳзодага тожу камар мурассаъ ва отким, эгар-югани олтун эрди, берди. Ва шаҳзодага қучуб, юзига упуб, ижозат берди. Ва анинг била қолгон бекларга нималар инъом қилиб, йахши сўзлар деб, кўнгул бериб, ижозат берди. Жаҳоншоҳбек соҳибқироннинг ҳажрида кўб йиглаб, зори қилди. Андин сўнг соҳибқирон амир Шайх Иброҳим ва Мардиннинг ҳокими Султон Иса ва Малик Иззуддин ва Кўстандил Гуржи ва Тизак ва Жолиқ ва Бистом барчани хилъатлар бериб ва олтун камарлар инъом қилиб, барчани шаҳзода Умарга мулозим қилди. Ва шаҳзода Алаторнинг йайлоғи сори мутаважжих бўлди.

Ва ҳазрат соҳибқирон андин кўчуб, ов солиб, Оғлақ суйидин йақосида Балоравадқа келиб тушти ва анда неча кун туруб, рамазон ойи кечиб, ийд бўлди. Шанба куниким, ийд эрди (12.04.1404), намоз ўқуб, Мавлоно Низомуддин Шиблийким, уламолар ичида машҳур эрди, хутба ўқуди. Ва намоздин сўнг суҳбатлар тутуб, ийд қилдилар, даъватлар тортиб, мажлисдаги фозилларга иноятлар қилди.

Амирзода Рустам ва Сулаймоншоҳбекким, Рай сори кетиб эрдилар, аларнинг сўзлари

290a Бурун айтиб эрдукким, амирзода Рустам ва Сулаймоншоҳбек ҳукм билан Искандар Шайхий сори /мутаважжих бўлуб эрдилар. Райга етиб маълум қилдиларким, Искандар мутобият йўлидин чиқиб, муҳолифатдин дам урар эрмиш ва Ферузқўх қалъасини беркитиб, ўгли билан анда қўйгон турур ва ўзи Жилову ва Рустамдорнинг¹⁰⁸³ жангали ва тоғлари сори қочиб бориб турур. Шаҳзода билан Сулаймоншоҳбек йигирми кун Райда таваққуф қилдилар ва Рай ва Қумм ва Кошон подаларини йиғиштуруб, Нур қалъасини қамал қилиб олиб буздилар. Ва анда Малик Кайумарс алар қошида келди. Ул Искандар Шайхий била душман эрди. Малик Кайумарс-ни тутуб, Искандар қошига йибариб дедиларким, «Сенинг душманингни тутуб сенга йибардук. Эмди Шайх, тараддуд қилмай, бизга келгил. Соҳибқирон қошида нечукким бурун эрдинг, эмди андин йахшироқ бўлгунгдур». Аммо Искандар қўрқуб келмади ва Кайумарс била йарашиб, ани ҳам йўлдин чиқориб, ўзи била муттафиқ қилди. Иккаласи шарт ва аҳд қилиб, изҳори муҳолифат қилдилар. Шаввол ойининг аввалидаким (12.04.1404), соҳибқирон Оғлақ суйининг йақосида тушуб эрди, Сулаймоншоҳбек қошида киши келиб, бўлгон воқиятотни арзадошт қилди. Ва ҳазрат соҳибқирон андин кўчуб, Хуросонга Мизроббекка киши йибардиким, «Андаги черик

била Сори ва Омул йўлидин Искандар Шайхийга мутаважжиҳ бўлсун!» Жумъа куни, шаввол ойининг етгисида (18.04.1404) Мовароуннаҳрдин амирзода Халил Султоннинг мулозимларидин биров келиб ҳазратни кўруб, сиҳхат ва саломат хабарларини арзадошт қилди.

Амирзода Искандар била Шоҳ Маликбекни Рай сори йибарғони

2906 Соҳибқирон Ардабилга етти, Шоҳ Маликбек била амирзода Искандарни ва ҳазора бекларидин Пир Али Сулдузни бир жамоат била илғари Райга йибарди. Ҳукм қилдиким, «Халаж ва араб эллариким, Сова ва Қумм ва Кошон ва Чаро ва Нароҳон ва Кўхруд йўлиғача ўлтуруб турурлар, /алардин черик йиғиштуруб, бориб амирзода Рустам ва Сулаймоншоҳбекка қўшулсунлар!»¹⁰⁸⁴ Соҳибқирон Ардабил ва Миёнадин¹⁰⁸⁵ ўтуб, Саржамда¹⁰⁸⁶ тушти. Ва анда Дукдайким, унинг қалъасида эрди, таъжил билан келиб соҳибқиронни кўрди. Ҳазрат анга хилъат ва камар бериб дедиким, «Ўзга маълум эрмаским бизни кўргайсен. Керакким, сен ул ерлардин хабардор бўлуб, гофил бўлмағайсен, Аҳмад Жалоийрнинг ул қудрати йўқ турурким, ўзга муҳолифат қилғай. Аммо Қаро Йусуфдин гофил бўлмағайсен!» Бу насихатлар қилиб, ани ёидурди.

Соҳибқирон андин кўчуб, панжшанба куни, шаввол ойининг йигирмисида (1.05.1404) Султонияга етти. Ва анда муҳассилларким, Гилонга бориб эрдилар, келдилар ва мол бисёр келтурдилар. Шанба куни, ойнинг йигирми иккисида (2.05.1404) Султониядин кўчуб, манозил ва мароҳилни суруб, Қазвиннинг саҳросида туштилар. Амирзода Або Бакр эшиттиким, соҳибқирон қайтиб келадур, қўш от била юруб, Гулшан йўлидин тўққуз кунда Қазвин саҳросига стиб, ҳазратнинг дийдориға мушарраф бўлди¹⁰⁸⁷. Амир Хўсайн Барлоз ва Севинчакбек била эрди.

Сарой Мулк хоним ва Шайх Нуридинбек дархост қилдиларким, шаҳзода атоси қошида бориб, Бағдодта бийла бўлғайлар. Ҳазрат аларнинг сўзини қабул қилиб, амирзодага ижозат бериб, тўрт юз минг олтун динор кўппакий ва юз бош от ва рахту қумош берди. Шаҳзода Султонияга қайтиб борди.

291a Соҳибқирон Қазвиндин кўчуб, Совуқ Булоққа етти¹⁰⁸⁸. Анда амирзода Або Бакрга икки юз от ва юз жайба ва юз минг олтун кўппакий инъом қилиб, фармон қилдиким, «Сулаймоншоҳбекнинг кейнида бориб, Искандар Шайхийнинг дафълиға сатъий қилсунлар!» Шаҳзоданинг ҳарами Шоҳи Мулкким Хожо Сайфуддин қизи эрди, Дужайлким¹⁰⁸⁹, Бағдодқа тааллуқ турур, анга /суюрғал берди. Ва ул ижозат тилаб, Султонияга қайтиб борди. Аммо, шаҳзода Талғун ўқбасидин¹⁰⁹⁰ қор устидин ўтуб, Жакурда амирзода Рустам ва амирзода Искандар ва Сулаймоншоҳбекка қўшулди. Ва алар эҳтиёт учун хандақ қазиб ўлтурдилар. Ва анда етти кун ўлтурдиларким черик барча йиғилди. Ва йана соҳибқирондин ҳукм келдиким, «Искандарнинг кейнида борсунлар!». Барча ҳукм била юруб, йўлда жангаллар эрди, йағочларни кестуруб, йўл қилур эрдилар. Ва йўлларким, тоғнинг камарларида бор эрди, аларни бузуб эрдилар. Ул йўлларни йағочлар била ва тахталар била йасаб юрур эрдилар. Ва муҳолифлардин ҳар ким учраса эрди, ўлдурур эрдилар.

Соҳибқирон Савуқ Булоқдин кўчуб, Рай вилоятиға кирди ва (зулқайда ойи бошида) (11.05.1404) Сариққамиш мўғзорида келиб тушти. Андин ҳазрат соҳибқирон артуқиси от-улоғларини Рай ва Хувор¹⁰⁹² сори йибарди. Ва Бек Мулк огоким, амирзода Пир Муҳаммаднинг ҳарами эрди, ижозат бериб, ўғлонлари бийла Газнин ва Қандаҳорға йибарди. Ва ҳукм бўлдиким, «Шамсуддин Аббос ва ўзга бекларким, тотор элини аларға топшуруб эрдилар, Хувор ва Семнон йўлидин борсунлар!» Ҳукм била бекларким, тотор элини кўчтуруб, ул элни суруб бордилар, ва Шоҳ Маликбек йиғиштурмак учун илғари келиб эрди, келиб ўрдуға қўшулди.

Соҳибқирон Сариққамишдин кўчуб, Гулихандон қалъасиким, Демованд тоғининг этагида воқиф бўлгон турур ва бузук эрди, келиб анда тушти. Ул қалъани эҳтиёт қилгондин сўнг фармон қилдиким, «Бу қалъани ганч ва тош била иморат қилсунлар!»

Алдин кўчуб ва Мованддин ўтуб, Ферузқўх тоғида келиб тушти.

2916 Машҳур қалъаларким, мазид ва мўътабар ва анинг маҳкамлигини /ва анинг васфини китобларда битиб турурлар, Ферузкӯҳ қалъаси турурким, бир улуг тоғ устида йасаб эрдилар. Соҳибқирони гитиситон душанба кuni, ойнинг тўққизида (19.05.1404) Ферузкӯҳга тушти. Мансур черики қалъани ўртада олиб туштилار. Баҳодурлар бориб манжаниқлар ва арродалар тартиб қилдилар. Ва раъд отқучилар раъд отабошладилар. Ва қалъанинг бир бурни тоғнинг этагида эрди ва сувга йақин эрди ва қалъа эли андин сув олиб ичар эрдилар. Баҳодурлар илгари бориб, сувни ўзга сори солдилар. Ва ҳар сувким, анда қолди, ани гандалик била булғадилар. Ва қалъадаги эли урушур эрдилар. Кеча бўлгонда шаҳзода Иброҳим Султоннинг навкарларидин Муҳаммад Озод ва Шайх Баҳлул ва Баён Тсмур ва Оқ Бута ва неча баҳодурлар билан камарларга бир-бир чиқиб, қўрғоннинг тубига бордилар. Ҳисор эли андин хабар билиб уруштилар ва баҳодурлардин неча киши заҳмлиқ бўлди.

Тонг отқонда зафарпаноҳ черики нағора ва нафирларни чалдуруб, сурон солдилар ва ҳар соридин кемаларга чиқиб урушур эрдилар. Искандар Шайхийнинг ўгликим, қалъада эрди ва қалъадаги эли бу ҳолатни кўруб, барчага изтироб булуб, қўрқуб, ҳазрат қошига киши йибардиларким, «Биз хизматкор турурбиз. Бизга амон берсунлар». Соҳибқирон келгон кишига тўн кийдуруб, йахши сўруб йибарди. Ул киши йониб қалъага кириб, ҳазратнинг лутфу карамидин аларга хабар берди. Искандарнинг ўгли ва ўзга кишиларким қалъада эрдилар, барча қалъадин чиқиб, соҳибқироннинг хизматига келиб, қалъани тобшурдилар. Мундоқ қалъаким, оламда машҳур турур, соҳибқирон давлатидин икки кунда фатҳ бўлди. Соҳибқирон Зангий Тунийни анда кутвол қўйди.

292a /Тонгласи чаҳоршанба кuni, ойнинг ўн бирида (21.05.1404) кўчуб, йарим йағоч йўл бориб, бир ўтлоғда тушти. Ҳазрат олиёт Сарой Мулк хоним ва Туман оғони шаҳзодалар билаким, амирзода Улуғбек ва амирзода Ижал ва амирзода Саъд Ваққос, барчани Самарқанд сори йибарди. Булар барча ҳукм била Султон Майдон йўлидин бордилар. Ва ҳазрат соҳибқирон фатҳ ва зафар била Искандар Шайхийнинг дафъига мутаважжих бўлди. Бу маҳалда хабар келдиким, тотор эли йаағи бўлдилар. Ва мунунг қиссаси мундоқ эрмишким, бир кун тотор эликим, Хожа Тангрибермишнинг уҳдасида эрди, Дамгоннинг йақинида йаағи булуб, ани заҳмлар уруб ташлаб, ўзлари қочтилар. Гурани даругасиким, кейиндин келур эрди, Тангрибермишни бу ҳол била кўруб, таниб кўрдиким, тирик турур. Ани Дамгонга кийурдиким, муолижа қилгай. Ва бу хабар жиҳатидин ўзга куранлар ҳам азм қилдиларким, қочгайлар.

Аммо Шамсуддин Аббос ва Аталмиш ва Севинчак ўгли Шоҳ Вали ва ўзга бекларким, куранларда муҳассил эрдилар, ул ҳолдин хабар билиб, қўб киши алардин ўлдурдилар ва неча бўлук алардин Астробод жангаллариға кириб қочтилар. Ва ўзгаларни Шамсуддинбек суруб, ўзи била элтти.

Соҳибқирон мундин хабар билиб, Баён Қавчин ва Фозил Сайфулмулк ва Дона Хожа ва Рустам Пулод ва Қиморий Баҳодурни беш юз киши била қочқонларнинг кейнида йибардиким, «Ҳар ерда боргон булсалар аларга жаҳд қилиб етсунлар!». Ва андин сўнг амирзода Аҳмад Умаршайх ва Бурундўқбекни бир жамоат киши билан йибарди. Ва алар ҳукм била Дамгонгача сурдилар. Чун билдиларким, тотор элини Шамсуддин Аббос ва ўзга беклар алардин қўб киши ўлдуруб, ўзгаларни элтибтурлар, андин қайтиб ўрдуға келдилар.

2926 /Ва Баён Қавчин ва ўзга бекларким, тотор элининг қочқонларининг кейнида бориб эрдилар, Бистомдин¹⁰⁹² ўтуб, Лангарду уқбасидин¹⁰⁹⁴ кечиб, Мозандарон жангалиға кирдилар. Қаронгон мавзёида Қулзум дарёсининг йақосида тоторға егтилар. Алар била урушуб, мансур булуб, ўн икки минг эвлук тоторни олдилар ва минг киши алардин соҳибқирон сори мутаважжих бўлди. Ва соҳибқироннинг ҳарамлариким, Самарқанд сори мутаважжих булуб эрдилар, Бистомға етиб, шаҳзода Шоҳрухнинг ўғруқи алардин айрилиб, Нишопур йўлиға кириб, Ҳирот сори мутаважжих бўлдилар. Сарой Мулк хоним ва Туман ого улуг ўғруқ била Жакарм ва Исфароин йўлиға бордилар.

Соҳибқироннинг одати ул эрдиким, ҳар эш-кучким, воқия булса эрди, ўзи ани ихтимом қилиб, ани қилмагунча ором топмас эрди. Бу маҳалда соҳибқироннинг муборак кўнглида кечтиким, Искандар Шайхийнинг муҳиммати учун борғай. Ул маҳалда амирзода Шоҳрухқа андак марази воқия булур эрди. Бас, ҳукм бўлдиким, «Шаҳзода Шоҳрух неча хосса кишиси била Ҳиротқа борсуи ва черикини бизга қўшсун!» Шаҳзода ҳукм била черикини қўйуб, бир неча хосса киши била Хуросон сори мутаважжиҳ бўлди. Ва соҳибқирони комкор Жилов сори мутаважжиҳ бўлди. Ва ул йўлда тоғлар ва даралар қўб эрди, анда кириб неча кун юруб, Жиловнинг тоғига етиб, анинг устига чиқиб тушти. Искандари кофирнеъмат соҳибқирондин хабар билиб, андин қочиб, Санамдизга борди. Ва ҳазрат соҳибқирон жумъа куни, зулқайда ойининг йигирмисида (30.05.1404) Жиловга етти. Ва андаги эл Искандар била қочиб кетиб эрдилар. Ҳазрат андин қўчуб, ул йўлда бир дара бор эрдиким, анда / доим булут эрди ва доим қору йамғур ёғар эрди. Ва анда бир улғу сув бор эрдиким, анинг тезлиги жиҳатидин ҳеч киши ўта олмас эрди, на отлиғ ва на йайоғ. Ва бу даранинг йамон қаттиқ жиҳатидин Жаҳаннам дара дер эрдилар. Ва қўфрукким, бу сувга боғлаб эрдилар, Искандар Шайхий андин ўтуб, қўфрукни буздуруб эрди.

293а

Соҳибқирон мунда етиб кўрдиким, сувдин ўтмак мушкил турур, ҳукм қилдиким, «Қўфрукни йасасунлар!»

Мансур черики учун йағочлар келтирур, бир-бири билан боғлаб, қўфрукни йасадилар. Тайёр бўлгондин сўнг душанба куни, ойининг йигирми учиди (2.06.1404) қирқ киши баҳодурлардин беш юз киши била қўфрукдин ўтуб, қоровулққа бордилар. Ва аларнинг кейнида Йусуф Барлос борди ва Саййид Хожай Шайх Али Баҳодур ва андин сўнг амирзода Султон Ҳусайн ва Шайх Нуриддинбек ўтдилар. Ва тоғлар устида чиқиб ва жангалларни кесиб, йўл қилур эрдилар ва Искандар Шайхийнинг кейнида борур эрдилар.

Ҳазрат соҳибқирон қўфрукдин ўтуб, бир кунчилик йўл юруб, бир шатта устигаким, йағочи йўқ эрди, келиб тушти. Ва ул маҳалда мутғасил йамғур ёғар эрди. Бу маҳалда Саййид Исмоилким, Кирисконда турур эрди ва бу Кирискон Термизнинг кентларидин эрди, келиб соҳибқиронни кўрди. Аммо ҳазрат бўлгон черикини йибардиким, «Жангалларда юруб, жаҳд этиб Искандарни тобсунлар!» Ва аларнинг ғажирчилари Мозандароннинг саййидлари эрдилар. Қаровулларким, илгари бориб эрдилар, мисли Дарё Қавчин ва Шоҳ Малик Барлос ва Баҳлул Барлос ва Ҳайдар Барлос ва Шайх Дарвеш Аллоҳий ва Шайх Муҳаммад Қавчин ва (Бек Темур Қавчин) ва Худододи Чура ва Вафодор булар барча панжшанба куни, ойининг йигирми бешида (04.06.1404) жангал ичиди Қўлзум дарёсининг йақинида Искандарга еттилар. Ва Шайх Дарвеш Аллоҳий қўрқуб /қайтти бу баҳона билаким, «Йусуф Барлос черики била кейиндин келур эрди. Мен бориб ани тезроқ келтирайим». Ва Искандар икки юз йайоқ ва ўттуз отлиқким, барчаси уруқ-қийиши эрди, урушмоқ учун хаймасидин чиқтилар. Ва мансур черикининг қаровуллари йигирми кишидин артуқ йўқ эрдилар. Ва Искандарнинг баҳодурлуғини қўб қўруб, билур эрдиларким, ул шужоъ ва паҳлавон турур. Ва паҳлавонлиғ анга мерос эрди, анинг учунким, ул Бижан наслидин эрди¹⁰⁸⁶.

293б

Ва атоси Кайу наслидин ва аноси Бону Гиштаспким, Рустамнинг қизи эрди, анинг наслидин эрди. Икки тарафдин паҳлавонзода эрди. Бовужуд ул қаровуллар соҳибқирон давлатидин, қўрқмай кўнгуллариини маргга қўйуб турдилар ва дедилар: «Агар қазо еткон бўлса, мунда ўлсак йахшироқ турурким». Аммо соҳибқироннинг давлатига сигиниб, Искандардин ҳеч андеша қилмай турдилар. Искандар отлиқлари била неча қатла ҳамла келтирдилар. Алар ерларидин тебранмай шубҳа қилдилар. Чун Искандар кўрдиким, иши илгари бормайдур, булардин қочди. Бовужуд улким, кишиси бор эрди, туролмай кетти ва чодирларини қўйуб, жангалга кирди. Қаровуллар тургон ерларига туруб, билмадиларким, ул қайси (йўлдин) кетти. Йусуф Барлос ва Сайфулмулк Ҳожай Абдуллоҳ Аббос кейинидин еттилар ва иттифоқ била Искандарнинг чодирларига кириб, ҳар неким бор эрди, таладилар. От ва тева ва хачир ва рахт ва қумош ва олтун-кумиш қўб олдилар. Ва неча анда туруб, тонгласи Севинчакбек, амирзода Рустам ва амирзода Або Бакр ва Сулаймоншоҳбек илгари келиб эрдилар, буларга етиб

қўшулдилар. Севинчакбек тоғлар сори Искандарни истагали борди ва анинг аммзодаси Луҳраспга етиб, қавлаб Искандарнинг ўғлини ва хотунини ва қизини асир қилди.

294а Амирзода Султон Ҳусайн Искандар /била урушуб, Искандар
гойиб бўлгонининг зикри

Амирзода Султон Ҳусайн ва Саййид Хожай Шайх Али Баҳодур етмиш киши била қаровуларга етиб, алардин хабар билиб, иттифоқ била бу жангалларга кириб, Искандарни истагали бордилар. Дарёнинг йақосида анга еттилар. Ва анинг била икки юз йайоғ ва эллик отлиқ бор эрди. Барча кўрдиларким, соҳибқироннинг кишиси етти, барча жон қўрқунчидин урушқа турдилар. Амирзода Султон Ҳусайн аларга чоғиб, йана макр этиб, алардин қочти. Мухолифлар далер бўлуб, йайоқ-отлиқ жангалдин чиқтилар ва буларнинг кейнида юридилар. Амирзода филҳол ёниб, баҳодурлари била қиличларини тортиб, аларнинг бошига тўктилар. Ва йайоғлардин кўброкини ўлдурдилар. Ва Вафодор ул урушда йахши ишлар қилди ва анинг юзига найза уруб эрдилар, бовужуд ул захм (сўнг) йахши бўлди.

Искандар йана жангалга қочиб, Гилон сори қочти. Андин сўнг ўзга киши хабар бермади ва таҳқиқ билмадиларким, анинг аҳволи не бўлди. Баъзи киши дедиким, дарвеш бўлуб кетти. Ва баъзи дедиларким, ўшул жангалда юз хорлуқ била ўлди. Ва амирзода Султон Ҳусайн икки киши тушуруб эрди, бирини тирик Қазон Дарвеш била соҳибқиронга йибарди. Ва ҳазрат ўшул пуштадаким, бурун айтиб эрдуқ, анда эрдиким, Қазон Дарвеш ул кишини келтурди. Соҳибқирон андин хабар сўрди; тамом аҳволни шарҳ қилди.

294б Амирзода Султон Ҳусайн андин қайтиб Қулзум дарёсининг йақосида амирзода
Рустамга келиб қўшулди. Ва иттифоқ била дарёнинг йақосида Гилон сори
ўттуз йағоч йўл бориб, бир ерда тушти. Ва амир Музроб Жакуйким, ҳукм била
Хуросон черики била Омул йўлидин Искандарга отланиб эрди, келиб шаҳзодаларга
қўшулди. Ўзга бекларким, Искандар учун ҳар сори кетиб
эрдилар, /барча бу ерда жамъ бўлдилар.

Чун Искандар йалғуз юз машаққат била андоқ кеттиким, андин не хабар ва не асар бор эрди, шаҳзодалар ва беклар барча қайтиб соҳибқирон қошига келдилар. Соҳибқирон бовужуд улким, ул баҳодурлар мунча юруб, ишлар қилиб эрдилар, аларга аччиғланиб, деди: «Не учун Искандарнинг кейнида бормадингиз?» Шоҳ Маликбекни аларга қўшуб, Искандарни истагали учун Гилон сори йибарди. Ва алар бир кеча-кундуз жангал ичида балчиқ ерлардаким, биринч эккон ерлар эрди, юруб ҳеч ерда тушгали ер топмай, отдин тушмай юридилар.

Бу маҳалда соҳибқирондин киши келдиким, «Ёнсулар!» Барча ёниб келдилар. Соҳибқирон ул пуштадин кучуб, Жаҳаннам дарадин ўтуб, Нур қалъасигаким, Рустамдорнинг қалъаларидин эрди, келиб тушти. Ва анда ҳазрат соҳибқирон Искандарнинг уруқ-қийшиниким, тутуб келтуруб эрдилар, ҳазрат қошида келтурдилар. Соҳибқирон лутфу карами барчанинг гуноҳларини бағишлаб, озод қилиб қўяберди. Кечада амирзода Або Бакр ва амирзода Султон Ҳусайн ва Сулаймоншоҳбекдин хабар келдиким, «Жаҳаннамдара суйиға етиб, ўта олмайбиз ва бизда анча қувват йўқ турурким, кўфрук боғлагайбиз». Ҳукм бўлди: «Муҳаммад Озод ва Тўкал Бовурчи ўттуз кема билан бориб кўфрук боғласунлар!» Булар бориб кўфрук боғладилар. Шаҳзодалар ва беклар ўтуб, келиб ҳазратқа қўшулдилар. Кеча анда туруб, тонгласи Гилон сори юруб, Дашти Калора жилгасига келиб туштилари. Ва неча кун анда таваққуф қилиб ўлтурди. Бу маҳалда амир Гийёсуддин Аликим, Саййид Камолуддиннинг ўғли эрди, ҳазратнинг шафқат ва иноят кўзи анга тушуб, Омул мамлакатини¹⁰⁹⁷ анга берди. Ва бу Искандар била қадимдин душман эрди.

295а /Соҳибқирони гитиситон илғор била
Самарқанд сори мутаважжих бўлгонининг зикри

Искандарким, кофирнеъматлиқ қилгон жиҳатидин ҳайвон суйидек нопадид бўлди¹⁰⁹⁸, ва анинг ўғлонлари била хотунлари ва уруғ-қийши моллари била барча асир бўлдилар. Ва анга тааллуқ вилоят мусаххар бўлди.

Соҳибқирони саодатманд Самарқанд сори мутаважжих бўлди. Ва шаҳзодаларким, Ироқи Араб ва Ироқи Ажам аларга тааллуқ бўлуб эрди ва Саййид Иззуддин Ҳазоргирий ағо-инилари била ва Саййид Али Мозандаронийни тўй бериб, зарбоф тўнлар ва олтун камарлар бериб, ижозат бердиким, «Ҳар киши ўз вилоятига қайтиб борсунлар!»

Ва амир Саъид Барлосни амирзода Рустамга тобшурди ва Севинчакбекни амирзода Або Бакрга берди. Ҳукм била амирзода Рустам Исфаҳон сори ва амирзода Искандар Ҳамадонга бордилар. Амир Иззуддин Ҳазоргирий ва Саййид Али Омулга бордилар.

Нусратшиёр раъйати Калора даштидин кўчуб, етти кўч этиб, Лор вилоятига еттилар ва Мованд тоғининг этагидаким, подшоҳ Аргун анда кўшки иморат қилгон турур ва эмди ани Кўшки Аргун дерлар, якшанба куни, зулҳижжа ойининг йигирмисида (29.06.1404) келиб анда тушти. Ва андин кўчуб, йигирми иккисида (01.07.1404) Ферузқўҳга бориб тушти. Ва анда Сулаймоншоҳбекка мурассаъ тож ва зарбоф тўн ва олтун камар берди, Рай ҳукуматиға йибарди. Ва андин кўчуб Султон Майдон йўлига кириб, панжшанба куни, ойнинг йигирми тўртида (03.07.1404) Бистомга етти. Султон ал-Орифин Султон Боязид Бистомийнинг мазориға бориб тавоф қилди. Астробод ҳокими Пир Подшоҳким, бу юрушда кеча-кундуз мулозиматда эрди ва ҳазратнинг ижозати била илгари эрди, йана бу ерда келиб, кўб пешкашлар келтуруб торти. Соҳибқирон анга тақи хосса тўн кийдуруб, тожу камар /бериб, вилоятиға йибарди. Ва ушбу ерда Дона
2956 Ҳожаким, тоторларнинг кейнида бориб эрди, келиб ҳазратни кўруниш қилиб, бўлгон ҳолатни арз қилди. Ҳукм бўлдиким, «Аларнинг улугларини банд қилиб, Самарқанд элтеулар. Ва вилоятнинг даруғалари алар билан бийла бориб, Самарқандқа еткурсунлар!»

Соҳибқирони гитиситон ўшул кун Бистомдин кўчуб Жағар қарйасига келиб тушти.

Ҳасан Сўфий Тархон шаҳзода Шоҳрухдин келиб, таҳқиқ қилиб дедиким, «Шаҳзоданинг умиди улдурум, келиб муборак жамолингизни кўргай. Аммо билмайдурким, қайси йўл била келгай». Соҳибқирон анга бир йахши от бериб деди: «Бориб шаҳзодаға дегинким, Нишопур йўлига келиб Жақжарон суйиға керак бир-биримизни кўргайби» деб ани чобтурди. Ва соҳибқирон ўзи тез юрубери. Муҳаррам ойининг аввалида, торих саккиз юз еттида (10.07.1404) Нишопурдин ўтуб, Ишқободқа бориб тушти¹⁰⁸⁹. Ва андин ойнинг учиди кўчуб, жумъа куни (12.07.1404) Жомға келиб тушти. Зиндапил Аҳмад мазориға бориб тавоф қилиб, андин юруб Жақжарон суйиға етиб тушти. Амирзода Шоҳрух Ҳирот шаҳридин чиқиб, мунда етиб, муборак дийдорига мушарраф бўлди, пешкашлар торти. Ҳазрат ул нималарни бекларга улаштурди.

Ва Оқ Буга ва Қаро Буга Жониқурбониким, ҳазратнинг гийбатида йамон андишалар қилиб эрдилар, Ҳиндушоҳ Шайх иккаласини бу маҳалда келтурди. Соҳибқироннинг ҳукми била иккаласини андаги работ эшикидин бўғуларидин остилар. Ва Хожа Аҳмад Тусийни Хуросон вилоятида забти мол учун таъйин қилди. Ул қирқ кунда икки юз тумон кўппакий уммоллардин ҳосил қилди. Соҳибқирон ўшул кун кўчуб, амирзода Шоҳрухни ижозат берди.

Курлонга етконда работқа етиб тушти. Темур Хожа Оқ Бугаким, /
296а Самарқанддин чиқиб ўтрув келиб эрди, мунда келиб тўққуз йўрга от пешкаш торти.

Соҳибқирон андин отланиб, Мурғоб суйиға келиб тушти ва Чечакту эли, Абақ Телбаким, аларнинг даруғаси эрди, келиб шикоят қилдилар. Ўшул замон ҳукм бўлди: аёлларини тешиб, ип ўткариб, боши тубон¹¹⁰⁰ остилар. Ва андин тез юрубери. Вилоятларнинг даруғалари ва аймоқотнинг юзбегилари ҳар соридин келиб отлар тортар эрдилар. Ва мулозимларинингким, отлари қолиб эрди ва отлари ҳориб эрди, отларини қўйуб, тоза отлар олиб минар эрдилар.

Соҳибқирон Шайхзода Боязид Лангарийға етти ва андин кўчуб, Андхуддин ўтуб, Дарангиз суйидин ўтуб, Алиободқа тушти. Ва андин кўчуб Одина масжид қарйасига тушти. Балх бузурглари барча ўтрув келиб, соҳибқиронга кўрунуш қилиб, пешкашлар торттилар.

Андин кўчуб, Жайхун суйидин кема билан ўтуб, Термизга бориб,

хонзода Алоалмулкнунг элда тушти. Ва хонзодаи мушори илайҳи ҳазратқа тўй бериб, пешкашлар тортти. Ва андин кўчуб, Қаҳлаға ва Чекдалиқдин ўтуб, Дулбуржи мавзеъида¹⁰¹ тушти. Ва андин Кеш шаҳриға бориб Оқсаройда тушти. Ва анда ўлтурмай, Шайхи бузрутвор Шайх Шамсуддин Кулор мазориға бориб тавоф қилди. Ва андин отаси Тарагайбекнинг мазориға келиб, зиёрат қилди. Анда хатм ва дуо қилиб, отланиб, уқбадин ўтуб, Тахти Қароча боғиға келиб тушти. Ва андин Қаротўпа боғиға бориб, Қасри Жаҳоннамода тушти. Анда Хожа Йусуф ва Аргуншоҳ ва амирзода Қайдуким, амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонғирнинг ўгли эрди, ўтрув келиб, соҳибқироннинг муборак жамолиға мушарраф бўлдилар ва пешкашлар ва тўққузлар торттилар.

2966

Соҳибқирон андоқ тез келиб эрдиким, элнинг хабари асло йўқ эрдиким, ҳазрат мундоқ йақин келиб тушуб турур. Хабардор бўлгондин сўнг содот ва қазот ва акобир барча шаҳардин чиқиб, келиб соҳибқиронни кўрдилар.

Соҳибқирони саодатманд доруссалтана Самарқандға кирғони

Соҳибқирони гитиситон Жаҳоннамо қасридин саодат ва иқбол била отланиб, муҳаррам ойида, торих саккиз юз еттида (июл 1404) Самарқандда Боғи Чинорда келиб тушти. Ва андин шаҳарға кириб, шаҳзодаи саъид Мирзо Муҳаммад Султон мадрасасиғаким, ани йанги йасаб эрдилар, ва ҳазрат ани кўрмайдур эрди, бориб зиёрат қилди. Ва андин йана Боғи Чинорға бориб, айшу ишрат била машғул бўлди.

Шаҳзодалар била ҳарамларким, Ферузқўҳдин илгари бўлуб йурур эрдилар, Мохон ва Марв йўлиға кириб келур эрдилар ва ҳануз Марвға етмайдур эрдиларким, соҳибқирон киши чобтурдиким, «Тез келесунлар!» Маҳди аъло Туман ого Амуйа кентидин Жайхун суйидин кечиб, Бухороға етиб тушуб эрдиким, соҳибқироннинг йибаргон элчиси келди. Сарой Мулк хоним кейин эрди, уч кун анда турдиким, барча оғолар етиштилар. Андин оғолар ўғруқдин илгари бўлуб, таъжил била юридилар. Работи Малиқдин ўтуб, Чаҳор Минораға келиб туштилар ва андин Тоткант ва Куча Маликка келиб туштилар. Ва андин Самарқанд бориб, ҳазратнинг дийдориға мушарраф бўлдилар. Ва Сарой Мулк хоним Боғи Чинорда тушти ва Туман ого Боғи Биҳиштқа келиб ўлтурди.

Бу юришдаким, Шому Миср ва Рум фатҳ бўлуб эрди, ҳазрат дар гояти азимат ва шавкат келиб эрди.

297a

/Бу маҳалда ҳазрат муборак жисмиға андак марази воқеъ бўлди. Ва бир ҳафтадин сўнг йана ғайб дорухонасидин шифойи каромат бўлуб, сиҳат тобти. Ва сиҳат бўлгондин сўнг Боғи Шимолға бориб, неча кун анда турди. Ва анда Бекиси оғодин фарзанди мугаваллуд бўлгон жиҳатидин тўйлар қилдилар. Ва андин сўнг Боғи Баландға борди ва неча кун анда туруб, шаҳарға кирди ва шаҳзодаи саъид Муҳаммад Султон мирзонинг мадрасасиға тушти. Фармон бўлдиким, «Мадрасанинг ёнида гунбази олий солесунлар!» Ҳукм била гунбази солдилар ва сардоба қилдилар. Ва анинг ёнида бир богча биҳиштгек йасадилар.

Соҳибқирони гитиситон раъйойи ва хосе ва омм аҳволиға машғул бўлуб, фақиру мискинларға қўб садақалар бериб сийлади. Масжиди жумъаким, ҳазрат ўзи солиб эрди, бориб тафарруж қилиб кўрдиким, эшикини кичик солибтурлар. Буюрдиким, «Бузуб, улугроқ қилесунлар!» Ва Хожа Маҳмуд Довудни туттурдиким, йахши мулоҳиза қилмагандур. Ва Сарой Мулк хоним солгон мадрасаким, масжиди жомий анинг муқобиласида турур, анда тушуб, девонлар ва амалдорларни туттурди. Ва сўрагондин сўнг ҳар кимдинким йамон ҳаракати воқеъ бўлуб эрди, ани йахши иззалар қилдилар. Ва ул жумладин Хожа Маҳмуд Довуд ва Муҳаммад Жаллудим, нависандаларнинг улуглари эрдилар, ва бу чоққачаким, ҳазрат йурушда эрди, алар Самарқандда девонлиқ қилур эрдилар, иккаласини тўй кундаким, Кониғилда қилди, ул кун остурди. Ва соҳибқирон Хоним мадрасасидин Боғи Чинорға борди.

Ва Идиқунунг элчиси Даштдин келиб, соҳибқиронга кўрунуш қилди. Ва шунқор ва ўзга пешкашларким, келтуруб эрди, тортти. Ва Идиқунунг сузиким, мазмуни изҳори итоат ва инқиёд эрди, арз қилди.

Ҳазрат соҳибқирон андин Боғи Дилқушога борди ва неча кун анда айшу /ишрат қилди. Ва анда Фаранг вилоятининг подшоҳидин элчи келиб, қуб пешкашларким, барча тансуқ нималар эрди, келтуруб тортти. Ва мундин бурун фармон бўлуб эрдиким, «Боғи Шимолнинг жануби сорисида (бир боғи) йасасунларким, ҳар томининг узунлиги минг беш юз қари бўлғай ва ўртасида қасре солғайлар!» Бу маҳалда ул боғни тугатдилар¹¹⁰². Ҳазрат соҳибқирон йахши соатда анда бориб, тўй тартибига машғул бўлдилар. Ва шаҳзодалар ва оғолар барча сочиқлар бийла келиб, муборакбод дедилар. Ва ул туйда Фарангдин келгон элчи ҳозир эрди.¹¹⁰³

Соҳибқирони дарёдил Кониғилда улуг тўй этиб, бўйға еткон шаҳзодаларни кадхудо қилғони

Ер юзидаги мамолик чр соҳибқироннинг назар ҳимматида ҳеч нима кўрунмас эрди. Ва ҳи ати ул эрдиким, оламда бўлгон вилоятларни мусаххар қилмағунча бир ерда ором топмағай. Ложурма, бу маҳалдаким, Самарқандда келиб тушти, муборак хотирига келдиким, андин бурунким, кўфирлар ва динсизлар сори борғай, яъни Хитой мамлакати сори. Буюрдиким, шаҳзодаларким булуг ҳаддига етиб турурлар, аларни эвландурғай. Қурултойға амр қилиб (деди): «Барча вилоятларнинг ҳокимлари била содот ва қазот ва акобиру машойихлари келсулар!» Назм:

Буюрди шаҳаншоҳи соҳибқирон,
Ки оламда ҳар кимки бордур аён
Йиғилсун бари токи қилсақ сурур,
Ки бўлди йана вақти айшу ҳузур.
Талаб қилди ашрофи айёмни,
Талаб қилди ҳам ҳоссу, ҳам оммни.

Чинғизхон наслидин Тайзи Ўғлон¹¹⁰¹ ва Тош Темур Ўғлон арз қилдиларким, «Қурултой қилурсиз. Амирзода Шоҳрух Хуросондин ва амирзода Пир Муҳаммад Ғазниндин келсулар!»

Соҳибқирон деди: «Пир Муҳаммад келсун. Аммо Шоҳрухқа маслаҳат йўқтурурким, бери келғай. Анинг учунким, Ироқ ва Озарбайжонда ўлтурғонларнинг орқалари анинг била қавий турур». Амирзода Пир Муҳаммадқа киши йибардилар. /Кониғилда йакшанба кунда, рабиъ ал-аввал ойининг аввалида, торих саккиз юз еттида (07.09.1404) бориб тушти. Ва ул ер анинг мақдамидин фирдавсбариндек ороста бўлди. Ҳазрат учун тўрт саройнада торттилар ва улуг оқ уйларким, ўғлари олтудин эрди ва жавҳар била мурассаъ қилиб эрдилар, тиктилар. Ва ўн икки суруғлуқ чодирким, таши сиқарлотдин эрди ва ичи муҳмал ва таноблари инак ва суруқлари барча олтун била мунаққаш эрди. Фаррошлар бир ҳафтада ани саранжом қилиб урдиларким, анинг ичида ўн минг киши ўлтурур эрди.

Ўзга шаҳзодалар ва беклар ҳар қайсиси саронардалар ва боргоҳлар ва хайма ва ҳиргоҳ урдилар. Вилоятлардин ҳокимлари била содоту қуззот ва акобирлари барча келиб жамъ бўлдилар. Ва ул маҳалда Мангли Бугаи Ҳожибким, Барқуқшоҳнинг бекларидин эрди ва асру оқил ва фозил эрди ва Каломни ҳофизин эрди ва ўзга улумларда соҳибкамол эрди ва Малик Барқуқнинг ўғли Малик ан-Носир Фаражким, Миер тахтида подшоҳ эрди, анинг қошидин элчиликка келди. Ва қуб пешкашлар келтуруб ва ажойибу гаройиб нималар бениҳоят келтуруб ва ул жумла ажойибдин бири заррофа эрдиким, Ҳаққ таоло санъатларидин турур, ва тўққуз шўтурмурғ¹¹⁰⁰ келтуруб тортти.

Ва амирзода Халил Султонким, Луристонда эрди, келди. Ва ўзга беклардин Едгор Барлос ва Бердибек ва Худодод Ҳусайний ва Довуд Малик

Барлос ва Саодат Темур Тош ва Давлат Темур Тавачи ва ғайруҳу барча келдилар. Пешкашлар тортиб, ҳазратнинг дийдориға мушарраф бўдилар.

2986 Ва амирзода Пир Муҳаммад (Султон) Ғазниндин келди. Ҳазрат анинг (бирла) кўрушуб, амирзода Муҳаммад Султонким, ағоси эрди, ёд қилиб йиғладилар. Шаҳзода тақи пешкашлар тортти. Тонгласи соҳибқирон зарбофт тун ва тожи мурассаъ ва олтун камар берди ва навкарлариға тўнлар кийдурди. /Барча аза либосидин чиқтилар.

Ва бу маҳалда Хожа Муҳаммад Тусийким, ҳукм билан Хуросон вилоятида девон эрди, келди ва бениҳоят мол келтурди.

Ул маҳалда соҳибқироннинг муборак хоотири айшу ишрат сори эрди. Барча ҳунармандларким шаҳарда эрдилар, ойинабандликқа машғул бўлуб, ҳар ҳунарманд ўз ҳунариға лойиқ таъбиялар йасади. Ва бу тўйдин ғараз бу эрдиким, шаҳзодаларни кадҳудо қилгай¹¹⁰⁶. Соҳибқироннинг муборак хоотирида кечтиким, амирзода Улутбек ва амирзода Иброҳим Султон ва амирзода Ижад ибн шаҳзода Мироншоҳ ва шаҳзода Умаршайх фарзандларидин амирзода Аҳмад ва Сайди Аҳмад ва Бойқаро ҳар бириға бир қиз бергайлар. Муқаррар бўлгондин сўнг содоту қазот ва уламо жамъ бўлуб, Шайх Шамсуддин Муҳаммад Жазарий хутба ўқуб, никоҳ қилди. Ва қозийул қуззоти Самарқанд Мавлоно Жалолиддин ижобу қабул амриға қийом қилди ва шаҳзодаларни ҳанафий мазҳабида иқд боғладилар. Ва олам эли тилларини муборакбодқа очтилар. Байт:

Дирам анча сочтилар анда аён,
Ки бўлди ҳаво абри гавҳарфишон.

Соҳибқирон давлатидин барча фақир мискин ғаний бўлди ва ҳазрат давлату саодат билан тахт устида чиқиб мажлисни ораста қилдилар. Ва хонимлар ва оғолар (ва келинлар) барча ўзларини йасаб, юз хашамат ва ноз била ўлтурдилар. Шаҳзодалар ва беклар ҳар бири ўз ерида ўлтурди. Ва элчиларким, етти иқлимнинг (тўрт тарафидин) келиб эрдилар, ўн икки поянинг кўланкасида ўлтурдилар. Йасовуллар зарбофт тўнлар кийиб, олтун камарлар боғлаб ва мурассаъ эгар-юганлиқ отларға миниб, заррин чимоқлар эликларига олиб, ҳар сори чопиб, йасовуллуқ қилур эрдилар.

299a Ва филларни ораста қилиб эрди, мурассаъ шираларни олтун сароҳилар била тартиб бердилар. Ҳар сароҳи оғзида бир пиёла йашм тошидин ё биллурдинким, лаъту жавоҳир била мурассаъ эрди, қўйуб эрдилар. Бода ва қимиз ва бол ва мусаллас ва арақ ва (шарбаи муадд) барча тайёр қилиб эрдилар¹¹⁰⁷. Шаҳзодалар навбат била аёғ тутуб ичабошладилар./ Таомдин турлук-турлук ошлар торттиларким, тил анинг шарҳида ожиз турур. Элким, ташқарида эрдилар, алар учун ширалар ва таомлар муҳайё қилдилар. Ва «Хушбоду тўлбод!» уни олам ичида тушти. Ва офтобдек соқийлар олтун пиёдаларни тўлдуруб тутабошладилар. Йахши унлуқ муғаннийлар ун тортиб, ғазалу нақш айтур эрдилар. Ва турку, мўғулу, хитойу, арабу, ажамдин ҳарким ўз расми билан нима айтур эрди.

Ул жумладин Хожа Абдулқодирким, беназири олам эрди, қўбуз ва йатугон ва удни шодлиқ мизроби била чала бошлади. Ул суҳбатда ҳар шоҳ ва шаҳзодаға ва бекларға тўнлар кийдурдилар. Ва тожи мурассаъ ва олтун камар бердилар. Ва ҳар замон анча олтун танга ва қумуш тангадин анча сочар эрдилар, хазон мавсимида йағочдин йафроқ тўкулгандек.

Шаҳзодаларким, дамод эрдилар, ҳар бири ўз манзилиға юруб, маъшукунунг висолиға мушарраф бўлдилар. (Ул суруру ҳузур охирида фармон бўлдики, «Ҳар киши ўлтургон ерида истагон нимани ўзи бирла олсун ва анга мониглиқ бўлмасун!»).

Тонгласи соҳибқирон шаҳзодаларнинг эвларига бориб, сочиқлар сочтилар. Беклар тақи сочиқлар келтурди.

Элчиларким, ҳар тарафдин келиб эрдилар, барчаға зарбофт тўнлар, олтун камарлар берди. Ва икки ойғача тўй баҳонаси била айшу ишрат қилдилар.

Тўйдин сўнг йана ҳазрат соҳибқирон вилоятнинг забтиға машғул бўлди. Ҳукм қилдики, «Ўзга ҳеч киши ичмагай!» Ўзи ибодат ва тоатға машғул бўлди¹¹⁰⁸. *Вал ҳамду ли-Ллоҳи 'ала тародуфи ва 'ала тавофури'*¹¹⁰⁹

Соҳибқирони гитиситон Хитойға бормоқнинг асбобиға машғул бўлғони

Соҳибқирон аввал ҳолдаким, оламдаги вилоятларида ҳар бирида бир подшоҳ бор эрди, ва аларнинг муҳолифат ва мунозиъатлари жиҳатидин мусулмонлар ичида қуб ташвиш бор эрди. Ва ҳеч ерда амин ва амонлиқ қолмайдур эрди. Ва йўллар ўғри ва қароқчи жиҳатидин боғланиб эрди. Ва 2996 ҳеч мусулмон ҳеч сори /боролмас эрди.

Ва зоҳир турурким, инсон пайқариким, оламнинг нусхаси турур, чун мизож муҳталиф бўлса, анга қавий мусҳили берурларким, ул мараз андин зойил бўлғай. Ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таолонинг тақдири била азалдин мундоқ муқаррар қилғон эрмишким, бу маҳалдаким оламнинг мижози эътидолдин ўтуб, муҳталиф турур, ани соҳибқирони гитиситоннинг қаҳру ғазабидин эътидол тобқай. Ани ҳазрат Ҳаққ таборак ва таоло инсон ичидин кўтариб, давлат ва нусрат бериб кўнглига солдиким, бориб оламни олғай. Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло лутфидин юруб, оз фурсатда улў вилоятларни мусаххар қилди. Ва вилоятларни золимларнинг эликларидин қутқариб, адлу эҳсон била ороста қилди. Ва анинг адлидин андоқ бўлдиким, агар биров бир табақ олтун ё кумиш бошига қўйуб йалғуз саҳрода кириб бохтардин ховарғача¹¹⁰ борғай, ҳеч киши анга тик боқа олмас эрди. Аммо ул ҳолда қуб ерларни талаб асиру торож қилди зарурат жиҳатидинким, агар андоқ қилмаса эрди, олам низом топмас эрди.

Бу маҳалдаким, ҳазрат соҳибқирон Шому Рум ва Гуржистонда ва Эроннинг бўлғон вилоятини забт қилиб, йана қайтиб вилоятиға, яъни Самарқандқа давлат ва саодат била келиб тушти ва тўйлар қилиб, неча кун айшу фароғат қилғондин сўнг шаҳзодалар ва беклар била кенгашиб дедиким, «Ҳазрат Парвардигор бизга мундоқ давлат бердиким, оламни қилич зарби бирла олдук ва Ер юзидаги подшоҳларни мутигь қилдук. *Вал ҳамду ли-Ллоҳ таолоким*, ул нимаким бизга муяссар бўлди, подшоҳлардин кам кишига муяссар бўлғондур. Эмди хотиримизда андоқ кечарким, мундин пари кофирлар сори мутаважжих бўлуб, ғазо қилғайбиз. Ва ул динсизларни инояти илоҳий била /иймон йўлиға кийурғайбиз. Хитойу Чин сори юрғайбиз. Ва андаги бутхоналарни ва оташкадаларни буздурғайбиз ва аларнинг ўрнида масождид ва хонақоҳлар иморат қилғайбиз»¹¹¹. Шаҳзодалар ва беклар барча тилларини дуо билан очиб, ситойиш ва офарин қилдилар.

300а Андин сўнг ҳукм бўлдиким, «Тавачилар юруб, тумонлар била ҳазоралар ва вилоятлардаги черикни таҳқиқ қилиб, сонларини артуқ этсунлар!» Ҳукм била тавачилар юруб, ҳар ердаким, билдиларким артуқ қилса бўлур, сонларини артуқ эттилар ва дафтарларда биттирдилар. Андин сўнг ҳукм бўлдиким, «Барча улуснунг беклари ва вилоятларнинг ҳокимлари черик жамъ қилмоққа машғул бўлсунлар!» Ва тавачилар черик йиғиштирмоқ учун юридилар.

Соҳибқирон Кониғилдин Сарой Мулк хонимнинг мадрасасиға келиб тушти. Ва амирзода Пир Муҳаммад жаҳонғирни тожу камар ва от бериб ижозат бердиким, Кобул ва Ғазнин сори борғай. Ва бўлғон мулозимларини тўн кийдурди. Ва амирзода Сайди Аҳмад Умарким, аноси шаҳзодаининг никоҳида эрди, анга тобшурди ва шаҳзода Ҳирот йулидин Қандаҳор сори мутаважжих бўлди.

300б Ва Мисрдин келгон элчиға хилъат ва камар била сарафроз қилиб, ижозат берди. Ва Мавлоно Абдуллоҳ Кашшийни бир жамоат киши била элчиликқа Мисрдин келгон элчиға қўшуб йибарди, ва мактубиким, йассилиғи уч қари ва узунлиғи етмиш қари¹¹², барчани олтун суйи била мавлоно Шайх Муҳаммад Хожа Ҳожий Муҳаммад Бандгири Табризлиқким, фазилати китобатда ва ҳусни хатда машҳури олам эрди, битди. Ва ул мактуби Мисрға (маликиға) йибарди. Ва ул мактубдаги сўзларидин бирининг (мазмуни) бу эрдиким, «Қаро Йусуф (Туркмон) ва Султон Аҳмаднинг сўзларини арзадошт қилиб эрди. Ва айтуб эрдукким, Султон Аҳмад била Қаро Йусуф / мансур черикдин қочиб, Мисрға бориб эрдилар. Ва Миср подшоҳи аларни тутуб сақлаб, соҳибқиронга арзадошт қилиб эрди. Ҳазрат соҳибқирон ҳукм қилдиким, «Султон Аҳмад Жалойирни банд қилиб ва Қаро Йусуфни бизга йибареун!» Ва Миср подшоҳи учун кўп тўхфалар ва тожу

камар ва хилъату рахт ва қумош элчилар била йибарди. Ва ўзга элчиларким, Фаранг (ва Дашт) ва Ҳетадин ва ўзга вилоятлардин келиб эрдилар, барчани сийлаб ижозат берди. Ва ҳазрат соҳибқирон (маҳди аъло Мамлакат оғоким, фармони бирла туй маросимида ҳозир бўлуб эрди, Ҳиротқа ижозат берди) ва ҳазри муалло Бекиси Султонни абушқасиким¹¹³, Искандар Мирзо эрди ва Ҳамадонда эрди, анга йибарди. Ва ул Бухоро ва Марв ва Моҳон йўлидин мутаважжих бўлди.

Ва соҳибқирон Тошкент ва Сайрам ва Аспара ва Ҳета вилоятини Хитой сарҳадиғача амирзода Улугбек мирзога берди. Ва Анцигон ва Ахсикат ва Тароз ва Кошгар ва Хутанни амирзода Иброҳимга берди ва нишонлар бериб, ол тамға бостурди. Ва шаҳзодаларнинг бекларидин Пир Муҳаммад Тағай Буға ва Саодат Темур Тош ва Шайх Баҳлул Баён (Темур) Оқ Буға ва Муҳаммад Озодни йибардиларким, андағи черикни йигиштируб, Тошкандда келгайларким, (барча черик йигилатурғон ер анда эрди).

Ва Темур Хожай Оқ Буғаким, андин гуноҳи воқий бўлуб эрди, банд қилиб, Мўғулистонга, Исси Кўлга йибарди.

Соҳибқирони гитиситон Хитой сори таважжух қилғони

301a Ҳазрат Рисолат, саллаллоҳу алайҳи ва саллам башоратларидинким, *Ва башшар ал-мўминина би-ана лаҳум мин Аллоҳу фаллал кабирал¹¹⁴, саллу алайҳи ва салламу таслиман* умматларига бериб турур, бири бу турурким, агар бир нима ният қилгайким, «Байтуллоҳ тавофиға борурмен» ва бергондин бурун ажал анга етса, бас, ҳазрат Ҳаққини қараму лутфидин ҳар йилда анга ҳаж савоби қаромат бўлгай. Йироқ бўлмағайким, /агар биров

Мақсуд бу сўздин бу турурким, ҳазрат соҳибқирони комкор ғазо нияти қилиб, бовужуд улким қиш эрди ва қор ёғар эрди ва ҳаво совуқ эрди, совуққа ҳеч боқмай, бетаваққуф Хитой сори мутаважжих бўлди. Ва Бурундўбекни буюрдиким, черикнинг сонини олгайким, ис миқдор киши бу юрушда борғуси турур. Бурундўбек (Қонигилдағи ҳужжатларни) эҳтиёт била таҳқиқ қилиб, арзадошт қилдиким, Мовароуннаҳр ва Туркистон ва Хоразм ва Балх ва Бадахшон ва Хуросон ва Сисстони ва Мозандарон ва тотор қавмидинким, Румдин келтуруб эрдилар ва (Эронзамин ва Озарбайжон ва Ироқдин) икки юз минг отлиқ ва йайоғ жамъ бўлуб турур. Ҳукм бўлдиким, «Амирзода Халил Султон (ва амирзода Аҳмад Умаршайх) ва беклардин Худойдоди Хусайний ва Шамсуддин Аббос ва тумонот ва ҳазоричот бекларидин била Тошканд ва Шоҳрухия ва Сайрамда қишлоқ қилсунлар. Ва амирзода Султон Ҳусайн сўл қўлнунг беклари била Йасси¹¹⁵ ва Сабронда қишласунлар!» Ва Самарқандда Аргуншоҳбекни қўйди ва ганжу хазина муҳофизатини Шайх Чураға буюрди ва ўзи давлат билан панижшанби кўни, ҷумада ал-аввал ойининг йигирми учиде, торих саккиз юз еттида (27.11.1404), Офтоб Қаве буржида эрдиким, Самарқанддин чиқиб, Оқсулот қишлоғига таважжух қилди. Қаро Булоқ мавзеида бориб тушти. Шаҳзодалар ва беклар ҳар соридин йароғларини қилиб, чериклари била таважжух бўдилар. Ҳазрат Қаро Булоқдин кўчуб, Илон ўтти йўлиға кириб юриди ва Томлиққа келиб тушти. Ва анда тушконда улуг қор тушти ва ҳаво асру совуқ бўлди. Ҳазрат андин кўчуб, Оқсулотқа бориб тушти ва бу ер қўмлоқ эрди ва ўтуни қўб. Ушбу ерда қишлоқ солиб, эвлар йасаб ўлтурдилар¹¹⁶.

301b Шаҳзодалар /ва беклар ўзлари учун эвлар солиб эрдилар. Офтоб Жадий буржиға келгонда асру совуқ бўлди, андоқким сифат қилса бўлмас.

Оқсулотда ўлтурғонда баъзи воқияларким,
воқий бўлди, анинг шарҳи

Ишқ ўтики, шери нар забундур андин,
Садгуна балоу ғам берундур андин.

Ки дўст бўлуб сенга вафолар қилгай,
Ки душман ўлуб, ҳосили хундур андин.

Амирзода Халил Султоннинг хотуни амирзода Алининг қизи эрди. Ва бу амирзода Али ҳазрат соҳибқироннинг хоҳарзодаси эрди. Қазодин амирзода Халил Султонга Шод Мулкким, амир Хожи Сайфуддинбекнинг тағмаларидин¹¹⁷ эрди, майли тушти ва анга андоқ ошиқ бўлдим, ҳеч ихтиёри қолмади. Соҳибқирон Самарқанддин чиққонда амирзода ани никоҳ қилиб олди. Шаҳзоданинг хотуни мундин воқиф бўлуб, чидаолмай, ул қиссани соҳибқиронга арз қилди. Ҳукм бўлдим, «Шод Мулкни ҳозир қилсунлар!» Шаҳзода ани қочурди. Соҳибқироннинг ачиги келиб ҳукм қилдим, «Ани топиб ўлдурсунлар!» Аммо амирзода Пир Муҳаммад Ҳаҳонгир гуноҳини тилади. Ва ул қисса неча кун таъхир бўлди¹¹⁸. Ва йана Оқсулотда ҳазрат эшиттиким, шаҳзода ани йашура ўзи била кетуруб турур, ҳукм бўлдим, «Ани келтурсунлар!» Баротбек бориб ани келтурди. Соҳибқирон буюрдиким, «Ани ўлдурсунлар!» Сарой Мулк хоним билур эрдиким, ҳазратни авлоди била асру шафқати бор турур, Шайх Нуриддинбекни ва Шоҳ Маликбекни чорлаб дедиким, «Соҳибқиронга арз қилингким, бу хотун шаҳзодадин ҳомила турур». Бу сўзни соҳибқирон эшитиб, ҳукм қилдим, «Ани маҳди аъло Туман огоға тобшурсунлар. Ўғлон келтургондин сўнг ўғлонни сақлаб, хотунни бир қулга берсунлар!» Бу ҳукм бўлгондин буюрдиким, «Шаҳзодаларга /нишон битиб йибарингким, ҳар кишиким ўз ерида ўлтуруб турур, доди адл била машғул бўлуб, ҳалойиққа ташвиш бермағайлар. Ва девоналар ва муфсидларнинг сўзларига кирмасунлар. Ва раъйатларнинг аҳволидин хабардор бўлсунларким, қиёмат кунда шарманда бўлмағайлар!»

302a

Нишонлар битиб шаҳзодаларга йибардилар. Амирзода Халил Султон Тошкандга борди ва амирзода Султон Ҳусайн Саброн ва Йассига борди. Черик учун вилоятлардин аробалар била ошлиқ келтурур эрдилар.

Соҳибқирон Оқсулотда (қарийб) эллик кун ўлтурди. Ва бу маҳалда Саййид Хожаи Шайх Али Баҳодур Хуросондин Шохрух мирзо қошидин келиб, саломатлиқ хабарини келтурди. Соҳибқирон буюрдиким, «Тошканд сори бориб, андағи черикка озук улаштурсунлар!» Ва соҳибқироннинг беклари ва бузурғлариким, черикда бор эрдилар, ҳар киши ўз ҳазорасидин ва қўшунидин воқиф бўлуб, андоқ ғамхўрлуқ қилсунларким, ҳеч кишига ҳеч нимадин эҳтиёж бўлмағай. Не емак ва не киймақдин ва от-улоғдин барчага кераки муҳайё бўлғай. Ложурма, черикнинг асбоби андоқ тартиб бўлдим, бир отлиқ киши андоқ йароқ қилиб эрдиким, ўн кишига неча кунгача анинг уҳдасидин чиқар эрди. Бу тартиб била барча асбоб муҳайё бўлди. Аслаҳадин ўқ-ёй ва қилич-қалқон, ҳар неким сипоҳийга керак турур, барча тайёр бўлди. Ва йана неча минг харвор ғалла муқаррар қилдиларким, аробалар била черик ичида бийла юрутай ва йўлда зироат қилғайларким, ёнғонда йарағай. Ва неча минг теваким бўғуз эрди, ҳамроҳ элттиларким, аларнинг сутини ичкайлар.

Андоқ йароғ ва асбоб ва азимат ҳеч подшоҳда кўрмагон эрди. Кониғилда 302b қилгон туйни кўруб барча эл ҳайрон ва мутаъажжиб қолиб эрдилар, (дердиларким),/ мундоқ камолга йана заволи бўлмағай. Бу черикдаким, мундоқ азимат ва йароғ кўрдилар, ваҳмлари кўбрак бўлуб, барча дуо била айтур эрдилар, назм:

Ки ё Рабб, бу шахға берибсен камол,
Анга бермағайсен жаҳонда завол.

Йамон кўздин асрағил ани мудом,
Ба ҳаққи Муҳаммад алайҳиссалом.

Соҳибқирон Оқсулотдин кўч қилғони

Ул маҳалдаким, Офтоб хануз Ҳадиининг охирида эрди ва андоқ совуқ эрдиким, кўб киши анда зоеъ бўлди ва отлар бисёр талаф бўлди ва кўб кишининг от-улоғлари талаф бўлиб, элик-аёғларини совуқ олди. Ва баъзи кишининг бурун, қулоқлари тушти. Ва муттасил ҳаво булут бўлуб, қор ёғар эрди. Аммо соҳибқироннинг муборак кўнғлида ҳавойи ғазо ва жиҳод тушуб эрдиким, сабр қилмадиким, ҳаво эътидоли пайдо қилғай ва совуқлар бир сори бўлғай. Йўлларни сўруб, ўт ва сувини таҳқиқ қилиб, таваккал этиб,

мутанажжиқ бўлди. Ва ҳукм қилдиким, «Амирзода Халил Султон ва амирзода Аҳмад ва Худойдоди Хусайний ва Едгоршоҳ Арлот ва Шамсуддин Аббос ва Бурундўқбек ва Муҳаммад Дарвеш Барлос ва Рустам Тағай Буға (Барлос ва ийиси Нир Муҳаммад ва Навишрвон ибн Пўён Ако ва Абдулкарим Хожо Сайфуддин ва Нир Али Мағли Буға) Сулдуз ва Хованд Саъид Сулдуз ва Саодат Темур Тош ва ўзга бекларким, Тошканд ва Шоҳрухия ва Сайрамда қишлоқ қилиб эрдилар, Хутким йарим бўлса, барча кўчуб мутаважжиқ бўлеунлар!» Ва амирзода Султон Хусайниким, Дашти Қипчоқ сори, Йасси ва Сабронда эрди, анга тақи хабар қилдиким, «Баҳор бўлгонда таваққуф қилмай отлансун!»

303a Соҳибқирон Оқсултондин кўчуб, кечага йақин Ўзун Атоға тушти. Ва андин кўчуб, Йўл Хожа атоға бориб тушти ва андин кўчуб, Суткандга тушти. Ва андин кўчуб, Қиморшоҳ Атоға борди ва андин Султон Шайхға ва андин Зарнуқда тушти. Ва Сайхун суйидин муз устидин утти. Ва дарё андоқ музлаб эрдиким, уч-тўрт қари қазмак керак эрдиким, сувға еткай./ Ул қиш Хут маҳалида Сайхун суйи андоқ музлаб эрдиким, қарвонлар аробалари бийла ва от-улоғлари бийла муз устидин борур эрдилар.

Соҳибқирон Сайхундин кўчуб, чаҳоршанба куни, ражаб ойининг ўн иккисиди (14.01.1405) Ўтрорда келиб Бердибекнинг эвиги тушти. Ва ғаройиби иттифоқотдин улким, ул уйдаким, соҳибқирон тушуб эрди, анда ўт тушди. Ул ўтни филҳол ўчурдилар. Аммо бу маъно оқилларнинг хотирлариға йамон келди ва ани шу кунда йамон туттилар. Ва эл ҳам ул маҳалда кечаларда йамон тушлар кўрар эрдилар. Ва эл бу жиҳатдин йамон кўрқар эрдилар.

Аммо соҳибқирон Муса Камолни йибардиким, бориб тафраххус қилгайким, йўллардин ўтса бўлур ё бўлмас. У бориб эҳтиёт қилиб, келиб арзадошт қилдиким, ул йўлдин асло ўтса бўлмайду. Ва йана бир кишини Сайрам сори Ўқба Қўлоғиға йибардиким, ул йўлни тафраххус қилгай. Ул тақи бориб келди ва арзадошт қилдиким, Ўқбада икки найзапинг бўйи чоғлиқ қор бор.

303b Бу маҳалда Тўқтамишхондинким, (Дашти Қипчоқ) саҳроларида паршон ва бадҳол юрур эрди, Қаро Хожаким, байри кишиларидин эрди, келди. Ва андоқ маҳалла етгиким, соҳибқирон девонхонада ўлтуруб эрди. Ва Тайзи Ўғлонким, Ўқдай қаоннинг наслидин эрди ва Темур Тош Ўғлон ва Жакра Ўғлон Жўчихоннинг наслидин, ўнг қўл сори ўлтуруб эрдилар. Ва ўзга ёнда шахзодалар Улғубек Мирзо ва Иброҳим Султон ва Ийжал ўлтуруб эрдиларким, Тўқтамишхоннинг элчисини пек олиб кийўрдилар, ва Тўқтамишхоннинг арзадоштини ўқуб (берди). Анда битиб эрдиким, «Хар не йамонлиқким, қилдим, барча меига келди ва сазомни топтим. Агар ҳазрат тараххум қилиб гуноҳимдин кечсалар, мундин сўнг ҳаргиз мундоқ ишлар қилмағаймен. Ва то тирик /бўлсам, хизматдин ўзга иш қилмағаймен». Соҳибқирон келгон элчини йахши сўруб дедиким, «Холо Хитой сори мутаважжиқ бўлубтурбиз. Бу юришдин худой инояти била қайтсак, Жўчихоннинг улусини анга тобшурайим».

Соҳибқироннинг хотирида эрдиким, ўшул печи кунда Ўтрордин отланиб, ҳарамларини шахзодалар била қайтаргай ва Қаро Хожани тақи ижозат бериб, Тўқтамишхонга нималар билш йибаргай. Аммо тақдир қалами гайри улким, хотирида эрди, қилди. *Вал-ҳукму ли-Ллахил-алийул қадир.*

Ҳазрат соҳибқирон, яъни Темур Гурагон, анара Аллоҳ бурҳонахунунг вафот бўлғони қиссаси

Эъзоз ва икром насимиким, Одам ўғлиға тегар ва қўб латойиф саодатмандларнинг жоилариға еткурур. Ул жумладин бири улдураким, ҳазрат Ҳаққ таоло дунёда бировни қадр ва манзилят берса, анинг қадри андин баландроқ турурким, ушбу оламда манзил қилиб тургай. Анинг учунким, бу жаҳон ғанитзори бўш эрмас. Мунда бир печи кун ишлаб, зироат қилса, анинг фойда ва самараси ул жаҳонда бўлгуси турур. Ва ҳазрат Парвардигор инсоннинг дорулхилофасини андоқ йасаб турурким, ҳар жамоат бир йўлдин

ул хаттга киргайлар. Ва анда пурсиштан ва бандалиқ қилур. Ва бу жиҳатдинким, бу жисм тағаййур ва табдили тобур, ани марг дерлар. Аммо филҳақиқат ҳижоби абадий йўқ турур.

Ул маҳалдаким, ҳазрат соҳибқирони гитиситон етти йиллиқ юрушдаким, бориб оламни мусаххар қилди ва андин қайтиб доду адлга машғул бўлур, оламни андоқ ораста қилдиким, хоотири тилагандек. Ва андин сўнг ҳаминша хоотирида бу эрдиким, эл била андоқ маош қилгайким, ҳеч киши андин мутааллам ва андуҳ бўлмағай. Бу ният билан келиб, Самарқанддаким 304а ватани аслий эрди, тушти. /Беш ой ҳануз ўтмайдур эрдиким, Хитойу Чин қоғирлари сори азм қилди. Ва Ўтрорға бордиким, андин Самарқандғача, етмиш олти йағоч йўл турур. Анда етконда шаъбон ойининг ўнида, чаҳоршанба куни (11.02.1405), лу ойида ҳазратнинг мизожи ўзга бўлиб, иситти. Ва ҳазрат соҳибқирон барча гуноҳидин тавба қилди. Аммо замон-замон марази ортар эрди. Ва Мавлоно Фазлуллоҳ Табризийким, анингдек табиби ҳозиқ оламда йўқ эрди ва алаал хидом мулозиматда эрди, муолажаи мудавоға савийи қилур эрди. Аммо кундин кунғача мараз кўбрак бўлур эрди ва ҳар замон ҳар иллоти зоҳир бўлур эрдиким, бир-бирига мувофиқ эрмас эрди. Ва неча мухталиф маразлар воқият бўлдиким, агар бирини дафъ қилса эрди, йана бири кўбрак бўлур эрди. Аммо соҳибқироннинг ақлу ҳушида нуқсон йўқ эрди. Андоқ маразда черикнинг аҳволидин хабардор эрди. Аммо билдиким, бу иллатларға илож йўқ турур, қазоға ризо бериб, хотунлари била хосса улуг бекларини чорлаб, васият қилмоққа машғул бўлур дедиким, «Таҳқиқ билурменким, руҳнунг қуши бу қафас-қолипдин кетгуси турур, худойға паноҳ элтгим ва сизларни худойға топшурдум. Керакким, мен боргондин сўнг фарёду фиғон қилмағайсизким, ҳеч фойда қилмас. Ва мени худойдин омуриш тилағиз ва руҳимни фотиҳа ва дуо ва такбир билан шод қилгайсиз. Алҳамду ли-Ллоҳким, бутун Эрону Туронда кишига мажол йўқ турурким, мухолифат қилгай. Ва ҳазрат Ҳаққдин умидим борким, агарчи гуноҳим кўб турур, аммо бу жиҳатдин менга раҳмат қилгайким, золимларнинг эликларини маълумлардин қисқа қилибдурмен. Ва қўймадимким, менинг давримда қавийдин заиф куч егай. Агарчи дунёга вутуъи ва саботи 304б йўқ турур, нечукким менга вафо қилмади, сизларга ҳам қилмагусидур. Бале, дунё ишини муҳмал қўйманғизким, сабаби ошуб ва мусулмонлар ташвишда бўлғайлар. Анинг учунким, қиёмат кунда сўрарлар. Эмди Пир Муҳаммад Жаҳонгирким, валийаҳд қилибмен ва ўрнумга қойиммақом этибменким, Самарқанд вилояти аники бўлғай. Ва истиқлол ва тамкин била ўлтуруб, мамолик тадбирининг ва черик ва раъйيات ҳолидин хабардор бўлғай. Сизлар, керакким, анга мутъ бўлур, иттифоқ била анинг ишига машғул бўлғайсиз, то олам бузулмағай ва мусулмонларга ташвиш ва заҳмат бўлмағай. Ва неча йиллиқ савийи қилғоним зоеъ бўлмағай. Ва андоқ керакким, сизнинг иттифоқингизни билиб, эл йироқдин ҳисоб олғайлар ва ҳеч кишига ул қувват бўлмағайким, мухолифат қилаолғай».

Бу насихатлардин сўнг дедиким: «Беклар ва бузурғлар барча ҳозир бўлур, аҳд қилиб, онг ичсунларким, васият қилғон сўзумдин чиқмағайлар. Ва ўзга беклар ва сардорларким гойиб турурлар, алар тақи ушбу дастур билан амал қилғайлар».

Беклар бу сўзни эшитиб изтиробға тушуб, йиғладилар. Ва Шоҳ Маликбек ва Шайх Нуриддинбек тилларини очиб дедиларким, «Жонимиз сенга садақа, кошки бизнинг жонларимизни олиб, сенинг жонингни бағишлагай».

Соҳибқирон деди: «Фойда йўқтурур, бормоқ керак. Аммо сизлар ишларингизга мардона бўлунглар!» Алар дедилар: «То жонимизда бир рамақ бўлгусидур, ҳазратнинг амру фармонидин чиқмағумузтур. Ва агар банда валийнсмаат сўзини эшитмай хилоф қилса, ҳаргиз ҳеч ишда бир хурдорлиқ тонмагуситурур. Бу чоққачаки биз бандалар хизматда эрдуқ, бандалиқдин ўзга ҳеч ишмиз йўқ эрди. Ва то тирик бўлсак, ушул тариқа билан амал қилғумиз турур». Ва бу сўзлари айтур эрдилар ва қон йиғлар эрдилар. Андин сўнг арзадошт қилдиларким, «Бўлса, амирзода Халил Султонға ва бекларким, Тошкандда турурлар, барча бери мутаважжих бўлғайлар. Ҳар нечаки биз бандалар сизнинг васият қилғон сўзларингизни аларға айтқайбиз. Аммо улким, алар сизнинг муборак тилингиздин эшитсалар, /ўзга 305а бўлгуси турур». Ул ҳазрат дедиким, «Вақт танг турур ва мундин артуққа мажол йўқтурур. Аларким, гойиб турурлар ҳозир бўлаолмаслар ва дийдор

қиёматқа қолди. Ва сизлар била тақи мулоқот ушбу турур. Би ҳамдил-Лоҳким диний муродотидин ҳеч нима кўнглумда орау қолмайтурур. Магар фарзанд Шоҳрухниким, бу замонда ани кўрмадим».

Ва оғолар ва хотунлар ва баъзи шаҳзодаларким, ҳозир эрдилар, барча ҳозир бўлуб, ҳазрат қошида ўлтуруб, мутарсид эрдиларким¹¹¹⁹, ҳазратнинг ҳоли не бўлғай. Ва бу сўзларни эшитиб, барча бетаҳаммул бўлуб, жазаъу фазаъга машғул бўдилар.

Ҳазрат соҳибқирон фарзандлар сори боқиб, дедиким, «Ҳар неким мамлакат маслаҳати учун айттим, қулоғингизга тутунглар ва раъёо ва фуқароу мискин ҳолатидин гофил бўлмағайсиз. Ва қиличининг сонини маҳкам тутунгуз, то мендек подшоҳлиқдин бархурдор бўлғайсиз. Эрону Туронни муҳолифлардин ҳалос қилғайсизлар. Нечукким мен адлу эҳсон била оламини обод этибмен. Агар менинг васиятим била амал қилиб, адлу дод қилсангиз, кўб йиллар давлат ва мамлакат сизларда қолғуси турур. Ва агар сизлар аросида муҳолифат бўлса, йахши бўлмағусидур».

Андин сўнг соҳибқироннинг марази кўбрак бўлуб, ташқарида ҳофизлар Қуръон ўқумоқ била машғул эрдилар. Ишорати алайҳи бўлдимки, Мавлоно Ҳайбатуллоҳким, Мавлоно Убайдуллоҳнинг ўғли эрди, «Ичкари кириб, соҳибқироннинг боши сори ўлтуруб, Қуръон хатмига машғул бўлсин!»

Кеча бўлгонда, намозшом ва хуфтан аросида тавҳид калимасини неча қатла айтиб, жонини тобшурди. *Инна ли-Ллаҳи ва инна илайҳи ражии* ¹¹²⁰ уна. Назм:

Дариғо, ул шаҳаншоҳи соҳибқирон,
Шаҳи тожбахши мамоликситон.

Дариғо, улким андоқ йана шаҳриёр,
Жаҳон ичида кўрмағай рўзгор.

Дариғо, улким андоқ шаҳи покдин
Фалак кўрмағай, балки рўйи замин.

Дариғо, ул шаҳаншоҳи бо тахту тож,
Ки шаръ ила дин топди андин ривож.

Дариғо, улким андоқ йана бу снєхр,
/Анингдек шаҳи кўрмағай моҳу меҳр.

3056

Бу воқеъа чаҳоршанба куни, шаъбон ойининг ўн еттисиди, торих саккиз юз еттида (18.02.1405) воқеъ бўлди. Ва ул ҳазратнинг муборак ёши етмиш бирда эрди, мувофиқ адади «алиф+лом+мим» ким, Қуръоннинг аъзам сураларидин турур. Ва подшоҳлиғи ўттуз олти эрди. Ва ҳазратнинг салтанатининг адади билан мувофиқ эрдиким, ул ҳазрат ўғлонлари ва набиралари ўттуз олти эрди.

Ва китобнинг охирида айтқумиз турур баъзи воқеъаларким,
ҳазрат соҳибқирон, анара Аллоҳ бурҳонаҳу, вафотидин сўнг
воқеъ бўлди

Не қилғаймен эмди бу сўзни баён,
Ки титрар бу сўздин замини замон.

Соҳибқирони саъид мағфур бу дори ғурурдин саройи сурурға борди, бу воқеъадин жаҳону жаҳониён ичинда изтироб тушти. Аммо ҳазрат Ҳаққнинг тақдири бу эрдиким, бу воқеъа бўлғай ва олам йана ўғлонларининг давлатидин ва адлларидин обод бўлғай. Ва жаҳон аҳли амну омонда бўлғайлар. Йўқ эрса бу ҳодисаким воқеъ бўлди, агар фалак зеру забар бўлса эрди, ҳеч ажаб эрмас эрди. Шаҳзодалар шоҳлиқ тожларини бошларидин ташлаб, сабр хилъатини қабо қилдилар. Ва оғолар ва хонимлар юзларини йиртиб, сочларини уздилар ва беклар барча йақоларини йиртиб туфроқ ва қон устида агондилар.

Субҳда Ҳиндушоҳ Ҳазоначи соҳибқиронни ғусул бериб, Мавлоно Қутбуддин (васиятида айтқонларининг) таълими ва (сунна вожиботлари ва тиловати Қуръон) бирла машғул бўлди). Ва андин сўнг беклари, мисли

Бердибек Сари Буга ва Шайх Нуриддин ва Шоҳ Малик ва Хожа Йусуф ва ўзга хосса кишилар иттифоқ қилиб, аҳд қилдилар ва онт ичтиларким, бири бири бирла муттафиқ бўлғайлар ва соҳибқирон васияти билан амал қилғайлар ва ғазоға мутаважжих бўлғайлар.

Соҳибқироннинг воқъасини йаншурдилар ва оғоларни йиғламоқ ва зори-306а дин манъ қилдиларким, душманлар бошқа хабар топмағайлар.

Беклар/ оғолар қошида келиб кенгаштилار. Амирзода Халил Султон ва амирзода Султон Хусайнға киши йибардиларким, «Ҳазрат соҳибқироннинг марази кўб бўлуб турур. Сизлар бир неча хосса кишиларингиз била жаҳд этиб, тез келинғлар». Ва Хизр Қавчинни алар сори йибардилар. Амирзода Пир Муҳаммадқа хатлар битиб дедиларким, «Ҳазрат сени валийаҳд қилиб турур. Ва соҳибқироннинг иши ўзга бўлди. Йаҳд қилиб, Самарқандқа тез келгил». Ва соҳибқирон қилғон васият сўзларини ҳам битиб йибардиларким, подшоҳ бўлгондин сўнг эл била нечук маош қилғай ва адлу дод била маош қилғай. Ва андоқ қилмағайким, душманлари шодмон бўлғай. Ва Шайх Темур Қавчинни шаҳзода Шоҳруҳқа Ҳирот сори чобтурдилар. Ва Али Дарवेशким, машҳур ба Сағича эрди, Табризға амирзода Умарға йибардилар ва Аро Темурни Бағдодқа амирзода Мироншоҳ ва амирзода Або Бакрға йибардилар. Ва йана бировни Ироқ ва Форс сори йибардилар.

Соҳибқироннинг наъшини Ўтрордин чиқоргонлари

Шаҳзодалар ва оғоларким, Ўтрорда эрдилар, панжшанба кечаси, ойининг ўн саккизида (19.02.1405) намози хуфтанда тобутни қумош-қумошлар била тутуб, муҳаффа ичида кийуруб, Ўтрордин чиқордилар ва Самарқанд сори мутаважжих бўлдилар. Ва кеча Хўжаид суйидин муз устидин ўтуб, сувнунг йақосида жангал ичида кириб гуштилар. Ва Ўтрордин сувғача икки йағоч йўл турур. Субҳ бўлгонда соҳибқироннинг фирқат ўти андоқ туташтиким, мотамзада куйуб барча бестоқат бўлдилар ва таъзиятни йаншура олмай,306б эру хотун йиғламоқ била фарёдду зори кўтардилар ва андоқ фиғону шўри оламда туштиким, садоси гулбази афлокдин ўтти. Беклар ва қавчинлар дасторларини бошларидин ташлаб, ўзларини туфроққа солдилар. Ва оғолар сочларини узуб,/ юзларини йирттилар ва кулу туфроқ бошларига сочиб, фарёд этар эрдилар. Йиғламоқ ва фарёддин сўнг беклар насиҳат қилдилар ва дедиларким, «Қазоға ҳеч чора йўқтурур. Заруратдин сабр қилмоқ керак. Садоқат ва ҳайрат ва ойоти Қуръон била ўлгон кишининг шод этмак керак». Ул насиҳатлар ҳеч фойда этмас эрди. Аммо беклар насиҳат била дедиларким, «Ҳазрат Рисолатнаоҳ, алайҳис салоту вассаламдин киши оламда азиз ва мукаррамроқ йўқ эрдиким, худойи таоло бу жаҳон ва ул жаҳонни анинг учун йаратқон турур. Маҳали етконда алар таслим бўлуб, бу оламдин ўзга олам сори кеттилар. Мундоқ киши боргондин сўнг ким қолғуси турур? Ҳар нечаким, бу воқъа мушкул турур, аммо сабр ва ризодин ўзга ҳеч чора йўқтурур».

Беклар, шаҳзодалар ва оғолар била кенгашиб, Хитой юришиға мутаважжих бўлгонлари

Оғолар ва шаҳзодаларға ҳазрат Рисолат, *салла Аллоҳу алайҳи ва саллам*, вафотидин ҳикоятларидин айтиб, насиҳатлар бергондин сўнг барча филижумла ором қарори бўлуб, таскин тобтилар. Ва жазаъу фазаяни қўйуб сабр била манғул бўлдилар. Беклар оғолар қошида кириб кенгашиб, йиглаб дедиларким, «Мундоқ сипоҳ ва азиматким, йиглаб турурким, барча баҳодур ва паҳлавон турурлар. Ва бекларким, ҳар бири Исфандиёр ва Рустами замон турурлар. Ва мундоқ йароқким, бу черикда турур, Жамивид замонидин бери ҳеч киши кўрмайдур ва эшитмайдур. Ва мундин нари ҳам мундоқ черик мушkilким йиғилғай. Ва шак йўқ турурким, агар бу черик била мухолифларнинг устида борсак, таваққуфсиз барчани мусаххар қилтурбиз ва куффору хоксордин димор чиқарурбиз. Ҳар нечаким, агар ҳазрат соҳибқироннинг хабари аларға етса, /биз мундоқ черик била борсақ, алар бу307а

хабарни инонмағусидурлар. Ва дегайларким, агар соҳибқиронга нима воқия бўлса эрди, мундоқ черик бизга кела олмас эрди. Барча қўрқуб ё мутия бўлғайлар ё вилоятларини ташлаб, овора бўлурлар. Ва қўбрак бу турурким, Ислон черики қалмоқ (ва Хитой) кофирларига музаффар ва мансур бўлурлар. Маслаҳат бу турурким, соҳибқироннинг руҳини шод қилиб ва худойга таваккал қилиб, Хитой сори борғайбиз ва кофирлар била урушуб, ғазо қилғайбиз. Ва андаги бутхоналарни куйдуруб, бутларни синдурғайбиз. Бу ишни кифоят қилгондин сўнг қайтиб вилоят забтига машғул бўлғайбиз. Бу улуг айб турурким, мундоқ черик йиғилиб ҳеч иш қилмай қайтқайбиз».

Оғолар ва шаҳзодалар барчаси бу кенгашни ҳушлаб муқаррар бўлди-ким, беклар Иброҳим Султонким, соҳибқирон ани ўзи била Хитой (юриши-га) элтур эрди, анинг била Хитой сори таважжух қилғайлар. Ва амирзода Халил Султонким, Тошкандда эрди, ул келиб қўшулғай. Ва амирзода Халил Султон ул маҳалда йигирми бирда эрди ва ўзга шаҳзодаларким мунда, ҳозир эрдилар, барчадин ёши улуг эрди. Бас, ани нодшоҳ кўтариб, беклар барча иттифоқ била Хитой сори борғайлар. Ва ул вилоятни олгондин сўнг қайтиб Самарқандга келғайлар. Ва анда барча шаҳзодалар ва беклар ва оғолар қурултой қилиб, соҳибқирон қилгон васиятлари била амал қилғайлар. *Ва мин Аллоҳил 'аин ват-таъйид.*

Соҳибқироннинг наъшини Самарқанд сори йибаргонлари

Кенгашдин сўнг соҳибқироннинг наъшини Қаро Йусуф ва Али Қавчип ва неча хосса кишилар Самарқанд сори олиб бордилар ва дедиларким, «Тез юрғайсиз ва йўлда хабардор бўлғайсиз». Алар наъшини олиб, тез юруб, 3076 душанба кечаси, шаъбон ойининг йигирми иккисиди (23.02.1405) Самарқандқа кийурдилар. /Ва ўшул кеча шаръ йўсуни била гунбазга кийуруб, туфроққа тобшурдилар.

Соҳибқироннинг наъшини йибаргондин сўнг барчанинг жароҳатлари тоза бўлуб, кўзларидин қон тўктилар. Ва йана бу жиҳатдин барча олам нолау афгон била машғул бўлдилар.

Нола ва афгондин таскин топқондин сўнг беклар оғолар била кенгашиб дедиларким, «Соҳибқирон васият қилиб эрдиким, «Валийаҳд ва қоиммақом шаҳзода Пир Муҳаммадни қилғайсиз!» Аммо ул шаҳзода Ғазнин вилоятида турур. Шоядким, Ҳиндустонга боргон бўлғай ва биздин йироқ турур. Агар анинг учун турсак, ишимиз кечга қолур ва Хитойга боролмасбиз. Ва филвоқия соҳибқироннинг вориси шоҳзода Шоҳрух турур. Анинг учунким, ул фарзанди саъбий турур ва шаҳзода Пир Муҳаммад набира турур. Ва барчага маълум турурким, соҳибқирон шаҳзода Шоҳрухни (ва анинг фарзандларини) барчадин қўбрак севар эрди ва ўзга андин подшоҳлиқ тури ва доду адлу мусулмонлиги барча элга зоҳир турур. Ва бу хабар анга етгуси турур. Ва ул хабар тобқондин сўнг барчадин бурун келгусидур. Ул келгондин сўнг мамлакатни анга тобшурмак керак, то ўзга киши фитна олмағай», деб кенгаш қилиб, оғолар ва хонимлар Сарой Мулк хоним ва Тўқал хоним ва Туман ого ва ўзга хотунларни амирзода Улугбек билан ва ўзга шаҳзодалар била соҳибқироннинг муҳаффаси кейнида Самарқандга йибардилар. Ва дедиларким, «Йахши эҳтиёт била юруб, гофил бўлмангиз» деб оғоларни отландуруб, Самарқанд сори йибардилар.

Ва оғолар боргонда йана фарёду фиғон қилдиларким, шарҳ қилса бўлмас. Ўшул кун чошт эрдиким, амирзода Иброҳим Султон ва беклар 308а Хитой сори мутаважжих бўлдилар. Сайхун суйидин ўтуб, бир йағоч йўл юруб, Ўтрорнинг кун чиқори сори /Уч аригда Қалдирама кўфрукида тушуб, хайма ва боргоҳ урдилар ва соҳибқироннинг наққорасини бурунгидек тузуб, чалдилар. Ва соҳибқироннинг Оқ уйини тикиб, шаҳзода Иброҳим Султон кириб ўлтурди. Андин амирзода Халил Султонга ва бекларким, Тошкандда эрдилар, аларга элчи йибардилар ва дедиларким, «Соҳибқироннинг наъшини Самарқандга йибардук ва оғоларни ҳам наъшнинг кейнида йибардук. Ва бизлар Хитой сори мутаважжих бўлдук». Ва амирзода Султон Ҳусайнга ҳам ушбу сўзни айтиб йибардилар ва дедиларким, «Черикларингиз била бери мутаважжих бўлғайсиз. Барчамиз керакким, Чукалак мавзёсида йиғилиб,

бир-биримизни кўргайбиз ва васиятларким, ҳазрат соҳибқирон қилиб турур, анда сизга айтқайбиз ва йароқ қилиб, барчамиз иттифоқ била Хитой сори бориб, андаги кофирлар била ғазо қилғайбиз».

Ва Чуқалакким, ваъдагоҳ ери эрди, бир кенти турур, Ўтрордин беш йағоч йўл йироқ ва кун чиқар сори эрди¹¹²¹.

Амирзода Султон Ҳусайн муҳолифат қилғони

Азалда тақдир йўқ эрмишким, Ислон черики Хитой сори борғай. Ҳар неким тадбир эйтилар, тақдирга ҳеч рост келмади. Бовужуд улким, беклар соҳибқирон воқиясидин сўнг иттифоқ қилдиларким, соҳибқирон қилгон ниятни охиригача еткурғайлар. Аммо бўлмади ва спехр йана бир найранг кўрсаттиким, ул ният ўзга тавр бўлди.

3086

Ва бу қиссанинг шарҳи мундоқ эрурким, чун соҳибқироннинг вафот бўлгон хабарини амирзода Султон Ҳусайн эшитти ва амирзодаи мушори илайҳи асру шўх ва фитна эткучи эрди ва соҳибқироннинг тирикида неча қатла йамон ҳаракатлар қилиб эрди, хоссатан Шом юришидаким, соҳибқирондин қочиб, душманларга кириб борди, Дамашқда ва Барқуқнунг /ўгли қошида борди. Ва бу жиҳатдин йақин бўлдимки, соҳибқироннинг черикига қашим заҳми бўлғай. Аммо ҳазрат Ҳаққ иноятидин соҳибқирон давлатида йана элиққа тушти, нечукким юқори мазкур бўлгон турур¹¹²². Йана бу маҳалдаким, бу хабарни эшитти, йамон андишалар кўнглига тушуб, баъзи беклариким, сўл қўлнунг беклари эрдилар, аларга ижозат бериб, отларини олди. Икки минг киши била, барча қўш от, Хўжанд суйидин утуб, Қароқ йўлидин Самарқанд сори мутаважжих бўлдимки, макру ҳийла била Самарқанднинг бузурғларини бози бериб, ани шаҳарга кийурғайлар. Элчиким, анга бориб эрди, қайтиб бу хабарни келтурди. Барча бекларнинг кўнгуллари ваҳм тушти. Анинг учунким, маҳали йамон эрди.

Амирзода Султон Ҳусайннинг муҳолифатидин хабар билиб, беклар ҳар сори хабар йибаргонлари

Шайх Нуриддинбек ва Шох Маликбек Султон Ҳусайннинг ҳаракатидин хабардор бўлдилар, филҳол Аргуншоҳбекким, Самарқандда эрди, анга хат битиб, киши чобтурдилар ва дедиларким, «Султон Ҳусусайн йана телбалиқ қилиб, черикиким, анинг била бийла эрди, барчани мутафарриқ қилиб, икки минг киши била Самарқанд сори боргон турур. Аргуншоҳ керакким шаҳардин хабардор бўлуб, ғофил бўлмағай. Агар ул анда борса, албатта ани тутуб банд қилиб, йахши сақласунларким, анинг жиҳатидин фасоди воқий бўлмағайким, анинг сўзига эътимод йўқтурур».

Оғоларга тақи хат битиб йибардиларким, «Султон Ҳусайн мундоқ ҳаракат қилди. Алар ҳар ердаким еткон бўлсалар, ўшул ерда таваққуф қилсунлар, биз бандалар еткупича».

Ва Қарочаға хат битдиларким, «Миҳафидин хабардор бўлуб, жаҳд этиб шаҳарга еткурсунлар ва Султон Ҳусайндин воқиф бўлсунким, наъш баҳонаси била ўзини шаҳарга солмағай».

309а

Ва амирзода Халил Султонга ва андаги /бекларга хатлар битиб, Султон Ҳусайн ҳаракатидин хабардор қилдилар ва дедиларким, «Ул фикрким, биз қилиб эрдук, бўлмади. Эмди маслаҳат ул турурким, эмди сизлар Ақарга, йахши ўтлоғи турур, анда қайтиб борғайсиз, то биз ҳам мундин сизга бориб, анда бир ерда ўлтуруб, соҳибқирон васияти била амал қилғайбиз. Ва ҳар неким маслаҳат бўлса, барча иттифоқ қилғайбиз».

Элчиларни йибаргондин сўнг шаҳзода Иброҳим Султон ва Шайх Нуриддинбек ва Шох Маликбек Ўтрордин Самарқанд сори мутаважжих бўлдилар. Ва Бердибек анда турди.

Султон Ҳусайн муҳолифат бўлгон жиҳатидин барча черик жайбалар кийиб, йўлга кирдилар. Ва намозшом таъйин эрдиким, Сайхун суйидин муз устидин ўтуб туштилар. Ва ажойиб нималардин улким, шаҳзодалар била беклар ва черик барча ўткондин сўнг муз синди ва уч тева хазина тевалардин сандуқлар била сувга борди. Магар дегайсизким, муз анга муътал

эрдиким, алар сувдин кечкайлар. Андин тун қайтиб, юруб саҳар вақти эрдиким хонимлар ва оғоларга еттилар. Ва ҳазрат илоҳи тақдиридин амирзода Халил Султон ва беклар, барча черик — турку тожиқии ва ироқий ва румийдин элчи келмақдин хабар топиб эрдиларким, Султон Хусайн черикни мутафарриқ қилиб, бир жамоат киши била Самарқанд сори боргон турур. Бас, бу хабар жиҳатидин алар ичида ваҳшати тушуб эрди, амирзода Аҳмад Умаршайх ва амир Худойдоди Хусайний ва амир Ёдгоршоҳ Арлот ва амир Шамсуддин Аббос ва Бурундуқбек ва ўзга бекларким анда эрдилар, барча иттифоқ қилиб оғолар била ва Шайх Нуриддинбек била ва Шоҳ Малибек била кенгаш қилмай, амирзода Халил Султонни подшоҳ кўтардилар, ва анинг била байъат қилдилар.

Шоҳ Маликбек ва Шайх Нуриддинбек Тошкентдаги бекларга мактуб йибаргонлари

3096 /Шоҳ Маликбек ва Шайх Нуриддинбек хабар тобтиларким, Тошканддаги беклар барча иттифоқ қилиб, амирзода Халил Султонни подшоҳ қилиб кўтариб турурлар. Аларга хатлар битиб йибардилар, мазмуни буким, «Соҳибқирони саъид мағфур ўлар маҳалида васият қилиб муқаррар мундоқ қилдиким, валийаҳд ва қоиммақом амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгир бўлғай. Ва бу жиҳатдин бизлардин аҳд олиб, онтлар бериб турурким, бу аҳду шартни ўзга қилмағайсиз. Ва бизлар ўшул аҳду шарт билабиз ва андин қайтмасбиз. Ва хаёлким, сизлар қилибсиз, ҳазратнинг васият қилгон сўзи била мувофиқ эрмас. Ва сизлардин ажаб турурким, валийнеъмат дегон сўздин чиқиб ўзга хаёл қилғайсиз ва сизлардин тамаъ бу эрдиким, агар ўзга киши мундоқ ишласа эрди, ани изза қилиб ўлдурғай эрдингиз. Билмадукким, сизлар мундоқ ҳаракат қилурсиз. Ва ҳар кимдаким ақл бор, билурким бу иш йахши эрмас, албатта. Албатта пушаймон бўлғусидур, зинҳорким хаёлоти фосид била амал қилмағайсиз. Ва ному номусунгузни ҳеч (поймол) қилмағайсизким, бу бадномлиқ оламда қолғуси турур».

Хат битиб, беклар барча муҳр этиб, Абука Чехра билан йибардилар. Беклар хатни ўқуб, мазмунини билдилар ва ўз ишларидин пушмон бўдилар. Аммо ҳеч фойда қилмас эрдиким, ихтиёрлари эликларидин кетиб эрди.

Бурундуқбек Тошканддин келиб боргон хатнинг жавобини келтурғони

310а Шаҳзодалар ва хонимлар ва беклар Оқсулотқа туштилар. Бурундуқ амир Жаҳоншоҳ ўғли Тошканддин келиб, хонимлар ва шаҳзодаларга кўрунуш қилиб, таъзият еткурди. Ва андин сўнг шайх Нуриддинбек ва Шоҳ Маликбек била кенгашиб, хатларким, Худойдодбек ва Шамсуддин Аббос битиб эрдилар, аларга кўрсатти. Ва хатнинг мазмуни улким, «Бу ишни бизлар давлат маслаҳати учун ва давлат забти учунким, /асру улуг воқеъа бўлди, қўрқутокким, ғавгойи ва фитна бўлмағай, йахшилиқ жиҳатидин қилдуқким, аромизда бир боши бўлғай, то ҳар киши бош чиқара олмағай ва салтанат бу хонадонда қарор топқай ва олам бир-бир бўлмағай. Ва бизнинг гумонимизда ул эрдиким, сизлар тақи бу маслаҳатқа кириб, бизнинг била муттафиқ бўлғайсиз. Аммо соҳибқироннинг васияти ўзга эрмиш ва биз билмадук. Ул соҳибқироннинг ҳукми жонимиз устида турур ва то тирик бўлғайбиз, ҳаргиз хилоф қилмағайбиз. Ҳар неким маслаҳат кўрарсиз, биз анга тобиъ турурбиз».

Шайх Нуриддинбек ва Шоҳ Маликбек бекларнинг сўзларидин воқиф бўдилар. Бурундуққа дедиларким, «Бизлар барчамиз соҳибқирон қилгон васиятдин чиқмасбиз ва амирзода Халил Султонга тобиъ бўлмасбиз». Бурундуқбек ҳам аларнинг сўзини хушлаб, ул тақи шаҳзода била аҳд қилиб, онт ичтиким, «Соҳибқирон қилгон васиятини ўзга қилмағаймен». Ва мундин йана Худойдод Хусайнийга ва Ёдгоршоҳ Арлотқа ва Шамсуддин Аббосқа ва ўзга бекларга хатлар соҳибқирон қилгон васиятидин воқиф эттилар. Ва фосид хаёлларидин манъ этиб дедиларким, «Соҳибқироннинг ҳаққини ёд

3106

қилинг ва қиёмат кунда анинг юзидин шарманда бўлмангиз. Ва анинг сўзини ўзга қилмангизким, бу маънидин на худо рози турур ва на халойиқ. Зипҳорким ўзга ҳаёл қилмағайсиз, наким соҳибқирон васият қилиб турур, анинг била амал қилинг», деб хатлар битиб, Бурундуқбек била йибариб дедиларким, «Андаги бекларга айтингларким, зинҳор андоқ қилмасунларким, ул азининг руҳи ташвиш бўлғай. Барча амирзода Пир Муҳаммад била аҳд қилинлар. Ва андоқ қилингким, амирзода Халил Султон ҳам тобиъ бўлғай. Барчангиз бу жиҳатдин аҳдномалар битиб йибарингким, аҳдномаларингиз Самарқандқа бизга келгай, то барча аҳдномаларни шаҳзодаи валий-аҳд Пир Муҳаммадқа йибаргайбиз».

Бурундуқбек хатлар била қайтиб борди.

Хонимлар ва оғолар кучуб, амирзода Улуғбек ва амир Шоҳ Малик била барча чериклари била мукамал бўлуб, ўнг қўл сори юридилар. Ва Иброҳим Султон ва Шайх Нуриддинбек бир жамоат беклар била чериклари била мукамал бўлуб, сўл қўл сори мутаважжих бўлдилар. Ва барча Самарқанд сори мутаважжих бўлдиларким, ботроқ шаҳарга кириб, забтига машғул бўлғайларким, ногоҳ халали ва фитна воқеъ бўлмағай.

Ул маҳалда шаҳзодалар иккаласи ўн бир ёшда эрдилар. Ва амирзода Улуғбек (тўрт ойу) йигирма (етти) кун Иброҳим Султондин улуғроқ эрди*.

Йўлда юруб Қўрчуқ мавзеида етилар. Шоҳ Маликбек барчадин бурун юриди. Аммо Аргуншоҳбек Самарқанднинг дарвозаларини боғлаб, шаҳарни мазбут қилиб эрди. Анинг учунким, амирзода Халил Султон анга хатлар битиб қўб ваъдалар қилиб эрди. Ва хатда битиб эрдиким, «Шайх Нуриддинбек ва Шоҳ Маликбекким, Самарқанд сори мутаважжих бўлуб турурлар, аларни шаҳарга киргали қўймағайсен». Ва анга анча ваъдалар қилиб эрдиким, ани тамом ўзига тортиб эрди.

Шоҳ Маликбек илгари юруб, Самарқанд шаҳрига етти, дарвозаларни боғлиқ кўрди. Шайхзода дарвозасидин Чаҳорроҳа дарвозасига бордиким, Аргуншоҳбек ва Хожа Йусуф ул дарвозада ўлтуруб эрдилар. Аларга етиб сўзлашди. Аммо Аргуншоҳбек Шоҳ Маликбекни шаҳарга киргали қўймади. Ва сўзи бу эрдиким, «Соҳибқирон бу шаҳарни менга тобшуруб турур, то шаҳзода валийаҳд Пир Муҳаммад ва ўзга шаҳзодалар бир ерда йиғилмагунча, шаҳзода Пир Муҳаммадни подшоҳ кўтармагунча мен шаҳарни ҳеч кишига бермагум турур».

311a

Шоҳ Маликбек бу сўзни эшитиб билдиким, амирзода Халил Султонга ҳаводор эрур ва ҳаргиз /анга маъқул сўз деса, ул қабул қилмагусидур. Отининг жиловини қайтариб, йиғлаб-йиғлаб қайтти. Қўҳак суйидин ўтуб Алиободқаким, (Сўғдининг улўг кентларидин турур), бориб, анда (Қўрчуқ уқбасидин ўтиб, Алиободқа келгон) шаҳзодаларга ва оғоларга қўшулди ва воқеъ бўлгон кайфиятни аларга деди ва Аргуншоҳдин аларга хабар берди. Алар бу жиҳатдин ғамгин бўлуб, соҳибқирондин ёд қилиб, қўб йиғладилар. Сарой Мулк хоним ва Туман ого ва беклар кенгаш қилиб, маслаҳат андоқ кўрдиларким. Бухоро сори боргайлар. Оғолар дедиларки, Шайх Нуриддинбек Самарқанд бориб, андаги бекларга насиҳат қилгай, шоядким қабул қилгайлар. Барча бу маслаҳатни йахшилаб, Шайх Нуриддинбекни йибардилар. Сешанба куни, рамазон ойининг аввалида (03.03.1405) Шайх Нуриддинбек отланиб, Чаҳорроҳа дарвозасига ичкаридаги бекларни чорлатиб, қўб насиҳатлар қилди. Алар эшитмай, жавоблари ушул эрдиким, Шоҳ Маликбекка айтиб эрдилар. Шайх Нуриддинбек оддин тушуб, йайоғ бўлуб, кўфрукдин ўтуб дарвозага етиб турди ва дедиким, «Бу иш ёрича эрмас. Мени йалғуз ичкари киргали қўйунлар, то бевалар била сўзлашиб, насиҳат қилиб чиқайимким, охир вақтда пушаймон бўлмағайлар». Ва ҳар нечаким муболиға қилди, ани шаҳарга кийурмадилар. Шайх Нуриддин кўрдиким, алар насиҳат эшитмаслар, заруратдин отланиб, Алиободқа борди ва шаҳзодаларга ва хонимларга воқеъа бўлгон сўзларини шарҳ қилди.

Бурундуқбекнинг сўзиким, Тошкандга бориб эрди

Айтиб эрдукким, (Шайх Нуриддинбек) ва Шоҳ Маликбек андаги бекларга хат битиб, соҳибқирон қилгон васиятдин аларга айтиб йибарди.

* Улуғбек 22.03.1394 да, Иброҳим Султон 14.08.1394 да, тутилган эди. Бу ерда ҳижрий ойлар назарда тутилатир.

3116 Бурундуқ Тошканд бориб, хатни андағи бекларга кўрсатти. Алар Халил Султон билан байъат қилгонларидин пушаймон бўлуб, йибаргон хатни ўқуб, барча сўзларни мусаллам тутуб, иттифоқ билан дедиларким, /«Тоғу тахт ул кишига бўлурким, ани соҳибқирони саяид мағфур васиятида айтибдур. Биз байдилар анга тағйир ва табдил бўлмакка ризо эмасмиз». Алар ҳаммаси шу маънода паймон қилдилар ва ул мажлисда аҳднома битиб, барча ўз муҳрларини қўйдилар. Амирзода Халил Султон ҳам заруратдин ризолиқ берди. Ва аҳдномани хат ва муҳр бирла ва туҳфа ва ҳадялар бирла Шайх Нуриддинбек ва Шоҳ Маликбек олдиға элчи этиб Аталмишни йибардилар, ва ул ердин таъжил билан шаҳзода ватийаҳд олдиға борсун деб. Амирзода Халил Султон Аталмишга таважжух бўлуб дедиким, «Биз амирзода Пир Муҳаммадқа ниязмандбиз ва ихлос билан арзадошт қилиб, ҳавохоҳдурбиз. Ва соҳибқирони саяид мағфуринунг васияти бирла сизни ул ҳазратининг қоим мақоми деб билурбиз». Ул бу каби сўзлар билан фириб бериб, дилларини мафтун этди ва баъзи бекларини ўзига ҳамроҳ қилиб, тахт ва подшоҳлиқни эликига олмакка фурсатни ғанимат билиб, таваққуфсиз салтанат сарири Самарқандқа азм қилди. Шаҳарга келиб, подшоҳлиқ тахтига ўлтуруб, хос ва оммани ўзининг чокари ва ғуломи қилдиким, *ал-инсон абийдул аҳсон*¹²³ дебдурлар.

Чун шаҳзода истило тариқиға кирди, андин сўнг Тошканд ва Сайрамда анга ҳамфикр ва ҳамдил бўлгон беклар ва мулозимларга ҳазрат соҳибқирондин қолгон барча от ва хачир ва теваларни улаштурди. Аларга тақи нуқуд ва қумошлар ва рахтлар ва жайбалар ва черик асбобларини ҳам улаштурди. Сўнгра андин кўчуб, салтанат сарири Самарқанд сори мутаважжих бўлди. Ва чун Сайхун суйиға йақини келди муқаррар қилдиким, Бурундуқбекни черик бирла Сайхун суйи бошиға, Шоҳрухиянинг юқорисиға йибаргай.

312a Андин сўнг шаҳзода сувдин кечди. /Амирлар Худойдод Хусайний ва амир Шамсуддин Аббос ва ўзга беклар ул ўқбадин равона бўлдилар. Амир Бурундуқ андин бурун Худойдодбек ва Шамсуддинбек билан хуфийна машварат қилиб, келишиб эрдиким, «Мен шаҳзодалар ва Шайх Нуриддинбек ва Шоҳ Маликбекнинг аёқлари ортидин борайим ва аларга қўшулайимким, аҳд шул эрди». Беклар анга дедиларким, «Бизлар ҳам иодоҳи саяиднинг васияти муқтазосини тажовуз этмакни истамайбиз ва ҳукумат амирзода Халил Султонга бўлмакни истамайбиз. Бизнинг мақсадимиз андин айрилиб, Очиқ Фаркат¹²⁴ тарафиға бормақдир». Бурундуқбек аларнинг раъйини тўғри топди ва дедиким, «Сизлар неча кун Тошканд яқинида таваққуф қилурсизким, мен рўй берур воқеъани сизларга билдиурмен».

Бекларнинг амирзода Халил Султон билан муҳолифат қилгонлари сўзи

Чун Бурундуқбек ва Рустам Тағай Буга ва Абдулкарим Ҳожи Сайфуддин Сайхун суйиға келиб кўфрукдин ўтдилар, Бурундуқбек кўфрукни буздиким, токи киши кўфрукдин ўтмасун деб. Ва кўфрукнинг олотлариким, мих ва таноб ва йағочлар ва ғайруху эрди, аларни пароканда ва паршон қилди ва юзини Самарқанд тарафиға бурдики, шаҳзодалар сафиға қўшул-гай.

Ул тарафдин Худойдодбек ва Шамсуддинбек ўз чериклари билан қайтиб, Очиқ Фаркат тарафиға мутаважжих бўлуб эрдилар. Амирзода Халил Султон бу ҳолдин хабар топиб, дарё канориға келди ва буюрдиким, кўфрукни йасасунлар, деб. Эртаси кун барча черики бирла кўфрукдин ўтди. Бурундуқбек икки сув аросиға етқонда Яқалол Бавурчиким, Шоҳ Маликбек Самарқанддин қайтқонида хонимлар ва шаҳзодалардин/ қочиб, аҳд шартининг кечиби амирзода Халил Султон ҳузуриға келур эрди, ул ерда анга дучор бўлди. Ва Рустам Тағай Буга андин айрилиб, Алиободқа бориб, шаҳзодалар билан қўшулди ва Бурундуқнинг қайтқонини аларга деди. Аммо Бурундуқбек шарманда ва хижолатзада амирзода Халил Султонга етиб, узрхоҳлук билан тилини очиб, йанғи бошдин шарт ва аҳд қилди. Ва онг ичти. Ва шаҳзодаларнинг бўлгон кишиси ул аҳдномаким, амирзода Пир Муҳаммад учун битиб эрдилар, андин қайтдилар, ва салтанат қасдиға Самарқанд сори юридилар.

Бу хабарни Шайх Нуриддинбек ва Шоҳ Маликбек эшитиб, оғоларга ва хонимларга дедиким, «Муфсидлар йана фасодқа юз тутуб, амирзода Халил Султон била байъат қилиб турурлар. Ва аҳдларидин қайтиб, иттифоқ била Самарқанд сори мутаважжиҳ бўлуб турурлар». Бу сўзни эшитиб, оғолар ва хонимлар барчанинг кўнгуллари бузулуб, йиғлайбошладилар. Ва дедиларким, «Хануз соҳибқирон фавтидин кўб кун кечмай турур, мундоқ ишлар қилурлар. Ва ул соҳибқироннинг руҳидин уялмаслар ва анинг ҳаққини унуттилар. Аммо умид ултурурким, агарчи мундоқ ишлар қилурлар, жазоларини бот тобқайлар».

Шоҳ Маликбек ва Шайх Нуриддинбек дедиларким, «Мунда ҳеч шак эрмаским, алар расво бўлурлар. Худойдин умидимиз улдурким, бизларга тавфиқ бергайким, то тирик бўлсак валийнёъмат ҳаққини унутмагайбиз, валийнёъмат қилгон васиятидин чиқмагайбиз. Ва анинг пок руҳидин ҳиммат тилаб, шаҳзодаларнинг хизматиға жон била кушеш қилгайбиз. Ва эликимиздин келгунча бандалиқ қилгайбиз. *Ва мин Аллоҳил-авн ват-таъйид, иннаҳу Ҳамидул Мажиду*»¹¹²⁵

Беклар оғолар била кенгашиб, Бухорога боргонлари

313а Шайх Нуриддинбек ва Шоҳ Маликбек бу сўзларни оғоларга арз қилиб дедиларким, «Қазиялар мундоқ бўлди, маслаҳат бу турурким, биз бандалар шаҳзодалар била Бухорога боргайбиз, сизлар Самарқандга /боргайсиз. Ва бизлар Бухородин амирзода Пир Муҳаммад қошида боргайбиз ва соҳибқирон қилгон васият сўзларини анга дегайбиз. Агар Ҳаққ таоло мадад қилса, аҳли бузулгонларини узрохоҳлик қилгайбиз».

Хонимлар ва оғолар барча бу сўзларни хушлаб, таҳсин қилдилар. Ва мундоқ қарор бўлгондин сўнг оғолар қошидин чиқиб, ўзга бекларким, анда ҳозир эрдилар, кенгаштилар ва дедиларким, «Барчага маълум-турурким, андоқким, бизлар соҳибқиронга маҳрам эрдук, ўзгалар йўқ эрди. Ва анинг давлатида ҳузуримиз барчадин артуқ эрди. Агар бизлар ул валийнёъматни унутсак, азал ва абад малъунларидин бўлгайбиз. Агарчи ҳоло бизга ихтиёр қилмай турур. Аммо анинг фармонидин чиқмасбиз. Агар ўзгалар қиёмат кунини соғинмайдулар, бизлар соғиниб қўрқарбиз. Эмди бизга ул доъия бўлуб турарким, амирзода Пир Муҳаммад қошига боргайбиз ва анинг хизматида белимизни боғлаб хизмат қилгайбиз, анинг учунким, соҳибқироннинг васияти бу эрди. Агар бу ишда жонимиздин кечсак кечарбиз ва аҳду паймондин кечмасбиз. Сизлар тақи соҳибқироннинг йақин кишиларидинсиз. Эмди бу ишда не-нима дерсиз ва сизнинг ҳаёлингизда не-нима кечар?»

Алар барча йиглаб, иттифоқ била дедилар: «Ҳар неким, соҳибқироннинг ҳукми воқий бўлуб турур, биз анинг била амал қилурбиз. Ва мундин ўзга андишаларимиз йўқтурур. Мутобият камарини боғлаб, сизлар била мувофиқбиз. Ҳар неким эликимиздин келса, жон била қилурбиз».

Ул бекларким иттифоқ қилдилар, Аталмишбек ва Тукал Қарқара ва Ҳасан Чигдовул ва Арислон Тархон (ва Уставий) ва Шамсуддин Алмолигий ва Муса ва Камол ва Бастарий Вафодор ва ўзга бекларким, барча соҳибқироннинг маҳрамлари ва хосса кишилари эрдиларким, иттифоқ қилдилар.

Шаҳзодалар била беклар Бухорога боргонлари

313б Рамазон ойининг учиди (05.03.1405), /панжшанба куни (олиймакон шаҳзодалар) Улугбек Мирзо ва амирзода Иброҳим Султонким, соҳибқироннинг ҳарамлари ва фарзандлари, балким кўрар кўзлари эрдилар, бегимлар ва оғолар ва хонимларни хайрбод қилиб, йана соҳибқироннинг мусибати тоза бўлуб барчадин фарёд ва зори чиқиб, нола қилдилар. Ва андоқ ҳолати воқий бўлдиким, шарҳ қилса бўлмас, хоссатан маҳди аъло Сарой Мулк хоним ва Туман ого анча юзларига ва бошларига урдиларким, юзлари ва бошлари жароҳат бўлди ва қон юзларидин юра бошлади. Нолаю зоридин сўнг шаҳзодаларни қучуб, юзларига ўпуб ижозат бердилар.

Алар Алиободдин кўнгуллари афкор ва кўзлари хунбор отландилар. Ва

Шайх Нуриддинбек ва Шоҳ Маликбек шаҳзодалар била Бухорога мутаваж-
жиҳ бўдилар. Ва соҳибқирон хазинасиким, лаълу жавоҳир, олтуңу кумиш
ва рахту қумош, ҳар неким бор эрди ўзлари била элтдилар. Ва Рустам
Тағай Бугани, илгари Бухорога йибардилар.

Соҳибқироннинг ҳарамлари Самарқандқа бориб, таъзият очқонлари

314a Соҳибқироннинг ҳарамлари баъзи кичик шаҳзодалар била, мисли Бойқа-
ро ва Ийжал ва Сатъ Ваққос ва Суйурғатмиш ва ғайруҳу бир жамоат
хосса кишилари била Алиободдин кучуб, соҳибқироннинг туг ва наққораси
била Самарқанд сори мутаважжиҳ бўдилар, ва таъзият тўнларини кийиб,
нола ва фарёд била Чаҳорроҳа дарвозасига етдилар. Ичкаридаги беклар
йамон андишалар қилиб, аларни киргали қўймадилар. Ва ул кун алар
шаҳзода Шоҳрухнунг боғиким, дарвозага йақин эрди, анда бориб тушти-
лар, ва ул кеча анда турдилар. Тонгласи ҳазрат олиёт ва шаҳзодаларким,
мулозимат эрдилар, киши-қаролари била шаҳарга кирдилар ва Муҳаммад
Султон мирзонинг мадрасасига бордиларким, соҳибқиронни анда қўйиб
эрдилар. Анда тушконда аза очиб, фарёд ва фиғонга машғул бўдилар.
Оғолар юзларини йиртиб, сочларини узуб, андоқ зори бирла йиғлар эрди-
ларким, шарҳ қилса бўлмас. Ва шаҳзодаларнинг хотунлариким, шаҳарда
эрдилар ва бекларнинг хотунлари ва бузурғларнинг хотунлари барча қаро
кийиб, бўйунлариға қаро кийизлар солиб, барча келиб жамъ бўлуб, фарёд
қилур эрдилар. Ва амирзода Муҳаммад Жаҳонгирким шаҳарда эрди ва
ўзга шаҳзодалар ва беклар ва ақобиру ашроф, мисли Хожа Абдул Аввал
ва Хожа Асомиддин ва Саййид Шариф Жўржоний ва Амирак Донишманд
ва ғайруҳу барча либосларини тағаййур бориб, ҳозир бўдилар. Ва самар-
қандийларнинг аҳли барча дўконларини боғлаб, нола ва фарёд қилур
эрдилар. Ва ҳолати бўлдиким, шарҳ қилса бўлмас. Назм:

Шаҳрнинг эру хотуни барча
Қилдилар бу алам учун афғон.
Йақоларини қилдилар юз чок,
Кўзлари эрди барчанинг гирён.
Қаро тўнлар ичинда кирдилар,
Ойдек кечадаки бўлса айён.
Бўлди эл оҳидин қаро бу фалак,
Оҳ, бу дарддин ҳазор афғон.

Йиғлагондин ва оҳу фиғон қилгондин сўнг сўрдиларким, сабрдин ўзга
ҳеч чора йўқтурур. Ва барчага охируламр ушбу кун келгусидур, қазоға ризо
бериб, таҳаммул ва сабр била амал қилиб ўлтурдилар.

Шаҳзодалар ва бекларким, Бухорога бориб эрдилар, аларнинг қиссалари

314b Жувоибхат шаҳзодалар амирзода Улугбек ва амирзода Иброҳим Султон-
ким, Алиободдин Бухорога бориб эрдилар, жумъа куни, рамазон ойининг
тўртида (06.03.1405) қалъа Дабусийға еттиларким, ул қалъа асру берк ва
мустаҳкам эрур. Ва Самарқанд сўйи¹¹²⁸ анинг тубидин ўтар. Ул ерда Мангли
Хожанинг иниси Баён Темур Хозин (Самарқанддин) келди ва Хожа Йўсуф
ва /Аргуншоҳбекдин хатлар келтурди. Назмунн буким, «Бизларким, шаҳар
дарвозаларини сизларға очмадук, хаёл қилмағайсизким, йаағи бўлуб очма-
дук. Бизнинг мақсудимиз соҳибқироннинг васияти эрди ва ул васиятни биз
ўзга қилмасбиз. Ва амирзода Халил Султон келгусидур, ани ҳам шаҳарга
киргали қўймасбиз. Ва мунга мушфиқбизким, тахтгоҳни сақлағайбиз анга-
чаким, амирзода Пир Муҳаммад валийаҳд келгай. Ул келгондин сўнг
шаҳарни анга тобишурубиз. Сизларға хабар йибардук, то кўнглунгуз қолма-
гай ва биздин маъзур тутқайсиз». Ва хатнинг охирида онтлар ичиб эрдилар-
ким, «Ўшундоқ қилурбиз ва ўзга қилмасбиз».

Аммо беклар хатни ўқуб, аларнинг сўзларига иътамид қилмадилар. Аммо маслаҳат учун келгон киши била йана Самарқанддаги бекларга хат йибардиларким, «Раҳмат сизларга, фикриким қилибсиз, мундин йахшироқ фикр бўлмас. Ушбу фикрингиз била муттафиқ бўлунглар ва шаҳарни мазбут сақлангиз. Ва агар хилоф қилсангиз, қуб пушаймон бўлунгуз турур. Агар сизлар бу сўзлар била мустаҳкам бўлуб, шаҳар сақласангиз, то шаҳзодаи валийаҳд келгунча ҳазрат соҳибқироннинг васияти била амал қилмиш бўлгaysиз. Ва сизлардин олам бўлгунча йахшилик дегайлар ва сизлардин бу йахши ишингиз оламда ёдгор қолгай. Шаҳзода бу тахт устида қарор тобса, сизларким, анинг учун тахтни сақлагансиз, муқаррар турурким, мартабаларингизни улуг қилгусидур ва анинг давлатида сарафроз ва шодком бўлунгуз турур. Ва агар йамон ҳаёл қилиб сўзунгуздин қайтсангиз ва ўзга андиша қилиб валийнеъмат аҳдиға вафо қилмагaysиз, бу бадномлик била оламда машҳур бўлгaysиз», деб хат битиб, Баён Темур Хозинга бердилар. Ўшул замон ул қайтиб Самарқандда кетти.

315а Амирзода Халил Султон била Самарқанддаги /беклар
муттафиқ бўлгонлари

Баён Темур Хазиначи Самарқанд сори мутаважжих бўлди. Шайх Нуриддинбек ва Шоҳ Маликбек шаҳзодалар била Бухорога мутаважжих бўлдилар. Ва икки-уч кундин сўнг хабар келдиким, амирзода Халил Султон беклар била ва черики била Тошканддин Самарқанд сори мутаважжих бўлуб эрди, бу даъво билаким, мулкни олгай. Амир Хожа Йусуф пешкашлар била Самарқанддин чиқиб, Шероз¹¹²⁷ борибким, андин шаҳаргача тўрт йағочи йўл турур, амирзода Халил Султонни анда кўруб, пешкашларини тортиб турур. Ва акобиру ашроф барча Самарқанддин чиқиб ўтрув боргондирлар ва Қўҳак сўйиға етқонда Арғуншоҳ шаҳарнинг калидларини ва хазина калидларини олиб бориб, анда кўрунуш қилиб турур, ва барча бадахшлар иттифоқ била анга мулозим бўдилар ва соҳибқирон (руҳидин) ҳеч андиша қилмадилар.

Шайх Нуриддинбек ва Шоҳ Маликбек ва ўзга беклар бу хабарни эшитдилар, аларга лаънат деб, хатлар йибардилар ва ўзлари Бухорога бориб, шаҳарга етиб, Лийуб пайгамбар алайҳиссаломнинг мазорини тавоф қилиб, мадад ва ҳиммат тилаб, шаҳарга кирдилар. Ва йана йанги бошдин шарт ва аҳд қилдилар ва шаҳарнинг иморатиға машғул бўлдилар. Ва шаҳарни икки бўлуб, ул сориким, иморат ва шаҳар бозори сори эрди, амир Шоҳ Малик ва амирзода Улугбек сақлагайлар, ва ул ярмиким, таниқари сори турур, Иброҳим Султон ва амир Шайх Нуриддин сақлагайлар. Ва Рустам Барлос ва иниси Ҳамза ва Аталмиш ва Тўкал Қарқара ва ўзга беклар шаҳар ичида турсунлар. Ва ҳар бири бир дарвозани муҳофизат қилиб хабардор бўлгайлар. Ва бу тариқ била қарор қилиб, ҳар киши ўз ишиға машғул бўлди. Ва шаҳарнинг буржу брусини иморат қилдилар.

Амирзода Халил Султон Самарқанд тахтида ўлтуруб, подшоҳ
бўлгонининг зикри

315б /Мавлоно Бадриддин мунажжим ихтиёри била чаҳоршанба куни, рамазоннинг ўн олтинчида торих саккиз юз еттида, товуқ йилида (18.03.1405) амирзода Халил Султон Самарқанд шаҳриға кириб, арк қалъасига кириб, хазиналарин мутасарриф бўлуб, тахтда ўлтурди. Шаҳзодалар ва беклар барча юкунуб, муборакбод дедилар. Ва маслаҳат учун амирзода Муҳаммад Жаҳонгирким, амирзода Муҳаммад Султоннинг ўгли эрди ва амирзода Пир Муҳаммад валийаҳднинг биродарзодаси бўлуб эрди, ани хон қилди ва анинг ёши ул маҳалда тўққуз йил эрди. Ва ани иззат учун юқори ўлтургузди. Ва амирзода Халил Султон истиқдол била салтанат амриға машғул бўлди ва синка ва хутба Мовароуннаҳрда анинг отиға ўқудилар. Икки кундин сўнг амирзода Муҳаммад Султоннинг мадрасасига бориб, йана таъзият очдилар. Барча эл қаро тўнлар кийиб, полау зори қилабошладилар. Назм:

Йана тушти олам аро юз хуруш,
Йана урди ғам ути даҳр ичра жўш.
Равон бўлди ул ғамда мардум берун,
Халойиқ кўзидин (бўлди) йана сел хун.

Ва андоқ нола ва фарёд ва жўшу хуруш элдин қўбтиким, шарҳ қилса бўлмас. Фарёду фиғондин сўнг қўйлар ва отлар ва утлар ўлдуруб, ош тартиб эттилар ва неча кун пайи ош бердилар. Ва андин сўнг соҳибқироннинг хосса наққорасини бир замони чорлаб, андин сўнг йирттилар.

316a Ҳазрат соҳибқирони покэйтиқодқаким, асру ихлос ва сидқ ҳазрат Рисолат, салл Аллоҳу, *алайҳи ва салламнинг* авлодиға бор эрди, доим хотирида ул эрдиким, ўлгондин сўнг Саййид Барака алайҳир раҳмат вар ризвоннинг аёғи сори бўлғай. Неча кундин сўнг Саййиди мушори илайҳининг муборак сўнгагиким, Андахудда амонат қўйуб эрдилар, аларни келтуруб ул гунбазким, соҳибқироннинг холи хатти букун учун йасаб эрди, келтуруб дафн қилдилар. Ва ул /ҳазратни нечукким ният қилиб эрди, Саййид мушори илайҳининг аёғи сори қўмдилар. Ва амирзода Муҳаммад Султонни тақи анда (ул ҳазратнинг ёниға) қўйдилар. *Наввара Аллах марақидиҳим би қанадил ил-мағфирати вал-ғуфрани ва "атараҳо би-насаим ал-унс мин ҳадаиқил жинони башарраҳум Раббуҳум би-раҳматиҳ минҳи вар ризван.* Самарқанднинг салтанати амирзода Халил Султонға қарор тобти. Хазина эшикин очиб, бекларига инъомлар қилди, эътидол сақламай олтуну кумушни бугдой тортқон тарозуси била улаштурди.

Амирзода Халил Султон подшоҳ бўлгонининг зикри ва йана завол тобқонининг сабаби

Хушманд, соҳибдил, доно подшоҳлиқ мартабасини ҳазрат Азза жалла жалолухунунг қўланкаси билур. Жаҳонбонлиқ ва фармон замонининг поясини ҳазрат Ҳаққ қўдратидин билур. Ва бу иш ҳар кишиға муяссар бўлмас, то киши бу амрга лойиқ бўлмагунча. Шоҳлиқ чатри ҳумойи турурким, хосса бандаларигаким: *Йахтассу би-раҳматиҳи ман йашаъу*¹²⁹ саодат қанотини хосса бандаларининг бошларига очиб, қўланка солур, то бу мартабаға етқайлар. Ва шоҳлиқ черикнинг кўпи била ё мол била муяссар бўлмас.

316b Мақсуд бу сўздин ул турурким, шавкат ва комкорлиқ асбобидинким, амирзода Халил Султонға муяссар бўлди, олам бино бўлгондин бери мушқилким, кишиға мундоқ асбоб муяссар бўлмиш бўлғай. Ва насаб юзидин соҳибқироннинг набираси эрди. Ва соҳибқирон ўлгондин сўнг барча беклар ва черик Тошкандта анинг била эрдилар. Бу хабарни эшитиб, барча ҳайрон бўлуб эрдилар. Аммо соҳибқироннинг ҳозир ўлгонларидин андин улўғроқ киши йўқ эрдиким, ани подшоҳ кўтардилар. Ва бу ишни йахши иш билиб, Самарқанд келиб, Самарқанддаги беклар ва бузурғлар барча бу маъни била муттафиқ бўлуб, рози бўлуб, ани подшоҳ кўтардилар. Ва молу хазинани анга тобшурдилар. /Ва шаҳзода Халил Султон Самарқанд тахтида подшоҳ бўлуб, давлат била ўлтурди. Ул маҳалда Самарқанддек ер юзида маъмур шаҳар йўқ эрди. Ва атроф оламдаги фозиллар ва донишмандлар ва ҳунармандлар кўчири била анда эрдилар. Ва хазиналарким, анда бор эрди — олтуну қумош ва рахту қумош ва аслаҳа — ҳар нимадин хазиналар тўла эрди, андоқким, агар барча олам нависанда бўлуб, ҳисоб этса эрдилар, бир хазинанинг уҳдасидин чиқа олмас эрдилар. Ва хайма ва хиргоҳ ва саропарда ва соябон не худким шарҳ қила олур, анинг учунким, Эрону Турондаги подшоҳларнинг йиллар йиғилгон хазиналари, Қалмоқдин Румғача ва Ҳиндустондин Шомғача, Хоразмдин Дашти Қифчоқғача, Рус ва Булғор ва Фаранг — бу барча вилоятлардин ҳар нимаким, олиб эрдилар, барчани мунда келтуруб, жамъ этиб эрдилар. Ва ўтгуз олти йилким, ҳазрат соҳибқирон оламни мусаххар қилиб эрди ва вилоятларнинг молу хирожи мунда тушар эди, мундоқ хазина ва йароқ бу шаҳзоданинг эликиға тушти, тўрт йилда андоқ қилдиким, ул молдин ҳеч асар қолмади. Ва анинг давлатига заволи бўлгонининг сабаби бу эрдиким, нечукким бурун баён қилиб эрдукким, Шод Мулк отлиқ амир Ҳожи Сайфуддиннинг тағмаларидин эрди, анга ошиқ бўлуб, ҳазрат соҳибқирондин йашура ани никоҳ қилиб олиб эрди.

Аммо қўрқунчдин анинг висолиға ета олмас эрди. Подшоҳ бўлгонда фароғат била анинг била айшу ишрат қилур эрди. Ва анинг сеҳридин асло чиқмас эрди. Ва ҳар неким, ул маслаҳат кўрса эрди, ўшандоқ қилур эрди ва ўз ихтиёрини анга берди. Ва исроф эликини очиб, андоқ хазинани оз фурсатда талаф қилди. Ва андоқ кишиларни тарбият эттиким, вилоят алар жиҳатидин хароб бўлди. Ва бир жамоат/ ётларни ўзига муҳаррам қилиб, аларни бек этти. Ва ул нокасларнинг димоглари ҳайбат пайдо қилиб, баса, фасод қилур эрдилар. Ва йана бир йамон ҳаракат бу эрдиким, ул хотунким, анинг маҳбуби эрди, анга дедиким, «Соҳибқироннинг қамолари ва хотунлари қўб турур. Ҳар бирини бир бекка бермак керак, то бу беклар жолалари била давлатхоҳ ва ҳаводор бўлғайлар. Ва алар йакжиҳат бўлгонидин сўнг олам низом ва қарор тобқуси турур». Қўб васваса қилгондин сўнг ул шаҳзодаи ақлсиз бир жамоатиким, вожибул азм эрдилар ва анга барча анодек эрдилар, куч била ҳар бирини бир бекига берди. Ва дурларни ҳаромхўрлар билан бир ерда қўшди ва ёқут рамойини атиқ била тенг қилди. Шеър:

Бу иш қилди ва бўлмади шармисор,
На эл юзидин ул, на аз кирдикор.
Чу фориг эрур шаҳ зоно, хушу бод,
Анинг мулки бот борғусидур барбод.

Бу ҳаракатидин барча черик ва раъйيات андин кўнгул узуб, анинг била йамон бўлдилар. Ва бу барча йамон мусоҳибларнинг мусоҳибатидин бўлди. Ва ножинсе кишилар била ҳамнушин бўлгон жиҳатидин эрди.

Бу воқиға бўлгондин сўнг барча эл билдиким, соҳибқиронким, бу хотунни ўлдурғали буюруб эрди, бежиҳат эрмас эрмиш. Бали, ул кўнгулдаким, ал-ҳамомот зиёни бўлғай, ҳеч нима каззоф била бўлмас. Албатта, анда бир сирри борким, ўзгалар ани фаҳм қилмаслар.

ХОТИМА

Соҳибқирони нек, ул ҳолатиким, йалғуз эрди ва не-нималар анга воқиъ бўлди ва ўғуллариким, айёми давлатида бор эрди, киши эрди. Ҳазрат соҳибқироннинг авсофи ва ахлоқи ҳамидаси, *анара Аллах бурҳонаҳу*,/ ҳазрат Ҳаққ таборак ва таоло тавфиқидин салтанат мартабасида етиб, жамъ қилиб эрди. Ва камоли муъаддалат ва диндорлиғидин, заръйياتпарварлиғидин *Инна Аллаху йаъмуру бил-‘адл вал ихсан*¹³⁰ била амал қилиб, барча фақир мискидин хабардор эрди, нечукким юқорида андак шарҳ қилдук. Мақсуд бу сўздин бир неча фазилати турурким, соҳибқироннинг хоссаси эрди. Ва ҳазрат соҳибқироннинг тўққузунчи атоси Туманакхон эрди, Бузинжар наслидинким, қиёт қавмидин эрдиким, Қиёт Турк ибн Йофаснинг ўғли эрди. Ва Йофас Нух алайҳиссаломнинг ўғли эрди.

Аммо соҳибқироннинг атоси амир Тарағай эрди ва анинг атоси амир Баргул. Аммо буларнинг шавкат ва салтанат била хушлари йўқ эрди. Мулку салтанатни уруғ-қиёшлариға тобшуруб, ўзлари дарвешлар ва сулаҳоларға мулозимат қилур эрдилар. Аммо подшоҳлик ва сурурлуқ ва ҳазратнинг аслида ёр экон жиҳатидин йигирми беш ёшида ҳиммат этагига элик уруб, тўққуз йил юруб, қўб ишлар қилиб, салтанат амриға машғул бўлди. Барча ишни йалғуз қилиб, гаҳи раъй ва тадбир била, гаҳи қилич зарби била иш қилур эрди. Ва мундоқ ишларким, ул қилди, ҳарғиз ҳеч киши қилмагондур, нечук китобда шарҳ қилиббиз. Ва ўтгуз беш ёшида салтанат тахтида ўлтурди ва мақоми аслини пойтахт қилди. Ва ўтгуз олти йил юруб, оламини мусаххар қилди. Чигатойхоннинг улусини ва Ҳулогухоннинг улусини ва ўзга улуг мамлакатларни мусаххар қилди, нечукким, шарҳ қилибтурбиз. Ва салтанат ва подшоҳликни андоқ қилдиким, андин артуқ

хаёл қилса бўлмас. Ва мундоқ салтанат ҳаргиз киши қилмагон турур. Анинг учунким, андин бурун ҳар подшоҳким оламини забт қилиб
318а турур, анинг учун ўзгалар бориб иш қилгон турурлар. Ва баъзи / вилоятларга бормай биров-нима била сулҳ қилиб турурлар ва анинг била рози бўлгондурлар, нечукким тарихлари маълум турур. Аммо бу соҳибқирон ҳар ерким, йақин ва йироқ эрди, ул сори мутаважжиҳ бўлуб, андаги подшоҳни андин кутариб, ўғлонларидин бировни анда қўйиб кетти. Ва ўзга подшоҳлардек оз нима билан қоний бўлмади.

Ва йана соҳибқироннинг иши бу эрдиким, агарчи қурултой қилиб, беклари била ва шаҳзодалар била мамлакат иши учун кенгаш қилур эрди. Аммо ул кенгаш била амал қилмай, ҳар неким ўзи маслаҳат кўрса эрди ё кўнглида тушса эрди, анинг била амал қилур эрди¹¹³¹. Ва ул тадбир давлати била мувофиқ тушуб, хоотири тилагондек бўлур эрди. Ва нечукким кенгашда ўзи хаёл қилгон иш била ишлар эрди. Ҳар ердаким, борур эрди, ўзи илгари юруб иш қилур эрди ва ўзгаларга буюрмас эрди.

Бу соҳибқироннинг майли иморат била ва хайру эҳсон била асру кўб эрди. Ва андин кўб иморатлар ва масжиду хонақоҳ ва роботу куфрук ва ғайруҳу оламда бисёр қолиб турур: Эрону Туронда ва борур-келур кишилар ва мусофирлар ва андин қайда ҳар қайда тобарлар.

Ва йана ҳазрат Ҳаққнинг иноятларидин улдурурким, соҳибқирон саодатмандқа Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло ўғлонлар каромат қилиб эрдиким, умид кўзи аларнинг жамолидин йаруқ эрди. Ва бу ўғлонлар ва набиралар ўттуз олти киши эрди.

Бу тафсил била Жаҳонгир мирзо наслидин ўн бир ўғул эрдиким, барча соҳибқирон замонида эрдилар.

Мирзо Муҳаммад Султондин уч ўғул: Муҳаммад Жаҳонгир тўққуз ёшида эрди; Саъд Ваққос олти ёшида эрди; Йаҳё беш ёшида эрди; ва амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгир йигирми еттида эрди. Андин етти ўғул қолди, барчадин улуг Қайду эрди, тўққуз ёшида, Холид (етти
318б ёшда) эрди; Бузанжир, / Саъд Ваққос, Санжар, Қайсар, Жаҳонгир.

Ва шаҳзода Умаршайхдин гўққуз ўғул ва набира эрди; Пир Муҳаммад йигирми олтисида эрди; бир ўғли Умаршайх етти ёшида эрди; ва Рустам ибн Умаршайх йигирми тўрт ёшида; икки ўғли — Усмон олтисида эрди ва Султон Али бир ёшида; ва Искандар ибн Умаршайх йигирми бир ёшида, Аҳмад ўн саккиз ёшида, Сайди Аҳмад — ўн беш ёшида, Бойқаро — ўн икки ёшида.

Ва шаҳзода Мироншоҳ ўттуз етти ёшида борди, етти ўғул ва набира андин қолди: Або Бакр — йигирми учда, икки ўғул била; Алангир — тўққуз ёшида, Усмон Чалабий — ўн тўрт ёшида; Умар ибн Мироншоҳ — йигирми иккида; ва Халил Султон — йигирми бир ёшида; ва Ийжал — ўн ёшида; Суйурғатмиш — олти ёшида.

Ва йана шаҳзодаи олий Мирзо Шоҳрух — йигирми саккизда, етти ўғул била: Улуғбек ва Иброҳим Султон — иккаласи ўн бир ёшида; Бойсунгур — саккиз ёшида; Суйурғатмиш — олти ёшида; Муҳаммад Жўки — уч ёшида; Жон ўғлон — икки ёшида; Йарди — бир ёшида.

Соҳибқирон наслидин бу ўттуз олти подшоҳ ва подшоҳзода эрдиларким, ул ҳазратнинг ҳаётида булар бор эрдилар.

Ва қизлари ўн етти эрди. Ва соҳибқирондин бир қиз эрди оти Султонбахт бегим; ва Умаршайх мирзодин уч қиз эрди; ва амирзода Муҳаммад Султондин уч қиз ва шаҳзода Мироншоҳдин тўрт қиз ва шаҳзода Шоҳрухдин бир қиз ва амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгирдин уч қиз ва амирзода Або Бакрдин бир қиз ва Халил Султондин бир қиз ва амирзода Султон Хусайнким, соҳибқироннинг (қизининг)

қизидан эрди ва Муҳаммадбек ибн Мусанинг ўгли эрди, ул маҳалда
йигирми беш ёшда эрди.

Доъийайи азалда тақдир мундоқ бўлгон эрмишким, бу давлат ва
319а ул подшоҳ булуб, босе ишлар қилди/ ва анинг воқияоти ва ҳолоти
ўзга мақолада баён бўлгуси турур. *Валлоҳу аълам биссавоб.*

Хотима бир неча байтким биланким, ҳазрат соҳибқироннинг олий
давлатидин воқиф бўлди.

Тилинг тортгил, эй котиб, ва бул хамуш,
Неча қисса ўқуб қилурсен хуруш.

Демаким, жаҳондин бўлбтур ниҳон,
Темур ул шаҳаншоҳи соҳибқирон.

Ки то бўлгусидур фалак ичра меҳр,
Жаҳон ичра будур гардунспехр.

Дегайлар анинг қиссасин ошикор,
Бари аҳли дониш ба лайлу наҳор,

Чу ул кетти, поянда бўлсун мудом,
Бу хоқони диндори олиймақом.

Шаҳаншоҳи динпарвару додгар,
Адлидин берди даври хабар.

Шаҳаншоҳи Эрону Туронзамин,
Анга шоҳлар бандаи камтарин.

Бу олам анинг ҳимматида жави,
Юзидин маҳу меҳр бир партави.

Анинг қасрига бу фалак поя,
Фаридун анга бир фурумоя.

Анинг адлидин оламе шодмон,
Жафоу ситам тигидиндур ниҳон.

Анинг даврида бўлди кам дарду ғам,
Эшитмас киши эмди номи ситам.

Илоҳо, ки то бўлгусидур жаҳон,
Фалак узра хуршид бўлғай аён.

Паноҳингда тутгил сен эй кирдикор,
Ким асру эрур шоҳи никушигъор.

Бу хонким, эрур шоҳи оламтабор,
Ўзидек угуллари ҳам номдор.

Эрур ҳар бири сарви боғи биҳишт,
Атодек бари пок ва никусиришт.

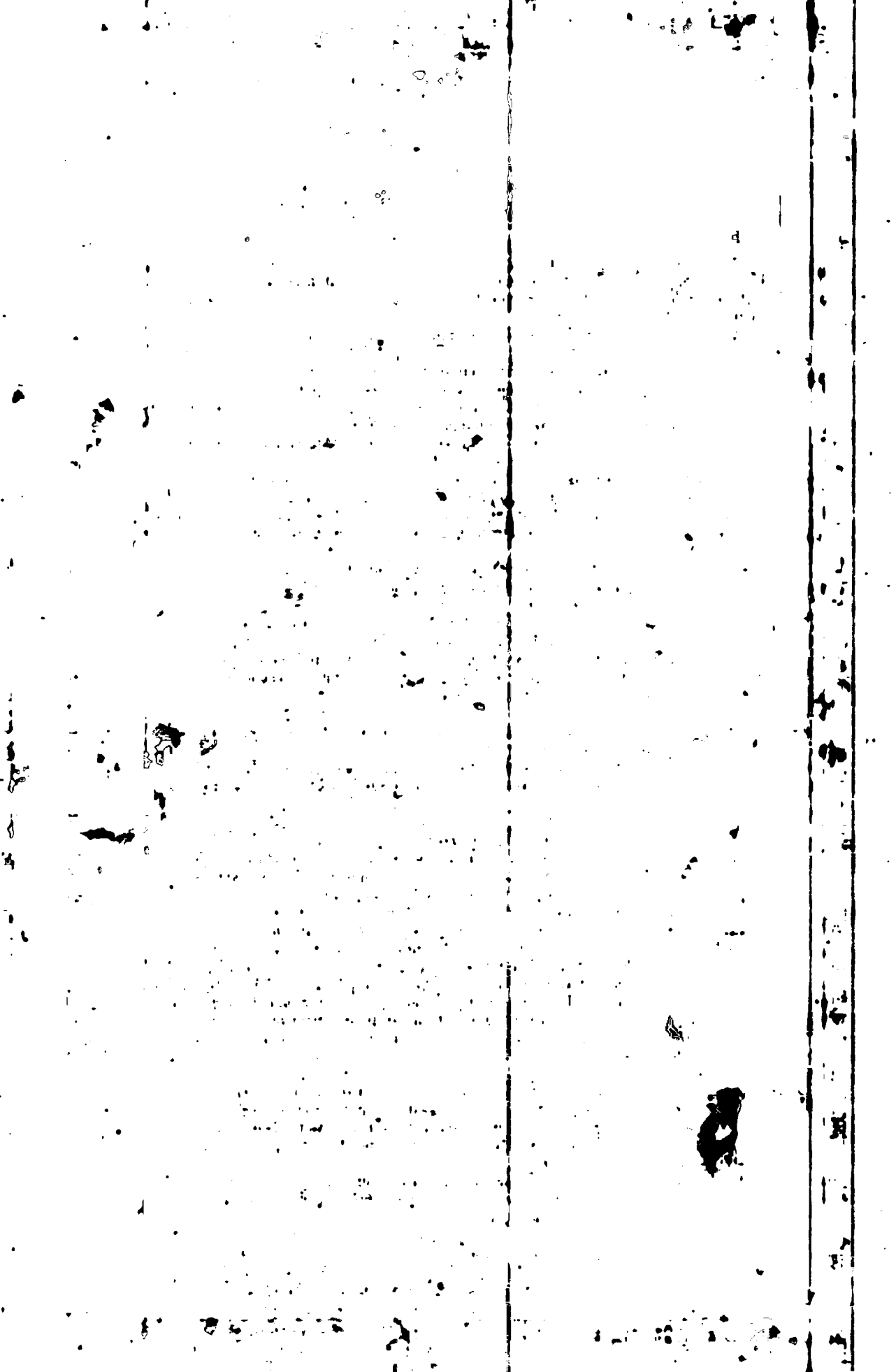
Жавонбахт ва диндор ва покэтиқод,
Бари пок ва покиза ва покзод.

Бу шаҳзодаларни сен, эй кирдикор,
Йамон кўздин асрагил, эй Бирубор.

(Омийн ё Роббул олабийн!)

ИЗОҲЛАР

.

1. Китобнинг сарварагида у номланмаган ва сарлавҳа ҳам қўйилмаган. Бундан буён қавс ичида сўзлар биз томонимиздан келтирилади.
2. Қуръон. Ра'д сураси, 2-оят.
3. Матннинг шу ери ўта пикист бўлиб, Қуръоннинг шундай бошланган оятини ўқиш насиб бўлмади.
4. Рустам — Фирдавсий «Шоҳнома»сидаги афсонавий қаҳрамон.
5. Ҳотам — саховати ва сахийлиги билан донг таратган машҳур араб, у Арабистон ярим-оролининг шимолидаги Той қабиласидан бўлгани учун Ҳотам Той дейилган. Сахийлиги шу даражада бўлганки, меҳмон учун охириги туясини сўйган.
6. Кўчкунчихон — Шайбонийлар сулоласидан учинчи хон, Бухорода 1510—1531 йиллар ҳукм сурган.
7. Асарда келтирилган шеърларнинг аксариятини Муҳаммад Али таржима ва қайта ишлаш жараёнида форсчадан таржима қилган. Баъзан қофияни сақлаш мақсадида мисраъларнинг кейинги ярмини таржимасиз қолдиради. Лекин у кўпинча мавзуга мослаштириб, муаллиф услубида асарга ўз шеърларини ҳам киритган. Ушбу шеър жумладан унинг ўзига мансуб.
8. Шарафуддин Али Яздий — «Зафарнома»нинг муаллифи, Шоҳрух саройида хизмат қилган ва асарни ҳижрий 828 мелодий 1424-25 йили тугатиб унга тақдим қилган (муфассалроқ кириш мақолага қаранг).
9. «Зафарнома»да соҳибқирон асосан «Амир Темур» деб аталган бўлса ҳам Муҳаммад Али унинг ўз даврида асли номи билан Темурбек деяпти.
10. Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий ҳақида унинг Кўчкунчихон саройида хизмат қилгани ва унинг буйруғи билан Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»сини эски ўзбекчага ағдарганидан бошқа маълумот топилмади.
11. Қуръон. Ан-Нисо сураси, 59-оят.
12. Муҳаммад Алининг бу охириги сўзлари унинг феъли-атворини бироз ёритади ва унинг ўта камтар бўлганлигидан гувоҳлик беради.
13. Муҳаммад Али асарни ағдариш жараёнида Шарафуддин асаридаги мўғуллар ва Мовароуннахрнинг Амир Темургача тарихига алоқадор йирик Муқаддимани киритмаган.
14. Қуръон. Тоҳа сураси, 50-оят.
15. Пайгамбар ҳадисларини бундан буён изоҳсиз ва ҳаволасиз қолдирамыз. Темурбекнинг отаси амир Тарағай ҳақида деярли маълумот сақланмаган. У ҳақда фақат Мовароуннахрнинг йирик ва бадавлат бекларидин бўлса ҳам сиёсат ва ҳарб ишларига аралашмай, кўпроқ диндор мусулмон бўлганлиги маълум.
16. Қуръон. Оли Имрон сураси, 37-оят.
17. Қазон султон деб муаллиф бу ерда Чигатой улусида 1343—1346 йиллар ҳукм сурган Қазонхонни назарда тутди. Лекин Темурбекнинг туғилиш тарихи қўйида кўрсатилишича, 25-шаббон 736 ҳижрий йили бўлиб, бу мелодий 1336 йил 8 апрелга мос келади ва мазкур хон даврдан анча илгаридир. Аммо бу тарих 1334—1338 йиллар ҳукм сурган Чигатой хони Бўзонхон даврига тўғри келади. Афтидан, Шарафуддинни иккала хон исмининг ёзилишда ўхшашлиги чалкаштирган кўринади.
18. Каш — ҳозирги Шаҳрисабз. Бу ерда муаллиф шаҳар номини «дилкаш» сўзи билан қофияда мослаштириб шу кўринишда келтирган. Лекин муаллиф қўйида шаҳар номини асосан Кеш шаклида ёзди. Шарафуддин ўз асарида Амир Темур туғилган жойни кўрсатишда «Каш вилоятида» дейиш билан чегараланиб, у туғилган шаҳар ё қишлоқни эслатмайди. Бироқ Амирнинг сиёсий душмани Ибн Арабшоҳ унинг туғилган жойи деб Хожя Илғор қишлоғини кўрсатган (қаранг: Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур. Тошкент — «Меҳнат», 1-китоб, 1992, 68-бет).
19. Такина Хотун — Амир Темурнинг онаси. Амир Тарағайнинг бундан бошқа тагин бир хотини, Қодоқ Хотун бўлганлиги маълум. Бу ҳақда қўйида 116а-бетга қаранг.
20. Қуръон. Аз-Зухруф сураси, 52-оят.
21. Қуръон. Аш-Шуро сураси, 5-оят.
22. Қочули Баҳодур — Амир Темурнинг аждоди.
23. Туманайхон — Чингиз аждодларидан бири.
24. Ватад — астрология тушунчаси, том маъноси қозик демакдир. Эклиптиканинг осмон

меридиани ва уфқ доираси билан кесишган тўрт нуқтасини ватадлар дейилган. Демак, ватадлар тўртта бўлган. Эклиптика чиқувчи даражасининг уфқ доираси билан кесишган нуқтасини биринчи ватад дейилган. Одатда тўртинчи ватад унинг астрологик уйга (Мухаммад Али уни ўғузчасига эв деган) тўғри келган (қаранг: Абу Райхон Беруний, Танланган асарлар, V ж., Биринчи китоб, Қонуни Масъудий, 1-5-мақолалар. Тошкент, «Фан», 358-бет).

25. Бу ерда шеърый тарзда Амир Темурнинг болалик йилларидаги ҳаёти ва феъл-атвори ҳақида айтилганлар соҳибқироннинг ўз «Таржимаи ҳоли»да баён қилганига зид келмайди (қаранг: Амир Темур Гурагон. Зафар йўли (Таржимаи ҳол). Нашрга тайёрловчи, таржимон, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Ашраф Аҳмад). Тошкент, «Фан», 1972, 31-бет.
26. Қуръон. Ал-Анъом сураси, 83-оят.
27. Қуръон. Бақара сураси, 251-оят.
28. Фаридун ва Исфандиёр — Фирдавсий «Шоҳнома»даги қаҳрамонлар.
29. Абу-н-Наср Шоҳрух Баҳодурхон (1377—1447) — Амир Темурнинг кенжа ўғли ва вориси, 1407 йилдан то умрининг охиригача 40 йил давомида Темурийлар мулкининг ягона ҳокими бўлди. Шарафуддин «Зафарнома»ни ҳижрий 829 (мелодий 1424-25) йили тугатиб, унга тақдим қилган.
30. Қуръон. Ал-Қалам сураси, 1-оят.
31. Абул Фатҳ Иброҳим Султон — Шоҳрухнинг иккинчи ўғли, Улуғбек билан бир йили — 1394 йил 14 августидан — тугилган.
32. Йаздон — Исломдан аввал пахлавий форс тилида худонинг номи. Лекин Исломдан сўнг форслар Аллоҳни ҳам шу ном билан атайдилар.
33. «Икки Иброҳим» деб Иброҳим пайгамбар ва Иброҳим Султон назарда тутилаётир.
34. Аҳмад — Мухаммад пайгамбар.
35. Қазагонбек — амир Қазагон — чигатой амирларидан, у биринчи бўлиб, 1346 йили чигатой хонларидан Мовароуннаҳрда ҳокимиятни тортиб олган.
36. Йасур Уғлон — Чигатой авлодларидан.
Юқорида айтганимиздек (7-изоҳга қаранг), Шарафуддин янглиштикка йўл қўйиб, Бўзонхон (1334—1338) билан Қазонхонни (1343—1346) адаштиранти.
37. Чигатой — Чингизхоннинг иккинчи ўғли ва бунинг ўлимидан аввал 1227 йили қилган васиятига кўра Чигатойга улус сифатида бутун Марказий Осиё Шарқий Туркистонгача ва ҳозирги Афғонистон ерлари теккан. У 1227—1241 йиллар хонлик қилган.
38. Соли Сарой — Амударё бўйида Термиздан юқориқоғдаги шаҳарча. Мўғулларнинг Мовароуннаҳрдаги қароргоҳларидан бири бўлган. У 1220/21 йил қишини Чингизхон шу ерда ўтказгани натижасида юзага келган (қаранг: Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — Сочинения, т. I, М.: 1963, с. 495). Ҳозир Сурхондарё вилоятида Сарой деган қишлоқ.
39. Дори Занги — Сурхон воҳасига шимолдан туташган қумлоқ қўллар.
40. Қариши — чигатой хони Кўппакхон (1309, 1318—1326) томонидан Қашқадарё воҳасида қадимги Нахшаб (Насаф)дан 2,5 фарсах (тахм. 15 км) масофада барпо қилган қаср (қариши — мўғулчада «қаср» демакдир) атрофида шаклланган шаҳар (қаранг: Бартольд В. В. — мазкур асар, 190-191-бетлар). Кейинчалик Нахшаб вайрон бўлганидан сўнг воҳанинг бош шаҳри бўлиб қолди. Ҳозир Қашқадарё вилоятининг маъмурий маркази.
41. Мовароуннаҳр — Марказий Осиёнинг Амударёдан шарқдаги ерларга араблар томонидан берилган ном (Мовароуннаҳр — арабчада «дарёнинг нариги» демакдир). Араблар берган ном эса қадимги юнонча Трансоксания («Окс» — «Амударё орқасидаги ерлар» демак) сўзининг эркин таржимаси ва бу юнонча ном эса қадимги Хоразм турклари тилидаги «Арияқ», яъни «нариёқ» сўзининг таржимаси деб ҳисобланади.
42. Туркистон деб бу ерда Сирдарёдан Қашқаргача ерлар назарда тутилади.
43. Бу ерда Шарафуддин Бўзон билан Қазон орасидаги Эсун Темур ва Мухаммад хонларнинг подшоҳлик йилларини эътиборга олмапти. Бу ҳолда Бўзонхон тахтга ўтирган йил 1334 дан то Қазонхон ўлдирилган 1347 йилгача ҳижрий 14 йил ўтган бўлади (7, 26-изоҳларга қаранг).
44. Донишмандча Уғлон — амир Қазагон томонидан Чигатойлар тахтига ўтказилган қўғирчоқ хон. У аслида Чигатой наслидан бўлмай Чингизхоннинг учинчи ўғли Укдайхон наслидан; 1346—1348 йиллар ҳукм сурган.
45. Байнқули ўғлон — Чигатой улусидаги 26-нчи мўғул хони, у фақат Мовароуннаҳрда хон эди ва унинг ҳукми Сирдарёдан шарқдаги ерларга ўтмас эди. У ерларда Чигатойларнинг бошқа уруғи ҳукм сурарди. У Чигатой авлодларидан бўлиши Сўйургатмишнинг ўғли эрди.
46. Арханг — ўрта асрларда Амударёнинг юқори оқими ҳозирги Шерхон яқинидаги кечик.
47. Сарой — Соли Сарой (28-изоҳга қаранг).
48. Хуросон географик тушунчаси турли даврларда ўзгариб турган. Илк ўрта асрларда Хуросон (қадимги форсчада — «шарқий ер» демакдир) таркибига Эроннинг Кошон шаҳридан шарқ ва шимол-шарқдаги ерлар, Туркменистоннинг Даргон ота параллелигача қисми, Шимол-ғарбий Афғонистон ерлари кирган. X асрда Сомонийлар давлатини Хуросон давлати дейилган. Ҳолбуки, бу давлат таркибига ҳозирги Эрон ва Афғонис-

- тон ерлари ва деярли бутун Мовароуннаҳр кирган. Темур даврида бу тушунча билан асосан ҳозирги Эроннинг шу номли остони ва Афғонистоннинг шимоли-шарқини қамралган.
49. Абу Саъидхон — Эронда Ҳулоғу авлодларидан мўғул хони, 1317—1335 йиллар ҳукм сурган ва мусулмон бўлган. Шарафуддин сўзларига зид улароқ Эронда Абу Саъиддан кейин ҳам то 1353 йилгача бир неча мўғул хони ҳукм сурган (қаранг: Босворт К. Э. Мусулманские династии. М.: «Наука», 1971, с. 200). Бундан кейин Эрон Жалойрийлар, Музаффарийлар ва Куртлар сулоласари ҳамда сарбадорлар уртасида тақсимлаб олинган.
 50. Хоразмшоҳ Жалолиддин Манкбурнининг мўғуллар билан 1220—1231 йиллар ўн бир йил қахрамонона кураши натижасида мўғуллар Эронни забт этишга муяссар бўлмаган эдилар. Мўғуллар фақат Эроннинг шарқи, жумладан Ҳирот вилоятини ва ҳозирги Афғонистон ерларини босиб олган эдилар ва бу ерлар кейинчалик Чигатой улусига қўшилган эди. Асли Афғонистон марказидаги Ғўр ўлкасидан бўлган Шамсуддин Муҳаммад Курт 1244 йили Ҳиротни ўз мулкига қўшиб олиб, мўғул хони Мунке (1251—1259) даврида пойтахтини шу шаҳарга кўчиради. Ва шундан то Амир Темур давригача Ҳиротни келиб чиқиши туркий бўлган Куртлар сулоласи бошқаради. Бу ерда Шарафуддин Али Яздий эслатган Муъизуддин Ҳусайн (1331—1370) шу сулоланинг энг қудратли ҳокимларидан эди (қаранг: Бартольд В. В. Историко-географический обзор Ирана. — Сочинения, т. УП, М.: «Наука», 1971, с. 75-77).
 51. Сабзавор — Хуросоннинг шимолида Машҳаддан 300 км ғарбда жойлашган шаҳар, Байҳақ ноҳиясига киради.
XIV асрнинг 30-йилларида бу шаҳарда шиъа мазҳабидаги фидоийларнинг ҳаракати юзага келади. Улар шу қадар мутаассиб диндорлар эдики, ҳатто бошларини дорга беришга тайёр эдилар, ва шунинг учун «сарбадор» (яъни «бошни дорга», Шарафуддинда бузиб «сарбадол» дейилган) деб атаганлар. Улар 1337—1381 йиллар Сабзавор ва унинг атрофида сарбадорлар давлати ва сулоласига асос солиб, ҳукм сурдилар. Шайх Ҳасан Жувайний ва Важихуддин Масъуд — сарбадорларнинг сардорлари. Бироз сўнг Хуросон сарбадорлари таъсири остида Самарқандда ҳар сарбадорлар ҳаракати юзага келади.
 52. Андхуд (ҳозирги Андхўй) ва Шибиргон — Хуросоннинг шимоли-ғарбидаги қадимги шаҳарлар; Чигатой улусига қарам бўлган. Ҳозир улар Афғонистоннинг шимоли-ғарбида.
 53. «Зафарнома»нинг форсча нусхасида Пойи Мурғондан Кўҳдистонгача девор қурилгани ҳақида айтилган (қаранг: Шарафуддин Али Яздий Зафарнома. Танқидий матн. (Нашрга тайёрлаш, сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар А. Уринбоевники. Тошкент, «Фан», 1972, 93а барақ).
 - Кўҳдистон — Ҳиротдан шимоли-шарқдаги тоғлар.
 54. Адув — арабча «душман» демакдир.
 55. Боштон дараси — Ҳиротдан шимоли-шарқда Карух яқинидаги дара.
 56. Яъни қувладилар.
 57. Малик Бақир — Куртлар сулоласининг вакили, Малик Ҳусайннинг укаси.
 58. Муаллиф бу ерда «Ғурийлар» деб Куртлар сулоласининг келиб чиқиши жойи Ғурга нисбат бераётти (50-изоҳга қаранг).
 60. Бодгис — Мурғоб ва Ҳарируд (Тажан) дарёлари оралигидаги водий ўлка.
 61. Бу ерда ва бундан буён «бир бўлак киши» иборасини «бир гуруҳ одам» ва «қалин эл» иборасини «кўп одам» деб тушунмоқ керак.
 62. Ашқалча — Ҳирот яқинидаги қалъа.
 63. Яъни қамади.
 64. Қаронур — Сурхон воҳасидаги бир мавзё.
 65. Мунк — Хутталон вилоятида Кичик Сурхоб дарёси бўйидаги ўрта асрлардаги йирик шаҳар. Ҳозир унинг ўрнида Балжувон (Тожикистонда) шаҳри жойлашган.
 66. Қуръон. Ан-Нисо сураси, 87-оят.
 67. «Каминда эдиким» — яъни «пистирмада эди».
 68. Қундуз — Афғонистоннинг шимолида шу номлик дарёнинг ўнг соҳилидаги шаҳар.
 69. Темуршоҳ Ўғлон — Мовароуннаҳрда Чигатой сулоласидан 27-нчи хон, 1359—1361 йиллар ҳукм сурган. Оврупа манбаъларида у Шоҳ Темур номи билан юритилади. Йасун Темурхон — Чигатой улусида 22-нчи хон.
 70. Шайх Сайфуддин Бохарий — Исмоил тасаввуф оқимининг энг йирик намояндalarидан, асли Ҳирот яқинидаги Бохарз қишлоғидан бўлган. Туғилган йили аниқ маълум эмас, лекин XII асрнинг охириги чорагига тўғри келади. Ҳаётини асосий қисmini Мовароуннаҳрда ва кўпроқ Бухорода ўтказган, шаҳардаги Хония мадрасасининг мударриси ва мутаваллийси бўлган, 1261 йил 20 октябрида вафот этган ва Бухорода қўмилган. Мазори ва хонақоси ҳозирги кунгача сақланган.
 71. Туркларнинг сулдуз уруғи Марказий Осиёга мўғуллар билан келиб, Термиздан шарқроқда Амударёнинг икки соҳили бўйлаб ўрнашиб кўчиб юрган ва ўзбекларнинг таркибига кирган.
Баён Сулдузбек шу уруғнинг энг йирик амири.

72. Ҳожи Барлос ибн Нуралқи ибн Намула ибн Йасу Мунка ибн Қорачар Нуён — Амир Темурнинг қариндоши ва барлослар уруғининг энг йирик амири.
73. Бақлон — матида шундай, лекин қўйида асосан Боғлон шаклида келади; қадимги Тоҳаристон жанубидаги шаҳар, ҳозир Афғонистоннинг шимолида Пули Хумридан Хонободга олиб борадиган йўлда жойлашган.
74. Андароб — Боғлондан жануби-шарқда уч кунлик масофада Ҳиндукуш тоғининг асосий чўққисига яқин водийда жойлашган ўрта асрлардаги шаҳар, ҳозир сақланмаган.
75. Боязид Ҳалойир — Ҳужанд ҳалойирларининг бош беги — амири. Ҳалойирлар асли келиб чиқиши бўйича мўғул бўлиб, баён этилаётган вақтда келиб улар тўла турклашган мусулмонлар эди. Ҳалойирларнинг яна бир йирик қисми амир Темур даврида Ироқда бўлиб, у ерда мамлакат ва ҳокимият уларнинг қўлида бўлган.
76. Ҳусайн ибн Мусалло ибн Қазағанбек, машҳур амир Ҳусайн — Амир Темурнинг қайноғаси ва Мовароуннаҳрда ҳокимият учун курашда асосий рақиб: у амир Қазағаннинг набираси эрди. Амир Ҳусайннинг отаси амир Мусалло Қазағаннинг катта ўғли эди. У бу воқеалардан бир неча йил аввал ўман эди.
Амир Ҳусайн Қазаған ва Абдуллоҳлар тирикчилигида Афғонистон ва Амударё бўйларидаги ерларда ҳокимлик қиларди. У шахслар ўлганидан сўнг Мовароуннаҳр тахтига даъвогар эди.
77. Ўлжай Буга Сулдуз — сулдузлар уруғининг иккинчи йирик амири.
78. Шибиргон — Афғонистоннинг шимолида Жузжон вилоятидаги қадимги ва ҳозирги шаҳар; асосий аҳолиси ўзбеклар. Шаҳар Эроннинг Сосонийлар сулоласидан шаҳаншоҳи Шопур I (241—272) томонидан қатъа сифатида барпо қилинган ва унинг номи билан Шопуракан («Шопурнинг шаҳри») деб аталган, кейинчалик бу ном ҳозирги шаклини олган.
79. Наймонлар — аввалига мўғул қабилаларидан бири ва уларнинг аксариятини Чингизхон 1218 йилиёқ қириб юборган эди. Қолганлари Чингизхон юришларида иштирок этиб, кейинчалик турли туркий халқлар, жумладан, ўзбеклар ва қорақалпоқлар таркибига кирди. Уларнинг ўзбеклар таркибига киргани асосан Шимолий Хуросон ва Амударё бўйларида тарқалган эди. Апардийлар — наймонларнинг бир уруғи ва Муҳаммад Хожа Апардий уларнинг йирик амирларидан эди.
Шарафуддин Али ва Муҳаммад Али асарининг бу бўлимида Амир Темур сийёсат саҳнасига чиқиши арафасида Мовароуннаҳр ва қўшни ерлар феодал тарқоқликда эканлигини ва бундан аҳоли-раёйат азият чекаётганлигини кўрсатишди.
80. Бадахшон — Марказий Осиёдаги тоғли ўлка бўлиб, Панж дарёси уни иккига бўлган. Унинг кичикроқ қисми дарёдан шимолда жойлашган бўлиб, у ҳозирги Тожикистон таркибидаги Тоғли-Бадахшон автоном вилоятидан иборат. Ўлканинг йирик қисми Панждан жанубда ҳозирги Афғонистон таркибида; бунинг маркази Файзобод ўрта асрларда бутун Бадахшоннинг маркази ҳисобланган ва ўлканинг номи билан аталган. Бадахшондаги унча-мунча йирик музофот ёки қишлоқларнинг ҳокимлари ҳам ўрта асрларда ўзларини мустақил ҳис қилиб, «шоҳ» деб ҳисоблардилар.
81. Хутталон — Вахш ва Панж дарёлари оралиғидаги тарихий ўлка, энг йирик шаҳри Мунк бўлган (65-изохга қаранг). Лекин Хутталон амирининг қароргоҳи Хулбук шаҳрида бўлган. Бу шаҳар ўрнида ҳозир Қўлобдан жануборқдаги Хулбоғ қишлоғи жойлашган (қаранг: Бартольд В. В. Географический обзор Мавераннахра. — Сочинения, т. 3, с. 119)
Кайхусрав Хутталоний — Хутталондаги Чигатой амири. У аввалига Амир Темурнинг сафдоши, кейин эса душмани бўлди.
Ўлжайту Апардий — хуросонли амирлардан.
82. Ҳизр Йасурий — нуфузли Чигатой амирларидан, Самарқанд вилоятидаги йасурийлар уруғининг беги.
Самарқанд атрофидаги Сарбал ва Тоткент манзиллари ҳақида аниқ маълумот топилмади.
83. Қўхистон (ёки Қўхистон) — Хуросонда Ҳиротдан жануби-ғарбдаги тоғли ўлка. Амир Темур юришларига қадар у ерлар Ҳирот Куртларига қарам эди. Маҳаллий бек Сатилмиш Малик Муъизуддин Ҳусайнга қарши исён кўтариб, 1360 йиллар атрофида паноҳ излаб Самарқандга қочган эди. Лекин у пайтлар Мовароуннаҳрда унга мадад берадиган куч йўқ эди. Шунинг учун у Шимолий Хуросон беклари билан иттифоқ тузишга мажбур бўлган.
84. Яъни қаршисига чиқди.
85. Йабғу саҳроси — ҳозирги Туркменистоннинг жанубида Сарахс билан Тошкўпри оралиғидаги саҳро.
86. Туглук Темур (1359—1370) — Чигатой улусининг 28-нчи мустақил хони.
87. Бу ерда муаллиф Дувахон деб, 1291—1306 йиллар ҳукм сурган хон Дувани эмас, балки 1326 йили қисқа муддат хонлик қилган Дува Темурни назарда тутди.
88. Жета вилояти — кенг маънода ғарбда Сирдарёдан шарқда Иртиш дарёси ва Лобнор қўлигача ерлар. Қўйида муаллиф бу ерларни Мўғлистон ҳам дейди. Аммо биринчи сўзнинг том маъноси ва келиб чиқиши маълум эмас. Баъзи Оврупа муаллифлари уни қадимги Шарқий Оврупада яшаган гета қабиласи номи билан боғлайди. В. В. Бартольд бу сўзни «қароқчи» деб таржима қилади ва уни Болқонларда тарқалган шу

- маънодаги туркча «чете» сўзи билан боғлайди (қаранг: Бартольд В. В. Улутбек и его время. — Сочинения, т. 2, ч. II. М.: «Наука», 1964, с. 36).
89. Тармаширин деб, бу ерда Чигатой улусидаги 19-нчи мўғул хони, Ислонми қабул қилган Аловуддин Тармаширин (ҳиндча «дҳармашила», яъни «қонунга амал қилувчи» иборасидан олинган) назарда тутилади. У 1326—1334 йиллар ҳукм сурган ва у тахтга ўтирган йилидан то 1360 йилгача ҳақиқатан ҳам 33 йил ўтган бўлиб, бу йиллар Чигатой улусида муаллиф айтганидек саккизта хон эмас, тўққизта хон ҳукм сурди (қаранг: Босворт К. Э. Мусульманские династии, с. 197). Лекин муаллифимиз Бўзонхон билан Қазонхонни бир одам деб янглишгани учун хонлар сони саккизта бўлиб қолган.
 90. Хўжанд — Марказий Осиёдаги энг қадимги шаҳарлардан; ҳатто уни Искандар Зулқарнайн м.а. 328 йили сакларга қарши қалъа сифатида барпо қилган деб ҳисобланади.
Хўжанд сўйи деб бу ерда Сирдарёни айтиляпти. Қўйроқда дарё қадимги номи билан Сайхун деб ҳам аталади.
Чаноқ Булоқ мавзёи ҳақида маълумот сақланмаган.
 91. Тошканд саҳроси деб муаллиф бир тарафдан ҳозирги Бўка, Алимкент, Оққўргон ва иккинчи тарафдан Сирдарё орасидаги қумлоқ чўллари назарда тутган.
 92. Мўғулча ўмоқ сўзи қабила маъносини англатади. Бу ерда эслатилган уч қабиладан аввалги иккитаси — кераит ва арканут мўғуллар эди. Чингизхон 1203 йили шу кераитларни енгиб, бўйсундирганидан сўнг Шарқий Мўғулистоннинг ҳокими бўлган эди (қаранг: Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — Сочинения, т. I, М.: «Наука», 1963, с. 449). У икки қабила кейин турклашди.
Эслатилган қабилаларнинг учинчиси — қанқли (қангли)лар қадимдан ҳақиқий турк эди. Уларнинг амири Беккичик Туглуқ Темурнинг асосий лашкарбошиси эди.
 93. Матнинг шу еридан англашилича, Амир Темурнинг отаси амир Тарағай 1360 йил бошида вафот этган экан.
 94. Амир соҳибқироннинг бу сўзларидан кўринадики, у йигирма тўрт ёшидаёқ сиёсий жиҳатдан анча ҳушёр, доно ва олдинни кўзловчи бўлган. Мовароуннаҳрда феодал тарқоқлик ва бошбошдоқлик ҳукм сурган бир пайтда мўғулларга нисбатан у тутган сиёсат бирдан-бир тўғри сиёсат бўлган. Акс ҳолда, агар Мовароуннаҳрнинг бирор амири Туглуқ Темурга қаршилиқ кўрсатишга уринганда мўғуллар бутун мамлакатни вайрон ва талон-тарож қилиши мумкин эди.
 95. Ҳожи Муҳаммадшоҳ Йасурий — Жета амири. Матнинг шу еридан кўринадики, йасурий уруғининг бир қисми Самарқанд атрофида тарқалган бўлса (82-изоҳга қаранг), бошқа қисми Жета тарафида бўлган. Бундан яна шу нарса кўринадики «мўғул» деб аталган Жета аҳолиси этник жиҳатдан Мовароуннаҳр аҳолисидан деярли фарқ қилмаган.
 96. Қорачарбек ёки Қорачар нуён — Амир Темурнинг аждоқларидан ўзидан олдинги олтинчиси (72-изоҳга қаранг).
 97. «Киши-қароси» иборасини «қариндош-уруғи ва хизматкорлари» деб тушунмоқ керак.
 98. Бу ва қуйида келтирилган маълумотлардан кўринадики, амир Ҳусайн Қазаганбекдан кейин Мовароуннаҳрда ҳоким бўлмаган ва фақат Кобулда ҳоким бўлган ва Мовароуннаҳрда мавқеъини ўрнатиш учун Амир Темурнинг ёрдамига таянган.
 99. Исфандиёр — Фирдавсий «Шоҳнома»сининг қаҳрамонларидан бири.
 100. Дарбанди Оҳанин, Дари Оҳанин, Темир Қалуг ва Қаҳлага — Сурхон воҳасида Термиздан шарқда уч кунлик масофадаги дара (қаранг: Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия с. 192). Ҳозир у ерда Дарбанд шаҳри жойлашган.
 101. Ҳисори Шодмон — ҳозирги Ҳисор.
 102. Кашм — Амударёдан жанубда Кундуз ва Файзобод орасидаги йўлнинг деярли ярмида жойлашган шаҳарча.
 103. Улут Майдон — Кешдан жанубдаги чўл.
 104. Маъиоси «Меҳмонга саховат қилинг» демакдир.
 105. Уқба — доvon. Кеш уқбаси — Самарқанд ва Шаҳрисабз оралигидаги тоғ доvonи.
 106. Шайх Али Жаржарий — Термиз бекларидин бири. Амир Темур фаолиятининг бошланишида рақиб бўлган.
 107. Ангор мавзёи — ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Ангор тумани.
 108. Эски Термиз деб мўғул истилосигача бўлган Термизни айтиляпти; у ҳозирги Термиздан бироз ғарбда Амударё бўйида бўлган. Ҳозир унинг харобалари Ҳаким Термизий мақбараси яқинида.
 109. «Ясоққа етқариш» — Чингизхондан қолган одат бўйича ўлимга ҳукм қилиш демакдир. Лекин айрим ҳолларда таёқ уриш билан ҳам чекланилган.
 110. Биз юқоридан биламизки (51-изоҳга қаранг), Сабзавор Хуросоннинг анча ғарбдаги шаҳри бўлиб, у Ҳиротга нисбатан Астробод ва Жўржонга анча яқин. Тахмин қилиш мумкинки, Хуроша кенти ва Жувайин булуки ундан ҳам ғарброқда деб, чунки Ҳожи Барлос хондан қочаётиб, Сабзаворда тўхтамаган ва ундан ҳам ўтган. Демак, матнинг шу еридан кўринадики, Темур давлати қарор тошғунига қадар ҳам Хуросоннинг деярли кўп қисми чигатойлар учун мулк бўлмаса ҳам бемалол юрадиган жой бўлган, яъни қандайдир даражада улар тасарруфида бўлган.
 111. Матнинг «Бу чоққача ул кент аларга тааллуқ турур» жумласига тенгкучли фикр ё

- гапни «Зафарнома»нинг форсча матнида учратмадик. (қаранг: «Зафарнома», танқидий матн, 996 varaқ). Демак, бу жумла Муҳаммад Алига тегишли. Бундан кўринадики, у асарнинг ўзбекча нусхасини тайёрлаётган пайтда, яъни 1510—1529 йиллар оралигида Сабзаворнинг Хаворис кентига Ҳожи Барлос авлоди, яъни ўзбекий қавм ҳукм сурган. Агар у даврда бу ерлар Эроннинг Сафавий шоҳларига қарам бўлганлигини эътиборга олсак, Муҳаммад Али қўшни мамлакатдаги вазиятдан ҳам анча хабардор бўлганлигининг гувоҳи бўламиз.
112. Туглуқ Темурхон Мовароуннаҳрга иккинчи келишида, 1361 йил баҳорида амир Ҳусайини таъқиб қилиб, Ҳиндукуш тоғларидаги Ховақ довоғига бориб, Андароб атрофида тўхтаб, ёни шу ерда ўтказган.
 113. «Мамлакат забтини анга берди» иборасини «мамлакатни забт этишни Амир Темурга буюрди» деб тушунилмаслиги, балки мамлакатнинг ҳарбий бошқарилишини, яъни Амирлигини хон унга берди деб тушуниш керак. Энди йигирма беш ёшга тўлган ёш Амир учун бу улкан шараф эди. Агар Туглуқ Темурхон 1360 йил бошида, яъни ҳали Темурбек 24 ёшга тўлмаганида, Мовароуннаҳрга келганида ҳам унга илтифот билдирганини эътиборга олсак, ҳақиқатан ҳам Амир соҳибқирон шу қадар ёш йилларидан бутун Чигатой улусида ҳам ҳарбий, ҳам сиёсий жиҳатдан деярли биринчи шахс бўлиб етишгани ва кўзга кўринганини тан олишимиз керак бўлади.
 114. Қуръон. Фатҳ сураси, 23-оят.
 115. Қуръон. Оли Имрон сураси, 26-оят.
 116. Қуръон. Уша оят давоми.
 117. Қуръоннинг «Юсуф» сурасида айтилишича, акалари Юсуф алайҳиссаломни қудуққа ташлаганлар. У ердан уни Мисрга кетаётган савдогарлар чиқариб олган. Пировардида Юсуф Мисрда юксак сарой лавозимига эришган.
 118. Қуръон. Қалам сураси, 50-оят.
 119. Қуръон. Фатҳ сураси, 1-оят.
 120. Қуръон. Фатҳ сураси, 3 оят.
 121. Бу жумлалардан эл-улусга, халққа жабру зулм қилиш ёмонлигини аждолларимиз Маркс ва Лениндан бир неча аср илгари билганликларидан далолат беради.
 122. Хевақ — Хева шахрининг асл номи.
 123. Пойоб — Ҳазорасп тарафида Амударёга яқин бир қишлоқ.
 124. Матнинг шу ери шикаст бўлгани учун бу оятни аниқ ўқиб бўлмади.
 125. Қуръон. Анбийе сураси 35-оят ва Анкабут сурасининг 57-оят.
 126. Тагай Буга Барлос ва Сайфуддин Никударий — Амир Темур фаолиятининг илк даврида сафдошлари, сўнг лашкарбошлари.
 127. Яъни камалак билан отиб йиқитдилар.
 128. Дилшод ого — амир Ҳусайннинг хотинларидан бири, матндан кўринишича, бу юришга у фақат шу хотини билан чиққан. Кейинчалик амир Ҳусайн ўлдирилганидан сўнг Амир Темур бу хотинни ўз лашкарбошларидан бирига олиб беради.
 129. Камалак ўқининг башоққа ўхшаш охири уни отаётганда бармоқ билан ушлаб турилгандаги ҳолатини муаллиф гўё ўқ башоқи бармоқни ўпаётганига ўхшатаётир.
 130. Йаағи — эски ўзбекчада душман демакдир. Ушбу сўздаги алифни биз бундан буён иккита «а» билан берамиз, чунки у пайтда алиф чўзиқ «а» шаклида талаффуз этилган бўлиб, ҳозир «о»га айланган.
 131. Яъни: Қуёш, Ой, Зухра, Миррих, Уторид, Муштарий ва Зуҳал. Катта Айиқ юлдуз туркумининг кўринувчи юлдузлари («Чўмич») ҳам еттита.
 132. Ўлжай Туркон ого — амир Қазаганининг набираси ва Ҳусайнбекнинг синглиси бўлиб, Амир Темурнинг иккинчи хотини ва Жаҳонгир мирзонинг онаси эди. Амирнинг биринчи хотини Турмиш ого Жақу Барлоснинг қизи бўлиб, Умаршайхнинг онаси эди (қаранг: Амир Темур, Таржимаи ҳол. 39-бет).
 133. Асарнинг форсча матнида шу ерда «турклар» эмас «туркманлар» (туркимонон) дейилган. Аслида тўғриси шундай бўлиши керак.
 134. Ҳожи Муҳаммад туркманнинг номи асарнинг юқори қисмида эслатилмаган бўлса ҳам, у Амир соҳибқиронни аввалдан билган ва уни қаттиқ ҳурмат қилган кўринади.
 135. Гажирчи ибораси мўғулча бўлиб, аниқ маъноси йўл бошловчидир. Лекин бу иборанинг асарда тааммул этилишига кўра, гажирчи баҳодурнинг қуролини элтувчи, хизматкори ва урушда эгаси билан бирга урушиб, уни ҳимоя қилувчи вазифасини ҳам бажарган.
 136. Маҳмудий — Қорақум саҳросининг шарқидаги бир мавзё.
 137. Мохон — Хуросон шимолидаги шаҳарча, ҳозирги Мари ўрнида бўлган (қаранг: Бартольд В. В. Улугбек и его время. — Сочинения, т. II, ч. 2, с. 41).
 138. Тус — ҳозирги Машҳаддан 25 км шимолда Кашафруд дарёси бўйида жойлашган қадимги шаҳар; 809 йили машҳур халифа Ҳорун ар-Рашид шу ерда ўлган ва қўмилган. У Чингизхоннинг ўғли Тулуй томонидан вайрон қилиниб яна тикланган. Баён этилаётган воқеалардан бироз аввал Алибек ва Муҳаммадбекнинг отаси Аргуншоҳ Тусни марказ қилиб, бир мулкка асос солган эди. Алибекнинг Амир соҳибқиронга қилган хонлиги эвазига бу мулк йўқ қилинган (қаранг: Бартольд В. В., Историко-географический обзор Ирана. — Сочинения, т. VII, с. 114—115).

139. Ғарбол — ғалвир демақдир.
140. Муборақшоҳ Санжарий — туркманларнинг санжарий уругининг беги; Амир соҳибқироннинг эгаменлигини тан олиб, унга бўйсунган ва натижада катта мансабларга эришган.
141. Муаллиф бу ерда Гармсири Хирманд деб Сеистонда Хирманд, яъни Ҳилманд дарёсининг қуйи оқимидаги Гармсирни айтаяпти. Яна бир Гармсир Қоратегин тарафида бўлган.
142. Ҳазора ва никударийлар аслида мўғул қабилалари бўлиб, Амир Темур давридан анча аввал турклашган эдилар.
143. Ҳузор—Қашқадарё воҳасидаги қадимги шаҳар, ҳозирги ноҳия маркази Ғузор.
144. Оқуй мавзеъи ҳақида маълумот сақланмаган. Лекин Амир учун махсус оқ матодан тикилган чодирни ҳам оқ уй дейилган.
145. Қутлук Туркон ого — Амир Темурнинг опаси ундан беш ёш катта бўлиб, ниҳоятда доно ва заковатли аёл бўлган. Амир барпо этган кўп бинолар ана шу аёлнинг маслаҳати билан ишланган.
146. Кеш атрофидаги Ачиғи кенти ҳақида хабар сақланмаган.
147. Бу ерда «сув» — Амударё.
148. Афғонистон ерлари Чигатой улусининг мулки бўлгани учун Темур ва Ҳусайн каби улус амирлари бу ерларда ўзларини бемалол сезиб юраберганлар. Асли мулки Ҳўжандда бўлган амир Баҳром Ҳалойирнинг Ҳиндистонга кетишига қараганда, бу улус амирлари учун Ҳиндистонга боришда ҳам қаршилик кўрсатувчи бирор тўсиқ ёки қуч бўлмаган.
149. Сеистон, шунингдек Сакастон, Сежестон — ўрта асрларда Эроннинг жанубидаги ўлка, бош шаҳри Заранж бўлган. 1756 йили Афғонистон давлатига асос солинганидан сўнг ўлканинг шимоли-шарқий қисми бош шаҳри билан бирга Афғонистон таркибига кирди.
150. Қалин киши — кўп одам демақдир.
151. Мекрон — Ҳиндистоннинг (ҳозир Покистоннинг) Эрон жанубига туташган ўлкаси. Лекин матида араб имлосида келтирилган номни Сакрийн деб ўқиш мумкин. Форсча матида эса Сакзийн дейилган (1036 varaq). Иккала ҳолда ҳам бу номларга мос жуғрофий объект йўқ. Шунинг учун Мекрон деб ўқишни маъқул топдик.
152. Бу одамнинг кейинги қилмишлари ва тақдири ҳақида қуйида 89а саҳифага қаранг.
153. Арсаф — Сеистондаги чўл.
154. Кўҳимард — Кўҳруд тоғ тизмасининг шарқи.
155. Сиддиқ Барлос «Қорачор нўннинг ўғлонларидан» бўлиши билан Амир Темурнинг уругдоши бўлади.
156. Ҳулм — Афғонистоннинг шимолида Мазори Шарифдан 50 км ча шарқдаги шаҳар. Ҳозирги номи Тошқўрғон ва аҳолиси ўзбеклар.
157. Суф дараси — Афғонистон шимолида Балх дарёсининг irmoғи.
158. Хуросоннинг шимолида Кучан шаҳри яқинидаги мавзеъ.
159. Бу ерда номлари эслатилган бекларнинг ҳаммаси Амир Темурнинг уруглари ва сафдошларидир.
160. Номлари эслатилган уч бек Амударёнинг сўл соҳилидан бўлиб, улар соҳибқиронга муҳолиф эдилар.
161. Қорасув — Қофирнигон дарёсининг бир irmoғи шу ном билан аталган. Лекин воқеа васфига кўра сўз Балх атрофи ҳақида кетаётир. Демак, бу сув ҳам, Дараиғиз ҳам Балхобнинг irmoқлари бўлса керак.
162. Абдуллоҳ ариғи — Балх яқинидаги канал, ҳозир сақланмаган.
163. Тайхон деб муаллиф Афғонистон шимолидаги Тохаристон Таллиқонини айтаяпти. Шаҳар Қўндўздан 60 км шарқда Таллиқон номли дарё бўйида жойлашган. Ўрта асрларда бундан бошқа яна иккита Таллиқон бўлган: биринчиси Хуросон Таллиқони, у Маймана билан Боломурғоб оралиғида бўлган, иккинчиси — Гилон Таллиқони, Решт яқинида бўлган.
164. Бадахшон деб бу ерда ўлка билан бирга унинг бош шаҳри Файзобод ҳам назарда тутилади (яна 80-изоҳга қаранг).
165. Дашти Қўланк мавзеи ҳақида маълумот топилмади. Лекин матида кўра унинг тахминий ўрнини Вахш ва Панж дарёлари оралиғида, Хутталонда, ҳозирги Қўлобга яқин жой дейиш мумкин.
166. Балжувон — Қўлобдан шимолроқдаги шаҳар. Ўрта асрларда уни кўпроқ Мунк дейилган.
167. Қуръон. Бақара сураси, 249-оят.
168. Қуръон. Зуҳо сураси, 2-оят.
169. Қуръон. Залзала сураси, 1-оят.
170. Бу арабий иборанинг ўқилиши шартли. Форсча матида бунга мос ибора йўқ.
171. Қуръон. Бақара сураси, 20-оят.
172. Бу ерда номлари эслатилган беклар Амир соҳибқироннинг сафдошлари ва лашкарбошилари.
173. Қуръон. Оли Имрон сураси, 13-оят.

174. Муаллиф бу ерда муболага қилаяпти. Аслида Гужарот Ҳиндистоннинг гарбида. Демак, Темур аскарлари душманни анча узоқ ерга қувилаб борганлар.
175. Тош ариқ — Кеш яқинидаги канал.
176. Чекарлик — Шаҳрисабдан жанубдаги дарёча, ҳозирги номи Кичик Урадарё.
177. Бир қўшунда 500 гача аскар бўлган. Демак, етти қўшунда қарийб 3500 аскар бўлган.
178. Хожа Шамс — соҳибқироннинг пирларидан бири бўлган.
179. Бу ерда ҳадис келтирилган. Маъноси: «Набий алайҳиссалом айтди: «Солиҳ туш — пайгамбарлиқнинг қирқ олтидан бир бўлагидир».
180. Қуръон. Сод сураси, 26-оят.
181. Қуръон. Юсуф сураси, 100-оят.
182. Қуръон. Фатҳ сураси, 27-оят.
183. Матннинг шу ерида икки ё уч сўз ўчган эди. Форсчадан тикланди.
184. Қуббаи метин — Шаҳрисабз яқинидаги мавзё.
185. Амир соҳибқирон «сўл қўлини алифдек ва ўнг қўлини долдек» қилишидан кўринадик, у камалак ёйини чап қўли билан ушлаб, ўнг қўли билан ватарини ва ўқ башогини тортган. Яъни 1362 йили Сейистонда ўқ еган ўнг қўлини истаганича эгаберган ва ўша ярадорлигининг асоратини сезмаган.
186. Қуръон. Зумр сураси, 74-оят.
187. Қуръон. Исро сураси, 46-оят.
188. Қуръон. Оли Имрон сураси, 126-оят.
189. Йом (ёки Жом) суви — Самарқанд яқинидаги дарёча, Зарафшоннинг ирмоғи.
190. Ҳижрий 765 йил мелодий 1363 йил 10 октябридан 1364 йил 28 сентябригача муддат бўлиб, унинг бошланғич қарийб беш ойи қуён йилига тегишли бўлиб, қолгани 1364 йил эрта баҳоридан бошланган, Лу, яъни балиқ йилига тегишлик. Демак, мазкур галаба ва жанг 1364 йил баҳорида юз берган.
191. Қуръон. Исро сураси, 82-оят.
192. Билқис — Сулаймон пайгамбарнинг хотини.
193. Дизак — ҳозирги Жиззахнинг қадимги номи Дизакни муаллиф шу шаклда келтирган.
194. Зинда Чашм — апардий амирларидан ва амир Ҳусайннинг бекларидан эди.
195. Қуръон. Раъд сураси, 38-оят.
196. Накбат — бахтсизлик демакдир.
197. Бу ерда Муҳаммад Али Амир соҳибқироннинг ҳаётида жафокашлик ва бахтсизликлар бўлганига шама қилиш билан бирга матннинг шу ерини ўз талқинида берган ва баъзи хабарлар ҳақида тўхталмаган. Шарафуддин баёнида бу ерлар муфассалроқ ёритилган ва 1365 йил баҳори Амир соҳибқирон учун қаҳрли бўлганлиги айтилган (қаранг: Шарафуддин Али Йаздий. Танқидий матн, 110б, 111а саҳифалар).
198. Ақар мавзёсининг ўрни аниқ маълум эмас. Матнга кўра Чиноста яқин жой бўлса керак.
199. Гала-қаро жол топқай, яъни от-уловлар дам олсин демакдир.
200. Яъни мўлжалига.
201. Кандибодом — ҳозирги Конибодомнинг қадимги асл номи. Кандибодом сўйи деб яна Сирдарёни назарда тутилган.
202. 1365 йил 21 май билан 21 июн оралиги.
203. Кўкнак — Тошкент воҳасининг гарбидаги мавзё.
204. Форсча матнидаги жанги лойдаги мағлубиятда Темур Хожа Ўғлонга каттароқ айб қўйилади ва унга жарима солинганлиги ҳақида айтилади (қаранг: Шарафуддин Али Йаздий. Танқидий матн, 113а-саҳифа).
205. Бу ерда номлари эслатилган Мавлонозода Самарқандий, Хўрдак Бухорий ва Абу Бакр Калавий Наддоф — мўғул хони Илёс Хожанинг Самарқандга бостириб келишида мамлакат ҳокимлари йўқлигида истилочиларга қарши курашда ижобий рўл ўйнаган раёият лидерлари. Аммо мўғуллар отларига ўлат келганлиги сабабли чекинишга мажбур бўлганларидан сўнг ҳокимият осонлик билан у шахсларнинг қўлига тегиб, улар юртда безорилик ва ноҳақлик қила бошлайдилар. Бу ҳодисани Шарафуддин ҳам, Муҳаммад Али ҳам анча софдиллик билан ёритганлар. Афсуски, рус ва совет муаррихлари сарбадорлар деб аталмиш мазкур лидерларни халқ ҳуқуқини ҳимоя қилувчи миллий қаҳрамонлар даражасига кўтариб, улар гўё мўғуллар зулмига қарши халқ ҳаракатининг бошлиқлари ва Амир Темур билан амир Ҳусайн эса халқ ҳаракатини бостиришга урунган золимлар қилиб кўрсатганлар. Аслида эса улар хужасизлик бағрида юзага чиқиб қолган авантюрачилар эдилар. Кейинчалик Темур билан Ҳусайндек мамлакатда тартиб ўрнатиш жараёнида уларни қатл этиб тўғри қилганлар.
- 205а. Қуръон. Шарҳ сураси, 5-6-оятлар.
206. Бастарк — бу ўқилиш ўзбекчада ҳам, форсча матнда ҳам ҳаракатлар билан кўрсатилган (қаранг: Шарафуддин. Танқидий матн, 115а саҳифа). Бу йайлоқ Арҳанг яқинида бўлган.
207. Ўлжай Туркон оғонинг ўлими 1366 йил ёзида юз берган эди.
208. Қуръон. Бақара сураси, 156-оят.
209. Амир соҳибқироннинг Султонбахт бегимдан бошқа Тагайшоҳ исмли яна бир қизи бўлган. Лекин бу қизларнинг қайси бири катта эканлиги ва тугилган йиллари

- номаълум. Ибн Арабшоҳнинг айтишича, Султонбахт бегим ўзини эркакча тутиб, эркакларни ёқтирмаган. «Бу, Самарқандга келган Бағдод аёлларининг таъсири остида бузилганидан бўлиб, унинг хунук ҳикоятлари бор» (қаранг: Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-к. Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Убайдулло Уватов. Тошкент. «Меҳнат», 1992, 84-саҳифа).
210. Чағонийён — Сурхон воҳасининг қадим ва ўрта асрлардаги номи. Сурхондарёнинг ўзи Чағонруд деб аталган. Воҳанинг бош шаҳрини ҳам Чағонийён деб аталган ва у ҳозирги Денов ўрнида бўлган (қаранг: Бартольд, т.1, с.122-123).
 211. Чакчак — Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларининг туташ еридаги ҳозирги Чакча мавзёсининг ўрта асрлардаги номи.
 212. Янгикент — Қарши билан Ғузор оралиғида ўрталикда жойлашган кент.
 213. Нундак мавзёи ҳақида маълумот сақланмаган. Лекин амир Ҳусайн Чағонийёнда тургани учун у жой Деновга яқин, балки гарброкда бўлган дейиш мумкин.
 214. Қатлаш мавзёи ҳозирги Пачкамар сув омборининг ўрнига тўғри келади, чунки у иккала сув бирлашадиган ердадир.
 215. Мохон ҳақида — 137-изоҳга қаранг.
 216. Исҳоқ қудуги — Олот яқинидаги қудуқ.
 217. Яъни икки ярим ой.
 218. Шўроб қудуги — Чоржўй билан Марв оралиғидаги қудуқ.
 219. Баймароғ мавзёи деб қадимги Маймург назарда тутиляпти, у Қаршидан қарийб 30 км масофада бўлган. Маймург номлик шаҳарча Самарқанд яқинида ҳам бўлган.
 220. Ўзганд деб бу ерда Сирдарёнинг чап соҳилида ҳозирги Қизил Ўрдага яқин бўлган шаҳар назарда тутиляпти.
 221. Ҳузор (Ғузор) яқинидаги Қўроғшун тўба Валвали кенти ҳақида маълумот тонилмади.
 222. Қуръон. Талоқ сураси, 3-оят.
 223. Қуръон. Рум сураси, 5-оят.
 224. Қуръон. Оли Имрон сураси, 159-оят.
 225. Хустор кенти — Қаршидан Амударёга боришда ораликдаги қишлоқ.
 226. Бу ерда Муҳаммад Али диққатсизлик қилиб, форсча «калонтари хоҳар» иборасидаги «калонтар», яъни катта сўзини тушириб қолдириб, Амир Темурнинг опасини ёки, эскича айтганда, эгачисини сингласи деяпти. Юқорида 186 саҳифада эгачиси деб таржима қилган эди. Аслида Қутлуг Туркон ого амирдан беш ёш катта эди.
 227. Ширинбека ого соҳибқироннинг бирдан-бир сингласи эди.
 228. Сайфуддинбек мўғулларнинг нукудар уруғидан эди; турклашиш билан бирга уруғнинг номи ҳам ўзгариб нукуз бўлган.
 229. Бурдалиқ — Чоржўй билан Керки оралиғидаги масофанинг ўртасида Амударёнинг ўнг соҳилида бўлган шаҳар.
 230. Шаҳрикант ёки Ширкат — Насаф яқинидаги шаҳарча.
 231. Шабихун — қўққисдан ҳужум қилиб, яна тезда ғойиб бўлиш ҳарбий тактикаси.
 232. «Аҳсанга» — арабча сўз; бопадинг, қойил қилдинг маъноларини билдиради. Нафир — карнайнинг урушда чалинадиган тури.
 233. Бу икки мавзё ҳақида маълумотга эга эмасмиз. Матнга кўра улар Қарши атрофидаги қишлоқлар бўлса керак.
 234. Калобод дарвозаси деб Бухоро ички работининг II дарвозасидан бири назарда тутиляпти. У Қарши тарафига қараганлиги учун уни Қарши дарвозаси ҳам дейилган (қаранг: Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — Сочинения, т.1, с.153—155).
 235. Бухоро яқинидаги Бермас мавзёи XII асрдан бери маълум бўлган (қаранг: Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — Сочинения, т.1, с.174).
 236. Эроннинг шарқида — Хирот ва унинг атрофларида 1245 йилдан 1389 йилгача Куртлар сулоласи ҳукм сурди. Улар аслида Афғонистоннинг марказий тоғли ўлкаси Ғўрдан бўлиб, анча эронийлашган ўғуз турклари эди. Хирот ва унинг атрофлари билан бирга Ғўрнинг талай қисми ҳам Куртлар қўлида эди. Мўғул истилоси Куртларга деярли таъсир этмай, улар ўз мустақиллигини сақлаб қолди. Бироқ Амир Темурнинг ҳарбий юришлари натижасида бу сулола вакиллари ҳам, давлатлари ҳам тутатилди. Малик Ҳусайн — Куртларнинг охириги вакилларидан эди.
 237. Қуръон. Юнус сураси, 14-оят.
 238. Мовароуннаҳрда Жўйбар номли мавзёлар асосан Бухорода ва Самарқанд атрофида бўлган. Агар Амир соҳибқирон Амударёдан Амўйа (Чоржўй) кечикдан ўтганида Қаршига Бухоро орқалик Жўйбардан ўтган дейиш мумкин эди. У ҳолда бу йўл анча айланиш бўларди. Лекин биз юқорида кўрдикки у чап соҳилга Бурдалиқ кечикдан ўтиб тўхтаган эди. Демак, орқага қайтишда ҳам шу йўлдан кетган бўлиши эҳтимол. Бу ҳолда Жўйбар Қаршидан гарбдаги ариқ бўйидаги мавзё бўлади.
 239. Камхо — шойининг нафис бир тури. Бозургонлар — савдогарлар демакдир. Амирнинг аҳволи бир қадар ночор бўлиб турган пайтида бозургонларнинг қўллашига муҳтож эди. Шунинг учун уларнинг қимматбаҳо шойиларини қайтариб берган.
 240. Навқат, бошқача ўқилишда Навкад — Қарши билан Кеш оралиғидаги кент, Қарши-

- дан 35 км ча ва Кешдан 30 км ча масофада бўлган. Уни ҳозирги Қорабоғ ўрнида бўлган деб ҳисобланади (қаранг: Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — Сочинения, т.1, с.189—190).
241. Ёзи — ёзлик ўтлоқ, яйлов демакдир.
 242. Қумош (кўпинги ақмиша) — газлама тури.
 243. Шу ергача байи қилниган воқеалар 1364—1368 йиллар оралиғига тааллуқли бўлиб, у пайтларда соҳибқирон катта қудратга эришмаган эди ва ўзи маъқул тонган йўсуни бўйича иш тутмай, лашкаридаги амирларга қўлоқ солишга мажбур бўлган кеслар эди. Кўп муваффақиятсизликларининг сабаби ҳам амирларининг ўзбошимчилигида эди. Лекин кейинчалик аҳвол ўзгариб, амирлар кўпроқ Темурбекка қўлоқ соладилар. Шундай бўлса ҳам соҳибқирон кўп ҳарбий масалаларни эски одат бўйича амирларининг маслаҳатига солади.
 244. Раҳматоби — Оби Раҳмат, Сиб, Қорасув — Самарқандни шарқдан ғарбга кесиб ўтган қадимги ариқ.
 245. Садақ — камалак ўқлари турадиган ўқдон.
 246. Ревтан — Самарқанддан бир фарсах (6 км) масофадаги Ревдод қишлоғи (қаранг: Бартольд В. В. Сочинения, т.1, с.139).
 247. Фаринкеит ва Сағарч — Самарқанддан 5 фарсах (30 км) масофада Иштихон яқинидаги кентлар.
 248. «Иомға тушти» иборасини «Йом суви бўйида тўхтади» деб тушунмоқ керак (26а саҳифа 189-изохга қаранг).
 249. Тўм суви — Қарин яқинидаги ариқ.
 250. Арабча мақол, маъноси — «Хўшнинг ўз вақти бор».
 251. Қуръон. Иброҳим сураси, 20-оят.
 252. Қўрчуқ — Самарқанд яқинидаги тоғ довоми.
 253. Тсва Бўйини — балки, Пискент яқинидаги Туябўғиздир?
 254. Кўкнак — Чинос яқинидаги мавзё.
 255. Ложурма — арабча ибора, «албатта» демакдир.
 256. Кеш ўрнида Шахрисабз номи асарда энди биринчи марта ишлатилиш.
 257. Мўхаммад Али матнида Бўлунғур ўрнига Йаланғур деб хато ёзилган. Биз форсча матнга кўра тузатдик.
Бўлунғур суви — Самарқанд вилоятида шу номли тумандаги дарёча.
 258. Работи Малик — Кармана чўлида Ҳаржанг қишлоғи яқинида Қорахонийлардан хон Шамсулмулк томонидан 1078-79 йиллар қурилган работ.
 259. Етти қудўқ йўли — Чинос билан Ҳиззах (Дизақ) оралиғидаги чўл орқали ўтган йўл.
 260. Матининг шу ери диққатга сазовардир. Кайхўсрав Хутталоний аввалига Амир соҳибқироннинг бекаларидан бўлиб, кейин хойинлик қилиб, Ҳета хонининг, яъни Темур душманининг паноҳига ўз одамлари билан кетган эди. Энди эса у Амир билан қўдалашиб, Ҳета қўшунидан икки минг кишини амирнинг хизматига келтираяпти. Асарда бунга ўхшаш ҳолларни кўп учратамиз. Мовароуннаҳр ва Ҳета аҳолиси қисм ва гуруҳларининг бир тарафдан иккинчи тарафга бундай осонлик билан кўчишлари, биринчидан, ҳали ўша даврда Мовароуннаҳр ва Ҳета аҳолиси орасида маданий ва миллий фарқ айтарлик бўлмаган бўлса, иккинчидан, иккала ҳудуд аҳолиси ҳам тўла ўтроқ бўлмаганлигини кўрсатади.
 261. «Илғари» юборилган гуруҳ махсус ҳарбий бирлик бўлиб, уни Шарафуддин ҳам, Мўхаммад Али ҳам эски ўзбекча сўз билан илғор дейди. Аслида бу арабча «муқаддам» тушунчасига тенгкучли бўлиб, мустақил туркий сўз ва тушунчадир. Одатда илғорнинг вазифаси душманнинг илғор қисмлари билан жанг қилиш, ёки унинг асосий қисми билан иғво жанглини қилиб, уни чаплатиш, «тил» сифатида асир олиш, душман тўғрисида аниқ хабар келтиришдан иборат бўлган. Лашкарнинг сони ортиши билан илғордаги аскарларнинг сони ҳам ортаборган. Биз қўйида кўрамызки, кейинчалик Темур йигирма беш, ўттиз минг ва ҳатто ундан ҳам ортиқ сонли лашкари илғорларга юбориб, ўзи асосий қисм билан фурсат кутиб туради. Бундай кўнсонли илғор лашкари ҳам ўз галида ўз илғори, иғвоси, қоровул ва ҳировулига аскар гуруҳларини чиқарган.
 262. Қуръон. Абаса сураси, 34-оят.
 263. Асарда биз Ҳеталарга ва Олтин Ўрда аҳлига нисбатан бир неча марта «кофир» ибораси ишлатилганлигини кўрамыз. Аслида бу мамлакатлар аҳолисининг асосий қисми аллақачонлар Исломни қабул қилган бўлиб, фақат айрим майда гуруҳлар орасидагина будпарастлик қолган эди. Лекин уларнинг иккисига ҳам асосан кўчманчилик ҳукм сургани сабабли улардаги Ислом суёт эди.
 264. Хумрак — Чирчиқнинг қўйи оқимидаги мавзё (қаранг: Бартольд В. В. Сочинения, т.1, с.231).
 265. Барсин гузори ёки Барчин кечики — Сирдарёнинг қўйи оқимида унга Барчиндарё қўйиладиган жойидаги мавзё.
 266. Ваҳший Рама деб муаллиф ҳиндларнинг қадимги эноси «Рамаяна»нинг бош қаҳрамонини назарда тутди. Шарафуддиннинг «Рамаяна»дан хабардорлиги унинг ўта ўқимини эълонидан ва шу билан бирга унинг даврида бу ҳинд асарининг форсча таржимаси мавжуд бўлганлигидан далолат беради.

267. Сайрам — Тошкентдан қарийб 130 км шимол-шарқдаги шаҳарча. қадимда Исфитжоб номи билан маълум бўлган.
268. Чаманкент — ҳозирги Чимкентнинг қадимги асл номи.
269. Ўтрор — туркларнинг Сирдарё бўйидаги йирик шаҳри, шу номли дарёнинг Сирдарёга қўйилиши жойида унинг ўнг соҳилида бўлган. Қадимда уни Турарбанд дейилган.
270. Форсча матида шаҳарнинг номи ҳозирги ўзбекчага яқин бўлган фақат Тошкент шаклида келтирилади (масалан, 128а саҳифага қаранг). Шаҳарнинг номи Эрон манбаъларида III асрдан бошлаб Чоч шаклида учратилади. Шу номни арабийлаштиришдан Шош ҳосил бўлган.
Абу Райҳон Беруний айтишича, «Бинкат — Шош (вилояти)нинг маркази, туркчада Тошканд, юнончада Тош қалъа (қаранг: Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, V жилд. Биринчи китоб. Қонуни Масъудий, 1—5-мақолалар Тошкент, «Фан», 1973, 426-бет). Беруний «юнонча Тош қалъа» дейиши Птолемей (II аср) «География»сидаги «Лисинос пургос» номининг таржимаси бўлиб, Птолемей ўз галида туркча Тошкент (канд) сўзини юнончага шундай таржима қилган. Бундан қўринадики, бундан қарийб икки минг йил бурун шаҳримиз икки ном билан — Тошкент ва Чоч деб аталган ва биринчиси туркча, иккинчиси сўгдча бўлиб, шаҳар аҳолиси ҳам турклар ва сўгдлардан иборат бўлган. Кейинчалик сўгдлар турклашиб кетгач, сўгдча ном бутунлай унутилган.
271. Яъни Арҳанг ва Соли Саройга кетдилар.
272. Қуръон. Аҳқоф сураси, 10-оят.
273. Қуръон. Ҳужурот сураси, 9-оят.
274. Қуръон. Нисо сураси, 128-оят.
275. Яъни ёлгон.
276. Ниёзий мавзъи — Шаҳрисабз ва Қарши орасидаги катта қишлоқ.
277. Қўҳак суви — Зарафшон дарёси; Самарқанддаги Қўҳак тепалиги яқинидап ўтгани учун шундай аталган.
278. Қинор Шақиор — шартли шундай ўқилди, матида ёзилиши ноаниқ.
279. Қумишкент ва Алиобод — Самарқанд яқинида Зарафшондан шимол тарафдаги қишлоқлар.
280. Яъни қайтдилар.
281. Ишканиш — Бадахшоннинг жанубий, Афғонистон қисмида Самангон дарёсининг irmoғи бўйидаги кент.
282. Муаллиф Кобулистон деб Кобул шаҳри билан бирга Кобул дарёси воҳасини назарда тутди.
283. Ишканишдан Кобул воҳасига Ҳиндқуш тоғ тизмаларидаги Ҳовон довоишдан (уқбасидан) ўтлади.
284. Пўлод Буға билан Оқ Буға иккиси ҳам Темурбекнинг амирлари, яъни Чигатой улусига мансуб турклардан эди. Демак, уларга қарам бўлган Кобул воҳаси ва шу билан бирга Марказий ва Шимолӣ Афғонистон шу улуснинг мулки эди.
Шиси ҳам диққатга сазоворки, муаллиф асарнинг шу еригача «Афгон» деган номни элатмади. Бу эса афгонлар XIV асрнинг иккинчи ярмида Кобул воҳасида бўлмаганликларидан дарак беради.
285. Қашм — Бадахшонда (жанубий) Таллиқон билан Файзобод оралиғида Машҳуд дарёчасининг ўнг соҳилидаги шаҳарча. Ҳозир номи Қишм деб талаффуз қилинади.
286. Жарм (ҳозирги Жўрм) — Қашмдан тўғри шарқда Қўкча дарёсининг ўнг қирғоғидаги шаҳарча. Демак, Каркас уқбаси ва Жарм уқбаси шу икки шаҳар оралиғида Хожа Мухаммад тоғ тизмасидаги довоилардир.
287. Жарм суйи — Қўкча дарёси.
288. Дараи Артинч — Қўкча дарёси билан Дарайим дарёсининг қўйилиш жойи.
289. Қўнгуз аланг — ҳозирги Шерхон яқинидаги кечик.
290. Жайба — аскарнинг шахсий мол ва ўлжалари солинадиган қоп.
291. Юқоридаги баёндан биламизки Қайхўсрав Хўтталоний мирзо Жаҳонгирнинг қайнотаси ва, демак, Амир Темурнинг қудасидир. Шунга қарамай у ўз қудасига инсбатан дўшманлик назор этаётир.
292. Форсча матида бу хат келтирилмаган (қаранг: «Зафарнома». Танқидий матн, 133а саҳифа, 13—18 сатрлар).
293. Ҳисори Ҳиндувон — Балх шаҳри работидаги қалъа.
294. Бева — Термиздан қарийб 20 км шимолдаги қишлоқ.
295. Саййид Барака — Амир соҳибқироннинг бош пири, гоъвий раҳбари. Амирнинг васиятига кўра унинг қабри Гўри Амирда Саййид Барака қабрининг оёқ тарафига қўйилган.
296. Қуръон. Аҳзоб сураси, 33-оят.
297. Авзач гузори — Кофирингон дарёсининг Амударёга қўйилиш еридаги шу дарёдан кечик.
298. Шодён тоғи — Мозори Шариф жанубидаги тоғ.
299. Хожа Акоша кенди — Балх яқинидаги қишлоқ.
300. Демак, икки ўғлини ҳам қатл қилдилар.
301. Шарафуддин Али Яздий соҳибқироннинг тахтта ўтириш маросимини алоҳида сарлав-

- ҳа билан ажратиб, хабар ўрнига хушомадгўйлик маъносидаги шеърлар билан бир неча саҳифани тўлдирган. Муҳаммад Али у шеърларни тушуриб, воқиятоти Амирининг Ҳусайнбек устидан ғалабаси бобига қўшиб қўйган.
302. Шуниси диққатга сазоворки, Шарафуддин шу ерда Балхдан дарёдаги кўприккача масофа саккиз фарсах, (яъни қарийб 50 км) эканлигини кўрсатган (қаранг: «Зафарнома», Танқидий матн, 141а-саҳифа 18-сатр).
303. Зинда Чашм исми Ҳаёт булоғи (ёки кўзи, яна бошқа ўқилишга кўра «ҳашами», яъни хизматкорлари) маъносини билдиради. Муҳаммад Али бу ерда исмининг иккинчи қисми билан сўз ўйини қилаётти ва булог бошқаларники бўлди дедоқчи. Форсча матида исмининг иккала қисми ҳам мўтойиба қилинади: «Зинда Чашм анқариб зинда намонад ва чашмаш дар тахти тасарруфи дигарон даромад». яъни: Зинда Чашм ҳаётга яқин бўлмади ва булоғи ҳам бошқаларнинг тасарруфига тушди.
304. 1370 йил — ит йилининг кўзи назарда тутилади.
305. Бу келтирилган жумладан Амир Темур мамлакатининг маъмурий бўлиниши мўғуллар давридагидек ҳарбий бўлинишга асосланганлигини кўрсатади. Чунончи, ҳазора бўлими мингта тўла жиҳозланган отлиқ аскар, туманлар — ўн мингта шундай аскар тайёрлаб бериши керак бўлган. Даруга ҳам мўғулча мансаб бўлиб, ҳар бир шаҳар, туман ва вилоятнинг ўз даругаси бўлган. У ҳозирги комендантга мос келади (масалан, гарнизон коменданти).
306. Қуръон. Оли Имрон сураси, 74-оят.
307. Воқеалар Ҳужанд атрофида юз бераётгани учун Ойша хотун суви ҳам ўша атрофдаги Сирдарё irmoқларидан бир бўлади.
308. Янги — Мовароуннаҳр шарқидаги қадимги шаҳар. У Авлиё Ота деб ҳам аталган, ҳозирги номи Жамбул.
309. Бу келтирилган иборалардан кўринадики, Амир соҳибқирон Ҳеталя қилган иккинчи юришида ҳам айтарлик узоққа бормаган ва ҳозирги Жамбул вилояти ва Талос водийсидан нарига ўтмаган. Бунинг объектив сабаблари бор эди. Биринчидан, 1371 йил ёзига келиб, у Мовароуннаҳрда ҳокимиятни қўлга олиб, ташқи душманларга қарши юриш уюштира олган бўлса ҳам, у йирик лашкар тўплай олмаган эди, ва, иккинчидан, амирларининг продасини ўзига тўла бўйсундира олмаган эди ва улар орасида ҳам мухолифлар ва хоинлар мавжуд эди. Кўппак Темур воқеаси бунинг ёрқин мисолидир. Шунинг учун Амир мамлакатдан узоқлашмай, тезда орқага қайтишга мажбур эди.
310. Қаро Самон — Утрор яқинидаги мавзё.
311. Муҳаммад Али шу саҳифа қуйисида Темур «хонзода»га ва Шайх Абуллайсга нисбатан жазо чоралари кўрганни айтса ҳам, бунинг сабабини айтмаган. Шарафуддин матида «хонзода Абулмаалий Термизий ва Шайх Абуллайс Самарқандий буидан аввал ул ҳазратқа мухолифат бобида бир-бирига сўзлар айтиб, улар билан иттифоқ қилганлар» дейилган (қаранг: «Зафарнома», Танқидий матн, 145б-саҳифа, 6-8-сатрлар). Демак, улар мазкур фитнанинг бошлиқлари бўлган ва соҳибқирон уларга нисбатан ҳақли равишда жазо чораларини кўрган.
312. Матннинг шу еридан аён бўладики, соҳибқироннинг бу қизи — Тағайшоҳ Ака Беги, унинг кичик қизи экан, чунки унинг узагилмаганлиги англаяпти; ва Султонбахт беги катта қизи экан (32б-саҳифа, 209-изохга қаранг).
313. Маълумки, 1220 йил кузида Чингизхон Мовароуннаҳрни забт этабошлаганида Хоразмнинг пойтахти Гурганчи қамал қилишга иккинчи ўгли Чигатойни юборади. Лекин қамал узоққа чўзилиб кетади ва фақат Чингизхон катта ўгли Жўчини юборганидан кейингина шаҳар таслим бўлади. Шунинг учун кейинчалик Чингизхон Шимоли-ғарбий Хоразмини Гурганч билан бирга Жўчига беради, Жануби-шарқий Хоразмини эса Хева ва Кот билан бирга Чигатойга беради. Кейинчалик эса бу мулкларнинг биринчиси Жўчи улуси (русларда Олтин Урда), иккинчиси Чигатой улуси бўлиб шаклланади ва бу улус ҳокимларининг қайси бири кучайса бой Хоразми ўз мулкига қўшиб олишга уринарди. XIV аср ўртасига келиб иккала улус ҳам сусайганидан сўнг қўнғирот уруғига мансуб ва Чингизийларга алоқасиз бўлган Ҳусайн Сўфий бутун Хоразмда ўз ҳукмини ўрнатади. Лекин Хоразмнинг ярим қисми Чигатой улусининг мулки бўлганлиги учун бу улуснинг қонуний бошлиғи сифатида ҳам, Чигатой дастурига кўра мамлакатни бошқаргани учун ҳам Амир Темур Ҳусайн Сўфийга мазкур талабларни қўйишга ҳақли эди.
314. Бартольд Абдуразоқ Самарқандийга ҳавола қилиб, гўё Ҳусайн Сўфий Темурнинг элчисига: «Сизнинг мамлакатингиз — жанг вилояти (яъни кофирлар мулки) ва мусулмонларнинг вазифаси — сизлар билан жанг қилишдир» деган сохта сўзларни келтириб, сўнгра «Шундай қилиб XIV асрда чигатойлар давлати мусулмон давлати деб ҳисобланмаган» деган хато хулосага келади (қаранг: Бартольд В. В. Сочинения, т. II, часть 2, с. 53). Бироқ, негадир у Ҳусайн Сўфийнинг бошқа манбаъларда, хусусан Шарафуддинда келтирилган сўзларини инкор қилган. Натижада умуман муҳим бир тарихий давр ҳақида нотўғри хабарни тарқатган. Ундан ташқари Абдуразоқ Самарқандий 1413 йили тутилган бўлиб, Ғийсиддин Али Яздий, Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийларга нисбатан бир мунча ёш бўлиб, Темурий сарой муаррихларининг кейинги авлоди ҳисобланади. Бутун сарой

- архивлари ва маълумотларининг «қаймоғи» аввалги уч муаллифнинг асарига кирган. Шунинг учун ишончлилик нуқтан назаридан Абдураззоқ Самарқандийнинг асари кейинги ўрнида туради.
315. Улуфа — ем, озуқа.
 316. Яъни Қарши чўлида.
 317. Бўлақлар — бу ерда совғалар маъносиди.
 318. Яъни ишонган кишисини.
 319. Бу жумлалардан Қундуз, Боғлон ва Кобулнинг ҳокими чигатойлардан бўлганлиги яна бир бор исботланади. Ундан ташқари булардан Кобул тарафиди Темур даврида истиқомат қилган буралди али («буралмоқ» сўзидан) туркий бўлганлиги аниқлашди.
 320. Сеноя — Хоразмнинг ўрта асрлардаги кенти, Амударёнинг чап соҳилида Ҳазораси билан Даргон ота оралиғида бўлган.
 321. Кот — Хоразмнинг энг қадимги шаҳарларидан бўлиб, Амударёнинг ўнг соҳилида жойлашган. 995 йилгача, Хоразмшоҳлар давлатининг нойтахти Ғурганча (ҳозирги Туркменистонда Кўхна Урганч) кўчирилгандан сўнг иккинчи даражали шаҳар бўлиб қолган; ҳозирги номи Беруний.
 322. Бу ерда том — девор маъносиди.
 323. Кайхусрав Хутталоний амир Темурнинг қудаси бўлатуриб, унга нисбатан нечанчи марта сотқинлик қилаётганига диққат қилинг.
 324. Оқ Сўфийнинг хотини Шакарбека Олтин Ўрда хони Ғиёсиддин Муҳаммад Ўзбекнинг (1312—1342) қизи эди. Бу эса Сўфийларнинг Ўрда хонлари билан қаттиқ боғлиқлигини кўрсатади. Оқ Сўфийнинг қизи Севинбека онаси тарафидан хонзода эди. Соҳибқирон 1374 йили тўнгич ўғли Жаҳонгир мирзонинг Севинбекага уйлантиради. Бу никоҳдан Муҳаммад Султон туғилади. Бу эса 1403 йили 29 ёшида вафот этади. Бироқ бундан анча аввал, 1376 йили Жаҳонгир мирзо ўлганидан сўнг Хонзодага Мироншоҳ мирзо уйланади ва бу никоҳдан 1384 йили Халил Султон туғилади.
 325. Бу ерда Севинбека Хонзаданинг йароғи деб унинг сепини айтиляпти.
 - 325а. Хос — Котдан 30 км ча масофадаги кент.
 326. Яъни ёзгириш билан.
 327. Қайдухон — Ўқдай қоонининг набираси, унинг улуси фақат Номир-Олой тоғли ўлкаси эди, у 1269—1301 йиллар хонлик қилган ҳисобланади. Лекин амалда унинг мўлки Чигатойларга қарам бўлиб қолган эди.
 328. Демак, ҳозирги никоҳлардаги пул сочишларнинг тарихи ҳам анча эски экан.
 329. Зифоф — тантанали никоҳ тўйи.
 330. Форсча матида «етти юз етмиш бешинчи йил охириларида» дейилган. Демак, бу ҳолда тарих 1374 йил май-июн ойлари бўлади (қаранг: «Зафарнома». Танқидий матн, 151а саҳифа).
 331. Муҳаммад Али бу ерда ҳам саҳв қилиб, «етти юз етмиш бешда» деган. Форсча матида «шаббон ойи бошида тарих етти юз етмиш олтида» дейилган (қаранг: «Зафарнома», Танқидий матн, 151а-саҳифа, 7-сатр). Демак, бу ҳолда тарих аниқлашади ва у 1375 йил 5-6 январ бўлади.
 332. Иккала муаллифда ҳам Қатагон дейилган бўлса ҳам асарнинг илк нусхаларидан бирида хаттот айби билан Қатвон ўрнига Қатагон ёзилиб қолгандир. Чунки, биринчидан, Самарқанд атрофида Қатагон работи бўлганлиги ҳақида бирор маълумот йўқ; иккинчидан, бу иккала исмининг арабча ёзилиши инҳоятда ўхшаш бўлиб, кўчиришда янглишиш осон. Бу ҳолда Қатвон работи — Самарқанд билан Жиззах орасида Қатвон чўлидаги Қатвондиза бўлади.
 333. Чорун мавзёси — ҳозирги Алматидан шарқроқдаги шу номли дарёчаининг Или дарёсига қўйилиши ери.
 334. Бу ерда «хабари тўқ» бўлиши бутунлай беҳабар бўлиб, ғафлатдан қўнгли тўқлигини билдиради.
 335. Барака Ғўриён — Чорун дарёсининг ўрта оқимида кескин бурилган еридаги мавзё, ҳозирги Жаланаш ва Коген оралиғи.
 336. Ила суви — Или дарёси.
 337. Яъни Қамариддиннинг неча минг кишиси соҳибқиронга қўшилди демакдир.
 338. Куран — мўғулча сўз бўлиб, русчага күрень шаклида ўтган: ёғоч уйлар тўпини билдиради.
 339. Пойтоғ мавзёсининг ўрни аниқ маълум эмас. Лекин матидаги баёнга кўра у Иссиқкўлнинг шарқи ё жанубидадир.
 340. Учқармон — балки Учтурфондир? Бу сўзларнинг ҳам арабча ёзилиши ўхшаш ва ундан ташқари соҳибқирон лашкарининг юриши йўли ҳам бунини инкор этмайди.
 341. Отбоши — Иссиқкўлдан жануби-ғарбда шу номли дарё бўйидаги шаҳарча, ҳозир Қирғизистон ҳудудида.
Арна ёзи — Отбошидан жануби-ғарбда шу номли дарё водийси.
Демак, бундан кўринадики, соҳибқирон бу юришда Қамариддинни таъқиб қилиб, Иссиқкўлни шарқидан Учтурфон орқали айланаб ўтган. Агар у кўлни ғарбдан айланганида у орқага қайтиши керак бўларди ва бу матида акс этади.
 342. Қуръон. Нисо сураси, 3-оят.

- 342а. Йасси Дабон — Фарғона водийсининг бошлангани ерида шарқдаги тоғ давони.
343. Демак, соҳибқирон 1375 йил баҳорида биринчи марта Фарғона водийсини шарқидан ғарбга кесиб ўтган.
344. Занжир Сарой — мўғул хони Қазонхон томонидан Қаришдан қарийб 50 км ғарбда қурилган сарой ва унинг атрофида юзага келган мавзё.
345. «Адам бўлгай» — яъни йўқ бўлсин демакдир.
346. Ғуравон — Афғонистон шимолида Таллиқон яқинидаги мавзё.
347. Форёб суви — Афғонистоннинг шимоли-ғарбида шу номли шаҳардан ўтувчи дарё. У Маймаи ва Андхўйдан ўтганлиги учун шу шаҳарлар номи билан ҳам аталади.
348. Хос — Хоразмда Қотдан шимоли-ғарбда қарийб 20 км масофадаги ўрта аср шаҳри, у Дархос деб ҳам аталган.
349. Кармина — Бухородан Самарқандга боришда қарийб 100 км масофадаги шаҳарча.
350. Қозоқ этноними асарнинг шу еригача келганда, 1376 йилнинг иккинчи ярмига тааллуқли воқеалар муносабати билан энди биринчи марта эслатиляпти. Умуман «Зафарнома»да бу этноним яна фақат бир марта эслатилади. Амир соҳибқирон Дашти Қишлоқ ва Жета юрларига, яъни ҳозирги Қозоғистон ерларига умуман олганда ўн мартача юрган бўлса ҳам бизнинг муаллифлар ҳозирги Қозоғистоннинг фақат жануби-шарқдаги воқеалар муносабати билан қозоқ ҳазораси ҳақида фақат икки марта эслатадилар. Бундан шу хулосага келиш мумкинки, қозоқларга асос бўлган этник ғуруҳ ҳазора сифатида, яъни минг кишилик аскар жиҳозлай оладиган уруғ сифатида фақат XIV асрнинг иккинчи ярмида шакллана бошлаганлар.
- Шунинг учун Темур давридаги Дашти Қишлоқ, яъни Қозоғистон аҳолисини ҳеч қозоқ деб бўлмайди. У аҳоли этник жиҳатидан ҳам ва маданий жиҳатдан ҳам қозоқ эмасдилар, балки дашт ўзбеклари эдилар. Кейинроқ бу кўчанчи ўзбеклар Мовароуннахрга силжиганларидан кейингига (XIV аср боши) қозоқлар кучая бошлайдилар.
351. Шайх Бурҳониддин Қилич деб Шайх Сайфуддин Бохарайининг ўгли Шайх Бурҳониддин (XIII аср) назарда тутиляётган бўлса керак.
352. Отақум маъзени аниқлаш учун Амирнинг йўлига назар солиш керак. У Қамариддинни татиқиб қилиб, Фарғона водийсининг шарқда Андижон тарафида эди. Демак, у Самарқандга қайтишда Сайхун-Сирдарёдан кечинишдан олдин у ўтган қумлоқ ер ё водий марказидаги қумлоқлар ёки Бўка билан дарё оралиғидаги қумлоқлар бўлади.
353. Қуръон. Бақара сураси. 156-оят.
354. Қарочуқ тоғи қуйидаги баёнга кўра Ўтрор яқинидаги тоғ.
355. Оқсув — Чимкентдан 30 км шарқроқдаги мавзё, ҳозир ўрнида Белие води темир йўл бекати.
356. Ўрта асрларда Туркистонда Қаро Тўба (Қоратена) номли мавзё бир нечта бўлган. Лекин бу ерда Ёттисув соҳасидаги назарда тутиляётганини аниқроқ бўлса-да чинга той қўшилариининг бу галги юришда етиб борган жойлари аниқ маълум эмас.
357. Бўғом Ойқўл — Исёнқўлнинг ғарбидаги Бўғом жарликлари (Бўамское ущелье).
358. Қўчқор мавзеи — Бўғомдан жануброқда Чу дарёсининг шу номли irmogининг водийси. Ҳозир у ерда қирғизларнинг Қочқорка номли шаҳарчаси мавжуд.
359. Тўқтамининг Ўғлон — Оқ Ўрданиннг ўзбек амираи, Жўчи авлоди, Тўй Хожа Ўғлоннинг ўғли. Маълумки, Чингизхоннинг катта ўғли Жўчи 1227 ўлганидан сўнг бунинг кичик ўғли Ботухон отасининг мулки бўлмиш Дашти Қишлоқ ва Шарқий Оврупои Жўчи улуси деб аталмиш мулкка бирлаштиради ва ўзига Волга бўйида пойтахт қилиб Саройни татилайди. Мўғулларнинг ўзи бу улусни кўпроқ Кўк Ўрда деб атаган. Лекин у билан бир вақтнинг ўзида Ғарбий Сибирда ундан бир ёш катта бўлган акаси Ўрда Оқ Ўрдага асос солади. Бу Ўрданиннг пойтахти аввалига Ғарбий Сибирдаги Тура шаҳрида бўлиб, кейинчалик Сирдарё бўйидаги Сигнаққа кўчирилади. Аввалига хон фақат Кўк Ўрдада Саройда бўлиб, Оқ Ўрдани амирларгана бошқарарди. Лекин кейинчалик Оқ Ўрдада ҳам Жўчининг катта ўғли Ўрданиннг авлодларидан хонлар бошқара бошлайди. Кўк Ўрда хони Ўзбекхон (1312—1342) даврида иккала Ўрда бирлаштирилиб, юксак қудратга эришади. Бу бирлашган Ўрда Оврупада Олтин Ўрда номи билан машҳур бўлади. Ўзбекхоннинг даврида унинг кўпроқ Жўчи уруғига мансуб бўлган сараланган навакарлари Оқ Ўрдада ҳам хизмат қиладди. Улар бу ерда «ўзбекнийлар», яъни «Ўзбекхоннинг одамлари» деб танилади. Ўзбек этноними ана шуларга бориб таталади. Кейинроқ улар тўғридан-тўғри ўзбек деб аталаверади.
- Тўқтамининг отаси Тўй Хожа Ўғлон ана шу ўзбеклардан бўлиб, Мангитлоқнинг амираи эди. У қўрултой ўзбеклардан чиққан Олтин Ўрда хони Ўрусхонга (1361—1376) қариш чиққани учун қатл қилинади. Тўқтамин (ёки Тўқтамин) отаси қасосини олиш учун Ўрусхон билан курашади ва енгилиб, 1376 йили амир Темур ҳузурига паноҳ излаб қочиб келишга мажбур бўлган эди (қаранг: Греков Б. Д., А. Ю. Якубовский А. Тимур. — В кн.: Тамерлан. Эпоха. Личность. Деяния. М.: «Ураш», 1992, с. 30—31; Рун Гонсалес Де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд к двору Тимура (1403—1406). Перевод со староперсидского предисловия и комментарий И. С. Мироковой. М.: «Наука», 1990, с.72, комментарий 256).
360. Форсча матида Ўбағу ўрнида ўйнағу сўзи келтирилади (қаранг: «Зафарнома», Танқидий мати, 1576 саҳифа).

361. Матндан кўринадики, соҳибқирон Ҳетага Еттисув тарафидан борган ва орқага чўл орқали қайтган. Бу ҳолда Ўзганд Қизил Ўрда яқинидаги шаҳар бўлади (юқорида 220-изохга қаранг).
362. «...ани ўғул ўқиди» дейилиши соҳибқирон Тўқтамишни ўғлидек кўрганини билдиради.
363. Саброн — ўрта асрларда Сирдарёнинг ўнг соҳилида Туркистондан кейинги йирик шаҳар, ҳозир Саврон қишлоғи.
Сигнақ — мазкур йўналишда кейинги йирик шаҳар. Унинг харобалари ҳозир Сўнақ кўрғон деб аталиб. Туман Ариқ темир йўл бекатининг яқинида жойлашган. Маълумотларга кўра, бу шаҳар мелоддан аввалги III асрда юзага келиб, унинг қадимги номи Сўнах бўлган ва XII асрдан бошлаб қипчоқ давлатининг пойтахти ва кейинроқ Оқ Ўрданинг пойтахти бўлган. Ўрусхон давридан бошлаб эса Олтин Ўрданинг пойтахтларидан бири бўлган (қаранг: Камалиддинов Ш. С. «Китаб ал-ансаб» Абу Са'да Абдалқарима ибн Мухаммада ас-Сам'ани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. Ташкент, «Фан», 1993, с.117).
364. Бу Идику мангит қабиласидан бўлиб, Олтин Ўрда ўзбекларидан эди. Рус адабиётида у Едигей номи билан маълум. Юқорида эслатилган Идику Барлос бошқа шахс бўлиб, у Мовароуннаҳр барлосларидандир.
365. 24 йағоч қарийб 144 км ни ташкил қилади (1 йағоч — 5985 м).
366. Ғажирчи — йўл кўрсатувчи ҳақида яна 135-изохга қаранг.
Форсча матида «саккиз кундан сўнг» деган иборалар йўқ (қаранг: «Зафарнома», Танқидий матн, 1596-саҳифа, 5-сатр).
367. Темур Малик Ўғлон — Ўрусхоннинг тўрт ўғлининг тирик қолган охиргиси, у Олтин Ўрдада 1376 йил охиридан 1378 йилгача хонлик қилган.
368. Ўша пайтдаги одат бўйича бирор бек, амир бирор ҳокимга хизматга борса, унинг йиғитлари ва уруғи ҳам бирга борганлар. Шунга кўра Туман Темур Ўзбек ҳам соҳибқирон лашкарига ўз одамлари билан келгани шубҳасиз. Бу эса дашт ўзбеклари билан чигатойлар чамбарчас боғланганликларини яна бир бор исботлайди.
369. Амир соҳибқироннинг бу ерда номи эслатилмаган 1377.08.20 тарихда туғилган ўгли Шохрух мирзо эди.
370. Олтин Ўрда Амир соҳибқироннинг хавфли рақиби эди. Шу сабабли у ерга хонликка ўзининг йўқни уруғидан ишончли одамини қўйиш унинг мақсади ва режаларига мувофиқ эди. Шунинг учун у Тўхтамиш бир неча марта рақибларидан енгилганига қарамай Амир унга ишониб, ҳар гал катта сарфлар билан унга лашкар жиҳозлаб берган.
371. Одатда Амир Темурнинг Россиядаги мухолифлари унинг Хоразмга қилган юришлари ҳеч қандай сабабсиз ва босқинчилик юришлари эди деб кўрсатишга уринадилар. Бу юришларнинг асли моҳияти бутунлай ўзгача эканлиги бу асардан ва унинг айниқса шу ердан яққол аниқланади.
372. Ўша пайт Туман оғо II ёшларда эди (юқорида 38а-саҳифага қаранг).
373. Эски Ўкуз — Амударёнинг қуйи оқимида Котдан сўнг ажралиб, Гурландан ғарброқдан ўтган ўзани. XIII асрда бу ўзан қуриган.
Ўкуз — Амударёнинг қадимги хоразмча номи. Шундан дарёнинг қадимги юнонча номи Оксус келиб чиқади.
374. Хоразм қалъаси деб Гурганч (Қўҳна Урганч) назарда тутиляпти. Шаҳарни Чингизхон байрон қилган бўлса ҳам тезда ўзини тиклаб олган ва Темур даврига келиб яна пойтахт бўлиб турган эди (қаранг: Бартольд В. В. Туркестан ва эпоху монгольского нашествия. — Сочинения, т.1, с.524—525).
375. Форсча матида ҳақиқатан ҳам «харбуза» — қовун дейилган. Лекин В. В. Бартольд бу сўзни «арбуз» — тарвуз — деб тушунган (қаранг: Бартольд В. В. Улутбек и его время. — Сочинения, т.II, часть 2, с.52).
376. Дарбоши — дарвозалар бошлиғи.
377. Юқорида бу воқеадан уч кун аввал Термиздан «янги қовун», яъни чиллаки қовун (агар ҳақиқатан бўлмаса) келтирилганини эсласак, бу воқеа 1379 йилнинг июл ойининг ўрталарида юз берганини биламиз.
378. Олимнинг тўлиқ исми Сам'онийга ва форсча матига кўра тузатилди (қаранг: Камалиддинов Ш. С. «Китаб ал-ансаб» ас-Сам'ани, с.156; «Зафарнома», Танқидий матн, 163а-саҳифа). Мухаммад Алида квадрат қавсдаги номларн ўрнига фақат Абдурахмон келтирилган ва бу ном кейинги олимнинг исми билан чалкаштирилган кўринади.
Абу Мухаммад Абдуллоҳ ибн Абдулҳамид ибн Наср ибн Хумайд ал-Кашший (вафоти х.249/863 йл.) — кешлик машхур муҳаддис, тафсирчи ва ҳанафий фақиҳ; кўп шогирдлари бўлгани, бир неча асар ёзгани маълум.
379. Бу олимнинг исми Сам'онийга кўра тўзатилди.
Абу Мухаммад Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ад-Дорамий ас-Самарқандий (х.181/797 й. — х.255/869 й.) — самарқандлик машхур муҳаддис, фақиҳ ва тафсирчи; араб мамлакатларида бўлган, фиқҳ ва ҳадисларга оид 4 асар ёзган (қаранг: Камалиддинов Ш. С., с.156).
380. Абу Абдуллоҳ Мухаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (х.194./810 й. — х.256/870 й.) — ўрта асрлардаги энг машхур муҳаддис, «Ал-Йомин' ас-Саҳиҳ», яъни «Саҳиҳи Бухо-

- рий»нинг муаллифи. Бу асар ҳозирги кунгача Ислом дунёсида Қуръондан кейин иккинчи ишончли китоб ҳисобланади. У ҳадис, фикҳ, тарих ва адабга тааллуқли 15 га яқин асар ёзган; Хуросон, Ироқ, Сурия, Ҳижоз ва Мисрда бўлган ва умрининг охирида ватанига қайтиб келиб, Самарқанд яқинидаги Ҳартағ қишлоғида вафот этган ва ўша ерга қўмилган. У бирор муддат Насафнинг Поён маҳалласида яшаганлиги маълум. Келиб чиқиши бўйича Бухоро суғдларидан бўлган.
381. Абул-Ҳусайн Муслим ибн Ҳажжож ал-Қушайрий ан-Нинопурий — IX асрда яшаган муҳаддис, фақиҳ ва адиб.
 382. Сичен — қадимги туркчада маймун.
 383. Ҳар бир қўшунда 500 аскар борлигини назарда тутсақ, 50 қўшун аскарларининг сони 25000 киши бўлади ва унинг қўмондони 14 яшар бола эканлигини эътиборга олинг.
 384. Бадгис (ёки Бадхис) — Туркманистоннинг жанубида Қушк билан Тошкўприк орасидаги чўл.
 385. 1380 йил Ҳутнинг 15-куни — 4 март.
 386. Демак, Амир Амударёдан Керки кечикдан ўтган.
Андхуд ҳақида 52-изоҳга қаранг.
 387. Марваруд — Афғонистоннинг Туркманистон билан чегарасида Мурғоб дарёси бўйидаги шаҳар. Ҳозирги номи Марвчак.
 388. Мавлоно Зайниддин Абу Бакр Тайободий — соҳибқироннинг пирларидан бири, асли Ҳирот — Машҳад йўлидаги кичик шаҳарчадан. Ҳозир у Эроннинг Афғонистон чегараси яқинидаги Тейебет кентидир.
 389. Фушанж ёки Бушанж — Ҳиротдан 60 км ча ғарбдаги ўрта аср шаҳри.
 390. Амир соҳибқирон айtilган бу шеърда у молпараст қилиб кўрсатилган. Бу хусусият унинг феълда йўқ эди, чунки кўплаб молу-мулкни аскарларига ва раъиятга улашиб берарди. Бундай шеър Шарафуддинда йўқ. Демак, бу шеър Муҳаммад Алининг ижоди бўлиб, бунда унинг молга ҳирси акс эттирилган.
 393. Абу Муслим — Мовароуннаҳр ва Хуросон аҳолисининг Умавий халифаларга қарши қўзғалонини бошқарган машҳур қаҳрамон. Унинг бу қўзғалони натижасида халифалик 749 йили Аббосийлар сулоласига ўтди ва улар кейинчалик Абу Муслимни хойинларча ўлдирдилар. Унинг фаолияти асосан Марвда ўтган ва Тусда ўлдирилиб, ўша ерга қўмилган.
 394. Исфароин — ўрта асрларда Нишопурдан Ҳуржонга олиб борадиган йўлда Бўжнурдан жануброқдаги шаҳар. Бу шаҳардан жануби-ғарбга Жакарм тарафига иккинчи йўл ажралган. Ҳозир унинг фақат харобалари қолган.
 395. Юқорида матннинг 156 саҳифасига қаранг.
 396. Юқорида 209-, 312-изоҳларга қаранг.
 397. Қуръон. Бақара сураси, 156-оят.
 398. Соҳибқироннинг опаси Қутлук Туркон ого ҳақида юқорида 186, 356 саҳифалар ва 165-, 226-изоҳларга қаранг.
 399. Алибек Жониқурбони Туркман ҳақида юқорида 176, 18а ва кейинги саҳифалар ҳамда тегишли изоҳларга қаранг.
 400. Абивард (ёки Бовард) Ўрта асрларда Марвдан Насога (Ашхободга) бориш йўлидаги шаҳар. Ҳозир Ашхободдан 110 км шарқда ва Қаҳқаҳа темир йўл бекатидан бироз ғарбдаги қишлоқ.
 401. Калот қалъасининг дарвозалари ичида машҳури шу Дарбанди Арғуншоҳ дарвозаси ҳисобланади. Одатда бу дарвозани баъзилар Эроннинг мўғул хони Арғун (1284—1291) билан ва кўпчилик Алибек Жониқурбонинг отаси Арғуншоҳ билан боғлашади (қаранг: Бартольд В. В. Историко-географический обзор Ирана. — Сочинения, т. VII, с. 107).
 402. Қуръон. Йасин сураси, 9-оят.
 403. Яъни Ийгу Темур шу ерда ўлдирилди.
 404. Амирзода Султон Муҳаммад — аслида Муҳаммад Султон, Жаҳонгир мирзонинг ўгли.
 405. Яъни тўғри (тузук) йўлдан боришга қўймади.
 406. Демак, Амир соҳибқирон Қаҳқа (Қаҳқаҳа) қалъасини, Бартўлд айтганидек, янги қўрмаган, балки эски қалъасини таъмирлаган (қаранг: Бартольд В. В. Историко-географический обзор Ирана. — Сочинения, т. VII с. 107).
 407. Матннинг шу еридан аниқлашадики, Темурнинг ўзи томонидан қўйилган улус хони Суюрғатмишхон оддий бек вазифасини бажарган ва хонлик шавкати ва азиматига эга бўлмаган.
 408. Ўрта асрларда Туришиз Хуросон ўлкасида Нишопур вилоятига кирувчи Пушт ноҳиясининг бош шаҳри бўлган. Ҳозир унинг номи Турбати Ҳайдария.
 409. Хобушон — ўрта асрларда Хуросон шимолидаги Устув ноҳиясининг бош шаҳри бўлган. Унинг ҳозирги номи Кучон ва у Ашхободдан 200 км ча жанубда жойлашган. Ясси Дабон — Ашхобод билан Кучон орасидаги тоғ довои.
 410. Нақаб — чигирнинг тури.
 411. Нағам — қалъанинг остидан уни ўпириш учун қавланадиган чуқурлар (русларда «подкоп»).
 412. Оли Музаффар ёки Музаффарийлар (1313—1393) — Эрон ва Ироқда Ҳулоғу улуси парчаланганидан сўнг Эроннинг жануби-ғарбида Форс вилоятида ҳокимиятни қўлга

- олган сулола. Бу сулоланинг асосчиси Шарафуддин ал-Музаффар аввалига Эроннинг муғул хони Ғазонхоннинг (1295—1304) хизматида бўлиб, Исфаҳон яқинидаги Майбул шаҳарчасининг ҳокими ва ўғли Муҳаммад Йазднинг ҳокими бўлган. Муҳаммад 1313 йили отасининг мулкани ҳам ўзига олади ва Эрондаги энг сунгги муғул хони Абу Саъид 1336 йили ўлдирилганидан сўнг Муҳаммад аввалига бутун Форс вилоятини ва кейинроқ Кермонни ҳам қўшиб олади ва пойтахтини Шерозга кўчиради. 1356 йилга келиб Муҳаммад Форс ва Ироқи Ажамнинг ҳокими бўлади ва Озарбайжонни қўлга киритиш учун Жалойирийлар билан курашади. Бироқ Амир Темур қудратига бўйсуниб, оқил иш қилади.
413. Мозандарон — Каспий денгизига жанубдан туташган ўлка, ўрмонзор ва ботқоқликлардан иборат. Унга жанубдан тоғли ўлка Демованд, шарқдан Гургон ва ғарбдан Дайлам ва Гилон туташади.
 414. Кабуджомма — Мозандароннинг шарқий чеккасидаги туман.
Ругд — шу ноҳияда айланаси 4000 қадам бўлган мавзё (Бартольд В. В. — Сочинения, т. VII, с. 222).
Шосмон — шу тумандаги яна бир кичик мавзё.
 415. Амир соҳибқирон орада Калотда рўй берган ҳодисаларни эшитганидан сўнг орқага қайтишга мажбур бўлган ва Нишопурдан 50 км шимолда ва Калотдан 60 км ча ғарбдаги Радконда тўхтаган. Ҳозир бу шаҳар ўрнида кичкина қишлоқ бор. Шумулгон ва Жармиқон мавзёлари ҳозир сақланмаган.
 416. Ўрта асрларда исён кўтариб, сўнг таслим бўлган йирик арбоб, одат бўйича бўйнига қиличчини осиб, қўлида кафан билан ҳокимнинг олдида чиққан.
 417. Бу қўрилган бўлимдан аниқланишича, соҳибқироннинг Мозандаронни босиб олиш нияти бўлмаган. У фақат айрим шаҳар ҳокимларига танбёх бериш билан кифояланган.
 418. Пандех — тўлиқ шакли Панждех, яъни «беш қишлоқ» — Мурғоб дарёсининг ўнг irmoғи бўйидаги мавзёлар ўрнида фақат Тахта Бозор шаҳри мавжуд.
 419. Қусам ибн ал-Аббос аслида шахзода эмас, балки пайгамбар алайҳиссаломнинг амакиваччаси эди. У 676 йили Ислон лашкари билан ғазот қилиб Самарқандга келганида, қалъа деворидан бир одам унинг бошига тош ташлаб ўлдирган. Сўнг у ўлган ерида қўмилган. Кейинчалик бу ерда Шоҳи Зинда ансамбли шакллانган Бу ансамблнинг ҳозирги номи эса Шаҳид Зинда иборасининг бузилиб айтимишидир.
 420. Бу жумладан ўша пайтда, 1383 йил ёзигача ҳали Жета эли Ислонни тўла қабул қилмаганлиги кўринади.
 421. Исси Қўл — Иссиққўл.
Қўктуба — Иссиққўлдан шарқдаги Барака Ғурийн мавзёидаги (66а саҳифа, 335-изохга қаранг) Қўктепа деган жой.
 422. Сабзаворликлар Шайх Довуд Сабзаворий бошчилигида соҳибқиронга хоинлик қилганликлари ва у қўйган даругаси Тобон Баҳодурни ўлдирганликлари ҳамда унинг насихатига қўлоқ солмаганликлари учун Амир ўша даврининг одати бўйича шундай қаттиқ ва мудҳиш жазо чорасини кўришга мажбур бўлган.
 423. Фароҳ — Ҳиротдан Сейистон пойтахти Заранжга боришда ярим йўлдаги йирик қалъа. Ҳозир ҳам у шу ном билан аталиб, Афғонистон таркибига киради. Шаҳар Фароҳруд дарёсининг шарқида жойлашган.
 424. Риза ёки Жиза — Фароҳдан 70 км ча жанубдаги қалъа, ҳозир у сақланмаган.
 425. Соҳибқироннинг сеистонликларга нисбатан бундай қаҳрининг сабаби — у 1362 йили бу ерда огир ярадор бўлганлигида эди.
 426. Бу ерда Об дарёси назарда тутилаётгир. Амир Жетага қилган кейинги юришларида Ирғиш дарёсидан ўтиб Олтой ва Обгача етган эди. Бу ҳақда сарой муаррихлари яхши хабардор эдилар.
 427. Бу бўлимда «шаҳар» деб Сеистоннинг бош шаҳри Заранж назарда тутилади.
 428. Яъни қуёш.
 429. Амирзода Али — соҳибқироннинг жиани.
 430. Ғўл ёки қўл — лашкарнинг асосий қисми бўлиб, лашкар сафининг орқароғида турган.
Ҳир ёки ҳировул — лашкарнинг илғор гуруҳларидан бири.
 431. Димор — илдиз; димор чиқармоқ — илдизини қуритмоқ, яъни йўқ қилмоқ.
 432. Яъни Сеистонни ҳазратта тазарруъ қилиб келган Шоҳшоҳон Тожиддин Сеистонийга берди.
 433. Буст — ўрта асрларда Сеистоннинг пойтахти Заранждан кейин иккинчи йирик шаҳри; пойтахтдан 250 км шарқда Ҳилманд дарёсининг иккала соҳилида жойлашган. Ҳозир у Афғонистоннинг жануби-ғарбидаги кичик шаҳарча.
 434. Қалъайи Тоқ — ўрта асрларда Заранждан 50 км ча жанубда Ҳилманд дарёсининг чап соҳилида Қалъайи Фатҳ рўнарасидаги қалъа, 1383 йил охиридаги вайронагарчиликдан кейин у қайта тикланмаган.
 435. Ҳирманд — Ҳилманд дарёсининг ўрта асрлардаги номи; ундан ҳам қадимроқдаги номи Ҳиндманд бўлган. Дарё Кобулдан биров ғарбдаги Пармон тоғ тизмаларида бошланиб, Заранж яқинидаги Ҳамун ботқоқлик ва қўлларига тушади.
 436. Заранждан Бўстга икки йўл билан бориш мумкин эди: бири — Ҳаштруд бўйлаб тўғри

- шарққа йўналган, иккинчиси — жануброқдан Ҳирманд дарёси бўйлаб. Бу ерда иккинчи йўл танланган кўринади.
- Кўка Қалъа — шу кейинги йўналишдаги қалъа, ҳозир сақланмаган.
437. Кач ва Мекрон — ўрта асрларда Эрон билан Ҳиндистон чегараларидаги қалъа ва ўлка. Мекрон — ҳозирги Покистон ҳудудидаги Балухистоннинг тоғлиқ қисми. Кач — Мекроннинг ғарбий чеккасидаги Дашт дарёсининг юқори оқимидаги қалъа.
438. Матннинг шу еридан кўринадики, Мироншоҳ бу юришда Ҳинд океани соҳилларига яқинлашиб қолган.
- Биз юқоридан биламизки, Туман Никударий аслида Амир соҳибқироннинг одамларидан эди ва Амир 1362 йили Сеистонда ярадор бўлганида унинг ҳузурида даволанган эди (юқорида 18 аб, 19 аб саҳифаларга қаранг).
439. Мамақтув — соҳибқиронни 1362 йили Сеистонга биринчи келишида ярадор қилган маълун (юқорида 19 аб, саҳифаларга қаранг).
440. Сулаймон тоғи — ҳозир Покистоннинг марказий қисмида Синд дарёсининг ўнг соҳилига туташган тоғли ўлка.
- Матннинг шу еридан аниқланишича ва бошқа маълумотларга кўра ҳам афгонлар (матнда авгонлар) XIV асргача Сулаймон тоғлари ва унинг этакларида яшаганлар. Демак, улар аслида ҳиндистонлик бўлганлар. Бу ерда баён этилаётган давр — 1384 йил бошидан улар ғарбга, ҳозир Афғонистон деб аталаётган ҳудудга силжий бошлаганлар ва шу сабабли улар соҳибқирон билан ёвлашганлар.
441. Қандаҳор — Афғонистоннинг жануби-шарқда Аргандоб билан Тарнак дарёси орасидаги шаҳар.
442. Қалот — Қандаҳордан 130 км шимолда Тарнак дарёсининг ўнг соҳилидаги шаҳар, Зобулистон вилоятига киради.
443. Бошқа манбаъларда Султон Маҳмуд Работи (Работи Султон Маҳмуд) ҳақида маълумот учратмадик. Эҳтимол, бу ном билан муаллиф Султон Маҳмуднинг пойтахти Ғазнада у барпо қилган работ назарда тутилаётгандир.
444. Зовулистон (Зобулистон) — Афғонистонда бош шаҳри Қалот бўлган вилоят.
445. Бу жумлалардан Темур ўз мулкида тафтиш, «узун қулоқлар» ишини жуда яхши йўлга қўйгани билинади.
446. Юқоридан биламизки, Хонзода — Оқ Суфийнинг қизи, аввал Жаҳонгир мирзога хотин бўлган эди. 1376 йили у мирзо вафот этганидан сўнг у қачон Мироншоҳга теккани номалум. Агар Халил Султон 1384 йил бошида тутилганини эътиборга олсак, Хонзодани Мироншоҳга 1382 йил атрофларида никоҳланган деб тахмин қилиш мумкин.
447. Насой ёки Насо — Ашхобод.
448. Дурун ёки Дарун — Ашхободдан Қизил Арватга бориш йўлида ҳозирги Баҳорден яқинида бўлган қалъа.
449. Деҳистон — ҳозирги Туркменистоннинг (Болқон яқин ўтмиш Красноводск эди) вилоятининг қадимги номи.
450. Эроннинг шимолида Журжон ўлкасидаги шу номли дарё.
451. Астробод — ўрта асрларда Эроннинг шимолидаги Журжон вилоятининг иккинчи шаҳри. Унинг ҳозирги номи Ғургон.
452. Домгон — Техрон — Нишопур йўлида Гургондан жанубдаги қадимги ва ҳозирги шаҳар.
453. Гардкўх — Рай шаҳридан шарқроқда тоғдаги қалъа.
454. Рай — Эроннинг шимолидаги қадимги шаҳарлардан. Унга мелотдан аввалги 300 йил атрофида Искандар Зулқарнайнинг сафдоши Селевк Никатор қалъа сифатида асос солган ва юнонча ном билан Райга айланган. Ўрта асрларда у йирик шаҳар бўлган. XIII асрдан Техроннинг аҳамияти ошабориб, Райнинг маъқеи йўқолаборган. Ҳозир у Техроннинг шарқдаги бир ноҳияси.
455. Рустамдор — Техрон ва Қазвиндан шимолда Шоҳруд (Сафедруд) дарёси атрофидаги тоғли вилоят.
456. 1336 йили Ҳулогухон мулки емирилиб, Эрон бир неча давлатга парчаланганда Ироқ ва Ғарбий Эронда турклашган мўғуллардан бўлмиш Жалойирлар ҳокимиятни қўлга олади. Шубҳасиз, булар Хўжанд жалойирларининг бир қисми бўлиб, Эрон ва Ироққа Ҳулогу билан келганлар. Султон Шайх Аҳмад Увайс шу сулоладан тўртинчи султон эди.
457. Султония — Эроннинг шимолий ғарбида Техрон — Табриз йўлидаги шаҳар. Унга XIII асрда Элхон Аргун даврида асос солиниб, XIV аср бошида Султон Улжайту даврида тугатилган ва шунинг учун Султония деб аталган. Улжайту Эроннинг пойтахтини шу шаҳарга кўчирган ва у Амир соҳибқирон давригача пойтахт бўлиб турди.
458. Табризга — VIII аср охирида халифа Ҳорун ар-Рашиднинг (786—809) хотини Зубайда Хотун томонидан асос солган. Аввалига у узоқ муддат кичик шаҳар бўлиб турди ва XIII асрда мўғуллар даврида Эроннинг пойтахти бўлиб, улкан шаҳарга айланди. Амир Темур даврида у фақат Озарбайжоннинг пойтахти эди.
459. Омул — Эроннинг шимолида Каспий денгизидан қарийб 20 км масофадаги шаҳар.
460. Сори — Омуддан шарқроқда, денгиздан 30 км ча масофадаги шаҳар; Тажан номли дарёча бўйида жойлашган.

461. Халхол — Каслий денгизининг жануби-ғарбидаги вилоят ва шаҳар.
462. Муаллифнинг бу ерда келтирган сўзлари тула ҳақиқатдир. Ҳақиқатан ҳам Эрон элхонлардан сўнг майда мулкларга парчаланиб, ниҳоятда кучсизланган бўлиб, бу мулкларнинг ҳокимлари доим ўзаро рақобатда эди. Бу ҳокимлар ўртасидаги тўхтовсиз жанглардан халқ, раёният ниҳоятда азият чекар эди. Тўхтамишнинг 1385 йил бошида Эроннинг шимоли-ғарбини торож қилиши Темурнинг ҳарбий-стратегик планларига анча ўзгартишлар киритди. Афтидан, Тўхтамишнинг бу хуружидан кейин Эрон ва унинг атрофида юз берган ҳарбий-сиёсий вазият Мовароуннаҳрнинг юқори доиралари орасида муҳокама қилинган кўринади. Шарафуддиннинг бу ерда кўюниб айтган сўзларини ўша муҳокаманинг матбуотда ақсланиши деб қаралмоғи керак. Ўша пайтда Тўхтамишга бирдан-бир қарши тураоладиган куч Темур эди. Амир соҳибқирон, агар авваллари Эроннинг шимоли ва жанубига асосан ўзининг эски душманларидан ўч олиш учун юриш қилган бўлса, энди Тўхтамишнинг айғоқ хуружидан сўнг унинг йирик ҳарбий юришининг олдини олиш мақсадида Эронни забот этишга қарор қилади. Акс ҳолда энди Тўхтамиш Эрондаги аҳволдан бутунлай хабардор бўлиб, уни босиб олиши ва Темур мулкига катта хавф солиши мумкин эди. Шарафуддин Али Йздий ва Муҳаммад Алининг айтишларича ҳам (қаранг: «Зафарнома», Танқидий матн, 178 б саҳифа) Тўхтамишнинг мазкур юришигача соҳибқиронда бутун Эронни босиб олиш нияти бўлмаган. Бу ишга у фақат Тўхтамишнинг Табризга келиб ваҳшийларча вайронагарчиликлар қилганидан сўнггина бел боғлаган, чунки бу мамлакат унинг қўлига ўтиши Темур ва унинг мулки учун ўта хавфли эди.
463. Ферузқўх — Мозандароннинг шарқида тоғдаги мустаҳкам қалъа.
464. Лури Кучек — Кичик Лур — ғарбий Эрондаги Луристон ўлкасининг шимолий қисми; жанубий қисми Лури Бузург — Катта Лур деб аталади. Луристоннинг бу иккала қисми ўртасидаги чегара Оби Диз дарёси ҳисобланади. Кичик Лурининг пойтахти — Хуррамобод.
465. Махоз ёки Махозе — Бағдоднинг шарқий чеккаси.
466. Наҳованд — ўрта асрларда Ҳамадондан 80 км ча жанубда Хуррамобод йўлидаги шаҳар. Ҳозир кичик шаҳарча.
467. Нахчивон XIV асрда мустақил хонлик бўлган.
468. Зиёулмулк — Нахчивондаги кичик кент.
469. Шанби Ғозон — XIII аср охирида Табриз яқинида Эроннинг мўғул хони Ғазонхон (1295—1304) томонидан барпо қилинган шаҳарча. Ғазонхоннинг мақбараси шу шаҳарчададир.
470. Арас суви — Аракс дарёси.
471. Форсча матида кўпрукнинг номи Зиёулмулк дейилган (1796 саҳифа).
472. Бир қари бир шаръий газга. яъни 0,453 см тенг эканлигини эътиборга олсак, тоқнинг кенглиги 27 м ортиқ бўлади. Арас дарёсидаги бу қўшдарвоза кўпрук ҳозир сақланмаган ва ўрни ҳам аниқ маълум эмас.
473. Қарс — шу номли дарё бўйидаги қалъа, ҳозир у Туркиянинг шимоли-шарқидаги кичик шаҳар.
474. Яъни деворлари тошдан эди.
475. Қуръон. Анфол сураси, 65-оят.
476. Оврупалик муаррихлар Амир Темурнинг кўп урушлари сабабсиз бўлган деб кўрсатадилар. Лекин ўрта асрларда Ислом дунёсида ҳам, бошқа динлар ҳукмрон бўлган мамлакатда ҳам теократик тузумлар ҳукм сургани учун у мамлакатлар олиб борган урушларни дин ақидалари билан оқлаш ўша давр учун объектив ҳақиқат эди. Шунинг учун бизнинг муаллиф Амирнинг Гуржистонга юришини Қуръон ояти билан асослаётти. Лекин бу юришнинг бошқа асоси ҳам бор эди. Бу ерда васф этилаётган воқеалардан анча авваллардан ҳам гуржи подшоҳлари Гуржистон ерларини бирлаштираолганларидан сўнг албатта қўшни давлатларга таҳдид солиб, зугум қилар эдилар. XIV аср охириги чорагига келиб Гуржистон яна кучая бошлаган ва гуржилар Шимолий Озарбайжоннинг Ғанжа ва Шеки бўлуқларининг баъзи ерларини тортиб олган эдилар. Майда бўлақларга парчаланиб ётган Озарбайжон мусулмонлари устида гуржи истилоси хавфи туғилиб қолган эди. Темурнинг Гуржистонга юриши шу хавфнинг олдини олди.
477. Совет давригача Гуржистон пойтахти Тифлис деб аталарди.
478. Қуръон. Тавба сураси, 14-оят.
479. Қуръон. Бақара сураси, 191-оят.
480. Қуръон. Оли Имрон сураси, 197-оят.
481. Малик Букрот деб муаллиф бу ерда аниқ бир гуржи подшоҳини назарда тутмай, балки Исломни қабул қилган Бағратиони сулоласи подшоҳларидан бирини алтаётган кўринади.
482. Қуръон. Таквир сураси, 5-оят.
483. Амир Темур Гуржистонда қўллаган, бу майдонни аскар билан ўраб, овлаш усулидан кейинроқ ҳам фойдаланади. Кейинчалик бу ов усули Темурийлар учун одат тусига кириб қолади. Ундан Бобур кўпроқ Ҳиндистонда фойдаланади.
484. Ҳозирги Озарбайжон Республикаси таркибидаги Қорабоғ Автоном вилоятининг ҳозиргилан бироз кенг ҳудудини қадимги римликлар Албания ва арманилар Арванк

- дер эдилар. Бу ерлар Ислон мамлакатлари таркибига кирганидан сўнг у Аррон деб атала бошлади. Бу ном Амир Темур давригача сақланди. Соҳибқирон бу ерни севиб қолиб, 1394 йилдан то 1404 йилгача кўп марта унда қишлади ва у Арронни ўз ватанидаги (Қарши яқинидаги) Қоработга ўхшатиб, шу ном билан атаган деган фикр бор.
485. Шеки — Озарбайжоннинг шимолида Мингечаурдан 50 км масофадаги шаҳар; Амир Темур даврида пойтахти шу шаҳар бўлган вилоят алоҳида беклик бўлган.
 486. Лакзлар — Доғистон халқларидан бири.
 487. Тангут, ёки Тангут — аслида мўғул истилосигача Хитойнинг гарбида бўлган давлат. Чингизхон 1225 йили бу давлатни йўқ қилиб, аҳолисининг кўп қисмини қирган ва қолганларини мўғул аймоқларига бўлашиб берган. Уларнинг бир қисми мўғуллар билан Доғистонга келиб қолиб, XIV аср охирида алоҳида вилоятда яшаган қуринади.
 488. Албура қўҳи — Элбурс тоғи, шимолий Кавказдаги чўққи.
 489. Қабала — балки Қабардадир?
 490. Кур суви — Кура дарёси.
 491. Бардаъ ёки Бардаъа — ўрта асрларда Арроннинг пойтахти, йирик шаҳар бўлган. Ҳозир Озарбайжоннинг Мингечаур шаҳридан 45 км жанубда Тертер дарёси бўйидаги шаҳарча.
 492. Қуръон. Наҳл сураси, 125-оят.
 493. Ширвон — Ўрта асрларда Кура дарёси билан Каспий оралигидаги алоҳида ўлка, унинг ҳокимлари Ширвоншоҳлар бўлган.
 494. Гилонот ёки Гилон — ўрта асрларда Каспийнинг жануби-гарбида Ширвондан жанубдаги ўлка. Ҳозир Эроннинг шимоли-гарбида шу номли остон, бош шаҳри — Решт.
 495. Ардабил — Жанубий Озарбайжонда Табриздан гарброқдаги шаҳар.
 496. Дарбанд йўли — Каспийнинг гарбий соҳили бўйлаб ўтган қадимги йўл.
 497. Бу келтирилган бекларнинг сўзлари Тўхтамишхон Амир Темурнинг вассали-тобеъи бўлганини яна бир бор исботлайди.
 498. Кўкча тенгиз — Урмия кўли.
 499. Шоҳрух мирзо бу пайт 10 ёшга тўлган эди (юқорида 73а саҳифага қаранг).
 500. Амирозда Халил Султон — Мироншоҳ ўғли бу пайт уч яшар эди (қаранг: юқорида 91а саҳифа, 44б-изоҳ).
 501. Шамоҳа — Шимолий Озарбайжонда Сумгаитдан 100 км ча гарбдаги шаҳар. Маранд — Жанубий Озарбайжонда Табриздан 30 км ча шимоли-гарбдаги шаҳар. Бир-биридан анча узоқ бўлган икки шаҳарни бирлаштириб айтилиши сабаби бизга номаълум.
 502. Аланчўқ — Арарат тоғидан жанубдаги қатъа. ҳозир сақланмаган.
 503. Боязид қалъаси — Арарат тоғидан жануби-гарбда жойлашган, ҳозир Туркиянинг шимоли-шарқидagi Дўғубозит шаҳарчаси.
 504. Ҳижоз — Арабистон яриморалининг гарбида, Макка ва Мадинаи ўз ичига олган тоғли муқаддас ўлка.
 505. Олатоғ — Кичик Осиёнинг шарқида Ван кўлидан шимолдаги тоғ. Ҳозир Туркиядаги Аладаг.
 506. Увник ёки Авник — Шарқий Анатўлияда Арзирум яқинидаги қатъа.
 507. Арзирум — Кичик Осиёнинг шарқидagi йирик шаҳар, унга Византия (Рум) императори Феодосий II (408—450) асос солган. Араблар ўрта асрларда уни Қалиқала ҳам деганлар.
 508. Чиечур суви — Арзирум яқинидан ўтган Қорасув дарёси қадимги номининг бузилиб айтилиши бўлса керак. Ёки шу дарё Чакчўр шаҳри ёнидан ўтгани учун, ўрта асрлардаги одат бўйича, дарё номини шаҳар номи билан боғланаётгандир.
 509. Арзинжон — Шарқий Анатўлияда Арзирум билан Трабзун оралигидаги шаҳар.
 510. Тахуртан — Арзинжоннинг мустақил амири. Амир Темур бу ерга келгунига қадар у султон Боязид Йилдиримнинг келишидан қўрқиб турарди, чунки агар у Арзинжонга келса, Тахуртанинг мулкани бутунлай олиб қўйиши мумкин эди. Шунинг учун бу зийрак арбоб 1387 йили амир Темурга ўз хоҳиши билан бўйсуниб, мулкани сақлаб қолди. Соҳибқиронга ҳам мулкнинг чегарасида содиқ маҳаллий амирнинг Арзинжонда бўлиши ниҳоятда қулай ва мақсадга мувофиқ эди.
 511. Эронда мўғуллар салтанатининг парчаланиб бориши натижасида Ван ва Урмия кўлларида шимолда туркманларнинг иваи уругидан келиб чиққан Қорақўйту қабила бирикмаси Қора Муҳаммад Турмуш бошчилигида 1380 йили мустақил бўлиб олади. Қора Муҳаммад ўғиллари Миср ва Қора Юсуфни жангларга юбориб, Шарқий Анатўлия ва Озарбайжонни талаб, ҳукмини ўтказиб олади. Бахтига қарши Қора Муҳаммад соҳибқиронга қарши чиқади, ва зарба еб, қочишга мажбур бўлади.
 513. Ахлот — ўрта асрларда Ван кўлининг шимолидаги йирик қатъа, ҳозир кичик шаҳарча.
 512. Муш — ўрта асрларда Ван кўлининг шимолидаги йирик қатъа, ҳозир кичик шаҳарча.
 514. Одилжавоз (Адилжеваз) — Ван кўлининг шимолий соҳилида Ахлотдан шарқроқдаги шаҳарча.

515. Охирги гал форсча матида бундай: «... кўлини йақолаб, Бандимоҳидин тамоми лашкар билан ўтуб, Олатогда Абақа Сарой мургзорида ҳумоюн ўтрукқа қўшудди» (186а саҳифа, 15-16-сатрлар). Демак, бундан кўринадикки, Абақа Сарой мургзори Аладоғни-нг этагида экан.
- Бу ерда эслатилган Бандимоҳи Ван кўлининг шимолига Олатогдан келиб тушадиган дарёча.
516. Ван ва Вастон — Ван кўлининг шарқидаги қалъалар.
517. «... гурра бўлиб» — мағрурланиб демакдир.
518. Бу ерда тарихий персонаж, мелоддан аввалги иккинчи минг йилликда ҳукм сурган Ассирия подшоҳи Шамшиадад билан афсонавий араб қабилиси Од қориштирилган.
519. Салмос — Эронда Урмия кўлидан 20 км гарбдаги шаҳар.
520. Форсча матида «Урмия туркининг ҳокими» урнига «Урмия ҳокими Тезак» дейилган (187а саҳифа, 10-сатр). Урмия вилояти — шу номли кўлга шарқдан туташган вилоят; бош шаҳри Марога бўлган.
521. Гилон ҳақида 413, 494-изоҳларга қаранг.
522. Шоҳ Шужоъ ва Оли Музаффар ҳақида 412-изоҳга қаранг.
523. Қуръон. Оли Имрон сураси, 26-оят.
524. Қуръон. Оли Имрон сураси, 26-оят.
525. Қуръон. Юнус сураси, 25-оят.
526. Қуръон. Исро сураси, 77-оят.
527. Қуръон. Сажда сураси, 17-оят.
528. Қуръон. Фажр сураси, 28-оят.
529. Бу ерда дуо келтирилган, маъноси: «Сизнинг иноятингиз сояси остида Аллоҳ унинг умрини узун қилсун».
530. Бу ерда ҳадис келтирилган, маъноси: «Аҳднинг фазилати иймондандур».
531. Қуръон. Йасин сураси, 26-оят.
532. Қуръон. Аҳзоб сураси, 12-оят.
533. Бу ерда Ироқ деб Араб Ироқи эмас, Ажам Ироқи, яъни Ҳамадон атрофи ва ундан жануброқдаги ерлар назарда тутилган.
534. Рай тарафидаги Сарикқамиш — Техрон, Семнон билан Қум кўли оралиғидаги ерлар.
535. Ҳарбодикон — Исфаҳондан 75 км шимоли-гарбдаги шаҳар, ҳозирги номи Гулпойгон.
536. Табарак қалъаси Исфаҳондан ташқари Райда ҳам бўлган.
537. Қуръон. Мудассир сураси, 31-оят.
538. Форсча матида шу охирги сўздан сўнг ва «дахл» сўзидан аввал «Техрондан шаҳар ичида унинг аскарлари бор эди» жумласи келтирилган (189а саҳифа, 21-сатр).
539. Қуръон. Анфол сураси: 42-оят.
540. Амир Темурнинг ҳозирги замондаги душманлари, ҳатто бирга ишлаб, орамида юрганлари ҳам, соҳибқиронга айб қўйишда одатда Исфаҳондаги қирғинни дастак қилдилар ва ҳозирги замон гуманизми нуқтани назаридан ваъзлар айтиб, Темурга нисбатан нафрат уйғотишга интиладилар. Бу шахслар, биринчидан, ўша давр тарихий муҳитини билмайдилар ва, иккинчидан, Темурни билмайдилар. У кишилар ўзларининг «инсонпарварлик» қўёшларини асосан совет даврида ва ундан бироқ аввал Россия империяси даврида тўқдилар. Лекин улар ваҳший Ермак Сибир татарларини қиргани ва бундан Иртиш дарёси қип-қизил қон бўлиб оқганини билсалар ҳам негадир чурқ этмайдилар. «Буюк саркардалари» Суворов Қора денгизнинг шимоли-ғарбида ҳозирги Одесса вилояти ва Молдовада яшаган ва тарихда Бужақ татарлари деб маълум бўлган бутун бир халқни қатли омм қилиб йўқ қилгани ҳақида ҳам негадир ҳеч эсламайдилар. Энг инсонпарвар деб ҳисобланган Советларнинг аскарлари бир миллиондан ортиқ афгоннинг ёстигини қуритганини қандай баҳолаш мумкин? Ахир бу XX асрнинг охирги чорагида, дунёдаги ҳамма оқ-қорани таниб бўлган пайтдаги йиртқилик-ку. Ҳозирги кунда ҳам ҳоҳ Афғонистон бўлсин, ҳоҳ Тожикистон, Гуржистон, Чеченистон ё Озарбайжон бўлсин, юзлаб ва минглаб одамлар ўлдирилишига кўпчилик бефарқ қараяпти.
- Бундан олти юз йил бурун эса асосий жанг қуроли қилич бўлиб, XX асрдаги узоқ масофадан туриб автомат билан тириллатишдан фарқли ўлароқ, душман билан бевосита рўпара туриб жанг қилинган. Ва каллаларнинг сапчадек узилиши жуда кенг тарқалган ва оддий бир нарса бўлган. Бу каллаларнинг Исфаҳондаги эгалари ақлдан озиб, 3000 бегуноҳ мусулмоннинг бошини ноҳақлик билан танасидан узганларидан сўнг улардан ҳақли қасос олиш керак эди. Ғуноҳга нисбатан қасос қандай ўлчамда бўлиши XIV асрда ҳам, ҳозир ҳам маълум эмас. Биз биламизки, совет аскарлари Афғонистонда мабодо уларга қараб бирор қишлоқдан бир ўқ узилса, бутун қишлоқ аҳолисини қатли омм қилганлар, қиз ва аёлларини зўрлаганлар.
- Бироқ Амир Темур Қуръонни яхши билатуриб, ундаги «Ла йаҳиббу Аллоҳ золимина» («Аллоҳ золимларни севмайди») оятларини жуда яхши билган ва золимлик қилмасликка, ноҳақ қон тўкмасликка ҳаракат қилган. Лекин матндан кўриниб турибтики, бебок исфаҳонликларнинг қатлини Тангрининг ўзи истаган.
541. Алам — байроқ демакдир.
542. Форс вилоятида жойнинг номи чигатой туркчасида бўлиши ажабланарли. Бу жой-

нинг асли форсча номи бошқача бўлиб, Тахти Қорача номи элхонийлар ёки чигатойлар орасида тарқалган бўлиши мумкин.

Кейинчалик, 1398 йили баҳорида Темур Самарқанд яқинида Тахти Қорача номли улкан боғ ва қаср барпо этади ва бунинг машҳурлигидан Самарқанд билан Шаҳрисабз орасидаги тоғ давони Тахти Қорача деб аталади (қаранг: Ибн Аробшоқ. Амир Темур тарихи, 2-к. 83-саҳифа; Фасих Хавофи. Мужмали фасихи, 119, 172-саҳифалар; Бартольд В. В. Сочинения, т II., (2), с. 61).

543. Кермон — Эроннинг жанубидаги вилоят ва шаҳар.

544. Сиржон — Кермондан 160 км жануби-шарқдаги шаҳар, ҳозирги номи Саййидобод.

545. Андигон — ҳозирги Андижоннинг эски номи. Лекин муаллиф бундан бун фақат кейинги номни ишлатади.

546. Яъни душманининг сафларини ёриб ўтиб, унинг орқасида бўлиб қолган. Лекин бу Умаршайхни тутиш учун душман ишлатган ҳарбий тактика бўлиши ҳам мумкин.

547. Форсча матида мавзёнинг номи Чақишмиш (192а саҳифа). Матннинг маъносига кўра душман Андижонга Шарқий Туркистон орқали келган.

548. Ахсикат — Фарғона водийсининг ўрта асрлардаги пойтахти, Намангандан 15 км жануби-ғарбда, Косонсойнинг Сирдарёга қуйилиш ерида бўлган.

549. Кофуристон деб муаллиф бу ерда аниқ географик ё сиёсий бир ҳудудни айтаётгани йўқ, балки бу атамани «кофирлар юрти, Мугулистон» маъноларида ишлатапти.

Ўрта асрларда ва ҳатто яқин пайтларгача Кофуристон деб Афғонистоннинг Кобулдан шимолги шарқдаги қисми — Панжшер ва Қунар дарёлари оралигини аталган. Ҳозир бу ерлар Каписа, Лағмон ва Қунар вилоятларини ташкил қилади.

550. Бу мавзёнинг номини В. В. Бартольд Чукалак деб ўқийди ва Олма отадан қарийб 100 км шарқдаги Чилик шаҳри билан уйғунлаштирилади (қаранг: Бартольд В. В. сочинения, т. II (2), с. 72). Ҳолбуки, форсча матида «ба саҳрон Жукалак, ки ба панж фарсахи Ўтрор воқиз аст ба жониби шарқий», яъни «Ўтрордан беш фарсах шарқда бўлган Жукалак саҳросида» (192а саҳифа) деб аниқ айтилади. Бир фарсах 5895 м эканлигини эътиборга олсак, Ўтрордан бор-йўғи қарийб 30 км шарқдаги чўл — бу Арисдан шимолроқдаги чўл бўлади. Чилик бу ерлардан салкам 800 км шарқдадир.

551. Қўйитан — Хўзор (Ғўзор) билан Амударёдаги Калиф (ҳозирги Чоршанга яқинида) оралиғидаги Қўхитанг қишлоғи ва шу номли дарёча. Бу дарёча юқори оқимида Торқапчигай ва қуйироғида Дарё деб аталади.

552. Саййид Шариф Жўржоний (1340—1413) — машҳур файласуф, олим ва мутафаккир. Тўлиқ номи Зайнулдин Абул Ҳасан Али ибн Муҳаммад ас-Саййид аш-Шариф Жўржоний. Жўржонда (Гургон) туғилиб, Ҳирот, Кермон ва Мисрда ўқиган. 1387 йилдан соҳибқирон вафотигача Самарқандда яшаган ва 1405 йили Шерозга келган ва шу ерда ўлган.

553. Банди Амир — Форсда Абаркўҳ яқинидаги қалъа.

554. Абаркўҳ — Форс вилоятида Шероздан 180 км шимолдаги Абаркўҳ шаҳри. Ҳозир унинг ўрнида Зуберку номли кичик кент бор.

555. Шу охириги абзац форсча матида йўқ (1936 саҳифа), ва умуман Шарафуддин Темурнинг Хитойга Низомиддин Кошғарий бошчилигида элчилар юборгани ҳақида эслатмайди. Муҳаммад Али айтишича, бу элчилик Эронга юришдан, яъни уч йиллик юришдан олдин, яъни қарийб 1386 йил бошларида юборилган. Хитой императорларини турк қавмлари қадимдан Табғачхон ёки Табғач деганлар. Бу ерда Муҳаммад Али шу биринчи сўзин бироз бўзиб айтапти.

556. Бу ерда сўз бутун Хоразм юрти эмас, балки унинг пойтахти Урганч ҳақида кетаяпти.

557. Қўрьон. Алақ сураси, 6-оят.

558. Дара ёки Дараи Ниҳом — Ҳисор тоғ чўққисидаги дара.

559. Дарвоз — Хутталоннинг шарқдаги мавзё.

560. Қифчоқ Дароқ Сарой — Хутталондаги мавзё.

561. Уқбай Бута — Хутталондаги давон.

562. Қўрьон. Анфол сураси, 65-оят.

563. Аслида шундай — Муҳаммад Султон, Жаҳонгир мирзонинг икки ўғлидан бири, онаси Хонзода; Муҳаммад Али исми Султон Муҳаммад шаклида келтирган.

564. Форсча матида тўйнинг тарихи ҳам келтирилган — ҳижрий 790 йил (мелодий 1388 й.) (қаранг. «Зафарнома». Танқидий матн, 198а саҳифа, 4-сатр).

565. Форсча матида аниқроқ торих келтирилиб «Лу (балки) йили қиш бошида», (яъни 1388 йил декабрида) дейилган ва Тўхтамиш черикининг таркибида рус, черкас, булғор, қипчоқ, қирим, каффа, аллон ва азоқлар бўлганлиги айтилган (қаранг: «Зафарнома», Танқидий матн, 198а саҳифа. 13-14-сатрлар).

566. Соғарч — Самарқанддан 5 фарсах (30 км ча) масофада Иштихон яқинида, Зарафшон бўйидаги қишлоқ.

567. Ачук Зарнуқ — Самарқанд билан Ўтрор орасидаги йўлдаги қишлоқ.

568. Арабча мақол, маъноси: «Кеч қолиш — офатдир».

569. Эди Берди Бахший — Тўхтамишнинг йирик амири.

570. Арж суви — Сирдарёнинг Саброн яқинидаги irmoғи.

571. Йасси — Туркистон шахрнинг эски номи.

572. Сарик Ҳан — Еттисувдаги мавзеъ.
573. Оқсув — Чимкентдан Жаркентга олиб борувчи йўлда Меркедан шарқроқдаги мавзеъ, ҳозирги Беловодская.
574. Бу ерда Ҳттор билан Талос оралтигидаги кичик мавзеълар эслатишган.
575. Баҳробод саҳроси — Сабзавордан шарқдаги саҳро.
576. «Қабаб» — «қамал қилиб» демакдир.
577. Семнон — Тохрондан 200 км шарқдаги шаҳар.
578. Яъни ўт ёки манъ қилинади.
579. Форсча матнда шундай, ўзбекчада — қўрқма.
580. Олакўл — ҳозир Қозоғистоннинг шарқда Толдиқўрғон ўлкасидаги кўл.
581. Қуръон. Оли Имрон сураси, 195-оят.
582. Қуръон. Саффот сураси, 173-оят.
583. Форсча матнда шундай, Муҳаммад Алида — Қарочур (қаранг: «Зафарнома», Танқидий матн, 202 а саҳифа, 14-сатр).
Қароғучур — Қозоғистон шарқда Олакўл ва Сассиқкўлдан шимолда Аяғуз дарёсининг юқори оқимидаги ерлар.
584. Иртиш дарёси Қароғучурдан қарийб 250 км масофада оқади.
585. Мазкур 30000 аскарнинг ярми Иртиш дарёсидан ҳозирги Шарқий Қозоғистон вилоятидаги Усть-Каменогорск шаҳри яқинида ўтиб, Олтойга яқинлашганлар.
586. Чурка ёки Черга — Зайсан кўлидан 40 км ча жанубдаги мавзеъ, ҳозирги номи — Акжар.
587. Эмил Ғучур — Шарқий Туркистон билан Қозоғистоннинг Чугучак яқинидаги чегарадош ерлари, Эмел дарёсининг ҳавзаси.
588. Йулдуз — Шарқий Туркистонда Или дарёсининг Кунгес ирмоғи бошланиш жойларида Улут Юлдуз ва Кичик Юлдуз дарёларининг водийси.
589. Дубшин Йулдуз — шу номли дарё водийсига Ғулжа тарафдан ўтишдаги доvon.
590. Қаро Хожа — Турфондан 20 км шарқроқдаги қасаба. Форсча матнда шу ерда «Самарқанд билан Қаро Хожа орасидаги масофа уч ойлик карвон йўлидир» деган жумлалар бор (қаранг: «Зафарнома», Танқидий матн, 2026 саҳифа, 20-21-сатрлар).
Ўрта асрларда бир кунлик карвон йўлини бир марҳала дейилган ва у қарийб 25 км ни ташкил қилган. Демак, уч ойлик карвон йўли қарийб 2300 км ни ташкил қилади.
591. Кукер — Ёркентдан 100 км жанубдаги шаҳарча. Демак, бу гуруҳ Эмил Ғучурдан жануби-ғарбий йўналишда юрган.
Сутулғонлиг — Қашқардан 50 км жанубдаги шаҳарча, ҳозир номи Сутлук.
592. Шу ерда Муҳаммад Али форсча матндаги қуйидаги жумлаларни тушуриб қолдирган: «Яна бир гуруҳ амир Жаҳоншоҳ ва Шайх Али Баҳодур ўттиз минг киши билан Суңқур навкарни гажирчи этиб, тайинланган йўл билан бориб, Қаро Арт ва Шўрғалукдин ўтуб, ҳар жойдаки йаъғига еттилар, ўлдурдилар ва ғорат этдилар».
593. Суткўл — Ғулжадан 80 км шимолдаги кўл, ҳозирги номи Сайрам Нур. Демак, Чечанлик ҳам ўша атрофда бўлган.
594. Кайтув мавзеъи — Эби Нур кўлига шарқдан қуйилувчи шу номли дарё ҳавзаси.
595. Мазкур ҳудудларда Қаро Булоқ мавзеъи иккита бўлган: бири — Зайсан кўлидан 50 км жануби-шарқда, иккинчиси — Учтурфондан ғарбда, Товушқондаря бўйида бўлган. Буларнинг иккинчиси назарда тутилаётган кўринади.
596. Иккала матнда ҳам ном шундай — Қароташ. Ҳозирги хариталарда бундай ном қайд этилмаган. Балки Қароқош деб ўқилар, у ҳолда Хўтан яқинидаги шаҳарча бўлади.
597. Матннинг шу жойи ажаблантиради, чунки Қаҳлаға (ёки Қаҳлафа) қатъаси Сурхон воҳасида эканлигини биз юқоридан биламиз. Лекин бу ерда Кошгар яқинидаги жойлар тавсифланаяпти. Балки хаттот айби билан саҳв кетгандир.
598. Кошгар атрофида Учфармон номли шаҳар бўлмаган. Бу ерда Учтурфон ҳақида сўз кетаётганлиги аниқ.
599. Юқорида 588-изоҳга қаранг.
600. Бу ерда келтирилган тарих Самарқандга келиб тушиш куни эмас йўлга тушиш тарихини билдиради. Форсча матнда Самарқандга келиб тушиш тарихи еттинчи Рамазон (30.08.1389) деб кўрсатилган. (қаранг: «Зафарнома», Танқидий матн, 2056-саҳифа).
601. Фаркат (Фаркад, Баркад, Паркад) — Бухородан 27-30 км масофада Газли йўлидаги қишлоқ (қаранг: Сам'оний. Китоб ал-ансоб, 72-саҳифа).
602. Форсча матнда шу ўринда «ба лафзи форси» дейилган.
603. «Жаҳонғушони тарих» ёки «Тарихи жаҳонғушони» — машҳур тарихчи Абдуллодин Муҳаммад ал-Жувайнийнинг (1225—1283) тарихий асари; Хоразмшоҳларнинг ва мўғулларнинг тарихига бағишланган. Шарафуддин ҳозирча ўзи фойдаланган адабийдан фақат шу асарни эслатади.
604. Бу келтирилган сўзлардан билинадики, ўша даврда битта Фаркат Кўлидаги қушларнинг ўзи ҳозирги бутун Марказий Осиёдаги қушлар сонидан кўп бўлган экан. Агар мазкур кўлдан ҳар ҳафтада эллик туяқуш овланган бўлса, ҳозир бутун Марказий Осиёдан бир ойда эллик туяқуш овлаб бўлмайди. Бир туяқуш юк камида 300 кг бўлади. Демак, бир ҳафтада Фаркат Кўлдан 15 тонна қуш овланган.
605. «Ўл киши» — 1390 йил боши эди.

606. Султонбахт бегимнинг аввалги эри Муҳаммад Мирак қайнотасига сотқинлик қилгани учун 1388 йил баҳорида қатл қилинган эди (қаранг: 1076 — 108 а саҳифалар).
607. Темурнинг ўз онаси Такина Хотун кўп йиллар аввал қазо қилган эди. Қадоқ Хотун — отасининг иккинчи хотини эди.
608. Қашқадарёнинг қадимги асл номи Кашкруд эди. Кашк ўрнига Хашка деб ҳам талаффуз қилинган. Кейинчалик эса Хашка ўрнига Қашқа дейила бошлаган.
609. Форсчада бу ўринда бундай жумла келган: «От йили баҳорида, ҳижрий етти юз тўқсон иккинчи йилда (1390, баҳор) ҳумоюннузул бўлган Оқерда «... катта қурултойга фармон қилди» («Зафарнома», Танқидий матн, 207а саҳифа).
Бу қурултойдан асосий мақсад — Тўхтамишхон масаласи эди. Соҳибқироннинг шу пайтгача олиб борган жангларида лашкарининг сони юз минг кишига етмаган ва кўпинча душманга нисбатан камроқ бўлган эди. Тўхтамиш билан бўладиган жангда лашкарнинг сони ҳам аввалгидан зиёда бўлиши керак ва жиҳозланиши ҳам мукамалроқ бўлиши керак эди. Қурултойда ана шу масалалар ҳал қилинган.
610. Форсчада Тўқал Бавурчидан кейин Нусрат Қиморий ҳам эслатилган (2076 саҳифа, 5-сатр).
611. Кўктўба — Зайсан қўлига тушувчи Бўғоз дарёчаси бўйидаги мавзё.
612. Алмолиқ — Ғўлжадан 15 км ғарбда Или дарёсининг унғ соҳилидаги шаҳар, Турк ҳоқонларининг қадимги пойтахти.
613. Қаротол — Балхаш қўлига тушувчи шу номли дарёчанинڭ юқори оқимидаги кент.
614. Бу ерда Қамариддин баҳрин ҳақида сўз кетаёттир.
615. Ичин Йувсин саҳроси — Зайсан қўли атрофидаги саҳролар.
616. Уғар Кечти — Зайсан қўлидан шимолроқда Иртиш дарёсининг чап соҳилидаги мавзё.
617. Тўлас — Тоғли Олтойда тўласлар (ёки телеслар) яшайдиган мавзё.
618. Саммур — сувсар, қоқум — оқсичқон.
619. Форсчада «Уша етти юз тўқсон иккинчи (1390) йил кузида» деб аниқ айтилган (208а саҳифа).
620. Порсин кентги номи Сам'оний ва Ёқут Ҳамавийда Порискас шаклида келтирилади (қаранг: Сам'оний. Китоб ал-ансоби, 109-саҳифа).
621. Қуръон. Исро сураси, 82-оят.
622. Яъни 1391 йил 19 февралдан 20-мартгача оралиқда.
623. «Бегимлар ва оғолар» — соҳибқирон оиласидаги аёллар.
624. Темурнинг энг кичик хотини Чўпон Мулк ого ҳақида сўз кетаяпти.
625. Қаро Самон — Утрор яқинидаги мавзё.
626. Сариқ Узан — Қозогистоннинг Турғай вилоятида Сариққўна қўлига келиб қўйилувчи шу номли дарёча ҳавзаси.
627. Идику Ўзбек — Тўхтамишнинг бекларидан бўлиб, ўзбек уруғидан келиб чиққан. 1395 йилда Тўхтамишхон Амир Темурдан енгилганидан сўнг то 1419 йилгача хонлик тахтида турли хонлар алмашиб турган бўлса ҳам аслида ҳокимият Идикунинг қўлида бўлади. У рус солнома-ларига Едигей номи билан кирган.
628. Улуг Тоғ — Жезқазгандан 100 км ча шимолроқдаги тоғ, ҳозирги номи Улутау.
Иккинчи Жаҳон урушидан олдин, 30-йиллар охирида Жезқазгандан 50 км ча ғарбдаги Қарсақпай қони яқинида, Қарамўла тоғи ёнбағрида ёзувлик тош топишган. Ёзув икки тилда: арабча ва ўзбекча. Арабчасидан фақат «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» аниқ ўқилади. Уйғур ёзуви билан битилган ўзбекча ёзувда етти юз тўқсон учинчи йил, яъни 1391 йил ёзида Туроннинг султони Темур 200000 кишилик лашкари билан Тўхтамишга қарши юришга кетаётганлиги айтилган. Низомиддин Шомийда ёзув битилган кўннинг тарихи — жумада аввалнинг 23-кўни, яъни 1391 йил 28-апрели, ҳам келтирилган (қаранг: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение, Изд-во АН СССР, М.: Л., 1950, с. 357). Лекин кейинчалик космонавтика эраси бошланиб, Бойқўнғур ўша жой яқинида бўлгани учун у жойлар беркитилди ва мазкур ёзувли тошнинг тақдири ҳозир номаълум.
629. Йиланчўқ суви — Жезқазган вилоятининг шимоли-ғарбидаги Жиланшиқ дарёчаси.
630. Атоқабриғўй — Шимолий Қозогистонда Қўстаной вилоятидаги мавзё.
631. Яъни чўлда.
632. Жумада охир ойи 1391 йили 6-майда шанба кўни бошланган. Бу ерда айтилаётган воқеа мазкур ёзув битилгандан кейинги душанбада рўй берган. Бу эса жумада аввал ойининг охириги душанбаси, яъни 3-майга тўғри келади.
633. Яъни васф қилиш қийин.
634. Султон Маҳмуд ибн Сўюрғатмиш соҳибқироннинг ўзи томонидан қўйилган Чигатой улуси хони — «чўнтак» хони.
635. Муҳаммад Султон Баҳодур — Жаҳонгир мирзонинг ўғли.
636. Тўбал суви — ҳозирги Тобол дарёси. Демак, лашкарнинг шу пайтдаги жойи ҳозирги Қўстаной атофларида бўлган.
637. Яъни яшириндилар.
638. Демак, Қўстанойдан ғарбга қараб юриб, Урол дарёсига етганлар.
639. Урол дарёсидан кечиб ҳозирги Магнитогорск ва Верхнеуральск оралигида бўлган.
640. Ийик — Кама дарёсининг ирмоғи, жанубдан шимолга қараб оқади, ҳозирги номи Ик.

641. Мамоқ — рус солномаларида Мамай деб юритилган, Олтин Ўрда бекларидан. Ўглининг номи форсча матида ҳам келтирилмаган.
642. Қуръон. Бақара сураси, 156-оят.
643. Бу сўзлар лашкар қутб ёзлари бўладиган жойларга етганидан далолат беради.
644. Қундузча — Самара шаҳридан шимолда Қрасний Яр шаҳрида Сок дарёси билан қўшилидиган шу номли дарё ёқасидаги мавзё. Бу мавзё дарёнинг юқори оқимида Нурлат ва Шетала шаҳарлари оралиғида бўлган. Дарёнинг ҳозирги номи Кондурча.
645. Қуръоний ибора: «Ҳажар» сурасининг 87-оятда «*саб'ан минал-масалин*» («икки жуфтлардан еттига») дейилган.
646. Бу арабий иборанинг маъноси: «Истаган тарафинга юз ўтур, сен ғолибсан». Бошқа манбаъларда Саййид Барака урушдан олдин отидан тушиб, бир неча майда тошни олиб, душман тарафига отиб, «*Йаағи қочти!*» деган.
647. Қуръон. Иброҳим сураси, 7-оят.
648. Қуръон. Талоқ сураси, 9-оят.
649. Атил суви — Волга дарёси.
650. Ўр Туба — Волганинг Толъяттидан шимолроқдаги соҳил.
651. Бу шеърнинг форсчаси бундай:

Гар бимонад ҳаёти мо боқий,
Ба кафф орим турки тақмоқий.

652. Бу ерда ҳиргоҳ деб ёғочдан ясалган ва кўчинларда бузилмайдиган уйлар назарда тутилган.
653. Бу ерда ўз ўтовини йўқотган киши уни бир-икки ойда ҳам тонаолмаслиги ҳақида сўз кетади. Албатта, бу гаплар лашкарнинг ҳарбий тартибда жангга кетаётган пайти учун дахлдор эмас. Ҳарбий тартибда кетаётган замонда жангга алоқаси йўқ шахслар ўғруқда бўлиб, бу ҳарбийлардан бир-неча километр орқада бўлган. Тўхтамиш устидан ғалабадан кейин эса хотиржамлик туфайли эркин юриш билан қайтилган. Ва бунда аскарлар билан ўғруқ аҳллари жумладан, «моҳнайкалар» аралашиб кетган ва натижада бу одам ва ҳайвонлар ҳамда аравалар массаси бир неча юз километрга қўзilib кетган. Агар Темур лашкарининг умумий сонни 200000 бўлганини ҳисобга олсак, асирлар ва турли хизматдагилар, ўғруқдагилар билан умумий одамларнинг сонни миллиондан ошиб кетган. Бунини де Клавихо ҳам эътироф этган (қarang: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд к двору Тимура (1403—1406). М.: Наука, 1990, с. 79). Ҳақиқатан ҳам битта катта шаҳардек тўплам орасидан бир ўтов кўринмай кетарди.
654. Форсчада «вилоятини» сўзидан кейин «Ғазини ва Кобул ва Зобулистондан то Ҳинд ва Қандаҳор ҳаддигача ва у вилоят атрофларидан то Синд дарёсигача» деб аниқлаштирилган (224а саҳифа).
655. Форсчада Ҳуббн Хожадан аввал «Ҳусайн Сўфий — Ғиёсуддин Тархоннинг ўғли» дейилган.
656. Қуръон. Сабъ сураси, 28-оят.
657. Қуръон. Оли Имрон сураси, 31-оят.
658. Бу қуръоний иборани иккала матидан ҳам аниқроқ ўқиб бўлмади.
659. Жўйи Зар — Шофиркон туманидаги ариқ ва мавзё.
660. Шаввол ойининг биринчи кўни, ийди рамазон эди.
661. Хабушон — Ашхободдан 120 км ча жанубдаги Хуросон шаҳри, ҳозирги номи Кучон.
662. Жўржон суви — Гўржон дарёчаси, Каспий денгизга жануби-шарқидан қўйилади.
663. Таранг тортилган камалақдан отилган ўқ камида 300 м масофага етишини эътиборга олсак, бу уч йўлнинг кенлиги ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин.
664. Омул — Каспий денгизидан қарийб 35 км жанубдаги шаҳар. Сори — ундан 60 км ча шарқдаги шаҳар. Бу икки шаҳар Мозандарон вилоятига кирарди. Моҳони Сер — Омулдан шимолда, денгиз бўйидаги шаҳар: «Тўрт яғоч» — 24 км ни танкил қилади. Соҳибқироннинг бу ерларга юришидан мақсад — Мозандаронда шигъа мазҳабидаги саййидлар ҳокимиятини қўлга олиб, пайгамбар сулиасига энд улароқ суннийларни таъқиб қилаётганларни эди. Албатта Амир аввалига масалани тинч йўл билан ҳал қилишга уринади. Лекин бу уринишлар кор қилмагач куч ишлатилишга мажбур бўлади.
665. Бонги намоз — азон этиб намозга чақирини — Исломдаги асосий вожибларидан ҳисобланади. Мозандарон саййидлари бонги намозни инкор этиб, Исломдан четлашганлар ва уни сохталаштирганлар.
666. «Раъд отқучилар», аслида «раъд» деб момақалдиروқ билан бирга келган чақмоқни айтилади. Демак, бу ерда момақалдироқдек гўмбурлаб портловчи ва чақмоқдек оловли чақнагувчи қурол ҳақида сўз кетади. Бундай ҳодиса фақат порох портлаганида юз беради. Хитойлар ва улардан ўрганган мўғуллар порох билан XIII асрдан таниш эдилар. Туркий халқлар эса олтингурутлик чақмоқ тошларини қадимдан билар эдилар. Бу ҳолда «раъд отқучилар» — бомбанинг бирор турини портлатувчилар бўлиши мумкин. Порох ва энг содда тўплар XIV аср ўртасидаёқ бор эди.

667. Бу ерда Амир Темур Амударё кемачиларига Моҳон қалъасини денгиздан қамал қилишни буюрган. Чингизхон 1221 йил Хоразмнинг пойтахти Ғурганчини олганида бутун тўғонларини бузган ва натижада Амударё сувининг талай қисми мелод бонидагидек Каспийга қуйилган. Амуй (Чоржуй)даги кемачилар дарёдан денгизга бемалол ўтиб, қалъани қамал қилганлар.
668. Қўлаум дарёси деб Каспий денгизига айтиляпти.
669. Бу ерда ҳам Каспий денгизи билан Амударё туташганлигига далилат бор.
670. Шаҳрух мирзодан кейин номлари зикр қилинган икки амирзоданинг биринчиси Халил Султон — Мироншоҳ мирзонинг ўғли 1384 йили туғилган. Иккинчи амирзода — Рустам мирзо, Мироншоҳнинг ўғли. 1381 йили туғилган.
671. Шосмон мавзёси ҳақида юқорида 414-изохга қаранг.
672. Қўҳистон — Хуросон Қўҳистони. Қайин — Машҳаддан 300 км ча жанубда Руде Шўр дарёси бўйидаги шаҳар.
673. Тутак — Самарқанддан 15 км масофада, Шаҳрисабз йўлидаги мавзё.
674. Шодмон — Мовароуннуҳрдаги бир хил номлик иккита қалъанинг Самарқанд яқинидагиси, иккинчиси Хутталонда бўлган.
675. Жилуюн — Жўржон вилоятининг шарқидаги мавзё.
676. Бу тарих 1393 йил 19 январга мос.
677. Ақарин — секин, оҳиста демакдир.
678. Соҳибқироннинг Дур Султон ого ва Нигор ого номли хотинларининг насаби бизга маълум эмас.
679. Шаҳриёр — Рўён ўлкасида Техрондан ғарбдоқдаги мавзё.
680. Қазвин — Техрондан 150 км шимол-ғарбдаги шаҳар.
681. Жимжимол — Султония билан Кермоншоҳ орасидаги мавзё.
682. Сонгур — Эроннинг ғарбда Кермоншоҳдан 60 км шимол-шарқдаги шаҳарча.
683. Бисутун — Кермоншоҳ билан Сонгур орасидаги тоғ. Шу тоғ қоясида Қадимги Эроннинг Аҳамонийлар сулоласидан учинчи шоҳи Доро I (м. а. 522—486) томонидан қолдирилган тош ёзувлар мавжуд. У ёзувларда шоҳга бўйсунган халқлар орасида хорезмликлар ва сугдлар ҳам эслатишган. Тоғни Бехистун деб ҳам аталади.
684. Қуръон. Аъроф сураси, 34-оят.
685. Хузистон — Эроннинг жануби-ғарбдаги вилоят, пойтахти Аҳвот.
686. Бўружирд — Ҳамадондан 90 км жанубдаги шаҳар.
687. Ава — бу номли шаҳар Эронда иккита бўлган: бири Қазвин билан Ҳамадон орасидаги йўл ўртасида, иккинчиси Сава шаҳридан Қумга олиб борадиган йўлда ундан 30 км ча масофада бўлган. Бу ерда уларнинг иккинчиси назарда тутилади.
688. Қўшки Чупон — Авадан шимолдоқдаги шаҳар, ҳозирги номи Қўшқак.
689. Хўррамабод — Луристондаги шаҳар, Бўружирддан 70 км ча жануби-ғарбда.
690. Тустар — ўрта асрларда Хузистондаги йирик шаҳар, Аҳвотдан 70 км ча шимолда. Ҳозир Шўнтер деб аталади.
691. Зол суви — Қорун дарёсининг Тустар ақинидаги irmoғи.
692. Хувайза — Аҳвотдан 60 км шимол-ғарбда Диз дарёсининг бўйида жойлашган. Шаҳарнинг асли номи Дизпўл бўлиб, «қалъа қўриқ» маъносини англатган.
694. Шопур Зул Актоф — Эроннинг Сосонийлар сулоласидан шаҳаншоҳи Шопур Иккинчидир, 310—379 йиллар ҳукм сурган. Форсча матида кўприк муфассалроқ таърифланган (қаранг: «Зафарнома», Танқидий матн, 232 аб саҳифалар).
695. Тустар шаҳри Қорун дарёсининг бўйида жойлашган. Афтидан, Шарафуддин шу дарёни Чаҳор Донга деб атапти.
696. Кермон ҳақида юқорида 543-изохга қаранг. Бу шаҳарни Бардасир ҳам дейилган.
697. Деҳбид — Шероздан Ўзгга бориш йўлида ундан 120 км ча масофадаги шаҳар. Марвист — Деҳбиддан 70 км ча шарқдаги шаҳар.
698. Истаҳр — ўрта асрларда Форс вилоятида шу номли туман ва унинг марказий шаҳри. Шаҳар Шероздан 70 км шимол-шарқда бўлган.
699. Сиржон ҳақида 544-изохга қаранг.
700. Фасо — Шероздан 125 км жануби-шарқдаги шаҳар, шу номдаги дарё бўйида жойлашган.
701. Варомин — Райдан (Техрондан) 60 км жануби-шарқдаги шаҳар.
702. Бу ерда ҳадис келтирилган, маъноси: «раҳм қилмаган раҳм кўрмайди».
703. «Тахаққ йили» — товўқ йили, «тахақу» ёки «тақагу» — қадимги туркчада товўқ демакдир.
704. Ром Ҳўрмуз — Аҳвотдан 85 км шарқдаги шаҳар.
705. Ром Ҳўрмуз суви — Жарроҳи дарёсининг шу шаҳар яқинидан ўтган irmoғи.
706. Бу маршрут Ром Ҳўрмуздан шимол-ғарбга Тустар тарафига йўналган бўлгани учун Заҳра саҳроси, Аргун суви, Меҳон ва Ширин суви шу оралиқдаги мавзё ва irmoқлар бўлади.
707. Навбинжон — Шероздан 100 км ча ғарбдаги шаҳар, ҳозир сақланмаган.
708. Баҳром — Миррих (Марс)нинг форсча номи. Геоцентрик дунёқараш бўйича унинг сфераси Ой, Уторид, Зухра ва Қўёшникидан кейин бешинчи ҳисобланади.

709. Фореча матида «ва»дан кейин ган бундай тутаган «жумада аввал ойининг ўн тўртида, жумға кўни бомдодиди (28.03.1393), бу товўқ йилига мувофиқ, Ҳавимга етти» (қаранг: «Зафарнома», Танқидий матн, 2366 саҳифа, 15-сатр).
710. Бу ерда отларга махсус пулат «тангалар»дан ясалган зирҳ (совут) кийдирилганлиги ҳақида сўз кетаётир.
711. Потила — Шоҳ Мансур билан Шероз яқинида жанг юз берган ер.
712. Фореча матида бу кишининг оти Одил Ахтаци (қаранг: «Зафарнома», Танқидий матн, 2376 саҳифа, 10-11-сатрлар).
713. Аллоҳдод — соҳибқироннинг лашкар амирларидан, унинг асл исми Худододи (Худой-доди) Ҳусайний. Бу асарда ҳам, бошқа шу воқеаларга алоқадор асарларда ҳам унинг номи икки хил шаклда келтирилади.
714. Ҳазораи хосса ёки қавчинлар — соҳибқироннинг шахсий гвардияси. Улар жангда фақат Амирининг атрофида жанг қилганлар; умумий сони минг кишидан иборат бўлиб, мабодо улар орасида талаф бўлса, яна бошқа содиқ жангчилар ҳисобиغا уларнинг минг сони (ҳазора) тиклаб турилган.
715. «Мўғул дастури билан чирладилар», яъни мўғул одатига қўра жанг тутганидан сўнг саф тартиб қийқириш демакдир. Бундан кўринадики, соҳибқирон мўғулларга қарши қатъият курашган бўлмасин, ўша даврда, яъни XIV аср охирида ҳали мўғулларнинг Тўрондаги таъсири ва анъаналари сақланган. Асарда Амир мўғул дастурига «қўра амал қилгани» ҳақида бир неча марта айтилади.
716. Козерун — Шероздан 70 км ча ғарбдаги шаҳар.
717. Боғи Майдон — Шероз яқинидаги боғ.
718. Форечада Ёғисиддинни «амир Жақунинг акаси» («биродари бузурги амир Жақу») дейилган (239-саҳифа, 20-сатр).
719. Қўмиша — Исфохондан 60 км ча жанубда бўлган ўрта асрлардаги шаҳар.
720. Дарбанд билан Боқу изофада қўшилишига сабаб — Дарбанд Шамаха хонлигига қарам эди.
721. Бу айтилганлардан шу хулосага келиш мумкинки, Мироншоҳ мулкига Эроннинг Рай ва Астробод оралиғидаги ўрта меридианнинг ғарбидаги қисми кирган. Лекин бу мулкнинг ғарбда ҳам, шарқда ҳам аниқ чегараси бўлмаганлиги учун Мироншоҳ авлодлари билан Шоҳрух ўртасида Астробод ва Жўржон учун қиргин бўлиб турган.
722. Шарафуддин бу ерда келтираётган жуғрофий номлар асосан ғарбий Эрон ва Ироққа тегишли бўлиб, улар аслида фореча ё арабча бўлиши мумкин. Чунончи, Оқсой ҳам Сафедруд (Оби Сафед) номли дарёчаларнинг биридир.
723. Ғарбий Эронда Оқ Булоқ номли жойлар кўп бўлиб, бу ерда уларнинг Ҳамадондан 90 км ча шимолдагиси назарда тутилатир.
724. Қўра Қўрғон ва Ён Булоқ — Шаҳризур яқинидаги кичик мавзеълар.
725. Шаҳризур — Ироқда Сирвон дарёсининг irmoғи Танжаро бўйидаги ўрта асрлардаги шаҳар. Ҳозир унинг ўрни сув омборининг остида қолган.
726. Қўкарчин — кантарнинг эски туркча номи.
727. Ҳилла — Бағдоддан 90 км ча жанубдаги шаҳар, Карбалодан 25 км жануби-шарқда жойлашган.
728. Қариятул Уқоб — Бағдоднинг жанубидаги қишлоқ, ҳозир шаҳар таркибидаги туман.
729. Карбало — Бағдоддан 75 км жанубдаги шаҳар.
730. Ийбож Ўғлон — Жўчи наслидан бир зот.
731. Карбало даити ёки Дашти Карбало — шаҳардан 50 км ча ғарбда бошланадиган саҳро, Ислом тарихида машҳур ва манъум шаҳар. Имом ал-Ҳусайн ибн Али ибн Абу Толиб Карбало яқинида — шу даштда шаҳид қилинган.
732. Бу ерда ҳадис келтирилган, маъноси: «Аллоҳ муваффақ этгучидир, барча ишлар унга қайтади».
733. Восит — ўрта асрларда Ироқнинг жанубида шу номли шаҳар ва вилоят. Шаҳарнинг харобалари ас-Саъадия қўлининг ғарбий соҳилдан 10 км ча масофада.
734. Жағир — шароб, ичкилик. Шўни эътиборга олиш керакки, Ироқ аҳолиси қадимдан бери ҳурмодан ароққа ўхшаш оқранг кучли ичимлик (самогон) ясаганлар. Балки Амир Темурнинг манъ этиши шўнга тааллуқлидир ва бунинг узумдан ясалган мусалласга алоқаси йўқдир. Чунки Амирининг ўз саройида тантаналарда ҳатто хотинлар ҳам косалаб мусаллас ичганлар.
Шатт суви — бу ерда Дажла.
735. Барқуқ — Мисрнинг мамлуклар (қўллар) сулоласидан султони аз-Зоҳир Сайфуддин Барқуқ, 1382-1389 ва 1390—1399 йилларда ҳукм сурган. Бу мамлукларнинг барчаси Дашти Қиңчоқдан чиққан қиңчоқ турклари бўлиб, уларни Мисрга аввалига Хоразмдан, сўнг Олтин Ўрдадан юбориларди.
Амир соҳибқирон 1393 йил кузига келиб Ироқни забт этганидан сўнг ғарбда Сурия билан, яъни мамлук султони Барқуқнинг мулки билан чегарадош бўлиб қолди. Бунинг устига Султон Аҳмад Жалойир Сурияга қочиб, Барқуқнинг наноҳида эди. Шўнинг учун Темурнинг Барқуққа мактубини биринчи дипломатик танбиҳ деб тушуномқ керак.
736. Тикрит — Бағдоддан 180 км ча шимолда Дажланинг ўнг соҳилидаги шаҳар.

737. Шу ерда Ироққа юришининг асосий мақсади аниқ ва равшан айтилган: йўлларни қароқчилардан тозалани ва мамлакатни муносиб ҳокимга топшириб, барча ерларда тўла хавфсизликни ўрнатиш.
738. Амирнинг бундан кейинги маршрути Дажладан ғарбга йўналган ва Фуротнинг ўнг соҳилига ўтган кўринад.
739. Улут қўл — Фуротнинг ўнг соҳилидан 10 км ча масофада Рамади ва ал-Фаллужа шаҳарлари оралигидаги ал-Ҳаббония қўли.
740. Она — Фурот дарёсининг 42° меридиан яқинида жануби-шарққа бурилиш ерида ўнг соҳилидаги шаҳар.
741. Мосул — Ироқнинг шимолида Дажланинг ўнг соҳилидаги шаҳар.
742. Ирбил — Мосулдан 90 км шарқдаги шаҳар.
743. Форсча матнда қалъанинг атрофида унинг буржларидан баланд бешта бурж ясалгани айтилган ва ҳар бир буржга мутасаддий бекларнинг номлари келтирилган (қаранг: «Зафарнома», Танқидий матн, 2486-249а-саҳифалар).
744. Тикритлик Ҳасанбекнинг 1393 йилда Амир Темурга нисбатан сиёсати тикритлик Садам Ҳусайннинг 1991 йилда президент Бўша нисбатан сиёсатиға жуда ўхшайди. Тикритликларнинг феъл-хўйи 600 йилда ҳам ўзгармас экан.
745. Қуръон. Қоръа сураси, 1-2-оятлар.
746. Қуръон. Қоръа сураси, 5-оят.
747. Дийрбакр — Кичик Осиёда Дажланинг юқори оқимида ўнг соҳилидаги шаҳар, ҳозир Туркиянинг жануби-шарқда.
748. Бу сўзлар соҳибқирон юқори даражада инсонпарвар ва маърифатпарвар бўлганлигини билдиради.
749. Соҳибқирон муҳолифларнинг кўзини шамғалат қилиш учун кўпинча шундай чалғитувчи ҳарбий тактика қўллаган.
750. Тавуқ — Дажланинг ўрта оқимидаги йирик қўл ирмоғи. Лекин Киркукдан 60 км ча жанубда шу маънодаги Дақуқ деган шаҳарча ҳам мавжуд.
751. Киркук — Ироқнинг шимолида Бағдоддан 600 км ча масофадаги шаҳар.
752. Катта Зоб — Дажланинг Мосул билан Ирбил оралигидан ўтувчи йирик ирмоғи. Форсча матнда фақат «Об» — «сув» дейилган ва дарёнинг номи эслатилмаган (252а саҳифа).
753. Руҳа ёки Урфа — Кичик Осиёнинг жанубидаги қадимги шаҳар. Ҳозир Туркиянинг Урфа вилоятининг бош шаҳри.
754. Мардин — Урфадан 140 км ча шарқдаги шаҳар.
755. Раъсалъайн ўрта асрларда Суриянинг шимолида Хабур дарёси бўйидаги шаҳар, ҳозир Туркиянинг жануби-шарқда Сурияга чегарадош Ресюляйн шаҳри.
756. Ҳусайн — Дийрбакрдан 140 км ча шарқдаги шаҳар, ҳозир Туркиянинг жануби-шарқдаги Ҳусейни шаҳри.
757. Нимруд — ривоятларга кўра мелоддан аввалги 2599—2480 йиллар Бобил подшоҳи бўлган.
758. Ҳисн Кайф — Дажланинг юқори оқимида унинг ўнг соҳилидаги шаҳар, ҳозир Туркияда Дийрбакрдан 110 км ча шарқдаги Ҳасанкейф шаҳри.
759. Араин — Искандарун кўрфази яқинидаги шаҳар, ҳозирги номи Эрзин.
760. Ботмон — Дийрбакрдан 180 км шарқдаги шаҳар.
761. Жазира — Ироқнинг шимолида Фурот ва Дажла дарёлари оралиги.
762. Қуръон. Наҳл сураси, 127-оят.
763. Қуръон. Бақара сураси, 156-оят.
764. Эски Мосул — Дажланинг чап соҳилида қадимги Ниневиянинг харобалари.
765. Осиё мамлакатларидаги қадимги астрономик дунёқарашга кўра йил икки яримдан иборат бўлган: ёзги ва қишги яримлар. Ёзги ярим баҳорги тенгкўнликдан кузги тенгкўнликкача қолгани қишги ярим.
Бу ерда «аввал ёз» деб муаллиф март ойининг 21-идан бошланган кўнларни айтаяпти.
766. Форсча матнда тўлиқроқ толиғ келтирилган (қаранг: «Зафарнома», Танқидий матн, 257а-саҳифа).
767. Майдон — Ван қўлидан 40 км ғарбдаги шаҳарча.
768. Шаҳарнинг номи уч хил бўлишига қарамай у тарихда асосан Омид (Амид) номи билан танилган.
Ола Тоқ (Олатог) — Ван қўлидан шимолдаги тоғ тизмаси.
769. Йатиқ Сўфий — Хоразми Темур забт этунича у ерда ҳукм сўрган Сўфийлар сулоласининг охириги намояндаси.
770. Миёфориқин — Дийрбакр билан Ботмон оралигида Дажланинг ўнг соҳилидаги ўрта аср шаҳри, уни Майфарқад ҳам дейилган. Аслида унинг ўрнида Византиянинг Миеллофлоракион деган шаҳри бўлган.
771. Саҳройи Муш — Ван қўлидан 70 км ча ғарбдаги Муш шаҳри атрофидаги қўллар.
772. Аланчуқ — шу номли қалъа Озарбайжонда Табриздан шимолроқда мавжуд. Лекин матнда Кичик Осиёда Ван қўлидан шимол ёки шимоли-ғарбдаги қалъа назарда тутилаяпти.
773. Хўй — Эроннинг шимоли-ғарбида Урмия қўлидан шимолроқдаги шаҳар.
774. Яъни яра янгидан очилди.

775. Ойдин — ҳозирги Туркиянинг шимол-шарқидagi шаҳарча.
776. Уч килиса — Еревандан ғарбдоқдagi шаҳар, арманлар учун муқаддас ҳисобланади. У ерда учта қадимги черков (килиса) бўлганлиги учун шундай аталган.
777. Арзинжон — Кичик Осиёда Фуротнинг юқори оқимида ўнг қирғоги яқинидаги шаҳар.
778. Авник — ўрта асрларда шарқий Анатолияда Арас дарёси бўйидаги қалъа.
779. Қусатог — Кичик Осиёнинг шарқида Сивас шаҳридан шимол-шарқдagi тоғ.
780. Яъни «мўлжалидан».
781. Қуръон. Сафот сураси, 4-оят.
782. Шу ном форсча матнга кўра тикланди.
Ақсуқа (ёки Ағсуқа) номини муаллиф Месхетияга, яъни Жанубий Гуржистонга нисбатан айтаяпти. Балки бу ном шу ўлкадagi Ахалцихе шаҳри номининг туркча айтилишидир. Кейинча бу ерлик туркларни «ағсуқа турклари» ва «месхет турклари» деб аташди.
1646-47 йиллар Ахалцихеда бўлган турк сайёҳи Эвлия Челеби бу шаҳарнинг номини атрофда истиқомат қилувчи аҳоли Ахысқа, Ахықисқа, Ақсықа шақлларида айтилишини қайд этган (қарап: Эвлия Челеби. Кинга пүтешествия. Ўлпүск З. М.: Паўка, 1983, с. 185).
783. Бу жумлалардан англашилшича, мирзо Иброҳим Султон мирзо Улўбекдан шамсий тўрт ой 24 кунлик кичик экан. Табиийки, улар ҳар хил оналардан тутилганлар.
784. Мингкўл дашти — шарқий Анатўлияда Мурот дарёсидан шимолдagi Мингкўл шаҳри яқинидаги дашт. Шаҳарнинг ҳозир Туркиядagi номи Бингўл.
785. Мунадий — жарчи демакдир.
786. Қуръон. Нисо сураси, 95-оят.
787. Қуръон. Софот сураси, 173-оят.
788. Самур — Кавказда, ҳозирги Озарбайон билан Доғистон чегарасидagi дарё, Каспийга қуйилади.
789. Элбурзқўх — Элбурс тоғи.
790. Бу айтилганлардан кўринадики, 1395 йил февралининг охирида амир Темурнинг Тўхтамишга қарши иккинчи юриши арафасида лашкарининг қароргоҳи Шимолй Кавказда, ўзининг ўрдуси Самур дарёси бўйида Каспийдан 30 км (беш йағоч) ғарбда бўлган. Лекин Элбурзқўх, яъни Элбурс тоғи ва шу номли чўққиси маъкур ерлардан бир неча юз километр ғарбадир. Демак, бу ерда муаллиф «Элбурзқўх» деб умуман Кавказ тоғ тизмаларини тушунапти.
791. Ажам мамлакати деб ўрта асрларда араблар тор маънода Эронни ва кенг маънода умуман араб эмаслар мамлакатларини тушунганлар.
792. Дарбад — Доғистонда Самарнинг Каспийга қуйилиш еридан 35 км ча шимолда денгиз соҳилидagi шаҳар бўлиб, у ҳам «Элбурзқўх»дан анча узоқдир.
793. Қайтоғ — ҳозирги қайтақ элати, уларнинг келиб чиқishi мўғуллардан ҳисобланади.
794. Тарки — Доғистонда Махачқаладан бироз жанубдagi кент. Ҳозир у темир йўл бекати.
795. Хўй суйи — Доғистонда ҳозирги Қўйсў, Сулоқнинг ирмоғи.
796. Севниж суйи — форсча нўсхада Оби Сунж (273а, 14) — Чеченистондан ўтган Сунжа дарёси, Гудермесдан шимолроқда Терек дарёсига қуйилади.
797. Тарак суйи — Терек дарёси.
798. Қурай суйи — ҳозирги Қабарда — Балқар АР ва Ставропол ўлкасининг жанубидagi Қура дарёси.
799. Чўлот вилоятни деб шимолй Кавказнинг қайси жойи аталаётганини аниқлаб бўлмади.
800. Бу Аллоҳдод ё Худойдоди (Худодод) Ҳусайний эмас. Лекин муаллиф Худододни ҳам баъзан Аллоҳдод дейди.
801. Умаршайх Мирзонинг ўғли Рўстам Мирзо 1381 йили тутилган эди ва Тўхтамишхон билан бўлган 1395 йил апрелининг ўртасидagi жанг вақтида эди 14 баҳорини кўрган эди. Мазкур жангда бу ёш йигитча йирик жасорат ва баҳодирлик кўрсатиб, ҳақиқатан ҳам, муаллиф айтганидек «отосининг отини еткурди», яъни отасининг номига муносиб фарзанд бўлди.
802. Йағлибий баҳрин уруғидан бўлиб, баҳринлар асосан Икстада, яъни Мўғулистонда истиқомат қилардилар. Лекин уларнинг бир қисми Темурнинг лашкарида ҳам бор эди.
Бу ерда Йағлибий тилидан Дашт лашкарини «эранлар» дейилишини фақат сўз ўйини учун айтилган. Бу ерда у бундай атайиш билан Темур лашкари устидан мазох қилапти, ва гўё ўзлари эркаклару булар урушига номуносиб, қўрқоқ деб ҳисоблайти.
803. Форсча матида шу ерда «ўзбек йигитлари» дейилган ибора ўрнида «баҳодирони ўзбек» дейилган (276б). Аслида бу ерда ўзбек улўсининг баҳодирлари йигитлари ҳақида сўз кетаяпти, ва бу билан умуман Олтин Ўрда ва унинг баҳодирлари ҳақида сўз кетади. Ҳақиқатан ҳам ўрта аср муаллифлари «ўзбек улўси» деб Ўзбекхонининг улўсини, яъни Олтин Ўрдани атаганлар. Чўпончи Муъиниддин Натанзий ўзининг «Мунтахаб аттавориҳи Муъиний» номли асарида «ўзбек улўси» (улўси ўзбек) иборасини фақат Олтин Ўрдага нисбатан XIV асрнинг ўрталаридан бошлаб қўллайдди (қарап: Extraits du Muntakhab al-tavarikh-i Mu'ini (Anonyme D'Iskandar), Publies par Zean Aubiddin.

Zibrairie Khayyam. Teheran, 1957, pp. 88, 91, 93, 94, 96-98, 101, 349, 350, 364, 365 etc.). Худди шунингдек, Мирзо Улугбек ҳам ўзининг «Тўрт улус тарихи» номли асарида «Ўзбек улуси» иборасини Ўзбекхон улусига — Олтин Ўрдага нисбатан ишлатади (қаранг: Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. В. Аҳмедов кириш сўзи, изоҳлари ва таҳрири остида. Форс тилидан Б. Аҳмедов, Н. Норқулов, М. Ҳасаний таржимаси. Тошкент, Чўлпон нашриёти, 1994, 226, 227, 229-бетлар).

Бироқ Б. Аҳмедов ўзининг «Государство кочевых узбеков» деган китобида Ўзбек улуси деб, XIV асрнинг 80-йилларидан Оқ Ўрдани, яъни Волга ва Урал дарёси ва тоғидан шарқдаги ерлар аталган, деган хато фикрни олға суради (қаранг: Б. А. Аҳмедов. Государство кочевых узбеков. М.: «Наука», 1965, с. 38). Шу хатони у «Ўзбек улуси» деган китобида ҳам қайтаради (қаранг: Б. Аҳмедов. Ўзбек улуси. Тошкент, «Нур», 1992, 31 с.).

Ўкак — Саратов яқинида Волга бўйидаги шаҳар.

804. Булар жангали — Булғор ўрмонлари, яъни Каманинг Волгага қўйилиш еридаги ўрмонли ўлка. Демак, шунга кўра Ўкак мавзёи ҳам, Туратур гузари (кечики) ҳам Волгоград билан Қозон оралиғига мос келади.

805. Матининг шу еригача тавсифидан аниқланадики, Терек бўйидаги жангдан сўнг Темур лашкари билан Волганинг ўнг соҳилидаги ерларда қолган. Демак, бу ҳолда Дашти Қишлоқ деб, бу ерда шу дарёнинг ўнг соҳилидаги ерларга нисбатан, яъни ҳозирги Россиянинг Волгоград, Саратов, Самара, Ульяновск областларининг ва Татаристоннинг ўнг соҳилидаги ерларига ҳамда Пенза области, Мордва ва Чувашистон ерларига нисбатан айтиляпти.

806. Матнга кўра Йўлқўлқўз Азуққўз мавзёи ҳозирги Волгоград областининг ҳудудларида бўлган.

807. Қародара — Жанубий Озарбайжондаги дареча.

808. Банди Моҳи — Курдистондаги тоғ давони.

809. Ўзи суйи — Днепр дарёси (қаранг: Греков Б. Д., А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. М.:Л.: Изд-во АН СССР, 1950, с. 368).

810. Минкерман — қрим татарчасида Минг қўрғон демакдир. Шунга кўра бу мавзёи Днепрнинг қўйи оқимида бўлади.

811. Форсча матнда шу ерда «баъзи улуси ўзбек» (277 б.), яъни ўзбек улусининг бир қисми дейилган. Лекин қандай бўлишидан қатъий назар бу парча ўзбек улусининг, яъни ўзбекларнинг бир қисми Днепр бўйларида ҳам яшаганлигидан далолат беради.

812. Матннинг шу еридан Сарамдай (ёки Ҳарамдай) ўмоғи (форсчадан «улус») Днепр билан Дунайнинг қўйи оқимлари оралиғи эканлиги аниқлашади.

813. Исайқа саҳроси деб бу ерда Қора денгизнинг гарбий соҳилида Дунайнинг қўйилиш еридан жанубдаги Бужоқ қўмлик саҳроси назарда тутилади. Шуниси ажабланарлики, муаллиф бу ерда қадимги номи келтираяпти. Дунайнинг қадимги юнонча номи Истр бўлиб, мазкур қўмлоқни қадимги юнонлар шу дарё билан боғлаб, Истрика деганлар. Шарафуддин шу номи шарқона талаффузга мослаштирган. Лекин бу сўз Фракия (ёки Сракия) номининг шарқона ёзилиши ҳам ҳақиқатга яқин.

814. Танак суйи — Дўн дарёси, асли тўғрироқ номи Тана. Қўйироқда шу ном келтирилади.

815. Шарафуддин «рус шаҳарларидан бири» номини туркча таржимада Қаросув шаклида келтирган. Аслида бу шаҳар Днепрга яқин жойлашган Чернигов, Чернобил, Черноречк ё Чернухи шаҳарларидан бири бўлса эҳтимол.

816. Шу ер форсча матнга кўра тузатилади. Муҳаммад Али матнида хато қилиб «сўл қўл» дейилган.

817. Темур Тўхтамишга қарши 1391 йилдаги ғалабали юришида унинг пойтахти Саройга зарар етказмаган эди. Шунинг учун Тўхтамиш ўзини тезда тиклаб олди ва Темур мулкига яна зўғум қила бошлади. Тўхтамишга қарши 1395 йилдаги юришда Темур душманининг асосий иқтисодий таянчи ва ҳарбий маркази бўлган Саройни вайрон қилади ва бу билан Тўхтамишга қаҳшатқич зарба беради. Фақат шундан кейингина Олтин Ўрда тезда ҳалокатга юз тутиб, бир неча майда давлатларга бўлиниб кетади. Бу ерда муаллиф «Ўрус» деб Русни ва «Ўрусжуқ» деб Малая Русни, яъни Украинани назарда тутди.

818. Қўп рус муаллифлари, жумладан А. Ю. Якубовский, (қаранг: Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение, с. 369-370) Темур Москвани олмаган ва Елецдан шимолга ўтмаган деб, бу воқеа ҳақида хабар берган Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийлар иккиси ҳам янглишиб, Москва деб аслида Рязани назарда тутганлар, дейдилар. Якубовский ҳатто Темур Коломна яқинида Ока бўйига келиб, нариги соҳилига, яъни Москва тарафига ўтмаган, чунки дарёнинг нариги соҳилида турган «буюк княз» Василий Дмитриевич (Дмитрий Донскойнинг ўғли) бошчилигидаги рус лашкарлари билан тўқнашишдан қўрққан, деган уйдирмаларни айтган. Яна унинг айтишича, гўё 1380 йилги Куликово майдонида Мамайнинг енгилганлиги ҳақидаги хабарлар Темурни қўрқитганмиш.

Энг аввало шунини айтиш керакки, 1395 йилга келганда Темурнинг қудрати шу қадар улкан эдики, у ўзини дунёда энг қудратли ҳоким ва ҳарбий бошлиқ деб биларди. Ҳақиқатда ҳам шундай эди. Қандайдир ҳеч кимга номангум «буюк княз», яъни Темурнинг ёрдами билан тахтга келган ва тобёси ҳамда қўни кеча енгилиб, яқсон

- бўлган Тўхтамишнинг қарамидаги Василий Дмитриевичдан соҳибқирон заррача сесканмас эди. Греков ва Якубовскийлар Низомиддин Шомий билан Шарафуддин Али Ядиднинг қатор воқеалар ҳусусида хабарлари ростлигини тан оладилар. Аммо Москва ҳусусига келганда ғўё уларнинг географик тасаввурлари аниқ эмасмиш.
- Бизнингча, бу гаплар Москвани азалдан енгилмас қилиб кўрсатишга қаратилган буюк рус шовинизмининг бир кўрнинишдир. Мазкур шарқ тарихчиларининг «Зафарнома»ларида улар нафақат Москва, балки ундан анча шимолдаги, қутб доирасидан ҳам шимолдиги ерлар ҳақида анча аниқ тасаввурга эга бўлганликлари ҳақида далолат берувчи саҳифалар бор.
819. Болчимкин — Волганинг қуйи оқимидаги ўрта асрлардаги шаҳар.
820. Азоқ ҳисори — Дун (Тана) дарёсининг қўлга қуйилиш жойидаги қалъа-шаҳарнинг ўрта асрлардаги туркча номи, ҳозирги номи Азов.
821. Черкаслар деб, муаллиф фақат шу миллат вакиллари эмас, балки уларга қардош бўлган бошқа қабилаларни ҳам назарда тутган.
822. Форсча матнга кўра шундай тузатдик. Ўзбекчада Пир Муҳаммад дейилган. Лекин юқоридан биламизки, Пир Муҳаммад Ироққа юборилган эди.
823. Ос қавми — ҳозирги осетинлар, аслида бу кейинги ном гуржилаштирилган бўлиб, у гуржи тилида «ос — эти», яъни «ос юрти» демакдир.
824. Раъд тоши — тўпга солиб ўқ ўрнида отиладиган тош.
825. Симсим — бу ҳам Кула, Товус, Ўлгон ва Абаса каби Доғистондаги мавзё.
826. Қўрьон. Фуссилат сураси, 46-оят.
827. Чугур Қазоқ — Доғистондаги вилоят. Муаллиф номларини келтираётган Доғистондаги вилоят ва мавзёлар аслида географик жойлар эмас, балки ҳокимининг номи билан аталаётган вақтинча сиёсий бирикмалардир.
828. Бўғозқум — Доғистоннинг шимолида Терекнинг ҳавзасидаги қумлоқ ер.
829. Мамақту ва Қози Қумуқ — бу ҳам Доғистоннинг шимолидаги қумуқлар яшайдиган ерлар.
830. Муаллиф бу ерда «жазиралар» деб Каспий денгизига Терек қуйиладиган ерида соҳилга яқин оролларни назарда тутган.
831. Ҳожи Тархон — ҳозирги Астрахан. Тўхтамишнинг йирик иқтисодий таянчларидан бири эди. Шунинг учун ҳам Темур Тўхтамишнинг қудратини синдириш учун бу шаҳарни бузишга қарор қилади.
- Шу сабабга кўра Саройни (Сарой Беркани) ҳам тўла вайрон қилишга қарор қилинади. 1395 йил ёзи бошидаги жангдан сўнг Саройга ҳужум қилинганида (817-изоҳга қаранг) у тўла вайрон бўлмаган эди. Бунинг вақти-соати 1396 йил бошига тўғри келди.
832. Бироз сўнг Саройга олиб борилганидан кейин Муҳаммадийнинг музининг остида чўктириб ўлдирдилар.
833. Бу бўлимнинг бошланғич парчасида эслатилган вилоят, ўлка ва ерларнинг кўплари бизга юқоридан маълум. Баъзиларини изоҳлаймиз. Муаллиф, бизнингча бу ерда Темурнинг умуман шимол тарафга қилган 1391, 1395 йиллардаги ва бошқа юришларининг ҳаммасига яқун ясаляпти. Чунки «Сўл қўл»га юришни эслатиши бундан далолат беради. Чунки 1389 ва 1391 йиллардаги юришлар Жўчи улусининг, асосан сўл қўлига тааллуқли ерларида содир бўлган эди.
- Данги Хазар деб XI асрнинг ўрталаригача Шимолий Кавказдаги Волга — Дун оралигини ва Волганинг қуйи оқимида иккала соҳилидаги ерларни аталган. Пан номи форсча матнда йўқ, бу ном билан Днепр бўйларидаги ерларнинг бир қисми аталаётган бўлса эҳтимол.
- Можар ёки Мажор — Шимолий Кавказдаги мулк.
- Бошқирд — Ўйайқ (Урол) дарёсининг юқори оқимида бошқирдлар яшайдиган ерлар, ҳозирги Бошқирдистон Республикаси ерларига мос келади.
- Макас — мокшаларнинг, яъни мордваларнинг ўлкаси, ҳозирги Мордва АР ўрнига мос келади.
- Қрим номи ҳам асарда биринчи марта эслатиляпти, бу яриморлда Темур аскарларининг фақат бир гурӯҳи бўлган.
- Аллон — Шимолий Кавказда осларнинг бир қисми яшайдиган ер. Ҳозирги Шимолий Осетия Республикаси ерларига мос келади.
834. Озарбайжон деб бу ерда Ширвон мамлакати, яъни ҳозирги Озарбайжон Республикасининг ерлари назарда тутиляпти.
835. Ашқужа — матнга кўра Доғистоннинг Ислонга ўтмаган қисми.
836. Авҳар — Доғистоннинг бир қисми.
837. Форсча матнда «беш-олти» (панж-шеш) дейилган. Демак, Муҳаммад Али бешни олтига кўпайтириб, ўттиз қилган.
838. Зирҳгирлар деб Доғистоннинг йирик элатларидан бири бўлган лазгинларни айтилган. Улар мис ва бошқа маъданлардан хонаки асбоблар қаторида ҳарбий анжомлар — қалқон ва дубулгалар ҳам ясаганликлари учун қадимдан шу ном билан аталиб келганлар.
839. Бу ерда номи эслатиляётган амирзода Рустам Умаршайх Мирзонинг ўғли бўлиб, у 1381 йили таваллуд топган эди.
840. Хурмуз — Ҳинд океанидан Форс кўрфазига киришдаги бўғоз ва шу номли бандар.

841. Ўзбекча матида хато қилиб «саккиз юз тўқсон саккиз» дейилган.
842. Бу ерда эслатилган Темур даврида Самарқандда чалинган musiқа асбоблари диққатга сазовордир. Арганун, яъни орган ҳозир нафақат самарқандликларнинг, балки бутун Марказий Осиё халқларидан биронтасининг musiқа асбоби эмас. Уд ва қонун яна аста-секин ўзбекларга қайтиб келаяпти. Бизда қубуз ҳам деярли унутиб юборилган ва унинг ўринини дутор олган.
843. Бу келтирилган парча Амир Темурнинг инсонпарварлигини яна бир бор исботлайди.
844. Доробжирд — Сиржондан жануброқдаги вилоят.
845. Торим ёки Торун — Доробжирд вилоятида Руде Шўр бўйидаги шаҳарча.
846. Жаҳрум (ёки Ҳарум) ва Лор — Форс вилоятининг жанубидаги шаҳарлар; биринчиси Ардашир — Ҳурра туманига ва иккинчиси Доробжирдга қарашли бўлган.
847. Ўрта асрлардаги Ҳурмуз денгиздан анча шимолда, қарийб 30 қақирим масофада Миноб дарёси бўйида бўлган. Эски Ҳурмуз эса денгиз соҳилида, дарёнинг қуйилиш жойида бўлган.
848. Бу ерда эслатилган қатъалар Танг Зиндон, Қўшқак, Шомил, Мина, Манужон, Тазрак ва Тозиён орасида фақат Манужон йирик бўлиб, шаҳар мавқеида ва Ҳируфтдан Ҳурмузга олиб борувчи йўл устида Ҳурмуздан қарийб 120 қақирим шимолда бўлган.
849. Бу ерда Қуръони карим «Аъроф» сураси 34-оятининг иккинчи ярми келтирилган.
850. Хизр Хожа — 1396-98 йиллар Ҳета (Мўғулистон) хони эди.
851. Искандар Мирзо — шаҳзода Умаршайхнинг 1384 йили тутилган ўғли.
852. Бекиси Султон — шаҳзода Мироншоҳнинг Хонзода бегимдан кўрган қизи.
853. Маликат ого — Хуросон ва пойтахти Ҳиротда ҳукм сурган Шоҳрух мирзонинг хотинларидан бири.
854. Яъни боғни ҳар бир томони 750 метр бўлган квадрат шаклида лойиҳаладилар.
855. Демак, Аҳмад Йассавий мақбараси 1397 йил декабрида бошланиб, икки йилдан сўнг 1399 йил охирида тугатилганлиги аниқлашади.
856. Ашпара — Меркедан қарийб 50 км шарқда шу номли дарёча бўйидаги кичик шаҳар. Қуйида Аспара шаклида ҳам ёзилади.
857. Шу ердаги 1866 саҳифа бошидан ўшбу жойгача амирзода Шоҳрухнинг Самарқандга келгани ҳақидаги жумла форсча матида ва унинг ношири фойдаланган нусхаларда йўқ. Демак, Муҳаммад Али қандайдир тулиқроқ нусхадан таржима қилган кўринади.
858. Қўҳи Сулаймон ёки Сулаймон тоғлари тарихий Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбида (ҳозирги Покистоннинг ғарбида) Синд дарёсининг ғарбий тарафида шимолдан жанубга қўзилган тоғ тизмаларидир. Афғонларнинг, яъни пуштунларнинг асли ватани ана шу тоғларнинг этаклари, воҳа ва водийлари бўлган. Ҳозирги «Афғонистон» деб аталувчи ҳудудга улар Темурийлар давлати сусайиши билан XV аср охиридан жойлашабошлаганлар.
859. Уч шахри ҳозирги Покистонда Панжоб водийсида, Сатлеж дарёсининг чан соҳилида дарёдан 25 км ча шарқда жойлашган.
860. Мултон — ҳозирги Покистоннинг Панжоб водийсида Сатлежнинг Тримоб irmoғидан қарийб 25 км шарқда жойлашган шаҳар.
861. Шу булимнинг охири парчасидан кўринадики, биринчидан: Амир соҳибқирон Хитой юришини 1398 йилгачаёқ режалаштириб қўйган эди, иккинчидан: бу пайт унинг Ҳиндистонга юриш режаси йўқ бўлиб, фақат Пир Муҳаммад Жаҳонгир мулкидаги шароит тақозоси ва у ердаги бекларнинг талаби билан у Ҳиндистонга юриш қилган.
862. Шимолий ва Шимоли-ғарбий Ҳиндистонни Султон Маҳмуд Ғазнавий (998—1030) давридан бошлаб, келиб чиқинш Мовароуннаҳр туркларидан бўлган мусулмон сулолалари бошқарарди. Аввалига бу сулолаларнинг пойтахти Лоҳурда бўлди. Лекин 1206 йили султон Кутбиддин Ойбек пойтахтни Деҳлига кўчирганидан сўнг Ҳиндистондаги мусулмонлар давлати Деҳли салтанати (ёки султонлиги) номини олади. 1320 йили Малик Ғазий Ғиёсиддин Туглуқ (1320—1325) Деҳли салтанатида Туглуқийлар деб аталган янги туркий сулолага асос солади. Унинг отаси Мовароуннаҳрдаги чигатой туркларидан (қораунаслардан) эди. Туглуқийлардан учинчи султон Ферузшоҳ (1351—1388) салкам қирқ йил ҳукм суриб 1388 йили ўлганидан сўнг Деҳли тахтига унинг набираси Султон Маҳмудшоҳни ўтказадилар. Лекин Мултон ва бошқа йирик шаҳарлар Деҳлидан мустақил бўлишга интилар ва йирик маҳаллий ҳинду феодаллар ҳам сепаратизмга — бошбошдоқликка интилар эдилар. Ана шуларнинг ҳаммаси Темур юриши арафасида Ҳиндистонда Исломининг сусайишига олиб келаятган эди.
863. Қуръони карим. Саффот сураси 13-оят.
864. Қуръони карим. Оли Имрон сураси 123-оят.
865. Бу ерда «эрлар» ибораси «эрлар» маъносиде ишлатилган ва эронийларга алоқаси йўқ. Форсча матида шу ўринда «мардон» (297а. 15), яъни «эрлар» дейилган.
867. Гунон ва Йактур йайлоғи Боғлон яқинидаги ўтлоқ.
868. Ховак — Ҳиндукуш тоғ тизмасида Кабулдан шимоли-шарқда қарийб 500 км масофадаги тоғ давони, баландлиги 3848 метр.

869. 150 қари қарийб 75 метрга тенг, чунки бир қари бир шаръий газ, яъни 0,493 метрни ташкил қилади.
870. Форсча матида бу баҳодирнинг оти Оқ Султон Киши.
871. Бу ерда Мухаммад Али «қаротунлик» деб форсча «сиёҳпӯш» сўзини таржима қилаяпти.
872. Панжҳир — шу номли дарё, водий ва ўрта асрлардаги шаҳар; дарё Кобул шаҳридан қарийб 150 км шарқда Кобулдарёга қўшилади. Унинг номи ҳозир Панжшер деб ўзгартирилган. Ҳозир шаҳарнинг фақат харобалари қолган.
873. Улуг Юрт ёки Буюк Улус — асли Мўғулистон, яъни бутпараст ҳақиқий мўғулларнинг юрти, Чингизхон асос солган тўрт улуснинг энг буюғи.
Муаллиф бу ерда Тайзи Уғлон деб кимни назарда тутаятгани аниқ маълум эмас. Лекин у Чингиз авлодларидан эмас, чунки у қалмоқлардан эди. Қалмоқлар эса мўғулларнинг гарбий шахобчаси эди. Тайзи сўзи мўғулчада «шаҳзода» маъносини англатишига кўра, Тайзи Уғлон қалмоқ хонининг ўғли бўлиши мумкин. Қалмоқлар мўғулларнинг асосий қисми билан муроа қилолмай, кейинчалик Мўғулистонни бутунлай ташлаб кетишига мажбур бўладилар.
874. Муаллиф бу ерда «Ўзбекдин» (форсчада ҳам юрт маъносиди «элчиёни Ўзбек» дейилган) деб ўзбекларнинг юртини назарда тутаяпти ва уни Дашти Қипчоқ номи-нинг синоними сифатида ишлатаёпти.
875. Бону — ҳозирги Покистондаги Банну шаҳри, Синд дарёсининг Куррам ирмогининг ўнг соҳилида жойлашган.
876. Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ — Буюк Хоразмшоҳлар сулоласидан энг охириги султон, 1221—1231 йиллар ҳукм сурган. Унинг султонлик йиллари мўғуллар билан қаҳрамонона курашларда ўтди. 1221 йил кузида мўғуллар устидан қатор ғалабаларга эришганидан сўнг султон Жалолиддин лашкарбошиларнинг келишмовчилиги ва суллаҳлиги туфайли ғалабалари самарасидан фойдаланаолмай, аксинча, чекинишга мажбур бўлади. У Ғазнин — Гардез йўлидан ва Куррам ирмоқ бўйлаб Синд дарёси тарафига чекинади. Ниҳоят 1221 йил 23 ноябр куни Чингизхон аскарлари Синд бўйида Жалолиддинга етиб оладилар. Кучлар тенг эмас эди, шундай бўлса ҳам Жалолиддин қаҳрамонона жанг қилиб, жангнинг учунчи куни 25 ноябрда қуршов ҳалқасига тушиб қолиш хавфи тугилганидан сўнг султон Жалолиддин бутун уст-боши ва оти билан ўзини Синд сувиغا ташлаб, дарёнинг сўл соҳилига ўтиб олади ва Тҳал саҳросида гойиб бўлади (қаранг: Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов — Ануштегинидов, М.: «Наука», 1986, с. 157—158).
877. Дебалпур (Дипалпур) — Панжобдаги шаҳар, Лоҳурдан 300 км ча жануби-ғарбда жойлашган.
878. Жару чули — Синд дарёси билан унинг ирмоғи Чиноб-Желама оралигидаги саҳро.
879. Кўҳижуди — Тҳал саҳросидан шимолдаги Туз чўққи тоғи.
880. Жамула суйи — Желам дарёси.
881. Желам билан Чиноб дарёлари Ҳавели шаҳри ёнида бир-бирига қўшилади.
882. Аловуддин Тармаширин — Чигатой улусида 17-нчи мўғул хони, 1326—1334 йиллар ҳукм сурган.
883. Таламба — Мўлтондан қарийб 100 км ча шимоли-шарқда Рови дарёсининг чап соҳилидаги шаҳар.
884. Соҳибқирон лашкарн юришининг йўналиши Рови ва Сатлеж дарёлари оралигида шимоли-шарққа қараган бўлгани учун Мол ва Шоҳнавоз шу оралиқдаги мавзёлардир. Ҳозирги атласлар ва хариталарда бу номлар кўрсатилмаган. Биёҳ суйи деб Сатлеж дарёси назарда тутилган бўлса эҳтимол.
885. Форсча матида амирзода Пир Мухаммад Жаҳонгирнинг бобосига қилган тортиқлари ҳақида муфассалроқ айтилиб, «Аҳли ва арбоби қалам ул нимарсаларнинг китобати билан икки кун машғул бўлдилар ва аларни қалам била муфассал қилдилар» дейилган (қаранг: 309б, 2—8 сатрлар).
886. Саҳвол — ҳозирги Саҳивала темир йўл бекати, Мўлтон — Лоҳур оралигининг уртасида жойлашган.
887. Асвол ва Жаҳвол — Саҳивала билан Дипалпур оралигидаги мавзёлар.
888. Сомона (ёки Самана) — Деҳлидан 160 км шимоли-ғарбдаги шаҳарча.
889. Бир шаръий йағоч бир фарсахга, яъни қарийб 6 км га тенг эканлигини эътиборга олсак, бир куруҳ бир милга, яъни 1995 метрга тенг эканлиги кўринади.
890. Матнинг кўрсатишича, Темур лашкари билан Саҳиваладан тўғри шарққа юриб, Феруза қалъаси яқинида Сатлеж дарёсидан ўтган. Бу ҳолда Феруза қалъаси Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбида Панжоб штатида Покистон чегарасига яқин жойлашган Ферузпур шаҳри бўлади ва Канораи ҳавзи об мазкур дарё соҳили бўлади.
891. Сарасати — Ҳиндистон Панжоб штатидаги ҳозирги Сирса шаҳри.
892. Фатҳобод — Сирсадан қарийб 40 км шарқдаги Фотиҳобод шаҳри.
893. Ражабпур ва Амаруни қалъалари ҳозиргача сақланмаган.
894. Туҳна саҳроси — Фотиҳободдан 50 км ча шимоли-шарқдаги Тоҳана кенти атрофидаги саҳро.
895. Қаҳқар суйи — ҳозирги Саманадан 15 км ча жанубдан ўтадиган Гҳаччар дарёчаси.

896. Кайтал — Саманадан қарийб 35 км жануби-шарқдаги ҳозирги Кайтҳол шаҳри.
897. Туғлуқий султонлардан бири томонидан қурилган Туғлуқпур қалъаси сақланмаган. Лекин у Панипат яқинида бўлганлиги маълум.
898. Шубҳасиз, бу ерда оташпараст зардуштийлар ҳақида сўз кетаётир. Бу ерда айтилаётган ғоялар ўша динга мансубдир.
899. Панипат — Деҳлидан 70 км шимолда текис жойдаги шаҳар-қалъа. Бу шаҳар Темурнинг авлоди Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳиндлар устидан галабаси билан машҳур.
900. Панипат суйи деб, Жамна дарёсининг Панипат орқали ўтган ирмоғини назарда тутилган.
901. Пулла ва Луни — Деҳлининг шимолида унга яқин жойлашган кент ва ҳисор.
902. Жавн суйи — Жамна дарёси.
903. Одатда баъзи ҳозирги замон олимлари Темурни қонхўрликда айблашларида Деҳли яқинидаги қиргинни далил қилиб келтирадilar. Лекин аслида кўп жангларда чиниққан ва турли шароит ва аҳволларни бошларидан кечирган Амир Жаҳоншоҳбек бошқа бекларнинг айтганлари ўша давр шароитида мазкур ҳинд асирларини йўқ қилиш учун ёрқин далил эди. Ҳақиқатан ҳам ҳар бир чигатой аскарининг ўнга яқин ҳинд асири бор эди. Уларнинг умумий сони эса Темур аскарларидан бир неча бор кўп эди. Агар улар Деҳли аҳолисига қўшилиб қўзғалон қилсалар, тезда ўтуқни қўлга олиб қуролланиб олишлари мумкин эди. Бу эса Темур лашкарининг умуман ҳаёти учун нақадар хавфли эди. Шунинг учун, фикримизча, ўша ҳарбий шароитда Темур бирдан-бир тўғри йўлни танлаб, асирларни қиришга мажбур бўлган.
Қирилган ҳинд асирларини Муҳаммад Али «юз мингдан кўпроқ» деган бўлса, форсчада «камроқ» (ақалли) дейилган (қаранг: 3186, 5 сатр). Гиёсиддин Али уларни «юз мингга яқин» (қаранг: Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию, М.: Изд. Вост. лит-ра, 1958, с. 111) дейди. Ибн Арабшоҳ эса, Темурга нисбатан нафратини очиқ намойн қилиши ва бу йўлда унинг баъзи қаҳратон ишларини ҳаддан ташқари бўрттириб юборганига қарамай, бу қиргин ҳақида лом-мим демаган ҳам. Муъиниддин Натанзий ўлдирилган ҳиндларнинг сонини «қарийб панжох тумон ёки бештар» («қарийб эллик минг ёки ортиқроқ») деган (қаранг: Муъиниддин Натанзий, с. 370).
Демак, ҳамонки Деҳли яқинида қирилган асир ҳиндларнинг сони ҳақида манбаъларда яқдиллик йўқ экан, «Темур юз минг асир ҳиндни қирган» деб жар солишга асос йўқ.
904. Мавлоно Насириддин Умарнинг қилмишлари ҳақида ҳам манбаъларда яқдиллик йўқ. Бизнинг муаллифлар мавлоно ўлдирган асирларнинг сонини 15 деса, Гиёсиддин Али 10 дейди (қаранг: Гийасаддин Али, с. 111). Муҳаммад Али у «товуқни ўлдурмагон эди» деса, Шарафуддин билан Гиёсиддин иккиси у «қўйни ўлдирмагон эди» дейди.
905. Қуръон. Юнус сураси, 24-оят.
906. Қуръон. Фил сураси, 1-оят.
907. Яъни, сигирдек.
908. Иккала матнда ҳам шу ерда хато қилиб, сешанба дейилган. Ҳақиқатан ҳам, агар 4 январ 1399 сешанба бўлса, эртаси 5 январ якшанба бўлмайди.
909. Мират қалъаси — Деҳлидан 50 км шарқдаги ҳозирги Мератҳ шаҳри.
910. Уди ва энак — сигир, бузоқ.
911. Бурда — қул демақдир.
912. Чинова суйи — Чиноб дарёси.
913. Лаҳовар — ҳозирги Лоҳур.
914. Паноҳ суйи, Лаҳовар суйи — Синд дарёсининг йирик ирмоғи бўлмиш Рови дарёси, у Лоҳурдан ўтади.
915. Сохтакор ва малъун Ибн Арабшоҳ Амир соҳибқироннинг Ҳиндистон юришидан тез қайтишининг асосий сабабларидан бири сифатида гўё у Мироншоҳдан олган хат бўлган деб кўрсатишга уринади ва Мироншоҳ номидан, лекин ўз иборалари билан шахсан ўзи туғиган ҳамда амирзодага бутунлай бўҳтон бўлган бир мактубни келтиради. Ажабланирлиси шуки, соҳибқирон девонидаги ҳужжатлардан фойдаланган бирор муаллиф бу мактубни нафақат келтирмайди, балки эсламайди ҳам (қаранг: Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи, 1-китоб, Тошкент, «Меҳнат», 1992, 177—182-бетлар).
916. Туббат — ҳозирги Тибет.
917. Нағара — ҳозир Ҳиндистоннинг Панжоб штатидаги Нағар шаҳридир, Биас дарёси соҳилида жойлашган.
918. Рова суйи — Рови дарёси.
919. Татта — ҳозирги Покистон жанубидаги шаҳар. Синд дарёсининг денгизга қуйилиш ерида Карочидан шарқроқда жойлашган.
920. Уммон дарёси. — Арабистон денгизининг Ҳурмуз бўғозига ўтишдаги Уммон кўрфази.
921. Яъни, гишт.
922. Чор еткурмак — чорламоқ демақдир.
923. Харжирд ва Фароҳ саҳроси — Ҳиротдан жанубдаги саҳро.
924. Бу икки байтнинг маъноси ушбудир:

Мушрикнинг ишининг охири ва умрининг охири келди,
Кўзида йиғи ва қўлида карнай ихтиёрсиз.

Шафқатсиз жаллод дор остига ташлар,

Дор пойига мардона бор, жаҳонда ҳақиқат йўқ.

925. Шу жумла Амир Темур айғоқ (разведка) ишини яхши йўлга қўйганидан ва унинг айғоқчилари атроф мамлакатлардаги ички аҳволдан доим хабар бериб турганлари ҳақида далолат беради.

926. Қуръон. Алақ сураси, 6-оят.

927. Ҳулогухон бошчилигидаги мўғуллар Эрон, Ироқ, Шарқий Анатўлия ва Шомни 1256 йили истило қилган бўлсалар ҳам Шом (Сурия)дан тезда чиқиб кетишга мажбур бўладилар. XIII аср ўртасида Мисрда ҳокимиятга келган мамлуклар Шомни ҳам ўз мулкларига қўшиб оладилар. Одатда Дамашқ, Ҳалаб ва бошқа Шом шаҳарларида Мисрдаги мамлук султонининг ўғли ёки яқин қариндошлари ҳукм сурарди. Мамлуклар аслида Марказий Осиё ва Шимолий Кавказдан келтирилган гурк қўллар (арабча «мамлук») бўлиб, улар асосан ҳарбий хизмат бажарардилар. Уларнинг энг қудратлилари эса хизмат жараёнида йирик лавозимларга, ҳатто султонлик тахтига ҳам кўтарилар эдилар.

Бу ерда номи эслатилган Малик аз-Зоҳир Барқуқ Қоҳирада 1382 йили тахтга ўтириб, то 1399 йил кузигача ҳукм суриб, вафот этади. Ўрнига тахтга ўтирган ўғли Малик аз-Зоҳир Фараж давлат ишларига нолойиқ, иродасиз шахс бўлиб, мамлакатни бошқара олмайди. Ва натижада, муаллиф айтганидек, мамлакатда гавғолар келиб чиқади.

928. Бу бўлимда келтирилган хабарларнинг барчаси Амир Темурнинг етти йиллик юришини мантиқан асослаб, ўз-ўзидан уни шу юришга ундайди. Чунки бу ерда эслатилган ичида гавғолар бўлиб турган мамлакатларнинг барчаси Темур мулкига қўшни эди ва хавф туғдирарди. Мироншоҳ қиссаси бунга далилдир. Агар шу юриш бўлмаса, Ироқ ва Озарбайжон тезда қўлдан кетиши мумкин эди.

929. Қуръони карим. Заҳр сураси, 4-оят.

930. Амирзода Искандарнинг Мўғулистонга юриши Фарғона водийсидан бошланганлиги учун бу ерда эслатилган жой номлари Шарқий Туркистоннинг мазкур водийга яқин жойларидир. Уларнинг энг асосийлари Кошғар ва Ёркентдир. Қолган номлар аҳамиятсиз кичик жойларнинг номидир. Хусусан, Калпин Кошғардан шимоли-шарқдаги шу номли тоғ водийсидир.

931. Уч деб Учтурфонни аталган.

932. Оқсув — Учтурфондан қарийб 100 км шарқда жойлашган.

933. Бой ёки Бай — Оқсувдан 150 км шимоли-шарқдаги шаҳар. Хитойлар уни Байчен деганлар.

934. Кусин — Шарқий Туркистондаги қадимги Куча шаҳри.

935. Торим деб муаллиф шу номли дарё бўйида жойлашган биргина шаҳар — Чорани назарда тутандир.

936. Хўтан — Шарқий Туркистоннинг жанубидаги қадимги шаҳар. Бу шаҳар билан Оқсув шаҳрини Такла Макон саҳроси орқали ўтган Арангқошдарё туташтиради.

937. Хон Балиқ — бу воқеа юз бераётган пайт, яъни 1399 йил иккинчи ярмидаги Хитойдаги Мин сулоласининг пойтахти Пекиннинг туркча номи.

938. Бу ерда «манзил» деб карвон йўлидаги тўхташ жойи (манзили) назарда тутилган. Бундай «манзил»ларнинг сувлик ва ободонлик жойдан ўтганлиги диққатга сазовардир. Чунки шу йўлдаги ҳар бир манзил одам яшайдиган жойда бўлиши шарт эмас. Икки манзил оралиги карвоннинг кундузи ўтган масофасига тенг бўлиб, у қарийб 30 км ни ташкил қилган. Мазкур оралиқдаги бундай манзилларнинг сони 161 та бўлгани учун Хўтандан Пекингача обод йўл орқали ўтган масофа қарийб 4830 км ни ташкил қилган.

939. Қаро Хожа — Шарқий Туркистонда Урумчидан жануби-шарқда. Турфондан қарийб 30 км шарқроқда бўлган шаҳар. Хитойлар уни Гаочан — Хочо деганлар.

940. Бу ерда, тоғдан тоғгача ўтказилган том деб, шубҳасиз, Буюк Хитой деворининг бир қисми ҳақида айтиляпти. Муаллиф келтирган туркча Татқовул шаҳар номи қайси Хитой шаҳри эканлиги бизга аниқ маълум эмас. Лекин бу шаҳар Хитой чегарасида ва Буюк девор яқинида бўлгани учун уни Цзюцюань ёки Линьшуйи шаҳарларидан бири деб тахмин қилиш мумкин.

941. Бу ерда эслатилган манзиллар йигиндиси ҳақиқатан ҳам 161 ни ташкил қилади ($35+31+55+40=161$).

Хитой шаҳарлари Ганжанфу ва Ханамнай аслида қайси шаҳарлар эканлиги аниқ маълум эмас. Лекин ўрта асрларда Хитойнинг Ғарб билан алоқаси Ланьчжоу орқали ўтганлиги учун Шарафуддин келтирган биринчи ном шу шаҳарга мос келади деб тахмин қиламиз.

942. Арангқош дарёси Хўтаннинг шарқий чекасидан ўтади, Қароқош дарёси эса ундан қарийб 30 км ғарбга ўтади. Ҳақиқатан ҳам бу дарёлар бошланадиган Хўтан жанубидаги тоғларни ҳозир ҳам Қаронгтоғ дейилади.

943. Қуръон. Анфол сураси, 65-оят.

944. Яъни ясалган йўл шу қадар кенг эдики, бир қаторда 2500—3000 киши ёнма-ён юриб ўтса бўларди. Яна аниқроқ ҳисоблаб, бир киши эгаллаган жойни 0,6 м десак, йўлнинг эни 1500 м дан кам бўлмаганлигини кўраемиз.

945. Беҳбеҳон — Эроннинг Форс вилоятидаги шаҳар, Шероздан шимоли-ғарбда Форс кўрфазидан деярли 70 км масофада жойлашган.
946. Навбинжони Шулистон — Шероз билан Арражон оралигидаги шаҳар.
947. Лури Астарк — Ғарбий Эронда Луристон вилоятида Жундишопур билан Дизфул оралигидаги шаҳар.
948. Мандали — Ироқнинг шарқидagi шаҳар.
949. Жимжамол — Озарбайжондаги шаҳар.
950. Сванети — Гуржистоннинг шимоли-ғарбидаги ўлка, аҳолиси сванлар.
951. Ингур суйи — Ингури дарёси.
952. Қорақалъонлиқ вилояти — жанубий Гуржистондаги Мцхета (Месхет) ўлкасининг туркча номи. Буларни Шарафуддин юқорида (1626 саҳифа) Ақусқа ҳам деган. Бу вилоят месхет туркларининг ёки ақусқа туркларининг асли ватанидир.
953. Бу ерда Рум қайсарини, яъни Усмонли султонини Муъроббек деб муаллиф янглишяпти. Чунки султон Муъроб I 1389 йилгача ҳукм сурган бўлиб, ўша йилдан Усмонли салтанати тахтига Боязид I Йилдирим ўтирган эди. Фаранг деб бу ерда венецияликларни назарда тутилаяпти.
954. Бу ерда Боязид Йилдирим забот этганига қадар Анатўлияда ҳукм сурган мустақил бегликларнинг номлари эслатишган. Булардан Ойдин Анатўлиянинг ғарбида, Менгеша ундан бироз шарқроқда, Кирмиён — ундан жануброқда ва Қарамон — Марказий Анатўлияда жойлашган бегликлар эди.
955. Аловуддин Кайқубод I пойтахти Қўнияд 1219—1237 йиллар ҳукм сурган.
956. Бу бўлимда Обулистон атамаси Малатийа атрофидаги ерларга нисбатан ишлатилаяпти. Бу ернинг қадимги номи Каппадокя эди.
957. Форсча матида шу ерда Боязид Йилдиримнинг сусткашлигини чуқурроқ кўрсатилган ва соҳибқирон унинг мулкни бўлиши Малатийа ва Сивосни мусаххар қилиб талаганида у аввал шижоат кўрсатиб хархаша қилган бўлса ҳам энди ҳеч бир эътироз билдирмади ва урушга майли борлигини кўрсатмади. Шунинг учун соҳибқирон Рум сарҳадидан Шом ва Миср тарафига юзланди дейилган.
958. Айнтоб — Суриянинг шарқда Фурот дарёсининг ўнг соҳилидаги шаҳар.
959. Ҳалаб — ўрта асрларда ҳам ҳозиргидек катталиги ва аҳамияти бўйича Сурияда Дамашқдан кейинги иккинчи шаҳар бўлган, Суриянинг шимолида Кувайк дарёси бўйида жойлашган.
960. Ўрта асрларда Сурияга тегишли бўлган бу шаҳарлар ҳозир турли мамлакатлар таркибига киради. Чунончи Антакия — Туркия жанубида; Тараблус, Набулус ва Батнабакк — Ливанда; Канъон, Газза, Рамла ва Қуддус (Иерусалим) Фаластинда, Исроил давлати ҳудудидадир. Карак ва Қалъатуррум шаҳарлари сақланмаган.
961. Кириуч ёки ўзбекчада гишт демакдир.
962. Нафтадоз — нефт отувчи олат, раъдадоз — оддий тўп. Матиннинг шу ери XIV—XV асрлар чегарасида мусулмон мамлакатларида тўплар ва бошқа ўт очиш қуроллари кенг қўлланилганлигидан далилат беради.
963. Қалъа остида нағам солиш — унинг остини кавлашдир. Бу ерда бир неча ерда филдек гор қазилганлиги ҳақида сўз кетаётди.
964. «Адам сори йибариш» — йўқлиққа, ўлимга юборишдир.
965. Аталмиш — 1393 йили соҳибқирон Мисрга юборган элчиси.
966. Батнабакк қалъаси деворлари тошларининг ўлчамлари кишини ҳайратга солади. Агар бир қари 0,493 метр эканлигини эътиборга олесак, муаллиф келтирган тош ўлчамлари метр тизимида қуйидагича кўринади:

узунлиги 28 қари = 13,8 м
эни 16 қари = 7,9 м
баландлиги 7 қари = 3,5 м

Демак, унинг ҳажми қарийб 382 м³ бўлади. Бундай катталиқдаги тошни бир неча фил ҳам кўтаролмайди. Бу тошлар ҳақидаги маълумотнинг рост-ёгонлигини муаллифнинг виждонига ҳавола қиламиз.

967. «Шуъбада кўрсатти», яъни ҳийла-найранг кўрсатиш демакдир.
968. Амирзода Султон Ҳусайн соҳибқироннинг қизи Султон Бяхт бегимдан набираси эди. Соҳибқирон авлодларининг ичида фақат шу киши муттаҳам бўлиб чиқди. Бу ерда у бобосининг қизи очиқлигида унга нисбатан сотқинлик қилди. Амир Темур вафотидан кейин у биринчи бўлиб, бобосининг васиятига ҳилофлик қилади ва иғвони бошлайди. Афтидан, бу ерда муаллиф эслатган «муфсид тожиклар» доим унинг атрофида ўралашиб юрганлар ва қўлай фурсат келганда дарров Темур ва Темурийлар давлатини парчалашга уринганлар. Бизнингча, унинг димоғи айтарлиқ соғ бўлмаган, чунки биз матннинг юқори қисмидан биламизки, онасининг феъл-и муътадил эмас эди. Балки ундаги бу хусусият ирсий мерос бўлгандир.
969. Ғута — Дамашқнинг жануби-шарқда бог-ўтлоглардан иборат ободон ер.
970. Дарёйи Афранж — Ўртаер денгизи ёки Оқ денгиз.
971. Акка — Ўртаер денгизда Фаластин соҳилидаги бандар шаҳар, ҳозир Исроил ҳудудида.

972. Чорёр халифаларнинг тўртинчиси, Муҳаммад пайгамбарнинг кўёви ва амакисининг ўғли («писари амми») ҳазрати Али 656 йили халифалик тахтига келганида бу пайт Сурияда ва унинг маркази Дамашқда ҳукм сураётган Умайя авлодлари, хусусан Муовийа ибн Абу Суфён, уни тан олмайдилар ва унга қарши қурашдилар. Али билан беш йил давом этган кураш пировард оқибатда Муовийанинг галабаси билан тугайди. Ва Муовийа 661 йили Али ўлдирилганидан сўнг халифалик лавозимига ўтириб, пойтахтни Маккадан Дамашққа кўчиради. Буни Арабистон яриморалидаги, Ироқ ва Хуросондаги кўп мусулмонлар тан олмайдилар. Чунки Сурия ва унинг пойтахти Дамашқ Византиянинг, яъни насроний кофирларнинг таянч марказларидан бири ҳисобланарди. Ҳақиқатан ҳам Умавийлар даврида пойтахт Дамашқ ва ҳатто Маккада ҳам куфрга оид одатлар, чунончи ичкиликбозлик ва майшатбозлик кенг тарқалади. Шунинг учун Умавий халифаларга кўп мусулмонлар ишончсизлик ва шубҳа билан қарардилар. Муаллифнинг бу ерда келтирилган сўзларида ана шу қарашлар аксланган.

Темур ҳам бошқа тақводор мусулмонлар каби ҳаромлик ўчоғи бўлган Дамашқни талаш керак деган хулосага келган.

Муаллиф Умавийларни Марвонийлар дейишининг сабаби шуки, Умавийларнинг иккинчи шубҳасидан биринчи халифа 684 йил тахтга ўтирган Марвон I ибн ал-Ҳакам Алининг тарафдорлари билан кескин кураш олиб борган.

973. Қибрусий қумош — Кипр оролида ишланган газлама, рудусий қумош — Родос оролида ишланган газлама.

974. Минораи арус ёки Минораи байзо ўша 1401 йилдаги ўт тушишида бутунлай куйиб кул бўлган. Ва умуман Дамашқда Умавийлар масжидидан бошқа ўрта асрга тааллуқли иморат қолмаган.

975. Аси суйи — Антакийадан ўтиб, Ўртаер денгизига тушадиган дарё.

976. Тарра — ўзбекча матндаги ёзув шундай ёки Тирра, Турра шаклларида ўқилишини тақозо қилади. Форсча матндаги ёзув Барра, Бирра, Бурра ўқилишларига мос келади. Фурот бўйида бу номларга мос келувчи шаҳар ҳозир йўқ. Афтидан у Ҳалаб — Урфа йўлида дарёнинг чап соҳилида бўлган.

977. Ҳисн Кайф ёки Ҳасан Кайф — Шарқий Анатўлияда Дажла дарёсининг ўнг соҳилидаги шаҳар ва ўрта аср қалъаси.

978. Баъқуба — Ироқда Бағдоддан 50 км шимолда Дажла дарёсининг чап соҳилидаги шаҳар.

979. Мадоин — Бағдоддан 10-15 км жанубда Дажланинг ўнг соҳилидаги қадимги шаҳар, ҳозир Бағдодга қўшилиб кетган. Шаҳарнинг бундай (том маъноси «шаҳарлар») аталишига сабаб, 762 йили халифа ал-Мансур Бағдодга асос солгунига қадар у ерда бир-бирига яқин еттига кент бўлган. Шунинг учун араблар «мадина» (кент, шаҳар) сўзини кўпликда ишлатганлар.

980. Ҳилла — Бағдоддан 80 км ча жанубдаги шаҳар.

981. Сиб — Бағдод яқинидаги шаҳарча, ҳозир ўрни сақланмаган.

982. Насибин — ўрта асрларда Ироқнинг шимолидаги йирик шаҳар, ҳозир Туркиянинг жануби-шарқидаги Нусайбин шаҳарчаси.

983. Мавсил, ёки Мосул — Ироқнинг шимолида Дажланинг ўнг соҳилидаги қадимги шаҳар, аҳолиси асосан оссурияликлар ва курдлардан иборат.

984. Хабарон ва Қалоғи — Озарбайжондаги шаҳарлар.

985. Қуббатул уқоб — ўрта асрларда Бағдоднинг шимолий дарвозаси.

986. Луқмон Қалоғи — ўрта асрларда Бағдоднинг шимолидаги мавзё.

987. Тифл — бола.

988. Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит ад-Диноварий ал-имом ал-аъзам (699—767) — Ислондаги тўртта асосий мазҳабдан бири — ҳанафий мазҳабининг асосчиси, фақиҳ ва муҳаддис. Қўфада эронлик бой шохи сотувчи савдогар — мавло оиласида туғилган. У 40 ёшигача билим олиш билан шугулланади, сўнг Қўфа, Басра ва Маккада илмий фаолият олиб боради. Лекин ота касби савдогарчиликни ҳам қўймайди. Халифа ал-Мансур уни янги асос солинган Бағдодга қозиликка тақлиф қилади. Абу Ҳанифа бу тақлифни рад этганидан кейин халифа аввалига уни қаматади ва сўнг қалтақлатади. Бу жазодан сўнг Абу Ҳанифа қазо қилади.

989. Нажаф — Бағдоддан 150 км жанубда Фуротнинг чап соҳилидаги кент.

990. Жағату суйи — Озарбайжонда Урмия кўлига тушадиган дарёча, иккинчи номи Зарринруд.

991. Сина — Жағату дарёсидан шимолроқдаги мавзё.

992. Оқ йайлоқ — Табриз яқинидаги сайхонлик.

993. Ҳисни Жондор ва Ҳисни Жағдовул — Табриздан шарқроқдаги мавзёлар.

994. Ужан — Табриз билан Туркманчоу оралигидаги шаҳарча.

995. Тижан — Шимолий Хуросонда шў номли дарё бўйидаги шаҳар, ҳозирги Тажан.

996. Қуръон. Бақара сураси, 156-оят.

997. Ҳит — Ироқда Ҳаббония кўлидан шимоли-ғарб тарафида Фуротнинг ўнг соҳилидаги шаҳар.

998. Тоши Хотун — Шимолий Ироқдаги туман.

999. Холид ва Молик — Ироқнинг жанубида кўллардаги орол.

1000. Шатт — Фирот ва Дажланинг Ироқнинг қуйисида бирлашишидан ҳосил бўлган Шатт ал-Араб дарё номининг қисқартирилгани.
1001. Қуръони карим, Оли Имрон сураси, 26-оят.
1002. *Фа-ҳува ал-мурод* — яъни, айни муддао.
1003. Қуръони карим. Худ сураси, 88-оят.
1004. Камох — Шарқий Анатўлияда Фирот дарёсининг юқори оқимида чап соҳилидаги шаҳар ва қалъа.
1005. Тартум — Жанубий Гуржистондаги қалъа, ҳозир сақланмаган.
1006. Бу айтилган сўزلардан кўринадики, Амир соҳибқироннинг отлиқ аскарлари ўша даврдаги Оврупа ритсарларидан ҳам мукамал яроғ билан жиҳозланган эдилар.
1007. Шарафуддин фақат Темурнинг Боязидга мактубининг мазмунини келтириб, Боязиднинг Темурга жавоби ҳақида эсламайди. Ибн Арабшоҳ Боязид номидан бир мактубни келтиради (қаранг: Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи, I-китоб, 256—259 бетлар). Мактуб Темурга нисбатан ҳақоратли иборалар билан тўла бўлиб, у кўпроқ унинг ўзининг Темурга муносабатини аксантиради. Лекин, ҳар ҳолда Боязиднинг Темурга қўпол иборалар билан жавоб йўллаганлиги ҳақиқатга яқин кўринади. Чунки унинг шу маънодаги жавоби ҳақида де Клавихо ҳам эслатади (қаранг: Рун Гонсалес де Клавихо. Дневник... с. 66—67).
1008. Қайсарийа — қадимги Цезаря, мелонинг бошида Юлий Цезар томонидан барпо қилинган қалъа. Ҳозир Туркиянинг марказида Эржиас тоғининг шимолий этагида жойлашган Қайсери шаҳри.
1009. Анқурийа — Марказий Анатўлиядаги қадимги шаҳар. Турли даврларда у Анкира, Ангүра деган номлар билан ҳам аталган. Ҳозир Туркиянинг пойтахти Анқара.
1010. Тўқат — Анатўлиянинг шимолида Йашил Ирмоқ дарёсининг чап соҳилида жойлашган шаҳар.
1011. Йулгун суйи деб бу ерда Қизил Ирмоқ дарёси кўзда тутилаётган кўринади. Чунки бу маршрутда шу дарё ва унинг ирмоқларидан бошқа сув йўқ.
1012. Қиршаҳр — Қизил Ирмоқ дарёсининг ўрта оқимида ўнг соҳили тарафидаги шаҳар.
1013. Муаллиф турк султонининг оти Йилдирим Боязид билан бирга унинг Қайсар ва Қайсери Рум атамаларини ҳам ишлатади.
1014. Бу ерда эслатилган Қаро Усмон Туркмон соҳибқироннинг асосий душмани ва Румга юришининг сабабчиларидан бири бўлган Қора Қўйунлу туркманларидан бўлган Қаро Усмон Туркмон эмас. Бу душман Боязид тарафида эди.
1015. Шу ерда Мухаммад Али ноўрин қисқартиришга йўл қўйган. У ташлаган парчани биз форсчадан (409а саҳифанинг 9 сатридан бошланган) таржимада келтираемиз.
1016. Султон Боязид Йилдиримнинг отаси султон Мурод I нинг (1360—1389) серб қироли Лазар (1372—1389) билан Косово майдонида қилган жангида султон ҳам, қирол ҳам ўлдирилади. Лекин турклар ғалаба қозониб, янги султон Боязид Лазарнинг қизига уйланади. Бунинг ўғли княз Стефан (1389—1427) эса султонга тобеъ бўлиб, султоннинг Болқондаги бошқа мамлакатларни бўйсундириш учун олиб борган жанглариде ўз лашкари билан иштирок этиб, ёрдамлашади. 1402 йилдаги Анқара яқинидаги жангда ҳам Стефан ўзининг йигирма минг серб қўшини билан Боязид тарафида Амир Темурга қарши чиқади. Бизнинг муаллиф «Лас Афранжийнинг ўғли» деб ана шу Лазар ўғли Стефанны айтяпти.
1017. Форсча матнда шу охириги иккинчи исми бир кишининг исми «Довудийоний» шаклида берилган.
1018. Муаллиф бу ерда фақат Анқара яқинидаги жангнинг ўзини тавсифлаган ва Амир Темурнинг жангдан аввал ишлатган ҳарбий ҳийласи ҳақида айтмаган. Бу ҳақда де Клавихо муфассалроқ (қаранг: Рун Гонсалес де Клавихо Дневник... с. 68-69) маълумот борган.
1019. Исариқа суйи, Бўғози Искандар — Босфор бўғози. Ҳозирги турклар уни фақат Бўғоз дейдилар.
1020. Қўнийа — Ғарбий Анатўлиядаги қадимги Иконий шаҳри, 1077 йилдан 1307 йилгача Рум Салжуқийларининг пойтахти бўлган. Фақат XIV асрнинг охириги чорагида Усмонли давлатининг таркибига кирган.
1021. Оқшаҳр — Ғарбий Анатўлияда шу номли кўлнинг жанубидаги шаҳар.
1022. Қора Ҳисор — Ғарбий Анатўлиядаги шаҳар, ҳозир у Афйўн — Қораҳисор деб аталади.
1023. Аланийа — Жанубий Анатўлияда денгиз соҳилидаги шаҳар. Унга Салжуқий султон Аловуддин Кайқубод I (1219—1237) асос солгани учун Алоиййа деб аталган ва кейинчалик бу ном ўзгариб, юқоридаги кўринишни олган.
1024. Адалийа — Анатўлиянинг ғарбий чекасида Гедиз дарёси бўйидаги шаҳар, ҳозирги номи Адала.
1025. Кутаҳийа — шимоли-ғарбий Анатўлияда Пўрсуқ дарёсидан ғарброқдаги шаҳар.
1026. Герета — шимоли-ғарбий Анатўлияда шу номли дарёнинг юқори оқимидаги шаҳар.
1027. Хўжаэли — Босфор бўғозининг шарқидаги яримрол вилоят.
1028. Дарёйи Мағриб деб муаллиф Эгей денгизини атайпти.
1029. Кушеш тоғи ҳозир Улудаг деб аталади.
1030. Гиря саҳроси — Бурсадан шарқдаги чўл.

1031. Йангишаҳр — ҳозирги Енишеҳир, Бурсадан 50 км шимоли-шарқда.
1032. Изник — Мармара денгизидан шарқдаги бир хил номлик қўлнинг шарқий соҳилидаги шаҳар, қадимги Никея.
1033. Изник қўлига шимолдан. Самонли тогидан тушувчи дарёча ҳақида сўз кетаётир.
1034. Ғалата гузари — Истамбулнинг Осиёдаги қисмидан Оврупадаги қисмига ўтиш жойининг ва шу ердаги Оврупа қисмининг номи.
1035. Асрақийа — Истамбулга Оврупа тарафидан туташ ерлар, тарихий Фракия.
1036. Мухолиж мурғзори — Истамбулнинг Оврупа қисмидаги Олтин шох кўрфазига (халиж, мухолиж) шимолдан туташган ўрмонлар.
1037. Муаллиф матннинг бироз юқорисида ва шу ерда эслатаётган жетағийлар (ёки чатоғийлар) болқонлик славянлардан ёлланган жанговар гуруҳлар.
1038. Бу ерда Марказий Анатўлиядаги шаҳар ва шаҳарчалар эслатилаёпти. Хусусан, Оқсаро Туз қўлидан қарийб 40 км жануби-шарқдаги шаҳардир.
1039. Эл Ойдин вилояти — Ғарбий Анатўлияда Катта Мендерес дарёсининг қўйи оқимидаги вилоят маркази. Ойдин шаҳри.
1040. Юқорида айтганимиздек (1016-изоҳга қаранг), бу хотин қирол Лазарнинг қизи эди.
1041. 1256 йили туркманларнинг афшар қабиласидан бўлган Қарамон ибн Нура Сўфий Марказий Анатўлияда Қарамонлилар мустақил беглиги сулоласига асос солади. 1390 йилда Боязид беглик ерларини забт этиб, бек Аловуддин ибн Халилни ўлдириб ўгли Мухаммадни асир қилади. Темурнинг қўллаши билан ўн икки йил қамоқдан сўнг бу Мухаммад II номи билан яна бегликка ўтиради. Қарамонлилар беглиги Усмонлилар томонидан 1483 йили тамомила забт этилиб сулола тугатилади.
1042. Бу Оқсарой Марказий Анатўлиянинг жануби-шарқда Марашдан 45 км шарқда жойлашган.
1043. Бу ерда эслатилган шаҳарларнинг географиясидан кўринадики, Амир Темур Мухаммад II га Марказий ва Жанубий Анатўлиянинг узунлиги салкам 1000 км га қўзилган улкан қисмини мулк қилиб берган. Қуриш қийин эмаски, бу билан Темур узоқни кўзлаган. Қўйда биз кўрамызки, у Усмонлиларнинг ҳам мулкини қайтариб беради. Лекин Темур улар теда кучайиб кетмасликлари учун улар забт этган Анатўлиядаги барча турк бегликларини қайта тиклайди ва бегликларга катта мулкларни беради. Бу эса Анатўлияда Усмонлиларга қарши рақобатни узоқ муддатта кучайтириб туради.
1044. Тунгузлуг — Ғарбий Анатўлиядаги шаҳар. XI асрда бу ерларни Салжуқийлар забт этганларида атрофда тунгуз кўп бўлгани учун шаҳарни шу ном билан атаганлар. Туркчада бу ном Дунузу деб талаффуз этиларди. Лекин шаҳарнинг христиан аҳолиси исломлашиб, атрофдаги тунгузлар ҳам қирилиб биттанидан сўнг Усмонлилар даврида бутунлай мусулмонлашган шаҳар аҳли шаҳарларининг номидан орланиб, XV аср охиридан уни, денгиздан анча узоқ бўлишига қарамай, ўхшаш талаффузли Денизли номига алмаштирдилар.
1045. Ғарбий Анатўлияда Олтунтош номи бир неча мавзё бор. Бу ерда улардан Фракияга энг яқини, яъни Мармара денгизининг жанубий соҳилидагиси назарда тутилаётган кўринади.
1046. Бу ерда «Миср» деб мамлакатнинг пойтахти Коҳирани айтиляпти.
1047. Кичик Бурлаг — Кичик Осиёнинг жануби-ғарбидаги мавзё.
1048. Така эли — Кичик Осиёнинг энг жануби-ғарбида Ўртаденгизга туташган ўлка.
1049. Саруҳон эли — Кичик Осиёнинг ғарбида ўрта асрлардаги эл. Унинг маркази Магнесия шаҳри бўлган. Шаҳарнинг номи ҳозир Маниса шаклига ўзгарган. Гедиз дарёсининг қўйи оқимида чап соҳилида жойлашган. Элнинг номи ҳозир Маниса деб аталади. Лекин Манисадан 25 км шимоли-шарқда эски номи билан Саруҳонли деб аталадиган шаҳар бор.
1050. Юқорида 1036-изоҳга қаранг.
1051. Баликасири — шимоли-ғарбий Анатўлиядаги шаҳар, ҳозирги номи Баликесир.
1052. Яъни — ҳожатга.
1053. Бергама — Ғарбий Анатўлияда денгиздан 25 км ча масофада Бақир дарёсидан ўнг тарафда жойлашган шаҳар.
1054. Кирмийон вилояти — ўрта асрларда Кичик Осиёнинг жанубидаги вилоят, ҳозир бу ном сақланмаган.
1055. Мендурас суйи — Буюк Мендерес дарёси, Денизли шаҳридан 25 км масофада ўтади.
1056. XIV аср бошида Рум Салжуқийлари салтанати парчаланиб, бир неча бегликка бўлинади. Шу бегликлардан бири Ментеша ўғуллари деб аталиб, Кичик Осиёнинг жануби-ғарбида Спорад ороллари рўпарасидаги қисмида ўрнашади. Бегликнинг географик ўрни Ментеша деб аталабошлайди. Амир Темурнинг келгунига қадар бу беглик ҳали Усмонли давлати таркибига кирмаган ва мустақил эди.
1057. Тира — Ғарбий Анатўлияда Кичик Мендерес дарёсидан 10 км ча жанубдаги шаҳар. Демак, Гузал ҳисори ва Айсалиқ шаҳри ҳам шу шаҳар атрофида бўлган.
1058. Измир (қадимги Смирна) — Ғарбий Анатўлиядаги шаҳар-қалъани Темурга қадар турклар забт этолмаган эдилар. Чунки шаҳар уч тарафдан сув билан ўралганлиги ва қўлай бандар бўлганлиги учун у доимо денгиз тарафидан Оврупадан мадад олиб турарди. Бу баён этилаётган воқеа пайтида ҳам унда француз ва италян ритсарлари кўп эди.

1059. Маҳнус деган исм латинча «магнус» — катта, буюк демакдир. Шунга кўра Измир ҳокими Ғарбий Оврупаннинг бирор католик мамлакатидан келган ритсари бўлади.
1060. Бу ерда келтирилган христиан шаҳар ё мамлакатларининг номлари форсча матида ҳам, ўзбекчада ҳам ниҳоятда ноаниқ ёзилган бўлиб, уларнинг ўқилиши шартлидир. Лекин, шундай бўлса ҳам уларнинг баъзиларини идентификация қилиш мумкин. Чунончи Руман — Рим, Галата — Келтика (Белгия), Сантус — Испания ё Италиядаги «санта». «сан» (авлиё) сўзи билан бошланган шаҳар номи, Верден — Франция ва Германиядани шаҳар, Вируна — Италиядаги Верона, Атина — Афина, Дараклу — Руминиядаги шаҳардир.
1061. Қалъаи Фавжа — Гедиз дарёсининг денгизга қуйилиш жойидан 10 км ча шимоли-ғарбда Эгей денгизи соҳилидаги шаҳар. Унинг ҳозирги номи Фуча.
1062. Бу ерда забт этилган христианлар Измирига яқин жойлашган мусулмонлар Измири ҳақида сўз кетаяпти.
1063. Аёзлиқ саҳроси — Буюк Мендерес дарёсига ўнг тарафдан туташган чўллар.
1064. Жазираи Сақз — Сакс ороли ёки сакслар ороли деб тушуנוш мумкин. Бу ҳолда Британия оролларида бири ёки Германиянинг ери — Саксуния бўлади.
1065. Элбазам — бу жойни аниқлаб бўлмади, ўқилиши шартли.
1066. Султон ҳисори — Ғарбий Анатўлияда Ойдин шаҳридан 30 км ча шарқроқда Буюк Мендерес дарёсининг ўнг қирғоғидаги шаҳарча.
1067. Қиршаҳр — Марказий Анатўлияда Қизил Ирмоқ дарёсининг Ўрта оқимида ундан 20 км ча шимолда жойлашган шаҳар.
1068. Эгридир — жануби-ғарбий Анатўлияда шу номли кўлнинг жанубий соҳилидаги шаҳар.
1069. Ҳамид вилояти — ҳозирги Туркиянинг жануби-ғарбидаги Испарта элининг эски номи.
1070. Оқишаҳр ҳақида юқорида 1021-изоҳга қаранг.
1071. Амасийа — Шимолий Анатўлияда Яшил Ирмоқ дарёсининг ўнг соҳилидаги шаҳар.
1072. Қарошаҳр — Анқарадан 80 км ча шимоли-ғарбдаги шаҳар.
1073. Хонсор — Жарбодикондан (ҳозирги Гулпойгондан) 25 км жанубдаги шаҳар.
1074. Ружард ёки Буружард — Ҳамадондан 100 км жанубдаги шаҳар.
1075. Хит — Ироқда Бағдоддан 150 км ғарбда Фирот дарёсининг ўнг соҳилидаги шаҳар.
1076. Назол — ўзбекча матида шундай, форсча матида «Зол» (қаранг: 4366, 17 сатр). Бироқ Муъиниддин Натанзий бу шахснинг исмини Турол шаклида келтиради (қаранг: Муъиниддин Натанзий, 393 с.).
1077. Қуръон. Моида сураси, 120-оят.
1078. Байлақон — Қура дарёсининг Араксга қуйилиш дойидаги қалъа. 1079. Бу ерда буюк газ, яъни 0,54 м билан ўлчанган миқдорлар ҳақида сўз кетаётир. Бу ҳолда Байлақон қалъасининг давраси $2400 \times 0,54 = 1296$ м, деворининг эни $11 \times 0,54 = 5,94$ м, баландлиги $15 \times 0,54 = 8,1$ м, хандақнинг эни $30 \times 0,54 = 16,2$ м, чуқурлиги $20 \times 0,54 = 10,8$ м бўлади.
1080. Демованд — Техрондан шимоли-шарқдаги тоғ.
1081. Дайлима — Дайламнинг кўплиги, Каспий денгизининг жанубида Гилондан жануброқдаги вилоят.
1082. Қуръон. Фажр сураси, 28-оят.
1083. Мирношхонинг ўғли амирзода Умарга умумий майдони 3000000 км² ташкил қилган, зотан деярли бутун Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари тобё қилиб берилди.
1084. Бу ерда номлари эслатилган Ироқи Ажам шаҳарларидан Сова, Қумм ва Кошон юқорида кўп марта эслатилди.
Чаро — Кермондан 25 км жанубдаги шаҳар.
Кўхруд — Қумм билан Кермон орасидаги тоғ тизмаси ва Исфаҳон яқинидаги шу номли шаҳарча.
Пароҳон шахри ҳозир сақланмаган.
Бу ерда эслатилган халажлар қарлуқ турк қабилалари бирлашмаларига мансуб бўлиб, улар ўрта асрларда Мовароуннахрнинг жануби ва Хуросонда кўп тарқалганлар. Ва улар жанубий ўзбекларнинг таркибига кирган. Халажларнинг Хуросондан ҳам ғарбдаги улкан майдонларда тарқалганлиги диққатга сазовар бўлиб, бу хабарни фақат Шарафуддин келтиради.
1085. Миёна — Табриздан 150 км ча жануби-шарқдаги шаҳар.
1086. Саржам — Миёнадан жануброқдаги мавзё.
1087. Бағдод билан Қазвингача энг қисқа бирдан-бир йўл Ханокин, Кермоншоҳ ва Ҳамадон орқали ўтган йўлдир. Демак, бизнингча, Гулшан йўли ана шу йўлдир.
1088. Қазвин билан Рай орасида, яъни Эроннинг энг шимолида Савуқ Булоқ деган туркий атаманинг бўлиши бу ерда ҳам халаж турклари бўлганлигидан далолат беради.
1089. Дужайл — Бағдоддан шимолроқда Дажла бўйидаги мавзё.
1090. Талғун уқбаси — Қазвиндан ғарброқдаги тоғ давони.
1091. Рай вилоятидаги Сарикқамиш шаҳардан бироз жануби-шарқда бўлган.
1092. Хувор — Райдан Семнон ва Дамғонга олиб борувчи йўл Райдан қарийб 100 км масофада «жануби-шарқ» йўналишини «шимоли-шарққа» алмаштиришдаги мавзё.
1093. Бистом — Шимолий Эронда Каспий денгизидан 90 км ча жануби-шарқдаги шаҳар.

1094. Лангарду ўқбаси — Шоҳқуҳ тоғидаги давон.
1095. Жилов — Касий денгизининг жанубидаги Мозандарондаги қатъа. Демак, Темур йўлини ўзгартириб, бироз орқага, шимоли-ғарбга бурган.
1096. Бу ерда номлари эслатилаётган Бижан, Кайу, Бону Биштаси — Фирдавсий «Шоҳнома»сининг қаҳрамонлари ва афсонавий шахслар.
1097. Албатта бу ерда Омул номлик бирор алоҳида мамлакат эмас, балки Каспий денгизининг жанубидаги Омул шаҳри ва унинг вилоятидан иборат мулк ҳақида сўз кетаётир.
1098. «Нападид бўлди», яъни йўқолди, даф бўлди дейиляпти.
1099. Ишқобод номи аслида Ашқобод деб ўқилиши ҳам мумкин ва бу Туркменистондаги Ашхобод шаҳри бўларди. Лекин Ашхободдан шимоли шарқ йўналишидадир. Бу ҳолда соҳибқирон Ашхободга бориш билан ҳеч қандай сабабсиз йўлини бутунлай тескари тарафга бурган бўларди. Демак, бу ерда эслатилган Ишқобод Нишопур билан Ҳирот оралигида бўлган.
1100. Яъни «боши тубан» демоқчи.
1101. Дулбуржи мавзёи аслида Дулбарчин манзилининг ўзи бўлса керак. Чунки Муҳаммад Али бир номнинг ўзини турли хилда ёзади.
1102. Бу мураббаъ (квадрат) шаклдаги боғ ҳар томонининг узунлиги қарийб 750 м бўлган.
1103. Бу ерда Фаранг мамлакатидан келган бир элчи ҳақида сўз кетаётир. Демак, у ерда Испаниялик Руи Гонсалес де Клавиходан бошқа оврупалик бўлмаган. Бу ҳолда «Фаранг вилояти» Испанияни билдиради.
1104. Тайзи Углон ҳақида юқорида 873-изоҳга қаранг.
1105. Шўтурмурғ — туяқуш.
1106. Яъни уй эгаси қилиш, ўйлантириш демакдир.
1107. Бу ерда шилатилган ичимликлардан тўрттаси сиртликдир. Чунончи, бода мусалласга шакар қўшиб тайёрланган кучлик вино; мусаллас — узумни эзиб ясалган оддий енгил сиртлик ичимлик; арақ ичилишининг тарихи бизнинг заминимизда русларни-кидан ҳам қадимроқ экан; шарбаи муадд — ўт ёқиб, махсус тайёрланган спиртлик ичимлик, самогон.
1108. Келтирилган сатрлардан кўринадики, Темур художўй ва анча кексайиб қолганига (69 ёш) қарамай кучли ичимликларни ичаверган. Лекин у фақат махсус уюштирилган базмлар ва тўйларда ичган. Юқоридаги қисса баёнидан кўриш мумкинки, бундай ҳодисаларнинг кетма-кет иккитаси орасидаги муддат бир неча ҳафтадан баъзан ойларга ҳам чўзилган. Демак, Темур айшу-ишрат ва ичкилик базмларни севиш билан бирга узоқ муддат ўзини тийиб юроладиган кучли иродага эга шахс бўлган.
1109. Қуръон. Анъом сураси, 45-оят.
1110. Яъни ғарбдан шарққача.
1111. Бу ерда муаллиф соҳибқирон номидан қандай сўзларни айтганидан қатъий назар, унинг Хитойга юришининг яна бир боиси бор эди. У ҳам бўлса шуки, 1368 йили хитойлар мўғуллардан мустақилликка эришиб, Хитойда императорларнинг Мии сулоласи тахтга келган эди. Энди аксинча, Хитой императорлари мўғулларнинг Улуғ улуси буюк хонлари ўстидан ўз ҳукмларини ўрнатган эдилар. Темур ва авлодларининг Жетага қилган қатор юришлари натижасида унинг мулки Лобнор кўлигача етиб, Хитой империяси билан чегарадош бўлиб қолган эди. Император эса Темурга юборган мактубларида уни «ўғлим» дерди. Дипломатия тилида эса бу «сен менга тобеъсан» деганини билдирарди. Ҳатто император Темурдан йиллик солиқ тўлашини талаб қиларди. Шундай қилиб, Хитой императори ғарбдаги ерларга даъвогарлигини сир тутмас эди ва эртами ё кечми бу ерларга унинг ҳужум қилиш хавфи турарди. Ана шунинг учун ҳам Темур етти йиллик юришидан қайтганига ҳануз беш ой тўлмасидан шошилинч равишда Хитойга юришни бошлайди. Чунки унинг айғоқчилари уни Хитойдаги аҳволдан хабардор қилиб турардилар.
1112. Бу мактубнинг ўлчамлари диққатга сазовар. Агар бир қари бир гази шаръийга, яъни 0,493 м га тенг десак, яъни уни энг қисқа ўлчамда (0,875 м ва бундан ҳам катта ўлчамларини мавжуд бўлган) ҳисобласак, у ҳолда мактубнинг эни 1,479 м ва узунлиги 34,51 м бўлади. Унинг юзаси эса 51,04029 м² бўлади. Агар бу юзалик қоғозни оддий 1/16 босма табақ китоб юзаси 0,14х0,21-0,029м² га бўлсак кўрамызки, Амир Темурнинг Миср султонига юборган мактуби 3472 саҳифа ёки 217 босма табақни ташкил қилувчи улкан китобга тенг эканлигини кўрамыз. Албатта, у «мактубда» нима битилганлигидан қатъи назар, у Миср султони учун дастуруламал ва қонуилар кодекси вазифасини бажарганлиги шубҳасиз.
1113. Абушқаси — эри демакдир.
1114. Қуръон. Аҳзоб сураси, 47-оят.
1115. Йасси — Марказий Осиёнинг эски маданият марказларидан, Аҳмад Йассавийнинг ватани. Ҳозир Жанубий Қозоғистонда Чимкент вилоятида унинг ўрнида Туркистон темир йўл бекати жойлашган. Аниқлик учун тақрорланди.
1116. Бу ерда эслатилган Оқсулот, Қаро Бўлоқ, Илон ўти ва Томлиқ — Арис дарёсининг Сирдарёга қўйилиш жойи атрофидаги мавзёлар.
1117. Тағма — канизак, никоҳдан ташқари ўринлиқ аёл.

1118. «Таъхир бўлди» — тугади демакдир.
1119. «Мутарсид эрдилар» — қўрқардилар демакдир.
1120. Қўрьон. Бақара сураси, 156-оят.
1121. Амирзода Султон Ҳусайиннинг бу муттаҳамлик қилишлари ҳақида юқорида 968-изох ва мос саҳифага қаранг.
1123. «Ал-нисон абийдул аҳсон»: яъни нисон — аҳсоннинг бандасидир, демакдир.
1124. Очиқ Фаркат — ҳозирги Паркат.
1125. Қўрьон. Ҳуд сураси, 73-оят.
1126. Самарқанд суйи — Зарафшон дарёси.
1127. Шероз — Самарқанддан 25 км масофадаги мавзё.
1128. Аййуб пайғамбар мазори — Чанмаи Аййуб.
1129. Қўрьон. Бақара сураси, 105-оят.
1130. Қўрьон. Наҳл сураси, 90-оят.
1131. Албатта, бу сўзларни муаррихнинг талқини деб тушуниш керак. Чунки агар соҳибқирон ўзининг аввалдан ўйлаб қўйган фикрини амалга оширадиган бўлса, қурултой чакиринининг ҳожати йўқ эди. Шубҳасиз, у қурултойда ўз фикрини ўртага ташлаб, сўнг айтилган фикрларга кўра унга тўзатниш киритган.

КЎРСАТКИЧЛАР

БИБЛИОГРАФИК НОМЛАР КЎРСАТКИЧИ

- Абдураззоқ Самарқандий . Матлаи савъдайн ва мажмаи баҳрайн. Таржимон ва нашрга тайёрловчи А. Ўринбоев. Тошкент. «Фан», 1969.
- Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, V жилд, I китоб, «Қонуни Масъудий», 1—5-мақолалар. Таржимон А. Расулев. Масъуд муҳаррир А. Аҳмедов. Тошкент, «Фан», 1973.
- Амир Темур Гурагон. Зафар йўли (Таржиман ҳол). Нашрга тайёрловчи, таржимон, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Алраф Аҳмад. Тошкент, «Фан», 1992.
- Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. Тошкент, «Нур», 1992.
- Бартольд В. В. Географический очерк Мавераннахра. — Сочинения, т. I, М. «Наука», 1963, с. 114—237.
- Бартольд В. В. Историко-географический обзор Ирана. — Сочинения, т. VII, М.: «Наука», 1971.
- Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — Сочинения, т. I, М.: «Наука», 1963, с. 45—610.
- Бартольд В. В. Улугбек и его время. — Сочинения, т. II, часть 2; М.: «Наука», 1964, с. 25—177.
- Босворт К. Э. Мусульманские династии. Перевод с английского и примечания П. А. Грязневича. М.: «Наука», 1971.
- Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов — Ануштегинидов. М.: «Наука», 1986.
- Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Перевод с персидского, предисловие и примечания А. А. Семенова. М.: 1958.
- Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М.: — Л.: Изд-во АН СССР, 1950.
- Дневник похода Тимура в Индию Гийас-ад-дина Али. С приложением соответствующих отрывков из «Зафар-наме» Низам-ад-дина Шами. Издание Л. А. Зимина под ред. В. В. Бартольда, Петград, 1915.
- Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-маъдур фи тарихи Таймур. Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Убайдулла Уватов, I, II китоблар. Тошкент, «Меҳнат», 1992.
- Камалиддинов Ш. С. «Китаб ал-ансаб» ас-Сам'они. Тошкент, «Фан», 1993.
- Миён Бузрук. Ўзбек тарихига оид тўрт муҳим китоб. «Маориф ва уқитувчи» журнали, 1927, № 9-10, 56—60-бетлар.
- Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. Б. Аҳмедов кириш сўзи, изоҳлари ва таҳрири остида, форс тилидан Б. Аҳмедов, Н. Норкулов, М. Ҳасаний таржимаси. Тошкент, «Чўлпон» нашриёти, 1994.
- Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403—1406). Перевод, предисловие и комментарий. И. С. Мироковой, М.: «Наука», 1990.
- Фасих Хавафи. Мужмал-и фасихи. Перевод, предисловие, примечания и указатели Д. Ю. Юсуповой. Ташкент, «Фан», 1980.
- Хождение за три моря Афанасия Никитина. М.: — Л.: 1948.
- Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. Нашрга тайёрлаш, сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар А. Ўринбоевники. Тошкент, «Фан», 1972.
- Эвлия Челеби. Книга путешествия. Выпуск 3. М.: «Наука», 1983.
- Қуръони карим. Матни абадан ўзгармасдир, мазкурдир.
- Eckmann J. Die tschagataiche Literatur (Philologiae turicae fundamenta), t. II, Leiden, 1964, 366 S.
- Extraits du Muntakhab al-tavarikh-i Mu'ini (Anonyme D'Iskandar), Publies par Zean Aubiddbn. Librairie Khayyam. Teheran, 1957.

КИШИ НОМЛАРИ ҚЎРСАТКИЧИ

- Аббос Баҳодур — 276, 29а, 30а, 32а, 33а, 356, 366, 39а, 42а, 476, 53а, 576, 60, 706, 946, 1046, 105а6, 106а, 120а
- Абдуллоҳ мирзо ибн амир Қазаған — 9а6, 356, 36а, 49а
- Абдуллоҳ Тайғу — 7а
- Абдулмалик Қароҳон — 108а
- Абдуссамад Ҳожи Сайфуддин — 1826
- Або Бакр, мирзо Мироншоҳ ўғли — 116а, 1296, 180а6
- Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий — 76а
- Абу Исҳоқ — 104а
- Абумалолий, хонзода — 566, 59а, 636
- Абу Муслим — 80а
- Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдулрахмон ад-Дорамий ас-Самарқандий — 76а
- Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдулҳамид ибн Наср ибн Ҳумайд ал-Қашиний — 756
- Абу Саъид Барлос — 1706
- Абу Саъид Испаҳбод Ғурӣй — 856
- Абу Саъид Ёасуд — 1096, 110а
- Абу Саъид Табасий — 178а, 1796
- Абу Саъидхон — 6а, 149а
- Абдулфатҳ, Муҳаммад Миракнинг иниси — 1076, 1086
- Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит имомн аъзам (699-767) — 1856
- Абул-Ҳусайн Муслим ибн Ҳажжож ал-Қушайрий ан-Ниспоурӣй — 76а
- Ажунн — 196, 216
- Айаги Қалта — 636
- Ака Бегим (яна қаранг: Тағайшоҳ Ака Бег) — 61а, 81а
- Али Акбар, хонзода — 566
- Али, амираода (Алибек) — 86а6, 88а, 896
- Алибек — 1046, 1256, 1656
- Алибек — 71а
- Алибек ибн Аргуншоҳ Йоникурбони ўғли — 176, 18а, 766, 77а6, 80а6, 81а6, 82а, 83а6, 84а6, 85а6, 86а6, 86а, 112а
- Алибек Қўнгирот — 976, 98а, 119а
- Али Дарвеш — 31а6, 32а, 676, 806
- Али Ёасурий — 326, 38а, 39а, 416, 42а
- Али, қутвол — 136а
- Али Қўчапо — 103а
- Али Моёулий — 1526
- Али Муъаййидбек ўғли — 78а, 816, 826, 85а, 1386
- Али Ота — 476
- Али Тархон — 1826
- Али Тоъ (яна қаранг: Пир Али Тоъ) — 109а
- Алишоҳ — 366, 1686
- Али Ўғлон — 1256, 165а
- Али, Хиар Ёасурий ўғли — 536
- Алиқа Қавчин — 576
- Аллоҳод Вафодор — 1686
- Аллоҳод (яна қаранг: Ҳудододи Ҳусайний) — 72а, 141а, 1806
- Аловуддин Иноқ — 106а
- Алоуддава, Султон Аҳмад Иқолойир ўғли — 148а
- Али Ғончи, амир Муса ўғли — 129а
- Алфа, тавачи — 616
- Амачи Сўфий — 108а
- Амир Али Садидий — 836
- Амир Тарагай — 26, 11а, 116а, 1806
- Амир Темур Ғурагон. (яна шушндек амир соҳибқирон) 2а, 26, 11а, 116, 12а6, 586, 1016, 1656, 168а
- Амир Ғурӣй — 80а, 86а
- Амир Ҳожи (Ҳожибек, Ҳожи Барлос) — 146
- Амир Ҳожибек, Сарн Буга ўғли — 104а
- Амираода Али, Темурнинг хоҳарзадаси — 3016
- Амон Сарбадол — 68а
- Амоншоҳ — 141а
- Анка Тўра — 105а6, 112а6, 113а6, 117а
- Антила Тархон — 1236
- Апачи Қалта — 576
- Ардашон Бахши — 136
- Ардашер Кавчин — 576
- Аргун Барлос — 996
- Аргуншоҳ Ахтачи — 866, 97а, 123а, 179а6, 1836
- Аргуншоҳ Бурдалиғий — 43а, 47а, 132а, 1576
- Атончук — 41а6
- Афросиёб, Фирдавский «Шоҳнома»си қаҳрамони — 1166
- Ахишоҳ, қутвол — 1656
- Баён Сулдуз — 7а, 96, 10а, 12а6, 15а6, 16а, 24а, 336, 44а, 566
- Баён Темур, Беккич ўғли — 616, 113а, 114а, 1836
- Баён Темур, Оқ Буга ўғли — 103а, 143а
- Баёнқулихон Ўғлон — 6а, 7а, 9а6
- Баржаст Ёаноқ — 196, 20а
- Бармоқчи — 93а
- Барот Хожа Қўқалтош — 416, 706, 876, 1056, 1066, 129а, 145а
- Бароқай — 172а
- Барқуқ — 1486, 149а
- Бахт Малик ого, Илос Ёасурий қизи — 70а
- Бахти Хожа Ўзбек — 73а, 80а, 1686
- Баҳдуз — 1866
- Баҳдуз Муҳаммад, Дарвеш Барлос ўғли — 129а, 1776, 178а
- Баҳодур Қавчин — 1076

Баҳром. навкар — 34а, 37а
 Баҳром Ҷалойир — 19а, 24а, 31б, 32а, 33а,
 43б, 45б, 56б, 60б, 67а
 Баҳром Ҳасурий — 140б, 141а
 Бахтишоҳ — 57б
 Бек Еруқ Уғлон — 104б, 125б, 168аб, 171а
 Бекиси Султон — 184б, 185а
 Беккичик — 10б, 19б, 21б, 25а, 25б, 26а, 143а
 Беккичик ўғли Темур — 22б
 Бекши — 170б
 Бекшиноҳ — 38а, 40аб
 Бек Наҳши Баҳодур — 117б
 Бек ого, Умаршайх хотуни — 154б
 Бек Пиришох Арлот — 58б
 Бек Нулод ўғлон — 94а, 125б
 Бек Хожа Хожабек — 171аб
 Бердибек Сори Буга ўғли — 125а, 126а, 143а,
 154б, 186а
 Билкие — 26а, 185а
 Бобо Сангу — 77а
 Бойсунқур Мирзо — 183а
 Боязид, бурулдай — 109а, 110а
 Боязид, даруга — 162б
 Боязид Ҷалойир, Боязидбек — 10а, 12аб, 14а,
 15аб, 27а, 31а, 32а, 37б, 67б
 Боязид Олтибармоқлик — 124б
 Бўён ого — 66б
 Булод — 173аб
 Бурулдой — 9а, 109а
 Бурҳон ўғлон — 114а, 149б, 158б, 162б
 Буқрот (Бағрат) — 96б, 97а
 Бўриберди — 172а
 Важиҳуддин Масъуд Сарбадор — 6б
 Валибек — 80б, 81б, 84б, 91б, 92аб, 93аб,
 94а, 95б
 Гулара — 143а, 177б
 Гурген Милод — 104б
 Давлат Хожа — 143а, 170б
 Давлатшоҳ Бахтий — 25б, 30б, 38а, 53а, 57б
 Давлатшоҳ Ҷайбачи — 111б
 Дакна Қавчин — 57б
 Дарвешак Бургучи — 36б
 Дарвешбўкка — 36а
 Дилшод ого, Шамсуддинбек қизи, маҳди аъло —
 66б, 67а, 83б, 86а, 153б
 Дилшод ого, Ҳусайнбекнинг хотини — 17а,
 56б
 Довуд, пайгамбар — 185а
 Довудбек Дуғлат — 27а, 35б, 36а, 37б, 42а,
 53а, 56б, 57б, 65а, 66б, 94б
 Довуд Сўфий — 168аб
 Довудшоҳ — 29а, 41а
 Донишмандча Уғлон — 6а
 Достон — 88аб
 Дуваҳон — 10б, 26б
 Дурбой Қавчин — 106б
 Дуржи ибн Олчиқдай ибн Дуваҳон — 26б
 Дуррака Баҳодур — 36б, 40а, 41аб, 42а
 Дур Султон ого — 134а
 Евмүрд — 41б
 Едгор Андхулий — 100б
 Едгор Барлос бинни Лада — 65а, 108б, 114аб,
 124а, 134а, 169ю
 Ер Али — 150а, 153а

Еруқ Темур — 72а
 Ҷака Тавачи — 126б
 Ҷақуббек ибн Мўборак ибн Тўгон ибн Кодон
 ибн Шаръа ибн Қорачор нўён (Ҷақу Бар-
 лос) — 14а, 21а, 24а, 26а, 27б, 30б, 32а,
 33а, 38а, 39а, 40б, 59а, 54б, 56б, 57б, 69б,
 62б, 72а, 86б, 90б, 143а
 Ҷаловатий, элчи — 74а
 Ҷалол Ҷамшид — 124а
 Ҷалол Ҳамид — 114а, 141а, 147а, 149б, 183б
 Ҷалолиддин — қаранг: Шоҳ Ҷалолиддин
 Ҷалолиддин Барлос — 21а, 24а
 Ҷалолиддин Кеший — 61б, 62а
 Ҷалолиддин Шўжой — 92а
 Ҷалолиддин Ҳамидбек ўғли (яна қаранг: Ҷа-
 лол Ҳамид) — 113а, 179аб
 Ҷалолиддин Ферузқўхий — 184а,
 Ҷамшид, афсонавий Эрон шоҳи — 88а, 160а
 Ҷамшид Қорун, даруга — 133а
 Ҷанги Қавчин — 58а
 Ҷаҳонгир — 152б
 Ҷаҳонгир Мирзо — 41а, 44а, 48б, 53а, 64а,
 65б, 66аб, 68б, 69б, 70а, 84б, 180б
 Ҷаҳонмалик Малакат ўғли — 182б
 Ҷаҳонмалик ибн Ҳусайнбек — 50аб, 56б
 Ҷаҳон Паҳлавон — 63а, 135а
 Ҷаҳоншоҳбек Ҷақу (Ҷаҳоншоҳ Баҳодур) —
 44а, 80а, 86б, 90аб, 96б, 100а, 108б, 109аб,
 113б, 115б, 116б, 121а, 124а, 126а, 131а,
 134а, 158б, 162б, 164б, 169а, 171а, 175а,
 177б, 180аб, 183аб
 Ҷаҳоншоҳ, Тайғу ўғли — 38б
 Жиржис, пайгамбар — 152б
 Жовурчибек — 29аб, 32а, 52б
 Жўнайд — 109аб, 110а
 Ҷўрчиҳон — 71а, 72б, 74а, 94а, 97б, 110а,
 118б, 125б, 126б, 127а, 128а, 166аб, 170аб,
 171аб, 172аб, 175б
 Зайналобидин, Пир Муҳаммад Қўрт ўғли —
 111б
 Зайналобидин — 93а, 101а, 102б, 104аб, 140а,
 143а
 Зайниддин Абу Бақр Тайободий — 77б
 Зиёрак Ҷақу — 143а, 154б, 162аб, 168б
 Зинда Чашм ибн Муҳаммад Хожа Анардий —
 26б, 27а, 28а, 52а, 54б, 56б, 58аб, 59аб,
 61аб
 Ибодуллоҳ Баҳодур — 33а
 Иброҳим Йаҳё, пайгамбар — 146а, 153а
 Иброҳим Султон, Абул Фатҳ — 4а, 163а
 Иброҳимшоҳ — 135а
 Идику Барлос — 71б, 80б, 154а, 183б
 Идику Ўзбек (Едигей) — 71б, 118а, 119а,
 122б, 127б, 143а
 Изауддин — 135б
 Ийбож Уғлон — 147аб, 148а, 158б
 Ийгу Темур Билгўт — 78а, 83а, 89б, 92б, 99а,
 102б, 107б, 111а, 112б, 123б, 124аб, 140а
 Ийд Хожа — 90а, 107а, 122а
 Ийжал, Мироншоҳ ўғли — 165б
 Илёс — 78а
 Илёс Ҳасурий — 32б, 70а
 Илёс Хожа Шайх Али Баҳодур ўғли — 95а
 Илёс Хожа Уғлон, хон — 16а, 24аб, 25а, 26а,

28а
 Илѣс Уғлон — 165а
 Илтиғмиш Уғлон — 1046, 107а, 1106,
 Инкачак — 1126
 Исабек (шунингдек, Исабий) — 94а, 1256,
 165аб, 1686, 169а
 Искандар — 576
 Искандар Мирзо, Умаршайх уғли — 1546, 1846,
 185а
 Искандар Шайхи, Бижан наслидин — 79аб,
 90а, 133а
 Искандар Уғлон — 26аб, 27а
 Ислон, даруга — 136а
 Ислон ого — 566
 Ислон, Элчи Хожа уғли — 129а
 Исфандиёр, «Шоҳнома» қахрамони — 126, 136,
 366, 45а, 88а
 Исҳоқ, Хизр Йасурий уғли — 61а, 646
 Иқболшоҳ Барғужа — 129а
 Йаздшоҳ Паҳ — 104а
 Йангишоҳ, Муборакшоҳ уғли — 896
 Йанги Қавчин — 93а
 Йасун Темурхон — 96, 44а
 Йасур Уғлон — 56
 Йатиқ Сўфий — 14966, 1516, 1576, 158а
 Йағлибий — 94а, 165а, 169аб
 Йилғамиш Уғлон — 1256
 Йумкаи уғли Темур — 226
 Йўл Темур — 24а
 Йўл Қўтлуқ — 69а
 Кайхўсрав Хўтталоний — 10а, 126, 156, 226,
 436, 44аб, 45аб, 51а, 52а, 53а, 546, 56аб,
 636, 64аб
 Кайқубод Хўтталоний — 566
 Калан Дучи — 114а
 Камолбек — 1656
 Кепакчи Юртчи — 1826
 Кичик Сотқин — 72а
 Кобулшоҳ Уғлон — 26ю
 Қузбак — 153а
 Қула — 1726, 173аб
 Қумаз — 60а
 Қўнча Уғлон — 107а, 1106, 118а, 1276, 1286,
 168аб,
 Қўрт — 1116
 Қўдаҳ — 41аб
 Қўк Буга — 1256
 Қўп拉克бек — 1156
 Қўппак Мангит — 716
 Қўппак Темур — 296, 496, 60аб,
 Қўппакхон — 296
 Қўппакчи Юртчи — 726
 Қўча Малик — 63а, 107а
 Қўчқўнчихон (1510—1529), Шайбонийлар су-
 лоласидан — 2а
 Лаълбек — 1046, 1136, 118а
 Лола Баҳодур — 1076
 Лола Хожа — 100а
 Лолам Қўрчи — 143а
 Луқмон Подшоҳ — 926, 936, 1316
 Луқмони Ҳаким — 163а
 Мавло — 1236, 1406
 Мавлоно Абдуллоҳ Садр — 1856
 Мавлоно Абулфатҳ Лисон — 163а

Мавлоно Бадриддин — 42а
 Мавлоно Имомуддин — 132а
 Мавлоно Низомуддин уғли Мавлоно Қўтбуддин
 — 80а
 Мазид Барлос — 1786
 Малакат — 1826
 Малаш Апардий — 117а, 143а
 Маликат ого — 1846
 Малик Барлос — 108а
 Малик Баҳодур — 27аб, 286, 33а, 34., 36а,
 37аб, 44аб,
 Малик Иззуддин Қўрт — 1706
 Малик Иззуддин Шерокий — 946, 100а, 101а,
 1536, 155аб
 Малик Муъизуддин Ҳусайн Қўрт — 6аб, 7аб,
 8аб, 10а, 406, 41а, 48аб, 62а
 Малик Муҳаммад — 776, 856
 Малик Муҳаммад Авбаҳий — 140а
 Малик ого, Умаршайх хотуни — 1546
 Малик Пир Муҳаммад — 856
 Малик Фахриддин — 85а
 Малик Гийсуддин — 6а, 62аб, 76а, 776, 786,
 79а, 81а, 82а, 83а, 836, 85аб, 1116
 Маллу — 187а
 Мамарри, диловар — 79а
 Мамоқ (Мамай) — 1236
 Мамоқтув — 896
 Мангли Буга Сулдуз — 206, 21аб
 Маҳмуд Барот Хожа — 1866
 Маҳмуд Гули — 20а
 Маҳмуд Халҳолий — 94а, 956
 Маҳмудбек Хўтталоний — 646
 Маҳмудшоҳ Бухорий — 356, 38а, 39а, 42а,
 646, 141а
 Маҳмудшоҳ Йасурий — 92а
 Меҳтар Саодат — 140а
 Мизроб Жаку — 1826
 Мирак Элчи Буга уғли — 78а, 1826
 Мирак — қарант: Муҳаммад Мирак
 Мирак Элчи — 1126
 Мири Малик — 676
 Мироншоҳ, амирзода — 766, 77аб, 81аб, 85аб,
 866, 89а, 90а, 91а, 92аб, 98аб, 99а, 1026,
 1076, 110аб, 111аб, 112а, 116аб, 118а, 121а,
 125а, 126а, 1286, 133а, 135аб, 144аб, 1466,
 147а, 1486, 1516, 1526, 156аб, 157а, 158а,
 1656, 1696, 170а, 171аб, 172аб, 1736, 1746,
 175аб, 177аб, 180аб, 1876
 Миср, Қаро Муҳаммад уғли — 996, 159аб,
 160аб, 161аб
 Муъаййид Арлот (Муъаййидбек) — 23а, 356,
 36аб, 38а, 526, 53аб, 56аб, 69аб
 Мубашшир Баҳодур — 63а, 78аб, 83а, 90а.,
 916, 986, 114а, 123а, 134аб, 141а
 Муборакшоҳ Макрит — 666
 Муборакшоҳ Санжарий — 18а, 336, 41а
 Музаффар, Уч Қаро уғли — 77а
 Музаффар Фароҳоний — 1356
 Музаффарийлар — 178а
 Мурод Барлос, Чўғом Барлос уғли — 276, 576
 Мусабек — 21а, 23а, 31аб, 32а, 246, 36аб,
 37аб, 41аб, 426, 43а, 44аб, 47аб, 496, 53аб,
 57а, 586, 59а, 61а, 706, 77а, 81а, 1656
 Мусика — 1076

Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий (XVIa.)

— 26

Муҳаммадбек Жоинқурбони — 18а, 34б, 85а

Муҳаммадбек Мусабек ўгли — 36а, 70б, 81а

Муҳаммад Дарвеш, Идику Барлос ўгли — 67б, 80б, 97а, 158аб, 159а, 186б

Муҳаммад Жаҳонгир, Муҳаммад Султон ибн Жаҳонгир Мирзо ўгли — 181б

Муҳаммадий — 174б, 175а

Муҳаммад Мирак — 64б, 99аб, 107б, 108аб, 109а

Муҳаммад Миср — қаранг: Миср, Қаро Муҳаммад ўгли

Муҳаммад Музаффар — 143а

Муҳаммад Озод — 140а, 141а, 146б, 168б

Муҳаммад, Пир Муҳаммад Курт ўгли — 111б

Муҳаммад Султон ибн Жаҳонгир, амирода — 70а, 76б, 77аб, 110аб, 120б, 121б, 122б, 125а, 126а, 130б, 131а, 134аб, 136б, 138б, 139б, 140б, 141а, 142а, 143б, 144а, 145б, 147аб, 151б, 152аб, 156б, 157а, 158а, 159аб, 162а, 168аб, 171б, 174б, 175а, 179аб, 180а, 181б, 183аб, 184аб, 186аб

Муҳаммад Султоншоҳ ўгли — 72а, 87б, 93б, 95аб, 103а, 107б, 121аб, 125а

Муҳаммад, Хитойи Баҳодур ўгли — 103а

Муҳаммад Хожа Апардий — 7а, 10а, 54б, 58а,

Муҳаммад Шер Баҳром ўгли — 89а

Муҳаммад Шоҳ Малик — 183б

Муҳаммад Қузагон — 77а

Муҳаммад Қумий — 135а

Муҳаммад Қўрчи — 137б

Муҳаммад Ғайрухон ўгли — 174а

Муҳаммадшайх Ҳожи — 83а

Муҳаммад Ҳанифа — қаранг: Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит имоми аъзам (699—767)

Наврўз Қўнгирот — 125б

Навширвон — 75б

Ноқашоҳ — 134б

Некрўзбек — 83а

Нигор ого — 134а

Низомиддин Кошгарий — 106б

Нимруд — 153а

Нодиршоҳ Қароқўлий — 132а

Нуриддин Абдулрахмон Исфараиний — 145б

Нурмалик Барлос — 103а, 183б

Одил — 32а

Одил Жуз — 159а

Одил Малик, Ҳусайнбекнинг хотуни — 46б

Одил Офтобачи — 141а

Одил Султон, хон — 51б

Одилшоҳ, Баҳром Жалойир ўгли — 66а, 67б, 68аб, 70б

Оли Музаффар — 84аб, 106а, 136б, 137аб, 142аб, 143аб

Олим Шайх — 57б

Олтиш Қавчин — 105б

Омоншоҳ Баҳодур — 111б

Орзо Малик ого — 37б, 38а

Оруғ Умар — 108б

Отламышбек — 162а

Отша — 20а

Оқ Бугабек — 182б

Оқ Буга Баҳодур Найман — 30б, 36б, 41б, 42б,

42а, 45б, 46а, 48а, 53а, 57б, 61б, 68аб, 70б, 77а, 85б, 86б, 87а, 93а, 108а, 112а, 113а, 139б, 140аб

Оқ Буга Баҳри — 97б, 98а

Оқ Буга Йасуд — 109б

Оқбуга — 125б

Оқелшоҳ Бўргучи ўгли — 99б, 100а

Оқ Сўфий — 64а

Оқ Темур Баҳодур — 36б, 42б, 57б, 63б, 67б, 70б, 72аб, 83а, 87аб, 88аб, 89б, 95а, 108а

Оқтов — 171а

Оқчакий — 134б

Ошиқ, навкар — 37б

Панжшанба, навкар — 47б

Пашойи — 63б

Пахлавон Маҳдий — 77б

Пахлавон Муҳаззаб Хуросоний — 106аб, 136б, 137б

Пир Али Сулдуз — 154а

Пир Али Тоз (яна қаранг: Али Тоз, Пир Али) — 109аб, 112б

Пир Аҳмад — 138б, 143а

Пирим, ясовул — 62б

Пирим Сўфий, Юсуф Сўфий ўгли — 141а

Пир Муҳаммад, Зинда Чашмининг иниси — 58б

Пир Муҳаммад, Жаҳонгир мирзо ўгли — 70а, 84б, 91а, 110аб, 118аб, 129аб, 131а, 134аб, 136б, 138б, 139б, 140аб, 141а, 145б, 165б, 175а, 178аб, 186аб, 186б, 187аб

Пир Муҳаммад Малик Ғиёсуддин ўгли (яна қаранг: Малик Пир Муҳаммад) — 79а, 85аб, 111б

Пир Муҳаммад, Умаршайх Мирзо ўгли — 129б, 154б, 178аб, 181б

Пир Муҳаммад Фўлод — 182б

Пир Пошшо — 131б, 132а

Пир Ҳожи Арлот, Тиланчи ўгли — 113аб

Пир Ҳусайн Барлос — 77а

Пулод Буга — 22б, 27аб, 28а, 38б, 42а, 43а, 48б, 52б, 68аб

Рама, афсонавий маъбуд — 45б

Рамазон Хожа — 90а, 97а, 109б

Рамазон Қорача Арлот — 124а

Рустам, Умаршайх мирзо ўгли — 129б, 133а, 169аб, 177б, 180аб, 183б

Рустам, «Шохнома» қаҳрамони — 2а, 12б, 13б, 36б, 45а, 49а, 88аб, 126а, 160а

Руқия Хоника — 44а

Садр Туркман — 117а

Сайин Темур — 86б, 123б, 140б

Саййид Абдуллоҳ — 133а

Саййид Али Шеки Арлот — 165а

Саййид Барака — 54а, 56б, 86а, 126а, 131б

Саййид Камолуддин Дароз — 93б, 94б, 131б, 132а, 133а

Саййид Музаффар Коший — 102б

Саййид Муртазо — 133а

Саййид Разиуддин — 93б

Саййид Ризоуддин — 95б, 131б

Саййид Хожа, Шайх Али Баҳодур ўгли — 147а, 149б, 150б, 182б

Саййид Шариф Ҷўржоний — 106а

Саййид Ғиёсуддин — 94б, 131б, 132а

Сайфал Барлос — 60б, 109б

Сайфал Никударий — 90б, 186б

Сайфал Қандаҳорий — 1866
 Сайфуддин Бохарзӣ — 96, 396
 Сайфуддинбек Никударий (Ҳожи Сайфуддинбек) — 17а, 20а, 26а, 27а, 306, 33а, 356, 36а, 38а, 42а, 47а, 53а, 576, 61а, 626, 70а, 74а, 75а, 76а, 77а, 826, 856, 89а, 95а, 98а, 99а, 1026, 111а, 116а, 121а, 124а, 125а, 126а, 1286, 1296, 1306, 131а, 162а, 1646
 Сайфуддин Қўлош — 1356
 Сайфудмулк, Ҳожи Сайфуддин ўғли — 124а
 Сакизак Тавачи — 170а
 Саранг — 187а
 Сари Буга Ёқалойир — 356, 36а, 37а, 42а, 456, 46а, 53а, 566, 576, 676, 68а, 706
 Сарик — 226
 Сарик Атка — 77а
 Сарик Муҳаммад Туркмон — 1446, 146а
 Сарик Одил — 93а, 956
 Сарой — 1256
 Сарой Мулк, тавачи — 2456
 Сарой Мулк хоним — 566, 61а, 91а, 986, 1306, 131а, 133а, 134а, 1436, 144а, 1456, 1586, 163а, 164а, 165а, 178а, 1806, 181а
 Сароқ Қўлончи, гажирчи — 176
 Сатилмиш — 160а
 Сатилмиш Қўҳистоний — 7а, 10а
 Севинбека, Оқ Сўфий қизи — 64а
 Севинч — 196, 20а
 Севинчак Баҳодур (Севинчак, Севинчакбек — 786, 89а, 916, 1076, 111а, 123а, 134а, 1386, 1656, 1786, 178а
 Севинчбек — 1246, 125а, 154а
 Севинч Темур Телба — 1056, 129а
 Севинч Қўтлуқ ого, Умарпайх хотўни — 1546
 Сиддиқ Барлос — 196, 20а
 Сиддиқ Тобон — 117а
 Сотқин — 1046
 Сотқин ого — 1636
 Сулаймон Барлос — 21а, 24а, 32а
 Сулаймонбек — 1256
 Сулаймонбек Ёсаурий — 416, 1046
 Сулаймон пайгамбар — 28а
 Сулаймон Сўфий — 107а
 Сулаймоншоҳбек — 946, 114а, 116а, 117а, 1206, 125а, 164а, 1826, 1866
 Сулаймоншоҳ Қўтлуқдин — 129а
 Султон Абу Насоқ ибн Увайс ибн Шоҳ Шужоъ — 106а, 1366, 1386, 1426, 143а
 Султон Али, Арзин ҳокими — 1536
 Султон Али, Мардин ҳокими — 153а
 Султон Аҳмад Ёқалойир — 95а, 99а, 143а, 1456, 146а, 147а, 148а
 Султон Аҳмад, Шоҳ Шужоънинг иниси — 104а, 106а, 1366
 Султонбахт бегим — 326, 108а, 116а, 1806
 Султон Баҳодур — 78а
 Султон Зайналобидин (яна қаранг: Зайналобидин) 1366
 Султон Иброҳим, соҳибқирон ўғли — 906
 Султон Иса — 1546, 1566, 1616, 1786, 179а
 Султон Маҳдий — 1426
 Султон Маҳмуд, Қайхусрав Хутталоний ўғли — 106а

Султон Маҳмуд хон — 110а, 1146, 1206, 125а
 Султон Маҳмуд ғозий (Ғазнавий) — 129а
 Султон Муҳаммад, амирзода — 83а
 Султон Муҳаммад, Ёаздшоҳ ўғли — 104а, 106а, 1366
 Султон Муҳаммад, Абу Саъид Табасий ўғли — 178а, 1796
 Султон Санжар, Ҳожи Сайфуддинбек ўғли — 117а, 1246, 180а
 Султон Солиҳ — 1566
 Султон Ферузош — 187а
 Султон Хотун, Тағай Темурхон қизи — 79а
 Султон Шайх Аҳмад Увайс Ёқалойир — 93а
 Султон Шибил — 143а
 Султон Ғазанфар — 1426
 Султоншоҳ, Иброҳимшоҳ ўғли — 135а
 Султон Ҳусайн, амирзода: Тағайшоҳ Ака Беги ва Муҳаммадбек ибн Мусабек ўғли — 816, 133а, 178а
 Сўюрғатмишхон — 6а, 836, 110а
 Сўюрғатмиш Ўғлон — 356, 366, 536, 546
 Сўфи Қўнғирот — 1256
 Табғурхон — 1066
 Таваккал Баҳодур — 1706
 Таваккал Ёонурчи — 1886
 Тагнак — 576
 Такаш Апардий — 117а
 Такина Хотун — 3а
 Тамука Қавчин — 186, 206, 216, 576, 77а, 1406, 1776, 278а, 1796
 Тарағайбек — қаранг: Амир Тарағай
 Тармачи Бахши — 386
 Тармашприн — 106, 31а, 566
 Тармочуқ Ўйгур — 426, 43а
 Таянгу ўғли Абу Саъид — 21а
 Тағай Буга Барлос — 17а, 366, 1046, 1136
 Тағай Мерган — 1826
 Тағай Темурхон — 79а, 926,
 Тағай Туркун хотун — 566
 Тағайшоҳ, даруга — 426, 43а
 Тахуртан — 996, 1006, 159а, 160а, 162а, 1806
 Тезакчи Баҳодур — 366
 Тезгичи, юзбеги — 606
 Темур — 436, 1136
 Темурбек (яна қаранг: Амир Темур Гурағон) — 57а, 636, 786, 93а, 976, 1156, 163а, 165а, 167а, 1726, 173а, 177а, 1806
 Темур Малик Ўғлон Ўрухон ўғли — 72а, 73а, 118а
 Темуртош, Оқ Буга иниси — 80а, 1056, 108а
 Темур Хожа, Оқ Буга ўғли — 1046, 129а, 134а, 159а, 175а, 178а, 1866, 187а,
 Темур Хожа Ўғлон — 19а, 276, 29а, 1506, 169а
 Темур Қўтлуқ Ўғлон — 107а, 1106, 111а, 1276
 Тилак Қавчин — 100а, 117а
 Тилончи — 28а, 586, 113а
 Тобон Баҳодур — 28а, 566, 576, 586, 77а, 81а, 866
 Товус — 1726, 173а
 Тождин Сеистоний — 876
 Той Хожа — 32а, 63а
 Тош Темур Ўғлон — 2256, 171а

Туманбек Никударий — 18а, 19аб, 20а, 89аб
 Туманбек Темур Узбек — 71а, 73а
 Туманойхон — 3а
 Туман ого — 38а, 74б, 91а, 130б, 144а, 145б, 158б, 163б, 164а, 165а, 181а, 133аб, 134а, 165б, 180б, 180б, 181аб
 Туман Туркман — 95б
 Туманшоҳ — 104а
 Туман ўгли Амлас — 20б
 Туркон Арлот — 67б, 68аб,
 Туркчи Жалойир — 51а
 Туроншоҳ, навкар — 47б
 Турур Султон ибн Хусайнбек — 56б
 Тутан — 20а
 Тут Темур — 25аб
 Туглуқ Сулдуз — 13а, 22б,
 Туглуқ Темурхон ибн Эмил Хожа ибн Дувахон — 10а, 11б, 12аб, 15аб, 16а, 24а, 44а, 112а
 Туглуқ Хожа Барлос — 20а, 22б
 Тўй Буга Шайх — 74а, 114аб
 Тўкал Баҳодур — 105б
 Тўкал Бавурчи — 106б, 117а, 141а
 Тўкал Хоразмий — 18б, 17а
 Тўкал, қораунас — 37а
 Тўкал Ҳинду — 143а
 Тўлан Буга — 21а
 Тўлужон — 71б
 Тўплог — 182б
 Тўра Малик Қавчин — 181б
 Тўхта Қия, Урусхон ўгли — 71а, 72б
 Тўқтамишхон (Тўқтамиш Ўғлон, Тўқтамиш) — 71аб, 72аб, 73аб, 74а, 94а, 97б, 98аб, 104б, 107а, 110аб, 111аб, 112а, 114а, 118аб, 119аб, 122аб, 123б, 124аб, 125аб, 126аб, 127аб, 165аб, 166аб, 167аб, 168аб, 169аб, 170аб, 171аб
 Убайд Хожа — 117а
 Уаун Улжайту — 91а
 Улам ўгли — 20а
 Улжайту Апардий — 7а, 10а, 26б, 27б, 38б, 44аб, 47б, 54б, 56б, 58б, 59а, 63а, 65а
 Улжайту Тайанхоний — 42аб
 Улус ого — 56б
 Улуғбек мирзо — 156б
 Улуғ Сотқин — 72аб
 Улуғ Темур — 10б
 Умар Аббос ўгли — 78а, 83а, 92б, 93а, 95а
 Умар, амирзода Мироншоҳ ўгли — 187б
 Умар Тобон — 106б, 174б
 Умаршайх мирзо — 55а, 70б, 75б, 82б, 104б, 105аб, 107а, 108аб, 110аб, 111а, 113аб, 114аб, 115аб, 116б, 117а, 120б, 124б, 125а, 126аб, 135аб, 136аб, 138б, 142а, 143а, 153б, 154аб, 159а
 Умаршоҳ — 84аб
 Усмон Аббос — қаранг: Усмонбек
 Усмонбек (Усмон Баҳодур, Усмон Аббос) — 77а, 98а, 104а, 105а, 111а, 114а, 117а, 124б, 126б, 126а, 140б, 143а, 146б, 147аб, 149б, 152а, 162б, 163б, 169аб, 171а, 172а
 Усмон, Орут Умар ўгли — 108б
 Уч Қаро Баҳодур — 23а, 42б, 43а, 66б, 77а, 87а, 93а, 99а, 105б, 113б, 134а, 144а, 145а, 152б, 154б

Фаридун, «Шоҳнома» қаҳрамони — 116б, 160а
 Фарҳод — 27б, 139б
 Фирдавсий — 45б
 Фирӯзбахт — 9б
 Халилбек Апардий — 39б, 40б, 52б, 53б
 Халил Султон, амирзода — 91а, 98б, 133а
 Халил Султон ибн Хусайнбек — 56б
 Халил ясовул — 79а
 Ханки Қавчин — 107б
 Хизр Хазиначи — 33б
 Хизр Хожа Ўғлон, хон — 112а, 114б, 115а, 184б, 185аб
 Хирман — 44аб
 Хитойи Баҳодур — 40а, 47а, 48б, 54б, 57б, 60б, 68аб, 70б, 72а
 Хожа Абдулмалик — 8б
 Хожа Абдулқодир — 148б, 185а
 Хожа Азизуддин Саъдий — 138а
 Хожа Али Муъаййид, сарбадор — 80а, 95а
 Хожа Аҳмад Йассаий — қаранг: Шайх Аҳмад Йассаий
 Хожа Имомиддин Вонз — 103б
 Хожа Масъуд Сабзаворий — 138б, 152а
 Хожа Рукниддин Саъид — 102б
 Хожа Юсуф — 58б, 63а
 Хожа Шайхзода — 63б
 Хожа Шайх Қавчин — 111б
 Хожа Юсуф — 109а
 Хожа Ҳожи Муҳаммад Бандирий Хаттот — 95б
 Холид ибн ал-Валид — 157а
 Хонзода (яна қаранг: Ссвинбека), Оқ Суфий қизи — 64а, 65аб, 70а, 91а, 116а, 145б, 184аб, 185а
 Хон Саъид ибн Хусайнбек — 56б
 Худодои Хусайний — 67а, 92б, 106б, 114а, 117а, 120а, 125а, 126а, 168б, 169аб, 186аб
 Хумори, Тамуканинг иниси — 77а
 Хумори, ясовул — 63а
 Хусрав, Фирдавсий «Шоҳнома» қаҳрамони — 121а
 Чингизхон — 6аб, 63а, 166б
 Чигатойхон — 5б, 61б, 72а, 116аб
 Чўғом Барлос ибн Элон ибн Учар ибн Лола ибн Қорачор нўён — 15а, 57б
 Чўлпон Мулк ого — 134а, 153б, 165аб
 Чўпон Сарбадор — 54б
 Шавқал — 175б, 176аб
 Шахдои Од — 100б
 Шайх — 155а
 Шайх Абуллайс — 61а
 Шайх Али Аргун Барлос — 89а
 Шайх Али Бадахшоний — 50а
 Шайх Али Баҳодур — 41а, 42а, 48б, 53а, 57б, 60б, 63аб, 69а, 78а, 83б, 84аб, 85а, 86аб, 87а, 91б, 92б, 95а, 97б, 98а, 99а, 102б, 106б, 107а, 110б, 112б, 126а, 132аб, 133а, 135а, 147а, 149б, 182б
 Шайх Али Бесуд — 92б
 Шайх Али Муса — 132а
 Шайх Али Уйрат — 150а, 152б
 Шайх Аристон — 147а
 Шайх Аҳмад Йассаий — 185б
 Шайх Баҳдул — 149б

Шайх Бурхонуддин Қилич — 69а
 Шайх Довуд Туркман — 122а
 Шайх Иброҳим — 97а, 177а
 Шайх Довуд Сабзаворий — 81а, 86б
 Шайх Йаҳё Хуросоний — 87а
 Шайх Маслаҳат Хўжаандий — 117б
 Шайх Микойил — 135а
 Шайх Муҳаммад, Байн Сулдуз ўгли — 24а, 33б, 44аб, 51а, 52а, 53б, 54б, 56б, 63б, 66а, 67б, 140а,
 Шайх Муҳаммад Муъаййид — 62б
 Шайх Нуриддинбек Сари Буга — 141а, 165а, 175аб, 178б
 Шайх Сода — 148б
 Шайх Темур Баҳодур, Оқ Темур ўгли — 104б, 107а, 120б, 145а
 Шайх Темур Сулдуз — 126б
 Шайх Увайс — қаранг: Султон Шайх Аҳмад Увайс Жалойир
 Шайх Шамсуддин Қулор — 154б, 180б
 Шайх Шаҳсувор — 134б
 Шайх Ҳасан Жувайний — 6б
 Шайх Ҳасан, ҳоким — 95б
 Шайх Ҳожи Қиморий ўгли — 145а
 Шайхзода Соғаржи — 86а
 Шакарбека, Ўзбекхон қизи — 64а
 Шамсуддин Аббос — 87б, 90а, 107б, 114аб, 116б, 117а, 134а, 144а, 170б, 187аб
 Шамсуддин Алмолигий — 166аб
 Шамсуддинбек — 28аб, 29а, 66б
 Шамсуддин Раҳдор — 136а
 Шамсуддин Уч Қаро — 86б, 129а
 Шамъи Жаҳон, Хизр Хожахон ўгли — 184б
 Шарофуддин Али Йаздий — 2а
 Шер Баҳром — 20аб, 22б, 24б, 26а, 27б, 28а, 31б, 32а, 33аб, 34а, 64б, 99а
 Шингум ийюн — 22б, 28а
 Ширвон — 229аб
 Ширинбека ого — 35б, 38а
 Широул — 28а, 43б, 43б
 Шопур Зул Актоф — 136а
 Шоҳ Баҳовуддин — 186б
 Шоҳ Жалолиддин — 108аб
 Шоҳ Йаҳё (яна қаранг: Йаздшоҳ Йаҳё) — 106а, 136б, 137аб, 138аб, 142а
 Шоҳ Лашкаршоҳ — 186б
 Шоҳ Малик Барлос, Ғиёсуддин Барлос ўгли — 100а, 149б, 179аб, 183б
 Шоҳ Малик Тархон — 114б
 Шоҳ Малик Қиличқай ўгли — 124б
 Шоҳ Мансур — 104а, 136аб, 137аб, 138аб, 139а, 140аб, 141аб, 142аб, 143аб
 Шоҳ Муҳаммад — 54б
 Шоҳрух мирзо — 73а, 98б, 110а, 118аб, 131а, 133аб, 134а, 139б, 141а, 143б, 149б, 150б, 156б, 158аб, 163аб, 164аб, 180аб, 182аб
 Шоҳшоҳон — 154а, 177б, 178аб
 Шоҳ Шужоъ — 84аб, 93а, 101а, 104а, 106а, 136б, 142аб, 143а, 154а
 Шоҳ Қутбуддин — 87б, 88аб
 Шунқор Жирғату — 63б
 Эди Берди Бахший — 110б
 Элчи Бугай Сулдуз — 29б, 30б, 37аб, 42а, 50б, 53а, 56б, 67б, 63б, 68аб, 70б, 75б, 78а, 86б

Элчи Буга, ўзбек — 72а
 Эмин — 27а
 Юнус, алайҳиссалом — 152б
 Юсуф, алайҳиссалом — 24б
 Юсуф Сўфий — 64аб, 74аб, 75аб
 Юсуф Улжайту — 109а
 Юсуф Хожабек — 26а
 Ўқдайхон — 6а, 116а
 Улан Буга — 112б
 Ўлжай Буга Сулдуз Баҳодур — 9б, 10а, 17а
 Ўлжа Буга Мажадкачи — 182б
 Ўлжай Туркон ого — 17б, 18б, 26а, 30б, 32б
 Ўнгаржоқ Ҳожибек ўгли — 29б
 Ўрда Хотун — 31аб
 Ўрнак Темур — 60а
 Ўртоқ — 167а
 Ўрунг Темур — 73б, 97б, 98а
 Ўрус Буга, Сари Буганинг иниси — 77а, 78б
 Ўрус Хожа — 73б
 Ўрухон — 68б, 71аб, 72аб, 73а, 74а, 118б, 170а
 Ўрус Ҳақ Қиёт — 125б
 Ўтургу — 173аб
 Қадок Хотун — 116а
 Қаззаганбек (амир Қаззаган) — 5б, 6а, 7аб, 8аб, 8аб, 9а, 12а, 49а
 Қазон Буга — 36б
 Қазончи Баҳодур — 71а, 167а
 Қазонхон — 5б, 6а, 56б, 175а
 Қайдухон — 65а
 Қайи — 123б
 Қайсари Рум — 260аб, 261аб, 262аб, 263аб
 Қамариддин, баҳрин — 86аб, 117а, 117б
 Қамариддин, дуглат — 49б, 66аб, 67б, 68аб, 69аб, 70аб
 Қаралғочбек — 58а
 Қаратгубек — 9б
 Қаро Қўппак — 72б
 Қаро Муҳаммад — 99б, 100а, 140б
 Қарончи — 94а, 98а
 Қаро Усмон Туркман — 99б, 158б, 159а, 170б
 Қароқон Баҳодур — 111б
 Қаро Ҳинду — 57б
 Қаро Ҳиндука Барлос — 32б
 Қизил Мир Али Уйрат — 152б
 Қийгубек — 125б
 Қиморий Иноқ — 57б, 92б, 95б, 145а, 186б
 Қиморий Йасавул — 122а, 141а
 Қимор Тақув — 114а
 Қиморшоҳ Барлос — 78б
 Қирон Буга Аристон — 57б
 Қишлиқ — 63а
 Қози Абдуллатиф — 95б
 Қози Ғиёсуддин — 95б
 Қорачор нуён — 19б, 65а
 Қочули Баҳодур — 3а
 Қумрий — 46а
 Қусам ибн ал-Аббос — 86а
 Қўтба Тархон — 111б
 Қўтбуддин, амир — 186б
 Қўтлуг Буга, Ўрухон ўгли — 71а
 Қўтлуг Темур — 9а
 Қўтлуг Темур Ўғлон — 118а
 Қўтлуг Туркон ого — 18б, 36б, 67а, 81б, 86а
 Қўйричақ Ўғул — 170а

Қўлингач Баҳодур — 126а
 Қўртқа хотун — 65а
 Ғайрухон — 174а
 Ғиёсуддин Барлос — 100а, 143а
 Ғиёсуддин Тархон — 63а, 73а, 114а, 129б, 141а, 143а, 152б, 170б, 182б, 184б
 Ғурийбек, Малик Ғиёсуддин ўгли — 85а
 Ҳазор — 46а
 Ҳазрат соҳибқирон, (шунингдек, соҳибқирон) — 12аб, 13аб, 14аб, 15аб, 16аб, 17аб, 18аб, 19аб, 165б, 166аб
 Ҳайдар Андхудий — 21аб, 26б
 Ҳамди — 28б, 68б
 Ҳамза, Мусабек ўгли — 77а
 Ҳамидбек — 15б, 24а, 25а, 26аб, 27а, 28а, 113а, 123аб
 Ҳарйамлик, Ёдгор Барлос ўгли — 124а
 Ҳасанбек — 125б, 150аб, 151аб
 Ҳасан Жондор — 117а, 124б, 182б, 186б
 Ҳасан Суфий — 182б
 Ҳасан Чигдовул — 165б
 Ҳизр, алайҳиссалом — 14а
 Ҳизрбек — қаранг: Ҳизр Йасурий
 Ҳизр Йасурий — 10а, 12аб, 13а, 13б, 14аб, 32б, 56б, 61а
 Ҳизр Йасурий ўгли Исҳоқ — қаранг: Исҳоқ, Ҳизр Йасурий ўгли
 Ҳинду Хожа — 29а, 42а
 Ҳиндука Барлос — 21а
 Ҳиндушоҳбек — 34б, 41б, 42а, 53б, 82б
 Ҳинду Қарқара Қипчоқ — 53б, 54б, 143а
 Ҳожик Барлос ибн Нуралқи ибн Намула ибн Йасу Мунка ибн Қорачор Нўён, яна қаранг: амир Ҳожик — 9б, 11а, 13б, 14б, 14аб, 15аб, 40б, 76б, 80б
 Ҳожикбек — 75а
 Ҳожикбек Арканут — 10б, 13б, 28а, 49б, 66а, 105а
 Ҳожикбек Жета — 117а, 118а
 Ҳожикбек Жонқурбони — 111б, 112а
 Ҳожик Вазир, навкар — 62аб
 Ҳожик Маҳмудшоҳ Йасурий — 32б, 57б, 134а, 144а
 Ҳожик Муҳаммад, туркман — 17б
 Ҳожик Муҳаммадшоҳ Йасурий — 11б, 113а
 Ҳожик Сайфуддинбек (яна қаранг: Сайфуддинбек Ниқударий) — 188б, 172аб, 174б, 175а, 179аб, 180аб, 183аб, 184аб, 186а
 Ҳожик Сайфуддин ўгли Сайфулмулк — қаранг: Сайфулмулк, Ҳожик Сайфиддин ўгли
 Ҳожик Хожа — 83б, 84б, 91а
 Ҳотам Тойи — 2а
 Ҳуббий Хожа — 129а, 132а
 Ҳусайн Барлос Баҳодур — 35б, 36б, 57б, 66б, 67а
 Ҳусайн ибн Али — 148а
 Ҳусайнбек — қаранг: Ҳусайн ибн Мусалло
 Ҳусайн ибн Мусалло ибн Қазағанбек, амир Ҳусайн — 10а, 12аб, 13аб, 15б, 16аб, 17аб, 18аб, 19аб-22аб-39а, 43аб, 56б, 58аб, 64б, 89б
 Ҳусайн Малик Қавчин — 168б
 Ҳусайн Суфий Тўнгдай ўгли — 31а, 61б, 62аб, 63аб, 63аб

Ҳусайн ўгли Қарончи — 20а

ЖУҒРОФИЙ НОМЛАР КЎРСАТКИЧИ

Абаркўҳ — 106а, 107а, 136б, 137б, 138б, 143а
 Абаса, мавзъ — 173б
 Аббодон — 256аб
 Абдуллоҳ ариғи — 21а
 Абивард — 82а, 91б, 131а
 Абла, жангал — 171а
 Абхаз, ўлка — 232а, 283б, 274аб
 Ава — 135а
 Авазъ гузори — 54а
 Авник — 99б, 159аб, 160аб, 161аб, 162аб, 170б, 171б, 171а, 177б
 Анҳар — 175а, 176аб
 Адалиёна — 267а, 270б
 Аёзлик саҳроси — 274а
 Ажам — 166б
 Ажзу Маскант — 96а
 Ажудан — 198а, 203а
 Азоқ — 171б, 172а, 175б
 Айаслик — 272а
 Айвонак, кент — 224б
 Аййуб пайгамбар мазори — 315а
 Айнтоб, қалъа — 237аб, 238б
 Айқан Сури суви — 112б
 Айғир ёли, кечук — 122а
 Акка — 246а
 Алакўл — 226а
 Аланийна — 267а
 Аланчўк, қалъа — 99аб, 158аб, 159а, 165б, 177аб, 178а, 180аб
 Алачу, қалъа — 20б
 Албура, тоғ — 97а
 Алиобод — 47б, 296а
 Алиобод, *Сутда* — 311, 312б, 313б, 314а
 Алиш — 72а
 Алдон, вилоят — 175б
 Алмолиғ — 117а
 Ало Қиё, кечук — 114б
 Амаруни, қалъа — 200б
 Амасийна — 278а
 Амрур — 272б
 Аму суйи, Амударё — 7а, 11а, 15б, 29б, 30а, 34б, 35а, 39а, 40аб, 41а, 53б, 58б, 106а, 109а, 131б, 180б, 182б
 Амуёна, кент — 38а, 296б
 Анбор тепа — 110б
 Ангор — 15а
 Ангунон — 134б
 Андароб — 9б, 187б
 Андигон — қаранг: Андижон
 Андижон (Андуқон) — 68б, 104б, 105аб, 110аб, 114а, 115б, 116б, 117а
 Андхуд — 6б, 68а, 77а, 182б
 Анжо, қалъа — 58б
 Анқурийна — 262аб, 263аб, 264аб, 265аб, 266б
 Антакийна — 238а
 Арабистон — 268а
 Арабон, мавзъ — 220а
 Аранқош, дарё — 226б
 Арас суйи — 95б, 97б, 285а

Ардабил — 976, 1706, 1786, 2806
 Арж сүйи — 111а
 Аржатов — 117а
 Арзин — 1536
 Арзипжон — 996, 159а, 162а, 260аб
 Арзирум — 996, 260а
 Арманзамин — 285а
 Армон, тоғ — 145а
 Арпа ёзи — 666
 Аррон — 2536, 285а
 Арсаф, чўл — 196
 Аржикур — 114а
 Арғун сүйи — 139а
 Арҳанг — 6а, 9а, 22а, 456, 526, 52а, 546, 109а
 Асанди, қалға — 202а
 Асвол — 1976
 Асвоқ — 274а
 Аси сүйи — 2476
 Асика, мавзё — 220а
 Асин майдони — 23а,
 Аснх — 155а
 Астанус — 2676
 Астробод — 926, 93а, 1316, 135а
 Аспара — қаранг: Ашпара
 Атил сүйи (Вога) — 127аб, 1696, 170аб, 175аб
 Атина — 2726
 Атоқабрингўй — 1196
 Аҳроз, кент — 2206
 Ахсикат — 105а
 Ахлот — 100а, 1586
 Ахсикат сүйи — 105а
 Ахтадек тур — 113а
 Ачук Зариқ — 1106
 Ашкатча — 86
 Ашқужа, вилоят — 1756
 Ашпара — 185аб, 186а
 Ақар, мавзё — 276, 111а, 129а, 309а
 Ақуби, мавзё — 38а,
 Ақусқи — 1626
 Ағлоқ сүйи — 255а, 2896
 Аҳли, мавзё — 174а
 Аҳроғ тоғи — 174а
 Бавон, дар — 140а
 Бадахшон, шаҳар (Файзобод) — 51а
 Бадахшон, улка — 7а, 10а, 126, 226, 48аб, 496, 50а, 546, 111а, 187а
 Бадра — 2286
 Бадробод, қалға — 866
 Бадрис — 77а
 Базтоз, вилоят — 1646
 Байлақон — 2846, 285а, 286аб
 Байрут — 241аб
 Банса — 2286
 Балжувон — 226
 Баликасири — 271а
 Балождар — 115а
 Балождаровод — 2896
 Балх — 7а, 10а, 206, 21аб, 22а, 29ю, 48аб, 49а, 52аб, 536, 546, 57аб, 59аб, 77а, 906, 1086, 109а, 111а,
 Банди Амир — 106а
 Банди моҳи — 1706
 Банди осор — 1496

Баракатош — 916
 Бардаъа — 2546
 Бардаъ — 97аб
 Байла, қарға — 215а
 Бақари — 2136
 Барака Ғуриён — 66а
 Барсин, гузор — 456
 Басари — 1566
 Басра — 1486, 1516, 152а, 280а
 Батнир, ҳисор — 198а
 Баъалбакк — 238а, 241а
 Баъқуба — 250а
 Бақлон, Боғлон — 96, 196, 20а, 30а, 626, 109аб, 131а, 1876
 Бақрон, қўфрук — 2016
 Бағдод — 95а, 1346, 1456, 146аб, 147а, 148аб, 149аб, 152а, 177аб,
 Бағтодак, ариг — 107а
 Бағлон, яна қаранг: Бақлон — 1796
 Баҳра — 2136
 Баҳрия — 14896
 Баҳробод, саҳро — 112а
 Бева, мавзё — 536
 Бергама — 2716
 Беш Бармоқ, саҳро — 1446
 Бешкент — 174а
 Бешбеҳон — 2286
 Биёҳ сүйи — 196 аб
 Билан, мавзё — 1116
 Бистом — 2926
 Бисутун, тоғ — 1346
 Биҳишти, қалға — 237аб
 Бобал-фародис — 245а
 Бовард — 836
 Бой, йайлоқ — 2266
 Бойсун — 33а
 Боку — 144а, 177аб
 Болу, қалға — 1766
 Болчимкин — 1716, 1756
 Бон — 67а
 Бону — 193а
 Борон, жила — 1906
 Ботмон — 1536, 158а
 Боши Хотун, дарбанд — 1346, 1366, 1486
 Бош Тоғ — 1736
 Бошқирд, вилоят — 1756
 Боязид, қалға — 99аб
 Боғи Баланд — 297а
 Боғи Биҳишт — 110а, 2966
 Боғи Дилқушо — 185аб, 297а
 Боғи Зоғон — 796, 183а
 Боғи Майдон — 1426
 Боғи Чинор — 2966
 Боғи Шимол — 1816, 182аб, 297а
 Булар жангали — 170а
 Бўлод, қалға — 173а
 Булунгур сүйи — 44а
 Бўлғор — 3166
 Бўрдалиқ — 356, 36а, 40а
 Бўржи Тоҳир, *Дамашқла* — 245а
 Бурса — 2666, 267а
 Бурҳон, саҳро — 144а
 Бухоро. — 96, 186, 38а, 39аб, 406, 626, 686, 74а, 81а, 82а, 1056, 110а, 1156, 116а, 1306

Бухориндон — 186
 Бутон Ойкул — 706
 Бурибош — 112а
 Бўри кечук — 122а
 Бўружирд — 135а
 Бўст — 89а
 Бўғозқум — 1746, 1756
 Вазиробод — 208а
 Валин, йайлоқ — 134а
 Ван — 100а6
 Варомин — 138а, 180а
 Вастон — 100а6
 Вахш суйи — 108а
 Верден — 2726
 Вируна — 2726
 Восит — 1486, 1516, 152а, 252а
 Ганбузак, жилга — 1446
 Ганг дарёси — 209а6, 210а6, 211а6, 212а6
 Гандар — 2136
 Ганжа — 2546
 Ганжанфу — 2266
 Гаран — 82а
 Гардқуҳ, қалъа — 926
 Гармруд — 1356
 Гармсир — 196, 26а, 1376, 138а, 1446
 Гармсир, *Форсда* — 1536
 Гармсири Хирманд — 18а6, 138а
 Гарни — 956
 Гата, мавзё — 208а
 Герета — 2676
 Гету — 96а
 Гилонот, Гилон — 976, 101а, 288а
 Гирбол — 138а, 183а
 Гири саҳроси — 288а
 Гов Қурш — 916,
 Гулистон, бог — 227а
 Гулистон, орол — 275а
 Гулихандон, қалъа — 291а
 Гулшан — 2906
 Гур — 292а
 Гуржистон, Гуржи — 96а6, 1626, 1646, 2276,
 249а6
 Гурзувон — 68а
 Гўзал ҳисор — 2716, 272а
 Дабусийа — 314а
 Давлатобод, бог — 2216
 Даёлима (Дайламнинг қўлиги) — 288а
 Дажла суйи (яна қаранг: Мосул суйи) — 1466,
 1496, 150а, 1556, 157а
 Дайр, булог — 218а
 Дакалак, мавзё — 63а
 Далба йайлоқ — 586
 Дамашқ — 147а, 2396
 Дамашқ, мавзё (Самарқандда) — 1336
 Дандона суйи — 2186, 219а
 Дара (Дарил Ниҳом) — 108а
 Дарай Артинч — 50а
 Дарайгиз — 21а, 546
 Дарайгиз суйи — 546, 296а
 Даралзар — 956
 Дарай Кўбла — 2106, 211а6, 212а6
 Дарай Хамша — 227а6, 228а6
 Дараклу — 2726
 Дараклу, қалъа — 1766

Дарбанд (яна қаранг: Дарбанди Боку) — 94а,
 976, 98а, 166а6, 167а6, 1706, 1756, 176а6
 Дарбанди Аргуншоҳ — 826
 Дарбанди Боку — 144а, 167а, 177а, 177а6
 Дарбанд моҳи — 100а
 Дарбанди Оҳанин (қаранг: Ҳаҳлага) — 126,
 13а, 156
 Дарвеш қўрути — 92а
 Дарвоз — 108а
 Даргизин — 1776
 Дарёи Афранж — 246а
 Дарёи Мағриб — 2676
 Дарёи Қўлаум — қаранг: Қўлаум дарёси
 Дашти Ҳаҳо — 1446
 Дашти Калора — 2946, 295а
 Дашти Қўланг — 22а, 246
 Дашти Хазар — 1756
 Дашти Қипчоқ — 686, 706, 726, 73а6, 976,
 1066, 1076, 1176, 129а, 130а, 1656, 166а6,
 171а6, 1756, 1776, 178а6
 Даҳна, қалъа — 896
 Даҳча, дарвоза — 826
 Дебалпур — 194а
 Демованд — 287а
 Деҳбид — 137а
 Деҳистон — 916
 Деҳли — 110а, 187а6, 198а6, 202а6, 203а6,
 204а6, 205а6, 206а6, 207а6, 208а6, 212а6.
 Деҳи Улвий — 1436
 Дийрбакр — 152а6, 1536
 Дизақ — 26а, 44а6,
 Дизфул — 136а
 Дилқушоин боғи — қаранг: Боғи Дилқушо
 Дилқушо кўши — 2216
 Домгон — 926, 134а
 Дори Занги — 56
 Доробжирд — 183а
 Дорухфатҳ, тим — 267а
 Дубандор — 2286
 Дубшин Йўлдуз — 114а
 Дудонга суйи — 104а, 1386
 Дулбарчин, манзил — 221а
 Дулбуржи, мавзё — 296а, яна қаранг: Дул-
 барчин, манзил
 Дурин, мурғзор — 1906, 191а, 1926
 Дурун, қалъа — 916
 Етти қудуқ — 44а
 Ебқут — 114а
 Ен Булоқ — 146а
 Ерқўргон — 226а
 Ҳабал Ҳамро — 2566
 Ҳавим — 140а
 Ҳави суйи — 2026, 203а, 2046
 Ҳадрсин, ариг — 107а
 Ҳажарм — 2926
 Ҳазира — 1536
 Ҳайрон Қамиш — 726
 Ҳайхун (яна қаранг: Аму суйи) — 7а, 9а, 12а,
 216, 366, 496, 506, 50а, 546, 576, 58а, 61а,
 626, 936, 946, 1066, 1306, 131а, 132а, 164а
 Ҳаку — 105а
 Ҳакур — 291а
 Ҳақолний чўли — қаранг: Ҳару чўли
 Ҳамжол — 256а

Жамму, кент — 216а
Жамму, ўлка — 215а, 216аб
Жамму суйи — 216аб
Жамула суйи — 194б
Жангалестон — 162б
Жанжон, кент — 196б, 197аб
Жарбодиқон (Гулпойгон) — 102б, 143б, 279б
Жаржан — 140а
Жармикон — 85а
Жарм суйи — 50а
Жарм уқбаси — 50а
Жару чули — 194а
Жарун, жазира — 183б
Жахрум — 183б
Жагату суйи — 252б
Жаҳаннам дара — 293а
Жақжарон суйи — 295б
Жағар, қарйа — 295б
Жаҳвол — 197б
Жаҳон, мавзъ — 215б
Жаҳонгушой — 221б
Жаҳоннамой кўшки — 221б
Жаҳоннамой, мавзъ — 202б
Жаҳонпаноҳ, даҳа, Деҳлида — 207б, 208а
Жаҳоншоҳ, қишлоғ — 221а
Жета — 10б, 11б, 12аб, 13б, 15б, 16аб, 20б, 21а, 22б, 23а, 25а, 26б, 27аб, 28б, 29аб, 30а, 32а, 43б, 44б, 45аб, 46аб, 49аб, 50а, 59б, 60аб, 66аб, 68аб, 69аб, 70б, 86аб, 105аб, 114аб, 115аб, 116б, 117а, 183б
Жилов — 292б, 293а
Жиловун, мавзъ — 91б, 134а, 290а
Жимжимол — 134б, 229а
Жирбату — 154б
Жовидон суйи — 139а
Жол — 196аб
Жол суйи — 19б аб
Жом — 6б, 77б, 224а, 295б
Жувайн — 15б, 80б
Жукалак — 105б, 106а
Журжон, вилоят — 133а
Журжон суйи — 91б, 131б
Жўсақ — 15бб
Жўйбар — 41а
Жўйи Зар — 130б, 131а
Жўйи Моҳигир, ариқ — 190б
Жўйи нав — қаранг: Жўйи Моҳигир
Жўйиқий — 17б
Занжир Сарой — 57б, 67б, 75б, 93б, 106а, 175а
Зарнуқ — 302б
Заҳра саҳроси — 139а
Зиёулмулк, кент — 95б
Зинда Пил Аҳмад Жом мазори — 224а
Зовулистон (Зобулистон) — 90б, 129а, 148б
Зол суйи — 135б
Иброҳим Малик мазори — 222б
Ижал суйи — 79а
Изник — 268б
Ийик (Ик), дарё — 122б
Ила (Или) суйи — 66б, 114б, 117а
Илма Қуруқ, мавзъ — 144б
Илон ўти — 301а
Инғур суйи — 232а

Ирбил — 150а, 152б
Ироқ — 102б, 106а, 112а, 134а, 136аб, 137а, 148б, 175а
Ироқи Араб — 149а, 151б, 152а
Иртиш суйи — 113б, 117аб
Искандарийа — 270а
Исрайқа — 171а
Исси Қўл — 86б, 117а
Истанбул — 268б
Истаҳр — 137а, 153б
Исфаронин — 80б, 292б
Исфаҳон — 102б, 103аб, 104а, 106а, 136аб, 137аб, 142а, 143б, 144а, 178а
Исҳақ қудуғи — 34б
Ит Ичмас — 113а
Ихтиёриддин, қалъа — 85б
Ичин Йўвсин, саҳро — 117а
«Ишқалча», хисор — 80а
Ишқамиш — 48б
Ишор, мавзъ — 208б
Ишқобод — 295а
Иқбор, мавзъ — 13б
Йабағу — 71а
Йазд — 106а, 136б, 138аб, 143а, 177б, 178а, 267а
Йайиқ (Ўрол), дарё — 122а, 128б
Йалгон, мавзъ — 173аб
Йалғузбоғ — 38б
Йалғуз Йағоч — 108а, 116б, 131а
Йасси — 67а, 111а, 185б
Йасси (Туркистон) — 301а
Йасси Дабон — 131а
Йилон, мавзъ — 106б
Йиланчуқ — 119б
Йом, работ — 193а, 186б
Йом суйи — 26а, 43а, 47а
Йўлдуз — 114аб, 115а
Йўлгун суйи — 262б
Йўл Хожа ағо — 302б
Йўлуқлуқ Азуқлуқ — 170а
Қабтар — 267б
Қабуджома — 84б
Қайтув, мавзъ — 114б
Қалин суйи — 202б
Қалобод дарвозаси — 39б
Қалора Дашти — қаранг: Дашти Қалора
Қалот — 80а, 82аб, 83аб, 111б
Қалпин — 226а
Қамох, қалъа — 259б
Қанбату — 146б
Қандибодом — 27б
Қанди Шайх Муборакшоҳ — 220а
Қанорай ҳавзи об, мавзъ — 200б
Қаньон — 238а
Қарак — 238а
Қарамон — 233а
Қарбало — 147а, 149б
Қарбало дашти — 147а
Қарқарат, вилоят — 214а
Қаркас, уқба — 50а
Қармина — 68б
Қартин, қалъа — 281б, 282аб
Қатида — 268б
Қатта Зоб — 152б

Катур — 1876, 188аб, 189аб

Кач — 89а, 183б

Кач Хус — 139а

Каш — қаранг: Кеш

Кашм — 50а

Кашмир — 194а

Каъба — 55б, 61а, 70а

Қаҳкар суйи — 201б

Керай, ариқ — 63а

Кермон — 104а, 106а, 136б, 143а, 178а

Кету — 96а

Кеш — 3а, 10б, 11аб, 12аб, 13б, 15б, 17б,
18аб, 23аб, 23б, 24а, 31а, 42б, 43а, 47б,
48аб, 49б, 52аб, 53б, 57б, 59а, 70а, 72б,
75б, 76а, 81б, 110аб, 116а, 121а. 154б, 164а,
182аб, 186б.

Кив, қалъа — 135а

Киристон — 293а

Киркук — 152б

Кирмийн — 233а

Кирмоч — 220а

Кичик Бурлаг — 270б, 271б

Кичик Йулдуз — 115б

Кичик Тоғ — 119а

Кобул — 12а, 48б, 49б, 62б, 86б, 109б

Кобулистон — 48б, 129а

Козерун — 142а, 183б

Кониғил — 30б, 129а, 184б

Кот — 61б, 62б, 64б, 68б

Кофуритон — 105б

Кохта, қалъа — 235б

Кошон — 135б, 136а

Кошгар — 115б

Кубла дараси — қаранг: Даран Кубла

Кула, қалъа — 172б, 173а

Кулбуча — 144б

Кумишкент — 47б

Кум Ҳамид — 269а

Куран, мавзъ — 115б

Курдистон — 101а, 134б, 135а, 136б, 145б,
154б, 154а, 158б, 179а

Курлон — 295б

Курдту — 145а

Кур суйи — 97а, 98а, 165а, 177а

Кусин, қишлоқ — 226б

Кусуй — 77 б

Кутахия — 267б

Кутла, шаҳар — 208а

Кушеш тоғи — 268а

Куюкбоғ — 226а

Қуйитан — 106а

Қукалдара очиги — 43а

Қукари — 196аб

Қука Қалъа — 89а

Қукёр — 114а

Қунак мавзъи — 29б, 43б

Қуктуба — 86б, 117а

Қукча тенгиз — 98б, 254а

Қулҳисор — 267б

Қунгуз — 114б

Қўсар, сув — 256б

Қўла, қўфрук — 201б

Қўрданг — 39а

Қўрчин — 111б

Қўсатор — 159б

Қўча Маволи Тарка — 103б

Қўча Малик — 296б

Қўшак — 183б

Қўши Арғун — 295а

Қўши зар, йайлоқ — 178а

Қўши Чўпон — 135а

Қўшк чекиши — 258а

Қўшак суйи — 47б

Қўхдистон (Қўхистон) — 7б, 79б, 183а

Қўхжуд, тоғ — 194б

Қўхимард — 19б

Қўхи Сулаймон (Сулаймон тоғлари) — 187а

Қўхруд — 290а

Лағмон — 109б

Лаҳовар, вилоят — 216б

Лаҳовар, шаҳар (Лоҳур) — 216б, 217а

Лор вилояти — 295а

Луни, ҳисор — 202б

Лури Бузург — 94б, 95а, 138б

Лури Қучск — 94б, 95а

Луритон — 94б, 135а, 136б, 143а

Луқмон Қалоғи, мавзъ — 250б

Мавсил, Мосул — 250аб

Мадина — 194а

Мадоин — 250а

Майдон — 156б

Майдон, Деҳли дарвозаси — 206б

Майопур — 213б

Макас, вилоят — 175б

Макка — 5б, 194а

Малус — 137б

Мамақту, вилоят — 174б

Манкара — 135б

Мандали — 228б, 250а

Манужон, қалъа — 183б

Манур, кент — 216а

Маранд — 95б, 198б, 158б

Марв — 39б, 133б, 296б

Марваруд (яна қаранг: Мурғоб) — 77б

Марвинст, ҳисор — 137а

Мардин — 153аб, 154аб, 155аб, 156аб, 161б,
179б, 248б, 249аб

Мароғи — 101а

Марун — 135б

Масжиди Умаййя — 245а

Маскав — 171б

Махоз — 94б

Мағнисийа — 271аб

Маҳаффа — 146а

Маҳмудобод — 165а

Маҳрижирд, мавзъ — 179б

Мекрон — 19аб, 89а, 183б

Мендурас суйи — 271б

Ментеша — 233а

Меҳон — 139а

Меҳрварон — 158а

Минна — 290б

Мийефорин — 158а

Мика, қалъа — 176б

Милан суйи — 202б

Мина, қалъа — 183б

Мингкўл — 163а

Мингкамари, вилоят — 51а

Мингкермон — 171а
 Минораи арус, Минораи байзо — 247а
 Мират, қалъа — 208б, 209а
 Миср — 148б, 149а, 153аб
 Мованд — 291а
 Мованд тоғи — 295а
 Мовароуннаҳр — 8б, 8б, 10аб, 15аб, 16аб, 26б, 34б, 41а, 49б, 61б, 94б, 104б, 105а, 106а, 164а, 175а.
 Можар, вилоят — 175б
 Мозандарон — 80б, 81б, 82а, 84б, 86б, 90б, 91аб, 93б, 133а, 134а, 148б
 Мосул — 150а, 153а, 155б
 Мосул суйи — 152б
 Моҳон — 18а, 34б, 38аб, 40б, 41аб, 47а, 48б, 82а, 131а, 133б, 134а, 296б
 Моҳашаҳр — 269а
 Моҳона — 131б, 132аб
 Мудула, мавзъ — 208а
 Мулауд — 114б
 Мунк (яна қаранг: Балжувон) — 9а
 Мунк қалъаси, Ҳиндистонда — 201а
 Мунсор, мавзъ — 215а
 Мурчил — 136б
 Мурғоб — 7а, 10а, 77б, 85б, 86б, 91а
 Муҳолиж — 268б, 271а
 Муҳолиж мурғзори — 268б
 Муш саҳроси — 100а, 158а
 Мултон — 187аб
 Муғулистон — 105а, 109б, 112а, 113б, 114аб, 184б, 186аб.
 Навбинжон — 139а, 140а, 142аб
 Навбинжон Шулистони — 228б
 Навқат — 41б
 Намақзор, мавзъ — 95а
 Нарғис, қалъа — 176б
 Насаф — 30а
 Насибин, орол — 274б, 275а
 Насой (Насо) — 91б, 92б
 Нахчивон — 95аб, 99б, 177б
 Нахчол, мавзъ — 107а
 Нағар, қалъа — 193аб, 194а, 219аб
 Нағара, Шимолий Панжобда — 218а
 Наҳрулганам — 286а
 Набулус — 238а
 Навбаи Бурса — 252б, 253а
 Навин, мавзъ — 253а
 Нажаф — 252а
 Нахчивон — 254а
 Наҳри барлос, ариқ — 258а
 Неъматобод — 289а
 Неҳованд — 95а, 135б, 177б, 178б, 179а, 280б
 Ниёзий, мавзъ — 47а
 Нишопур — 77б, 80а
 Нойри Қўтали — 115а
 Нохушак, мавзъ — 220а
 Нур, қалъа — 290а, 295аб
 Об, дарё — 87б
 Оби Барйак — 221в
 Обулистон — 235а
 Одилжавоз — 100а
 Одина масжид, қарйв — 296а
 Одун қўзи, мавзъ — 61а
 Озарбайжон — 94а, 95аб, 98аб, 100б, 144а, 148б, 158б, 175б, 177аб
 Ойдин — 159а, 162а, 233а
 Ой Ёкур — 112б
 Ойша хотун суйи — 60б
 Олакўл — 113а
 Ола Тоғ — 99б, 157а, 158аб, 170б
 Олой — 52а, 54б
 Олтой — 109б
 Олгун Қўрка — 117б
 Олгунтош — 269б
 Ол Қўшун — 111б
 Омид — 157а
 Омул — 93б, 131б, 132аб, 133а
 Омонқўҳ — 80а
 Омул — 93б
 Она — 149б
 Оромак Даҳанаси — 220а
 Отақум — 69б, 86б
 Отбоши — 66б, 69а
 Очиқ Фарқат — 312а
 Оқ Булоқ — 145б
 Оқ Бўгра, мавзъ — 96а
 Оқёр — 116а, 121б
 Ой йайлоқ — 252б
 Оқ Қўтали — 45а
 Оқсаро — 269а
 Оқсарой, *Марашда* — 269б
 Оқсарой, *Мовароуннаҳрда* — 75б, 181а, 183а
 Оқсой — 145а
 Оқсув — 70б, 111б
 Оқсув дараси, *Гуржистонда* — 227б
 Оқсулот — 301аб, 302аб
 Оқ Тақа — 270б
 Оқтом, *Озарбайжонда* — 177а, 225а
 Оқуй — 18б
 Оқшаҳр — 267а, 275аб, 276аб, 277а
 Оқ қиё — 38б
 Пан, вилоят — 175б
 Пандеҳ (Панждеҳ) — 85б
 Панжхир — 190б
 Панипат суйи — 202б
 Панипат, шаҳар — 202б
 Параҳон — 290а
 Пашшакол — 197аб
 Пил — 231б
 Пир Умар Нахчирбон мазори — 222а
 Пойи Мурғон — 7б
 Пойоб — 17б
 Пойтоғ, мавзъ — 66б
 Порсин — 117б
 Потила — 140б
 Пулла, кент — 202б
 Пўрниён — 193а, 194а
 Работи Малик — 44аб, 68б, 296б
 Радкон — 85а
 Ражабпур, қалъа — 200б
 Рай — 92б, 93аб, 102б, 134а, 144а
 Рамла — 238а
 Раъсатъайн — 153а
 Раҳматоби (Обираҳмат) суви — 42б
 Ревтан — 42б
 Рнза — 87аб
 Рова суйи — 218б
 Ром Ҳурмуз — 138б

Роҳи Тал — 1906
 Рудак суйи — 2216
 Ружард — 2796, 2806
 Рум — 144а, 171а, 177а6
 Рус, вилоят — 1706, 171а6, 1726, 1756
 Рустамдор, вилоят — 926, 936, 290а, 295а6
 Рутд — 846
 Руха — 153а
 Рўман — 2726
 Сайбанор — 66, 156, 80а, 81а6, 85а, 866, 87а, 138а6
 Сайрон — 71а, 1046, 111а, 119а, 1286, 301а
 Савур — 1566
 Савуқ Булоқ — 1776, 2906
 Сайда — 241а6
 Сайрам — 456, 61а, 105а, 303а
 Сайхун суйи (яна қаранг: Хўжанд суйи) — 436, 45а, 466, 47а, 52а, 536, 60а, 696, 71а, 72а, 105а, 117а, 1286
 Салим дарвозаси, *Шероҳда* — 137а, 142а
 Салмос — 101а
 Самангон — 1876
 Самарқанд — 9а6, 10а, 136, 16а6, 186, 26а6, 29а6, 30а6, 316, 32а6, 426, 43а, 44а, 46а6, 47а, 49а6, 536, 576, 616, 626, 62а6, 646, 65а, 66а6, 67а, 686, 696, 706, 72а, 73а, 746, 766, 806, 81а, 836, 85а6, 866, 886, 906, 916, 91а, 936, 956, 986, 99а, 1046, 105а6, 106а, 1076, 1086, 110а, 1116, 112а6, 1136, 1156, 116а6, 1176, 128а6, 129а6, 1306, 131а, 133а6, 1366, 142а, 143а, 1486, 1616, 162а, 164а, 1656, 1706, 1846, 186а6, 1876
 Самдук — 2726
 Сатова — 2316
 Самона, мавзё — 198а
 Самур суйи — 1666
 Санамдиз — 2926
 Сантус — 2726
 Саодат дарвозаси, *Шероҳда* — 137а
 Сарасати — 2006
 Сарахс — 406, 776, 82а, 916
 Сарбъл — 10а
 Саржам — 2906
 Сарик Ўзан — 1116, 119а
 Сарикқамиш — 1026
 Сарикқамиш, *Жстада* — 226а
 Сарикқамиш, *Райда* — 291а
 Сарикқамиш, *Хуросонда* — 224а
 Сарик Қўргон — 145а
 Сармолука — 956
 Сармуқ, қалъа — 137а
 Сароб, мавзё — 2206
 Саробхон Бидак — 139а
 Сарой — қаранг: Соли Сарой
 Сарой мамлакати — 74а, 1236
 Сарой, шаҳар — 1716, 1746, 175а
 Сарухон эли — 271а
 Сафидиз, қалъа — 59а
 Сафосун, қалъа — 1446
 Саҳвол — 1976
 Сағарч — 426, 43а, 114а
 Сағизгон — 114а
 Сағимши — 105а
 Саҳроини Муш — 158а6

Сванет — 2316, 232а
 Севинч суйи — 167а6
 Сейстон — 966, 87а6, 88а6, 89а6, 906, 154а, 1776
 Семнон — 112а, 134а
 Сепоя — 626, 68а
 Сер, кент — 1316
 Сиб — 250а
 Сивасур — 158а
 Сивос, жилга — 2606
 Сивос саҳроси — 261а
 Сибҳпаж, уқба — 2206
 Сим-сим — 174а
 Сина, мавзё — 2526
 Синд — 1096
 Синд суйи (дарёси) — 187а
 Синани — 287а
 Сиржон — 104а, 106а, 1366, 1376, 1426, 143а, 1536, 1776, 178а
 Сирман — 19а
 Сирудамли — 2726
 Сичқон Дабон — 114а
 Спгнақ — 71а, 72а, 73а, 74а, 1046
 Сова, *Ҳиндистонда* — 2136
 Соли Қўли — 1126
 Соли Сарой — 56, 9а, 22а, 27а, 29а, 30а, 31а, 386, 396, 456, 51а
 Солор Булоқ — 44а
 Сомнат, мавзё — 219а
 Сонгур, қалъа — 1346
 Сори — 936, 946, 1316, 132а6, 133а
 Сувалак, тоғ — 2126, 213а6, 214а6, 215а
 Сузангарон, мавзё — 44а
 Сулаймон тоғи — 896
 Султон Артуҷ, йайлоқ — 183а, 184а
 Султон Майдон — 292а, 295а
 Султон Маҳмуд Работи — 90а
 Султон Шайх — 3026
 Султония — 93а6, 1346, 144а6, 1456, 155а, 1566, 1586, 159а, 1616, 164а, 165а6, 170а6
 Сури, ҳисор — 2676
 Сурхапул — 258а
 Сурхоб, кент — 220а
 Сутқул — 1146
 Сутун, мазор, Деҳлида — 2076
 Суф, дара — 206
 Сутулгонлиг — 114а
 Табарак, қалъа — 1026
 Табаристон — 87а
 Табриз — 93а, 94а, 95а6, 1446, 1706, 185а
 Тавуқ — 1526
 Табдур суйи — 259а
 Тавила — 2296
 Тадмур — 2476
 Тазрак, қалъа — 1836
 Тайхон (яна қаранг: Таллиқон) — 22а
 Така эли — 271а
 Таллиқон — 50а
 Талоқи Фатин, қўпрук — 137а
 Талгун уқбаси — 291а
 Танак, Тана суйи (Дон дарёси) — 117а6
 Танги Боло — 58а
 Танг Зиндон, қалъа — 1836
 Танггун, вилоят — 97а

Тараблус — 238а, 2406
 Тарак суйи — 1676, 1756
 Тароз — 3006
 Тарра — 248а6
 Тартум, қалъа — 2596
 Татта — 2186
 Татқовул — 2266
 Таламба, қалъа — 1956, 196а
 Тарун — 1356
 Тарқи — 167а, 1756
 Тахти Қароча, Самарқанд яқинидаги бог — 1866
 Тахти Қароча, Шерозда — 104а
 Тева Бўйни — 436
 Термиз — 15а6, 21а6, 486, 536, 566, 59а6, 636, 75а, 80а, 906, 1056, 1076, 1876
 Тертош — 1146
 Тижан — 2536
 Тикрит — 149а, 2806
 Тира — 272а
 Тири Мардон — 140а
 Тифлис — 96а6, 97а, 1646, 2846
 Товус, қалъа — 1726, 173а
 Тошиён, қалъа — 1836
 Торим — 183а
 Томлиқ — 301а
 Тоткант — 10а, 2966
 Тош ариқ — 24а, 25а
 Тоши Хотун — 2556, 256а
 Тошканд (шунингдек, Тошкент) — 26а, 276, 436, 456, 46а, 496, 52а, 85а, 105а, 117а6, 1286, 133а
 Тошқўфрук — 226, 23а
 Туббат — 218а6
 Тув Қўйи Марог — 113а
 Тумон тур, мавзё — 1446
 Туратур, Атил дарёсидаги гузар — 170а6
 Туркий Гармоба — 221а
 Туркистон — 58а, 84а, 114а
 Турон — 7а6, 766, 77а, 81а, 82а, 94а, 1026, 1156, 137а, 149а
 Туронзамин — қаранг: Турон
 Туршиз — 836
 Тус — 80а, 1116, 112а
 Тустар — 104а, 1356, 136а6, 179а
 Тустар саҳроси — 139а
 Тутак — 1336
 Туглугпур, мавзё — 2096, 210а
 Туглугпур, қалъа — 202а6
 Тухна саҳроси — 201а
 Тўбал (Тобол), дарё — 1216, 122а
 Тўлас — 117а
 Тўм суви — 43а
 Тўнгузлуг — 2696, 2716
 Тўқат — 262а, 278а
 Тўгра Ўтлуг — 1126
 Ужан — 253а
 Узун Ота — 3026
 Улуг Бурлаг — 2716, 2746
 Улуг Йулдуз — 1156
 Улуг Тоғ — 119а
 Улуг қўл — 114а
 Улуг Юрт — 191а
 Уммон дарёси — 9186

Урдиён — 1146
 Урдум Сарой — 1136
 Урмиён, қалъа — 2796
 Урмия, вилоят — 101а
 Уч — 187а6, 226а
 Уч килиса (Ўчмиадзин) — 159а
 Уч ариғ — 308а
 Учқармон, мавзё — 666, 1156
 Ушмун — 206
 Уқба Бута — 1086
 Фавжа, қалъа — 2736
 Фадак, қалъа — 1536
 Фаранг — 233а, 2726, 2976
 Фарахобод, қалъа — 275а
 Фаринкент — 43а
 Фаркати Қўл — 1156, 116а
 Фароҳ — 87а, 886
 Фароҳ саҳроси — 2246
 Фасо — 138а
 Фатҳобод, қалъа — 2006
 Фахробод — 165а
 Феруза, қалъа — 2006
 Ферузқўҳ, тоғ — 291а
 Ферузқўҳ қалъа — 946, 289а6, 290а6, 291а6
 Ферузобод — 208а
 Ферузпур, мавзё — 2096
 Форёб — 68а
 Форёб — суйи — 68а
 Форс, вилоят — 84а6, 91а, 0126, 1046, 106а6, 134а, 1366, 143а, 1486, 1536, 154а6, 175а, 1786
 Фулхур Дара — 144а
 Фурот суйи — 1466
 Фушанж — 776, 78а6
 Хабарон — 2506
 Хабушон — 836, 131а
 Халхол, вилоят — 956
 Харжирд саҳроси — 2246
 Хашка суйи (Кашкруд, Қашқадарё) — 116а
 Хевақ — 166, 616
 Хинжил — 2726
 Хитой — 1066, 186а, 187а
 Ховак — 1876, 1906
 Ховас, мавзё — 446
 Хожа Ақоша, кент — 566
 Хожа Солбари, мавзё — 24а
 Холид ва Молик, жазира — 256а
 Хон Балиқ — 2266
 Хонсор — 2796
 Хоразм — 9а, 616, 62а6, 63а, 646, 65а6, 676, 68а6, 74а6, 75а, 756, 1056, 1066, 107а6, 108а, 1096, 110а, 133а, 1486
 Хос — 686
 Хувор — 291а
 Хузистон — 135а
 Хўзор — 186, 24а6, 336, 34а6, 356, 37а, 41а6, 106а
 Хулм — 546
 Хумрак, мавзё — 45а
 Хурматур, қалъа — 154а
 Хуросон — 6а, 106, 156, 17а, 346, 35а, 38а, 39а6, 43а, 586, 766, 77а6, 78а6, 81а, 82а, 85а, 110а, 111а6, 112а, 116а6, 118а, 1486, 1796

Хуроша — 156, 806,
 Хуррамобод — 946, 1356
 Хустор — 90а
 Хутталон — 10а, 22а, 246, 316, 54а6, 646,
 108а6
 Хушкурд, мавзё — 2326
 Хўжанд — 126, 15а, 316, 33а, 46а, 52а, 67а,
 105а, 107а, 1176
 Хўжанд суйи (яна қаранг: Сайхун, Ахсикат
 суви) — 106, 26а, 276, 436, 446, 45а, 466,
 1106, 111а, 1176, 1286, 186а
 Хўжазли — 2576
 Хўй — 1586, 1706
 Хўй суйи — 167а6
 Чакчак — 336, 386
 Чала Боши — 226
 Чаманкент — 45
 Чаноқ Булоқ — 106
 Чалма кичик — 122а
 Чаро — 290а
 Чағонийён — 336, 54а
 Чаҳордах, дарвоза — 826
 Чаҳор Донга суйи — 136а
 Чаҳорроҳа, Самарқанд дарвозаси — 3106, 311а,
 3136
 Чаҳортоқ — 226а
 Чеқдалиқ — 24а, 34а, 38а, 42а
 Чеқдалиқ, *Ҳиротдаги* — 776
 Черкас — 1716, 172а, 1756
 Чечаклик — 1146
 Чечакту — 1826, 296а
 Чиечур суйи — 996, 158а
 Чимлик — 1536, 155а
 Чиноба суйи — 1956, 196а
 Чинор, мавзё — 2216
 Чинос — 276, 1176, 1856
 Чопар Айгир — 1126
 Чоч — қаранг: Тошканд
 Чукалак, мавзё — 308а
 Чурка — 1136
 Чуқур Балиғ — 269а
 Чўлаҳа, кент — 139а
 Чўлот, вилоят — 1676
 Чўтуз Қазоқ, вилоят — 174а6
 Шабарту — 196, 29а, 30а
 Шайх Баҳдул мазори — 1496
 Шайхзода Боязид Лангарий — 296а
 Шайхзода, Самарқанд дарвозаси — 3106
 Шайхун, қалъа — 2146
 Шамкур, мавзё — 254а
 Шамоҳа — 986, 177а
 Шанби Ғозон — 956
 Шанузон — 192а
 Шанузон, қалъа — 2196
 Шаровушиё — 113а
 Шатт суйи (Шагт ал Араб) — 1486, 152а, 1556
 Шахгон суйи — 219а
 Шахриёр, қалъа — 1346, 135а, 138а, 1536
 Шаҳрисабз — 44а, 76а, 80а
 Шеки — 966, 97а, 1646
 Шероз — 83а, 936, 101а, 1036, 104а6, 106а6,
 136а6, 138а6, 1406, 142а, 1706, 178а6, 183а6
 Шероз, Самарқанд яқинида — 315а
 Шибиргон — 66, 10а, 55а, 58а6, 596, 616

Ширвон — 97а6
 Ширвон, вилоят — 98а6
 Ширвонот — 94а, 97а, 144а, 177а
 Ширин суви — 139а
 Ширту ва Йанги дара — 220а
 Шодийён, тоғ — 546
 Шодмон (Самарқанддаги) — 47а, 1336
 Шодмона — 201а
 Шом — 149а, 153а6
 Шомил, қалъа — 1836
 Шомих — 148а
 Шосмон — 846, 133а, 134а
 Шош — қаранг: Тошканд
 Шоҳбуз дара — 254а
 Шоҳнавоз, мавзё — 196а6
 Шоҳон — 916
 Шулистон — 154а
 Шумулқон — 85а
 Шўҳаб, қалъа — 156а
 Шўрб қудуғи — 356
 Шўрхон канда суйи — 1386
 Эгридир — 2746, 275а
 Эгри ёр, мавзё — 107а
 Элбазам (?) — 2746
 Элбўракх, Элбўс тоғи — 1666, 172а6, 173а6,
 1766
 Элчи Балиғ — 1866
 Элчи Бута, майдон — 21а
 Эмил Ғучур — 1136
 Эрёб, қалъа — 1916, 192а6, 193а
 Эрон — 6а, 74а, 766, 77а, 78а, 94а6, 1066,
 1186, 1296, 130а, 131а, 1766, 146а
 Эски Деҳли — 2076
 Эски Мосул — 155а
 Эски Ўкз — 746
 Эски Ҳурмуз — 1836
 Янги — 61а
 Янгикент — 34а
 Ясси Дабон — 836
 Угар кечти — 117а
 Ўзбек, юрт — 1916
 Ўзганд — 67а, 71а, 105а
 Ўзи суйи (Днепр) — 171а6
 Ўкак, мавзё — 170а, 1756
 Ўлан Жарлиғ — 1126
 Ўр Тўба — 1276
 Ўранг Чақал — 1116
 Ўртоқ, уқба — 1126
 Ўрун, мавзё — 1126
 Ўрус (яна қаранг: Рус) — 1716
 Ўрусжуқ — 1716
 Ўтрор — 456, 52а, 536, 706, 71а, 72а, 1286,
 303а
 Ўтулчату, Яйлоқ — 806
 Қабала, мавзё — 97а
 Қажирту — 1156
 Қазвин — 1346
 Қайин — 133а
 Қайсарийа — 2346, 262а6
 Қалдирма, кўфрук — 308а
 Қалмоқ, юрт — 3166
 Қалот — 90а
 Қалоти Сурх, тоғ — 1416
 Қалотин — 2506, 252а, 260а, 287а

Қалъаи Зарит — 231б, 232аб
 Қалъаи Ойдин — қаранг: Бонзид қалъаси
 Қалъаи Моҳона — 131б
 Қалъаи Сафид — 139аб
 Қалъаи Тоқ — 89а
 Қалъатуррум — 238а
 Қандаҳор — 90аб, 109б, 186б
 Қапчигай — 193а
 Қарача Қаро — қаранг: Омид
 Қарақба, пушта — 242а
 Қарийайи Сиб — 286а
 Қарийатул Уқоб — 146б
 Қари жилғаси — 89а
 Қаро — 49б
 Қаробог — 96б, 97аб, 177б
 Қаро Булоқ, *Жетада* — 114б
 Қаро Булоқ, *Туркистонда* — 301а
 Қаро Булоқ, *мавзъ* — 220б
 Қаровултепа — 254б
 Қародара — 170б, 225а
 Қаронгон, *мавзъ* — 292б
 Қаронгутоғ — 226б
 Қаро Самон, *мавзъ* — 51а, 118а
 Қаросув — 21а
 Қаросув, шаҳар — 171а
 Қаро тепа, бог — 221б, 221а, 296а
 Қаро Тол — 73б, 117а
 Қаротол — 115а
 Қаро Туба — 70б
 Қаро Хожа, қасаба — 114а, 226б
 Қарочуқ, тоғ — 70б, 119а
 Қарошаҳар — 278а
 Қароқ — 308б
 Қароқалқонлиқ, вилоят — 232б
 Қаро Қисмоқ — 66б
 Қароқош, дарё — 226б
 Қароған Буйурлағу — 113а
 Қарогучур — 113аб
 Қаро Ҳисор — 257а
 Қарс — 96а, 163а, 281а
 Қарши — 6а, 30а, 33б, 34б, 35аб, 36аб, 38а,
 39а, 40а, 41а, 43а, 62а, 67б, 106а, 116а,
 133б
 Қасри Аблақ — 244б, 245б
 Қасри Яҳоннамо — 296аб
 Қасри Зард Йайлоги — 279
 Қатагон, работ — 66а
 Қатлаш — 34а
 Қаҳлағи — 12б, 13аб, 20б, 21аб, 23б, 30а,
 33а, 38б, 47б, 53б, 107б, 115б
 Қаҳқа — 83б
 Қизил Йағоч — 288а, 289а
 Қизилқоқ — 38а
 Қиморшоҳ Ато — 302б
 Қинор Шақшор (тахминан) — 47б
 Қира — 107б
 Қир Текин — 52а
 Қиршаҳр — 274б
 Қирқ Қул — 123б
 Қирқ Тубалик — 112а
 Қифчоқ Дароқ Сарой — 108б
 Қипчоқ Дашти — қаранг: Даигти Қипчоқ
 Қовун, ариқ — 63б
 Қоз — 114б

Қози Қумуқ, вилоят — 174б, 175б, 176аб
 Қора Ваник — 247аб
 Қоратол — 117а
 Қоқма — 113а
 Қрим, вилоят — 175б
 Қуббаи Иброҳим Молик — 146а, 256б, 281а
 Қуббаи Метин, *мавзъ* — 62а
 Қуббатул уқоб, дарвоза — 250б
 Қубон — 171б, 172а, 175б
 Қуддус — 238а
 Қуён Қори — 112б
 Қулаум дарёси (Каспий денгизи) — 132аб,
 166б, 292б
 Қулон Қўтали — 115а
 Қулон, уқба — 196а, 303а
 Қулоги — 144б, 145а
 Қумиша — 143б
 Қумкент — 107б
 Қумтепа — 253б
 Қундуз — 9а, 48б, 49б, 54б, 62б, 108б, 109б,
 111а, 131а, 179б
 Қундузча — 125а
 Қурай суғи — 167б, 169б, 170а
 Қутлуг юрт — 221б
 Қўстантинийа — 270а
 Қўбоқ — 113а
 Қўзи Мундоқ — 221а
 Қўнийа (Қўнийа) — 267а
 Қўнғуз Аланг — 50а
 Қўпқан Йағоч — 110а
 Қўра Қўргон — 146а
 Қўрчуқ, *мавзъ* — 310б
 Қўрчуқ, уқба — 311а, 312б
 Қўроғшин тўба Балвалний — 35б
 Қўстур кенти — 225а
 Қўчқор, *мавзъ* — 71а
 Қўшун Қоя — 114б
 Қўҳандиз, қалъа — 154а
 Қўҳистон (Қўҳистон) — 10а, 62а, 133а, 165а,
 178а
 Ғазза — 238а
 Ғазнин — 186б, 187аб
 Ғалата — 272б
 Ғалата гузари — 268б
 Ғаний қўшки — 79а
 Ғаффорулмулк қўфруки — 95б
 Ғунон ва Йангтур йайлоги — 187б
 Ғута — 243а, 247б
 Ғур — 62а, 79б, 83б
 Ҳабаший, қалъа — 144б
 Ҳазор баро, қалъа — 89б
 Ҳалаб — 236а
 Ҳама — 238а, 240б
 Ҳамавор, дашт — 218а
 Ҳамадон, вилоят — 102б, 144б, 177б, 179а
 Ҳамид, вилоят, Анагўлияда — 274б, 275а
 Ҳарбия, қишлоқ — 149б, 152а
 Ҳарур, *мавзъ* — 138а
 Ҳаштканд — қаранг: Тошканд
 Ҳаштруд — 253а
 Ҳижоз — 74а, 99а, 256б
 Ҳилла — 146б, 147а, 148б, 151б, 250а
 Ҳинд мулки — 193б
 Ҳиндўвон, қалъа (шунингдек, Ҳисори Ҳиндў-

вон) — 49а, 52а, 55а, 56б
 Хиндукуш, уқба — 48б, 109б, 190б
 Хиндустон — 19а, 29а, 56б, 110а, 186б, 187аб,
 188аб, 100аб, 191аб
 Хирманд (Хирманд) суви — 89а
 Хирот, вилоят — 6а, 8б, 62а, 85б, 109б
 Хирот, шаҳар — 7аб, 10а, 34б, 40б, 48б, 78б,
 80а, 82а, 86б, 91а, 112а, 182б, 186б
 Хисни Жағдовул — 252б
 Хисни Жондор — 252б
 Хисн Кайф — 153б
 Хисор — 42б, 108а, 111а
 Хисорак, мавзъ — 107б
 Хисори Хиндувон — 52а
 Хит — 280а
 Хожн Тархон (Астрахан) — 174б, 175а
 Хомид — қаранг: Омид
 Хорук қалъаси — 262а
 Хувайза — 136а, 138б
 Хулм — 20б, 22а
 Хурмуз — 179а, 180а, 183аб
 Хусайн, вилоят — 153а
 Хўмс — 238а, 240б, 241а

ЎТНИК НОМЛАР КЎРСАТКИЧИ

Авғонийлар — 89б, 187а
 Ажам — 1б
 Апарди — 7а, 108б
 Араб — 1б
 Арканут — 10б, 49б
 Аркудан эли — 173аб
 Арлот — 7а
 Анкужа эли — 175б, 176аб
 Бадахшонийлар — 50аб, 51а
 Баҳрин, қавм — 86аб, 112б, 169а
 Булгачи — 114аб
 Буралди — 62б
 Бурулдай — 108б, 109а
 Гуржилар — 96аб, 164а, 165аб
 Дуглат — 49б, 66а
 Дўлон жовун — 20б
 Жалойирлар — 32аб, 43б, 68б
 Жетгалар — 11б, 12аб, 26б, 43б
 Йасулар — 109б

Йасурийлар — 10а, 33аб, 38а
 Йуркун — 171б
 Калжи — 171б
 Карликот — 15б
 Керай — 10б
 Қўр бұқа — 171б
 Лакзлар — 96б
 Ламоқ эли — 74а
 Марвонийлар — 246б
 Манғқит — 71б
 Мўғул — 44б, 103б, 112а, 113б, 114а, 115а,
 118а, 120а, 127б
 Наймон — 10а
 Никударий — 18б, 86б
 Ос қавми — 172аб
 Оқ Қўйлуқ — 152а
 Парлон — 171б
 Садидийлар — 83б, 84а
 Садучи — 114б
 Санжарийлар — 41аб,
 Сарамдай, ўмон — 171а
 Снѣхнушлар — 187б, 188аб
 Сулдуз — 9б, 10а, 154а
 Таллиқон — 108б
 Тагочи, эл — 89б
 Тожик — 2а, 7аб, 116а, 180б
 Туман, эл — 89б
 Турк — 2а, 17б, 85б, 101а, 116а, 130б
 Туркманлар (Туркмонлар) — 17б, 99аб, 100аб,
 152а, 158аб, 159б, 160а
 Тўқайн садаси — 89б
 Уйгур — 42б, 53а
 Хуросонийлар — 48б
 Черкаслар — 171б, 172а
 Чигатоилар — 7а
 Ўзбек — 71а, 169аб, 170а, 171а
 Ўйрот — 150а, 152б
 Ўриот — 9а
 Қазоқ — 68б
 Қайтоғ — 167а
 Қанқли (қангли) — 10б
 Қароўнас — 38б, 39б, 41б, 43а, 44а
 Қаро Қўйлуқ — 152а, 153а
 Қипчоқ — 68б, 126а
 Қўнғирот — 61б
 Хазора — 18б

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Зафарнома	9
Муқаддима	11
Темурбекнинг мутавааллид бўлгани ва олами ўз жамоли билан йаруқ қилгани сўзлари .	12
Қазағанбекнинг хуруж қилгани сўзи	15
Баён Сулдузбек Абдуллоҳ мирзонинг бошига черик тортиб келгани	19
Туглуқ Темурхон черик йиғиб, Мовароуннаҳр сори келгани	20
Ҳазрат соҳибқирон Ҳожи Барлос билан кенгашиб, ва яна йўлдин айрилиб, Аму суйи- дин кечиб, Кеш вилояти сори келиб, Туглуқ Темурхоннинг беклари билан мулоқот қилгани.	20
Ҳусайнбекким, Қазағанбекининг набираси эрди, Баён Сулдузбек бошига черик тортиб келгани ва ҳазрат соҳибқирон била беклардин мадад тилагани	22
Ҳусайнбек яна ҳазрат соҳибқиронга киши йибариб мадад тилагани	23
Ҳазрат соҳибқирон ва Хизрбек Ҳожи Барлос била урушқонлари ва Ҳожи Барлос- нинг қочқони сўзи	23
Ҳазрат соҳибқирон Хизр Йасурий билан урушқони	24
Туглуқ Темурхон Мовароуннаҳр сори иккинчи қатла черик тортиб келгани	25
Туглуқ Темурхон ўз вилоятига қайтиб боргани	26
Ҳазрат соҳибқирон Ҳусайнбекнинг кейнида боргани сўзи	26
Алибек Жониқурбонининг йамон ҳаракатлариким, Ҳусайнбек на ҳазрат соҳибқи- ронга қилиб турур	28
Ҳазрат соҳибқироннинг Ҳусайнбекдин айрилиб, Кеш вилоятига боргани	28
Ҳусайнбек билан ҳазрат соҳибқирон Сейистон сори боргонлари	29
Ҳазрат соҳибқироннинг элиги йахши бўлгондин сўнг Арсаф сори боргани	30
Ҳусайнбек ва ҳазрат соҳибқирон Абу Сатид билан ва Мангли Буга ва Ҳайдар била уруш қилгани	31
Ҳусайнбек билан ҳазрат соҳибқирон Тайхон ва Бадахшон сори боргонлари	32
Ҳазрат соҳибқирон Тошкўпрукдин ўтуб, Жета черикини қочургани	33
Ҳазрат соҳибқироннинг туш кўргони ва ул тушдин севунуб, Илёс Хожaxon сори черик тортқони	35
Ҳусайнбек била ҳазрат соҳибқирон Жета черики билан урушуб, музаффар ва мансур бўлгонлари	35
Ҳазрат соҳибқирон Ҳусайнбек билан қурултой қилгонлари ва Кобулоҳ ўғлонни хон кўтаргонлари	36
Лой урушининг шарҳи	37
Жета черики Самарқанд шаҳрини қамал қилгонлари	40
Ҳусайнбек билан ҳазрат соҳибқирон Самарқанд сори боргонлари	41
Ҳусайнбек билан ҳазрат соҳибқирон аросида мухолифат пайдо бўлгонининг сўзи	41
Ҳазрат соҳибқирон черик йиғиштурмак учун Самарқандқа боргани	43
Ҳазрат соҳибқирон Ҳусайнбекнинг устига черик тортиб боргани	44
Ҳусайнбекнинг макру ҳийла қилгонлари ва Хизр Хазиначини сулҳ учун соҳиб- қиронга йибаргани	44
Ҳазрат соҳибқирон Қаршига келгани	46
Ҳусайнбек ҳазрат соҳибқирон сори черик тортқони	49
Ҳусайнбек Бухорога бориб қамал қилгани	50
Ҳазрат соҳибқирон Аму суйидин ўтуб, Қарши черикининг устига келгани баёни	50
Ҳазрат соҳибқирон Жакубекни Хирот вилоятига, Малик Ҳусайн Курт қошига йибаргани	51
Ҳазрат соҳибқирон Мовароуннаҳр сори бориб, Ҳусайнбек черикини сиққони	52
Ҳазрат соҳибқирон саодат ва иқбол билан Самарқанд сори боргани	53
Ҳазрат соҳибқирон сори Ҳусайнбек черик йибаргани ва черики бузулуб қочқони	54

Хусайнбекнинг черики ҳазрат соҳибқирон қўқунчидан қочқони ва Хусайнбек қайтқони	56
Хусайнбек ҳазрат соҳибқирон билла яраш қилгонлари	56
Хусайнбекнинг Бадахшонга черик тортиб борғони	58
Ҳазрат соҳибқирон Жета сори борғони	59
Ҳазрат соҳибқирон Бадахшонга черик тортиб, Хусайнбек билла борғони	60
Ҳазрат соҳибқирон Бадахшон вилоятидин қайтқони	61
Ҳазрат соҳибқирон ва Хусайнбек иккинчи қатла бир-бирига муҳолифат қилгонлари	62
Ҳазрат соҳибқирон Хусайнбек билла урушуб, зафар тобқонлари	64
Ҳазрат соҳибқирон Балхдин Самарқандқа келгонин баёни	68
Ҳазрат соҳибқирон давлат ва саодат ва иқбол билла қурултой қилғони	69
Ҳазрат соҳибқирон Шибурғонга черик тортиб борғони	69
Ҳазрат соҳибқирон Балх ва Термиз сори черик йибарғони	70
Ҳазрат соҳибқирон Жақубекни Шибурғонга йибарғони	70
Ҳазрат соҳибқирон (Жета) сори борғони	71
Ҳазрат соҳибқирон иккинчи қатла Жета сори черик тортиб борғони	71
Ҳазрат соҳибқирон Хоразм валийсига элчи йибарғони	72
Ҳазрат соҳибқирон Хоразмга борғони	72
Хусайн Суфий ўлуб, Юсуф Суфий анинг ерига ўлтурғони ва ул ҳазрат билан йараш қилғони ва ҳазрат Хонзодани шаҳзода Жаҳонгир учун тилагонининг сузи	75
Ҳазрат соҳибқирон иккинчи қатла Хоразмга борғони	75
Ҳазрат соҳибқирон бекларини Хоразмга Хонзода хоним учун йибарғони	76
Шаҳзода Жаҳонгир Хонзода хоним билан зифоф қилғони	76
Ҳазрат соҳибқирон учунчи қатла Жета сори черик тортиб борғони	77
Ҳазрат соҳибқирон Дилшод ого билла зифоф қилғони	78
Ҳазрат соҳибқирон учунчи қатла Хоразмга борғони зикри ва Сари Буга билла Одилшоҳ йааги бўлгон учун йўлдан қайтқони	79
Тўртинчи қатла ҳазрат соҳибқирон Жета сори борғони	80
Амирзода Жаҳонгирнинг вафот бўлғони зикри	80
Ҳазрат соҳибқирон Қамариддин бошига яна черик йибарғони	81
Ҳазрат соҳибқирон бешинчи қатла Жета сори борғони	82
Ҳазрат соҳибқирон Тўқтамиш Ўғлонни Ўтрор ва Сабронга йибарғони	82
Ҳазрат соҳибқирон Ўрусхон урушига черик тортиб борғони	83
Ҳазрат соҳибқирон Ўрусхоннинг улусини чобқони	84
Ҳазрат соҳибқиронга саодатманд ўғул бўлғони зикри	84
Ҳазрат соҳибқирон Тўқтамишхонни йана йарогини қилиб, Темур Малик бошига йибарғони ва Темур Малик билан урушуб, зафар тобқони	85
Ҳазрат соҳибқирон Хоразмга элчи йибарғони	85
Ҳазрат соҳибқирон тўртинчи қатла Хоразмга бориб, фатҳ қилғони	86
Соҳибқирони саодатманд Кеш қалъасини солиб, Оқсарой иморатини буюрғони	87
Соҳибқирони зафарқарин Ҳожи Сайфуддинбекни Малик Гийёсуддинга, Ҳирот вилоятига йибарғони	88
Ҳазрат соҳибқирон шаҳзода Мироншоҳни Хуросонга йибарғони	88
Ҳазрат соҳибқирон Эрон вилоятига черик тортиб борғони	89
Ҳазрат соҳибқирон Фушанж қалъасини мусаххар қилғони	89
Ҳазрат соҳибқирон, яъни Темур Гурагон Ҳирот сори бориб, ани тақи фатҳ қилғони	90
Ҳазрат соҳибқирон Тус ва Калот сори таважжўҳ қилиб борғони	92
Ҳазрат соҳибқирон Самарқанд сори қайтқони	93
Ака Бегининг вафот бўлғони зикри	93
Ҳазрат соҳибқирони зафарқарин Хуросон сори таважжўҳ қилғони	94
Ҳазрат соҳибқирон Туршиз сори бориб, қалъасини фатҳ қилғони	95
Форс вилоятининг подшоҳидинким, Шоҳ Шўжой эрди, элчи келғони	96
Соҳибқирон Мозандаронга борғони	96
Ҳазрат соҳибқирон Самарқанд сори борғони	96
Дилшод ого ва Қўтлўг Туркон оғонинг вафот бўлғони зикри	98
Соҳибқирон Жета сори черик йибарғони	98
Ҳазрат соҳибқирон Мозандарон сори мутаважжўҳ бўлуб, йўлдин Сейистонга борғони	98
Сейистон қалъасини қамал қилгонлари	99
Ҳазрат соҳибқирон Бўст сори борғони	101
Авғонийлар билла уруш қилгонлари	101

Ҳазрат соҳибқирони саодатманд Самарқанд сори мутаважжих бўлғони зикри . . .	102
Ҳазрат соҳибқирон Мозидаронга мутаважжих бўлғонининг сўзи . . .	102
Валибек шабихун келтурғони . . .	104
Ҳазрат соҳибқирон Темур Гурагон Ироқ сори таважжух қилғонининг зикри . . .	105
Ҳазрат соҳибқирон Султонияга борғони . . .	105
Ҳазрат соҳибқирон Темурбек яна Самарқанд сори қайтқони . . .	105
Ҳазрат соҳибқирон уч йиллик йароғи билан Эрон сори борғони . . .	106
Ҳазрат соҳибқирон Озарбайжон сори мутаважжих бўлғони . . .	107
Ҳазрат соҳибқирон Гуржистон сори борғони . . .	108
Ҳазрат соҳибқирон Қорабоғ сори ёниб борғони . . .	108
Ҳазрат соҳибқирон Бардаъа сори бориб, Дашти Қипчоқдин Тўқтамишхоннинг че- рики келгонин зикри . . .	109
Сарой Мулк хоним шоҳзодалар била Самарқанддин келғони . . .	110
Ҳазрат соҳибқирон гуркманларнинг дафъи учун черик тортиб борғони . . .	111
Ҳазрат соҳибқирон Ван ва Вастон сори мутаважжих бўлғони . . .	112
Ҳазрат соҳибқирон Ироқ ва Форс сори таважжух қилғони . . .	114
Ҳазрат соҳибқирон Исфахондин Шерозга борғони . . .	115
Ҳазрат соҳибқирон Самарқанд сори қайтиб борғони . . .	115
Ҳазрат соҳибқирон Ироқ ва Форс вилоятини мусаххар қилиб, ҳукуматини Оли Му- заффарга бериб, ўзи давлат ва саодат билан қайтиб, Самарқанд вилоятига келғони . . .	118
Ҳазрат соҳибқирон Самарқандда қўйгон бекларини газаб қилғони . . .	118
Ҳазрат соҳибқирон бешинчи қатла Хоразмга борғони . . .	119
Зикри баъзи киссаларким, соҳибқирон Хоразм борғонида воқиф бўллуб турур . . .	119
Ҳазрат соҳибқирон Тўқтамиш сори черик тортиб борғони ва музаффар ва мансур қайтқони . . .	120
Ҳазрат соҳибқирон амирзода Мироншоҳни Хуросонга йибарғони . . .	121
Ҳазрат соҳибқирон бешинчи қатла Мугулистонга Хизр Хожа Ўғлон ва Анка Тўра бошига борғони . . .	124
Ҳазрат соҳибқирон қурултой қилиб, яна баҳодур ва бекларни Мугулистонга йибар- гониким, ҳар ерда мўғул қолгон бўлса, мусаххар қилиб келсунлар . . .	125
Ҳазрат соҳибқирон Жета урушидин нусрат ва фатҳ билан қайтиб, Самарқандда кел- ғони . . .	127
Ҳазрат соҳибқирон қурултой қилғони . . .	128
Ҳазрат соҳибқирон Жета сори яна черик йибарғони . . .	128
Ҳазрат соҳибқирон Дашти Қипчоқ сори мутаважжих бўлғони сўзи . . .	129
Соҳибқирон черикнинг йароғини кўргони . . .	131
Ҳазрат соҳибқирон Мирзо Муҳаммад Султонни ҳировул этиб илғари йибарғони . . .	133
Қаровуллар урушиб, Ийгу Темурбек шаҳид бўлғони зикри . . .	136
Ҳазрат соҳибқирон Тўқтамишхон била урушқони . . .	137
Ҳазрат соҳибқирони саодатманд Қипчоқ даштидин фатҳ ва ферузлук билан ёниб, Са- марқанд борғони . . .	140
Ҳазрат соҳибқирон Зобулистон ва Кобулистон вилоятини амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгирга берғони . . .	141
Ҳазрат соҳибқирон беш йиллик йароғи билан Эрон сори мутаважжих бўлғони . . .	142
Ҳазрат соҳибқирон сиҳҳат тобқондан сўнг Жўйи Зардин отланиб Эрон сори борғони . . .	144
Ҳазрат соҳибқирон Омўл ва Сори ва Қалъаи Моҳонани мусаххар қилғони . . .	144
Ҳазрат соҳибқирон фатҳномалар Самарқандқа йибариб, ҳарамларини ва саодат- манд ўғлонларини тилағони . . .	146
Ҳазрат соҳибқирон иккинчи қатла Ироқ ва Форс сори таважжух қилиб борғони . . .	147
Ҳазрат соҳибқирон Луристон ва Хузистонга илғор йибарғони . . .	148
Форс ва Ироқ ҳокимлари ҳаққиндаги баъзи хабарлар зикри . . .	149
Соҳибқирон Шероз сори таважжух қилғони . . .	151
Ҳазрат соҳибқирон Шоҳ Мансур била урушуб, Шоҳ Мансур ўлғони ҳикояти . . .	153
Соҳибқирон Оли Музаффарни тушуруб, вилоятларни ўз бекларига берғони . . .	154
Соҳибқирон Ироқ сори мутаважжих бўлғони . . .	155
Соҳибқирони саодатнишон Хулоғухон тахтини амирзода Мироншоҳга берғони . . .	156
Соҳибқирон Сарик Туркмоннинг элини чобқонлари . . .	156
Соҳибқиронни гитиситон Бағдод сори мутаважжих бўлғони . . .	157
Амирзода Муҳаммад Султон йўл урғувчиларнинг ишнини бир сори қилиб қайтқони . . .	159

Соҳибқирон Миср вилоятининг подшоҳикаим, оти Барқуқ эрди, элчи йибарғони . . .	159
Ҳазрат соҳибқирон Тикрит қатъасига бориб, фатҳ қилғони сўзи . . .	160
Соҳибқирон қайтиб борғонда кейнида борғон шаҳзодалар келиб қушўлғонлари сўзи . . .	162
Соҳибқирон Дийрбакр сори борғони . . .	162
Соҳибқирон Рўҳа сори таважжўҳ қилғони . . .	163
Амирзода Умаршайх шаҳид бўлғони сўзи. . .	163
Соҳибқирон Ҳазира сори борғони . . .	165
Ҳазрат соҳибқирон иккинчи қатла Мардинга борғони . . .	165
Улугбек мирзо мутаваллуд бўлғонининг зикри . . .	165
Соҳибқирони комкор Ҳомид қатъасига бориб, фатҳ қилғонининг зикри . . .	166
Ҳазрат соҳибқирон Ола Тоқ сори қайтиб борғони . . .	167
Соҳибқирон черикни боқмагон қатъаларга ва тобиъ бўлмагон элларга йибарғони . . .	167
Авник қатъасининг фатҳ қилғони сўзи . . .	168
Ҳазрат соҳибқирон Авник қатъасидин қайтқони . . .	170
Ҳазрат соҳибқирон газо нияти била Гуржистон вилоятига борғони . . .	171
Шаҳзода Иброҳим Султон мутаваллуд бўлғони зикри . . .	171
Ҳазрат соҳибқирон йанги шоҳзода учун тўй қилғони . . .	171
Ҳазрат соҳибқирон Шоҳруҳ мирзони Самарқанднинг забти учун йибарғони . . .	172
Ҳазрат соҳибқирон Гуржистон кофирлари била газо қилғони . . .	173
Ҳазрат соҳибқирон иккинчи қатла Тўқтамишхон устига черик тортиб борғони . . .	173
Соҳибқирон черикнинг йароғини кўргони . . .	174
Соҳибқирони гитиситон Темур Гурагон Тўқтамишхон била уруш қилғони . . .	175
Тўқтамишхонининг кейнида Темурбек илғор этиб борғони . . .	177
Соҳибқирон Ҳўҷихоннинг улўсини мусаххар қилиб, Рўс вилоятига борғони . . .	178
Соҳибқирони динпарвар Черкас сори борғони . . .	179
Соҳибқирон Элбўракўҳ сори борғони . . .	179
Соҳибқирони саодатшиўор Темурбек Қўла ва Товўс қатъалари сори борғони . . .	180
Соҳибқирони комкор Симсим сори мутаважжўҳ бўлғони зикри . . .	181
Соҳибқирон Ҳўжи Тархон ва Саройни чўбқонлари . . .	181
Ҳазрат соҳибқирони нусратшиўор Дашти Қипчўқ ва шимолдаги вилоятлардин қайтқони . . .	182
Соҳибқирони саодатнишон шаҳзода Мироншўҳни Озарбайжон забтига ва қатъан Аланчўқни қамал қилмоқ учун йибарғони . . .	183
Сиржон фатҳининг қиссаси ва Йазд воқеъаси ва Баҳдўл Неховандда муҳолифат қилғонининг сўзи . . .	184
Соҳибқирони саодатманд фарзанди аржуманд амирзода Муҳаммад Султонни Хўрмуз вилоятининг забти учун йибарғони . . .	185
Соҳибқирон комкор беш йиллиқ юришдин қайтиб, Самарқанда бориб тушқони . . .	185
Боғи Шимол тилло қасрини соҳибқирон иморат қилғони . . .	187
Соҳибқирони динпарвар Хўросон вилоятини Шоҳруҳ мирзога берғони . . .	187
Соҳибқирони динпарвар Кеш вилоятига борғони ва амирзода Муҳаммад Султон Форс (юришдин) келғони . . .	188
Соҳибқирон Хизр Ҳўжахоннинг қизини ўзига тилағони ва шаҳзода Искандар учун Бекиси Султонни олғони . . .	189
Ҳазрат соҳибқирон Дилқўшойи богини ва қўшқларини иморат солғони . . .	190
Соҳибқирони олиймакон Ҳиндўстонга таважжўҳ қилғонининг сабаби . . .	191
Соҳибқирони гитиситон Ҳиндўстон сори мутаважжўҳ бўлғони . . .	192
Соҳибқирон Катур сори мутаважжўҳ бўлғон и . . .	192
Ҳазрат соҳибқирони динпарвар Муҳаммад Озодни Рўстам Мирзога ва Бурҳон Ўғлонга йибарғони ва ўзи Катурдин қайтқони . . .	193
Соҳибқирон шаҳзода Шоҳруҳни Ҳиротқа йибарғони . . .	194
Қалмоқ хонидинким, Тайзи Ўғлон эрди, элчи келғони ва Шайх Нуриддин Форсдин келғони . . .	195
Эрёб қатъасини иморат қилғондин сўнг андаги ўтри (авғонийларни) ўлдурғони . . .	196
Соҳибқирон Шанўзон сори мутаважжўҳ бўлўб, Пўрниённинг кофирлари устига борғони . . .	196
Ҳазрат соҳибқирон Синд сўйидин ўтғони сўзи . . .	197
Шаҳобуддин Муборакшўҳнинг қиссасиким, аввал мутобиъат йўлидин кириб, сўнг муҳолифат қилди . . .	198
Соҳибқирони саодатнишон Таламба қатъасига борғони. . .	199

Соҳибқирон Кӯкарн сори таважжух қилғони	199
Шаҳзода Пир Муҳаммад Жаҳонгир Мўлтондин келиб, соҳибқиронга қушулғони зикри	200
Соҳибқирон Батпир қалъасини фатҳ қилғони	201
Соҳибқирон Батпирдин Сарасати ва Фатҳобод ва Амаруни сори мутаважжих бўлғони	203
Соҳибқирони комкор жатларга тааллуқ қалъаларига ва ўлтурурларига борғони	203
Соҳибқирон черикини йасол билан отландуруб борғони	204
Соҳибқирон Луни қалъасидин кўчуб, ўрдага йилгилгон ҳиндуларни ўлдургони	205
Соҳибқирон Маҳмуд Султонким, Ҳиндустон вилоятининг подшоҳи эрди, урушқони зикри	206
Султон Маҳмудхон ва Маллухон Деҳли шаҳридин чиқиб қочқонлари ва соҳиб- қирон аларнинг кейинда илғор йибарғони	208
Соҳибқирон Деҳлидин қайтиб, ўзга вилоятларга борғони	209
Мират қалъасини фатҳ қилғони	209
Соҳибқирон Ганг дарёсида бир жамоат габрлар билан уруш қилғони	210
Соҳибқирон бир кунда уч қатла кофирлар билан уруш қилғони	211
Ҳазрат соҳибқирон Кубла дарасига борғони ва анда бир тош кўрдиким, ўкуздек эрди, кофирлар ани иззат тутар эрдилар, соҳибқирон анда бориб тафарруж қилғони	212
Соҳибқирони мамаликситон Ҳиндустон мамлакатидин қайтқони	213
Сувалак тоғини чобқонлари	213
Сувалак тоғига тааллуқ жангалларга бориб газо қилғонлари	213
Ҳазрат соҳибқирон Жамму ливосига бориб газо қилғони	215
Лаҳовар шаҳрининг қиссаси ва Шайха Кӯкарининг зикри	216
Кашмир вилоятининг сифати	217
Соҳибқирон давлат ва иқбол билан Мовароуннаҳр сори мутаважжих бўлғони	218
Соҳибқирон Жайхун суйидин ўтконда хотунлари билан ўтлонлари келғони	220
Ҳазрат соҳибқирон масжиди жумъа иморатини Самарқандда бунёд қилғони	221
Ҳазрат соҳибқирон йана Эрон сори етти йиллиқ йуруш йароғи қилиб борғонининг сабаби	221
Ҳазрат соҳибқирон етти йиллиқ йароғ қилиб Эрон сори борғони	222
Сулаймоншоҳбекнинг қиссасиким, ҳукм билан илғари келиб эрди	224
Соҳибқиронга ҳар соридин йахши хабарлар келғони	225
Амирзода Искандарнинг қиссаси	225
Соҳибқирон Даран Хамша гуржи кофирларига борғони	226
Соҳибқирон Даран Хамшадин қайтиб борғони	227
Амирзода Рустамким, Жомдин Шерозга мутаважжих бўлуб эрди ва агоси амирзода Пир Муҳаммаддин йазуқ воқиф бўлғони зикри	227
Соҳибқирон қурултой қилиб, Гуржистонга борғони	229
Соҳибқирон Жонибек Гуржи сори мутаважжих бўлғони	229
Қалъаи Зарит ва ҳисори Сванетин фатҳ қилғонлари	230
Соҳибқирон Иван Гуржи сори таважжух қилғони	231
Соҳибқирони гитиситон Гуржистондин қайтқони	231
Соҳибқирони гитиситон Сивос сори таважжух қилғонининг сабаби	232
Соҳибқирони саодатнишон қайсари Румга элчи билан нома йибарғони	232
Соҳибқирон Сивос тасхирига таважжух қилғони	233
Соҳибқирон Обулистонга борғони	234
Соҳибқирон Шом сори таважжух қилғонининг сабаби	234
Соҳибқирони гардуналам Мисру Шом сори таважжух қилғони	235
Биҳишти ва Айнтоб қалъасини фатҳ қилғонлари	235
Соҳибқирон Ҳалаб сори бориб, Ҳалабни фатҳ қилғони	236
Ҳалабнинг қалъасини урушуб фатҳ қилғонлари	237
Ҳама шаҳрини ва Ҳумс қалъасини фатҳ қилғонининг зикри	238
Соҳибқирон Баъалбакк шаҳрини фатҳ қилғони	239
Соҳибқирони саодатнишон Дамашқ сори мутаважжих бўлғони	239
Ҳазрат соҳибқирон Миср подшоҳи билан урушуб, зафар тобқонлари	240
Дамашқдин Миср подшоҳи Фараж чиқиб чобқони	241
Дамашқнинг аркини фатҳ қилғони сўзи	242
Соҳибқирон Шом вилоятидин қайтқони	244
Соҳибқирон Фирот суйидин ўтуб ов солғони	245

Соҳибқирон Мардин сори таважжух қилғони	246
Ҳазрат соҳибқирон Гуржистон ва Бағдод сори илгор йибарғони	246
Соҳибқирон Бағдодқа бориб фатҳ қилғони	247
Соҳибқирон Бағдоддин Табриз сори борғони	248
Соҳибқирон амирзода Шохрухни Арзинжон сори йибарғони	249
Туман ого билан шаҳзодалар Самарқанддин келгонлари	249
Соҳибқирон Гуржистон сори таважжух қилиб, Қаробоғи Арронга борғони	250
Соҳибқирон Қаробоғда қишлоқ буюргони ва амирзода Мухаммад Султон Самарқанддин келғони	251
Соҳибқирони саодатнишон ҳар сори илгор йибарғони	251
Ҳазрат соҳибқирон Рум сори таважжух қилгонин сабаби	252
Наҳри Барлосни қаздургони	253
Соҳибқирон Қаробоғдин қайтиб, Шамкур саҳроси сори борғони	254
Тартум қалъасини фатҳ қилғони ва шаҳзодаларким, қишда чобқунга бориб эдилар, қайтиб келгонлари	255
Камох қалъасини фатҳ қилгонда Рум элчилари келғони	255
Соҳибқирони саодатнишон йироғ кўргони	256
Ҳорук қалъасини фатҳ қилғони	257
Соҳибқирони динпарвар Қайсарийа ва Анкурийага борғони	257
Ҳазрат соҳибқирон черикини тартиб берғони	259
Соҳибқирон Рум подшоҳи била урушуб, зафар тобқони	260
Мансур черики қайсари Румни тутуб, соҳибқирон қошига келтургонлари	261
Соҳибқирон Рум мамлкатига шаҳзодаларни ва бекларни йибарғони ва фатҳномалар Эроғу Туронга йибарғони	262
Амирзода Мухаммад Султоннинг сўзиким, Бурса сори кетиб эрди.	263
Амирзода Султон Ҳусайн ва Сулаймоншоҳбек қиссалариким, чобқунга бориб эдилар	264
Ҳазрат соҳибқирон Кутаҳийадин кўчиб борғони	264
Соҳибқиронга ҳар тарафдин элчилар келгонлари ва ҳазрат тақи ҳар сори элчилар йибаргонлари	265
Соҳибқирон қишлоқ учун юрт муқаррар қилғони	265
Соҳибқирон Измир сори бориб, қалъани фатҳ қилғони	266
Йилдирим Бойазиднинг ўғлонларидин элчилар келгонлари	267
Соҳибқирон Измир қалъасидин қайтқони	268
Эгридир ва Насибин қалъаларини фатҳ қилғони	269
Йилдирим Боязид вафот бўлғони зикри ва шаҳзодаи олиймакон мирзо Мухаммад Султон тақи вафот бўлғони	269
Соҳибқирон шаҳзода учун аза очқони	270
Мисрдин элчи келғони (сўзи)	271
Соҳибқирон (қаро) тотор элининг устига бориб, аларни кўчуриб Самарқанд йибарғони	271
Соҳибқирон Рум вилоятидин қайтиб борғони	272
Амирзода Мухаммад Султоннинг аноси Хонзода хоним ўғлининг вафот бўлгонини эшиттони	272
Соҳибқирон Гуржистон сори мутаважжих бўлғони	273
Шероз вилоятини амирзода Пир Мухаммадқа иноят қилғони ва Исфаҳонни иниси амирзода Рустамга берғони	273
Соҳибқирон амирзода Або Бакрни Бағдоднинг иморатиға йибарғони ва Ироқи Арабни забт қилғони	273
Соҳибқирон Гуржистон вилоятиға кирғони	274
Картин қалъасиким, Гуржистонда улут қалъаларди эрди, фатҳ қилғони	275
Воқияларким, мундин бурун воқия бўлуб эрди, анинг зикри	276
Соҳибқирони сарафроз Абхаз сори таважжух қилғони	277
Соҳибқирон Абхаздин қайтқони	277
Байлақон шаҳрининг иморати, ҳисорининг биноси ва анинг хандақи қазилғони сўзи	278
Ҳазрат соҳибқирон раъийат аҳволини таҳқиқ қилмоқ ва адлу эҳсонни ўрнатмак учун атрофи мамоликка уламо ва умарони йибарғони	278
Шаҳзодаларким, Ироқи Арабқа бориб эдилар, аларнинг сўзи	279
Амирзода Умар Самарқанддин келғони ва вақоитиким, Байлақон шаҳрини йасағонда воқия бўлди	280
Ҳазрат соҳибқирон Қаробоғда қишлоқ солғони	280

Шаҳзода Шоҳрух Гилон сори таважжух қилиб боргани	281
Мардин ва Вастондин ҳокимлари келгонлари ва амирзодаи марҳум Муҳаммад Султон мирзога ош бергонлари	282
Соҳибқиронни динпарвар етти йиллиқ юртинин қайтқони	282
Соҳибқиронни саодатнишон Ҳулогухоннинг улусини амирзода Умарга бергани	283
Амирзода Рустам ва Сулаймоншоҳбекким, Рай сори кетиб эрдилар, аларнинг сўзлари	283
Амирзода Искандар билла Шоҳ Маликбеккин Рай сори йибаргани	284
Ферузқух қалъасини фатҳ қилгани	285
Соҳибқирон Иқилов сори боргани	286
Амирзода Султон Ҳусайн Искандар билла урушиб, Искандар гойиб бўлганининг зикри	287
Соҳибқиронни гитиситон илғор билла Самарқанд сори мутаважжих бўлганининг зикри	287
Соҳибқиронни саодатманд доруссатгана Самарқандга киргани	289
Соҳибқиронни даредил Конидада улуг тўй этиб, бўйга еткон шаҳзодаларни қадҳудо қилгани	290
Соҳибқиронни гитиситон Хитойга бормоқнинг асбобиға машғул бўлгани	292
Соҳибқиронни гитиситон Хитой сори таважжух қилгани	293
Оқсулотда ўлтургонда баъзи воқияларким, воқия бўлди, анинг шарҳи	293
Соҳибқирон Оқсулотдин кўч қилгани	294
Ҳазрат соҳибқирон, яъни Темур Гурагон, анара Аллоҳ бурҳонаҳунунг вафот бўлгани қиссаси	295
Ва китобининг охирида айтқумиз турур баъзи воқияларким, ҳазрат соҳибқирон, анара Аллоҳ бурҳонаҳу, вафотидин сўнг воқия бўлди	297
Соҳибқироннинг наъшнин Ўтрордин чиқоргонлари	298
Беклар шаҳзодалар ва оғолар билла кенгашиб, Хитой юриниға мутаважжих бўл- гонлари	298
Соҳибқироннинг наъшнин Самарқанд сори йибаргонлари	299
Амирзода Султон Ҳусайн муҳолифат қилгани	300
Амирзода Султон Ҳусайннинг муҳолифатидин хабар биллиб, беклар ҳар сори хабар йибаргонлари	300
Шоҳ Маликбек ва Шайх Нуриддинбек Тошкентдаги бекларга мактуб йибаргонлари	301
Бурундукбек Тошканддин келиб боргон хатнинг жавобини келтургани	301
Бурундукбекнинг сўзким, Тошкандга бориб эрди	302
Бекларнинг амирзода Халил Султон билла муҳолифат қилгонлари сўзи	303
Беклар оғолар билла кенгашиб, Бухорога боргонлари	304
Шаҳзодалар билла беклар Бухорога боргонлари	304
Соҳибқироннинг ҳарамлари Самарқандга бориб, гаъзият очқонлари	305
Шаҳзодалар ва бекларким, Бухорога бориб эрдилар, аларнинг қиссалари	305
Амирзода Халил Султон билла Самарқанддаги беклар муттафиқ бўлгонлари	306
Амирзода Халил Султон Самарқанд тахтида ўлтуруб, подшоҳ бўлганининг зикри	306
Амирзода Халил Султон подшоҳ бўлганининг зикри ва йана завоқ тобқонининг сабаби	307
<i>Хотима</i>	308
<i>Изоҳлар</i>	311
<i>Кўрсаткичлар</i>	355
<i>Библиографик номлар кўрсаткичи</i>	356-357
<i>Киши номлари кўрсаткичи</i>	358
<i>Жўгрофий номлар кўрсаткичи</i>	305
<i>Этник номлар кўрсаткичи</i>	374

ШАРАФУДДИН АЛИ ЙАЗДИЙ

ЗАФАРНОМА

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1997

Мухаррирлар: *Б. Сайидамонов, С. Рафъиддинов, И. Шоймардонов*

Безаклар: *М. Аъламовички*

Бадиний муҳаррирлар: *А. Баҳромов, Ф. Башарова*

Саҳифаловчи: *Р. Баязитова*

Техник муҳаррирлар: *Е. Лукьянова, Д. Габдрахманова*

Теришга берилди 12.06.96. Босишга рухсат этилди 10.12.96. Бичими 60x90¹/₈. Тип Бодони гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 38,0. Нашриёт-ҳисоб табоғи 48,0+1 б. т. илова. Адади 15.000. Буюртма № 381. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41.

Й II

Йаздий, Шарафуддин Али.

Зафарнома // Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи ва нашрга тайёрловчилар: А. Аҳмад, Ҳ. Бобобеков: Масъул муҳаррир Б. Эшпўлатов. Нашрлар ва матбаачилар гуруҳи: И. Шогуломов ва бошқалар// Т.: Шарқ, 1997. — 384 б. + 16 илова.

ББК 63.3(5Ў)